PROF. DR. AVNİ GÖZÜTOK
-ARMAĞAN KİTAP-

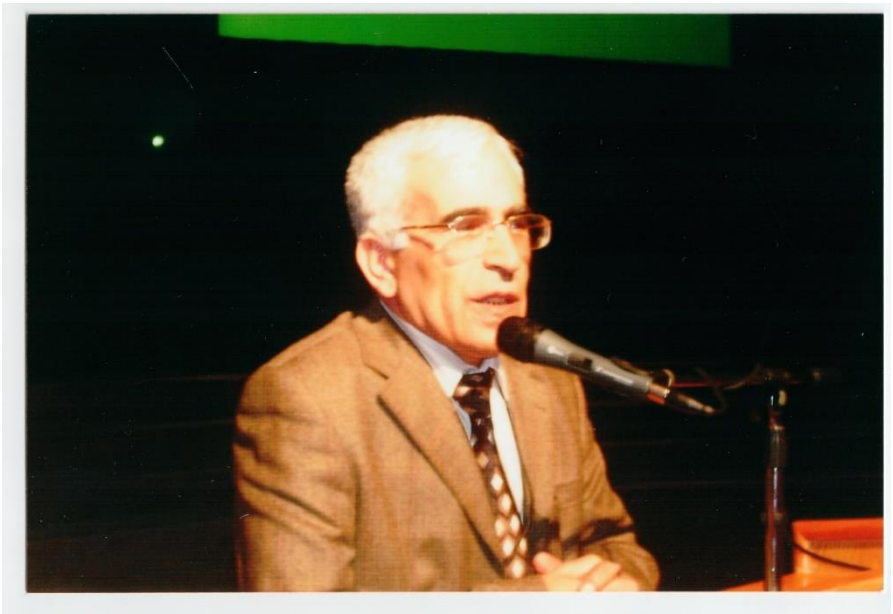

EDİTÖRLER

Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU

Dr. Öğr. Üyesi Hüsna KOTAN

Erzurum 2020

Eser Adı

Prof. Dr. Avni Gözütok -Armağan Kitap-

Editörler

Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU
Dr. Öğr. Üyesi Hüsna KOTAN

Atatürk Üniversitesi Yayınları No: 1260

ISBN: 978-625-7086-15-8

Erişim Adresi: https://ekitap.atauni.edu.tr

Atatürk Üniversitesi Yayınevi Koordinatörlüğü
Sertifika No: 42021
Prof. Dr. Fuat Sezgin Kütüphanesi Okuma Salonları Binası Zemin Kat
Kampüs-Yakutiye/ ERZURUM
atayayinevi@atauni.edu.tr
0442 231 62 80

Ağustos 2020, Erzurum

© ***Copyright*** **Atatürk Üniversitesi Yayınevi**

Bu kitapta yer alan tüm yazıların dil, bilim ve hukuk açısından sorumluluğu yazarlarına aittir.

SUNUŞ

Akademik camiada, alanında değerli hizmetler sunmuş akademisyenler için "Armağan Kitap" çıkarma geleneği vardır. Kurumsal tarih açısından bilim adamlarının kuruma katkılarına bir teşekkür olarak görülebilecek armağan kitap çıkarma geleneği ile bir yandan emektar akademisyenlere olan vefâ borcu ödenerek verdikleri hizmetler için teşekkür edilir, diğer yandan da alana ilmî kıymeti olan önemli eserler kazandırılır. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, bu geleneği bugüne kadar yaşatmış ve alana emek vermiş değerli hocaları için armağan kitaplar çıkarmıştır. Bu çalışma, söz konusu geleneğin bir devamı niteliğindedir.

63 yıllık geçmişe sahip köklü bir üniversite olan Atatürk Üniversitesi'nin birikim ve deneyimleri, çok sayıda akademik çalışmayla kanıtlanmıştır. Atatürk Üniversitesi'ni başarılı kılan, farklı alanlardaki birikimlerinin yanı sıra birlikte öğrenen bir topluluk olmasıdır. Bir üniversitenin başarısının arkasında şüphesiz sahip olduğu başarılı bilim insanları vardır. İşte bunlardan birisi de, Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde uzun yıllar görev yapmış, öğrenci yetiştirmiş, çok sayıda bilimsel çalışmayı gerçekleştirmiş üretken bir bilim insanı olan merhum Prof. Dr. Avni Gözütok'tur.

Köklü geçmişinde, yönetimin süreklilik arz ettiğinin bilincinde olan yöneticiler tarafından yönetilmiş olan Atatürk Üniversitesi, kurumlarda başarıya giden yolda devamlılığı sağlamanın önemli olduğu anlayışını benimsemiştir. Bugünün yöneticileri olarak biz de mensuplarımızın birikimlerinin Üniversitemizin bugünlere gelmesinde çok önemli ve değerli olduğunun bilincindeyiz.

Ulusal ve uluslararası platformda bilimsel araştırmalar yapan Prof. Dr. Avni Gözütok'un, Türk dilinin, Türk dili eğitiminin bilimsel anlamda tartışılmasında, geliştirilmesinde, alanda birçok öğrencinin yetişmesinde emeği olan aynı zamanda şahsiyeti ile de örnek olan bilim insanlarından oluşu, bu armağan kitabın varlık nedenleri arasında yer alır. Bu bağlamda "armağan kitaplar", birer bellek çalışmasıdır. Bilim insanlarının kendi deneyimledikleri anların tarihinin tanıklığını yaptıkları araştırmalardır. Böylesi çalışmalar, bilim dünyasının belleğini oluşturacağından geriye bakıp tutunabilecek, eleştirerek ilerlemeyi sağlayabilecek birer nirengi noktası kurarlar. Belleğin unutmalar ve hatırlamalar toplamı olduğu düşüncesinden yola çıkılırsa armağan olarak yayınlanmış olan kitaplar, sadece yapılan araştırmaların kalıcılığını sağlama konusunda değil, aynı zamanda olası kurumsal bir kimliğin tanımlanmasında da önemli ve etkindir. Hatırlama, teşekkür, vefâ göstergesi olarak bir araya gelecek çalışmalar, armağan kitaba toplumsal belleğin inşasında akademik birikimin yansıyabileceği önemli bir tarihsellik kazandırırlar.

Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü ile Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü tarafından Prof. Dr. Süleyman Efendioğlu ve Dr. Öğr. Üyesi Hüsna Kotan editörlüğünde hazırlanan ve akademik yolculuğunda Atatürk

Üniversitesine, Türkoloji sahasına büyük ve önemli hizmetleri olan merhum Prof. Dr. Avni Gözütok'un durduğu yerin ve yaptığı önemli ve değerli hizmetlerin samimi bir göstergesi olan bu kitap, hem merhum Prof. Dr. Avni Gözütok'u hâtıralarıyla yâd etmek hem de bilim dünyasına katkı sunmak amacı ile hazırlanmış bir vefâ çalışmasıdır.

Merhum Hocamızın Üniversitemize katkılarına bir teşekkür vesilesi olmak üzere 42 yıllık görevi süresince çok sayıda öğrencinin ve öğretim elemanının yetişmesinde emeği ve payı olan hocamız için hazırlanmış olan bu eserin Üniversitemiz Yayınevi Koordinatörlüğünce yayımlanmasından duyduğum mutluluğu ayrıca ifade etmek isterim.

Merhum Prof. Dr. Avni Gözütok'un bilime, özellikle Türk diline, Üniversitemize ve insanlığa olan katkıları unutulmayacaktır. Kendisini rahmetle yâd ediyor, Avni Gözütok'un şahsına, akademik kişiliğine ve Türkoloji sahasına ilişkin kaleme aldıkları yazıların toplamından oluşan *Prof. Dr. Avni Gözütok -Armağan Kitap*-'ına katkı yapan değerli akademisyenlerimize, bilim insanlarına, öğrencilerimize, dostlarına, editörlere, Yayınevi Koordinatörlüğüne ve emeği geçen herkese teşekkür ediyorum.

Prof. Dr. Ömer ÇOMAKLI

Atatürk Üniversitesi Rektörü

YAYIN KURULU

Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN
Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN
Prof. Dr. Sedat ADIGÜZEL
Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR
Prof. Dr. Funda KARA
Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU
Doç. Dr. Serkan ÇAKMAK
Dr. Öğr. Üyesi Hüsna KOTAN

Bu eser, 23 Ocak 2015 tarihinde ebediyete uğurladığımız hocamız Prof. Dr. Avni GÖZÜTOK anısına onu çok seven ailesi, dostları, meslektaşları ve öğrencileri tarafından hazırlanmıştır.

BİLİM KURULU

Prof. Dr. Abdulbaki ÇETİN	Bingöl Üniversitesi
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ	Uludağ Üniversitesi
Prof. Dr. Dilaver DÜZGÜN	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Erdoğan ERBAY	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Funda KARA	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Gülhan ATNUR	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Muhsine BÖREKÇİ	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Murat KACIROĞLU	Erzurum Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Nesrin FEYZİOĞLU	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Orhan Kemâl TAVUKÇU	Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi
Prof. Dr. Sedat ADIGÜZEL	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Veyis DEĞİRMENÇAY	Atatürk Üniversitesi
Prof. Dr. Yusuf Ziya SÜMBÜLLÜ	Erzurum Teknik Üniversitesi
Doç. Dr. A. Özgür GÜVENÇ	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Ahmet TOPAL	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Nazire ERBAY	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Recai KIZILTUNÇ	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Serkan TÜRKOĞLU	Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Servet TİKEN	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Yasemin YAYLALI	Atatürk Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hüsna KOTAN	Atatürk Üniversitesi

ÖN SÖZ

Ölümünün beşinci yıl dönümünde keder ve özlem içerisinde andığımız Prof. Dr. Avni GÖZÜTOK (1954-2015), Türkoloji'ye uzun yıllar hizmet eden bir akademisyen olarak Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde araştırmacı, öğretici ve yönetici sıfatıyla üstün hizmetler yapan ve öğrenciler yetiştiren bilim adamlarımızdan biri olmuştur. Doğu ve Batı dillerine hâkimiyeti; dil ve edebiyat konularına bilimsel metot ve kavramlarla yaklaşma kabiliyeti; Türkçenin tarihi metinlerinin ve dil hususiyetlerinin incelenerek ortaya çıkarılması hususlarında ürettiği eserleri ve fikirleri ile Türkoloji'de müstesna bir yer edinmiş bilim adamıdır.

Prof. Dr. Avni GÖZÜTOK, sadece bilim adamlığıyla veya üniversite hocalığıyla değil üstün karakteri, saygın kişiliği, ağır başlılığı, her durumda gösterdiği hakkaniyetli ve babacan tavırlarıyla da herkesin gönlünde taht kurmuş nadide insanlardan birisidir. Gerek öğrencilerine gerekse çevresindekilere sürekli ışık saçıp örnek olan Gözütok'un, Türk Dili ve Edebiyatı alanında yetiştirdiği binlerce öğrencisiyle gönüllerde yaşamaya devam edeceğine şüphe yoktur.

Esasında 61 yıllık kısa ömrüyle herkese hem gerçek bir akademisyenliği hem de menfaatsiz, çıkarsız, dürüst ve onurlu yaşamanın faziletini gösteren bir Avni Gözütok geçmiştir bu dünyadan.

Bu kitap, yıllar geçtikçe değerini ve Türkoloji'deki yerini daha derinden hissettiğimiz kıymetli hocamız Prof. Dr. Avni Gözütok'un ölümünün beşinci yılında kendisini yeniden yâd etmek ve aziz hatırasını canlı tutmak amacıyla mesai arkadaşları ve öğrencileri tarafından hazırlanmış bir armağan kitaptır.

Kitap, iki ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm, hocamızın hayatı ve eserleri yanında kendisiyle ilgili yazılmış hatıra yazılarına ve fotoğraflara ayrılmıştır. Kitabın ikinci bölümünde ise Türkoloji alanıyla ilgili bilimsel makaleler yer almaktadır. Böylece hocamızın hem insanî hem ilmî yönüne vurgu yapılmıştır.

Prof. Dr. Avni Gözütok Armağan Kitabı'nın hazırlanmasında emeği geçen tüm hocalarımıza ve arkadaşlarımıza, Üniversitemizin değerli yöneticilerine ve Atatürk Üniversitesi Yayınevi Müdürlüğüne sonsuz teşekkürlerimizi sunarız.

Ağustos, 2020

Editörler

Süleyman EFENDİOĞLU – Hüsna KOTAN

İÇİNDEKİLER

Prof. Dr. Avni GÖZÜTOK
Hayatı, İlmi ve Eserleri
Arş. Gör. Zeynep Şule Değerli
1-4

Prof. Dr. Avni GÖZÜTOK Hatıra Albümü
7-25

BİRİNCİ BÖLÜM
HATIRA YAZILARI

Meslektaşım ve Değerli Arkadaşım Avni Gözütok'a Dâir
Prof. Dr. Turgut KARABEY
29-31

Avni GÖZÜTOK'UN Ardından
Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK
33-34

Avni Abi'nin Aziz Hatırasına…
Prof. Dr. Erdoğan ERBAY
35-37

Prof. Dr. Avni GÖZÜTOK'un Ardından
Prof. Dr. Cengiz ALYILMAZ
39-42

Bir İlim ve Ahlak Abidesi Kıymetli Hocam Prof. Dr. Avni GÖZÜTOK
Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU
43-46

Prof. Dr. Avni GÖZÜTOK'a Ait Bir Çalışma: *Hacı Atmacaoğlu Muhiddin Mehmed* "*Mecma ʾul - Kavā ʾid" Gramer-Metin-Sözlük*
Dr. Öğr. Üyesi Hüsna KOTAN
47-52

Türk Dili'ne Armağan Edilen Bir Yapı Taşını Anarken 'Avni GÖZÜTOK'un Anısına…
Arş. Gör. Fatma ÖZÇAKMAK
53-56

İKİNCİ BÖLÜM
MAKALELER

Necip Fazıl'da Peygamber Sevgisi
Prof. Dr. Mehmet TÖRENEK
59-66

Ahmed Fakih'in Kudüs'le İlgili Şiirleri
Prof. Dr. Kâzım KÖKTEKİN
67-78

"Vebâ N'olur Kazâ-yı Âsmandur"
Veba Salgınlarının Edebî Metinlerdeki İzleri
Prof. Dr. Orhan Kemâl TAVUKÇU
79-123

Terekeme/Karapapak Ağızlarındaki İkili Biçimler ve Bunların Etnik Kökenle İlişkisi
Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR
125-139

Gazi Umur Paşa'ya Sunulmuş Türkçe Eserler
Prof. Dr. Abdulbaki ÇETİN
141-153

Tağay Murad'ın "Atın Kişnediği Akşam" Adlı Eserinde Halk Kültürü Unsurları
Prof. Dr. Hüseyin BAYDEMİR
155-171

Sözlük Bilimi Açısından *Kélür-Nâme*
Prof. Dr. Funda KARA
173-191

Çuvaş Türkçesinde İsim Çekimi
Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU - Dr. Albina KIRAN
193-258

Ağız Özelliklerinin Yerel Mizahın Oluşumuna Etkisi Bağlamında Beş Erzurum Fıkrası
Doç. Dr. Ahmet Özgür GÜVENÇ
259-269

Zihniyet Mahkûmiyetindeki Klasik Şiiri Yeniden Okuma Denemesi: 'Begüm' Örneği
Doç. Dr. Nazire ERBAY
271-292

16. Yüzyıl Şairlerinden Muhitî'nin Kaside-i Masnûası
Doç. Dr. Ahmet TOPAL
293-308

Ali (Mehmed) Suad'ın *Mecmûa-i Kemâl*'deki Hikâyeleri
Doç. Dr. Servet TİKEN
309-320

***İŋen* mi Yoksa *İgen* mi?**
Doç. Dr. Erkan SALAN
321-340

Klasik Fars ve Türk Edebiyatında Reyhan
Doç. Dr. Yasemin YAYLALI
341-349

Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık
Doç. Dr. Serkan ÇAKMAK
351-376

Türkçede Anlam Birimlerinin Bilgi Kuramı Temelinde İşaretlenmesi
Dr. Öğr. Üyesi Çağlayan YILMAZ
377-390

Şerîfî'nin "Şehnâme Çevirisi"ndeki Deyim Yapılarında Söz Dizimsel Özellikler
Dr. Öğr. Üyesi Hüsna KOTAN
391-422

Özbekistan Matbuatında "Seda-i Fergana" Gazetesi
Dr. Öğr. Üyesi Nursan ILDIRI
423-433

Görevlendirmenin Eş Zamanlılığı Işığında /+sIz/ Morfeminin Hâl Kategorisindeki Yeri
Dr. Öğr. Üyesi Bahri KUŞ
435-447

Feyzî'nin Mevlidi
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet Akif GÖZİTOK
449-473

Kazak Türkçesinin Bilge Anası: Rabiğa Sızdıkova (1924 - 2020)
Arş. Gör. Dr. Esra YAVUZ
475-512

Şair, Oyun Yazarı ve Çevirmen Olarak Bir Osmanlı Aydını Münif Paşazâde Süleyman Vehbi
Arş. Gör. Hakan SOYDAŞ
513-533

Sözlü Tarih Bağlamında Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi ve Fehmi Akkuş'un Hatıralarında Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü
Arş. Gör. Muhammet Nuri CEYLAN
535-563

PROF. DR. AVNİ GÖZÜTOK (1954-2015)
HAYATI, İLMİ VE ESERLERİ

Zeynep Şule DEĞERLİ*

1. HAYATI

05 Aralık 1954 tarihinde Erzurum'un Narman ilçesine bağlı Göllü köyünde dünyaya gelen Avni Gözütok, ilköğrenimini adı geçen köyde orta öğrenimini Sivas'ta tamamladı. 1974 yılında Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde okumaya hak kazandı. Dört yıllık eğitimini başarı ile tamamlayarak 1978'de bu bölümden mezun oldu.

Gözütok, 1979-1984 yılları arasında Kars Çıldır Lisesi ve Erzurum Karayazı Lisesinde Türk Dili ve Edebiyatı Öğretmeni olarak vazife yaptı.

1984 yılında Atatürk Üniversitesinde Türk Dili Okutmanı olarak göreve başlayan Gözütok, bu görevi esnasında lisansüstü öğrenimine devam etti. 1986 yılında Prof. Dr. Kemal Yavuz yönetiminde hazırladığı *Âşık Paşa'nın Garîbnâmesi: İlk Dört Bâbının Transkripsiyonlu Metni, Gramer-Kelime Teşkili, Çekimleri ve Seçme Lugat* adlı tezi ile yüksek lisans eğitimini tamamlayıp aynı yıl doktora eğitimine başladı.

Doktora eğitimine devam eden Avni Gözütok, 1990 yılında Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde Araştırma Görevlisi olarak göreve başladı.

Gözütok, 1991 yılında Prof. Dr. Efrasiyap Gemalmaz yönetiminde hazırladığı *Garîbnâme'nin Dili Üzerinde Sistematik Bir Gramer Çalışması* adlı tezi ile doktora eğitimini tamamladı ve "Doktor" unvanını aldı.

1992 yılında adı geçen bölümde Yardımcı Doçent Doktor unvanı ile görevine devam etti. 1995'te Bölüm Başkan Yardımcılığı; 2001'de Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdür Yardımcılığı yapan Gözütok, 2002 yılında "Doçent", 2008'de ise "Profesör" unvanlarını aldı. 2011 yılında Bölüm Başkanı olarak olarak atandı ve vefatına kadar bu görevi yürüttü.

23 Ocak 2015 tarihinde geçirdiği kalp krizi sonucu henüz 61 yaşındayken hayatını kaybeden Gözütok, evli ve iki çocuk babası idi.

* Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Res. Ass., Ataturk University Faculty of Letters Department of Turkish Language and Literature,* zeynep.degerli@atauni.edu.tr

2. YAYINLARI

Kitapları

Gözütok, Avni. (2001). *Hacı Atmacaoğlu Muhiddin Mehmed, Mecmau'l-Kavaid (Gramer-Metin-Sözlük).* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Gözütok, Avni. (2001*). Hayatî, Mahzenü'l-Esrâr (Metin-Dizin-Tıpkıbasım)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Gözütok, Avni. (2008). *Haydar Tilbe, Mahzenü'l-Esrâr (İnceleme-Metin-Dizin-Ttıpkıbasım)*. Erzurum: Fenomen Yayınları.

Makaleleri

Gözütok, Avni. (1997). Türkiye Türkçesinin İlk Sözlüğü Lehce-i Osmanî. *Atatürk Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi Bilimleri Araştırma Dergisi,* 24, 29-38.

Gözütok, Avni. (1998). Türkçe-Arapça-Farsça Bir Sözlük: Sebebü Takviyyeti't-Tahsil ve Necatu Tazyi'il-Vaqt. *Aspektı Gumanitarnıh İssledovaniy, İzdatelstvo Tatarskogo Gasudarstvennogo Gumanitarnogo İnstituta*, 88-91.

Gözütok, Avni. (2000). Dede Korkut Kitabı'nın Söz Diziminde kim / ki Bağlaçlı Cümlelerin Yeri. *Tedqiqler 1, Azerbaycan Elmler Akademiyası Nesimi Adına Dilçilik İnstitutu,* 45-51.

Gözütok, Avni. (2000). Divan Şiirinin Dil Yönünden Bazı Özellikleri. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, 14, 1-3.

Gözütok, Avni. (2001). Muhammed Kerim Bulgarî'nin Bulgarca [Tatarca]-Arapça-Farsça Sözlüğü. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* 18, 57-78.

Gözütok, A. (2007). Türkiye Türkçesinde Karma Kelimeler. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 36, 16-22.

Gözütok, A. (2007). Yûnus Emre Dîvânı'nda Bazı Kelimelere Farklı Yorumlar. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 35, 1-11.

Bildirileri

Gözütok, Avni. (2009). Yûnus Emre Dîvânı'nda Bazı Kelimelere Farklı Yorumlar. *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu, 25-27 Nisan 2007 Bildiriler-1 (A-J).* Erzurum: Mega Ofset Matbaacılık. 405-412.

Gözütok, Avni. (2012). Âşık Sümmânî'nin Dili. *1. Uluslararası Aşık Sümmani ve Aşıklık Geleneği Sempozyumu.* Erzurum.

Katıldığı Paneller

Bahtiyar Vahabzâde: Dil, Anadili Hakkında Görüşleri. *Bahtiyar Vahabzâde Paneli, Türk Dilinin Öncüleri*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü, 25 Aralık 2005, Erzurum (Panelist).

Mevlâna, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü, 14 Nisan 2004, Erzurum (Panel Yöneticisi).

Türk Dünyasında Yazı, Dil ve Edebiyat, Türk Dünyası Edebiyatının Ortak Problemleri Paneli, 25 Aralık 2002, Erzurum (Panelist).

Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu, 25-27 Nisan 2007, Erzurum (Panel Yöneticisi).

Yusuf Has Hacib ve Kutadgu Bilig. *Türk Dilinin Öncüleri*, Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürlüğü, 14 Nisan 2004, Erzurum (Panelist).

3. YÖNETTİĞİ TEZLER

Doktora Tezleri

Güzeldir, Muharrem. (2002). *Abuşka Lügati (Giriş-Metin-İndeks).* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çiçek, Ali. (2003). *Ebü'l-Leys Es Semerkandî Tefsiri Tercümesi İlk Üç Surenin Dil Özellikleri (İnceleme-Metin-Dizin).* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Efendioğlu, Süleyman. (2007). *Muhammed Bin Hacı İvaz, Cinânü'l-Cenân (İnceleme-Metin-Dizin).* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Delice, Tuna. Beşen. (2010). *Türkmen Türkçesinde Fiil.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yılmaz, Çağlayan. (2011). *Ahmedî (Akkoyunlu) Esrâr-Nâme Tercümesi: İnceleme-Metin-Dizin*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özdemir, Aşur. (2014). *Kazak Türkçesinde Hâl Kategorisi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Üstün, Mehmet. Cihat. (2014*). Hamdullah Hamdî'nin Yûsuf u Zelîhâ Mesnevisi (Gramer-Metin-Dizin).* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yüksek Lisans Tezleri

Güzeldir, Muharrem. (1995). *Cefayî, Dakâyıku'l-Hakâyık (Gramer İncelemesi-Metin-İndeks)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1995.

Akpınar, Elif. (1997). *Dede Korkut Kitabı'nın Sözdizimi.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Bankır, Mehmet Malik. (1997). *Gülşen-i Raz (Gramer-Metin-Gramatikal İndeks).* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Çiçek, Ali. (1997). *1928 Tarihine Kadar Yazılmış Fransızca-Türkçe, Türkçe-Fransızca ve Çok Dilli Sözlükler Üzerine Bir Dil Araştırması.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Deveci, Selma. (1997). *Sirace'l-Kulûb Üzerinde Sentaks Çalışması (Cümle Yapıları).* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Efendioğlu, Süleyman. (2000). *Veled Çelebi, Türk Diline Medhal (İnceleme-Metin-Dizin)*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Akbaş, Ertan. (2001). *Necati Beğ Divanı'ndaki Kasidelerin Dil Özellikleri ve Sözlüğü.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yılmaz, Çağlayan. (2003). *Atabetü'l-Hakayık'ın Söz Dizimi*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yılmaz, Fuat. (2003). *Türkiye ve Azerbaycan Türkçesinde Bazı Organ Adları ve Kullanım Alanları (Bir Karşılaştırma).* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Devrişeva, Leyla. (2004). *Türkiye Türkçesi ve Kazak Türkçesinde Çekim Ekleri (Bir Karşılaştırma).* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Sağlam, Ferhat. (2012). *Karaca Oğlan'ın Şiirlerinde Fiiller.* Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Mashkoor Khan, G. (2014). *Türkçe ve Hintçe-Urducada Ortak Kelimeler*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

HATIRA ALBÜMÜ

HATIRALARDA PROF. DR. AVNİ GÖZÜTOK

Gençlik Yıllarından Anılar …

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Anılarından…

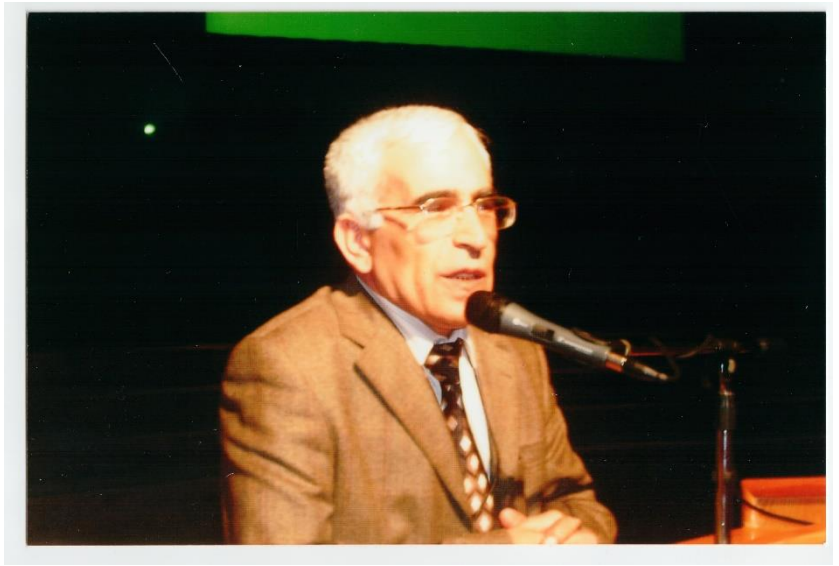

9/2/2011 10:47

19/1/2012 15:28

19/6/2013 16:58

1/6/2012 11:17

1/6/2012 11:22

1/6/2012 11:27

Doçent Unvanını Aldığı Anılardan…

Dostları ile Bazı Anılar…

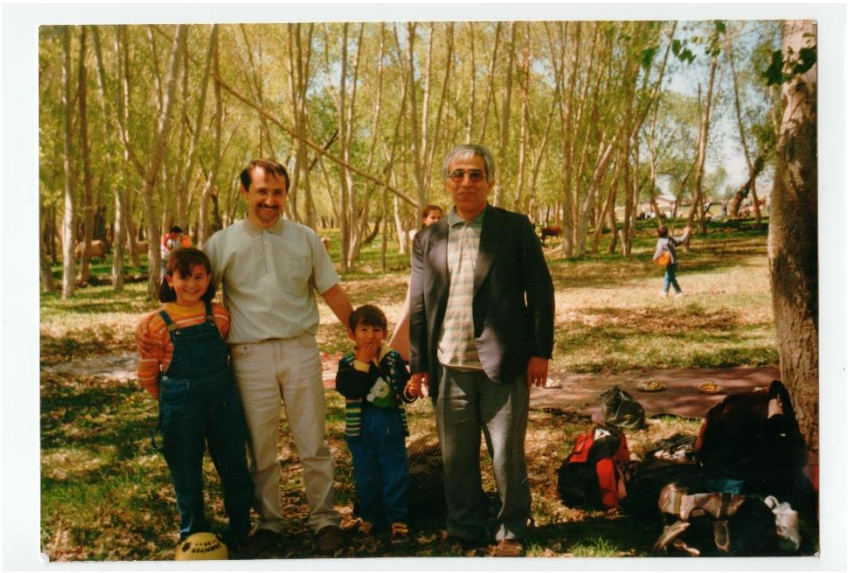

23 10'03

Ailesi ile Bazı Anılar….

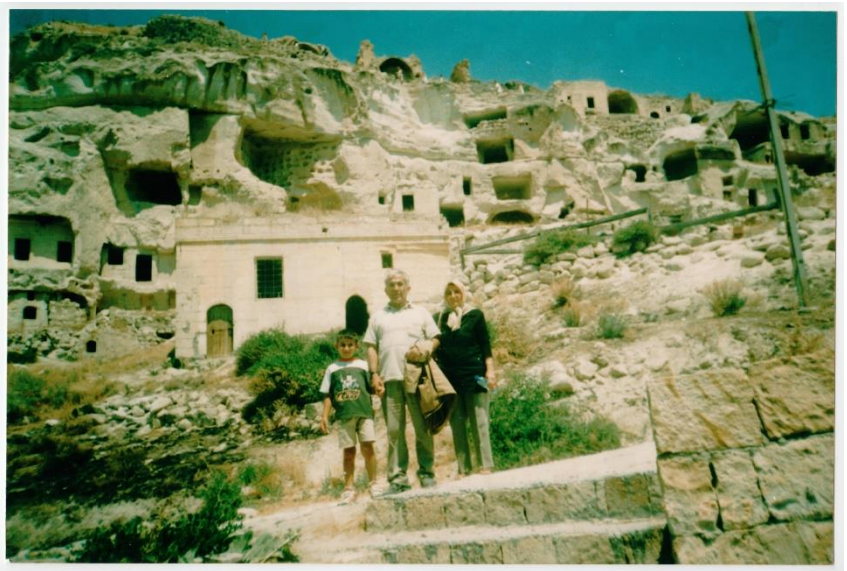

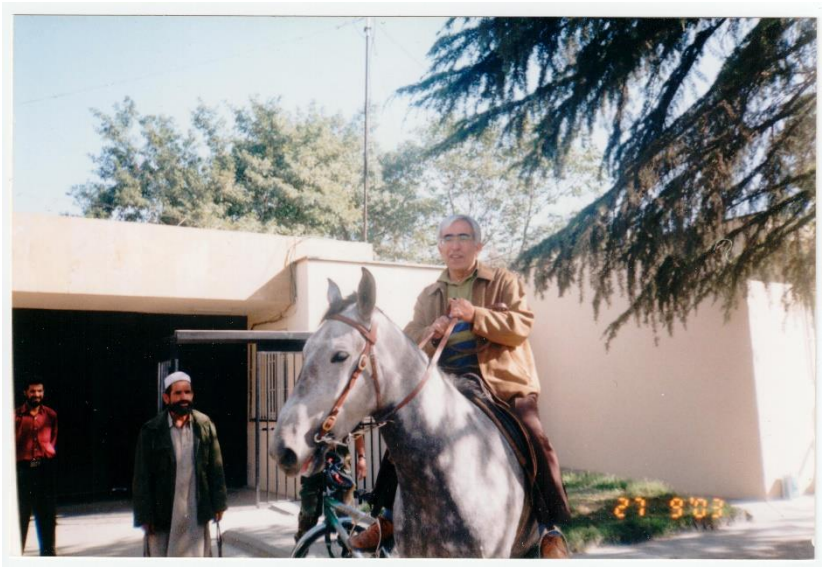

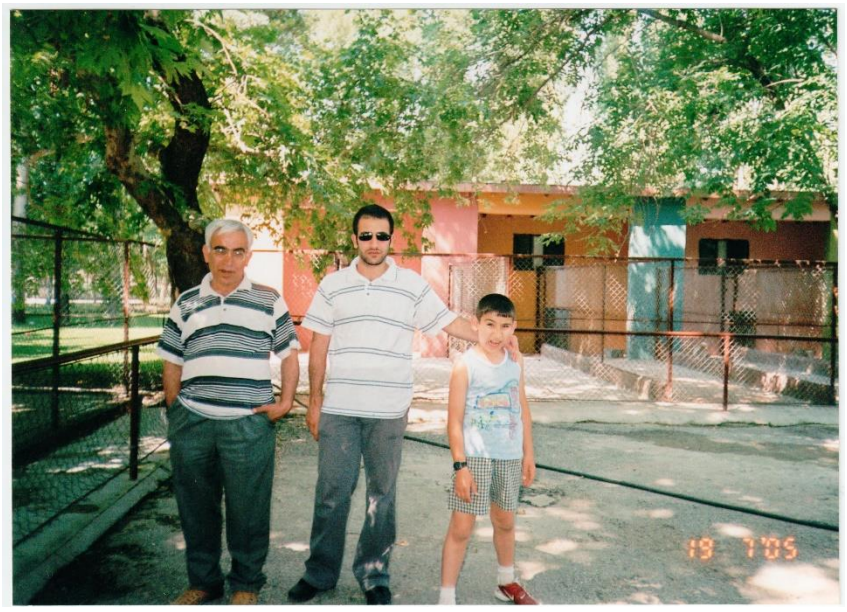

Prof. Dr. Avni Gözütok'un El Yazısı

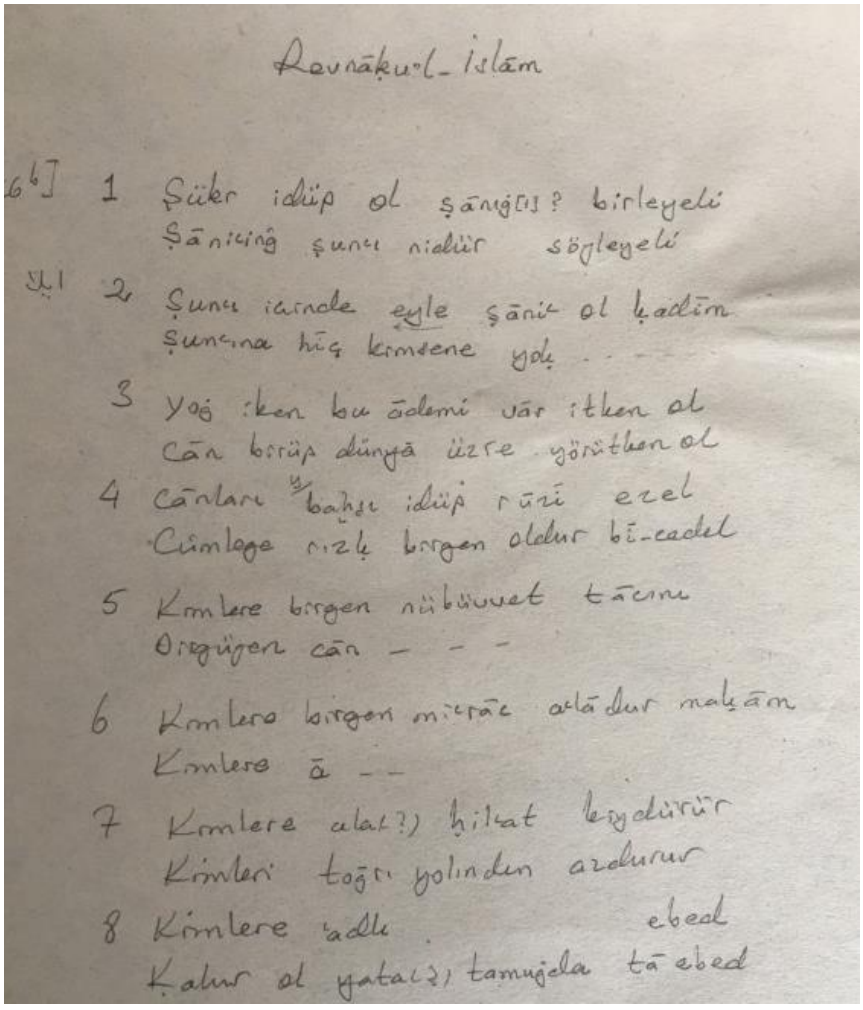

Revnāḳu'l-İslām

6b] 1 Şükr idüp ol şāniʿa? birleyeli
Şānisiŋ şunı nidür söyleyeli

2 Şunı içinde eyle şānic ol ḫadīm
Şunsına hīç kimsene yoḳ - - -

3 Yoḳ iken bu ādemi var itken ol
Cān virüp dünyā üzre yörüten ol

4 Cānları bahşı idüp rūzī ezel
Cümlege rızḳ virgen oldur bī-cadel

5 Kimlere virgen nübüvvet tācını
Virgüzen cān - - -

6 Kimlere virgen miʿrāc arlādur maḳām
Kimlere ā - -

7 Kimlere alay ḫilʿat beyidürür
Kimleri doğru yolından azdurur

8 Kimlere ʿadl ebed
Ḳalur ol yatacı tamuğda tā ebed

BİRİNCİ BÖLÜM
HATIRA YAZILARI

MESLEKTAŞIM VE DEĞERLİ ARKADAŞIM AVNİ GÖZÜTOK'A DÂİR

Turgut KARABEY[*]

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesinde asistan olduğum yıllarda Türkiye'de üniversite sayısı zannedersem bir elin parmakları sayısı kadardı. Mesela, İstanbul'da, İstanbul Üniversitesi; Ankara'da, Ankara Üniversitesi, İzmir'de Ege Üniversitesi, Trabzon'da Karadeniz Teknik Üniversitesi ve Erzurum'da da Atatürk Üniversitesi gibi toplam beş üniversite vardı. Bu gün ise Türkiye'de sanırım 201 üniversite bulunmaktadır. Görevimin ilk yıllarında Atatürk Üniversitesinin rektörü, Prof. Dr. Kemal Bıyıkoğlu idi.

Bu merhum rektörün döneminde Türkiye'de yanılmıyorsam İmam Hatip mezunlarını yalnız Atatürk Üniversitesi kabul ediyordu.[1] O dönemlerde İmam Hatip mezunları da dışarıdan lise fark derslerini vererek ayrıca bir de lise mezunu oluyorlardı. Böylece iki diplomaya sâhip olan bu öğrenciler, lise diplomasını kullanarak Atatürk Üniversitesinde girdikleri imtihanlarda başarılı oldukları diğer bölümlere bu ikinci diplomaları ile kayıt olup okuyorlardı. Bunları sadece Atatürk Üniversitesi kabul ettiği için bizim Atatürk Üniversitemize Türkiye'deki imam hatip mezunlarının en başarılı ve çalışkan öğrencileri kayıt olup gelirlerdi. Bunlar çok başarılı öğrencilerdi.

O dönem meselâ Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü öğrencileri üçüncü sınıfın sonlarına doğru bitirme tezi alıp bu tezi yazın hazırlayarak gelir, güzün ise ilgili hocaya göstererek kontrol ettirip bölüme teslim ederlerdi. Bitirme tezi maalesef bu gün zannedersem hemen hemen bütün üniversitelerde kaldırılmıştır. O dönem bitirme tezi çok önemli idi. Bu öğrencilerden bazıları ise çeşitli alanlarda iki tane bitirme tezi hazırlardı.

Avni Bey'i, Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü 3.sınıfında öğrenci iken tanıdım. Kendisi Erzurum'un Narman kazasına bağlı Göllü köyünde doğmuştu. Yanlış hatırmamıyorsam âilesi onu Sivas İmam Hatip Okulu'na yatılı olarak vermişti. Avni Bey, okulu iyi bir derece ile bitirdikten sonra Erzurum Atatürk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'ne kaydolmuştu. Ben 1976 yılında aynı bölümde Eski Türk Edebiyatı asistanı idim. Öğrenci danışmanlığı da yapıyordum. Bu nedenle öğrencilerle çok yakın ilişkiler kurmuştum. Hemen hemen hepsini çok yakından tanıyordum. Avni Bey'i de öğrencilik yıllarında yakından tanıdım. Benim odama gelir ona ve diğer öğrencilere çay ikram ederdim. Sezsiz ve sâkin bir tabiata sahipti. Sınıfındaki diğer öğrencilerle de pek fazla diyaloğu yoktu. Tek gezmeyi severdi. O dönemde bundan dolayı sürekli

[*] Prof. Dr., Emekli Öğretim Üyesi; *Prof. Dr., Retired Lecturer,* turgutkarabey@yahoo.com

[1] Erzurum İmam Hatip Okulu, bu rektörün vefat yıldönümünde mevlit okutarak onu hayırla yâd etmiştir.

beraber olduğu arkadaşı pek azdı. Fazla konuşmayı sevmezdi. Az konuşurdu. Bir şey sorarsanız ancak biraz bekledikten sonra cevap verirdi. Çalışkan bir öğrenci idi ammâ çalışkanlığını ve bilgisini belli etmezdi. Bilgisiyle övünmezdi. Çok okurdu, okuduğu kitapları da iyi okur ve değerlendirirdi. Bildiğini de iyi bilirdi. Öyle yüzeyden üstün körü bilmezdi. Kitapları seçer ve baştan sona okuyabileceği kitapları alırdı. Aldığı kitabı da mutlaka okurdu. Avni Bey de öğretim üyesi olduktan sonra kitap konusunda ikimizin ortak bir yönü olduğunu anladık. İkimiz de kitaplarla meşgul olduğumuz için şehre indiğimiz zaman muhakkak kitapçılarda vakit geçirirdik. Genellikle de eve veya fakülteye bir kitapla dönerdik. Kahveye pek gitmezdik. Bizim gittiğimiz yer kitapçı dükkânları idi. İkiz kardeş gibi idik. Onu üniversiteden önce İmam Hatip Okulu'nda yakından tanıyan arkadaşlarından edindiğim intibaya göre öğrencilik yıllarındaki ilk dönemin manevi havasından daha sonraki yıllarda kopmuş. Kendisini öğrencilik yıllarından sonra öğretim üyesi olarak daha da yakından tanıdığım zaman felsefeye yönelmişti. Bu duruma yönelmesinin sebebi bütün Türkiye'de olduğu gibi zannedersem orta öğretimde de çalıştığı yıllarda özellikle İmam Hatip ve maneviyat düşmanlığı zirvede idi. Toplumun her tabakasında bu düşmanlıktan dolayı insanlar ikiye ayrılmıştı. O zamanki ifade ile sağ ve sol kamplaşması çok yaygındı. Bu kamplaşmalar ve çalıştığı orta öğretimdeki manevî baskılar ve fikrî tartışmalarla dolu yıllar daha sonra onun düşünce dünyasında bir takım fikrî kırılmalara ve savrulmalara sebep oldu. Sanırım bu nedenlerle o aklı her alanda mutlak söz sahibi kabul eden felsefî düşünceye yönelerek aklı kendisine mutlak rehber edindi. Bundan dolayı daha ziyade felsefe içerikli kitaplar hoşuna gidiyordu. Hatta oğlu Tarık'ın da üniversitenin felsefe bölümünü tercih etmesinde zannedersem önemli dahli olmuştu. Felsefe ve bu gibi konularda kendisiyle herhangi sohbetim olmamıştır. Zaten kendisi de okuduğu kitaplardan bahsetmeyi sevmezdi. Çevresinde geçen etkilendiği olaylara pek aksülamel göstermez, şikâyet etmez, bunları ve okuduklarını hep içine atardı. Bundan dolayı öyle tahmin ediyorum ki dışarıdan çok sakin ve sezsiz görünmesine rağmen içinde fırtınalar kopardı. Aşırı felsefeye düşkünlüğü ve bu tür eserleri çok okumasından dolayı kalbini yaralamıştı. Bunu dışarıya pek aksettirmezdi. Yabancı dillerden Fransızca, Arapça ve Farsçayı iyi bilirdi. Önce Fransızca olmak üzere bu dillerle yazılmış başta fikir ve düşünce kitaplarını rahatlıkla okuyup anlardı. Bilgisini belli edip övünen ve etrafa bilgili görünmek istemezdi. Çok tevazu sahibi idi. Kendisine burada Allah'tan bol rahmet dilerim. Ruhu şâd olsun.

Hatırıma Cahit Sıtkı Tarancı'nın Otuz Beş Yaş şiirindeki şu mısralar geldi:

Şakaklarıma kar mı yağdı ne var?
Benim mi Allahım bu çizgili yüz?
Ya gözler altındaki mor halkalar?
Neden böyle düşman görünürsünüz,
Yıllar yılı dost bildiğim aynalar?

Zamanla nasıl değişiyor insan!
Hangi resmime baksam ben değilim.
Nerde o günler, o şevk, o heyecan?
Bu güler yüzlü adam ben değilim;
Yalandır kaygısız olduğum yalan.

Hayal meyal şeylerden ilk aşkımız;
Hatırası bile yabancı gelir.
Hayata beraber başladığımız,
Dostlarla da yollar ayrıldı bir bir;
Gittikçe artıyor yalnızlığımız.

Gökyüzünün başka rengi de varmış!
Geç farkettim taşın sert olduğunu.
Su insanı boğar, ateş yakarmış!
Her doğan günün bir dert olduğunu,
İnsan bu yaşa gelince anlarmış.

Neylersin ölüm herkesin başında.
Uyudun uyanamadın olacak.
Kimbilir nerde, nasıl, kaç yaşında?
Bir namazlık saltanatın olacak,
Taht misali o musalla taşında.

AVNİ GÖZÜTOK'UN ARDINDAN

Mehmet TÖRENEK*

Avni Bey aramızdan ayrılalı beş yıl oldu. Zaman akıp gidiyor ve geriye hatıralar, yorgunluklar ve hüzün tortuları bırakıyor. Zaman zaman zihne takılan kimi ayrıntılar, birtakım uyarıcılar geçmişi canlandırırken ümitsizlikler ve pişmanlıklar da yaşatıyor.

Avni Bey'i 1985 Kasımında Okutman olarak başladığım Zorunlu Dersler Koordinatörlüğü'nde tanıdım. Öğrenciliğimiz bir yıl farkla aynı döneme denk gelse de o yıllarda bir tanışıklık olmamıştı. O daha önce göreve başlamıştı ve Lütfi Sezen'le birlikte aynı odada oturuyorlardı. Ben de başladıktan sonra bir müddet, yıllar önce rahmetli olan Cevat Yerdelen ile aynı odada oturmakta idim. Bu küçük odalarda günlerimiz geçiyor, derslere oradan gidip geliyorduk.

Orhan Okay hoca *Silik Fotoğraflar*'ın sonuna koyduğu "Kendime Dair"de İbnülemin'e göndermede bulunduktan sonra, "aslında her yazar, hepimiz, başkalarını anlatırken de kendimizi anlatmaz mıyız? Bizi biz yapan da zaten hep o başkalarıdır" der (s. 202). Bizim yapacağımız da bundan başka olmayacak.

Daha ilk günlerden itibaren odasına rahat girip çıkabildiğim, her konuyu rahatlıkla görüşebildiğim kişi oldu Avni Bey. Dersler farklı fakültelerde idi ve öğrenci sayısı çok kalabalıktı. Bu nedenle ister istemez uygulamalar hakkında bilgi alış verişi gerekiyordu. Bu noktada Avni Bey, eskilerin tabiriyle "mabeyni olmayan adam"dı yahut bana göre öyleydi. Buyurgan değil, rahat bakabilen, esneklikleri tercih edendi. Aşırı kuralcı, bunu başkasına göstermek isteyen, kendini öne çıkaran bir kişi değildi. Hâliyle daha kolay iletişim kurabiliyor, işleyişi birlikte değerlendiriyorduk. O zamanki adıyla Zorunlu Dersler Koordinatörlüğü'nde, Türk Dili birimi olarak güzel bir uyum vardı. Koordinatör Recep Toparlı hocamız, sık sık uğrar, çay saatlerinde bir arada olur, nöbetleşe çay yapardık. Ertuğrul Yaman ve Turan Karataş'ın katılımından sonraki evrede sohbetlerin bir diğer zevkli yönü Lütfi Sezen hocanın sınıf ayrımıydı. Bizler saf köylülerdik. Evet, Avni Bey içi dışı bir, saf arkadaştı. Pek dedikodu etmez, kimseyi pek çekiştirmezdi. Arada bir yaptığı değerlendirmelerle konuyu kesip bitirirdi.

Fakülteye geçtikten sonraki yıllarda da yine sık sık uğradığım oda onun odasıydı. Onu her zaman bir kitaba kapanmış yahut bir şeyle meşgul bulurduk. O okumasına ara vermez, ara sıra söze karışır, bir taraftan sigarasını tellendirir, diğer taraftan da çalışmasını sürdürürdü. Çay ve sigara iki vazgeçemediği alışkanlığıydı. Tarih, felsefe hoşlandığı alanlardı ve iyi bir okurdu. Aldığını okur, biriktirme

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Prof. Dr., Ataturk University Faculty of Letters Department of Turkish Language and Literature,* mtorenek@atauni.edu.tr

noktasında çok sahiplenici olmazdı. Zaman zaman dergilerden, kitaplardan elden çıkardıkları olurdu. Dergiler noktasında da farklı dergileri ara ara takip eder, bir süreklilik içinde olmazdı.

Az konuşan, genelde dinlemeyi tercih eden biri olmakla beraber, eskilerin "taşı gediğine koyma" dedikleri tavrın da sahibiydi. Olayları ve insanları değerlendirmede bu tavrıyla ilginç tespitlerde bulunur, kuru gürültüye ve çok kere ideolojik taraftarlığa pek yakın durmazdı. Aslında o, hep eleştirel bakan biriydi. Bu tavrın onu ne ölçüde huzursuz ettiği yahut olaylar karşısındaki tavrının ne ölçüde beğenilerine yansıdığını da kestirmek kolay değildi.

Onda fark ettiğim bir özellik de bazı tasvip etmediği tavırları zaman içerisinde unutmaması, yeri ve sırası geldiğinde söz konusu kişinin yüzüne söylemekten kaçınmamasıdır. Bunun için sanki heyecanın geçmesini, ilgili kişinin istediği sonuca ne ölçüde yaklaşabileceği veya elde edebileceğini beklemeyi tercih etme de diyebiliriz.

Evet, gidenin ardından bir şeyler yazmak, bir arkadaşı hatırlatacak ve tanıtacak hatıraları, düşünceleri dile getirmek zor olsa da bir yükümlülük. Bu vesileyle söylediklerimiz bir dostluğun dile getirilişi olsun istedik. Gerisi rahmet dilemekten ibarettir. Mevla rahmetini esirgemesin.

AVNİ ABİ'NİN AZİZ HATIRASINA…

Erdoğan ERBAY[*]

Tarih yirmi üç ocak iki bin on beş Cuma

Avnî bi-iznih sefer eyledi dâr-ı bekâ

İsmi ile müsemma idi, elbet. Buna şahidiz. Çünkü ismi de müsemması da Avnî idi. Ne zaman, ne şekilde, hangi şartlarda ve nerede olursa olsun, hiçbir zaman ve hiçbir şey hususunda, bir şey talep etmek söz konusu olduğunda, büyük küçük ayırımı yapmaksızın, onun şahsiyetinden kaynaklanacak tereddüt, korku ve olumsuzluk akla dahi gelmezdi. Çevresindeki insanların kendisinden taleplerini, talepte bulunmamak terbiyesine dâhil, kabule rıza gösterdiğinden, müsemma olduğu ismin müteal manasının kanatlarını sonuna kadar açarak, ihtiyacın, yalnızca karşıdakinin hakkıymış intibaını derûnî bir ahenge bağlayarak, utandırmadan, kırıp dökmeden, tahkir ve tezyife mahal vermeden, ortaya çıkan neticenin, her hâlükârda, talepte bulunanın lehine gelişmesini temin ederdi.

Avnîlik vasfı, hiç şüphe yoktur ki, Gözütok oluşundan neş'et ediyordu. En büyük zenginliği, Gözütok oluşu idi. Kemâlin bu makamda vuku bulduğuna, ismi ile beraber inanmıştı, bu yüzden de Gözütok idi. O, insanoğlunun, hakkına rıza göstermeyi terk edip, hemen her fırsatta, başkasına takdir edilmiş hakkı, hiçbir hukuk kaidesine riayeti aklına getirmeden silip süpürdüğü çağa karşı; inancına ve inadına yaslanarak, ihsan ile insana bakabilme erdemine imtisâlde, vakûr bir duruşu düstûr edinenlerdendi. Bütün sahipliklerine rağmen, aç bî-ilâç bir eda ile, arabesk kumkumasında yokluk çığlıkları atan, yeri ve göğü sarsan "götürücüler asrı"nda, büyük bir arzu ve ihtiras ile hücum edilen ne varsa, tamamına gözü tok insanlardandı. Özellikle de, bütün dünyalıklara tebessümle bakan, müteennî bir şahsiyetin sahibi idi.

Mazlûm bir insandı. Yetimliğin hüküm sürdüğü dünyasında, kimseyi ötekileştirmediği gibi, farklı görünmekten ar eden hayâ sahibi bir âdemdi. İşte, bu hayâ ve mazlûmiyet olsa gerek ki, onun hayatın önünde görünür bir yerde durmasına müsaade etmedi. Çağın hastalığı olup çoğu insanın seline kapıldığı bencillik aynasına gölgesi bile yansımadı. Daima gerideymiş gibi gözüktü, lâkin her zaman durması gereken yeri bilerek davrandı ve hep önde gitti. Varlığının farkına ve ayırdına nâiliyet kesbetmiş bir insan olarak, varlığının görünmesi için, kimseyi rahatsız edecek bir sesle bile ünlemedi. Zira, o, kendisinin yaşayıp gördüklerinin tamamını tecrübe etmemişlerin yolundan da yürümedi, hatta, yan yana dahi durmadı.

[*] Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Prof. Dr., Ataturk University Faculty of Letters Department of Turkish Language and Literature,* eerbay@atauni.edu.tr

Ezelden, *Kelâmından malûm olur, kişinin kendi miktarı* öğretisine muttali, çevresindeki herkesin, her hâl ve durumda, düşünüp taşınmadan konuşmasına, kalabalık laflar etmesine karşılık, neredeyse hep susmayı tercih ederdi. Lüzumlu ve meramın idrakine matuf olanın dışında, fazlalık sayılacak cümlelerden dahi uzak durmuştur. Herhâlde, kendi içiyle, kalbiyle, gönlüyle, hatta görünmeyen dünyasıyla konuşup anlaşmıştır, en çok. Nadir konuşurdu, ancak, konuştuğunda sanki asırlık manalara can verirdi. İçine öğrettikleri bilinmez elbet, ama dışına söyledikleri, ne kadar zeki olduğuna işaret eder, aynı zamanda, dil ve düşünce derinliğinin ipuçlarını da ele verirdi. Söyledikleri, 'Avnî Baba aforizmaları' idi. Yaşadığımız asır insanının temel meselesi olan zihin dağınıklığı yoktu, onda. Zira, kurduğu cümleler, noktayı çoğaltan cahillerin aksine, noktaya yakışan sağlamlıkta olurdu. Hikmetle yoğurulmuş cümlelerin mucidi idi. Bu icatlarda, kasdî bir icazda bulunmazdı, asla. Söyledikleri, tefekkürün derinliklerinden inci devşirmek isteyenler için geçitler aralardı.

Hakikaten, asrın dayattığı ve bütün insanlardan beklediği kulluklara inat, *İçi muradına ermiş/abasız postsuz bir derviş* idi, o. Kâl ile hâlini örtmeye çalışmaz, hâli ile kâle ihtiyaç hissettirmezdi. Yaptıkları, bildikleri idi. Eğer bildiklerimiz yaptıklarımız ise, Avni Abi, çok şey bilenlerdendi. İnsanın varlık hikmetine uygun olarak, hep okurdu. Bu ölçüde okumasına karşılık, neden hiç yazmadığı sorulduğunda, "Bize, 'okumak' emredildi, yazmak değil" cevabını tekrar ederdi. Fıtratın, insanoğluna hediyesi olan hüzün, Avnî Abi'nin hayatının yegâne sermayesi idi, sanki. Aheste yürür, bastığı yerin hüzün hâlini bilirdi. Bunun için, incitmeme makamının zarifliği ile fısıldardı, sırlarını. Öyle ki, sabahın taze ruh üfleyen tan vaktine münasip saba ile dokunurdu her şeye... Yumuşak, hafif ve merhametli.

Dünyada güvenilir bir insan olmak, yeryüzünde güveni sağlamak üzere mükellef kılınmış varlık için çok mühim bir görevdir. İşte, Avnî Abi, bu görevi lehine halledebilmiş insanlardandı. Zira, odasına girip çıktığınızda, karşılaşıp selamlaştığınızda, ikbâl ve ihtirasla ilgili küçük bir emareye rastlama beklentiniz dahi abesle iştigal durumuna mahkûm olurdu. Bu durumda, size emniyet verip emniyetinizi pekiştiren şey, insana, eşyaya ve dünyaya dair mahrûmiyet ifade eden, şikâyet içeren hiçbir cümlenin sarfına şahit olmamanızdır. İnsanların rağbette, soluk almadan peşinden koştuklarını, peşinen elinin tersiyle ittiği için de, insana dair asla bir şikâyet ya da sitem de işitmezsiniz. İnsan için içinden çıkılmaz bir mesele varsa, onun ağzından duyacağınız söz üç kelimeden ibaretti: "Ya ne ya!"

Dünyevî bütün açmaz ve çıkmazları, bu üç kelimenin mündericatına sığdırabilme noktasına taşınmış olan derûnî kemâlin sahibi Avni Abi, gündelik hayat güzergâhında, her an biraz daha çoğaltılarak, altından kalkılamaz yük hâline getirilen meselelerin hallinde, çok basit ve çok sade çözüm şeklini de insanın önüne koyuverirdi.

Kimseyi incitmedi, incinmedi de. Avnî Abi, *İncinmedi, incidenden*. Bu düsturun mana ve mefhumuna, satırda değil, südûrda yer ayırmıştır. Asıl mesele de bu değil midir? *Bir gönül yıkmamak!* İşte, kalabalıkların yapamadığını yapabilme başarısını gösteren erlerden oldu, Avnî Gözütok.

Şahidiyiz! Avnî Abi, hayatı bir misafir olarak, bir misafir nezaket ve zarafetiyle yaşadı. Hayata, dünya ehlinin baktığı yerden bakarsak, şahit olacağımız manzara, büyük ölçüde zarif görünmeyecektir. Ancak, o, hayatın bütün hücumlarına tevekkülün zırhına bürünmüş, korkusuz bir muharip gibi dimdik karşı koydu. Ama, için içe verdiği sıkıntıyı önce Allah, ardından bizzat yaşayan bilir. Fakat, inanıyoruz ki, O'nun katında "Haksızlık edilmeyeceğine" göre, çekilmiş her çilenin karşılığı ve mükâfatı, eksiksiz verilecektir.

Avnî Abi'nin, dâr-ı bekâ'ya göçünün ardından, onun aziz hatırasına dair hislerimi, dilim döndüğünce yazmak istedim. Dilden taşanların sadece bir kısmıdır, kâğıda dökülenler. Sarf edilen hiçbir söz, yazılan hiçbir cümle, vuku bulan hadisenin mealini tamamen anlatmaya kadir değildir. Ancak, inanıyoruz ki, ahiret vardır ve sevenler buluşacaktır, yeniden kavuşacaktır, orada. Elbet, bu dünyada, misafirliktir sürdüğümüz demin adı. Misafirlik evinde, ebedîlik olmaz. Zaten, dünyada da, misafirlik müddetimiz üç gün değil midir? Üç gün sonra, misafirlik elbisesini çıkarmıyor muyuz? O hâlde, Avnî Abi, üç günlük âlemi, misafir edasıyla yaşadı, burada misafir gibi davrandı ve sürdüğü demi misafirlik nezaketiyle süsledi. Âdemoğlu için ne büyük bir bahtiyarlıktır.

Avnî Abi, ölüm haktır, sen o tehlikeli eşiği güzel bir insan olarak geçtin. Bendenize düşen görev, bıraktığın güzel hatıralar gölgesinde, senin de içinde bulunduğun, ebedî yurduna vasıl olmuş mü'min ve mü'minâta Allah'tan rahmet ve mağfiret dilemektir. Yine, bendenize öğretilen düstura uygun olarak ortaya koymam gerekir ki, sen güzel bir insandın ve seni güzelliklerinle hatırlamak, mü'mince bir davranıştır. Söz ehlinin, *Evvel giden ahbâba selâm olsun, erenler!* talebine katılarak, sana, bütün samimiyet ve dostluğumla, Cenab-ı Hak'tan rahmet diliyorum. Kabrin nur ile dolsun, makamın Cennet olsun. Efendimize komşulukla müşerref bulunasın.

Garîk-i avn ede Allah Celâl-i izzet ile
Şefâatin bulasın hem Rasûl-i Ekrem ile

(**1436**)

غريق عون ايده الله جلال عزت ايله
شفاعتن بولاسڭ هم رسول اكرم ايله

(١٤٣٦)

PROF. DR. AVNİ GÖZÜTOK'UN ARDINDAN

Cengiz ALYILMAZ[*]

İpek Yolu şehri; eğitim, bilim ve kültür merkezi Erzurum'un bilimsel ve akademik alanda yüz akı olan Atatürk Üniversitesi, "doğuda kurulan en eski ve en büyük üniversite", "üniversiteler kuran üniversite" *vb*. özellikleriyle tanınmakta ve anılmaktadır.

Atatürk Üniversitesinin en büyük özelliklerinden biri de bu üniversitede okuyanların ve yetişenlerin arasındaki yakın ilişki, samimiyet ve dayanışmadır.

Atatürk Üniversitesinde ben de böyle bir atmosferde okudum; yetiştim ve merhum Avni GÖZÜTOK Bey'i de burada tanıdım.

Avni GÖZÜTOK, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünden bizlerden önce mezun olduğu (1978); bizlerden önce (1984) göreve başladığı için benim yaş grubumdakilerin ağabeyi idi. Ancak ona akademisyen arkadaşlarımızın ve hocalarımızın önemli bir kısmı "*Avni Baba*" diyorlardı. Doğrusu onu tanıdığım ilk yıllarda hocaların bile ona neden "*Avni Baba*" diye seslendiklerine anlam veremiyordum. Ancak sonraki yıllarda onu tanıdıkça bu hitabın ne anlama geldiğini çok iyi anladım. "*Avni Baba*", benim hep ağabeyim oldu; ben de onun meslektaşı ve kardeşi oldum. Benim de içimden hep "*Avni Baba*" şeklinde seslenmek geçse de ben ona "*Avni Abi*" diye hitap ettim. Kimdi peki bu Avni GÖZÜTOK, nam-ı diğer "Avni Baba"?

Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesinin değerli öğretim üyeleri Prof. Dr. Muharrem DAŞDEMİR, Prof. Dr. Süleyman EFENDİOĞLU ve Dr. Öğretim Üyesi Hüsna KOTAN, merhum Avni GÖZÜTOK Bey'le ilgili bir yazı yazmamı istediklerinde o günün akşamında kalemimden şu satırlar dökülüverdi:

Avni GÖZÜTOK: Çileli hayatın koynunda büyüttüğü cefakâr, vefakâr, fedakâr, dürüst, alçakgönüllü, zeki ve nüktedan insan… İyi bir evlat, iyi bir kardeş, iyi bir eş, iyi bir baba, iyi bir arkadaş, iyi bir dost, iyi bir komşu[1] … İyi bir bilim adamı ve "babacan" bir hoca…[2]

---

[*] Prof. Dr., Uludağ Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Prof. Dr., Uludag University Faculty of Sicience-Letters Department of Turkish Language and Literature,* calyılmaz@uludag.edu.tr

[1] Merhum Avni GÖZÜTOK Bey'le yıllarca aynı lojmanda (42. Blok) komşuluk yaptığım ve onu "akademisyen" kimliği dışında da tanıma fırsatı bulduğum için bu ifadeleri rahatlıkla ve çekinmeden yazıyorum.

[2] Atatürk Üniversitesinde görev yaptığım yıllarda bir süre Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Müdürü olarak görev yapmış; Avni GÖZÜTOK'un ölümü sonrasında *Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*'nin bir sayısının (Sayı: 55, Erzurum, 2016) Prof. Dr. Funda KARA'nın editörlüğünde "Prof. Dr. Avni GÖZÜTOK Özel Sayısı" olarak yayımlanmasını sağlamıştım. Daha önce de *Türkiyat*

Yaşının çok üstünde olgunluğa sahip olan Avni GÖZÜTOK, yaşadıklarının daha yerinde ifadeyle yaşatılanların "kendi içine kapanmaya mecbur ettikleri"nden biriydi. Bu yüzden belki de sessizdi, sakindi, durgundu… Bunun içindi belki de kaşlarının çatıklığı…

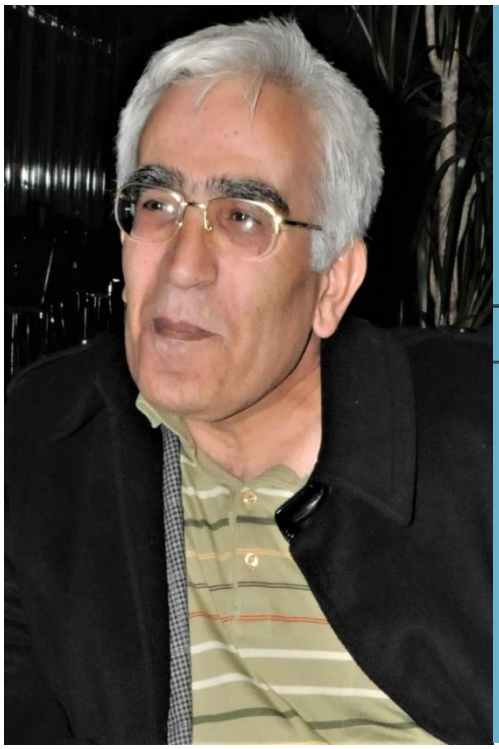

Foto 1: Avni GÖZÜTOK'un Cengiz ALYILMAZ tarafından çekilmiş bir fotoğrafı

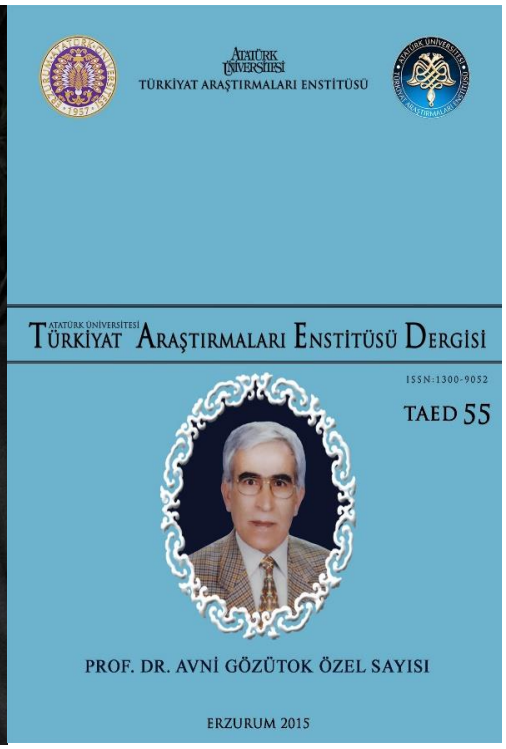

Foto 2: Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi

Prof. Dr. Avni GÖZÜTOK Özel Sayısı'nın kapak fotoğrafı

Çoğunlukla çekilen sıkıntılar, yaşanan acılar ve çaresizlikler yön verir insanların hayatlarına… Avni GÖZÜTOK, Orhan Veli KANIK'ın "*Ağlasam sesimi duyar mısınız mısralarımda; Dokunabilir misiniz gözyaşlarıma ellerinizle?*"

Araştırmaları Enstitüsü Dergisi'nin bir sayısını Prof. Dr. Efrasiyap GEMALMAZ Özel Sayısı (Sayı: 17, Erzurum, 2001); bir sayısını "Prof. Dr. Muhan BALİ Özel Sayısı" (Sayı: 43, Erzurum, 2010) olarak yayımlattığımı da hatırlatmak isterim. "Vefa, insan sözcüğünün yanına yakışan en güzel kavram işaretidir". Vefa, bir değerin farkında olmak ve onun kıymetini bilmektir (Şahin, 2019: 131). Büyük vefa örneği gösterip Merhum Avni GÖZÜTOK Bey için elinizdeki bu "Anma Kitabı"nı hazırlayan arkadaşlarımızı tebrik eder; kendilerine teşekkür ederim.

dizelerini masum yüzünde, hüzünlü gözlerinde; en yakın dostu sigarasının dumanında gizleyenlerdendi.

O, samimiyetsiz, vefasız, güvenilmez ve riyakâr insanlarla kurmak istemediği bağı, kitaplarla kuranlardandı. Gerçek bir kitap dostu ve kitap kurdu olması belki de bundandı.[3]

Avni GÖZÜTOK, hiçbir şeyken kendini her şey sanıp her konuda konuşanlardan; her şeyi bilenlerden (!) ancak bir türlü susmayı bilmeyenlerden değil; çok şey biliyorken az ve öz konuşanlardan, gerektiği yerde susmanın erdem olduğunu bilenlerden; konuşacaklarını da konuşacağı kimseleri de seçenlerdendi.

O, bilgili ile bilgisizin kim olduğunu bilen, "*Biliglig biligsiz kaçan teng bolur*"[4] cümlesinin anlamının bilincinde olan; bilgili olarak gördüğü ve konuşulmaya layık bulduğu kimselere değer veren biriydi. Konuşmaya değer gördükleriyle bir araya geldiğinde en yakınını görmüşçesine yüzü güler; sevinir; konuşup şakalaşırdı.

Avni GÖZÜTOK, Erzurumluydu. Soğuk bir kış günü 05 Aralık 1954 tarihinde Erzurum'un Narman ilçesinin Göllü köyünde doğmuş; eğitim ve öğretimin mecbur ettiği birkaç yıl dışında ömrünü Erzurum'da tamamlamıştı.[5] Ancak o, yerel ve güncel olan hadiselerin değil; bilimsel ve evrensel değerlerin yönlendirdiği biriydi. En zor dönemlerde ve şartlarda Kırım'a, Kazan'a, Kâbil'e… gidip oralarda görev yapması da bundandı.

---

[3] Erzurum'da görev yaptığım yıllarda kitapçılara belirli aralıklarla gider; yeni kitapları alır; henüz gelmeyenler içinse sipariş verirdim. Sonra tekrar ilgili kitapçıya uğrayarak beklediğim kitabın gelip gelmediğini sorardım. Kitapçılar da bazen kitabın geldiğini ancak satıldığını söylerlerdi. Türkoloji, tarih, dil bilimi, felsefe, dinler tarihi *vb*. konularda sipariş verdiğim kitapları benden önce kim(ler)in gelip aldıklarını doğrusu çok merak ediyordum. (Bazen de bu kitaplardan ikişer tane sipariş veriyordum). Bir gün bu kitapları kim(ler)in aldığını kitapçılardan samimi olduğum birine sordum. O da gülerek: "*Hocam, kitapları Avni Bey ve Turgut (Karabey) Hocalar gelip alıyorlar. Siz haftada bir; bazen on beş günde bir geliyorsunuz. Onlar neredeyse her gün geliyorlar. Kusura bakmayın; tekkeyi bekleyen çorbayı içer*" dedi. Avni Bey ve onun en yakın arkadaşı, dostu Turgut (Karabey) Hoca, Erzurum'da "kitap alan, okuyan, alanına yatırım yapan" değerli bilim insanlarının başında gelmekteydiler. Avni Bey'in ölümünden çok kısa bir süre sonra bütün kitaplarının Erzurum Teknik Üniversitesine bağışlanmış olduğunu öğrendim. Turgut (Karabey) Hoca da kütüphanesini Erzurum Teknik Üniversitesine bağışlamış. Bu yazıyı yazarken Avni Bey'in kitaplarıyla ilgili olarak görüştüğüm, Erzurum Arşivi oluşturmak için büyük çaba sarf eden değerli bilim adamı, Erzurum Teknik Üniversitesi Rektör Yardımcısı Prof. Dr. Murat KÜÇÜKUĞURLU, yakın zamanda tamamlanacak olan üniversite kütüphanesinin okuma salonlarına hocalarımızın adlarının verileceğini söylediler. Bu vefalı ve anlamlı kararlarından dolayı Erzurum Teknik Üniversitesi yetkililerine teşekkür ediyorum.

[4] *Atebetü'l-Hakayık*'ta geçen ve "*Bilgili ile bilgisiz nasıl denk / bir olur*" anlamına gelen bu cümle "*Hiç bilenlerle bilmeyenler bir olur mu?*" ayetinin (Zümer Suresi 9. Ayet) Türkçe ifadesinden oluşmaktadır. *Atebetü'l-Hakayık*'ta geçen metnin devamı için *bk.* Arat, 2006: 86.

[5] Avni GÖZÜTOK'un hayatı ile ilgili ayrıntılı bilgi için *bk.* Kotan, 2016: 1-9.

Ben bir yazıt bilimci olarak zaman zaman görüşlerine başvurur; onun bilgisine, birikimine güvenir; ona büyük saygı duyardım. O, bir yazıt bilimci değildi ancak yazıt bilimcilerin bile okuyamadığı Arap harfli yazıtları ve el yazması eserleri okuyup anlar; bunların dönemleri, önemleri, dil ve üslup özellikleri hakkında yerli yerinde bilgi verirdi. Çok bilgiliydi ancak bildiklerinin (belki de muhatabını bulamayacağını düşündüğü için) çok azını yazdı.[6]

Avni GÖZÜTOK, ömrü boyunca hiçbir kimseden, hiçbir kurum ve kuruluştan hiçbir "beklenti" içinde olmadı. Bu sebeple de kimseye "*Eyvallah*"ı yoktu. Haksız yere kimseyi incitmez; haksızlık karşısında asla susmaz; hak edene de haddini bildirmekten geri durmazdı.

Öd tengri yasar; kişi oglı kop ölgeli törümiş (*Zamanı Tanrı tayin eder; insanoğlu [ise] hep ölmek için yaratılmış*").[7] İnsanın yaşayacağı süreyi belirleyen / takdir eden Tanrı, 23 Ocak 2015 tarihinde onu ebedî mekânına aldı. O, erken yaşta kaybettiği babasına, annesine ve hiç doyamadığı biricik kızına kavuştu. Geride onu çok seven hüzünlü eşi, oğulları, torunu, vefalı arkadaşları, dostları ve öğrencileri kaldı.

Ruhun şad; mekânın cennet olsun *Garibname*'nin "garip" araştırmacısı "Garip Avni Baba"…

Kaynakça:

Alyılmaz, C. (2005). *Orhun Yazıtlarının Bugünkü Durumu.* Ankara.

Arat, R. R. (2006). *Edib Ahmed B. Mahmud Yüknekî Atebetü'l Hakayık.* Ankara.

Kotan, H. (2016). Prof. Dr. Avni GÖZÜTOK. *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 55, 1-9.

Şahin, H. (2019). Dede Korkut Kitabında "Vefa" Değeri. *Dünya Kültür Mirası Dede Korkut Uluslararası Sempozyumu Bildirileri (25-27 Nisan 2019).* Bayburt, 129-148.

[6] Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün genç ve başarılı öğretim üyelerinden Dr. Öğretim Üyesi Serkan ÇAKMAK, Avni Bey'den doktora dersi aldığı yıllarda bir gün Hoca'ya "*Hocam, bize bahsettiğiniz bu hususları keşke yazsanız*" der. Avni Bey de bunun üzerine: "*Evlat, bize -Oku!- emri geldi; bazılarına da -Yaz!- emri gelmiş; onlar okumadan yazıyorlar.*" karşılığını vermiş.

[7] Köl Tigin Yazıtı'nın kuzey yüzünün 10. satırında geçen bu cümle hakkında ayrıntılı bilgi için *bk.* Alyılmaz, 2005: 12.

BİR İLİM VE AHLAK ABİDESİ KIYMETLİ HOCAM PROF. DR. AVNİ GÖZÜTOK

Süleyman EFENDİOĞLU[*]

Tanıştığı her insanın kalbinde taht kuran hocam Prof. Dr. Avni Gözütok'u anlatmanın çok zor olduğunu bildiğim hâlde üniversiteyi kazandığım (Atatürk Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü) 1993 yılından itibaren hocalığımı yapmış ve hayatımın adeta merkezinde yer almış bu büyük insan hakkında benim de bir şeyler yazmam gerektiğini düşünerek bu satırları karalamaya cüret ettim. Evet, Avni Bey, 1993 yılından beri benim hocam oldu. Lisans döneminde sırasıyla Osmanlı Türkçesi, Türk Dili Tarihi, Orta Türkçe (Eski Kıpçak Türkçesi, Harezm Türkçesi, Çağatay Türkçesi) gibi çok önemli dil derslerimize gelen hocamız, daha sonra yüksek lisans ve doktora danışmanım oldu. Ani bir kalp kriziyle aramızdan ayrıldığı güne kadar da -kelimenin gerçek anlamıyla- hep hocam olmaya devam etti. Her başım sıkıştığında yanına koştuğum, çözemediğim her türlü özel veya ilmî meseleleri odasına taşıdığım, her defasında da problemlerimi çözerek yanından ayrıldığım hocalarımdan biriydi Avni Bey. Hocayı tanıyan herkes bilir, içten pazarlığı olmayan, herkese değer veren, herkesi kucaklayan, herkese yardımcı olmaya çalışan, kimseyi incitmeyen, hiç kimsenin arkasından iş çevirmeyen, kızgınlığını, sevincini suskunluğunda gizleyen, en olumsuz durumlarda bile soğukkanlılığını, metanetini koruyan, sadece ve sadece ilimle meşgul olan, sürekli öğrenci yetiştiren, kapısı herkese açık, esprili, cömert, dürüst, erdemli, kısacası bir ilim ve ahlak abidesi olan eşsiz insanlardan birisiydi Avni Bey.

Aslına bakarsanız, Avni Gözütok lisans derslerimize gelmeye başladığı ilk günlerden itibaren biz öğrencilerini büyülemeye başlamıştı. Hocamızın derslere olan hâkimiyeti, ilmî derinliği gerçekten üst düzeyde idi. Bunun yanında ağırbaşlılığı, nezaketi, mütevazılığı, hoşgörüsü, adaleti bizde hocaya karşı büyük bir saygı oluşturuyor, hocamız her geçen gün gözümüzde büyüyordu.

Ancak şunu belirtmeliyim ki benim Avni Bey'i asıl tanımam yüksek lisans ve doktora öğrenciliğim sırasında oldu. Hocanın özellikle Türkçenin tarihî dönemlerine, doğu Türkçesine ve eski yazılı metinlere olan vukufiyeti mükemmeldi. Türkçenin tarihî dönemleri ve tarihî metinleri Avni Bey'in elinde bir hamur gibi yoğruluyor, en anlaşılmaz metinler, karmakarışık eserler basit hikâyeciklere, basit şiirlere dönüşüyordu. En ağır Osmanlıca metinler veya eserler hocamızın yanında ürkütücülüğünü kaybediyor; okunası eğlenceli, zevkli kitaplar hâline geliyorlardı.

[*] Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü*; Prof. Dr., Ataturk University Faculty of Letters Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures,* sefendioglu@atauni.edu.tr.

Hocanın ileri düzeyde Arapça ve Farsça bilgisi, eski kültüre aşinalığı, engin kelime bilgisi onu özellikle Arap harfli Türkçe metinleri okuma konusunda dünyadaki sayılı âlimlerden birisi hâline çoktan getirmişti. Ancak hoca bu özelliğini hiçbir zaman ön plana çıkarmaz, kendini göstermek veya övmek bir yana, gayretle sıradan bir hoca olma görüntüsü vermeye çalışırdı. Şov yapmaz, çok okur, çok bilir, çok çalışır ama çok az yazardı. *"Hocam, bu konuda siz de bir kitap yazsanız... Niçin bu bilgilerinizi tecrübelerinizi kitaplaştırmıyorsunuz, yayımlamıyorsunuz?"* dediğimizde *"Ya zaten piyasada benzerleri var, gerek yok."* deyip geçiştirirdi.

Hocamızın alçak gönüllülüğü hat safhadaydı. Alanıyla ilgili her türlü soruya cevap verebilecek yetkinliğe sahip olmasına rağmen, *"bilmem, bir şu kaynağa bakmak lazım, falan eseri bir incelemek lazım"* diyerek soran kişiyi kaynaklara yönlendirir ama yine de aranan bulunamamışsa cevabını kendi verirdi.

Hiç unutmuyorum yüksek lisans tezimi hazırladığım dönemlerdi, hocaya artık her şeyi sormamam gerektiğini, önce soracağım konuyla ilgili her türlü kaynağı çok iyi taramam gerektiğini öğrenmiştim. Ama tezimde geçen bazı özel isimleri bir türlü tanıklayamıyorum. Bildiğim bütün eski ve yeni kaynakları, sözlükleri, ansiklopedileri inceledikten sonra hocama gittim.

- *Hocam,* dedim, *bu isimleri hiçbir yerde bulamıyorum.*

Hoca her zamanki tavrıyla:

- *Falana baktın mı?*

- *Evet.*

- *Filana baktın mı?*

- *Evet.*

- *Şunlara bakmak lazım.*

- *Hocam baktım.*

- *Bunlara bakmak lazım.*

- *Hocam her şeye baktım, yok.*

Bunun üzerine ben zafer kazandığımı hissetmişken hoca kalemi eline aldı, önündeki küçük bir kâğıda o zamana kadar hiç bilmediğim iki eserin kısaltmasını yazdı:

- *Git kütüphanede Özege'den bu ansiklopedileri iste, bir de o kaynaklara bak bakalım.*

- *Hocam,* dedim, *bunlar ne? Ben bunları hiç bilmiyorum.*

-*Git de öğren işte,* dedi.

Ben hocamın karşısında yine yenilmiştim; yine bilmediğim, bakmadığım kaynakları hoca yüzüme çarpmıştı.

Hocanın odasında ders yapıyoruz, bir kelimeyi arıyoruz. Bütün Osmanlıca sözlüklere; Arapça, Farsça sözlüklere baktık, aradığımız kelime yok.

- *"Hocam, bu kelimeyi bulamıyoruz. Bu neyin nesidir?"* diye sorduk.

Hoca gülümseyerek yüzümüze baktı:

- *Farsçadır o, Farsça sözlüğe bakmak lazım.*

Arkadaşımın elinde de Farsça sözlük duruyor.

- *Hocam,* dedi, *elimdeki zaten Farsça sözlük; baktım yok.*

Hoca yine gülümsedi:

- *O, Farsça sözlük değil, Farsçadan Farsçaya sözlüklere bakmak lazım,* dedi.

Avni Beyin bir diğer özelliği kıvrak zekâsı, Nasrettin Hoca tarzı hazır cevaplılığı, nüktedanlığı ve en sıkıntılı meseleleri bile esprilerle geçiştirmesiydi. Bir gün hararetli bir sohbetin ortasındayız, herkes yurtdışında görev yapmanın zorluklarından, özellikle yeme içme probleminden bahsediyor. Bir arkadaşımız özellikle Rusya'da çok fazla domuz eti tüketildiğinden orada yaşamanın zorluklarından bahsetti. Birisi de Avni Beye, *"Hocam siz de uzun müddet Tataristan'da kaldınız, ama sizin gittiğiniz yer daha çok Müslümanların yaşadığı bölge olduğundan herhâlde siz orada pek fazla sıkıntı çekmediniz."* deyince, hoca *"Yok ya, Tatarlar da 'it' yiyorlar.*" dedi. Biz hep bir ağızdan *"Haydi!.. Hocam Tatarlar köpek eti mi yiyor?"* dedik. *"Yok"*, dedi. *"Tatarlar 'et'e, biliyorsunuz 'it' diyorlar; o yüzden".* Herkes gülmeye başladı.

Hocamızın en önemli özelliklerinden birisi de aşırı sade yaşayışı ve mütevazılığı idi. Son zamanlarında bölüm başkanlığı görevine getirilmiş olsa da resmiyetten, mevkiden makamdan hoşlanmaz, dünya malına değer vermezdi.

-*Hocam, arabanız eskidi, yenileyecek misiniz?*

- *Yok, boşver!*

- *Hocam, falan yerde güzel evler satılıyor, bir ev de siz alsanız...*

- *Boş ver!*

- *Hocam tatile gidecek misiniz?*

- *Yok, Erzurum'dan iyi yer mi var?*

Hoca bunları söylerken cimriliğinden değil, tam tersine aşırı cömert olmasından ve dünyalık hiçbir şeye değer vermemesinden böyle konuşuyordu. Yoksa birine yardım mı yapılacak, en önde hoca koşar; alışverişte hiçbir zaman

pazarlığa girişmez, her gittiği yerde bahşiş verir. Biz fiyatı düşürmeğe çalışırken hoca bir de üstüne fazla para öder.

Bir gün doktora dersindeyiz. Ders bitmek üzere, hocanın çok fazla sigara içtiği zamanlar... Ders boyunca bizi rahatsız etmemek için sigara içmediğinden hoca sıkılmış durumda. Ceketinde sigarasını aradı; kalmamış, masanın gözlerinde de yok. Ben, *"Hocam sigaranız bitmiş herhâlde, gidip alayım hemen."* dedim. *"Dur"*, dedi *"para vereyim"*, elini cebine attı. Cebinden birbirine karışmış bir tomar para çıktı. Parayı öylecene bana uzatarak, *"git sigara al da gel"* dedi. *"Aman hocam, ne yapıyorsunuz?! Burada bir sürü para var."* dedim. İçinden sadece birini almak istedim. *"Yav al hepsini, git sigara al da gel!"* dedi.

Vefat etmeden bir gün öncesiydi. Odamda çalışıyorum. Birden koridorda Avni hocamın sesini işittim. Karşı odadaki Recai Abiyle (Recai Kızıltunç) bir şeyler konuşuyor. Hemen kapıyı açtım, *"Hocam hoş gelmişsiniz, buyurun bir çay içelim!"* dedim. *"Yok"* dedi, *"öyle ayaküstü uğradım, işlerim var döneceğim. Recai Bey Rusya'dan Petersburg yazma eserler kataloğunu getirmiş, onu istemeye geldim"*. Anlayacağınız, hocamız son gününe kadar görevinin başındaydı ve her zamanki gibi ilimle iştigal hâlindeydi.

Fakültede herkes, öğrenciler de dâhil ona arkasından "Avni Baba" derlerdi. O, gerçekten hepimizin babasıydı. Soyadı gibi "Gözütok"tu, doğru, dürüst ve sade yaşadı; öylecene de dünyadan göçtü. Sessiz sedasız ama apansız... Hepimizi yetim bıraktı. Mekânı cennet, ruhu şad olsun!

PROF. DR. AVNİ GÖZÜTOK'A AİT BİR ÇALIŞMA: *HACI ATMACAOĞLU MUHİDDİN MEHMED "MECMAʿUL - KAVĀʿİD" GRAMER-METİN-SÖZLÜK*

Hüsna KOTAN*

Türk dilinin yazılı ilk metinlerinin bulunduğu Eski Türkçe (Köktürkçe ve Uygurca) döneminden günümüze, matematikle veya bir hesap sistemi ile ilgili herhangi bir metin günümüze ulaşmamıştır. İslamî devrin ilk ürünlerini veren Karahanlı Türkçesi ile de bize kadar ulaşmış herhangi bir matematik metni bulunmamaktadır.

Karahanlı Türkçesinden sonra çeşitli sahalarda yazı dili hâline gelen Kuzey Türkçesi (Kıpçak) ve Doğu Türkçesi (Harezm-Çağatay) ile de matematik konusunda yazılmış herhangi bir eser yoktur.

Batı (Oğuz) Türkçesinde ise Anadolu Selçuklularından bize Türkçe ile kaleme alınmış pek eser kalmamıştır. Anadolu Selçuklu Devleti'nin son dönemlerinde yazılan az sayıdaki eser ise genelde edebiyatla ilgilidir. Anadolu Beylikleri döneminde Türk diline dönüş, Türkçeye önem verme hareketinin görülmesiyle birlikte Türkçe eserler de verilmeye başlanmıştır.

Eski Anadolu Türkçesi dönemi, Türk dilinin gelişme tarihinde farklı özellikler taşıyan Türk dilinde önemli gelişmelerin olduğu bir dönemdir. Bu dönemde telif ve tercüme pek çok eser kaleme alınmıştır. Ağırlıklı olarak dinî ve edebî eserlerin yazıldığı bu dönemde tıp, baytarlık ve mineraloji ile de ilgili birkaç eser yazılmıştır. Fakat matematikle ilgili herhangi bir eser bu dönemden de bize ulaşmamıştır.

Anadolu'da matematik ile ilgili yazılan ilk Türkçe eserler Osmanlılar döneminde görülmektedir. Osmanlı döneminde bu alandaki eserler, 15. yüzyılın özellikle ikinci yarısından sonra kaleme alınmıştır. Dolayısıyla Anadolu'da bu tarz eserler Osmanlı Türkçesi dönemine aittir.

Bu dönemde Anadolu Türkçesi ile yazılmış en ayrıntılı ilk matematik kitabı ise *Mecma'ul-Kavaid* adlı eserdir.

Eser, Fatih ve II. Bayezid âlimlerinden biri olan Hacı Atmacaoğlu Muhiddin Mehmed tarafından yazılmıştır. Müellifin adı, kaynaklarda "Mehmed b. el-Hac Atmaca Muhyiddin er-Rûmî", "Muhyiddin Mehmed bin Hacı Atmaca", "Haci Muhyiddin bin Mehmet bin Havi Atmaca" şeklinde geçse de eserin Süleymaniye

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Assist. Prof. Dr., Ataturk University Faculty of Letters Department of Turkish Language and Literature,* husna@atauni.edu.tr

Kütüphanesi, Kadızade Mehmet nr. 337'de bulunan nüshasının mukaddimesinde yazarın künyesi "el-Hâcı Muhye'd-Dîni Muhammed İbni'l-Hâcı Atmaca el-Kâtibü" olarak verilmiştir (Gözütok, 2001: 6-7). Bu künyeye göre onun asıl adı Muhammed, devrin geleneğine göre aldığı lakabı Muhyeddin, babasının adı Hacı Atmaca, "Kâtib" de görev unvanıdır (Özergin, 1968: 313).

Hayatı hakkındaki sınırlı bilgiye sahip olduğumuz Hacı Atmacaoğlu kendi kendini yetiştirmiş bir matematikçidir. O, *Mecmau'l-Kavaid*'i pratik yollarla edindiği bilgilerden ve daha önce yazılmış Arapça, Farsça kitaplardan yararlanarak hazırlamıştır.

Divân memurları ve devlet teşkilâtının çeşitli kalemlerinde çalışan muhâsibler ve kâtipler için kaleme alınan bu eser yazıldığı dönem için muhasebenin temel bilgilerini toplayan, muhasebe sınıfının hem de bu sınıf içerisinde usta-çırak ilişkisi içerisinde eğitim görenlerin ihtiyacını karşılayan mühim bir eserdir (Fazıloğlu, 2003: 354).

Türkçenin 15. yüzyılda bilim dili açısından kullanımını örnekleyen bu eser bir mukaddime, üç şık ve bir tetimmeden oluşmaktadır.

Mukaddime kısmında müellif; *Mecmau'l-Kavaid*'i niçin yazdığını, Türkçe kaleme almasının sebeplerini, matematiğin önemini ve insanlara gerekliliğini, kitabın Sultan Bâyezid zamanında yazıldığını belirterek hata ve eksiklerinin düzeltilip tamamlanması ricası ile affını diler. Eserini üst statüdeki bir kişiye sunmak veya üstünlük göstermek için değil; insanlara yararlı bir eser ortaya koymak ve böylece iyilikle anılmak için kaleme aldığını ifade eder.

Mukaddime kısmını kitabın içindeki başlıkları sıralayan bir bölüm takip eder. Bu kısımda eserin alt bölüm başlıkları Arapça olarak verilmiştir. *Mecmau'l-Kavaid*'in şıkları şöyledir:

Şıkk-ı Evvel (Birinci Bölüm): Bu kısımda tam sayılarla yapılan hesaplar (sıhâh-ı hisâb) üzerinde durulmuştur. On altı fasıldan oluşan bu bölümde sırası ile şu konular işlenmiştir: 1. Siyakat rakamları, 2. Hint rakamları, 3. Toplama, 4. Çarpım tablosu (zarb-ı ukud), 5. Çarpma (zarb-ı gayri ukud), 6. Bir çokluğun iki katını alma (taz'îf), 7. Bir çokluğun yarısını bulma (tasnîf), 8. Çıkarma, 9. Bölme ve yapılış yolları, 10. Dört işlemin sağlanması, 11. Borç taksimi, 12. Bir çokluğun üçte bir; dörtte bir, beşte birini bulma, 13. Ortak payda bulma (istihrac-ı meharic), 14. Miras taksimi,15. Dörtlü orantı (erbaa-i mütenâibe), 16. İki hata hesabı (hesab-ı hatayeyn)

Şıkk-ı Sânî (İkinci bölüm): Bu bölümde eserin yazıldığı devrin ölçü, tartı ve para birimleri ile ilgili hesaplamalar (küsârât-ı hisâb) gösterilmiştir: Ölçü, tartı ve para birimlerinin katları, as katları ile bunları birbirine çevirme; kesirli sayılarda yapılan işlemler... gibi konular işlenmiştir.

Şıkk-ı Sâlis (Üçüncü Bölüm): Mesâil-i şettâ (çeşitli problemler) başlıklı bu bölümde ise çözümleriyle birlikte kırk problem ele alınmıştır. Bu problemler gümrük, iş-çalışma, kiralama, elbiselik kumaş, hisse, ticâret, zaman, faiz … gibi konularla ilgilidir (Gözütok, 2001: 13-14).

Tetimme yani sonuç kısmında ise yazar, eserindeki bilgileri hakkıyla anlayıp kavrayanların muhasebe ilminde iyi derecede bilgi sahibi olacaklarını, başkalarına muhtaç olmayacaklarını dile getirmiştir. Hesap ilminde binlerce problem olduğunu ancak kendisinin konuyu yeni başlayanların anlayacakları seviyede kısa tuttuğunu burada çözümü verilen problemlerin başka birçok problem için bir ölçüt olabileceğini belirtmiştir (Gözütok, 2001: 14).

İlm-i hesap yani muhasebe matematiği konusunda yazılmış bu muhteşem eser görüldüğü gibi bilim tarihi açısından olduğu kadar matematik terimleri, ölçü birimleri ve para tarihi ve alanla ilgili problemlere çözüm getirmesi açısından önemli bir yere sahiptir.

Türkiye ve dünyanın çeşitli kütüphanelerinde yirmiyi aşkın nüshaya sahip olan bu eser üzerine Dr. Avni Gözütok tarafından gramer, metin incelemesi ve sözlük kısımlarından oluşan titizlikle ve özenle hazırlanmış bir bilimsel çalışma yapılmıştır.

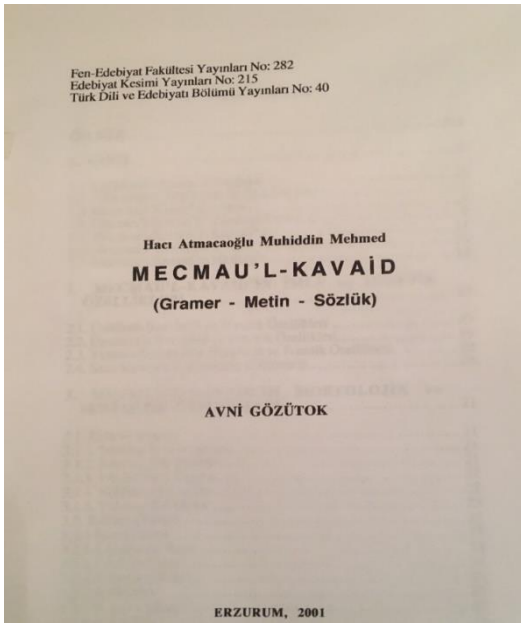

Mecmau'l-Kavaid adlı eser üzerine Dr. Avni Gözütok tarafından yapılan çalışmanın ön kapağı.

Kitap bir giriş, *Mecmau'l-Kavaid*'in imlâ ve fonetik, morfolojik ve sentaktik özelliklerini içeren gramer, metin ve sözlük bölümlerinden oluşmaktadır.

Giriş bölümünde *Mecmau'l-Kavaid*'in yazarı, yazıldığı dönem, kaynakları, konusu, yapısı ve nüshaları ile ilgili geniş bilgiler okuyucunun dikkatine sunulmuştur.

Gramer kısmında eserin imlâ ve fonetik özellikleri "ünlülerin bazı imlâ ve fonetik özellikleri, ünsüzlerin bazı imlâ ve fonetik özellikleri, yabancı kelimelerin bazı imlâ ve fonetik özellikleri, satır sonunda kelimelerin bölünmesi" başlıklarında incelenmiş ve eserden alıntılanan örnekler verilmiştir. *Mecmau'l-Kavaid*'in morfolojik özellikleri "kelime yapımı, kelime çekimi, sıfatlar, sayı adları, zarflar, edatlar, zamirler, fiil çekimi" başlıklarında; sentaktik özellikleri ise "kelime grupları, cümle yapısı ve *Mecmau'l-Kavaid*'in söz varlığı özellikleri" başlıklarında yine eserden alıntılanan örneklerle dikkatlere sunulmuştur.

Metin kısmında, *Mecmau'l-Kavaid*'in Süleymaniye Kütüphanesi Kadızade Mehmet nr. 337'de kayıtlı nüshasının çeviri yazısı verilmiştir. Çeviri yazılı metin verilirken yazma nüshada yer alan çizelgelerin tamamı, dört işlem ve problem çözümleriyle ilgili şekillerin bir kısmı orijinaline benzer şekilde düzenlenmiş; diğer kısımlar ise yan yana ve alt alta verilmiştir.

Örnek:

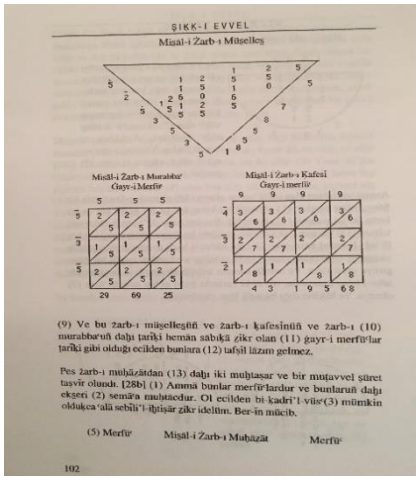

ŞIKK-I EVVEL

Misal-i Żarb-ı Müselles

Misâl-i Żarb-ı Murabba' Ghayr-i Merfû'

Misâl-i Żarb-ı Kafesî Ghayr-i merfû'

(9) Ve bu żarb-ı müselleşûñ ve żarb-ı kafesînûñ ve żarb-ı (10) murabba'uñ dahı ṭarîḳi hemân sâbıḳâ żikr olan (11) ghayr-i merfû'lar ṭarîḳi gibi olduġı ecilden bunlara (12) tafṣîl lâzım gelmez.

Pes żarb-ı muḥâżâtdan (13) dahı iki muḫtaṣar ve bir muṭavvel şüret taṣvîr olundı. [28b] (1) Ammâ bunlar merfû'lardur ve bunlaruñ dahı ekşeri (2) semâ'a muḫtâcdur. Ol ecilden bi-ḳadri'l-vüs'(3) mümkin olduḳca 'alâ sebîli'i-ḫtiṣâr żikr idelüm. Ber-în mücib.

(5) Merfû' Miṣâl-i Żarb-ı Muḥâżât Merfû'

102

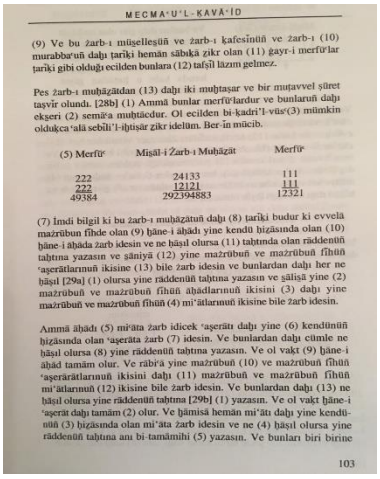

MECMA'U'L-KAVÂ'ID

(9) Ve bu żarb-ı müselleşûñ ve żarb-ı kafesînûñ ve żarb-ı (10) murabba'uñ dahı ṭarîḳi hemân sâbıḳâ żikr olan (11) ghayr-i merfû'lar ṭarîḳi gibi olduġı ecilden bunlara (12) tafṣîl lâzım gelmez.

Pes żarb-ı muḥâżâtdan (13) dahı iki muḫtaṣar ve bir muṭavvel şüret taṣvîr olundı. [28b] (1) Ammâ bunlar merfû'lardur ve bunlaruñ dahı ekşeri (2) semâ'a muḫtâcdur. Ol ecilden bi-ḳadri'l-vüs'(3) mümkin olduḳca 'alâ sebîli'i-ḫtiṣâr żikr idelüm. Ber-în mücib.

(5) Merfû' Miṣâl-i Żarb-ı Muḥâżât Merfû'

222 24133 111
222 12121 111
49384 292394883 12321

(7) İmdi bilgil ki bu żarb-ı muḥâżâtuñ dahı (8) ṭarîḳi budur ki evvelâ maḍrûbun fîhde olan (9) ḫâne-i âḥâdı yine kendü ḥizâsında olan (10) ḫâne-i âḥâda żarb idesin ve ne ḥâṣıl olursa (11) ṭaḥtında olan râddenüñ ṭaḥtına yazasın ve şâniyâ (12) yine maḍrûbuñ ve maḍrûbuñ fîhüñ 'aşerâtlarınuñ ikisine (13) bile żarb idesin ve bunlardan dahı her ne ḥâṣıl [29a] (1) olursa yine râddenüñ ṭaḥtına yazasın ve şâliṣâ yine (2) maḍrûbuñ ve maḍrûbuñ fîhüñ âḥâdlarınuñ ikisini (3) dahı yine maḍrûbuñ ve maḍrûbuñ fîhüñ (4) mi'âtlarınuñ ikisine bile żarb idesin.

Ammâ âḥâdı (5) mi'âta żarb idicek 'aşerâtı dahı yine (6) kendünüñ ḥizâsında olan 'aşerâta żarb (7) idesin. Ve bunlardan dahı cümle ne ḥâṣıl olursa (8) yine râddenüñ ṭaḥtına yazasın. Ve ol vaḳt (9) ḫâne-i âḥâd tamâm olur. Ve râbi'a yine maḍrûbuñ (10) ve maḍrûbuñ fîhüñ 'aşerâtlarınuñ ikisini dahı (11) maḍrûbuñ ve maḍrûbuñ fîhüñ mi'âtlarınuñ (12) ikisine bile żarb idesin. Ve bunlardan dahı (13) ne ḥâṣıl olursa yine râddenüñ ṭaḥtına [29b] (1) yazasın. Ve ol vaḳt ḫâne-i 'aşerât dahı tamâm (2) olur. Ve ḫâmisâ hemân mi'âtı dahı yine kendü-nüñ (3) ḥizâsında olan mi'âta żarb idesin ve ne (4) ḥâṣıl olursa yine râddenüñ ṭaḥtına anı bi-tamâmihi (5) yazasın. Ve bunları biri birine

103

Yazmada büyükçe noktalar ile birbirinden ayrılan kelime blokları için çeviri yazıda da noktalama işareti kullanılmıştır. Metin içindeki Arapça fasıl başlıkları mukaddimenin sonundaki fihristte verildiği için, çeviri yazılı metinde yan yana üç nokta (…) ile gösterilmiştir.

Sözlük kısmında ise *Mecmau'l-Kavaid*'de geçen kelimelerin listesi verilmiştir. Bu kısımda kelimelerin ilk geçtiği yer esas alınarak anlam verilmiş, aynı kelime metnin sonraki kısımlarında farklı anlamda kullanılıyorsa buna da işaret edilmiştir. Birden çok biçimde yazılan kelimelerin ise aslına uygun şekilleri madde başı olarak alınmış; farklı yazımları da gösterilmiştir. Birleşik fiiller ve bir kısım terkipler ilgili olduğu madde başında iç madde olarak verilmiştir. Metinde geçen yabancı ibareler de sözlüğe konulmuştur.

Mecmau'l-Kavaid'in yazarı ve kendisi hakkında ilk bilgi Kâtip Çelebi'nin Keşf-el-zunun adlı eserinde verilmiştir. Daha sonra çeşitli makale ve yazılarla bilim dünyasına tanıtılan eser üzerine ilk kapsamlı bilimsel çalışma 2001 yılında Erzurum'da Dr. Avni Gözütok tarafından yapılmıştır. Bu çalışmada hem eserin transkripsiyonlu metin neşri yapılmış hem de eserin söz varlığı ortaya çıkarılarak dil özellikleri tespit edilmiştir.[1] Ancak bu kıymetli çalışmanın yeni baskısının yapılamaması ve elektronik ortamda paylaşılamaması, eserin bugüne kadar gözden kaçmasına neden olmuştur. Bunda hocamız Avni Gözütok'un ani bir kalp kriziyle rahmetli olmasının da payı büyüktür.

Avni Gözütok'un haricinde *Mecmau'l-Kavaid* üzerine 2009'da Sezay Özçelik tarafından *Muhyeddin Muhammed'in Mecmaʿü'l-Kavâid Adlı Eseri (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*[2] adlı bir doktora tezi hazırlanmış ve 2016 yılında ise Metehan Küçüker ve Ahmet Vecdi Can tarafından *15. YY. Osmanlı Muhasebesinde Kârın Sermaye Paylarıyla Orantılı Dağıtımının Hesaplanmasına İlişkin Bir Örnek*[3] adlı bir makale yazılmıştır.

KAYNAKLAR

Fazıloğlu, İhsan. (2003). "Osmanlı Klasik Muhasebe Matematik Eserleri Üzerine Bir Değerlendirme". *Türk Araştırmaları Literatür Dergisi*. N. 1, 345-367.

Gözütok, Avni. (2001). *Hacı Atmacaoğlu Muhiddin Mehmed* "*Mecmaʾul-Kavāʾid" Gramer-Metin-Sözlük*. Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Küçüker, Metehan. Can, Ahmet Vecdi. (2016). "15. YY Osmanlı Muhasebesinde Kârın Sermaye Paylarıyla Orantılı Dağıtımının Hesaplanmasına

[1] Ayrıntılı bilgi için bakınız: Hacı Atmacaoğlu Muhiddin Mehmed "Mecma'ul-Kavāid" Gramer-Metin-Sözlük, (Haz. Avni Gözütok). Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum, 2001.

[2] Ayrıntılı bilgi için bakınız: Sezay Özçelik, *Muhyeddin Muhammed'in Mecmaʿü'l-Kavâid Adlı Eseri (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Dili Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi). İstanbul, 2009.

[3] Ayrıntılı bilgi için bakınız: Metehan Küçüker, Ahmet Vecdi Can, "15. YY. Osmanlı Muhasebesinde Kârın Sermaye Paylarıyla Orantılı Dağıtımının Hesaplanmasına İlişkin Bir Örnek", *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi* ICAFR Özel Sayısı 16, 2016, s. 120-127.

İlişkin Bir Örnek". *Uluslararası Yönetim İktisat ve İşletme Dergisi* ICAFR Özel Sayısı 16, 120-127.

Özçelik, Sezay. (2009). *Muhyeddin Muhammed'in Mecma'ü'l – Kavâid Adlı Eseri (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı Yeni Türk Dili Bilim Dalı (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul.

Özergin, M. Kemal. (1968). "Hacıatmaca-oğlu ve Eseri" *İslâm Düşüncesi*. Yıl: 2. Sayı: 5, İstanbul, s. 312-316.

TÜRK DİLİ'NE ARMAĞAN EDİLEN BİR YAPI TAŞINI ANARKEN

'Avni Gözütok'un Anısına…

Fatma ÖZÇAKMAK[*]

Bundan yedi yıl önceydi… Günlerden Çarşamba'yı gösteren bir 29 Mayıs günü saat, sabahın sekizine adım adım ilerlerken herkes bir yerlere bir şeylere yetişmeye çalışıyor, dakikalar sonra, birazdan başlayacak törenin heyecanıyla bahçede onlarca genç beliriyordu. Sahi neden o kadar erken saate konmuştu ki tören? Fakat yıllar sonra anlayacaktı ki insan, o an onu yaşayacak olan birinci tekil şahıslar için değerliydi ve efsunlanmış an parçalarının içinden hayal meyal geçecek olan görüntüler saat kaç olursa olsun telaşenin içinde kaybolacak, onlar da "an"lar gibi yitip gidecekti. Velhasıl zaman kitap aralarında saklanan sonbahar yaprakları gibiydi; rengi solsa da cismini koruyor, kendi solsa da "an"ı kıymetiyle eşdeğer saklıyordu.

Az sonra davet üzere kürsüye çıkacak olan 'ben' diğerlerinden belki biraz fazla olan heyecanıyla; "Sayın Dekanım, Sayın Bölüm Başkanım, her zaman yanımızda olan anne, baba ve yakınlarımız ve sevgili arkadaşlar… Dört yıl süren serüvenimizi güzel anılarla taçlandıracağımız bugünde, bizlerin buruk sevincine ortak olduğunuz ve bizleri onurlandırdığınız için hepinize çok teşekkür ederim." diyerek sözlerine başlayacaktı. Ne tuhaftır ki; şimdiye kadar rahle-i tedrisinden geçmiş herkesin hitabında "baba" sıfatıyla anılan çok kıymetli hocasını, iki yıl sonra ebediyete uğurlayacaklarını bilmeden şöyle devam edecekti: "Eteklerimizde biriktirdiğimiz bir yığın yaprak ve ağır ağır çıktığımız merdivenler, yani hayat… Öyle çabuk geçiyor ki yıllar, fakülteden içeri attığımız ilk adım, çıktığımız ilk merdiven daha dün gibi dimağımızda. O zamanlar yüreğimizde olan taşkın, şimdi ise gözlerimizde. Çünkü başlangıçlar hep heyecanlı, bitişler hep hüzünlüdür. Zaman geçti ve ağır aksak yol aldı tren. Geçti çocukluğumuz, geçecek gençliğimiz ve bir de bakacağız ki trenden dışarı taş atıyoruz."

O gün orada o anı ve içindekilerle birlikte tüm mekânı Ahmet Haşim'in "menâtık-ı dûşîze-i tahayyülde" duran *O Belde*'sine eşdeğer görüyor ve kürsüdeki konuşmamın ilerleyen kısımlarında bundan bahsediyordum. Çünkü bizim için emeklerimizin karşılığını o mevkide almak, el değmemiş hayal kadar güzeldi. Fakat bir gerçek vardı ki asıl olan emeğin gerçek hamilleri bizlerden önce sizlerdiniz. Şimdi yıllar sonra bunları yazarken Sayın Hocam, o gün orada teslim edemediğimiz

[*] Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Res. Ass., Ataturk University Faculty of Letters Department of Turkish Language and Literature,* fatma.ozcakmak@atauni.edu.tr

bir emeğin hakkını, sizi dört yıl boyunca tanıma fırsatı bulmuş son mezunlarınıza, yani bizlere yaptığınız konuşmanızı buraya kaydederek anmaktır niyetim.

Türk Dili ve Edebiyatı 2012-2013 mezunları olarak dönemimizin dekanı Prof. Dr. Dilaver Düzgün, bölüm başkanıysa rahmetli hocamız Prof. Dr. Avni Gözütok'tu. Toprak olup bağrında güller yetiştirmenin mütevazılığına erişmiş olan Avni hoca şöyle diyordu: "Sayın Dekanımız, Değerli Hoca Arkadaşlarım, Değerli Misafirlerimiz, Sevgili Öğrencilerimiz… Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı bölümü 2012-2013 mezuniyet törenine hoş geldiniz. Ben sizin vaktinizi fazla almayacağım. Biz devamlı buradayız. Öğrencilerimiz gelirler, dört yılı onlarla birlikte bir aile gibi… Bazen ufak tefek darılmalar, çoğu zaman birbirimize sevgimizi, saygımızı göstererek eğitim-öğretimimizi tamamlarız. Onları mezun eder, yıllar sonra karşılaşırız. Bizim hakkımızdaki düşüncelerini o zaman anlarız. Belki şimdi söylemezler ama… Veya söylerlerse de bizim yüzümüze söylemezler. O yüzden… Bu dönemdeki öğrencilerimizden de ben çoğunun dersine girdim. Bütün arkadaşlar da hepimiz memnunuz. İnşallah biz elimizden geleni yaptık. Bu şekilde biz de öğrenci olduk, öğretmenlik yapıyoruz, biz bunu gençlere derslerimizde söyleriz. Bu okullar, hocalar bize metot verir, bize bir yol gösterir. Bilgilerimizi genişletmek, derinleştirmek kendi elimizdedir. Biz de öğrenci olduk, öyledir. Yani biz fakülteden aldığımızın iki üç katını kendi çabamızla edindik. Yoksa fazla bir şey öğrenmiş olamazdık. Bu da böyle yani… Bu bittikten sonra da bu bilim işi, edebiyat işi, dil işi… Bittikten sonra da devam ettirmezseniz unutursunuz. Ben umarım öğrencilerimizin hepsi sevecekleri, memnuniyetle yapacakları bir iş bulup çalışırlar. Hepiniz, geldiğiniz için herkese teşekkür ediyorum. Sağ olun!"[1]

[1] Metne dökülen konuşmanın görüntü kaydı, muhafaza ettiğim mezuniyet dosyamda yer almaktadır.

29/05/2013

_0539

İKİNCİ BÖLÜM
MAKALELER

NECİP FAZIL'DA PEYGAMBER SEVGİSİ

In Necip Fazıl Love of The Prophet

Mehmet TÖRENEK*

Öz

Peygamber sevgisi edebiyatımızın önemli temalarındandır ve bu sevgiyi işleyen türler de oluşmuştur. Geleneksel değerlere bağlı ve şiiri mutlak hakikati arama olarak kabul eden Necip Fazıl da Peygamber sevgisini hem şiirlerinde işlemiş hem de ayrı eserler kaleme almıştır. Farklı şiirlerde ve özellikle beyitler şeklindeki kısa şiirlerinde bu sevgisini ifade ettiği gibi, *Esselam* isimli eserinde Peygamber'i yakın çevresi ve özellikleriyle manzum olarak ele almaya çalışmış, *Nur Harmanı* kitabında onun sözlerini nazmetmiştir. *Çöle İnen Nur* ise Peygamber'i, hayatı ve mücadelesi ile bütün hâlinde anlatan bir siyerdir.

Anahtar kelimeler. Necip Fazıl, Peygamber sevgisi, Esselam, Nur Harmanı, Çöle İnen Nur

Abstract

The love of the prophet is one of the most important themes in our literature and there are some literary genres which handle this love. Necip Fazil who is devoted to traditional values and approve poetry as a search for absolute truth, also discussed the love of the prophet in his poems and mentioned this subject in different works. He expressed his love in different poems and especially in his short poems such as couplets. On the other hand he tried to address the prophet in his book *Essalam* in verse with his close circle and characteristic specifications. He wrote prophet's hadiths in verse by *Nur Harmanı*. *Çöle İnen Nur* is a Sayer in which his life and struggles are represented by all aspects.

Keywords: Necip Fazıl, Love of Prophet, Esselam, Nur Harmanı, Çöle İnen Nur

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Prof. Dr., Ataturk University Faculty of Letters Department of Turkish Language and Literature,* mtorenek@atauni.edu.tr

Giriş

"Sakarya Türküsü" şiirinde "Divanesi ikimiz kaldık Allah yolunun!" diyen Necip Fazıl, Sakarya'yı Anadolu, Anadolu insanı ve Müslümanlığımızla özdeşleştirerek bir ideal çerçeve çizer. Şiirin sonunda da;

"Akrebin kıskacında yoğurmuş bizi kader;
Aldırma böyle gelmiş, bu dünya böyle gider!
Bana kefendir yatak, sana tabuttur havuz;
Sen kıvrıl ben gideyim Son Peygamber kılavuz!" mısralarıyla yolunu ve yönünü belirlemiş olur (2006: 402).

Peygamberler öncüler, önderler, İlahî tebliğle görevli seçilmiş insanlardır. İnsanlık tarihi boyunca onlar kutlu, önemli hatta zor bir görev üstlenmiş, bu uğurda mücadeleler vermişlerdir. Peygamberimiz bu nübüvvet halkasının sonuncusu ve son din olan İslâm'ı tebliğle görevli elçidir. Allah'ın habibi yani sevgilisi, bütün Peygamberlerin varisidir. Onun Allah'ın sevgilisi olduğunu, Peygamberimizin hadislerinden öğreniyoruz. Nitekim Hz. Peygamber (s.a.s) şöyle buyurmuştur: **"İbrahim** *halilulah***, Allah'ın dostu; Musa,** *safiyullah,* **Allah'ın seçkin kulu; ben ise -Allah'ın bana bir ihsanı ve bir ikramı olarak-** *habibullahım***, Allah'ın sevgili kuluyum." (Tirmizi: Menakıb, 1)**

Kur'an'da ise insanların onu herkesten fazla sevmesi (Ahzab, 6) ve örnek alması (Ahzab, 21) istenmekte, onun güzel ahlâk üzere gönderildiği (Kalem, 4) açıkça belirtilmektedir.[1]

İslâm'ın bayraktarlığını yapan milletimizin kültüründe olduğu gibi edebiyatında da Peygamberimize büyük bir sevgi ve muhabbet vardır. Yaratıcıyı münâcâtlarla ululayan ve ondan bağışlanma dileyen, acizliğini dile döken şairlerimiz, Peygamber'e olan sevgilerini de naatlarla, mevlitlerle, hilyelerle dile getirmiş, şefaatini talep etmiştir. Peygamberimizin kendisi de imanın ölçüsü içinde bu sevginin gerekliliğini şöyle ifade etmişlerdir: "Sizden herhangi biriniz beni çocuklarından, babasından ve bütün insanlardan daha çok sevmedikçe (gerçek) mümin olamaz." (Buhari, İman: 8 / Müslim, İman: 69).

Geleneğe inanç ve düşünce boyutunda bağlanmayı bir görev bilmiş olan Necip Fazıl'da da Peygamber sevgisi geniş yer tutar ve bu sevgisini dile getiren şiirlerin dışında, doğrudan Peygamber'i konu alan üç eser ortaya kor. Bunlar içerisinde *Esselâm* bütünüyle şiirlerden oluşur. *Nur Harmanı* adını verdiği eserinde Peygamber'in sözlerinden seçkiler yapmış, *Çöle İnen Nur* kitabıyla da bir siyer ortaya koymuştur.

---

[1] "Peygamber, mü'minlere kendi canlarından daha önce gelir." (Ahzab, 6) / "Andolsun ki, Resulullah, sizin için Allah'a ve ahiret gününe kavuşmayı umanlar ve Allah'ı çok zikredenler için güzel bir örnektir." (Ahzab, 21) / "Ve sen elbette yüce bir ahlâk üzeresin." (Kalem, 4).

Peygamber örnek insan, ideal şahsiyettir. Onun gibi yaşamak, onun söz ve fiillerini hayata taşımak Müslümanlar için bir ilke, bir düstur olmuştur. Çünkü o insanlar içinden seçilmiş, Allah tarafından korunmuş ve İlahî ölçüyle terbiye edilmiştir. Necip Fazıl'ın diliyle o, "Varlığın tacı, varlık nurunun ta kendisi"dir. (2006, 80) Üstad, Hz. Peygamber'e olan bağlılık ve itaatini "Ölçü" şiirinde şu mısralarla anlatmaktadır:

"Müjdecim, Kurtarıcım Efendim, Peygamberim;
Sana uymayan ölçü, hayat olsa teperim!" (2006, 81).

Çile şairi, bu şiirler toplamının başında yer alan "Şiirlerim ve Şairliğim" başlıklı önsözde "Biz şiiri iman için bilmişiz; ve bu mihrak bilgiyi, her bilginin geçtiği binbir yol ağzı biliyoruz." demektedir. Poetika'sında ise, "Şiir mutlak hakikati aramak işidir." diyen şair, şiiri de kendi gayesi saklı kalmak üzere doğrudan Allah'a ve Allah davasına bağlılık olarak kabul eder (2006:13). Devamında, "bizce Allah'a bağlanmanın yolu, Allah'ın iradesiyle yalnız O'na bağlanmak" diyecek ve Peygamber'e gösterilen sevginin nedenini de, kâinatın yüzü suyu hürmetine yaratıldığı Ufuk Peygamberi, kâinatın merkezinde gördüğünü belirtecektir. Çünkü şiir, "üstün idrak müessesesi"dir ve şairin "elinde kâinatın sırlarının anahtarı" vardır. Bu nedenle ilk borcu, "Onun hilkat sırrının ve Kâinat efendiliği makamının eşiğinde dize gel"mektir." Kendisini de bu mukaddes eşiğin önünde bir "süpürücü" olarak niteler (2006:14).

"Peygamber" başlıklı küçük şiirinde ise bu bağlılık, şöyle veciz bir hal alır:

"Sende insan ve toplum, sende temel ve bina;
Ne getirdin, götürdün, bildirdinse amenna!..." (2006,79).

Çile'nin birinci bölümü "Allah" başlığını taşır. İkinci bölüm "İnsan"dır ve bu bölümün ilk şiiri de "Peygamber"dir. Peygamber "rahmet rüzgârı", "varlık petek"inin balıdır.

"Sen, fikir kadar güzel;
Ve tek, birden daha tek!
Itrını süzmüş ezel;
Bal sensin, varlık petek…
Sensin ölüme hisar
Bâkisi hep inkisar…
Sar bizi, çepeçevre sar,
Rahmet rüzgârı etek!..." (2006: 62).

Dört dörtlükten oluşan "O'nun Ümmetinden Ol" şiiri ise, Peygamber yolunun takipçisi olmaya bir davet, bir çağrıdır. Dünyanın kirinden, çirkinliklerinden, olumsuzluklarından arındıracak olan çaba, onun ümmeti olmaktan geçmektedir.

"Beri gel, serseri yol! (a)
O'nun ümmetinden ol!
Sel sel kümelerle dol!
O'nun ümmetinden ol!

Sen, hiçliğe bakan yön! (b)
Hep sıfır, arka ve ön!
Dosdoğru Kâbe'ye dön!
O'nun ümmetinden ol!

Gel dünya, mundar kafes! (c)
Gel, gırtlakta son nefes!
Gel, arşı arayan ses!
O'nun ümmetinden ol!

Gökte çakıyor haber, (d)
Geber çelik put geber!
Doğrul yeni seferber,
O'nun ümmetinden ol" (2006: 399).

Esselâm'da ise Necip Fazıl, Hz. Peygamber'in hayatını, dış görünümünü ve yakın çevresini şiirlerle anlatmaktadır. Eser, Hz. Muhammed'in 63 yıllık ömrüne bir nazire olarak 63 bölümden oluşmaktadır. Peygamber'in hayatını anlatması yönüyle mevlit benzeri bir forma sahiptir. Hz. Peygamber'in doğum gününde ve dinî açıdan önem taşıyan diğer günlerde okunan mevlitler, ona duyulan sevginin dile döküldüğü şiirlerdir. Ancak Kısakürek kitabının bir mevlit olmadığını belirtmektedir. Bunu, *Esselâm* kitabının giriş kısmında "Bu eser bir mevlit mi?" sorusunu sorduktan sonra, "Hayır! Sadece O'na olan eritici aşkımın ve gevşemez bağlılığımın vecd destanı…" cevabını vermesinden kolayca anlamak mümkündür (1973: 4). Bunun için bir mevlid olarak okunmasını tasvip etmediğini ısrarla vurgular. Ancak eserinin, "sırf dinî tefekkür, tahassüs ve heyecan gayesiyle okunmasına, kalabalıkları sürüklemesine ve ruhları fokurdatmasına, evet!" der. Şiirlerin 63 oluşunu da "mukaddes hayatın yıl sayısından alınan ilhamla" belirlendiğini, kitabın yazılışına 1960-61 yılı içerisinde hapiste iken başladığını, ancak 1972 Ramazanından tamamlandığını söyler. 'Niçin yazılmıştır?' sorusunun cevabı olarak da, "Dâva o Nura yaklaşmak." der (1973: 5).

Kitapta yer alan şiirler aynı ölçü ve aynı nazım şekliyle değil, değişen ölçü ve şekillerdedir. Örneğin ilk şiir "Tarih" başlığını taşır ve şöyle başlar.

"Bindörtyüz şu kadar sene evveldi;
Mekke'ye Yemen'den bir düşman geldi…
Çil yavrularından çokluk ordular,
Kâbeyi yıkmaya geliyordular.
Önlerinde bir fil vardı, kocaman..

Ot bitmez çöllerde bir sel ki, yaman." (1973: 10).

Görüldüğü gibi şair, Peygamber daha dünyaya gelmeden evvel olan ve tarihlere Fil Vakası olarak geçen olayı anlatarak başlar.

İkinci şiirin başlığı "Zaman"

İkinci şiirin başlığı "Zaman"dır ve üçlüklerle kurulur.

"O güne kadar zaman,
Sarılan bir makara,
Sonra çözülen iplik…

Yıldızlar gökte harman..
Dünya yüzü kapkara;
Gölge gölge gariplik.." (1973: 12).

Kitabın 22. şiirinde (Nebi) risalet görevinin verilişini, ilk vahye muhatap oluşu ele alır.

"O'na Allah, "ismiyle oku, diyor; Rabbinin!"
Marifete daveti, Kâinat sahibinin…
Senin için, ey insan!
Büyük kerem ve ihsan…(…)

Sırtında bir ağır yük, indiği dağdan üstün;
Evine koştu: "Sarın beni, sımsıkı örtün!"
Nebi, girdi döşeğe
Ve gömüldü râşeye…" (1973: 53).

Kitabın 53-59. levhaları 101 hadis seçkisidir ve manzum çeviri olarak verilmiştir. Kitabın son şiiri "Esselâm" dır ve 6'lı ölçüyle söylenmiştir. İki dörtlük.

"Göklerden son ilâm:
Allah bir, bir İslâm.
Şekiller, elif lam;
Ne bir harf, ne kelâm;
Esselâm, esselâm..

Yer çökük, gök soluk;
Diz bükük, saç yoluk.
Ne varsa korkuluk.
Ne bir harf, ne kelâm;
Esselâm, Esselâm… (1973: 134).

Nur Harmanı kitabı ise Peygamber'in sözlerinden bir seçmedir. "Efendimiz Kurtarıcımız Müjdecimizden" üst başlığını taşıyan eserin başında hadisle ilgili kısa bilgi veren şair, "O'nun her hareketi, her edası, her tavrı ve hususiyle bütün sözleri… Hatta sükûtları…" diye kavrama açıklık getirir (1970: 11). Peygamber'in sözlerinin

Allah'ın kitabından sonra dinin ana temelini oluşturduğunu belirtir ve İslâm âlimlerinin hadis nakline verdikleri öneme dikkat çeker.

Kitap üç bölümden oluşmaktadır. Birinci bölüm "Hakikat" başlığını taşır ve 255 hadis meali vardır. İkinci bölüm "Ahlâk" başlıklıdır ve bu bölümde de 258 hadise yer vermiştir. Üçüncü bölüm ise "Manzum 101 Hadis" başlıklıdır. Birinci ve ikinci bölümde şair giriş cümleleriyle hadisin anlamına dikkat çekmiş ve sonra hadisi vermiştir. Örneğin kendi cümlesi: "Görünüz, yol ve usûl nedir:" şeklindedir. Devamındaki hadis:

"Kolaylaştırınız, zorlaştırmayınız; sevdiriniz, soğutmayınız!" (1970: 19).

Veya;

"Garpten öğrendiğimiz 'milletler lâyık oldukları hükûmetlere ererler' hikmetininin, her şeyde olduğu gibi, aslını ve ruhunu görünüz. Âlemde hiçbir söz, bu hikmeti, bu sade ihtişam içinde canlandıramaz" kendi cümlesidir. Hadis:

"Bulunduğunuz hâle göre idare edilirsiniz." (1970: 39)'dir.

Üçüncü bölüm manzum 101 hadis seçkisidir. 101 hadis derlemesi geleneğimizde de vardır. 1952'lerin *Büyük Doğu* dergisinde bu türden bir seçki yayımlamış, daha sonra da derginin eki olarak *101 Hadis* ismiyle kitaplaştırmıştır. Üstad, bu manzum çevirilerde sözün özelliğine göre onları ölçüsü değişen biçimlerde söylemiştir. Örneğin,

"İmandan yükselir, hikmet korkusu;
Hikmetin başıdır Allah korkusu" (1970: 183).
Veya;
"Sabah uykusu,
Rızka bir pusu" (1970: 187).
Yahut;
"İnsanda güzel ahlâk için, gönderilişim;
Ahlâkı nokta nokta bütünlemektir işim.." (1970: 191) gibi…

Çöle İnen Nur ise, Hz. Peygamber'in hayatını, doğumundan vefatına kadar, ailesi, yakın çevresi, dış görünüşü, ahlâkı gibi birçok konu başlığıyla ele alan bir siyerdir. Şairin "gaye- eserim" dediği kitap, 1950-57 yılları arasında yazılmış, dönemin *Büyük Doğu*'larında kısmen tefrika edilmiş, ardından önce *O ki O Yüzden Varız* adıyla kitaplaşmıştır (İstanbul, 1961: 444). Eserin biraz genişletilmiş hali 1969'da *Çöle İnen Nur* ismiyle yayımlanacak ve sonrakiler bu adla devam edecektir.

Eserin başında, kâinatın şerefine yaratıldığı bu yüce elçiye inanmayı ve inanmanın anlamını sorgulayan şair, Peygamber'e seslenerek ondan kendini hoş görmesini, bir şair olarak hayatını yazmayı murad edindiğini (1972: 12), bunun için kendisine izin vermesini ister. "İzin ver, herkesin boynuna göre açıldığı bu ufuksuz denizde, sana kendimden uzaklaşabilmek mânâsında bir kere de ben yaklaşabilmek, değil, fakat kıyılardan, gerilerden yâni kendimden uzaklaşabilmek mânâsında bir kere de ben gücümü deneyeyim." (1972: 13).

Peygamber'in ismini edeben anmaksızın, onu 'Gaye İnsan ve Ufuk Peygamber' olarak adlandıran Necip Fazıl, bu eserini nesir halinde ortaya koymuş olmakla birlikte, şiirsel dil anlatımının en belirgin özelliğidir. Yıldızlarla ayrılmış yer yer kısa ve kesik cümleler. "Fasıl" adını verdiği bölümleme ile eser doksan dokuz fasıldan oluşur. Her fasıl ayrı bir başlık taşıdığı gibi, alt başlıklarla da konular ve ara konular belirlenir. Anlatım da kısa hikâyeler, vurucu tespitler, hadisler, nakillerle zenginleştirilerek oluşturulmuştur. Peygamberi ismiyle anmaz dedik. Nedeni, çok önceleri yazdığı bir yazıda kullandığı "Yâ Muhammed" başlığıdır. Bunu kendisine okuduğunda şeyhi Abdülhakim Arvasî, ismi kastederek "Onu çıkar oradan, Allah'ın Resulüne, has ismiyle ve nida siygasıyla hitap olunmaz" demiş, şair sebebini sorunca da "Hayâ meselesi… Allah bile Kur'anın'da, sevgilisine, has ismiyle hitap etmedi" demiştir. Kısakürek bu cevaptan çok etkilenmiş ve bundan sonra yazdığı hiçbir belgede Hz. Peygamber'in ismini kullanmamıştır. Bu nedenle *Çöle İnen Nur*'da Allah'ın Resulü, Peygamberlerin Efendisi, Âlemlerin Efendisi, Kâinatın Efendisi gibi nitelemelerle onu anmayı sürdürmüştür.

Necip Fazıl'ın Peygamber'i konu edindiği bir eseri de *İhtilal*'dir. Başlangıçta peygamberlerden başlayarak "mutlak İnkılâp" yolunu belirlemeye çalışan şair, Habil- Kabil, Nuh, İbrahim, Musa, İsa peygamberlerden sonra Kâinatın Efendisi'ne geçer ve mutlak mânada inkılabın "en büyük ve erişilmezi"nin Kâinatın Efendisi'nde olduğunu belirtir. Bu çerçevede onun hayatını üç devreye ayırır: "Hicrete kadar çile devresi.. Mekke'nin fethine kadar büyük davranış çığırır… Veda Haccına kadar kâinat çapında oluş merhalesi.." (1976: 25). Bu çerçeve içinde Allah Resulünün İslâm'ı yayma çabasını, inkârcılarla mücadelesini, Medine'de oluşan devleti ve Mekke'nin fethini bir inkılap/ oluşum hareketi olarak almış olur. İslâm tarihinden kesitlerle, bu büyük değişimin nasıl gerçekleştiğini ve Allah Resulünün bir komutan, bir devlet adamı olarak bu oluşumu ince bir gayret ve stratejiyle nasıl şekillendirdiğini parça parça ele alır.

O, Allah Resulünü, kâinatın yüzü suyu hürmetine yaratıldığı biri olarak, Allah'ın seçtiği bir kul olarak sever ve yüceltir. Çünkü, "her şey, topyekûn kainat, küllî ve cüz'î her varlık O'na verilmiş, O'nun yüzü suyu hürmetine vücut bulmuş, nizamını O'nun getirdiği ölçülerde bulmuş"tur (1976: 25). Sevginin, onu seçişin, onu anlatışın amacı budur. Ondan ayrı ele alınamayacak bir yüce dinin bağlısı olmak da bunu gerektirir.

Bunlardan başka başta Dört Halife olmak üzere, Peygamberimizin eşleri olan Hz. Hatice ve Hz. Aişe ile, kızı Hz. Fatıma ve torunları Hz. Hasan ve Hz. Hüseyin'le Aşere-i Mübeşşere'yi oluşturan diğer altı sahabeyle birlikte 80 kadar sahabenin hayatlarından karelerin yer aldığı *Peygamber Halkası* adlı eser onun bu sevgi ve muhabbetinin yansımaları olarak değerlendirilebilir.

Yine Peygamber'in ve örnek sahabelerin hayatlarından kesitleri içine alan Kastallâni'nin *Mevahibü'l- Ledüniyye* isimli eserinin çevirisini de *Gönül Nimetleri* adıyla (İstanbul, 1967) sadeleştirerek yayına hazırlamıştır. Son eserlerinden olan *İman ve İslâm Atlası*'ndaki "Kâinatın Efendisi" bölümünü de bu eserden hareketle

oluşturmuştur. Peygamber'i seçilmiş hadisler üzerinden anlatırken yer yer velilerin yorumlarına da yer verir. Eserin bir diğer özelliği de Peygamber'in hayatını ve ilişkilerini konu edinirken ondaki inceliğe, hassasiyete, yüceliğe yaptığı vurgudur. Hep bir örnek oluş hikâyesidir anlatılanlar. İşte bir tanesi: "Âlemlerin Fahrinde, yakınlarına ve sahabilerine şefkat, alaka ve muhabbet o dereceydi ki, her fert, Allah Resulünün en çok kendisini sevdiğini zannedebilirdi. Nazarlarında fakir, zengin, şehirli ve garip, birdi. Rastladıklarına lütufla selam verirler ve yolları üzerinde hacet sahiplerini, durarak, sabırla dinlerlerdi. Büyük ve küçük ayırt etmezler, herkese güler yüz ve tatlı dille eşit muamele ederler ve latifelerini kimseden esirgemezlerdi. Her daveti kabul ederler ve asla tercih yapmazlardı. Sahabîleriyle sohbetlerinin özü Allah ve İlâhi hikmetlerdi. Kur'anın tilaveti yahut vaaz ve nasihat... Kâh cennet hallerini anıp onun hasret ve iştiyakını aşılarlar, kâh cehennem bahsini açıp haşyet ve Allah korkusuna yol açarlardı." (1997: 487-88).

Sonuç olarak bugünün hızlı dünyasında ihmal ettiğimiz bir iman ve muhabbet alanını, Necip Fazıl'dan örnekleyerek hatırlatmak istedik. Bu bağlılık ve muhabbetin onun için şefaate, bizim için de yeni bir başlangıca vesile olması temennisiyle…

Kaynakça

Buhari, İman: 8 / Müslim, İman: 69 / Tirmizi, Menakıb, 1

Kısakürek, Necip Fazıl, (2006), *Çile*, İstanbul, Büyük Doğu Yayınları

_____ (1972), *Çöle İnen Nur,* İstanbul, Toker Yayınları

_____ (1976), *İhtilâl*, İstanbul, Büyük Doğu Yay.

_____ (1997), *İman ve İslâm Atlası*, İstanbul, Büyük Doğu Yay.

_____ *(1970) Efendimiz Kurtarıcımız Müjdecimizden Nur Harmanı,* İstanbul, Çile Yayınları

_____ (1973), *Esselâm- Mukaddes Hayattan Levhalar*, İstanbul, Büyük Doğu Yay.

Kur'an-ı Kerim ve Açıklamalı Meâli, (1993), Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayını. (Hazırlayanlar: Prof. Dr. Ali Özek, Prof. Dr. Hayrettin Karaman, Doç. Dr. Ali Turgut, Doç. Dr. Mustafa Çağrıcı, Prof. Dr. İbrahim Kâfi Dönmez, Doç. Dr. Sadrettin Gümüş).

AHMED FAKİH'İN KUDÜS'LE İLGİLİ ŞİİRLERİ

Ahmed Fakih's Poems About Jerusalem

Kâzım KÖKTEKİN*

Öz

Türkiye Türkçesinin tarihi dönemlerinden biri Eski Anadolu Türkçesidir. Yaklaşık 300-350 yılı içine alan bu dönemde çok sayıda yazar, mütercim ve şair yetişmiştir. Bunlardan biri 13. yüzyılda yaşamış olan şair Ahmed Fakih'tir. Ahmed Fakih, *Çarh-nāme* (100 beyit) ve *Kitabu Evsaf-ı Mesacidi'ş-Şerife* (339 beyit) adlı iki eser kaleme almıştır.

Ahmed Fakih'in *Kitabu Evsaf-ı Mesacidi'ş-Şerife* adlı eserinin içinde mukaddes şehir Kudüs'ü anlatan toplam dört şiir bulunmaktadır. Bu makalede, dört şiirin metnine ve günümüz Türkçesiyle sadeleştirilmiş şekline yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, Ahmed Fakih, Kitabu Evsaf-ı Mesacidi'ş-Şerife, Kudüs, Şiir.

Abstract

One of the oldest historical periods of Turkey Turkish is Old Anatolian Turkish. Many writers, translators and poets lived in this period covering 300-350 years. One of these poets is Ahmed Fakih who lived in the 13th century. Ahmet Fakih penned *Çarh-nâme* (100 couplets) and *Kitabu Evsaf-ı Mesacidi'ş-Şerife* (339 couplets).

There are four poems narrating holy city Jerusalem in Ahmed Fakih's *Kitabu Evsaf-ı Mesacidi'ş-Şerife*. This article includes texts of these four poems and their simplified versions in contemporary Turkish.

Keywords: Old Anatolian Turkish, Ahmed Fakih, Kitabu Evsaf-ı Mesacidi'ş-Şerife, Jerusalem, Poet.

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Prof. Dr., Ataturk University Faculty of Letters Department of Turkish Language and Literature,* koktekin@atauni.edu.tr

Giriş

Türkçenin gelişme alanlarından biri de Eski Anadolu Türkçesi dönemidir. Türkçeye genel olarak bakıldığında bu dönem, Orta Türkçe döneminde yer alır. Orta Türkçe döneminde Türk dilinin Harezm, Kıpçak ve Çağatay gibi gelişme alanları da vardır. Eski Anadolu Türkçesi başka bir ifadeyle Tarihi Türkiye Türkçesi veya Oğuz Türkçesi, bazı batılı Türkologların ifadesiyle de Eski Osmanlıca, 13. yüzyılda başlayıp 15. yüzyılın ortalarına kadar özellikle Anadolu'da gelişmiş olan yazı dilinin adıdır. Türkçenin bu tarihi döneminde Selçuklular, Beylikler ve Osmanlılar döneminde yazılmış bir kısmı telif bir kısmı tercüme olmak üzere yüzlerce manzum ve mensur eser mevcuttur.

Eski Anadolu Türkçesinin teşekkülünde çok önemli bir yeri olan, Anadolu'da Türkçe şiir yazanların en eskilerinden biri olan[1] Ahmed Fakih, 13. yüzyılda Konya'da yaşamıştır. Onun, Horasan Türklerinden olduğu Anadolu'ya Horasan'dan geldiği, iyi bir medrese tahsili aldığı ifade edilmektedir.[2] *Kitabu Evsaf-ı Mesacidi'ş-Şerife* adlı eserinde geçen;

Rūm-ıla Şāmı geçdüm ʿArab illerinë düşdüm

Şükür kim saña ḳavışdum i cānum Ḳuds-i mübārek

beytiyle de 'kendinin Kudüs ziyaretinde Anadolu ile Şam'ı geçip Arap ülkelerine ulaştığını ve ondan sonra Küdüs'e kavuştuğunu' söylerken Anadolu dışında bir yerden geldiğini belirtir. Ahmed Fakih'le ilgili ilk bilgileri Fuad Köprülü'den öğrenmekteyiz. Ahmed Fakih'in *Cāmi'ün-nezāir*'de bulunan *"Çarh-nāme-i Ahmed Fakīh der Bīvefā-i Rūzigār"* adlı manzumesini ilk olarak Fuad Köprülü yayımlamıştır.[3] Köprülü'nün verdiği bilgiler Eflākī'nin *Menākibü'l-ārifin*'e, Muhyiddin adlı biri tarafından yazılmış olan *Hızır-nāme*'ye ve Bektaşi Velāyet-nāmelerine dayanmaktadır.[4] Ancak bu bilgilerden önce Konya'da yayımlanmış olan *Babalık Gazetesi* ve *Türközü Gazetesi*'nde Ahmed Fakih'in türbesinin Konya'da bulunduğuna dair bilgiler verilmiştir.[5] Meşhur şairimiz Yunus

---

[1] Hasibe Mazıoğlu, Ahmed Fakih, Kitabu Evsaf-ı Mesacidi'ş-Şerife, Ankara, 1974, s. 7.

[2] Muhammed Yelten, *Eski Anadolu Türkçesi ve Örnek Metinler*, İstanbul, 2009, s. 35.

[3] M. Fuad Köprülü, "Anatolische Dichter in Der Seldschukenzeit II, Ahmed Faqih, Körösi Csoma Archivum, II/1-2 (1926), s. 20-38. Türkçesi: Selçukîler Devrinde Anadolu Şairleri II, Ahmed Fakih, *Türk Yurdu*, IV (1926), s. 286-295.

[4] Mazıoğlu, *age*, s. 7.

[5] Hamdizade Abdülkadir, Hoca Fakih Türbesi, *Babalık Gazetesi*, Konya, 23 Mart 1914; aynı yazar Şeyh Aliman, *Türközü Gazetesi*, Konya, 17 Mart 1918.

Emre'nin bir şiirinde geçen aşağıdaki beyitte Ahmed Fakih'in asıl adının Kutbuddin olduğu anlaşılmaktadır.

Ahmed Fakih Kutbuddin Sultan Seyyid Necmüddin

Mevlana Celālüddin ol kutb-ı cihan kanı[6]

Kaynaklar, Ahmed Fakih'in Horasan'dan gelip Konya'ya yerleştiğini belirtir. Fakih adını kullanmasının sebebi fıkıh ilmi tahsil ettiği ve bu konuda kendisini geliştirdiği içindir. Fıkıh bilgisini, çok fazla etkisinde kaldığı ve büyüklüğü karşısında cezbeye kapıldığı hatta bulunduğu yeri terk ettiği, hocası Bahaüddin Veled'den öğrenmiştir. Onun fıkıh bilgisinin yanında tasavvufu ve İran edebiyatını da iyi bildiği söylenmektedir.[7] Ahmed Fakih'in bir süre Konya'da yaşadığı, yukarıda ifade edildiği gibi hocası Bahaüddin Veled'in kendisini etkilemesinden dolayı cezbeye kapılarak Konya'yı terk ettiği ve hocasının ölümünden (628/1230) sonra Konya'ya gelip orada yaşamaya devam ettiği kaynaklarda yer almaktadır.[8] Ahmed Fakih'in ölüm tarihi ile ilgili kaynaklarda çelişkili bilgiler vardır. Ahmed Fakih'in türbesinin üzerindeki ölüm tarihi 618/1221'dir. Onun, hocasının ölümünden sonra Konya'ya dönüş tarihi olarak verilen tarih ise 628 (1230)'dir. O zaman Ahmed Fakih'in türbesinin üzerinde yazılı olan ölüm tarihi doğru değildir. Çünkü Ahmed Fakih, hocasının ölümünden sonra Konya'ya gelmiştir. Ahmed Fakih'in ölüm tarihi olarak, son zamanlarda yapılan bazı araştırmalarda Mevlana'nın yaşadığı yıllarla da paralellik gösteren 650 (1252) yılı verilmektedir.[9]

Ahmed Fakih'in Kitabu Evsaf-ı Mesacidi'ş-Şerife adlı eserinde yer alan Kudüs şiirleri:

1

Medḥ-i Ḳuds

Her dem şükür ol Allāha ḳıldı bize ʿināyeti
Kereminden naṣīb étdi bu mübārek ziyā[r]eti

Bize bu yardımda bulunduğu için Allah'a her zaman şükürler olsun. Allah, bu ziyareti kereminden nasip etti.

Luṭf anuñdur cūd anuñ iḥsān anuñ
On sekiz biñ ʿālem anuñ içi ṭolu raḥmeti

---

[6] Mazıoğlu, *age*, s. 7.
[7] Mazıoğlu, *age*, s. 7.; Mustafa Özkan, *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*, İstanbul, 2009, s. 161.
[8] Kâzım Köktekin, *Eski Anadolu Türkçesi*, Erzurum, 2017, s. 19.
[9] Özkan, *age*. s. 162.

Lütuf onun, cömertlik onun, bağışlama onundur. On sekiz bin ālem vardır ve on sekiz bin ālemin içi onun rahmetiyle doludur.

Ol bir yüce sübḥān durur ʿaṭāsı çoḳ sulṭān durur
Ḳullarına raḥmān durur vermiş dürlü niʿmeti

O, çok ulu bir Allah'tır; o, bağışlaması çok olan bir sultandır. Herkese merhamet edici olduğu için kullarına çeşit çeşit nimet vermiştir.

Ḥabībine emr ḳılur Mekkeden Aḳṣāya gelür
Enbiyālar ṣaf ṣaf olur andar anda imāmeti

Allah, sevgili resulü Hz. Muhammed'e Mekke'den Aksa'ya gelmesi için emreder. Bütün nebiler saf tutar ve Hz. Muhammed'in orada kendilerine imamlık yapmasını bekler.

Her kim Ḳudüsde namāz ḳılur herbirisi béş yüz olur
Bir ḳavilde on biñ olur elli biñdür ġāyeti

Kudüs'te bir kişi namaz kılarsa kıldığı namazı beş yüz kat olur. Bir rivayette bunun karşılığı on bin, hatta elli bindir.

Müʾez̲z̲inler ṣalā éder müʾminler Aḳṣāya gider
Pāz̲işāhum yardım éder ṣaḳlarlar ṣavm u ṣalātı

Müezzinler namaza davet eder, mü'minler namaz kılmak için Aksa'ya giderler. Padişahımın yardımıyla oruç ve namazlarını muhafaza ederler.

Evvel Mālikīler ḳılur dönüben Aḳṣāya gelür
Çün Ṣaḥrāda tamām olur durur éder ziyāreti

[Kubbetü's-]Sahra'daki ziyaretlerini tamamladıkları için önce Maliki mezhebinden olanlar [namazlarını] kılar ve dönüp Aksa'ya gelirler.

Yüzlerin sürür ḳademe tevbe ḳılurlar nedeme
Ol Nebiyyü'l-mükerreme getürürler ṣalavātı

[Hz. Muhammed'in] ayak izine yüzlerini sürüp pişmanlık tövbesi ederler. O, saygın peygamber Hz. Muhammed'e salavat getirirler.

Ṣaḫrā altına girürler imāme yérin görürler
Yüzlerin yere sürür[ler] Ḥaḳa ḳılurlar secdeti

[Kubbetü's-]Sahra altına girerler ve imamlık yapılan yeri görürler. Yüzlerini yere sürüp Allah'a secde kılarlar.

Gürūh gürūh ḥuccāc gelür mināreyë yüzin sürür
Göricegez ḥayrān olur ol şerīf ḳubbe Ṣaḫreti

Hacılar bölük bölük gelir ve minareye yüzlerinin sürerler. [Onlar] o şerefli kubbe Sahret'ini (kutsal kaya) görünce hayran olurlar.

Ḥicāz ḳılurlar döneler maḳṣūdlarına éreler
Çün Ḳudsden ḫaber ṣoralar āh édüp ḳıla ḥasreti

Hicaz'a (Mekke ile Medine'nin bulunduğu bölgeye) giderler, niyetlerine ulaşıp geri dönerler. [Bu zamanda] ah edip hasret çektikleri için Kudüs'ten haber sorarlar.

Cennet cehennem ṭamu Ḳudüsde bellü yéri ḳamu
Bunı bilür ḫāṣ u ʿām u s̱ābit olmışdur āyeti

Cennet, cehennem ve tamu (cehennem) bunların hepsinin yeri Kudüs'te bellidir. Seçkin kişiler ve halk bunu bilir. Bu durum aynı zamanda ayet ile sabit olmuştur.

Terāzū ṣırāṭ ḳurıla ḫalāyıḳ anda dirile
Ḥażretë ḥisāb verile ẓāhir ola maḫfiyyeti

Tartı ve sırat kurulacak ve halk orada dirilecek. Herkes Cenab-ı Hakk'a hesap verecek ve gizli olanlar ortaya çıkacak.

Ḥaḳ Çalabum luṭf işleye ḥabībine baġışlaya
Ol ki sevmezdi suçlaya tā biline celāleti

Allah'ım iyilik ede, sevgili peygamberine bağışlaya. Allah'ın büyüklüğü bilinir ki O, suçlamayı sevmez.

Miskin **Faḳih** ne söylesün faẕlın néce şerḥ eylesün
Ol enbiyālar ḳıblesin pāẕişāh éder midḥati

Zavallı Fakih başka ne söylesin, faziletini nasıl açıklasın? Nebiler kıblesinin övgüsünü ancak padişah yapar.

2
Medḥ-i Ḳuds

Var bu cihān içinde ḥażret-i sayvān-ı Ḳuds
Allāhuñ naẓargāhı mühr-i Süleymānı Ḳuds

Bu dünyada yüce Kudüs gölgeliği var. Bu dünyada Allah'ın bakıp seyreylediği Süleyman'ın mührü Kudüs var.

Ḳudsdür miskīnler ḥācı Muṣṭafānuñ miʿrācı
Ümmet-i Muḥammede eyledi erzānı Ḳuds

Miskinlerin hacı oldukları ve Hz. Muhammed Mustafa'nın miracı Kudüs'tür. Kudüs Hz. Muhammed'in ümmetine layık görüldü.

Ḳudsdür yérüñ bünyāẕı Ḥaḳ olur anda ḳāżī
Yarınġı gün açılur defter ü dīvān-ı Ḳuds

Yerin yapısı, binası Kudüs'tür. Orada yargıç Allah'tır. Hesap günü Kudüs'ün kitap ve defteri açılır.

Allāhuñ naẓargāhı derleyüp ṣular aḳar
Dört yanı çayır çemen miṣāl-i cenneti Ḳuds

Allah'ın seyrettiği yerde sular toplanıp akar. Dört tarafı çayır çimen olan Kudüs cennet misalidir.

Dünyānuñ āḫirinde Ḥaḳ Ḳudsini gizleye
Ḥalāyıḳlar söyleşüp eydeler kim ḳanı Ḳuds

Allah dünyayı yarattığı sırada Kudüs'ünü gizlemiş; bunun üzerine halk Kudüs nerede diye kendi aralarında konuşmuşlardır.

İsteyüp bulmayalar āh édüp aġlayalar
Ḫalāyıġuñ gözinden kim ola pinhānı Ḳuds

İnsanlar Kudüs'ü göremeyince (Kudüs insanlara gizli tutulunca), aramış ve bulamamışlar; bunun üzerine ah edip ağlamışlardır.

Miskinligile gelüñ Ḥaḳuñ Ḳudsini görüñ
Në maḳām durur bilüñ ḥażret-i sayvān-ı Ḳuds

Miskinlikle gelin ve Allah'ın Kudüs'ünü görün. Yüce Kudüs gölgeliğinin nasıl bir yer olduğunu öğrenin.

3
Varmaya nā-kes kişi iş başı cömerddedür
O ḳubbe Ṣaḫrā ṭaşı Ḳuds-i mübārekdedür

Cimri kişi ulaşmaya, işin başı cömert kişidedir. O kubbede yer alan Sahre taşı (kutsal taş) mübarek Kudüs'tedir.

Ḳudse gelen ādemi cāna deger bir demi
Peyġamberüñ ḳademi Ḳuds-i mübārekdedür

Kudüs'e gelen kişinin bir anı cana değer. Peygamberin ayak izi mübarek Kudüs'tedir.

Aḳṣāyile Ṣaḫrenüñ oḳ atımı bir yanı
Ḳamu girçekler cānı Ḳuds-i mübārekdedür

Mescid-i Aksa ile Sahre'nin arası bir ok atımı mesafededir. Bütün gerçeklerin canı mübarek Kudüs'tedir.

Nār aġacı demürden në otdan në kömürden
Düzmeyenler ḫāmūrdan Ḳuds-i mübārekdedür

Nur ağacı demirdendir. Hamurdan, kömürden ve ateşten yapmayanların hepsi mübarek Kudüs'tedir.

Ḳudsüñ öñi ḳayadur ḳapusı ḳıbleyëdür
Ol ḳaya kim söyledi Ḳuds-i mübārekdedür

Kudüs'ün önü kayadır; kapısı kıble tarafındadır. O konuşan kaya mübarek Kudüs'tedir.

On iki mermer direk başları altun bezek
Biri birinden yigrek Ḳuds-i mübārekdedür

Birbirinden üstün, başları altınla süslenmiş on iki mermer direk mübarek Kudüs'tedir.

Ḳadem bir ṭaşa başdı ṭaş ḳopdı bile ḳalḳdı
Ḳalḳ yā mübārek dédi Ḳuds-i mübārekdedür

Ayak bir taşa bastı, taş kopup ayakla birlikte kalktı. "Kalk ey mübarek" diyen mübarek Kudüs'tedir.

Ṣaḫre ṭaşı pāresi Süleymānuñ ḳubbesi
Cānlaruñ maġārası Ḳuds-i mübārekdedür

Sahre taşı (kutsal taş) parçası, Hz. Süleyman'ın kubbesi ve canların mağarası mübarek Kudüs'tedir.

Cennet ḳapusın var gör anda olur cennet-i ḥūr
İçi ṭaşı ṭolu nūr Ḳuds-i mübārekdedür

Git, cennet kapısını gör; hurilerin bulunduğu cennet orasıdır. İçi dışı nur olan yer mübarek Kudüs'tedir.

Mūsā çün Ṭūra çıḳar baḳar Ḳudsini görür
ʿAṣāsınuñ nişanı Ḳuds-i mübārekdedür

Hz. Musa, Tur dağına çıkıp baktığında Kudüs'ünü görür. Onun asasının izi mübarek Kudüs'tedir.

Beytü'l-laḥim kenīse ki anda doġdı ʿĪsā
Iraḳ degül el-ḳıṣṣa Ḳuds-i mübārekdedür

Hz. İsa'nın doğduğu yer olan Beytü'l-lahim kilisesi oradadır. Kısaca orası uzakta değil mübarek Kudüs'tedir.

Vardum ʿĪsā beşigine yüzüm sürdüm işigine
Girdüm yatdum beşigine Ḳuds-i mübārekdedür

Hz. İsa'nın beşiğinin bulunduğu yere gittim ve onun eşiğine yüzümü sürdüm. İçine girip yattığım beşik mübarek Kudüs'tedir.

Var bir ṣırāṭ nişānı raḥmet ḳapusı yaʿnī
Ḫıżır nebī maḳāmı Ḳuds-i mübārekdedür

Sırat köprüsünün bir nişanı, rahmet kapısı yani Hızır nebinin makamı mübarek Kudüs'tedir.

Yazuḳ müzd terāzūsı ince ṣırāṭ köprüsi
Sekiz uçmaḳ ḳapusı Ḳuds-i mübārekdedür

Günah sevap terazisi, ince sırat köprüsü ve sekiz cennet kapısı mübarek Kudüs'tedir.

ʿĪsā ḳademi Ṭūrda Meyem ḳabri derede
Rābiʿa ḳabri anda Ḳuds-i mübārekdedür

Hz. İsa'nın ayak izi Tur dağında, Hz. Meryem'in kabri oradaki derede ve Hz. İshak'ın eşi Rabia'nın kabri [de] oradadır. Bunların hepsi mübarek Kudüs'tedir.

Ḳanatlanup uçalum külli hevesden geçelüm
ʿAyn-ı Selvāndan içelüm Ḳuds-i mübārekdedür

Bütün arzularda geçip kanatlanıp uçalım. Ayn-ı Selvan çeşmesinden su içelim. O da mübarek Kudüs'tedir.

İmdi Faḳih sen bunı medḥ idesin dün güni
Yarın [ki] maḥşer güni Ḳuds-i mübārekdedür

Şimdi ey Fakih! Sen bunu gece gündüz övüyorsun. Yarın kurulacak mahşer de mübarek Kudüs'tedir.

Söz uzanur uzatma Ḳudsi ḳoyup gitme
Muhyiddīni unutma Ḳuds-i mübārekdedür

[Ey Fakih!] Söz uzuyor, uzatma. Kudüs'ü bırakıp gitme. Muhyiddin'i unutma, o da mübarek Kudüs'tedir.

4
Medḥ-i Ḳuds-i Mübārek

Allāh bizi göredurur rızḳumuzı véridurur
Në müşerref yér durur[10] i cānum Ḳuds-i mübārek

Her zaman Allah bizi görür ve bize rızkımızı verir. Ne kadar şerefli yerdir ey canım mübarek Kudüs!

Ḥācılar-ile ḳoşanduḳ ṭopraḳ oluban döşendük
Ṣanma ki yolda üşendük i cānum Ḳuds-i mübārek

Hacılarla karıştık, toprak olup serildik. Sanma ki yolda usandık, ey canım mübarek Kudüs!

Rūm-ıla Şāmı geçdüm ᶜArab illerinë düşdüm
Şükür kim saña ḳavışdum i cānum Ḳuds-i mübārek

Anadolu'yu ve Şam'ı geçip Arap ülkelerine ulaştım. Şükür sana kavuştum ey canım mübarek Kudüs!

Evvel kim ḥareme girdüm baḳdum şol ḳubbeyi gördüm
Şükür maḳṣūduma érdüm i cānum Ḳuds-i mübārek

İlk olarak hareme girdim, baktım. Şu kubbeyi gördüm. Çok şükür maksadıma ulaştım ey canım mübarek Kudüs!

Ḳudse gëlen ḥayrān olur zikirleri sayvān olur
Ḳudsde günde bayram olur i cānum Ḳuds-i mübārek

Kudüs'e gelen hayran olur; zikirleri şemsiye olur. Kudüs'te her gün bayram olur ey canım mübarek Kudüs!

Ḫayālümden geçëridüñ gönlüme nūr ṣaçaridüñ

[10] Metinde "yaradurur" biçimindedir.

Sendireyrëk uçaridüm i cānum Ḳuds-i mübārek

Ey canım mübarek Kudüs! Hayalimden geçer, gönlüme ışık saçardın. Ben de sendeleyerek uçardım.

Ṣaġ yanı uçmaḳ deresi bāġlar baḫçeler arası
Gözler gerek kim göresi i cānum Ḳuds-i mübārek

Sağ tarafı bağlar ve bahçelerin arasından akan cennet deresidir. Onu görecek gözler gerek ey canım mübarek Kudüs!

Ṣol yanı ṭamu deresi gönlüm yoḳ aña varası
İllā ḥaremde durası i cānum Ḳuds-i mübārek

Sol tarafı cehennem deresi. Ona gitmeye gönlüm yok. Ben sadece haremde durmak isterim ey canım mübarek Kudüs!

Ḳuds şehrinüñ bir ḫoş ḫūyı evden eve var bir ḳuyı
ʿArşdan iner anuñ ṣuyı i cānum Ḳuds-i mübārek[11]

Kudüs şehrinin iyi bir huyu evden eve kuyu olmasıdır. O kuyunun suyu gökten iner ey canım mübarek Kudüs!

Raḥmet yaġmurı yaġar naṣīb olana deger
Münācātlar göge aġar i cānum Ḳuds-i mübārek

Rahmet yağmuru yağdığında nasibi olana ulaşır. Yalvarışlar gökyüzüne yükselir ey canım mübarek Kudüs!

Déridüm nicë varayım yā seni ḳanda görëyin
...
(Her zaman) nasıl giderim ve seni nerde görürüm derdim...

Türk edebiyatında, İslam dini ve onun mensupları için çok önemli bir yere sahip olan, Mescid-i Aksa'ya da ev sahipliği yapan Kudüs için ta 13. yüzyıldan bu yana ya müstakil ya da bir şekilde bu mukaddes şehre atıfta bulunan şiirler yazılmıştır. Bundan sonra da Türk edebiyatının bazı yazar ve şairleri mukaddes şehir Kudüs'ü yazılarına, eserlerine ve şiirlerine konu edinmeye devam edeceklerdir. Türk

[11] Metinde "ʿArşdan iner anuñ ṣuyı Ḳuds-i mübārekdür" biçimindedir.

dili ve edebiyatının gelişmesinde katkıda bulananlardan biri olan Ahmed Fakih yukarıda hem metni hem de sadeleştirilmiş şekli verilen şiirleri kaleme almıştır. Kudüs'le ilgili olmak üzere günümüzden 700 yılı aşkın zaman öncesinden bilgiler vermiştir.

Kaynakça

Dilçin, Cem (Düzenleyen) (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Hamdizade Abdülkadir, "Hoca Fakih Türbesi", *Babalık Gazetesi*, Konya, 23 Mart 1914; aynı yazar Şeyh Aliman, *Türközü Gazetesi*, Konya 17 Mart 1918.

Köktekin, Kāzım (2017). *Eski Anadolu Türkçesi,* Erzurum: Fenomen Yayınları.

M. Fuad Köprülü, "Anatolische Dichter in Der Seldschukenzeit II, Ahmed Faqih, Körösi Csoma Archivum, II/1-2 (1926), 20-38. Türkçesi: "Selçukīler Devrinde Anadolu Şairleri II, Ahmed Fakih", *Türk Yurdu,* IV (1926), 286-295.

Mazıoğlu, Hasibe (1974). *Ahmed Fakih Kitabu Evsaf-ı Mesacidi'ş-Şerife,* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Özkan, Mustafa (2009). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi,* İstanbul: Filiz Kitabevi Yayınları.

Yelten, Muhammed (2009). *Eski Anadolu Türkçesi ve Örnek Metinler,* İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Yayınları

"VEBA N'OLUR KAZÂ-YI ÂSMÂNDUR" VEBA SALGINLARININ EDEBÎ METİNLERDEKİ İZLERİ*

Traces of The Plague Epidemics in Literary Texts

Orhan Kemâl TAVUKÇU**

"*Gözüñile neçe gördüñ e uslu*
Ki ma'sûmlar kırılmışdur vebâdan"
Ahmed Fakîh

Öz

Veba, tarihte en çok can kaybına sebep olan felaketlerden biridir. Salgınlarla ilgili, neredeyse, insanlığın yazılı hikâyesinin başladığı dönemlerden kalma kayıtlar bulunmaktadır. Vebanın, her ortaya çıkışında, hastalıktan korunmak, yaşanan acıyı ifade etmek veya tarihe bir not düşmek için sanatın bütün alanları değerlendirilmiş ve bugüne yadigarlar bırakılmıştır.

Vebayla ilgili bilinen ilk kayıt Hitit hükümdarı II. Mürşili'ye (M. Ö. 1339-10) aittir. Salgında devleti yok olmanın eşiğine gelen Mürşili'nin tanrılara yakarışı, dünya edebiyatının ilk örnekleri arasında zikredilmektedir ancak bir "Veba Edebiyatı"ndan bahsedilecekse 14. yüzyılda, o günkü dünyanın yarısını istila eden "Büyük Ölüm / Kara Ölüm", bu geleneğin oluşmasında ilk sırada yer alacaktır.

Himalaya sırtlarından Kuzey Avrupa'ya uzanan bir yay üzerinde, geçtiği her yeri adeta çöle döndüren bu salgın, özellikle Batı'da, vebayla ilgili çok köklü, geniş ve sürdürülebilir bir geleneğin oluşmasını sağlamıştır. Resimden, edebiyata; heykelden, tiyatroya hatta dansa kadar birçok sanat alanında esere dönüşen bu tema, hâlen müzik, sinema ve oyun sektörlerinin ilgisini çekmektedir.

Kara Ölüm ve sonraki salgınlar, bir Türk yurdu olan Anadolu'yu da vurmuş ve birtakım ürünlerin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır ancak resim, heykel gibi sanatlarla araya konulan mesafe, daha çok edebî eserlerin meydana gelmesine sebep olmuştur. Bu kapsamda Yûnus Emre ve özellikle Şeyyad Hamza, kayda değer metinler telif etmiştir. Veba manzumelerinin bazıları, Türk Edebiyatında *firâk-nâme* türünün de ilk örnekleridir.

---

* Bu çalışma, 8. Uluslararası Türk Dili Kurultayı'nda (23-26 Mayıs 2017, Ankara) sunulan bildirinin gözden geçirilmiş ve genişletilmiş biçimidir.

** Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Prof. Dr., Recep Tayyip Erdoğan University Faculty of Science and Literature Department of Turkish Language and Literature,* okemaltavukcu@yahoo.com

Bu çalışma ile söz konusu şiirler ve çeşitli dua metinleri, inançlar, efsaneler gibi diğer malzemeler üzerinden vebanın izlerinin sürülmesi ve her ne kadar acı hatıralar ifade etseler de edebiyatımıza kazandırdığı metinlerin değerlendirilmesi amaçlanmaktadır.

Anahtar kelimeler: Veba, Kara Ölüm, Tâun, Türk Edebiyatında veba, Veba Edebiyatı, Firâk-nâme.

Abstract

Black death is one of the most lethal disasters in history. Stories relating to infectious diseas have been documented almost since the beginning of the earliest records of human history. Everytime black death broke out, humanity at large have made every effort to protect themselves from the epidemic, to Express the pains endured, or to convey their ordeals to the generation next, ultimately leaving the legacies of their experiences to our contemporary World.

The first writtwn record regarding black death belongs to Hittite ruler Mursili II (BC 1339-10). Mursili's worship of his gods, upon seeing that his state had come to the brink of extinction, is considered to be one of the first examples of these records. However, in order to talk about "a literature of Black Death", it is necessary to concestrate exclusively on the "Black Death" or "Black Plague" in the 14th century, which made its impact on almost half of the world's population, and which ranks among the first in the formation of this literary tradition.

This pandemic which spanned in a large area of geograpy from the Himalayas to Northern Europe, and which wiped out the whole population, gave way to the emergence of a well-rooted, sustainable tradition. Black death drew a particular attention to every branch of the arts from music, paintings, literature, sculpture to theatre even dance, and today this particular theme is still popular with music, cinema and gaming circles around the globe.

Black death and the series of epidemics that followed it, made its influence on the indigenous Turkish population in Asşa Minor, and prepared a suitable ground fort he appearence of some works of literary merit. Yet deliberate distance kept from paintings and sculpture (for religious reasons) induced men of letters to produce literary Works of art concerning infectious diseases. In this respect, Yunus Emre and Şeyyad Hamza specifically penned remarkable texts, some of which are regarded as the first examples of what is known as Firakname in Turkish literature.

This study is intended to track and trace the marks of Black Death, however bitter they may taste, as reflected in poems, prayers texts, beliefs, legends, and to revaluate the contributions these texts have made to Turkish literature.

Keywords: Plague, Black Death, Tâun, Plague in Turkish Literature, Plague Literature, Firakname.

0. Giriş

14. Yüzyılın ortalarında Asya'dan çıkarak Karadeniz'in kuzeyini, oradan Anadolu, Orta Doğu ve bazı Akdeniz ülkelerini, ardından Avrupa'yı etkisi altına alan 'Büyük Veba Salgını', geçtiği yerlerde derin ve uzun süreli acılara sebep olmuştur. Bu duruma şahitlik edenler, bir yandan dinî metin ve uygulamalar, diğer taraftan tıbbî birtakım usullerle salgına çareler aramışlardır. Vebanın hâkim olduğu yerlerde yaşayanlardan bir kısmı çareyi kaçmakta bulmuş; tenha bölgelere, dağlara, adalara sığınmıştır. Hastalığın, çoğunluğunu müslümanların oluşturduğu diğer kurbanları ise salgın hastalıklarda tecrit (karantina uygulaması) ve şehadetle ilgili şartları düzenleyen hadis-i şeriflere[1] istinaden bulundukları yerlerden ayrılmamışlardır[2].

Bu acılı sürecin ardından veba, geçtiği her yerde çeşitli şekillerde ifade edilmiş, günümüze birçok yâdigarlar bırakmıştır. Batı dünyasında, Kara Ölüm[3] adıyla anılan vebaya dair ciddi bir gelenek ve literatür oluşmuştur. İlk ortaya çıktığı dönemlerden itibaren edebiyat[4], resim ve heykel sanatlarında veba, hemen her

[1] Konuyla ilgili olarak ayrıntılı bilgi için bk. Kurt, 2009: 42-71; Gençel-Efe, 2017: 91-96.

[2] Salgın karşısında takınılan tavırla ilgili olarak "inanç" belirleyici bir role sahiptir. "*Hristiyanlar için veba, ilahi hoşnutsuzluğun ifadesi, kaçılmaya çalışılan lanettir…. İslâmiyetin vizyonu tamamen farklıdır. İlk günah kavramı yoktur ve ilahi niyeti sorgulamak söz konusu değildir.… Vebadan ölmenin, selamete ermenin yollarından biri olduğunu ve bu durumda endişelenecek bir şeyin bulunmadığını, Peygamber de söylemiştir. Veba, hatta en şiddetlisi bile, diğer felaketler gibi bir felakettir.* " (Panzac, 2011: 166). Bu düşünceyi destekleyen ifadeler, aşağıdaki manzumenin (2.17) altıncı dörtlüğünde de bulunmaktadır. Ancak gerek salgından korunmaya dair müstakil eserler, gerekse bir kısmı bu çalışmada ele alınan fevâ'id kayıtları, müslümanların zannedildiği gibi, kayıtsız kalmadıklarını göstermektedir. Nitekim 1565 tarihli *Mühimme Defteri*'nde, Sakız Adası Beyi'ne gönderilen bir belgede *vebalı yerden gelen tüccarın 25 gün hapsedildiği, bunun eski bir kanun olduğu kayıtlıdır* (Bayat, 2016: 331). Böylece hadislerle düzenlenen bu nisbî karantina, şehirlere dışarıdan gelenleri de kapsayacak şekilde genişletilmiştir. Ayrıca Hamdan bin El-merhum Osman Hoca'nın, 1252/1836 yılında hadislerden, "*sahabeler ve diğer din otoritelerinin"* beyanlarından ve meşhur tarihi şahsiyetlerden yaptığı alıntılarla telif ettiği eserinde, vebayla mücadelenin karantina yanında ilaçlarla da yapılması gerektiğini ileri sürdüğü bilinmektedir (Bulmuş, 2013: 17-22).

[3] 14. yüzyıldaki salgın için dönemin kaynakları "Büyük Ölüm" tabirini kullanmıştır; sonraki salgınlarda "Kara Ölüm" ifadesi benimsenmiştir (Zapotoczny, 22.05.2020: 1).

[4] Vebanın Ortaçağ Avrupası'nı kuşatmaya başladığı dönemden günümüze kadar konuyla ilgili birçok eser kaleme alınmıştır. Bunların önemli bir kısmı, hastalığın seyrini ve etkilerini aktaran "Veba Günlükleri"dir. Salgının gün gün bilançosunun verildiği bu eserler arasında edebî niteliği yüksek olanlar da vardır. Batı'da "Veba Edebiyatı"nın ilk metni, muhtemelen *Decameron*'dur. Floransa'da salgından kaçarak dağlara sığınan yedi kadınla üç erkeğin on gün boyunca anlattığı 100 hikâyeden oluşan bu eser, Giovanni Bocacio tarafından kurgulanmıştır ve roman sanatının başlangıcında zikredilen metinlerden biridir. Silsilenin sonunda Albert Camus tarafından yazılan "Veba" romanı yer almaktadır. Camus, eserinde veba kavramı etrafında, Almanların Fransa ve Batı Avrupa'yı işgaline,

yönüyle ve çeşitli algılanış biçimleriyle ele alınmış; salgının toplum üzerindeki sarsıcı etkileri bazen trajik hatta komik bir üslupla anlatılmıştır.[5] "Kara Ölüm" etrafında oluşturulan bu dikkate değer geleneğin güncelliğini koruduğu, hâlen sinema, oyun ve müzik sektörlerinin ilgisini çekmeye devam etttiği anlaşılmaktadır.[6]

Avrupa'daki kadar kuvvetli bir gelenek oluşturmamakla birlikte vebanın, Anadolu'da Beylikler ve Osmanlı Devleti'nin kuruluş dönemlerinden kalma birtakım izlerini bulmak mümkündür. Bugün hâlâ ağızlarda kullanılan bazı kargış ve deyimler[7], mezar kitabelerindeki özel ifade ve şekiller[8], divanlarda bir münasebet kurularak yapılan atıflar, tarih manzumeleri, halk arasında bir esatir üslubuyla anlatılagelen hikâyeler ve bazı mahallî yer adları[9] bu cümledendir.

Dönemin canlı şâhitlerinden İbn Battuta, 1348 yılında Anadolu, Şam, Kudüs ve Mısır'ı etkisi altına alan büyük salgınla ilgili notlarında Dımaşk, Halep, Humus,

---

Fransızların Cezayir'de yaptığı katliam ve işkencelere; insanın metafizik yalnızlığına göndermeler yapmıştır (Ayrıntılı bilgi için bk. Bozkurt, 01.05.2020: 28-38; Gümüş, 2011: 139-164; Boyacıoğlu, 2012: 21-33).

[5] "*Kara ölüm imajı sanatsal olarak altın bir taç giymiş ve alaycı tavrıyla sırıtan bir iskelet figürü ile kişileştirilmiştir. Dance Macabre (ölüm dansı) ise yaygın bir tema olarak kullanılmıştır.*" (Genç, 2011: 145). Salgının yıkıcı psikolojik etkilerinin bir sonucu olarak 1518 yılında Strazburg'da başladığı anlaşılan "Ölüm Dansı" (Danse Macabre, Saint Vitus Dansı), özellikle resim sanatında zengin bir geleneğin oluşmasına zemin hazırlamıştır. İnsanların sokaklarda bitkin düşüp ölene kadar sürdürdükleri bu dansın resmedildiği tablolara, bir süre sonra, vebayı temsil eden bir figür olarak dahil edilen iskeletlerin de canlılarla birlikte dans ettikleri görülmektedir (bk. Byrne, 2012: 99-101; ayrıca bk. 6. ve 7. resim).

[6] 2010 yılında, Christopher Smith tarafından çekilen *Black Death* adlı filmde 'Ortaçağ İngilteresi'nde büyük veba salgını esnasında yaşananlar anlatılmaktadır. *Zombicide* adlı bir masa oyununun 2015 sürümü *Zombicide: Black Plague* adıyla çıkmıştır (bk. 5. resim). Danse Macabre de (5. dipnot) 2019 yılında düzenlenen bir müzik etkinliğinin ilham kaynağı olmuştur (andersonroe, 22.05.2020).

[7] Özellikle ağızlarda sözgelimi Erzurum ağzında, hâlen "Baba dawun yuta!", "Baba çıhsın!", "Seni baba dutasan!", "Seni davun tuta!", "Davun, zukkum!", "Çor baba!", "Çor dawun!", "Dawun çıha!", "dawun ye-", "Baba dawun!", "sufatına dawun çıh-" vb. kargışlar; babayı bul-, babayı ye-, babayı al-, babalı ve Yûnus şiirlerinden türkülere kadar izi sürülebilen "bağrı başlı ol-" gibi deyimler veba günlerinin kötü hatıralarını barındırmaktadır.

[8] Veba vb. salgın hastalıklardan, özellikle genç yaşta ölenlerin mezar kitabelerinde diğerlerine nazaran daha acıklı ifadeler olduğu gözden kaçmamaktadır (bk. 28. dipnot). Son zamanlarda yapılan araştırmalar bu taşların bazılarında "topuzlu veya boğumlu" bir tepeliğin de bulunduğunu ortaya koymuştur (bk. 1, 2 ve 3. resimler: ayrıca bk. Tüfekçioğlu, 2002: 772; Doğanay, 2006: 85). Nitekim "baba" (<vebâ) kelimesinin "topuz, yumru, ur" anlamları (Çağbayır, 2007: 412) da bu durumu desteklemektedir. [Konuyla ilgili birikimini benimle paylaştığı ve Karacaahmet Mezarlığı'ndan çekip gönderdiği fotoğraflarla bu bilgileri desteklediği için Prof. Dr. Abdülhamit Tüfekçioğlu Bey'e samimi şükranlarımı sunuyorum.]

[9] Bugün Atatürk Barajı'nın suları altında kalan dünyanın en eski neolitik yerleşmelerinden *Nevali Çori*, "Veba Vadisi" anlamına gelmektedir. Konuyla ilgili bir değerlendirmede "çor" kelimesinin günümüzdeki kavram karşılığından yola çıkılarak bir "domates hastalığı" olduğu ifade edilmiştir. (https://kaynaklarlatarih.blogspot.com/2018/04/nevali-corinin-kesfi.html 30.04.2020) ancak bölgede nesilden nesile aktarılarak geldiği anlaşılan bu isimlendirmenin arkasında, "çor" kelimesinin ağızlardaki anlamları da dikkate alınarak, daha derin ve trajik hadiseler aramak yerinde olacaktır.

Gazze, Kudüs, İskenderiye ve Kahire gibi şehirlerde her gün binlerce insanın vebadan öldüğünü ifade etmiştir[10]. O dönemden itibaren yaklaşık olarak beş asır boyunca, fasılalarla gelen salgınlara, bir taraftan çeşitli ilaç ve uygulamalarla çareler aranmış; diğer taraftan yaşanan acıyı terennüm eden manzumeler ortaya konmuştur.

Bu çalışma ile söz konusu metinler üzerinden vebanın izlerinin sürülmesi amaçlanmaktadır. Ancak öncelikle hastalığın tanımı, belirtileri, ortaya çıkış süreci ve tarihine dair bazı bilgileri paylaşmak yerinde olacaktır; zira metinlerdeki bazı ifadeler, hastalığın seyrinde ortaya çıkan belirtileri işaret etmektedir.

1. Veba

Veba kelimesi وبى kökünden türemiştir. Arapça sözlüklerde "ölümcül, salgın hastalık" anlamına gelen veba (Kurt, 2009: 12), Türkçede "tâun"u karşılamaktadır. *"….Yaralamak, ayıplamak, kusurlu görmek" anlamlarındaki ta'n kökünden türeyen tâûn bazı dilcilere göre bulaşıp yayılan her hastalığın adıdır."* (Varlık, 2011: 175). Bu yüzden bahsi geçen kelimelerin, bazı metinlerde aynı kavram alanını ima edecek şekilde bir arada kullanıldığı görülmektedir. Osmanlıca sözlükler de çoğunlukla bu ikili kullanımı destekleyecek bir yaklaşım sergilemektedir. Mesela *Lügât-ı Remzî*'de "*Bir nevi fesâd-ı hevâdan hâsıl bir maraz-ı âmdır ki bedende görünen yumru yumru âsârına taun denilir ki yumurcak dedikleridir veyahut her âm ve şâmil olan maraza denilir, cem'i evbi'e gelir ve bir mahal taunlu olmak.*" ifadeleriyle "vebâ"nın

[10] (....) *Yediyüzkırkdokuz yılının Rebîulevvel başlarında* [1-8 Haziran 1348] *Halep'te bulunduğumuz sırada duyduk ki veba Gazze'yi sarmış; bir günde bini aşkın can telef oluyormuş. Ben Humus'a gittim, vebanın oraya da damgasını vurduğuna tanık oldum. Daha şehre girdiğim gün üçyüz civarında insan can vermişti. Sonra Dımaşk'a döndüm, Perşembe günü şehre vardım. Ahali üç gün oruç tutmuş, Cuma günü Akdâm Mescidine çıkmıştı; birinci ciltte anlattığımız gibi. Nihayet Allah vebayı hafifletti onlara. O gün vebadan ölenlerin sayısı ikibindörtyüz civarındaydı.*
Sonra Aclun'a geçtim. Oradan Beyt-i Makdis'e vardım. Veba buradan da geçmişti. (....) [Beyt-i Makdis'in Hatibi] İzzeddin bir gün davet düzenledi, diğerleriyle beraber beni de çağırdı. Sebebini sorduğumda; "veba salgınından kurtulur ve bir günü cenaze namazı kılmaksızın geçirirse ziyafet çekeceğine" dair adak adadığını söyledi. Sonra şöyle tamamladı sözlerini: "Dün kimsenin cenaze namazını kılmadım. Ölen olmadı. Bu yüzden söz verdiğim gibi ziyafet düzenledim!"(....) Sonra Gazze'ye geçtik, vebadan can verenler öyle çoktu ki şehri ıssız ve bomboş bulduk! Şehir kadısının söylediğine göre orada udûl [=herkesin güvendiği özel jüri] üyelerinin sayısı daha önce seksenmiş. Dörtte biri kalmış geriye. Bir günde ölenlerin sayısı binikiyüze varıyormuş.
(....) İskenderiye'de veba bir günde binseksen kişiyi alıp götürdükten sonra yavaşlamıştı. Sonra Kahire'ye doğru yola koyuldum. Duyduğuma göre burada veba hâkimken ölenlerin sayısı bir günde yirmibirbine dayanıyormuş!" (İbn Battûta, 924-925).

öncelikle halk arasında "yumurcak"[11] da denilen "tâun" anlamını karşıladığı belirtilmiştir.

1.1. Tanımı

İnsanlık tarihinin en ölümcül hastalıklarından biri olan veba, *Yersinia pestis* adı verilen bakteri tarafından oluşturulan enfeksiyon hastalıklarının genel adıdır. Hıyarcıklı (bubonik) veba, akciğer vebası, veba sepsisi gibi türleri vardır[12]. Hastalık, mikrop kapıldıktan sonra 2-8 gün içerisinde kendini gösterir. Hastada aniden başlayan baş ve sırt ağrıları, ***ateş***, ***titreme***[13], kusma, nefes darlığı, halsizlik, ***deri lekeleri***, burun kanaması, kan tükürme, kasık ağrıları ve ***devamlı dalgınlık*** görülür (tr.wikipedia, 01.05.2020). Ayrıca hıyarcıklı vebada lenf bezleri şişerek 'bubo' adı verilen ***balonlar [baş]*** oluşturur. Deri altında ve iç organlarda kanamalar başlar ve akan kanın birikmesi sonucu ***ciltte siyah lekeler*** meydana getirir, bu alanlar, zamanla ***kangrene [kutuz]***[14] dönüşür.

Veba bakterisi enfekte olmuş bir kemirgenden diğerine, taşıdıkları pireler yoluyla geçmektedir. Bu kemirgenler çeşitlidir: dağ sıçanları, tarla sincapları ve çayır köpekleri gibi. Ama mikrobu insana taşıyanlar… özellikle… Latince rattus

---

[11] Anadolu'da veba için yumurcak (yumrucak) dışında "oymaca, baba, ölet, kıran" (Turna, 2011: 3) ve "yamara" (Santur, 2012: 185, 197) kelimeleri de kullanılmaktadır. Gagavuz Türklerinde ise ölüm saçan yaşlı ve kambur bir kadın şeklinde düşünülen tâun, "Meçikli" adıyla anılmaktadır (Duvarcı, 2005: 130). Nitekim Evliyâ Çelebi de *Lisân-ı Dobruca*'dan verdiği örneklerde bu bilgiyi teyid etmekte (Evliyâ Çelebi, 2011[a]: 202) ayrıca Kırım Tatarları arasında tâun için '*atmaca*' kelimesinin de kullanıldığını haber vermektedir: "*atmaca bursun: tâ'ûn vursun; özünü atmaca tapsın bursun: Seni yumurcak bulsun vursun*" (Evliyâ Çelebi, 2011[b]: 244-245).

[12] "***Hıyarcıklı Veba:*** *Buna, bubon veya lenf bezi vebası da denilebilir. Vebanın en çok rastlanılan çeşididir. Birden titreme ile yükselen bir ateşle başlar. Şiddetli baş ağrısı, dönmesi, halsizlik, düşkünlük, bulantı, kusma, burun kanamaları, ishaller görülür. Dalak ve karaciğerde büyüme vardır. Lenf bezleri şişer; bunlara hıyarcık (bubon) adı verilir. Hastalığın en hafif şekli bu olmakla beraber, yine de ölüm oranı %50 ile 70 arasındadır. Koma içinde 3-6 günde öldürür.* ***Akciğer Vebası:*** *Hıyarcık vebasından kana karışan bakterilerin akciğerlere yerleşmesi ya da damlacık infeksiyonu ile geçer.... Yukarıdaki genel infeksiyon belirtilerine ilaveten, nefes darlığı, öksürük, başlangıçta mükoz, sonradan kanlı balgam, morarma gibi belirtiler görülür… Kısa sürede (2-4 gün) ölümle sonuçlanır.* ***Veba Sepsisi:*** *Septisemi vebası da denilir. Vebanın kanda zehirleme yapan ağır bir şeklidir. Akciğer vebası gibi birden bire başlar, çok kısa sürer ve ölümle sonuçlanır. Veba etkeni süratle lenf bezlerinden ve onların şişmesine fırsat bırakmadan kana karışır ve septisemi meydana gelir.... Özellikle sinirsel belirtilerin şiddetli olmasıyla tanınır.* ***Dalgınlık,*** *kuvvetsizlik yanısıra, nefes darlığı ve kanamalar da görülür. Kısa bir süre sonra koma oluşur. Genellikle 2-3 gün içinde öldürür… Vebanın Fulminent tipi,* ***çocuklarda, yetişkinlere göre daha fazladır****. Ağır menenjite benzeyen belirtilerle, kısa sürede ölümle sonuçlanır."* (Arık, 1991: 29).

[13] Bu çalışmada yer alan veba belirti ve uygulamalarına dair bazı ifadeler, karşılaştırma yapılabilmesi için ***eğik / koyu*** yazılmıştır.

[14] Manzumelerden birinde (2.12, 32. beyit) kullanılan "kutuz (قوطوز)" kelimesi, İkizdere (Rize) ağzında genellikle, saç veya el, ayak gibi organlar için "kesilmiş, kısaltılmış; kısa" anlamlarını karşılamaktadır. Buna istinaden söz konusu kelimenin metinde kangren olup elleri, ayakları kesilenler için kullanıldığı düşünülebilir.

rattus denilen kara farelerdir… (Genç, 2011: 125). Tarihte veba salgınlarından önce şehirlerde büyük miktarda fare ölümlerinin meydana geldiği görülmüş, ölü farelerle temas eden insanların, pire ısırması nedeniyle bu hastalığa maruz kaldıkları tespit edilmiştir (tr.wikipedia, 01.05.2020).

1.2. Ortaya Çıkış Yeri ve Sebeplerine Dair İnançlar

Batı Dünyası'nın Kara Ölüm adıyla andığı Büyük Veba Salgını'nın *Çin, Himalaya platoları (shoulders of the Himalayas), Kırgızistan, Kuzey Irak* veya *Güney Rusya*'da ortaya çıkmış olabileceği hususunda görüşler ileri sürülmüştür (Byrne, 2012: 48-49). Konuyla ilgili son çalışmalar bu görüşlerin bazılarını, kısmen destekleyecek şekilde, Himalayalar'ın kuzey sırtlarında yer alan, Qinghai-Tibet Platosu'nu işaret etmektedir. Buna göre salgın, başladıktan 15 yıl kadar sonra 1338-39'da Isık Göl'e[15], [İpek Yolu üzerinden] batıya doğru ilerleyerek Altın Ordu şehirlerine ve 1346'da Kırım'a ulaşmış; daha sonra sırasıyla İstanbul [ve Batı Anadolu], İskenderiye ve Sicilya'ya yayılmıştır (Schamiloglu, 2017: 325-326).

Hastalığın yaygın olduğu dönemlerde ortaya çıkış nedenlerine dair farklı görüşler ileri sürülmüştür: *"Bunlardan ilki bunun Tanrı`nın bir cezası olduğudur.* Bu *görüşe göre Tanrı günahkâr insanları cezalandırmak için vebayı yeryüzüne göndermiştir"* (Genç, 2011: 126). Bir şiir mecmuasındaki fevâ'id arasında kayıtlı olan "Şerḥ-i duʿâ-yı ṭâʿûn" başlıklı metin, bu düşünceyle örtüşmektedir. Metinde ayrıca salgının Issı Deniz'in melekleri (ferişte)[16] tarafından çıkarıldığı ifade edilmektedir. Bu da hâlen Kırgızistan'da zımni bir kudsiyyet atfedilerek "Iyık" (kutsal) sıfatıyla anılan Isık Göl (Issı Deniz, Bahr-i Mescûr)[17] civarının veba

[15] Kayıtlardan anlaşıldığına göre Isık Göl Bölgesi (Kırgızistan) vebanın önemli duraklarından biridir. 23 Ağustos 2013'te bubonik vebadan hayatını kaybeden Temirbek Isakunov'la ilgili bir gazete haberinde hastanın köstebek [dağ sıçanı, marmot] eti yediği; aynı bölgede 1338-39 yıllarında vebadan ölen birinin mezar taşında *"Kutluk burada duruyor. Vebadan karısı Magnu Kelka ile öldü."* ifadesinin yazılı olduğu kaydedilmiştir (https://tengrinews.kz/sng/issyik-kulskoy-oblasti-kyirgyizstana-iz-za-bubonnoy-chumyi-240454/ 23.03.2019).

[16] Oruç Bey Tarihi'nde veba, "kara atlı, kara giyimliler" şeklinde tarif edilmektedir. Efsaneye göre eğer bu atlılar Hızır tarafından denize ulaşmadan öldürülürse halk arasında otuz yıl veba görülmeyecektir: "*Ve girü arabacı didi kim: Sultanum! Ol öŋdin giden kara atlu, kara tonlular kimlerdür? didi. Hızır Peygamber aleyhi's-selam didi kim: 'Ol atlular öletdür, anlar ta'unlardur. Bu halkuŋ icinden çıkmazlar' didi. Anlar dahı Hak ta'ala emriyiledür. Hak emrinden taşra çıkmazlar ve illa kudret şimdi şöyle yüz gösterdi kim, bu halkuŋ içinden ta'un götürile. İmdi girü Hakk'uŋ emriyile ben kulını bunlara havale itdürdi. Bunlar sekiz kişiydi, altısını katl itdüm ikisi kaldı. Eger bu ikisini deŋize girmedin katl idersem otuz yıl bu halk içinde ta'un olmaya götürile didi. Atına bindi ve gitdi, gayb oldı.*" (Oruç Bey Tarihi'nden naklen Dülger, 2014: 81).

[17] Çin kaynaklarında Jéhai: sıcak deniz bk. Taşağıl, 1999: 135.

salgınındaki önemli noktalardan biri olduğunu[18] teyid etmektedir. Söz konusu metin aşağıya alınmıştır:

Şerḥ-i duʿā-yı ṭāʿūn budur

Rivāyet-i Resūlullah ṣallallahu ʿaleyhi vesellemden eydürler yuḳarıda bir ***ıssı deñiz*** *vardur añа* ***baḥr-i mescūr*** *dirler ol deñiz* ***ferişteleri*** *vardur ḳaçan Ḥaḳ Teʿālā bir yere* ***veba*** *vü renc vermeli olsa ol ferişteler[i] göndérür gelürler ḥarbelerle ol ḫalḳ[ı] taʿn iderler anlar* ***taʿn itdügiyçün ol rence ṭāʿūn dirler*** *her kim bu duʿāyı yazup getürse ve hem ev içine yapışdursa ol ferişteler bu duʿāyı getürene ve ol ev[e] ziyān degürmeyeler bi iẕnillah.... Duʿā-yı ṭāʿūn budur* "....." (06 Mil. Yz. A. 2996, 53[a]).

Kelime kadrosu ve üslup itibariyle Eski Anadolu Türkçesi özellikleri taşıyan bir başka metinde de veba ve kıtlığa sebep olan meleğin adının "Tâ'ûn" olduğu; elindeki

---

[18] bk. 15. dipnot; Lâmi'î Çelebi'nin, *Ferhâd-nâme*si'nden alınan aşağıdaki beyitlerdeki "germ, huşk, âteş, serd, ter, ilâc, nâr, (şems) menzilini harçeng (yengeç burcu) kıl-, güler benzi sol-, sogıl-, her yañadan semûm-âyîn yil gel-, od, tâb, sürh, kızar-, tennûr, ahker, mihr-i âteş-âlûd, şühüb gibi her bir yaña od saç- [her yana ateş saçan yıldız: kayan / kuyruklu (saçaklı) yıldız], bahr-i mescûr hevâyı tef eyle-, tamarda hûn kuru-, nem-âlûd, tef ü tâb, bagır yagın sızır-" ifadeleriyle Bahr-i Mescûr etrafında 'veba' kavramı mazmunlaştırılmıştır. Zira bunlardan bir kısmı (germ, huşk, âteş, serd, ter, ilâc, nâr, güler benzi sol-, sogıl-, od, tâb, sürh, kızar-, tennûr, ahker, mihr-i âteş-âlûd, tamarda hûn kuru-, nem-âlûd, tef ü tâb, bagır yagın sızır-) doğrudan vebanın belirtilerini ve insan vücudundaki etkilerini; geri kalanlar da (şems menzilini harçeng (yengeç burcu) kıl-, her yañadan semûm-âyîn yil gel-, mihr-i âteş-âlûd, şühüb gibi her bir yaña od saç- [her yana ateş saçan yıldız: kayan / kuyruklu (saçaklı) yıldız], bahr-i mescûr hevâyı tef eyle-) salgının ortaya çıkış şartlarını ima etmektedir. Bu tasavvur, veba-Isık Göl ilişkisinin Osmanlı münevverleri tarafından bilindiğini göstermektedir.

3327- Çü ***germ*** *ü* ***huşkdür âteş mizâcı*** / *Şafak sanma görinen* ***sürhi*** *her şâm*
Bu emrüŋ ***serd ü terdür*** *pes* ***'ilâcı*** / ***Kızarmışdur yanup*** *bu nîl-gûn câm*

Husûsâ şimdi şems-i ***nâr-pertev*** / *Olupdur şimdi gerdûn ile ahter*
Kılupdur menzilin ***harçeng-i kej-rev*** / *Bu* ***âteş*** *birle* ***tennûr****-ı pür-****ahker***

Güler beŋzi sol*up bâg u bahâruŋ* / *3335-* ***Ser-i tennûr****-ı mihr-i* ***âteş-âlûd***
Sogıl*dı âb-ı çeşmi cûybâruŋ* / ***Şühüb gibi saçar her bir yaŋa od***

3330- ***Semûm-âyîn gelüp her yaŋadan yil*** / ***Hevâyı bahr-i mescûr*** *eylemiş* ***tef***
Bu ***od*** *içre semender gibidür il* / *Serâb ol bahrüŋ emvâcındaki kef*

Yakîndür kim güneş ***tâbından ahter*** / ***Kurumışdur tamarda hûn****-ı her rûd*
Sızup simâb-veş su *ola yekser* / *Meger kim 'ayn-ı 'âşık-vâr nem-âlûd*

Bu ***âteşdür*** *ki deşt içre urup* ***tâb*** / *'Uyûnından akan kûhuŋ degül âb*
Virür bebr ü pelenge mâr-veş tâb / ***Sızırmış bagrı yagın*** *bu* ***tef ü tâb***
(Esir, 22.05.2020: 105)

Benzer bir ilişki "*Taʿn ider baḥri baḥr-i mescūra / Daḫl ider beyti beyt-i maʿmūra"* (Köksal, 2003: 196) beytindeki "Ta'n [Tâ'ûn]-Bahr-i mescûr" arasında da vardır.

başa mızrakla vurduğunda kan damlarsa kıtlık, zehir damlarsa vebanın ortaya çıktığı ifade edilmiştir[19].

Vebanın ortaya çıkışını bazı astronomik olaylara[20], depremlere ve yanardağlara bağlayanlar da olmuştur. *En çok inanılan sebep ise kötü havadır. Sıcak ve nemli havanın bozulduğu, akciğerlere girdiği ve bozuk bir kana sebep olduğuna inanılmıştır* (Genç, 2011: 126). Vebayı kötü havayla ilişkilendiren düşüncenin arkasında doğu tıbbının (Ceylan, 2005: 20-21), özellikle Batı Medeniyeti tarafından 17. yüzyıla kadar takip edilen İbn Sina'nın olduğu anlaşılmaktadır. Zira "*İbn-i Sinâ'ya göre veba durgun sular, gömülmeyen çürümüş cesetler, kayan yıldızlar, gök taşları, şiddetli ve sıcak rüzgarlar, yağmursuz fırtına nemliliği gibi hava veya toprak etkenleriyle havanın bozulmasından kaynaklanır. Doğu'da olduğu kadar Batı'da da etkisi kalıcı ve derin olan meşhur miyazma teorisi budur* (Panzac, 2011: 154)."

[19] ***Hazā şerḥ-i duʿā-i ṭāʿūn*** *Rivāyetdür ki Ḥażret-i Peyġamberden ṣallallahu ʿaleyhi ve sellem eydür Cebra'il birle miʿrāca giderken dördinci ḳat gökde bir kişi gördüm elinde bir ḫarbe ṭutardı uġradum selām virdüm selāmum almadı ben eytdüm yā ḳarındaşum Cebra'īl bu ne yigitdür kim selāmum almadı Cebra'īl ʿaleyhi's-selām eytdi yā Muḥammed selām almaġa üç nesne gerekdür göz görmek gerek ve ḳulaḳ işitmek gerek dil söylemek gerek bu üç nesneden bunda biri yoḳdur didi eytdüm yā ḳarındaşum Cebra'īl buña kim dirler eydür ki buna **Ṭāʿūn** dirler ḳaçan kim bir yirde ṭāʿūn vāḳiʿ olsa ol elinde ṭutdugı başı ol ḫarbe ile urur ḳaçan kim ḳan ṭamlasa ḳızluḳ vāḳiʿ olur ḳaçan kim zehr ṭamlasa ṭāʿūn olur didi andan Peyġamber ʿaleyhi's-selām didi yā ḳarındaşum Cebra'īl benüm ümmetümde ṭāʿūn vāḳiʿ olur mı didi Cebra'īl ʿaleyhi's-selām eytdi naʿam yā Resūlullah andan Resūl ḫażreti eydür buña dermān var mıdur Cebra'īl ʿaleyhi's-selām eytdi dermān Allahdan didi revāne oldı Resūl ʿaleyhi's-selām bu ḫaberi alıcak melūl oldı bir sāʿatden ṣoñra yine Cebra'īl ʿaleyhi's-selām feraḥ birle çıḳageldi eydür yā Muḥammed niçün melūl olursun Ḥaḳ teʿālā ḫażretleri saña selām ḳılur melūl olmasun ben aña bir duʿā viribidüm ki ġayrı peyġamberlere virmedüm imdi her kim bu duʿāyı bir ḳoyunun üzerine oḳusa daḫi üfürse andan ṣoñra ol ḳoyunı boġazlasa her kim anuñ etinden yese Ḥaḳ teʿālā ol ḳulı ṭāʿūn şerrinden ṣaḳlaya bu duʿā berekātında ve her kim bu duʿāyı kendüde götürse Ḥaḳ teʿālā ol ḳulı dünyā vü āḫiret belāsından emīn eyleye ve her kim yazdurup evde ṣaḳlasa ol eve ṭāʿūn girmeye ve cemīʿ belālardan emīn ola ve gelecek ḳażālardan defʿ ola bu duʿā berekātında ol duʿā budur:* "....." (06 Yz. A. 4118, 20).

[20] Aşağıdaki manzumede (2.17) 1227 / 1812-13 yılında "doğan" bir kuyruklu / kayan yıldızın (saçaklı yıldız) ardından 1228/1813'te kıtlık, 1229/1813-14'te de vebanın ortaya çıktığı anlatılmaktadır; 'Kara Ölüm' günlerinde Paris'te yaşanan benzer bir olay için bk. Gümüş, 2011: 142-143.

Keçecizade İzzet Molla'nın 1812 yılında vuku bulan salgınla ilgili olarak kaleme aldığı

"Târîh-i Sâl-i Vebâ
Havâyı eyledi tesmîm bir ufûnet ile
Bekâya bir nice mihmân savdı çarh-ı le'îm
Bu yıl ki sâl-i Vebâdır gidip bi-emrillâh
Bu ismle nice âdem olur cinânda mukîm
Yazılsa her birine el verir şu târîhim
"Na'îm-i cenneti kıldı Makâm-ı İbrâhîm" (1277 / 1812)

(Ceylan, 2005: 21)

şeklindeki mısralar, 19. yüzyılın başlarına kadar Osmanlı toplumunda bu düşünce tarzının geçerli olduğunu göstermektedir"[21].

Hadis-i şeriflerden hareketle vebanın cinlerle ilgili olduğuna dair düşünceler de vardır: Resulullah *"Ümmetimin yok olması, ta'n ve tâun iledir." buyurunca, Ashab tarafından: "Ta'nın ne demek olduğunu biliyoruz, peki tâun nedir?" diye sorulur. Bunun üzerine Allah Resulü (sav) şöyle buyurur: "Cin(ler)den olan düşmanlarınızın (sancı veren) dürtmesidir ki, bütün şehidlerde bulunur."* (Yeşil, 2011: 65).

Salgın karşısındaki çaresizliğin ciddi sosyal sonuçları olmuştur. Avrupa'daki Yahudi topluluklarına karşı 1348 yılında başlatılan saldırılar da bunlardandır. Jacme d'Agramont ve Alfonso de Cordoba adlı iki doktorun, Yahudilerin vebaya sebep olan zehirli gazlar yaydıklarını ima eden yazılarından sonra "*İspanya'dan*

[21] Muhtemelen bu düşüncelerin etkisiyle *"1694'de İstanbu1'a gelen Francis Gemelli, Yeni Çarşı olarak adlandırdığı Mısır Çarşısının iki kubbesinden biri altında eczâ dükkânlarının, diğerinde dülbend satıcılarının bulunduğunu zikrederek, ilaçların havayı ifsat etmesi yüzünden vebâ hastalığının en çok burada zuhur ettiğine işaret eder"* (Tekindağ, 1975:177). Ayrıca Melekgirmez Sokağı ile Üsküdar'daki Balaban İskelesi ve civarında bulunan bekâr odaları da veba kaynağı olarak algılanmıştır. Bu algının oluşmasında, sağlıksız şartlarının yanı sıra bu mekânların fuhuş yatağı hâline gelmesi de etkili olmuştur (Yağcı-Akkaya, 2012: 290). Ancak İstanbul'un "arz-ı vebâiyye" olarak anılmasını bambaşka sebeplere bağlayanlar da vardır: Ahmed Bîcân *Dürr-i Meknûn*'da İstanbul'un Ayasofya inşa edilirken lanetlendiğini ve şehrin o günden beri tâun (veba), deprem, yangın ve harp gibi birçok belalarla harab olduğunu ifade eder; metnin devamında kıyamet alametlerini ele alır, bu arada vebayı da zikr eder (Ayrıntılı bilgi için bk. Emecen, 2003:192-204). Evliya Çelebi, İstanbul'daki veba salgınlarını bambaşka bir sebebe bağlar; ona göre "*Sultân Bâyezîd-i Velî hammâmının zemininde*", eski zaman kâhinlerinden Gezbazya adlı birinin tılsımladığı yekpâre bir sütun varmış. O sütun ayakta olduğu dönemde İstanbul'da vebanın izi yokmuş ancak Sultan Bayezid, zamanla tahrip olan sütunun yerinde bir hamam inşa ettiğinde şehzadelerinden biri vebadan ölmüş ve tâun İstanbul'u istila etmiş (Evliyâ Çelebi, 2011[a]: 50-51; Ertaş-Eğnim, 2011: 89).

Hollanda'ya kadar" birçok bölgede Yahudiler katledilmiştir (Byrne, 2012: 194-195).

1.3. Vebadan Korunma ve Kurtulma Çareleri

Tarihî kayıtlardan anlaşıldığına göre salgınlardan korunmak için başlıca üç yola başvurulmuştur: Dua, tılsım/muska ve ilaçlar…. Bu nesne ve uygulamalar, inançlara, zamana, coğrafyaya vb. şartlara göre şekil değiştirmiş, bazen birbirinin içine girmiş ancak insanlığın felaketlere yaklaşım tarzı genellikle değişmemiştir.

Veba ile ilgili bilinen en eski belge, Hitit hükümdarı II. Mürşili'nin (M. Ö. 1339-10) Dua metnidir[22]. Babası Şuppililuma'nın yapmış olduğu adaletsiz uygulamalar yüzünden ülkesinde salgın çıktığına inanan Mürşili, düşüncelerini, içten, şiirsel bir dille ifade etmiştir (Ayrıntılı bilgi için bk. Alparslan, 2006; Bayat, 2016: 75, 81). Dünya edebiyatının ilk örneklerinden olan bu metnin yazılı olduğu tablet (bk. 11. resim), hâlen İstanbul Arkeoloji Müzesi'nde muhafaza edilmektedir.

Erra (Akad Veba Tanrısı) Destanı'ndan salgına karşı faydalı olacağı düşünülen bir bölümün kaydedildiği siyah taştan yapılma muska (bk. 12. resim), vebanın tarihe düştüğü bir başka not olarak değerlendirilebilir. Hâlen British Museum'da bulunan bu küçük yazıt, M. Ö. 800-612 yıllarına tarihlenmektedir (wikimedia, 22.05.2020).

Benzer nesne ve inançlarla semavî dinlerde de karşılaşmak mümkündür. Olumsuz hava şartları, içinde vebanın da bulunduğu çeşitli hastalıklar, kötü ruhlar, cadılar ve Şeytan'a karşı kullanılan 'Benediktus Feniği' (bk. 13. Resim) bunlardan biridir. Doğum anında veya ölüm döşeğinde de etkili olduğu düşünülen bu tılsımın tespih veya kolyelere takılması, çantada taşınması, evlerin temellerine, beşiklere ve

---

[22] *"II. Mürşili'nin Veba Duası*
Ey Hatti'nin Fırtına Tanrısı efendim ve ey efendim olan bütün tanrılar!
Doğrudur, insan günah işler, benim babam da günah işledi; Hatti'nin Fırtına Tanrısı efendimin sözünü dinlemedi. Ama ben, hiç günah işlemedim. Doğrudur, babanın günahı oğluna da geçer, bana da babamın günahı geçti. Şu anda Hatti'nin Fırtına Tanrısı efendime ve efendim olan bütün tanrılara itiraf ederim ki, doğrudur biz bunu yaptık. Ve şimdi ben babamın günahını doğruladığıma göre, ey Hatti'nin Fırtına Tanrısı, ey benim sahibim ve sahibim olan bütün tanrılar, niyetleriniz artık değişsin! Artık benim için de yeniden dostça şeyler düşünün! Ve artık vebayı Hatti ülkesinden kovun!
Ey tanrılar, siz ki benim sahibimsiniz, eğer Tudhaliyas'ın kan davasını güdüyorsanız, bilin ki Tudhaliyas'ı öldürenler döktükleri kanın bedelini ödediler. Ve Hatti ülkesi, dökülen bu kan yüzünden yokolacak duruma geldi. Böylece Hatti ülkesi de cezasını çekmiş olmadı mı? Eğer bu bedeli ödemek sırası bana gelmişse, ben de bütün ailemi bu günahtan ve bu cezadan kurtarmak istiyorum.
Ve ey tanrılar, sizler ki bizim efendimizsiniz, artık öfkeniz yatışsın. Ey tanrılar, benim sahibim olan tanrılar, artık bana karşı yine eskisi gibi iyilikler düşünün. Dileğim huzurunuza varmaktır. Beni, huzurunuzda dua ettiğim, kötü hiçbir şey yapmadığım için dinlemelisiniz. Bir zamanlar yanlış yola sapanlardan, kötü işler yapanlardan hiç kimse kalmadı artık, çünkü hepsi öldü. Babamın günahı bana bulaştığı için, yalnızca bunun için beni cezalandırmayın.
Bakın siz ey tanrılar, ey benim efendilerim, sizlere ülkem için, ülkemi vebadan kurtarmanız için kefaret kurbanları sunuyorum. Bu acıları çekip çıkarın yüreğimden, ruhumdan bu korkuları alın." (Bayat, 2016: 81).

karyolalara yerleştirilmesi, kuyulara atılması veya çan kayışlarıyla sığırlara dikilmesi tavsiye edilmiştir (kugener, 22.05.2020).

Yukarıda verilen '**Şerḥ-i duʿā-yı ṭāʿūn budur'** başlıklı metnin sonundaki *"her kim bu duʿāyı yazup getürse ve hem ev içine yapışdursa ol ferişteler bu duʿāyı getürene ve ol ev[e] ziyān degürmeyeler bi iẕnillah"* ifadesi bu tür uygulamaların İslâm toplumlarında da var olduğunu göstermektedir[23]. Başka bir metinde (bk. 19. dipnot) Cebra'il'in Allah katından Hz. Peygamber'e getirdiği bir duadan bahsedilmektedir. Bu dua bir koyunun üzerine okunup üflendiği takdirde, o koyunun etinden yiyenlere vebanın bulaşmayacağı; duayı üzerinde taşıyanların dünyâ ve âhiret belâsından emin olacağı, evde saklayanların da evlerine tâun ve başka felaketlerin girmeyeceği ifade edilmiştir. Yine Hz. Peygamber'e isnad edilen bir başka metin[24] Şeyh Şâzelî'nin, kerameti sayesinde nakl edilmiştir; bu dua için, sabah akşam okunduğu takdirde vebadan zarar görülmeyeceği söylenmiştir.

Salgının Tebriz'i kasıp kavurduğu günlerde, Hᵛâce Mübârek Şâh adlı bir tüccarın ailesine, İmâm-ı Âzam'dan almış olduğu bir dua sayesinde hiçbir şey olmaz. Sonraki sene bu duayı okuyan halk "*inâyet-i ilahî birle tâûn rencinden emîn*" olur[25].

---

[23] Vebanın meleklerle ilgili olduğuna dair bir hikâye de Evliya Çelebi tarafından nakledilmiştir. *Seyahat-nâme*'de, vaktiyle Ayasofya'nın doğu, batı, kuzey ve güney taraflarında yer alan dört sütunun üzerinde dört büyük meleğin timsallerinin bulunduğu; vebanın Azrail'i temsil eden 'suret'ten kaynaklandığı ifade edilmiştir: *"...**On dördüncü tılısmât-ı acîbe:** Ayasofya deyrinin cenûbunda dörd aded amûd-ı müntehâ beyâz mermerler üzre bilâ-teşbîh Cebrâ'îl ve İsrâfîl ve Mîkâ'îl ve Azrâ'îl kerrûblarının timsâlleri var idi. Biri cânib-i şarka, biri garba, biri şimâle, biri cenûba müteveccih dururlardı. Yılda bir kerre Cebrâ'îl sûreti kanat kakup sayha ursa şark cânibi ganîmet olur derlerdi. İsrâfîl sûreti kanat ursa garbda kaht [u] galâ olur derlerdi. Mîkâ'îl sayha ursa şimâl cânibinde bir sâhib-hurûc zuhûr eder derlerdi. Azrâ'îl sayha ursa cemî'i dünyâda tâ'ûn olur deyü havf ederlerdi. Bu timsâller Hazret-i Fahr-i âlem vücûda gel[dik]de ser-nigûn olup hâlâ mezkûr amûdlar Ayasofya Çukurçeşmeleri kurbünde dörd aded mermer amûdlar râyegân temâşâgâhdır.*" (Evliyâ Çelebi, 2011ª: 51)

[24] *"**Şerḥ-i Duʿā-yı Ṭāʿūn** Şeyḫ Şāẕelī ḥażretleri Sulṭān-ı Enbiyāyı düşünde gördi istimdād ṭaleb idicek bu duʿā-yı mübārek[i] parmağıyla avucuna işāret idüp vāḳıʿasından uyanıcaḳ bu duʿāyı avucunda yazılmış bulup kāġıda yazıcaḳ avucundan gitmiş tecrübe olunmuşdur Surūrī Efendi böyle taḳrīr eylediler her kim ṣabāḥ ve aḫşāmda bu duʿāyı oḳusa evine ṭāʿūn girmeye girse daḫi żarar itmeye duʿā budur (.....)* (06 Mil. Yz. Cönk 271, 0052). (Metnin hacmini artırmamak için Arapça dua metinleri eklenmemiştir.)

[25] *"**Şerḥ-i Duʿā-yı Ṭāʿūn** Muḥammed İbnü'l-ʿazīz Tebrīzde ḫalīfe iken ṭāʿūn irişmiş idi Ḫᵛāce Mübārek Şāh dirlerdi bir tüccār varidi anuñ evine ve cemāʿatine Ḥaḳ Teʿālā emriyle ṭāʿūn irişmemiş kendü seferde imiş seferden gelicek Ḫalīfe çıġırup geçen ṭāʿūn on iki biñ ḫatm eylemişlerdür[25] vefāt itdi sizüñ ḫāneñüzde hiç kimsenüñ burnı bile ḳanamadı ne ḥikmetdür dimiş ol daḫi eyitmiş İmām Ebū Ḥanīfe teberrük bir mübārek duʿāsı var idi anı evde ḳodum ol duʿā berekātında evime ṭāʿūn girmedi didi Ḫalīfe emr eyledi ol duʿāyı getür görelüm didi ol daḫi getürdi virüp ol yıl mübārek duʿā sebebiyle ḫalḳ ve cemāʿatleri āfātdan emīn oldılar her kim bu duʿāyı oḳusa veya getürse ümīẕ-dürür ki ʿināyet-i ilahī birle ṭāʿūn rencinden emīn ola duʿā budur (.....)"* (06 Mil. Yz. B. 346, 30ᵇ).

Kaynaklarda, tılsım ve muskaların yanında birtakım ilaçların ve tıbbî usullerin anlatıldığı kayıtlar da vardır. Milli Kütüphanedeki bir yazmadan alınan aşağıdaki metinde bir yandan cerrahi müdahale, ilaç tedavisi ve diyet önerilirken diğer yandan 'evde her gün koyun kemiği yakmanın faydalı'[26] olduğu belirtilmektedir:

ʿİlāc-ı Ṭāʿūn *Ṭāʿūn ẓuhūr itdükde üzerini ustura çizüp şīşe çekeler gil-i ermenīyi ezüp gülāb[ile] ..... yemeği revā görmişler ġayrı bārid nesne sürmeyeler bu ḥuṣūṣda daḫliyyūn merheminden yigrek yoḳdur maḥall[in]den ya ṭaşra çeker ya ṭaġıdur.*

Ṭāʿūn eyyāmında *her gün gil-i ermenī yemek ġāyet müfīddür gülābile içmekde gerekdür ḳıṭʿa ḳıṭʿa yiyüp üzerine içerse de olur.*

Bir mücerreb daḫi *çaḳmaḳ ṭaşını muḥkem ḳızdurup bir bez içine ḳoyup ısıcaḳ iken ṭāʿūnuñ üzerine dügürüp bekledeler üç defʿa biri biri ardınca böyle ideler bi iẕnillahi teʿālā ṭaġılup şifā ḥāṣıl ola.*

Perhīz *Ḳavun ḳarpuz süd yoġurd* ***ekşiler*** *yiyeler sumāḳ nārdeng līmon ṣuyı ve sirke ve temr-i hindī ve ʿünnāb nāfiʿdür* ***menāfiʿ*** *ṣıbyān boynına bir pāre fīl kemügi aşmaḳ müfīddür ṭāʿūn çıḳarmaz her gün evde ḳoyun ʿiẓamın yaḳmaḳ mücerrebdür ol eve ṭāʿūn girmez.* (06 Mil. Yz. A. 8488, 0010)

'Re'îsü'l-etibbâ Şems Efendi'den[27] nakl edilen aşağıdaki kayıt ise bir reçete niteliğindedir:

"Berāy-ı ṭāʿūn merḥūm Re'īsü'l-eṭibbā Şems Efendi merḥūmdan menḳūldur *Ṣabr bir cüz mürr-i Mekkī bir cüz bir miḳdār zaʿferān meşelā erenler on dirhem olduġı taḳdīr çi zaʿferān beş dirhem ola bu cümle bir yerde dögüp ḫalṭ idüp baʿde gülābile ḥab idüp ṭāʿūn çıḳarmayan kimesneye veyā maḥallinde günde buçuḳ miṣḳāl miḳdārı tenāvül ide ammā ṭāʿūn çıḳaran kimesne günde birer miṣḳāl istiʿmāl eyleye bi faẓlillahi teʿālā menāfiʿ müşāhade ideler."* (İBB Atatürk Ktp. MC_Yz_K0141, 55[b])

Yazmalarda vebaya bir çare olması için sayılıp dökülen bu kayıtların bazılarını "Telkîn Duası" takip etmektedir. Bu durum, aslında önerilen tedavi usullerinin pek işe yaramadığını baştan kabul etmek şeklinde yorumlanabilir.

18. yüzyılda Edirne'de yaşanmış bir olay, salgının kontrol altına alınmasıyla ilgili farklı bir yaklaşımı ortaya koymaktadır: "*Mûnis Dede'nin şeyhi Enîs Receb Dede ölüm döşeğinde iken hücresinde bulunan Enîs Dede'ye dışarı çıkmasını söyler.*

---

[26] Benzer bir yaklaşımla başka kayıtlarda da karşılaşmak mümkündür: ***Haẕā berāy-ı defʿ-i ṭāʿūn*** *Bir kimesne bu tefvīzi kāġıda yazup ṭāʿūn zamānında ol kāġıdı yutsa bi ʿināyetillah emīn ola ol āyet budur (.....)* ***Li defʿi't-ṭāʿūn*** *Ṭāʿūn şerrinden emīn olmaḳ içün bu duʿāyı yazup ṣol ḳolında getüreler zinhār ġaflet olunmaya* ***E'd-duʿā*** *(.....) Ṣabāḥda ve aḫşāmda yedişer kerre oḳıyalar ṭāʿūn şerrinden emīn ola duʿā budur (.....)* (06 Mil. Yz. B. 346, 71[a]).

[27] Re'îsü'l-etibbâlık kurumunun Fatih tarafından tesis edildiği (İsmail Hakkı Uzunçarşılı'dan naklen İçmeli 1988: 164); bir tabip olan Akşemseddin'in II. Murad'ın kazaskeri Çandarlıoğlu Süleyman Çelebi'yi ve Fatih'in yanında bulunduğu sırada onun kızlarından birini tedavi ettiği bilinmektedir (Köprülü-Uzun, 1989: 300). Bu bilgilerden hareketle burada bahsedilen 'Re'îsü'l-etibbâ Şems Efendi'nin Akşemseddin olduğu düşünülebilir.

Bu durum karşısında çok üzülen Mûnis Dede içinden, "Şeyhin biraz muhabbeti olsaydı, bendesinin kurban olmasını emrederdi" diye geçirir. Mûnis Dede'nin bu düşüncesi, hemen Enîs Receb Dede'ye malum olur ve Mûnis Dede o anda hastalanıp can verir, Enîs Receb Dede ise iyileşir. Mûnis Dede'nin vefatıyla taun salgını da sona erer." (Yapıcı, 2009: 77)

2. Veba ile İlgili Edebî Metinler

Yapılan araştırmalar sonucunda çeşitli mecmualarda veba ile ilgili toplam 17 manzume tespit edilmiştir. Şüphesiz araştırma kapsamının genişletilmesi bunların sayısını artıracaktır. Metinlerin bir kısmında 'veba' veya 'tâun' kelimeleri zikredilmiş, böylece salgınla bir irtibat kurulmuştur. Diğer manzumelerde ise hastalığın belirtilerine dair ifadeler, yıkıcı sosyal tesirlerinin oluşturduğu üslup birliği ve benzer kelime kadrosu belirleyici olmuştur. Veba salgınları birçok insanın vefat etmesine sebep olmuştur ancak özellikle bebeklerin, çocukların, gelinlik kızlar ve evlenme çağındaki delikanlıların kaybı toplumda derin izler bırakmıştır. Bu yüzden aşağıdaki manzumelerin çoğunda zikredilen yaş gruplarına dair ve genellikle aynı kelime kadrosuyla ifade edilen acılar dile getirilmiştir. Art arda gelen salgınlar edebi metinlerin yanında mezar kitabelerinde de ortak bir üslubun gelişmesine[28] hatta taşlara hastalığı ima eden bezeme unsurlarının (bk. 8. dipnot) yerleştirilmesine sebep olmuştur.

Türk Edebiyatında vebaya dair ilk manzume, muhtemelen 1320-21 yılından önce, küçük ölçekli bir salgına[29] şahitlik eden, Yûnus Emre tarafından te'lif edilmiştir.

Diğer veba şiirleriyle birlikte 'Firâk-nâme' başlığı altında verilen bu manzumeden (2.6.) başka, Yûnus şiirleri arasında salgınla ilişkili olabilecek üç metin[30] daha tespit edilmiştir. Konu, kelime kadrosu ve üslup itibariyle çalışmaya

---

[28] Benzer ifadelerle oluşturulmuş üç kitabe:

Âh kim gitti cihândan
*Bütün bir **fidân-ı gül** gibi*
*..... **vebâdan ol nev-civân***
***On beş yaşında** vedâ-ı cihân*
Edip azm-i Firdevs-i âşiyân etti
Hemân Binbaşı İbrahim Aganın
Kerîmesi Hürmüz Hanım rûhuna
Fatiha.
Sene 3 Ramazan sene 1264.

(Berk, ts: 272)

El-Fatiha
Āh Felek ah beni giryân eyledin
Vâlidem cigerin püryan [biryân] eyledin
Virmedin zamân doyam genç yaşıma
Bakmadın vâlidem göz yaşına
Vebâ zahmine dûş oldum asla yokdur çâreler
Bâb-ı cennet küşâd olmus gûşuma geldi sadâ
*Validemi **karındaşımı cümlesin ittim fedâ***
***Şühedâlık menzilidir** cihândan yokdur vefâ*
Ümmetinim kıl şefâ'at yâ Muhammed Mustafâ
Edirne cebehâne başısı Ahmed Aganın
Kerimesi Hatice hanım ruhiçün 1253

(Arslan, 2007: 107-108)

El-Fâtiha
Bir kuş idim uçdum yuvadan
Ecel ayırdı beni anadan babadan
Genç nevcivân iken soldum vebâdan
Unutmayın beni hayır du'adan
Merhûm Mustafa ibni Muhammed
rûhiçün
1252

(Doğan, 2009: 305)

[29] 656 / 1258-59 yılında Senar, Asur, Bet Nahrin, Suriye ve Anadolu'da, şiddetli bir kıtlık ve vebanın vuku bulduğu kaynaklarda ifade edilmektedir (Arık, 1991: 53).

dâhil edilen diğer manzumelerle büyük benzerlik gösteren bu şiirler, muhtemelen aynı salgının hatırası olan yedi firâk-nâme (2.1-8) ile birlikte, aynı yere (Atatürk Ü. Ktp. ASL 582) kaydedilmiştir[31]. Bu manzumelerden ikisi Derviş, biri Sürmelizâde, bir diğeri de Firâkî mahlaslı şairlere aittir; üç firâk-nâmenin müellifi belli değildir.

Veba manzumeleri içerisinde en dikkat çekici olanlar Şeyyâd Hamza'nın kaleme aldığı metinlerdir (2.9, 2.10, 2.11 ve 2.12). Hastalığa en az iki çocuğunu kurban veren Şeyyad, bu sarsıcı olayın tesiriyle adeta bir 'ölüm şairi' haline gelmiş ve eserlerinde 1348'de Anadolu'yu vuran salgına dair önemli ayrıntılar aktarmıştır. Müellifin, salgını ele aldığı manzumesi, *mefâ'îlün mefâ'îlün fe'ûlün* vezniyle kaleme alınmış bir mesnevi olmasına rağmen destan özellikleri göstermektedir. Söz konusu mesnevide Şeyyad, vebaya yakalanan insanların durumlarından, ardı arkası gelmeyen ölümlerden, cenazelerin mezarlığa taşınmasına dair tasvirlere kadar birçok ayrıntıya yer vermiştir. Bu haliyle büyük bir felaketin toplumda meydana getirdiği infiali terennüm eden manzumenin en önemli yönlerinden biri, "*Yedi yüz ḳırḳ ṭoḳuzında Resûlün / Veba geldi ḫalāyıḳa ʿayāndur"* mısralarıyla kaydedilen tarihtir[32].

---

[30]

"Hiç bilmezem kezek kimün ***aramuzda gezer ölüm***
ʿÂlemi bostân eylemiş râyihanın keser ölüm

Alur yigidi çagında *bülbüli ötmez bâgında*
Kimse komaz ocagında yigitleri alur ölüm

Bir niçenün bilin büker bir niçenün mülkin yıkar
Bir niçenün yaşın döker var güçini üzer ölüm

Birinün alur kardaşın *revân döker gözi yaşın*
Hiç onarmaz bagrı başın *hayır işden bezer ölüm*

Yigidi koca kılınca komaz kendüyi bilince
Birini koyup gelince gözlerini süzer ölüm

Alur yigidi kocayı yakar ananun içini
Kızlarun sarı saçını teneşirde çözer ölüm

Alur yigidün âlâsın *dîvâne ider anasın*
Gelinlerün el kınasın topraklara karar ölüm

Alur yigidün hâsını döker gözlerin yaşını
Mecnûn ider anasını yüreklerin yakar ölüm

Kanı anun sevdük yari kıl tâʿatun arı yüri
Miskîn Yûnus eydür bunı ejderhâlar yudar ölüm"
(Tatcı 2012: 323)

"Bu dünyede bir nesneye yanar içüm göyner özüm
Yigid iken ölenlere gök ekini biçmiş gibi"
(Tatcı 2012: 533)

"(….)
Kiminün başında biter ağaçlar
Kiminün başında sararur otlar
Kimi ma'sûm kimi güzel yiğitler
Ne söylerler ne bir haber virürler

Topraga gark olmış nâzük tenleri
Söylemeden kalmış tatlu dilleri
Gelün du'âdan unutman bunları
Ne söylerler ne bir haber virürler

Kimisi dördinde kimi beşinde
Kimisinün tâcı yokdur başında
Kimi altı kim yedi yaşında
Ne söylerler ne bir haber virürler

Kimisi bezirgân kimisi hoca
Ecel şerbetini içmek de güç a
Kimi ak sakallu kim p̄r-hoca
Ne söylerler ne bir haber virürler
(….)"

(Bu manzume Âşık Yûnus'un veya başka Yûnuslar'ın şiirleri arasında gösterilmiştir. bk. Tatcı 2012: 699; Tatcı, 2014: 684)

"Bahār oldı gül açıldı
Gel ogul göresim geldi
Hasretün bagrumı deldi
Gel ogul göresim geldi

Sabāh oldı kuşlık oldı
Mektebe gidenler geldi
Mushafın asılı kaldı
Gel ogul göresim geldi

Ben eve nasıl varayım
Evlātsuz nasıl durayım
Mushafın kime vereyim
Gel ogul göresim geldi

Sakınurdum esen yilden
Nāzikidi gonca gülden
Ansuzın aldurdum elden
Gel ogul göresim geldi"

(Bu manzume Âşık Yûnus'un veya başka Yûnuslar'ın şiirleri arasında gösterilmiştir. bk. Tatcı, 2012: 857; Tatcı, 2014: 798)

[31] 'Firâk-nâme'ler hakkında ayrıntılı bilgi için bk. Tavukçu 2020 (Buradaki ilk sekiz manzume de aynı çalışmadan (130-138. sayfalar) alınmıştır.)

[32] Aşağıda tamamı verilen bu manzume (2.12), ilk kez Metin Akar tarafından neşredilmiştir (Akar, 1987: 3-5) ancak çevriyazının düzgün yapılabilmesi için aslından tekrar okunmuş, bu arada daha önceki neşirde unutulan bir beyit (27. beyit) tarafımızdan ilave edilmiştir.

2.9, 2.10 ve 2.11 numaralı manzumelerin de aynı mecmuada kayıtlı ve olay örgüsü itibariyle birbirini tamamlayacak şekilde, benzer bir üslupla kaleme alınmış olmaları sebebiyle Şeyyad Hamza'ya ait olduğu düşünülmektedir. Mecmuada bunların dışında Şeyyâd Hamza mahlasıyla kaydedilmiş *Ahvâl-i Kıyâmet*[33] ile yine ona ait olduğu ifade edilen *Vefât-ı Hazret-i Resûl 'Aleyhi's-selâm* ve *Mi'râc-nâme* mesnevileri bulunmaktadır (Akar, 1987: 5).

Tespit edilen manzumelerden biri (2.13), Dervîş Muhammed adına kaydedilmiştir. Müellif hakkında bilgi yoktur ancak mecmuanın özellikleri[34] ve kullanılan bazı kelimeler (ağ-, ton, Çalap vb.), metnin Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait olabileceğini düşündürmektedir. Son dört manzumenin müellifi belli değildir. Bu şiirler üslup ve içerik olarak diğerleriyle benzerlik göstermektedir ancak 2.17 numaralı manzume, salgının ortaya çıkış tarihi, sebepleri ve toplumdaki yansımalarına dair bazı ayrıntılar (bk. 2 ve 20. dipnotlar) vermesi bakımından diğerlerinden ayrılır.

2.1. Firâk-nâme-i Dervîş (Dervîş)

285[a] Firāḳ-nāme-i Dervīş raḥmetullah

1- Her bir ḳuluñ bir derdi var iñiler
Aġlar derdi olan nice aġlamasun
Dertlere dermān iden Perverdigār
Aġlar derdi olan nice ‿aġlamasun

Bu ḳavmini ġarīblıġa ṣalmışdur
Kimi daḫi deryālara ṭalmışdur
Kimi ***körpe ḳuzı yavı ḳılmışdur***
Aġlar derdi olan nice ‿aġlamasun

Āh idicek yürecügi cūşa gelür
Ḳuzucaġı ögine düşegelür
Kimi aġlar kimi temāşā gelür
Aġlar derdi olan nice ‿aġlamasun

[33] *Ahvâl-i Kıyâmet*'in 286. beyti "*Şeyyad Hamza bunlaruñ ile dürüş / Haşr olagör bunlaruñ ile biliş*" (Durmaz, 1994: 55) şeklindedir.

[34] Mecmua, 14-15. yüzyıllarda yaşamış şairlerin, harekeli, güzel bir nesihle yazılmış şiirlerinden meydana gelmiştir.

Bu derd ü ḥasret ġarīblıḳ nice‿olur
Āh vāh ile irte olur gice'olur
Dostlar oġul ayrulıġı güc olur
Aġlar derdi olan nice‿aġlamasun

5- ᶜAceblemeñ şol Dervişüñ sözine
Ḥasret-durur ḳuzısınuñ yüzine
Dün uyḳusı girmez oldı gözine
Aġlar derdi olan nice‿aġlamasun
(Atatürk Ü. Ktp. ASL 582, 285[a])

2.2. Firâk-nâme (Müellifi belli değil)

285[b] Firāḳ-nāme-i diğer

1- Gelüñ görüñ şol ölümi
Aldı benüm bilümi
Dört beş yaşında gülümi
Ben dosta gönderdüm dosta

Söylemez oldı dilleri
Bilinmez oldı ḥālleri
Şol sevdügüm oġlanları
Ben dosta [gönderdüm dosta]

Süzüldi ala gözleri
Bozuldı tāze yüzleri
İbrişim ṣaçlu ḳızları
Ben dosta [gönderdüm dosta]

Yandum hey Allahum yandum
Yalan dünyādan uṣandum
Giden gene gele ṣandum
Ben dosta [gönderdüm dosta]

5- Ḥaḳ böyle yazmış yazumı
Ḳurda aldurdum ḳuzumı
Nev-civān olmış ḳızumı
Ben dosta [gönderdüm dosta]

Yaylalar[35] yaylamaz oldı
Teferrüc eylemez oldı
Anaları görmez oldı
Ben dosta [gönderdüm dosta]

Ben delü oldum bozların
Gitdügi yolı gözlerin
Nev-civānlarum özlerim
Ben dosta [gönderdüm dosta]

Uçmaġa girdi cānları
Ṭopraga düşdi tenleri
Şol nev-civān oġlanları
Ben dosta gönderdüm dosta
(Atatürk Ü. Ktp. ASL 582, 285[b])

2.3. Firâk-nâme (Müellifi belli değil)

285[b] Diger Firāḳ-nāme

mefā'īlün mefā'īlün fe'ūlün

1- Benüm *ġonce gülüm şoldı* didiler
Ṣararuban anı ṣoldı didiler
Anaları ġarīb ḳaldı didiler
Niçün ḳıyduñ felek şol nev-civāna

Benüm bedr olmadın ayum ṭolandı
Ḫaberüm cümle dostlara yayıldı
Yüregüm derd ü ḥasretle delindi
Niçün ḳıyduñ felek şol nev-civāna

Ḳanı çok sevdügüm ol ġonce māhum
Ṣaçı sünbül ḳaşı gözi siyāhum
Dilerem ṣabrı senden pādişāhum
Niçün ḳıyduñ felek şol nev-civāna

[35] Yaylaları **M** [**M**: Orijinal Metin].

Yaraşur ḥūr firdevs uçmaġında
Yiridür ṣalınur uçmaḳ bağında
Tamām şol ***nev-civānlugı çağında***
Niçün ḳıyduñ felek şol nev-civāna

5- Dirīġā derd ü ḥasret tā ḳıyāmet
Bir oḳ urdı baña irgürdi āfet
Yire düşdi hemān ol serv-ḳāmet[36]
Niçün ḳıyduñ felek şol nev-civāna
(Atatürk Ü. Ktp. ASL 582, 285[b]-286[a])

2.4. Firâk-nâme (Müellifi belli değil)

287[a] Firāḳ-nāme-i merġūb ebyāt

mefā'īlün mefā'īlün fe'ūlün

1- Nice ẓulm etdi bize çarḫ-ı felek
Benüm ***körpe ḳuzum*** el-ḥükmülillah
Ki ḳapdı elimüzden sini devrān
Benüm ***körpe ḳuzum*** el-ḥükmülillah

Daḫi ḫayflar senüñ körpe ḳuzuña
Daḫi şekkerleyin şīrīn sözüñe
Hazān irmiş şol tāze yüzüñe[37]
Benüm ***körpe ḳuzum*** el-ḥükmülillah

Kemāle irmedin irdi zevālüñ
ᶜAceb n'oldı senüñ bu ḫūb cemālüñ
Ḥaḳuñ fermānına irdi viṣālüñ
Benüm ***körpe ḳuzum*** el-ḥükmülillah

Oġul ġonce iken sen n'oldı ṣolduñ
Daḫi civāniken böyle mi olduñ
Aḫiret beglügin ṣatun mı alduñ
Benüm ***körpe ḳuzum*** el-ḥükmülillah

[36] Yire düşdi hemân şimdi ol serv-kâmet **M** (Vezne göre değiştirildi).
[37] Mısranın vezni bozuk.

5- Belücesiyidüñ[38] sen şol ananuñ
Düşübeni bu odlara yananuñ
Yedi ḳat göklere çıḳdı fiġānuñ
Benüm ***körpe ḳuzum*** el-ḥükmülillah
(Atatürk Ü. Ktp. ASL 582, 287[a])

2.5. Firâk-nâme (Sürmelizâde)

287[b] Firāḳ-nāme-i Sürmelizāde

1- Āh ayrılıḳ güni geldi
Dostlar size el-vedāᶜ
Ecel yolımız[ı] aldı
Dostlar size el-vedāᶜ

Dünyāda örtdüm gözi[39]
Ayruḳ görmezin sizi
Ḥażrete ṭutdum yüzi
Dostlar size el-vedāᶜ

Söylemez oldı dilüm
Ṭaġıldı ᶜaḳlum bilüm
Ayırdı beni ölüm
Dostlar size el-vedāᶜ

Āh bu ayrulıḳ odı
Yaḳar bilişi yādı
Ḳılub zārī feryādı
Dostlar size el-vedāᶜ

5- N'eylesün ana ata
Ṣabr itsün bu ḥasrete
Cān ulaşdı ḥażrete
Dostlar size el-vedāᶜ

Ḳanı şol yoldaşlarum

[38] Bellücesiyidüñ **M** (Vezne göre değiştirildi).
[39] yüzi **M** (Anlam ve kafiye dikkate alınarak değiştirildi).

Hālüme ḥāldaşlarum
Ṣaġ olsun ḳardaşlarum
Dostlar size el-vedāᶜ

Sürmelioġlı hemān
Duᶜāmuz budur her zamān
Yār ola dīn ü īmān
Dostlar size el-vedāᶜ

(Atatürk Ü. Ktp. ASL 582, 287[b])

2.6. Firâk-nâme-i Yûnus Emrem (Yûnus Emre)

Firāk-nāme-i Yūnus Emrem rahmetullāhi ᶜaleyh

287[b] 1- ***Ḳuzucuḳlar ḳuzucuḳlar tāze gülden nāzücükler***
Isız ḳalmasun ocaklar ḳuzılar ḳurbān eyledüm
Oġullar ḳurbān eyledüm

Analar başı ḳaralı tāze yürekler yaralı
Gövdesi ***aġır bereli*** ḳuzılar ḳurbān eyledüm
Oġullar ḳurbān [eyledüm]

Tāze ḳuzılar besili gitdi evlerüñ uṣūlı
Ḳaldı muṣḥafı aṣılı ḳuzılar ḳurbān eyledüm
Oġullar ḳurbān [eyledüm]

Oġlan gelür ḫocasından Ḳur'ān oḳur hecesinden
Emir geldi Ḫudāsından ḳuzılar ḳurbān eyledüm
Oġullar ḳurbān [eyledüm]

5- ***Kimi birli kimi ikili kimi üçlü kimi beşli***
Depesi ibrişim ṣaçlu ḳuzılar ḳurbān eyledüm
Oġullar ḳurbān [eyledüm]

Ḳanı şol maᶜṣūmca cānlar anaya ṭatlu dillüler
Dolandı ḳızıl güllüler ḳuzılar ḳurbān eyledüm
[Oġullar ḳurbān eyledüm]

Ḳanı şol gelinlük ḳızlar döküldi ḳaldı çehīzler
Toprāḳ ṭoldı ala gözler ḳuzılar ḳurbān eyledüm

[Oġullar ḳurbān eyledüm]
Yūnus eydür gözüm yaşlu oḳ ṭoḳındı baġrum başlu
Hem büyük küçük ḳardaşlu ḳuzılar ḳurbān eyledüm
Oġullar ḳurbān eyledüm

(Atatürk Ü. Ktp. ASL 582, 287[b])

2.7. Firâk-nâme (Dervîş)

288[a] Diger Firāḳ-nāme-i Dervīş

1- Çün ḫod dosta gidersünüz ya boynuñuz neden buruḳ
Boynumuzun buruḳluġı bu gün cān cāndan ayrıldı

Gelen[ler] ḫod Ḥaḳdan gelür her ḳul yazulanı görür
Ya ayrulıḳ genez mi olur oġlan babadan ayrıldı

Ḥaḳ böyle yazmış yazular ṭurmaz analar üzüler
Ḳanı şol güzel ḳuzular ḳurd aldı‿ anadan ayrıldı

El getürüb ḫācet diler ḳolını boynına ṭolar
Dil söylemez başın şalar ḥasretlük ile ayrıldı

5- Başını ḳodı dizine hasret eyledi sözine
Aġlayı aġlayı yüzine baḳdı da andan ayrıldı

Şol ala gözler süzüldi cāndur gövdeden üzüldi
Dürlü tedbirler bozıldı dögür dögürden ayrıldı

Yapılmadı bināları yaḳılmadı ḳınaları
Çehiz düzüb anaları gelinlik ḳızdan ayrıldı

Yatdı döşege gerini virdi Allaha varını
Yetürüb ecel terini dökdi de andan ayrıldı

Hay Dervīşüm yanub dütme cānuñı odlara yaḳma
Ölümden şikāyet etme Allah emri ile ayrıldı

(Atatürk Ü. Ktp. ASL 582, 288[a])

2.8. Firâk-nâme (Firâkî Efendi)

289[b] Firāḳ-nāme-i Firāḳī Efendi raḥmetullahi teʿalā ʿaleyh

1- Dost ḫayālün ḳaldı ʿaynumda
Görmez oldum ʿayān sini
Aldurdum gözüm nūrını
Elimden nāgehān sini

Ḳarārum yoḳ döner başum
İçüm yanar düter ṭaşum
Düşüb ṣaḥralara yaşum
Eder serv-i revān sini

Yandum yaḳıldum sūzuñdan
Ben geçdüm kendü özümden
Hey āfitābum yüzüñden
Çarḫ etdi tā nihān seni

Yandum şu senüñ elüñden
ʿAzīr dā[40] oldum ilüñden
Kāfirem ḳorsam dilümden
Bir zamān *nev-civān* sini

Firāḳīyem sözüm çoḳdur
Başuma dermānum yoḳdur
Her sözüñ baġrumda oḳdur
Var hey ebrū-revān sini

(Atatürk Ü. Ktp. ASL 582, 289[b]-290[a])

40 غرامیردا

2.9. Velehu eyżan (Şeyyad Hamza ?)

114[b] Velehu eyżan[41]

mefā'īlün mefā'īlün fe'ūlün

1- Nice aġladım olmadı çāre
Baña baḳmadı çoḳ yalvare ḳaldum

Yidüm içdüm ve güldüm oynadum çoḳ
Ḳodum inkārı uş iḳrāre ḳaldum

Bugün bende vegerçi maḥrūm oldum
Yarın şa'llah görem dīz̲āre ḳaldum

Beni yandurdı oġluñ firāḳı
İçümdedür ölince iştiyāḳı

5- Ḳatı odlara [ben] yandum dirīġā
Oġul derdine boyandum dirīġā

Ḥacı Muḥammed[e] yalvare ḳıldum[42]
Bulımadum çok özendüm dirīġā

---

[41] Bu ve takip eden üç manzume (2.9, 2.10, 2.11, 2.12), Milli Kütüphane'de 06 Mil Yz A 3772 arşiv numarasıyla kayıtlı; içerisinde Şeyyad Hamza'nın *Aḥvāl-i Kıyāmet*, *Mi'rāc-nāme* ve *Vefāt-ı Hazret-i Resūl Aleyhisselām* adlı eserlerinin de bulunduğu bir mecmuanın 114[b]-124[a] sayfaları arasındadır. Mecmuada ayrıca Pir Muhammed'in *Şefaat-nāme*si ve birkaç müstakil manzume de bulunmaktadır. Muhtemelen başka bir kaynaktan eksik olarak mecmuaya aktarılan bu şiir, bazı çalışmalarda *Vefāt-ı Hazret-i Resūl Aleyhisselām* mesnevisinin bir parçası telakki edilmiştir (Turhal-Güner, 1996: 6-7). Oysa metin söz konusu mesnevinin sonundaki

Fā'ilātün fā'ilātün fā'ilāt / Vir salavāt cānuñ bula cennāt (356)

beytinden sonra başlamaktadır. Dolayısıyla *Vefāt-ı Hazret-i Resūl Aleyhisselām*'a dāhil edilmesi mümkün görünmemektedir. Manzumenin devamında

Dirīġā āḫire irdi zamāne / Bulardur yaġar dürlü cihāna
Biz gelelüm girü ölüm ḥāline / Bir görelüm bizümile ḳāli ne
Bu ölümden kimsene ḳurtulmadı / Ḳaçıbeni hem daḫi [yol] bulmadı

beyitleriyle yine ölümle ilgili 154 beyitlik, bir başka mesneviye (115[a]-120[b]) geçilmektedir.

[42] Ḥacı Muḥammed çünki yalvarı ḳıldum **M**.

Gözüm nūrı oġul cānum pāresi
Dil ü dilbend ü[43] bülbülüm dirīġā

Oġul balı daduñuz damaġumuñ
Ölüm aġusına yandum dirīġa

Sevinürdüm [44]yüzün[üz]e baḳıcaḳ
Sizi baña ḳala ṣandum dirīġā

10- *Müsülmāna oġul ḳız acısını*
Bititmegil Ḫudāvendüm dirīġā

115[a] Yaḳamı yırtuben yoldum saḳalum
Yire urdum bu dülbendüm dirīġā

2.10. Başlık yok (Şeyyad Hamza ?)[45]

mefâ'îlün mefâ'îlün fe'ûlün

121[a] 1- Ne yavlaḳ ana ataya baḳarsız
Muṣibet odına meẕmūm oġullar

Oġullar derdüñüz yavlaḳ ḳatıdur
Firāḳuñuz ṭā'ūnuñ[46] āfetidür[47]

Ḳanı ol giceler dizin çöküben
Oḳuyan ḳarşuña Ḳur'ān oġullar

Atalaruñuzuñ yaşın esirgen
Analar ciğerin başın esirgen

[43] Dilbendüm **M.**
[44] Söyünürdüm **M**.
[45] Bu manzumenin baş tarafı eksiktir.
[46] ṭāġūnuñ **M**.
[47] Bu mısranın bir varyantı, aşağıdaki manzumenin (2.11) 7. beytinde kullanılmış.

2.11. Velehu eyżan (Şeyyad Hamza ?)

mefâ'îlün mefâ'îlün fe'ûlün

1- ***Yüzi maġbūn giden ḥasret ḳuzılar***
Bu derde bulmayan şerbet ḳuzılar

Bir uġurdan bizi odlara yaḳmañ
Ḳoyuban eylemeñ hicrān **ḳuzılar**

Mecel ḳomaz size ecel ḳazāsı
Ḳırar ḳomaz bugün mühlet ḳuzılar

Olar kim görmedi siziñ acıñuz
Degül midür aña devlet ḳuzılar

5- Bize hicrüñüz odı ṭamu oldı
Sizüñ yirüñüz cennetdür ḳuzılar

Ümiẕümüz budur sizden ki yarın
Bize siz idesiz şefḳat ḳuzılar

Ḳuzılar oduñuz yavlaḳ ḳatıdur
Firāḳuñuz ṭamunuñ āfetidür

Gelüñ oġul yavı ḳılan kişiler
Oġuluñ derdini bilen kişiler

Bizümle aġlasun gelsün yıḳılsun
Bu derde mübtelā olan kişiler

10- ***Oġul ḳızuñ firāġınuñ oḳına***
Cigeri pārelü olan kişiler

Öñinde iñileyüb[en] zāri zāri
Yatıp oġlancuġı ölen kişiler

Bular ol bi-çāre bülbül firāḳın
Elinde gülleri şolan kişiler
Niçün gözlerinüñ yaşı dükenmez
Cigeri od-ıla yanan kişiler

Heman sāʿat ḳara toprāġa ḳodı
Sizi bin bin cehd-ile bulan kişiler

15- Bu derde diriġā dermān irişmez
Bu rence ḥikmet-i Loḳmān irişmez

2.12. Velehu eyżan (Şeyyad Hamza)

Velehu eyżan

mefâ'îlün mefâ'îlün fe'ûlün

121[b] 1- Müsülmānlar meger āḫir zamāndur
Ḳıyāmet mi ḳopar [bu] ne nişāndur

122[a] ʿAlāmetler belürdi dürlü dürlü
Gelüñ tevbe ḳılalum ki hemāndur

Ecel yaġmurı yaġdı yire gökden
Göz açdurmaz n'idelüm bīm-i cāndur

Ölüm yili kime kim ṭoḳunursa
Düşer ṭoprāġa nite kim ḫazāndur[48]

5- *Ḫamı gögi dimez direr bu ḫalḳı*
Bozulur ṣanasın bir būstāndur

Bugün yetmiş iki millet içinde
Belā vü miḥnet [ü][49] renc [ü] *ḳırāndur*

[48] ḫaẕāndur **M**.
[49] miḥnet-i **M**.

Ecel n'olur ki taḳdīr-i eceldür
Veba n'olur ḳażā-i āsımandur

Kimi oġul diyü yırtar[50] *yaḳasın*
Kimi ḳardaş diyü āh u fiġāndur

Kimi babacıġum diyüben aġlar
Kimi ḳızcuġazından ayrılandur

10- *Kimi ata*[51] *yüzüne baḳa gitdi*
Kimi ana derinde cān virendür

ʿAceb ne otladı bu ḳuzucaḳlar
Ki bunlar böyle zārī giryāndur

Narasdacuḳlara[52] **baba didürmez**[53]
Ne ḳatı yaġı bu ne bī-amāndur

122[b] *Öñü yire batar ṣoñu dükenmez*
ʿAceb bu ḳāfile ne kārıvāndur

Aġaç at başı yoḳ adam ayaḳlu
Ṭaşır sinleye bu ḫalḳı revāndur

15- Ṣabāḥın sinleye var kim göresin
Ḳıyāmet mi ḳopar yoḫsa ṭūfāndur

Āh u derd ü[54] fiġān u zār-ı hasret
Gūristān ṭopṭolu naʿra-zenāndur

Ṭonatmışlar yigitcükler sinini
Velī tenler[i] ṭopraḳda nihāndur

---

[50] yartar **M**.
[51] "baba" yazacakken "ata"ya çevrilmiş **M**.
[52] Nārāresīdacuḳlara **M**.
[53] dirürmez **M**.
[54] derdi **M**.

Gelincük[ler] sinin şöyle bezetmiş
Yaşıl ḳızıl ṣanasın gülsitāndur

Ṣaru barçın ḳızıl aṭlas ṭutaḳlar
Gelincükler sininde sāyebāndur[55]

20- Niḳāb içindeki yüzler göresin
Tabūt ardınca rüsvā-yı cihāndur

Analar ḳara geymiş atalar gök
Yürekler başlu göz[ler] ṭolu ḳandur

Kimi güyegicügi ḥasretinden
Kimi gelincüginden ayrılandur

Şu nergis gözlü ay yüzlü yigitler
Yañaḳları gülile[56] erġavāndur

Ḳarınca ini olmış ol aġızlar
Ki bunlaruñ ṭudaġı laʿl ü kāndur

123[a] 25- Ol aḳ yüzlü şirīn sözlü yigitler
Guristānda giceler[57] mihmāndur

Ol aḳ tenler döşenüp şöyle yatur
Ḳara ṭopraḳ içinde dermeyāndur

Yatar ṣıra ṣıra ṭopraḳda düpdüz
Kimi ṭıfl u[58] *kimi[si] nev-cüvāndur*[59]

Kimi raḥmet kimi zahmet içinde
Kimi gamgīn kimisi şādumāndur

---

[55] sāyibāndur **M**.
[56] gelile **M**.
[57] giciler **M**.
[58] ṭıflı **M**.
[59] Bu beyit önceki neşirde unutulmuş (krş. Akar, 1987: 3-5).

Ne yaz u güz [ü] kış u gussası var
Ne beyᶜ u ne şirā sūd u ziyāndur

Ne gözler görklü yüzler ḥasretinde
Ne göñüllerde milk ü ḫānumāndur

Göresin bir ḳafa yatur çürümiş
Ṣorasın Şāh-ı[60] İrān [u] Tūrāndur

Ren[i]cberler ḳoyun gibi ḳırılur
Ḳuṭuz[61] olup yürüyenler ᶜavāndur

İki pul[62] müstaḥıḳḳa virmeyenüñ
Gelüñ yiñ niᶜmetin kim rāyigāndur

Gelüñ Ḥaḳḳa dönelüm iy ḫalāyıḳ
Ki vaḳt-i كُلُّ مَنْ عَلَيْهَا فَانٍ[63] dur

Melikler ẓulmile illeri yıḳdı
Anuñ içün vilāyetler vīrāndur

123[b] Begüñ[64] yoḫsula hiç ḫayrı ṭoḳunmaz
Rencber dögmege key pehlivāndur

Ne oġlanun atasından udı var
Ne ḳardaş birbirine mihmāndur

Şeyiḫ zerrāḳ mürīdleri münāfıḳ
Ḥacılar ḥācına ḫod[65] peşīmāndur

---

[60] şāh u **M**.

[61] Muhtemelen ‘kangrenden dolayı ayağı kesilmiş’ manasını karşılamaktadır (bk. 14. dipnot).

[62] pulı **M**.

[63] *Yer üzerinde bulunan her canlı yok olacaktır* (Kur’ân-ı Kerîm, Rahmân 55/26).

[64]

[65] ḥod **M**.

İki hem-sāye bir maḥle[66] içinde
Biri ‿öldügine biri şāz̲umāndur

Zehī devlet anuñ kim bu zamānda
Ölicek yoldaşı dīn ü īmāndur

Meger Ḥaḳdan ola bize ʿināyet
Zira kim ol Kerīm ü Müsteʿāndur

Öñinüñ evveli yoḳdur ezelden
Ṣoñı Bāḳī ebed vü cāvidāndur[67]

Anuñ fażlı keremi ḳullara çoḳ
Bize raḥmet ḳıla ol ne gümāndur

Bizi ḫışmuñ odına yaḳmaġıl sen
Ki raḥmetüñ deñizi bī-kirāndur

Bu dünyā yapıluban yıḳılursa
Ne aṣṣıdur aña ne ḫod[68] ziyāndur

124[a] Bizediydi bu bāġı bir zamān ol
Bunı bozan girü ol bāġbāndur

Bu maḥfil ḳuşların yutdı bu evren
Ki her biri ṭūṭī şekker-sitāndur[69]

Yedi yüz ḳırḳ ṭoḳuzında Resūlün
Veba geldi ḫalāyıḳa ʿayāndur

Söz idici delīm Şeyyād Ḥamza
Senüñ sözüñ ʿālemde dāsitāndur

Bu ne sözler olur bī-çāre[ler]den

[66] maḥalle **M** (Vezne göre değiştirildi).
[67] Ṣoñı ebed Bāḳī vü cāvidāndur **M** (Vezne göre değiştirildi).
[68] ḫod **M**.
[69] şükr-sitândur **M**.

Ki gelür diline böyle āsāndur

2.13. Muḥammed fermāyed

32[a] Muḥammed fermāyed

1- Gözümüz yaşlu eyledüñ
Āh n'idelüm ölüm seni
Baġrımuz başlı eyledüñ
Āh n'idelüm ölüm seni

Artdı[70] ***atalaruñ ẕārı***
Od oldı analar yiri
Çoḳ firāḳ ḳodı her biri
Āh n'idelüm ölüm seni

Pervāze aġdı cānları
Göklere çıḳdı ünleri
Döküldi ḳaldı ṭonları
Āh n'idelüm ölüm seni

Bir bize degildür bu söz
Gelübdür ʿāleme düpdüz
32[b] ***Anca evler ḳodı ısuz***
Āh n'idelüm ölüm seni

5- Dervīş Muḥammed neylesün
Ḥālini kime söylesün
Ḥaḳ Çalaba ʿarż eylesün
Āh n'idelüm ölüm seni
(İBB Atatürk Ktp. MC_Yz_K0328)

2.14. Başlık yok (Müellifi Belli Değil)

1- ***Çürümüş nāzik tenleri***
Ḳoydılar ḳara yerlere

Ey atalar ey analar

[70] Arıtdı **M**.

Ḥasret oduna yanalar
Ḳoç yiğitler maᶜşūmcalar
Ḳoydular ḳara yerlere
Ay gibi ecik ölenler
Ölmüş şimdi yelenler
Gün gibi taze gelinler
Ḳoydular ḳara yerlere

Ṣarardı ay gibi yüzler
Dökülür şol ala gözler
Büyükli küçükli ḳızlar
Ḳoydular ḳara yerlere

5- Bunı işidenler aġlar
Derdile cigeri ṭaġlar
Yalan dünyāya ṣıġmayan begler
Ḳoydular ḳara yerlere
(İBB Atatürk Ktp. Bel_Yz_K0052, 10)

2.15. Başlık yok (Müellifi Belli Değil)

1- Ḳaffāl oldum ben gezerim düşümde
Ecel ḳorḳuları geldi başıma
ᶜ*Azrā'il baḳmadı gözüm yaşına*
Oġul derdi deli eyledi baġrımı

Ḫıżıra çaġırdım Ḫıżır gelmedi
Ḳurbānlar adadım ḳabūl olmadı
Allah seni baña[71] *yārī ḳılmadı*
Oġul derdi deli eyledi baġrımı

İndi indi ala gözler süzüldi
Aḳ gerdāna siyāh beñler dizildi
Ananuñ atanuñ güci üzüldi
Melūl[72] olma anam ḥükm böyledir

Bahār olur ovalarda otlanır

[71] bana **M**.
[72] Melek **M** (Bütün nakarat mısralarında aynı şekilde yazılmış).

Meyva viren aġaçlar yapraḳlanır
Ben gidersem[73] anam nice katlanır
Melūl olma anam ḥükm böyledir

5- Deveye küçügini öziledirsüñ
Koyuna kuzusın arzuladırsun[74]
Atanuñ yüregin ẓıẓıladırsuñ
Melūl olma anam ḥükm böyledir

Aġlama anam incitme cānuñ
Ben arzuların[75] görmege sizi
Cennetde göstere Ḥaḳ baña[76] sizi
Oġul derdi deli eyledi baġrımı
(İBB Atatürk Ktp. Bel_Yz_K0052, yk. 19)

2.16. Başlık yok (Müellifi Belli Değil)

1- *Añsızın bize bir ḥāl oldı*
Ölümüz meydānda ḳaldı
İmāmlar[77] kefene ṣardı
Şol ḳıymetlü tenümüzi

Yürek dayanmaz[78] bu ḥāle
İki iki girdik ṣala
Tenümüzden aḳan yaġa
Akdı gitdi ṣalımuza

Dizin dizin[79] oldı ṣallar
Görenler cigerin ṭaġlar
Ṣığışmadı gitdi yollar
Hep yapışdılar ṣalımuza

---

73 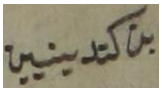

74 ʿarẓuladırsıñ **M**.

75 ʿarẓuların **M**.

76 bana **M**.

77 Îmâmlar **M**.

78 ḍayanmaz **M**.

79 Diziñ diziñ **M**.

Muṣalla[ya] indirdiler
Namāzımuzı ḳıldılar
Gelini ḳızı bilmediler
Aġlaş[d]ılar ḥālimüze[80]

5- Felek senin elinden dād
Kime ideyin şikāyet
Senden olursa hidāyet
Şeh̄id eyle hepimüzi
(İBB Atatürk Ktp. Bel_Yz_K0052, 19)

2.17. Başlık yok (Müellifi Belli Değil)

1- *Biñikiyüzyigirmiyediye düşünce tarih*
Bir şaçaḳlı yıldız ṭoġdı cihāna
Kāmiller didi ki bozuldı bu çarḫ
Nice çoḳ ʿibretler geldi cihana

Yigirmiyedide bozuldı cihān
Yigirmisekizde ḳaḥṭ oldu ʿayān
Yigirmiṭoḳuzda oldu bir ṭūfān
Düşürdi herkesi āhı fi[ġāna]

Her köşeden ṭāʿūn eyledi ẓuhūr
Ḳalmadı insānda ẕerrece [ḥużūr]
Ecel ʿaskerleri etmedi mesrūr
Naẓar eyle Ḥaḳdan gelen fer[māna]

Niyāza başladı bunca zāhidler
Himmeti evliyālar yediler ḳırḳlar
Dūd idüp cihānı Deccāl-i ġayblar
Duʿāñuz müstecāb olur sul[ṭā]n[a]

5- *Issız ḳaldı ḫarāb oldu ḫāneler*
Yetim ök[s]üz görüp aġlar anal[ar]
[Y]ir altına girdi çoḳ merdāneler

[80] ḫâlimüze **M**.

ᶜAlāmet gösterdi āḫir zamān[e]
.....sa bir ḥāl oldu māderin arar
Çoḳ kimse ḳabirde eyledi ḳ[arār]
Ṭūfāndan kāfirler eyledi firār
Dimezler ki ecel bu da bahān[e]

Kefenile cizme bulunmaz oldu
Ṣoḳaḳda ṣunalar ṣayılmaz old[du]
Bir āteş duduşdu söyünmez oldu
Vaṣfı mümkün olmaz işid[en] cā[na]

Ṣalacalar birbirine ṭoḳunur
.... yaya ṭoḳunur
Telḳīnler virülür āyet oḳunur
Varınca görürsüñ mezāris[tāna]

.....
.....
Vaᶜdesi yetmeyen ḳulların ṣaḳlar
Böyledür iᶜtiḳād ehl-i imāna

10- Didiler defᶜine olunmaz duᶜā
Baᶜż-ı ᶜulemālar etdiler nid[ā]
Cemᶜ olup ṣaḥrāya cümle ṣuleḥā
Başladılar bir ḫoş efġāna

Ecel tellālları durmaz çaġrışur
Göz yaşları birbirine ḳa[v]uşu[r]
ᶜAcāyib pehluvān çıḳmış güleşür
Aṣlā güç yetmeyü ol pehlüvāna[81]

(06 Mil Yz Cönk 76, 9)

[81] Metnin sol üst kenarında "*Bu türkî bir ölet .....*" ibaresi kayıtlıdır.

3. Sonuç

Tarihte en çok can kaybına sebep olan felaketlerden biri vebadır. Çeşitli vesilelerle düşülen kayıtlar, insanlığın, en azından, M. Ö. 1400'lerden itibaren bu hastalığın muhatabı olduğunu göstermektedir. Art arda gelen salgınlardan geriye mezarlar, dağılmış hatta yok olmuş aileler ve duyulan acının ifade edildiği ürünlerden oluşan ciddi bir gelenek kalmıştır. Veba yüzünden çöküşün eşiğine gelen Hitit ülkesinin hükümdarı II. Mürşili tarafından derin ve samimi bir üslupla dile getirilen dua metni, aynı zamanda dünyanın ilk edebî ürünleri arasında sayılmaktadır. Sonraki salgınları ima eden çalışmaların varlığı da bilinmektedir ancak vebaya dair en dikkat çekici eserler, 14. yüzyılın ortalarında Himalaya sırtlarından başlayarak İpek Yolu boyunca yayılan ve Kuzey Avrupa'ya kadar ulaşan 'Büyük Ölüm'le ilgili olanlardır. Batı dünyasında daha çok 'Kara Ölüm' adıyla anılan ve edebiyattan heykeltraşlığa kadar birçok alanı besleyen bu salgına dair hatıraların hâlen güncelliğini koruduğu; oyun, müzik ve film sektörlerinde ortaya konulan ürünlerden anlaşılmaktadır.

Kara Ölüm (ve sonraki veba salgınları), o dönemde bir Türk yurdu olan Anadolu'yu da vurmuştur ancak müslüman Türklerde, resim ve heykelle araya konulan mesafe, vebanın, daha çok metinlerle ifade edilmesi zaruretini doğurmuştur; şüphesiz bu tercihin yapılmasında kuvvetli bir sözlü geleneğin varlığı da etkili olmuştur.

Vebaya dair ilk metin de şifahi geleneği adeta öğütüp yeniden şekillendirebilen Yûnus Emre'ye aittir. Bu manzume, firâk-nâme türünün vebayla ilgili diğer örnekleriyle birlikte kaydedilmiştir. 1348'deki salgının en dikkat çekici metinleri Şeyyad Hamza tarafından te'lif edilmiştir. Şeyyad, neredeyse Batı'daki veba günlükleri gibi, hastalığa dair birçok ayrıntıyı bugüne taşımıştır. Salgında çocuklarını kaybetmesi onu adeta bir 'ölüm şairi' haline getirmiş; bu yüzden konuyla ilgili olsun veya olmasın şiirlerinin çoğuna "ölüm kokusu" sinmiştir.

Çağlar boyunca dalga dalga gelen salgınların izleri, bugün bazı türkülerdeki belli belirsiz imalarda; çeşitli Türk lehçe ve ağızlardaki deyim ve kargışlarda varlığını sürdürmektedir. Vebanın acı hatıraları Osmanlı mezar kitabelerinde de özel ifadeler ve bezeme unsurlarıyla adeta ete kemiğe bürünmüştür.

Kaynaklar

Alparslan, Metin (2006). *II. Mürşili ve Dönemi*. Doktora Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Arık, Feda Şamil (1991). "Selçuklular Zamanında Anadolu'da Veba Salgınları". *AÜ DTCF Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi XV / 26.* 27-57.

Arslan, Ayşegül (2007). *Edirne Üç Serefeli Camii Haziresi Mezar Taşları*. Ankara.

Bayat, Ali Haydar (2016). *Tıp Tarihi*. Genişletilmiş 3. bs. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yay.

Berk, Süleyman (ts). *Zeytinburnu'nun Tarihi Mezar Taşları Zamanı Aşan Taşlar.* 1. bs. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Yay.

Boyacıoğlu, Fuat (2012). "Albert Camus'nün Söylence-Romanı (Roman-Mythe) Veba: Esinlendiği Kaynaklar ve Çağrıştırdığı Simgeler". *Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi XXXI/2*. 21-33.

Bulmuş, Birsen (2013). "Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba Kavramları Üzerine: Mistisizmden Sosyal Reforma", *Türkiyat Araştırmaları XIX*. Ankara: Hacettepe Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü. 17-22.

Byrne, Joseph P. (2012). *Encyclopedia of the Black Death*. USA: ABC-CLIO.

Ceylan, Ömür (2005). "Ölümün Unutulan Adı: Veba". *Dergâh 182*. 20-21.

Çağbayır, Yaşar (2007). *Ötüken Türkçe Sözlük I.* İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Doğan, Burcu (2009). *Edirne Gazi Mihal Camisi Haziresi'ndeki Mezar Taşları*. Edirne.

Doğanay, Aziz (2006). "Şeyh Vefa Külliyesi". *Divan İlmî Araştırmalar XX*. 75-98.

Durmaz, Esra (1994). *Şeyyad Hamza'nın Ahvâl-i Kıyâmet'i*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Duvarcı, Ayşe (2005). "Türklerde Tabiat Üstü Varlıklar ve Bunlarla İlgili Kabuller, İnanmalar, Uygulamalar". *Bilig XXXII*. 125-144.

Dülger, Elif (2014). "Oruç Bey'in Aktardığı Efsaneler ve Bunların Türk Efsaneleri İçindeki Yeri". *Erdem LXVI*. 71-85.

Emecen, Feridun M. (2003). "Lanetli Şehir Düştü: İstanbul'un Fethi ve Kıyamet Senaryoları". *Osmanlı Araştırmaları XXII*. İstanbul. 191-205

Ertaş, Murat Yaşar-Kağan Eğnim (2011). "Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Hastalıklar". *Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi X*. 83-108.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî (2011[a]). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi I (1-6. Kitaplar)*. 1. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yay.

Evliyâ Çelebi b. Derviş Mehemmed Zıllî (2011[b]). *Evliyâ Çelebi Seyahatnâmesi II (7-10. Kitaplar, Dizin)*. 1. bs. İstanbul: Yapı Kredi Yay.

Genç, Özlem (2011). "Kara Ölüm: 1348 Veba Salgını ve Ortaçağ Avrupa'sına Etkileri". *Tarih Okulu X*. 123-150.

Gençel-Efe, Zehra (2017). "İbn Sa'd'ın Kitâbü't-Tabakâti'l-Kkebîr'ine Göre Hz. Peygamber, Sahâbe ve Tabiun Döneminde Hastalıklar ve Tedâvileri". *Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi XIX/1.* 87-136.

Gümüş, Tolga (2011). "Avrupa'da Kara Ölüm ve Dönem Kronikleri". *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi XX/1*. 139-164.

[İbn Battûta] Ebu Abdullah Muhammed İbn Battûta Tancî (2004). *İbn Battûta Seyahatnâmesi II.* 2. bs. Çeviri, İnceleme ve Notlar: A. Sait Aykut. İstanbul: Yapı Kredi Yay.

İçmeli, Celâlettin (1988). "Türk-İslâm Tabâbeti ve Dârü'ş-şifâlar". *Fırat Üniversitesi Dergisi (Sosyal Bilimler) II/1*. 157-175.

Köksal, M. Fatih (2003). *Yenipazarlı Vâlî Hüsn ü Dil İnceleme-Tenkitli Metin.* İstanbul: Kitabevi.

Köprülü, Orhan F. - Mustafa Uzun (1989). "Akşemseddin". *DİA II*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 299-302.

Kurt, İsmail (2009). *Hadislerde Veba ve Korunma Yolları Bezlü'l-Mâ'ûn Adlı Eser Çerçevesinde.* Yüksek Lisans Tezi. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Özel İmanov, Bilge-Yusuf Uğur (Ed.) (2011). *Vefa'nın Cennet Bahçeleri I*. İstanbul: İBB Kültür A. Ş.

Panzac, Daniel (2011). *Osmanlı İmparatorluğu'nda Veba (1700-1850)*. 2. bs. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Santur, Alparslan (2012). "Tokat'ta Sağlık/Hastalıkla İlgili Bazı Geleneksel Uygulamalar, Değerlendirmeler ve Deyişler". *Tokat Sempozyumu (1-3 Kasım 2012) III*. 185-198.

Schamiloglu, Uli (2017). "The İmpact of The Black Death on The Golden Horde: Politics, Economy, Society, Civilization". *Golden Horde Review V/2*. 325-342.

Taşağıl, Ahmet (1999). "Isık Göl". *DİA XIX*. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yay. 135-137.

Tatcı, Mustafa (2012). *Yûnus Emre Dîvân-ı İlâhîyât*. İstanbul: Kapı Yay.

Tatcı, Mustafa (2014). *Yûnus Emre Dîvân-ı İlâhîyât*. Gözden geçirilmiş 3. bs. İstanbul: h Yay.

Tavukçu, Orhan (2005). "Şeyyâd Hamza'nın Bilinmeyen Bir Şiiri Münasebetiyle",

The International Journal of Central Asian Studies X. 181-195.

Tavukçu, Orhan Kemâl (2020). " 'Kaldı Mushafı Asılı' Türk Edebiyatında Firâknâmeler". *Ayrılık Kitabı*. Ed. Emine Gürsoy Naskali. İstanbul: Kitabevi. 117-170.

Tekindağ, Şehabeddin (1975). "XVII. Yüzyıl Türk Sanat Eserlerinden Bir Âbide Yenicâmi Külliyesi". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Dergisi XXVIII-XXIX*. İstanbul. 167-191.

Tüfekçioğlu, Abdülhamit (2002). "Balıkesir ve Yöresinde 2001 Yılı Araştırmaları – Mezar Taşları-". *VI. Ortaçağ ve Türk Dönemi Kazı Sonuçları ve Sanat Tarihi Sempozyumu (08-10 Nisan 2002) Bildiriler*. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yay. 760-773.

Turhal-Güner, Fatma (1996). *Şeyyâd Hamza'nın "Vefât-ı Hazret-i Muhammed 'Aleyhi's-selâm" Adlı Mesnevisi*. Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Turna, Nalan (2011). "İstanbul'un Veba İle İmtihanı: 1811- 1812 Veba Salgını Bağlamında Toplum ve Ekonomi". *Studies of The Ottoman Domain I*. 1-36.

Yağcı, Zübeyde Güneş-Mustafa Akkaya (2012). "Üsküdar Bekâr Odaları". *Uluslararası Üsküdar Sempozyumu (VII) 1352'den Bugüne Şehir*. İstanbul: Üsküdar Belediyesi Yay. 284-295.

Yapıcı, Uğurtan (2009). *Edirneli Mevlevî ve Gülşenî Şairler*. Yüksek Lisans Tezi. Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Yeşil, Veysel Olkan (2011). *İslam İnancında Cinler*. Yüksek Lisans Tezi. Diyarbakır: Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

•••••

andersonroe, 22.05.2020 (https://www.andersonroe.com/news/2019/10/29/danse-macabre)

Bozkurt, Bülent, 01.05.2020
(https://earsiv.anadolu.edu.tr/xmlui/bitstream/handle/11421/1006/172464.pdf?sequence=1&isAllowed=y)

commons.wikimedia, 01.05.2020 (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Dance-of-death-german-18th.jpg)

en.wikipedia, 22.05.2020 (https://en.wikipedia.org/wiki/Danse_Macabre)

Esir, Hasan Ali, 22.05.2020 (https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/55974,ferhad-ile-sirinpdf.pdf?0)

kugener, 22.05.2020 (https://www.kugener.com/en/amulette-en/65-artikel/9507-amulet-against-plague.html)

tr.wikipedia, 01.05.2020 (https://tr.wikipedia.org/wiki/Veba)

wikimedia, 22.05.2020 (https://commons.wikimedia.org/wiki/File:Amulet_to_ward_off_plague.jpg)

Zapotoczny, Walter S., 22.05.2020 (http://www.wzaponline.com/yahoo_site_admin/assets/docs/BlackDeath.292130639.pdf)

EKLER:

1. ve 2. resim: Karacaahmet Mezarlığı'ndan tepelikli (veba alameti) ayak taşları.
(Fotoğraflar: Prof. Dr. Abdülhamit Tüfekçioğlu)

Hüve'l-Ḥayyü'l-Bâḳî
Emretdi Ḫudâ eyledi fermân
Erişdi **vebâ** virmedi emn [ü] amân
Murâda irmedüm dünyâda hemân
Vire cennetde murâdum Ḫâlıḳ-ı Raḥmân
Merḥûm el-Hâc İbrahim Aġanın
kerîmesi merḥûme Dervîşe Şerîfe Şefîḳa
Hanım rûḥiyçün El-Fâtiḥa

3. resim: 1257 / 1841-42 yılında vebadan vefât eden Dervîşe Şerîfe Hanım'ın kitabesi
(Özel İmanov- Uğur, 2011: 90)

4. resim: Veba Anıtı / Veba Sütunu. Viyana'nın merkezi Graben'de bulunan bu anıt, 1683 yılları arasında inşa edilmştir. Söylentilere göre salgında ölenler, bugün anıtın bulunduğu, lüks mağazalar ve pastanelerle çevrili caddenin altına gömülüyormuş.

5. resim: *Zombicide: Black Plague* adlı oyunun kurallar kitapçığından….

6. resim: "Ortaçağ sonlarından" yaygın bir veba figürü: Danse Macabre (The Dance of Death-Michael Wolgemut,1493) (en.wikipedia, 22.05.2020).

7. resim: Danse Macabre (18. yüzyıl) (commons.wikimedia, 01.05.2020).

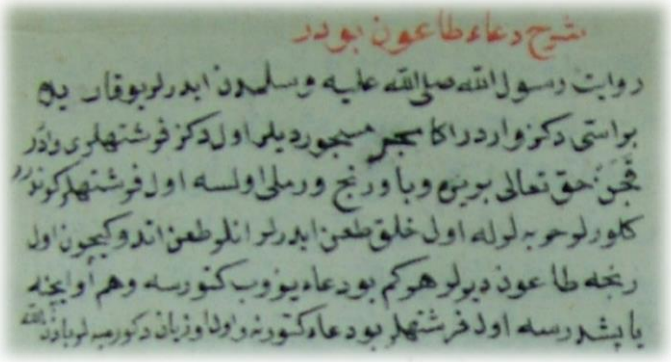

8. resim: Vebanın Issı Deniz'deki (Bahr-i Mescûr) melekler tarafından çıkarıldığına dair metin (06 Mil. Yz. A. 2996, 0053[a])

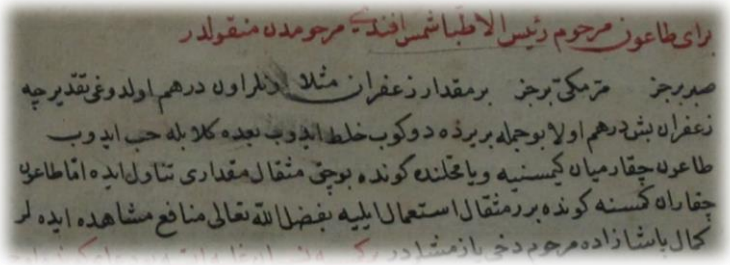

9. resim: 'Re'îsü'l-etibbâ Şems Efendi'nin (Akşemseddin ?) veba reçetesi (İBB Atatürk Ktp. MC_Yz_K0141, 58).

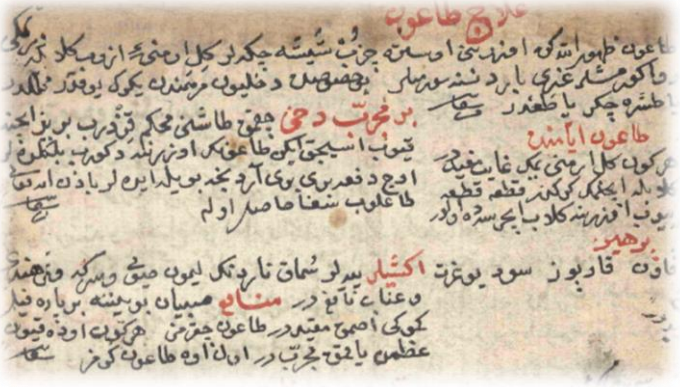

10. resim: Vebaya karşı ilaç ve perhizin yanında tılsım vb. uygulamaların da önerildiği bir fevaid kaydı (06 Mil. Yz. A. 8488, 0010).

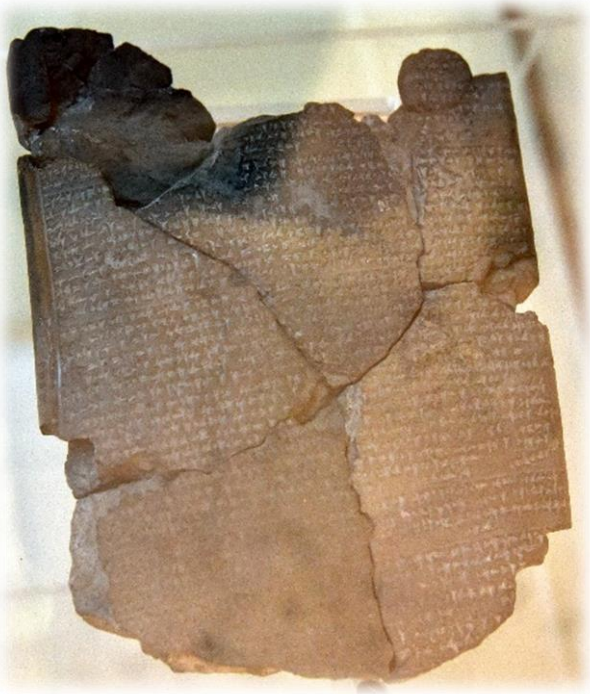

11. resim:
II. Mürşili'nin
Dua Metninin
bulunduğu tablet

12. resim:
Erra Destanı'ndan
vebaya karşı
faydalı olacağı
düşünülen bir
bölümün yazılı
olduğu siyah
taştan yapılma
muska

13. resim: Benediktus Feniği. (kugener, 22.05.2020)

TEREKEME/KARAPAPAK AĞIZLARINDAKİ İKİLİ BİÇİMLER VE BUNLARIN ETNİK KÖKENLE İLİŞKİSİ*

Binary Shapes In The Terekeme / Karapapak Local Dialects And Their Relationship With Theır Ethnic Origin

Muharrem DAŞDEMİR*

Öz

Terekeme ağızları Talat Tekin'in yaptığı Türk lehçeleri tasnifine göre Salarca dışında kalan diğer Oğuz grubu Türk lehçeleriyle aynı grupta (dağlı grubu) yer alır. Bu ağız, çoğu gramer özellikleri ve kelime kadrosu bakımından Azeri Türkçesiyle büyük benzerlik gösterir. Buna mukabil bazı ses bilgisel özellikleriyle Azeri Türkçesinden ayrılarak Kıpçak Türkçesine yaklaşır. Fakat bu özellikler bütün Terekeme ağızlarında tutarlık göstermeyip ikilik arz eder.

Söz konusu ikili biçimler, ya Terekemeleri Oğuz-Kıpçak karışımı bir boy kabul eden kimi araştırıcıların görüşlerine uygun olarak farklı iki lehçenin (Oğuz/Kıpçak) varlığına işaret eder ya da coğrafi farklar dolayısıyla yüzyıllar boyunca başka başka komşuların dilsel etkilerine maruz kalan tek bir ağzın çeşitlenmesine dayanır.

Anahtar Kelimeler: Terekeme/Karapapak ağzı, ikili yapılar, lehçe, dilsel çeşitlenme, ağız-etnik köken ilişkisi

Abstract

Terekeme local dialect, according to the classification of Turkish social dialects prepared by Talat Tekin, is in the same group of the other Turkish social dialects of Oğuz groups (mountain group), other than Salarca. This local dialect is very similar to Azerbaijani Turkish in terms of most grammatical features and word staff. However, it separates from Azeri Turkish with some phonetic features, and approaches Kipchak Turkish. Yet, these features do not show consistency in all Terekeme dialects and reflect differences.

The binary forms in question either point to the existence of two different social dialects (Oğuz / Kipchak) in accordance with the opinions

---

* 21-23 Mayıs 2009 tarihinde Türk Dil Kurumu ve Kafkas Üniversitesinin iş birliğiyle Kafkas Üniversitesinde (Kars) düzenlenen "II. Uluslararası Türkiye Türkçesi Ağız Araştırmaları Çalıştayı"nda sunulmuş bildirimizin gözden geçirilmiş şeklidir.

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Prof. Dr., Ataturk University Faculty of Letters Department of Turkish Language and Literature,* muharremdasdemir@atauni.edu.tr

of some researchers who accepted Terekeme as a mixture of Oghuz-Kipchak tribes, or based on the variation of a single dialect that has been subjected to the linguistic aspects of other neighboring tribes for centuries due to geographical differences.

Keywords: Terekeme/Karapapak dialect, binary forms, social dialects, linguistic diversification, dialect-ethnicity relationship

GİRİŞ

Türkiye'nin **Kars** (merkez köyleri ve Arpaçay, Akyaka, Selim, Suzuz, Sarıkamış, Kağızman), **Ardahan** (Çıldır, Göle), **Ağrı** (merkez köyleri ve Taşlıçay, Tutak, Eleşgirt), **Sivas** (Kangal, Ulaş, Uzunyayla, Gürün, Koyulhisar), **Muş** (Bulanık, Malazgirt), **Tokat** (Zile), **Erzurum** (merkez köyleri ve Horasan, Pasinler), **Amasya** (Merzifon, Suluova), **Çorum** (Mecidözü/Kuyucak Köyü) ve **Kayseri** (Yahyalı/Taşhan) şehirlerinde büyük veya küçük kitleler hâlinde yaşayan Terekemelerin asıl merkezi; vaktiyle Osmanlı Devleti'nin **Ahıska Sancağı**'nı teşkil etmiş **Meshet-Cavahet** (Ahalsıh-Ahalkelek) bölgesi, eski **Borçalı Sultanlığı** toprakları ve bugünkü Azerbaycan Cumhuriyeti'nin **Kazak** mıntıkasıdır.[1] Günümüzde Gürcistan Cumhuriyeti'nin güneydoğusunda bulunan **Dmanisi** (Başkeçit), **Bolnisi** (Bolus), **Marneuli** (Sarvan, Candar, Kızılhacılı), **Kardabani** (Karatepe), Zalka'nın (Parmaksız) bir hissesi, **Rustavi** (Bostanşehir, bazı menbalarda ise Kara Ay); Ermenistan Cumhuriyeti'nin kuzeyinde yer alan **Noyamberyan** (Baranlı), **Spitak** (Hamamlı), **Amasiya** (Ağbaba), **Stepanavan** (Celaloğlu), **Kalinino** (Daşır) şehirlerini kapsayan Borçalı Sultanlığı[2], 19. ve 20. Yüzyıl Türk-Rus savaşları neticesinde birçok göçler vererek bugün Türkiye'de ve İran'da (**Sulduz** bölgesinde) yerleşen Terekemelerin en önemli menbaı olmuştur.[3] 1880 yılında sultanlığın lağv edilmesinden sonra Tiflis'e bağlı bir kaza hâline getirilen ve sonra **Karatepe** ve **Karaçöp** bölgeleri de terkibinden çıkarılan **Borçalı**[4] hâlen Terekemelerin en önemli merkezlerinden biri durumundadır: Bugün Gürcistan'da **Marneul** (1947'ye kadar Borçalı), **Bolnis** (1943'e kadar Lüksemburg), **Dmanis** (1947'ye kadar Başkeçid) ve **Kardaban** (1947'ye kadar Karayazı) ilçelerinin ahalisinin ekseriyeti Terekemedir ve bunların yerleşim yerlerinin (köy/kasaba/kaza) sayısı 150'den fazladır.[5] Bunlardan başka **Dağıstan**'da da dokuz köy Terekemelerle meskûndur.[6] Ermenistan coğrafyasının ise bir etnik temizlik ve göçe zorlama siyasetinin neticesi olarak Terekemelerden arındırıldığı anlaşılıyor.

---

[1] Bk. Fəxri Valehoğlu, *Qarapapaqlar ve Onların XIX Esr Hərb Tarixi,* "Səda" yay., Bakı, 2005, 4-84; <http://tr.wikipedia.org/wiki/Karapapaklar#cite_ref-7>

[2] Kərəm Məmmədov, "Borçalı ərazisində erkən türklər", *Qarapapaqlar: Aylıq elmi-kütləvi dərgi,* S. 15 (Sentyabr 2008), s. 9.

[3] Xaləddin İbrahimli, "Tarixin Bir Xülasəsi-Borçalı", *Qarapapaqlar: Aylıq elmi-kütləvi dərgi,* S. 12 (İyun 2008), s. 14.

[4] İbrahimli, agm, s. 16.

[5] Valehoğlu, *age,* s. 4-7.

[6] Zihni Papakçı, *Karapapaklar (Terekemeler),* Berdan Matbaacılık, 1. bs., İstanbul, 2002, s. 20.

Terekemelerin etnik teşekkülü hususunda, Zeki Velidi Togan[7], Fahrettin Kırzıoğlu[8], Akdes Nimet Kurat[9] gibi tarihçiler, oldukça kesin hükümlerle Kıpçak boylarına vurgu yapmıştır: Onların bu konuda en önemli delillerinden biri, komşu milletlerin tarihlerinin, o coğrafyada çeşitli vesilelerle sahne alan atlı savaşçı-göçebe Türkler için "siyah külahlı" anlamına gelen kelimeler kullanmış olması ve bu anlamın Terekemelerin bir diğer adı olan "Karapapak" kelimesinin anlamıyla tamamıyla örtüşmesidir. Bu kanaatin tarihçiler arasında gitgide revaç bulduğu görülmektedir.[10] İkinci gerekçe ise Terekeme ağzının ancak tarihî ya da çağdaş Kıpçak lehçelerinde görülen birtakım ses özellikleri göstermesidir.

Gerçekten Terekeme ağzı ancak Kıpçak lehçeleriyle ilişkilendirilebilecek bazı fonetik biçimler barındırmaktadır. Bunların belli başlıları şunlardır:

1. Azeri Türkçesiyle en önemli farklardan biri olmak üzere[11] Terekeme ağzı, söz içi ya da söz sonu [b] ve [p] seslerini hemen hemen düzenli olarak sızıcılaştırır:[12]

[-b-] > [-v-]

arava 'araba' (81/4)[13], *baravar* 'beraber' (81/50), *ˋgurvan* 'kurban' (81/90), *ˋsavın* 'sabun' (82/30), *çavala-* 'çabala-' 82/54, *növat* 'nöbet' (82/98), *gavır* 'kabir' 82/105, *çuvuḫ* 'çubuk' (82/107), *bava* 'baba' (83/1), *ivrığı* 'ibriği' 91/93, *savaḫ* 'sabah' (91/106), *gayvol-* 'kaybol-' 91/225, *müvereǰi* 'mübareği' 95/7, *çovan* 'çoban'.

[-p-] > [-f-]

gėdifdi 'gitmiş' (81/16), *öfdürerdiler* 'öptürürlerdi' 81/23, *cefḫanā´* 'cephane' (81/53), *şafga* 'şapka' (81/65).

[-p] > [-f]

tōf 'top' (81/53).

Özellikle /-(y)İp/ ekinde bu değişiklik istisnasızdır:

---

[7] Bk. Ahmet B. Ercilasun, *Kars İli Ağızları,* TDK yay., Ankara, 2002, s. 41.

[8] M. Fahrettin Kırzıoğlu, *Karapapaklar: Borçalı-Kazak Uruğu'nun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış,* Türk Ocağı Erzurum Şubesi Yay., Erzurum, 1972, s. 17-19.

[9] Akdes Nimet Kurat, *IV - XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* Ankara Ünv. DTC yay, Ankara, 1972, s. 84.

[10] Bk. İsmail Türkoğlu, "Karapapaklar" md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* C. 24, İstanbul, 2001, s. 470; Salih Yılmaz, *Karapapak (Terekeme) Türkleri: Tarihi ve Kültürü,* Prizma Press Matbaacılık A. Ş., Ankara, 2007, s. 17-35.

[11] Ahmet Bican Ercilasun p > f ~ b > v değişikliğinin Kars Azeri ağızlarında da görüldüğünü belirtmekte, ancak düzenli olmayan bu hadiseyi Terekeme ağzının Azeri ağzına etkisiyle açıklamaktadır. Bk. Ercilasun, *Kars İli Ağızları,* s. 114-115.

[12] Ercilasun, *Kars İli Ağızları,* s. 114-115; Kırzıoğlu, *age,* s. 24.

[13] Parantez içinde verilen numaralardan ilki Ahmet Bican Ercilasun'un *Kars İli Ağızları* kitabındaki metin/kaynak kişi numarasını, ikincisi ise satır numarasını göstermektedir. Eğer numara verilmemişse örnek, ya Fahrettin Kırzıoğlu'nun yukarıda adı geçen eserinden alınmıştır ya da kendi gözlemlerimize dayanmaktadır.

düşüf ‘düşüp’ 81/39 *bürün̈üf´* ‘bürünüp’ 82/13, *girif* ‘girip’ (82/13), çekif ‘çekip’ (89/42).

[-p] > [-v]

ġav ‘kap’, *div* ‘dip’, *cėv* ‘cep’.

İç seste [p]’nin sızıcılaşması hadisesi, Türk lehçelerinden Nogayca ve Kazakçada şartlı (/p/ ile biten fiiller /-(İ)p/ eki alınca), Özbekçe ve Uygurcada ise yaygın olarak görülür:

Kazak : Ör: *tavıp* (<tap-ıp) ‘bulup’, *javıp* (< yap-ıp) ‘örtüp’, *sevip* ‘sevip’, *kevip* ‘kuruyup’.[14]

Nogay : *tavıp* (<tap-ıp) ‘bulup’, *yavıp* (< yap-ıp) ‘örtüp’, *tevip* ‘tepip’.[15]

Özbek : *yalvar-*, *bärävär* ‘beraber’, *tärvuz* ‘karpuz’, *suv* ‘su’.[16]

Yeni Uygur : *çivin* ‘sivrisinek’, *çiviq* ‘çubuk’, *sävir* ‘sabır’, *etivar* ‘itibar’, *älvättä* ‘elbette’, *ivadät* ‘ibadet’, *märtive* ‘mertebe’.[17]

Tarihî Kıpçak Türkçesi de bu yönde tanıklar sunar: *ķaravaş* (< ķarabaş) ‘köle’, *avdaz* ‘abdest’, *avrız* (Far. abriz) ‘hela’.[18]

Kırgızca ise, Kazakça ve Nogaycada görülen olayı biraz daha ileri bir aşamaya taşıyarak diftonglar oluşturmuştur: *çaap* (< çav-ıp < çap-ıp) ‘vurup’, *taap* (< tap-ıp) ‘bulup’, *teep* (< tep-ip) ‘tepip’, *ööp* (< öp-ip) ‘öpüp’.[19]

Bu örneklerden hareketle Terekeme ağzındaki değişikliğin de önce iç seste başlayıp sonradan son sesleri de kapsayacak şekilde yaygınlaştığını düşünmek yerinde olur. Nitekim bu ses hadisesinin çok görüldüğü kesin geçmiş zaman eki /-(y)İp/’in /-(y)ip turur/’dan geliştiğini biliyoruz.[20] Dolayısıyla /-(y)ip turur/ yapısında iç ses durumunda olan [p], /turur/ kısmının düşmesiyle son ses durumuna

---

[14] Mustafa Öner, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi,* TDK yay., Ankara, 1998, s. 28.

[15] Dilek Ergönenç Akbaba, “Nogay Türkçesi”, *Çağdaş Türk Lehçeleri Grameri,* Akçağ yay., Ankara, 2007, s. 629.

[16] Volkan Coşkun, *Özbek Türkçesi Grameri,* TDK yay., Ankara, 2000, s. 20.

[17] Habibe Yazıcı Ersoy, “Yeni Uygur Türkçesi”, *Çağdaş Türk Lehçeleri Grameri,* Akçağ yay., Ankara, 2007, s. 368.

[18] Ali Fehmi Karamanlıoğlu, *Kıpçak Türkçesi Grameri,* TDK yay., Ankara, 1994, s. 15. Kıpçak Türkçesinde [p] > [f] değişimi de görülmekle birlikte bu ses olayını yansıtan kelimelerin (*arfa* ‘arpa’, *ķaflan* ‘kaplan’, *kirfik* ‘kiprik’, Ķıfçak ‘Kıfçak’) günümüz lehçelerindeki durumu ve Ali Fehmi Karamanlıoğlu’nun sunduğu gerekçe (Arap alfabesinde bulunmayan [p] harfini sesçe yakınlığı sebebiyle [f] ile işaretleme) dikkate alındığında bu bir imla meselesi gibi gözüküyor. Karamanlıoğlu, *age*, s. 18-19.

[19] Öner, *age,* s. 28.

[20] Ahmet B. Ercilasun, vd., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri I: Fiil (Basit Çekim),* TDK yay., Ankara, 2006, s. 89.

gelmiş olmalıdır. Yeni Uygur Türkçesinde /-(İ)p al-/ yapısında [p]'nin sızıcılaşıp [v] olması benzer bir olayı göstermektedir: *setival-* (< satıp al-) 'sat-'[21].

2. Oğuz grubu Türk lehçelerinin aksine, Terekeme ağzı, çağdaş Kıpçak lehçelerinden Kazakça[22], Karakalpakça[23] ve Başkurtça[24] gibi kelime ortasında ya da sonunda [c] > [j] değişikliği yönünde güçlü bir eğilim gösterir.

[-c-] > [-j-]

ne olajaḫ 'ne olacak' (81/1), *nėjĕ‿oldu* 'nice oldu' (81/115), *varajam* 'varacağım' (81/139), *gėdejēseniz* 'gidecekseniz' (82/69), *gėje* 'gece' (82/93), güjüm 'gücüm' (82/169), ortanjıl bajı 'ortanca bacı' (82/170), *sorajuḫ* 'soracağız' (83/81), *alaja* 'alaca' (84/67), *vurajaḫsan* 'vuracaksın' (85/19), *ġojaman* 'kocaman' (86/32), *öldürejeh´* 'öldürecek' (91/44), *mejbur* 'mecbur' 91/51, *Hajĭ bava* 'hacı baba' (95/49).

[-ç] > [-j]

aj 'aç', *güj* 'güç', *pij* 'piç', *gij* 'sersem, ahmak' < Far. *gīc* (گیج)[25], *gėj* 'geç'.

3. Terekeme ağzında diş/diş-diş eti (c, ç, s, z, ş, j, t, d) katı ünsüzlerinin komşuluğunda bulunan [l] sesleri [d] ünsüzüne dönüşür. Bu olay belli şartlarda [l] sesini [d] ya da [t] yapan Kazakça[26], Kırgızca[27] ve Başkurtçaya[28] benzemektedir. Bu değişim, Anadoluda sadece Terekeme ve Azerilerde (Azerilerinki Terekeme ağzının etkisiyle olsa gerek.) görülür[29]:

[-çl-] > [-çd-]

köçdedih´ 'göç hazırlığı yaptık, göç vaziyeti aldık' (94/65).

[-jl-] > [-jd-]

ajdar 'açlar', *ujdar* 'uçlar', *pijde-* 'uygunsuz şekilde bit- (bitki)', *gijdih´* 'sersemlik, manyaklık'.

[-dl-] > [-dd-]

addı 'adlı', *odda-* 'yak-', *addarını* 'adlarını'.

---

[21] Ersoy, "Yeni Uygur Türkçesi", s. 411.

[22] Ör: *ajar* 'görünüş', *marjan* 'mercan' Bk. Öner, *age,* s. 8.

[23] Ör: *ajırat* 'ayır-', *ilaj* 'ilaç', *mävij* 'dalga, mevc' Bk. Ceyhun Vedat Uygur, "Karakalpak Türkçesi", *Çağdaş Türk Lehçeleri Grameri,* Akçağ yay., Ankara, 2007, s. 550.

[24] Ör: *mäjbur* 'mecbur', *vıjdan* 'vicdan', *äjäl* 'ecel', *mäjlĭs* 'meclis', *xaj* 'hac'. Bk. Habibe Yazıcı Ersoy, "Başkurt Türkçesi", *Çağdaş Türk Lehçeleri Grameri,* Akçağ yay., Ankara, 2007, s. 761.

[25] Mehmet Kanar, *Farsça-Türkçe Sözlük,* Deniz Kitabevi, İstanbul, 2000, s. 975.

[26] Ör: *közdi* 'gözlü', *etajdı* 'katlı'; *tastar* 'taşlar', *küşti* 'güçlü', *gazetter* 'gazeteler'. Bk. Ferhat Tamir, "Kazak Türkçesi", *Çağdaş Türk Lehçeleri Grameri,* Akçağ yay., Ankara, 2007, s. 436.

[27] Ör: *kızdar* 'kızlar', *attuu* 'adlı', *küçtüü* 'güçlü', *başta-* 'başla-'. Bk. Hülya Kasapoğlu Çengel, "Kırgız Türkçesi", *Çağdaş Türk Lehçeleri Grameri,* Akçağ yay., Ankara, 2007, s. 494.

[28] Ör: *yŭrttar* 'memleketler', *ağastar* 'ağaçlar'. Bk. Ersoy, "Başkurt Türkçesi", s. 766.

[29] Leyla Karahan, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması,* TDK yay., Ankara, 1996, s. 87.

[-sl-] > [-sd-]

rasdaṭdı ‘rastlattı’ (82/24), *Asdan Dayı* ‘Arslan Dayı (şahıs adı)’ (83/58), *besdener* ‘beslenir’ (83/96), *başdadıḫ* ‘başladık’ (94/65), *Rusdar* ‘Ruslar’ (94/68).

[-şl-] > [-şd-]

ġuşdar ‘kuşlar’ 79/11, *işder* ‘işler’ (81/109), *bağışda* ‘bağışla’ (83/82), *başdir* ‘başlıyor’ (84/34), *daşdar* ‘taşlar’ (91/77).

[-tl-] > [-td-]

aṭdar ‘atlar’ 82/18, *bağrı çatdar* ‘bağrı patlar’ 82/95, *merḥemetdi* ‘merhametli’ (84/149), *Armutdu* ‘Armutlu (yer adı)’ (85/2), *saldatdar* ‘askerler’ 85/22, *patdadı* ‘patladı’ (85/30), kitdi̯r < kilitdi̯r ‘kilitliyor’ (86/31), *ḫortdaḫsan* ‘hortlaksın’ (86/45), *kitdemişem* ‘kilitlemişim’ (91/38), *celletder* ‘cellatlar’ (91/60).

[-zl-] > [-zd-]

gizdenerdi ‘saklanırdı’ (81/22), *özderi* ‘kendileri’ (81/114), *ġızdar* ‘kızlar’ (91/250), *gözdü* ‘gözlü’ (92/27), *gözder* ‘gözler’ (94/11).

4. Çoğu kez Azeri Türkçesiyle benzerlik göstermekle birlikte, Terekeme ağzı kimi Kıpçak lehçelerinde olduğu gibi[30] kelime başı [k], [p], [t] ünsüzlerini bazen tonlulaştırmaz/tonsuzlaştırır[31]:

[k-]: *kéç-* ‘geç-’ (85/17), *kömleğinen* ‘gömlek ile’ (86/31), *köçde-* ‘göç hazırlığı yap-, göç vaziyeti al-’ (94/65), *kimi* ‘gibi’, *kölge* ‘gölge’, köyreh´ ‘gevrek’.

[p-]: *pi̯çif* (83/64), *pitenden sora* ‘bittikten sonra’ (90/8), *pıçaḫ* ‘bıçak’, *puḫça* ‘bohça’.

[t-]: *tüşüf* (84/75), *töküldü* (85/31), *tiş* ‘diş’, *tişi* ‘dişi’, *tih´* ‘dik’, *tih´-* ‘dik-’, *tüş* ‘düş’, *tüşün-* ‘düşün-’.

Bu durum yabancı kelimelerde de görülür:

tü̯ken < Ar. dükkān (84/122), *tüşman* 94/43, *tiġġat* ‘dikkat’; *pasdon* ‘baston’ (84/151).

5. Terekeme ağzında günümüz Kırgız lehçesinde olduğu gibi[32] bazı örneklerde ilk hece dışında yuvarlak-geniş ünlü (o/ö) görülebilir. Bu olaya çoğu kez [v] (v > y) ünsüzü bazen de dudak uyumu sebep olmaktadır.

Şimdiki zaman eki yuvarlak ünlülü fiillerde genellikle /-(y)Ör/ şeklinde gelir:

---

[30] Bk. Öner, *age,* s. 16 (18. dipnota da bk.).
[31] Bk. Ercilasun, *Kars İli Ağızları,* s. 110.
[32] Bk. Çengel, *age,* s. 488.

durōrmuş ‘duruyormuş’ (81/52), *ṭuṭōr* ‘tutuyor’ (81/70), *ġǫollaṛ* ‘koyuyorlar’ (81/76), *olmor* ‘olmuyor’ (81/88), *çö˙kör* ‘çöküyor’ (81/93), *öpör* ‘öpüyor’ (81/99), *tökülördü* ‘dökülüyordu’ (83/13), *oturōruḫ* ‘oturuyoruz’ (83/24), *öldürör* ‘öldürüyor’ (83/105).

Yuvarlak ünlülü fiillerin istek 1. şahıs çekiminde de aynı hadise görülür:

göröydüm ‘göreydim’ (84/36), *ölöm* ‘öleyim’, *durom* ‘durayım’.

Bu hadiseye yalın hâldeki şu kelimelerde de rastlanır:

kölgöy ‘gölge’, *Hüsöyn* ‘Hüseyin (şahıs adı)’, *pulov* ‘pilav’ (86/20), *bülöy* ‘bileği’, *ġıroy* ‘kırağı’, *oḫloy* ‘oklava’, *aloy* ‘alev’, *cıloy* < cılavı ‘yular’, *demiroy* ‘temriye’, *ġıloyşa* ‘yılışık’, *sıçoylu* ‘köstebek’, *zığoyr* ‘sersem’, *bedöy* ‘bedevi at’.

Buraya kadar sıralanan bütün bu özelliklerine rağmen Terekeme ağzını mevcut hâliyle bir Kıpçak lehçesi saymak yine de mümkün değildir. Zira Terekeme ağzı Türk lehçeleri tasnifinde kullanılan ölçütlere vurulduğunda Azerice ile aynı grupta *(şaz, ayak, dağlı, ġal-)* yer alır.[33] Bu iki diyalektin görevli biçimbirimleri ve kelime kadrosu hemen hemen aynıdır ve aralarındaki fark, sadece yukarıdaki listeye dahledilebilecek birkaç ilave fonetik özellikten ibarettir.

Bu durumda Terekeme ağzının kökeni için üç ihtimal ortaya çıkıyor:

1. Terekemeler esasen bir Kıpçak boyudur ve zaman içerisinde Oğuz boylarının etkisine maruz kalmıştır.

2. Terekemeler bir Oğuz boyu olmasına rağmen uzun yıllar Kıpçak lehçeleriyle temasta bulunmuş ve dilsel etkileşimden nasibini almıştır. Ancak bu etkinin daha Kafkas bölgesine gelmeden önce vuku bulmuş olması gerekir. Çünkü Terekemelerin bugün ve bilinen geçmişinde bulunduğu coğrafyalarda ona yukarıda sıralanan dil özelliklerini ihraç edebilecek bir Kıpçak unsuru yoktur.

3. Terekemeler, birtakım tarihçilerin belirttiği gibi, Oğuz ve Kıpçaklar başta olmak üzere başka başka unsurların etnik teşekkülünde rol aldığı karışık bir boydur.[34]

Sebebi ne olursa olsun, Terekeme ağzı birden fazla lehçenin/ağzın izlerini taşır. Buna yukarıda saydığımız farklı lehçelere ait özellliklerin yanı sıra Terekeme ağzının tek tiplilik göstermeyip birden fazla ağız özelliğine sahip olması da delil teşkil eder. Yani ortada bir Terekeme ağzı değil, Terekeme ağızları vardır.

Gerçekten Terekeme ağızlarında gerek kök hâlindeki kelimeler, gerek çekimli yapılar ikili hatta bazen üçlü, dörtlü biçimler gösterir. Terekeme ağızları, kimi Azeri Türkçesine, kimi Kars yerli ağzına kimi Ahıska ağzına yaslanan

---

[33] Bk. Talat Tekin, “Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi”, *Makaleler 3: Çağdaş Türk Dilleri,* Haz: Emine Yılmaz-Nurettin Demir, Grafiker yay., Ankara, 2005, s. 382-385.

[34] Bk. Kırzıoğlu, *age,* s. 17-19; İbrahimli, agm, s. 14-15, Memmedov, agm, s. 6-9, Yılmaz, *age,* s. 11-35.

özellikler ihtiva eder. Üstelik bu özellikler aynı sosyal zümrenin hatta bazen aynı şahsın konuşmasında görülebilir.

Bunların belli başlılarını şu şekilde sıralayabiliriz:

1. Terekeme ağızlarında biri Azeri Türkçesinde olduğu gibi geniş ünlülü, öteki Türkiye Türkçesinde olduğu gibi dar ünlülü fakat [r]'sini düşürmüş[35] olmak üzere iki çeşit geniş zaman eki ayırt edilir:

/-(y)Ar/ : *ol**ar*** 'olur', *gel**er***, *tanı**yar*** 'tanır'
/-(y)I/ : *ol**u*** 'olur', *gel**i*** 'gelir', *tanı**yı*** 'tanır'.

Ör:
*Her nefesde bir‿Allahı **anaram**,*
*Yelkensiz pervana oldum, **dönerem,***
*Yaḫan çözsem, Kerem `teki **yanaram***
Yanarsamsa yanejm, çözüm sevdiğim. (84/26-29).

Ör:

*Bu dağdan‿aşmağ‿**olu** mu?*
*İpeh´den de yamşağ‿**olu** mu?*
Bir‿īdi ġaze dutsa
*Ġazádan da ġaçmağ‿**olu** mu?* (95/10-14).

Aşıḫ dili yülüg‿olu, at ayağı külüng‿olu, tėz vurū, tėz yetirī, menziline tėz götürū (82/84-85).

2. Terekeme ağızlarında II. teklik şahıs iyelik ekinden sonra ünlüyle başlayan bir hâl eki gelirse iyelik eki /+ñ/ ya da /+y/ şeklinde ikilik gösterir. Hâl eki ünlüyle bitiyorsa ikinci biçimde sona bir /+n/ kuvvetlendirme eki getirilir:[36]

a) İye+nesne eki: /+ñ+İ/ : *eliñi* '(senin) elini', *masañı* '(senin) masanı'
/+y+İ+n/ : *eliyin* '(senin) elini', *masayın* '(senin) masanı'

b) İye+yönelme eki: /+ñ+E/ : *eliñe* '(senin) eline', *masañа* '(senin) masana'
/+y+E+n/ : *eliyen* '(senin) eline', *masayan* '(senin) masana'

c) İye+ilgi eki /+ñ+In/ : *eliñiñ* '(senin) elinin', *masañıñ* '(senin) masanın'
/+y+In/ : *eliyin* '(senin) elinin', *masayın* '(senin) masanın'

---

[35] Kırzıoğlu, *age,* s. 24.

[36] Bk. Muharrem Daşdemir, "Anadolu Ağızlarında Çekimli Yapılarda Ortaya Çıkan /+(E)n/ Eki ve Buna Bağlı Ses Değişmeleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S. 36 (Erzurum 2008), s.1-16.

3. Terekeme ağızlarında şimdiki zaman eki de çift biçimlilik arz eder: Ek, düz ünlülü fiillerde ya Azeri Türkçesinde olduğu gibi **/-(y)İr/** ya da Kars yerli ağzındaki gibi **/-(y)ėr/** şeklinde gelir:

/-(y)İr/ : *vėrirdi* 'veriyordu' (81/5), *namaz ġılīrmiş* 'namaz kılıyormuş' (84/52), *kitdijir* 'kilitliyor' (86/31), *bilmir* 'bilmiyor' (88/3, *dijir* 'diyor' (94/3).

/-(y)ėr/ : *bilmėr* 'bilmiyor' 83/44, *baḫėr* 'bakıyor' (84/53), *annadėrem* 'anlatıyorum' (92/2), *inėr* 'iniyor' (96/3), *atėrih´* 'atıyoruz' (96/9).

Yuvarlak ünlülü fiilerde ise ek ya **/-(y)Ör/** ya da yine **/-(y)ėr/** şeklinde gelir. Fahrettin Kırzıoğlu bunlardan ikinci biçimin Türkiye'ye daha eski gelenlerde görüldüğünü belirtiyor.[37] Muhtemelen ikinci biçim Ahıska-Ahılkelek, birinci Borçalı Terekemelerinin ağız özelliğidir.[38]

/-(y)Ör/ : *tökör* 'döküyor' (81/59), *olmor* 'olmuyor' (81/88), *oturōruḫ* 'oturuyoruz' (83/24), *üflör* 'üflüyor' (94/93).

-(y)ér/ : *tökėr* 'döküyor', *olmėr* 'olmuyor', *oturėriḫ* 'oturuyoruz'.

Bunun yanı sıra Azericedeki biçimi devam ettirenler de vardır:

götürüjür 'götürüyor' (81/57), *oturur* 'oturuyor' (81/58), *düşür* 'düşüyor' (86/44).

4. Şimdiki zaman çekiminde görülen çok şekillilik istek çekimi 1. şahısta da görülür:

/-(y)İm/ : *ʾġadañ‿alim* 'kazanı ben alayım' (81/86), vėrim 'vereyim' (91/142), *ne vilim* 'ne bileyim' (96/15).

/-(y)ėm/ : *ʾġadañ‿alėm* (81/87), *yazėm* 'yazayım' (84/43).

Yuvarlak ünlülerde:

/-(y)öm/ : *oḫuyom* 'okuyayım', *göröm* 'göreyim', *durom* 'durayım'.

/-(y)ėm/ : *oḫuyėm* 'okuyayım', *görėm* 'göreyim', *durėm* 'durayım'.

/-(y)İm/ : *görüm* 'göreyim' (91/148).

5. Terekeme ağızlarında iç seste [c] > [j] değişimi de ikilik gösterir. Bunun en bariz örneği gelecek zaman ekidir:

---

[37] Bk. Kırzıoğlu, age, s. 23.

[38] Fahri Valehoğlu, 1828-1829 Rus-Türk savaşını bitiren Edirne Barış Antlaşması'ndan sonra Ahıska-Ahalkelek Karapapaklarının yurtlarını terk edip Çıldır ve Ardahan bölgesine göç ettiklerini belirtmektedir. Bk. Valehoğlu, *age,* s. 70.

/-(y)EcEH´/ : *ne olceydi* ‘ne olacaktı’ (81/28), *doğuraçeydin* ‘doğuracaktın’ (91/44), *alaçam* ‘alacağım’ (91/144), *çıḫacaḫsan* ‘çıkacaksın’ (97/6), *öldüreceḫ´ler* ‘öldürecekler’ (97/10).

/-(y)EjEH´/ : *ne ġayırajaḫsan* ‘ne yapacaksın’ (81/138), söyliyejem ‘söyleyeceğim’ (82/1), yeẹjeh´ ‘yiyecek’ (82/42), *getirejeh´* ‘getirecek’ (84/37), *diyejem* ‘diyeceğim’ (84/63).

6. Terekeme ağızlarında şahıs zamirlerinin yönelme hâli eki almış biçimleri de birden fazla biçim gösterir. Bunlardan kimi damaklı [ñ] sesini bulundurmakla Türkmen Türkçesine yaklaşır, kimi [ñ] > ğ değişikliği ile Kıpçak Türkçesi özelliği gösterir[39], kimi ise tamamen Azeri Türkçesine uyar:

maña / saña / oña : *maña* ‘bana’ (81/81); *saña* ‘sana’ (81/91), *oña* ‘ona’.

mağa ~ maą / sağa ~ saą / oğa ~ oą : *mağa* ‘bana’ (91/30), *mã* ‘bana’ (95/17), *saą* ‘sana’, *oą* ‘ona’.

mene / sene / ona : *mene* ‘bana’, *sene* ‘sana’, *ona* ‘ona’.

Bu saydığımız gramer şekillerinin yanı sıra Terekeme ağzı söz varlığında da ikili/üçlü biçimlere rastlanır. Bunlardan mevcudiyetini kesin olarak bildiğimiz şu örnekleri vermekle yetinelim:

arava ~ harava	: araba
cırıḫ cındır ~ cırıḫ cında	: eski püskü
cuġu ~ cuġa	: hindi
çepiḫ´ ~ çavux	: çabuk. Ör: *çepiğ´ ‿ol* (83/89)
çorva ~ şorva ~ çorba	: çorba. Ör: *çorva* (85/35)
çovan ~ çoban	: çoban
çubuḫ ~ çuvuḫ	: çubuk. Ör: *çuvuḫ* (82/106), *çubuḫ* (82/109)
defe ~ dafa	: defa
dığarra- ~ dığırra-	: yuvarla-
dıngıla ~ dıncıla ~ dımbıla	: ufak
dingille- ~ zingille-	: sarsıl-
ġaten~ ġatan~ ġeden~ ġader~ ġeder	: kadar. Ör: *bu ġaten* (81/149), *ġader* (81/151), *ġadan* (82/151)

[39] Bk. Daşdemir, agm, s. 5-6.

ġerevet ~ ġıravat : kerevet
ġeyfe ~ ġehve : kahve
ġıcış- ~ giciş- : kaşın-
ġıvla ~ ġılva : kıble; güney
ġulaç ~ ġulaş : kulaç
ẖavar ~ ẖeber : haber. Ör: *ẖavar* (83/63)
hėç ~ hėş : hiç
hėkat ~ hėkiya : hikaye
hör- ~ ör- : ör-
ırasda- ~ rasda- : rastla-
ıvrıẖ ~ ırvıẖ ~ ıbrıẖ : ibrik
ibine ~ ivine : ibne
illaç ~ illaş : ilaç
imrih´ ~ imirih´ : tezek kırıntısı, tezek ufağı
kéç- ~ keş- : geç-
kere ~ kerem : kerre, defa
ķıççih´ ~ ķuçüh´ ~ kiçih´ : küçük'
kimi ~ kimin : gibi
kitaf ~ kitap : kitap
kölgöy ~ kölgėy ~ kölge : gölge
köveleh´ ~ köbeleh´ : mantar
ķurüh´ ~ ķurih´ : tay
ķutar- ~ ķurtar- : bitir-, tüket-; kurtar-
ķutul- ~ ķurtul- : bit-, tüken-; kurtul-; (yara) iyileş-
nenceri ~ nancarı : nasıl
péj ~ péc : soba
pilaç ~ pilaş : naylon ayakkabı
sabaẖ ~ savaẖ : sabah
sahav ~ sahap : sahip
selem ~ salam : selam. Ör: *salam* (83/82)

serp- ~ sep- : serp-

sova ~ soba ~ söbe : soba

topbal ~ topal : topal

töyür ~ tevir : biçim, tarz

tüş ~ tuş : rüya

yirmi ~ yiğirmi / ijrmi : yirmi. Ör: *ijrmi* (82/34), *yiğirmi* (82/122)

yuñul ~ yüñül ~ yüngül : hafif

Burada ele alınan bütün bu dil malzemesinde görülen ikilikler, Terekemelerin etnik teşekkülünde yer alan farklı boyların ağız/lehçe özelliklerine hamledilebileceği gibi, temelde yer alan bir boyun çeşitli zamanlarda, çeşitli boyların komşuluğunda farklı farklı dillik tesirlere maruz kalmasına da bağlanabilir. Hangi görüş gerçeğe daha uygun olursa olsun, Terekemeler ister saf ister karışık bir oymak olsun, ağızlarından hareketle kesin olarak söylenebilecek bir şey vardır, o da Terekemelerin kökeninde bir Kıpçak boyunun bulunduğudur. Terekeme ağzının hiçbir komşu lehçe/ağızda bulunmayan başta sıraladığımız özellikleri bizi ister istemez bu sonuca götürmektedir. Kıpçak lehçesinin en karakteristik özelliği olan ve Türk lehçelerinin tasnifine de esas teşkil eden [G] > [W] değişimi her ne kadar Terekeme ağzında yoksa da bunun izlerini bazı kelimelerde sürmek mümkündür: Bugün Terekeme ağzında bazı kelimelerde sebepsiz gibi görünen yuvarlaklaşmaların bir kısmı, bir [G] > [W] değişimini içeren ara döneme işaret etmektedir. Bu tür kelimelerde yuvarlaklaşmayı sağlayan, birçok Türk lehçesinde olduğu gibi[40] [W] sesi olmalıdır:

Ör:

bilēgū:[41] *> bilewü > bilew > bülöw > bülöy* 'bileği'

ḳırāġū[42] *> ḳırawu > ḳıraw > ġıraw > ġırow > ġıroy* 'kırağı'

Yuvarlaklaşmaya sebep olan bu [W] sesi daha sonra [y] olmakta ve ortaya çıkan fonetik model, bir örnekseme (İng. *analogy*) ile aslı [y]'li olan başka kelimelere de uygulanmaktadır:

Ar. *Ḥüseyn > Hüsöyn* 'Hüseyin (şahıs adı)

---

[40] Örneğin "ev" kelimesi Başkurt *(öy),* Kazak *(üy),* Kırgız *(üy),* Özbek *(üy),* Tatar *(öy),* Türkmen *(öy)* ve Uygur *(öy)* lehçelerinde yuvarlak ünlülüdür. Bk. Ahmet Bican Ercilasun vd., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I,* Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1991, s. 228-229. Nitekim bu kelime Terekeme ağızlarında da *"öy"* şeklindedir.

[41] Sir Gerard CLAUSON, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish,* Oxford, London, 1972, s. 341.

[42] CLAUSON, *age,* s. 656.

Ancak bu Kıpçak boyu Hazar'ın batı yakasında görülen Kıpçaklardan farklı olarak bir doğu Kıpçak boyu olmalıdır. Zira Anadolu ağızlarının birçoğu Kıpçak etkisine maruz kaldığı hâlde[43] doğu Kıpçak lehçelerine benzer şekilleri ihtiva eden sadece Terekeme ağzıdır. Bu lehçenin hangi lehçe olduğu konusunda bir tahminde bulunmak gerekirse, en yakın ihtimal Kazakça olarak gözüküyor. Böylece Terekemelerde boy ve yer adı olan *"Kazak"* kelimesinin de hikmeti anlaşılmış olur. Türkmen kelimesinin Arapça çokluk biçimi olan *"Terekeme"* (< Terākime[44]) adı ise Zeki Velidi Togan'ın belirttiği gibi Harizmşahlı adlandırma geleneğinin mahsulü olabilir.[45] Bir çağdaş Kıpçak boyu olan Kumukları oluşturan üç boydan birinin Terekeme adını taşıması[46] da bu görüşü destekler.

[43] Bk.Özgür Can, "Doğu Karadeniz Ağızlarında Kıpçakça Üzerine Tespitler", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,* S. 13 (Ankara, 2002), s. 119-124

[44] Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* Aydın Kitabevi, 18.bs., Ankara, s. 1082.

[45] Ercilasun, *Kars İli Ağızları,* s. 41.

[46] Valehoğlu, *age,* s. 10.

KAYNAKÇA

Akbaba, Dilek Ergönenç, "Nogay Türkçesi", *Çağdaş Türk Lehçeleri Grameri,* Akçağ yay., Ankara, 2007, s. 623-678.

Can, Özgür, "Doğu Karadeniz Ağızlarında Kıpçakça Üzerine Tespitler", *Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi,* S. 13 (Ankara, 2002), s. 119-124.

Clauson, Sir Gerard, *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth-Century Turkish,* Oxford, London, 1972.

Coşkun, Volkan, *Özbek Türkçesi Grameri,* TDK yay., Ankara, 2000.

Çengel, Hülya Kasapoğlu, "Kırgız Türkçesi", *Çağdaş Türk Lehçeleri Grameri,* Akçağ yay., Ankara, 2007, s. 481-542.

Daşdemir, Muharrem, "Anadolu Ağızlarında Çekimli Yapılarda Ortaya Çıkan /+(E)n/ Eki ve Buna Bağlı Ses Değişmeleri", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* S. 36 (Erzurum 2008), s.1-16.

Devellioğlu, Ferit *Osmanlıca-Türkçe Ansiklopedik Lûgat,* Aydın Kitabevi, 18.bs., Ankara.

Ercilasun, Ahmet B., *Kars İli Ağızları,* TDK yay., Ankara, 2002.

Ercilasun, Ahmet B. vd., *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü I,* Kültür Bakanlığı yay., Ankara, 1991.

…… *Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri I: Fiil (Basit Çekim),* TDK yay., Ankara, 2006.

Ersoy, Habibe Yazıcı, "Başkurt Türkçesi", *Çağdaş Türk Lehçeleri Grameri,* Akçağ yay., Ankara, 2007, s. 749-810.

…… "Yeni Uygur Türkçesi", *Çağdaş Türk Lehçeleri Grameri,* Akçağ yay., Ankara, 2007, s. 355-428.

İbrahimli, Xaləddin, "Tarixin Bir Xülasəsi-Borçalı", *Qarapapaqlar: Aylıq elmi-kütləvi dərgi,* S. 12 (İyun 2008), s. 14-15.

Kanar, Mehmet, *Farsça-Türkçe Sözlük,* Deniz Kitabevi, İstanbul, 2000.

Karahan, Leyla, *Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması,* TDK yay., Ankara, 1996.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi, *Kıpçak Türkçesi Grameri,* TDK yay., Ankara, 1994.

Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Karapapaklar: Borçalı-Kazak Uruğu'nun Kür-Aras Boylarındaki 1800 Yılına Bir Bakış,* Türk Ocağı Erzurum Şubesi Yay., Erzurum, 1972.

Kurat, Akdes Nimet, *IV-XVIII. Yüzyıllarda Karadeniz Kuzeyindeki Türk Kavimleri ve Devletleri,* Ankara Ünv. DTC yay, Ankara, 1972.

Məmmədov, Kərəm, "Borçalı ərazisində erkən türklər", *Qarapapaqlar: Aylıq elmi-kütləvi dərgi,* S. 15 (Sentyabr 2008), s. 6-9.

Öner, Mustafa, *Bugünkü Kıpçak Türkçesi,* TDK yay., Ankara, 1998.

Papakçı, Zihni, *Karapapaklar (Terekemeler),* Berdan Matbaacılık, 1. bs., İstanbul, 2002.

Tamir, Ferhat, "Kazak Türkçesi", *Çağdaş Türk Lehçeleri Grameri,* Akçağ yay., Ankara, 2007, s. 429-480.

Tekin, Talat, "Türk Dil ve Diyalektlerinin Yeni Bir Tasnifi", *Makaleler 3: Çağdaş Türk Dilleri,* Haz: Emine Yılmaz-Nurettin Demir, Grafiker yay., Ankara, 2005, s. 361-386.

Türkoğlu, İsmail, "Karapapaklar" md., *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi,* C. 24, İstanbul, 2001, s. 470.

Uygur, Ceyhun Vedat, "Karakalpak Türkçesi", *Çağdaş Türk Lehçeleri Grameri,* Akçağ yay., Ankara, 2007, s. 543-622.

Valehoğlu, Fəxri, *Qarapapaqlar ve Onların XIX Esr Hərb Tarixi,* "Səda" yay., Bakı, 2005; <http://tr.wikipedia.org/wiki/Karapapaklar#cite_ref-7 (Erişim: 15.05.2009)>

Yılmaz, Salih, *Karapapak (Terekeme) Türkleri: Tarihi ve Kültürü,* Prizma Press Matbaacılık A. Ş., Ankara, 2007.

GAZİ UMUR PAŞA'YA SUNULMUŞ TÜRKÇE ESERLER

Turkish Works Dedicated to Ghazi Umur Pasha

Abdülbaki ÇETİN[*]

Öz

Umur Paşa, Aydınoğulları Beyliği'nin ikinci beyidir. Beyliği döneminde ilim adamlarını telif ve tercüme eserler için teşvik etmiştir. *Tuhfetü'l-Letâyif, Letâyifü'l-Kudsiyye, Kelile ve Dimne* ve *Tabiatname* ona sunulan Türkçe eserlerdir. *Tuhfetü'l-Letâyif* ile *Letâyifü'l-Kudsiyye* telif, *Kelile ve Dimne* ile *Tabiatname* Farsçadan tercümedir.

Bazı kaynaklarda Umur Paşa'ya (öl. 1348) sunulduğu iddia edilen *Kâmilü's-sınaa* ve *Müfredât-ı İbn Baytar* tercümeleri ise Timurtaş Paşazade Umur Bey'e (öl. 1461) sunulmuştur.

Anahtar kelimeler: Eski Anadolu Türkçesi, Aydınoğulları Beyliği, Umur Paşa, Timurtaş Paşazade Umur Bey.

Abstract

Umur Pasha is the second beg of Aydinogullari principality. He has urged scholars to write Turkish works and to make translations from Arabic and Persian into Turkish during his principality period. *Tuhfat al-Latayif* and *Latayif al Kudsiyya, Kelila wa Dimna* and *Tabiatnama* are Turkish works dedicated to him. *Tuhfat al-Latayif* and *Latayif al Kudsiyya* are compiled works, *Kelila wa Dimna* and *Tabiatnama* are translated works from Persian.

Kamil al-Sinaa and *Mufradat Ibn Baytar* which are claimed to be dedidaceted to Umur Pasha (d. 1348) in some sources, were actually dedicated to Timurtash Pashazade Umur Beg (d. 1461).

Keywords: Old Anatolian Turkish, Aydinogullari Principality, Umur Pasha, Timurtash Pashazada Umur Beg.

[*] Prof. Dr., Bingöl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Prof. Dr., Bingöl University Faculty of Science-Letters Department of Turkish Language and Literature,* abdcetin@gmail.com

Giriş

Umur Paşa, Aydınoğulları beyliğinin kurucusu Mehmet Bey'in (öl. 1334) oğludur. Babasının ölümünden sonra henüz yirmi beş yaşında iken beyliğin başına geçen Umur Paşa'nın dönemi (1334-1348) hemen hemen aralıksız gazalarla geçer.

Umur Paşa, İzmir'in sahil kesimini ele geçirmek için Venedik, Ceneviz ve Rodos şövalyelerinden oluşan Latin kuvvetlerine karşı düzenlediği bir hareket esnasında şehit olur (748/1348).

Düstûrnâme-i Enverî'de Umur Paşa'nın 39 yaşında şehit olduğu ve 26 sefere katıldığı kayıtlıdır:

Yidi yüz hem kırk sekiz idi sâl

Yaşı otuz tokuz itdi intikâl

Eylemişdür ol yigirmi altı gazâ

Rahmet anun rûh-ı pâkine sezâ

(Mélikoff-Sayar, 1954: s. 130; Yınanç, 1928: s. 71)

Onun on dört yıllık beylik devri, deniz aşırı fetihlerle elde edilen ganimetlerin getirdiği zenginlik sayesinde Aydınoğulları Beyliği'nin -ekonomi, fikir, askerlik ve siyaset alanlarında- önemli gelişmelere ulaştığı *"yükselme devri"* olarak değerlendirilir (Akın, 1946: s. 50).

Umur Paşa neredeyse tümüyle savaşlarla geçen kısa ömründe ilmî faaliyetleri teşvik etmekten geri kalmamıştır. Hakikaten *"kısa hayatı içinde yirmi altı sefer yapmış olan Umur Bey'in İzmir sarayına bilgin ve şairleri toplamak için nasıl vakit bulduğu şaşılacak bir şeydir"* (Babinger, 2000: s. 263).

Gazi Umur Paşa'ya sunulmuş Türkçe telif ve tercüme eserler şunlardır:

1. Kelile ve Dimne Tercümesi

Gazi Umur Paşa'ya sunulan mensur *Kelile ve Dimne* çevirisi, Batı Türkçesindeki *Kelile ve Dimne* çevirilerinin ilkidir. Kul Mesut (kimliği etrafındaki görüşler için bk. Toska, 1989, 1: s. 237-242; Tezcan, 1995; Erkan, Özkan, 1998: s. 190a) tarafından Farsçadan Türkçeye çevrilmiştir:

> Ol huzâvendigâr-zâde-i cihân hasîb [ü] nesîb-i zamânü'l-mü'eyyed mine'r-rahmân cuvân-ı cuvân-baht pâşâ-yı kâmurân **Umûr bin Muhammed bin Aydın** -a'lâ'llâhu şânehu- işâretiyle ben za'îf [ü] nahîf du'âcı Kul Mes'ûd Tât dilinden Türkçeye dönderdüm. (*Kelile ve Dimne,* Süleymaniye Ktp. Laleli 1897, vr. 232a/9-13. Toska, 1989, 2: s. 438).

Bu mensur tercüme daha sonra Osmanlı sultanı I. Murat (saltanatı: 1360-1390) namına nazma çekilmiştir. Nâzımı, eseri *"ashâb"*dan birinin teşvikiyle *"şâhumuz"* dediği sultan I. Murat namına nazma çektiğini belirtir. Semih Tezcan, "ashâb"dan bir kişi olarak anılan bu kişinin *"artık Osmanlılar karşısında bağımsız bir siyasal varlık"* olmayan Aydınoğullarının başındaki İsa Bey ve bunu nazma çekenin de mensur *Kelile Dimne*'nin de sahibi Mesut b. Ahmet olduğu kanaatindedir (Tezcan, 1995: s. 79).

2. Tabiatnâme

Aydınoğlu Umur Bey adına Tutmacı (Kut, 1996: 61, 70) tarafından Farsçadan Türkçeye çevrilmiş uygulamalı bir tıp kıtabı olan *Tabiatnâme*, 372 beyitten oluşan manzum bir eserdir. *"Tabiatnâme'de yazar, her bir yiyecek için bir başlık koymuş ve o yiyeceğin özelliğini, yararını, zararını belirttikten sonra, zararının nasıl giderileceğini anlatmıştır. Her yiyecek için en az iki beyit, en çok altı beyit kullanılmıştır."* (Karasoy 2009: s. 19; Karasoy 2018: s. 18).

Eserde *"Der medh-i emîr-i mükerrem mecma-i mehâsinü'ş-şemme sinânü'd-devle* ***Umur Beg*** *halleda'llahu mülkehu*[1] *(Cömertlik ve yüksek ihsan sahibi, devletin kılıcı Umur Bey'in -Allah onun sultanlığını edebî kılsın- özgüsüne dair)"* başlığı altında 14 beyitte Umur Bey medhedilmiştir. (Karasoy 2009: s. 36-38; Karasoy, 2018: s. 38-40) Burada geçen

Hamza heybetlü Alî sîretlüdür

Kiçi yaşlu vü ulu devletlüdür (43. beyit)

beytinden Tabiatnâme'nin Umur Paşa'nın ilk gençlik yıllarında tercüme edildiği anlaşılmaktadır (Ertaylan, 1960: s. 4-5; Karasoy, 2009: s. 18; Karasoy, 2018: s. 17).

İsmail Hikmet Ertaylan *Tabiatnâme'nin* Üniversite nüshasının tıpkıbasımını yapmıştır. (Ertaylan 1960). (Ertaylan'ın tıpkıbasımını yaptığını nüsha vaktiyle İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Seminer Kitaplığı 4036 numarada idi. (Kut, 1985: s. 180, 5. dipnot). Seminer Kitaplığındaki yazmalar 2002 yılında Edebiyat Fakültesi Genel Kitaplığına nakledilmiştir. A.Ç.). Yakup Karasoy *Tabiatnâme*'nin Üniversite, Konya ve Paris nüshalarını karşılaştırak yayımlamıştır (Karasoy 2009, 2018).

[1] "*halleda'llahu mülkehu: Allah onun mülkünü (memleketini) ebedi kılsın*" anlamındaki bu cümle Aydınoğulları sikkelerinin ön yüzünde aynen bulunur. (Bazı sikkelerde: *hullide memleketuhu: memleketi ebedi olsun*). Bk. Sağıt, Teoman, 2013: 309-339). Aynı cümle Umur Paşa'ya sunulmuş *Tuhfetü'l-Letâyif* ve *Letâyifü'l-Kudsiyye*'de ise "*halleda'llahu devletehu: Allah onun devletini ebedi kılsın"* şekliyle karşımıza çıkar.

3. Tuhfetü'l-Letâyif

Gazi Umur Paşa'ya sunulan eserlerden biri de Tuhfetü'l-Letâyif'tir.

Tuhfetü'l-Letâyif [=Tuhfe] Ahmed Abdülcebbâroğlu adlı bir âlim tarafından onun adına meydana getirilmiş mevizevî bir eserdir. Eserde onun meziyetlerinden, bilhassa halk üzerindeki müsbet ve muazzez tesirinden bahsediyor. Gayet sade ve gayet samimi bir ifade ile "canlar sevdügi" tabirini kullanıyor (Ertaylan, 1960: s. 3)

> Bu kitâb tuhfedür, za'îf du'âcı *Ahmed 'Abdü'l-Cebbâr oglı*ndan huzâvendigâr oglı sa'âdet anuñ yâri, şehâdet anuñ gamgüsârı, sahâvet anuñ işi, 'inâyet anuñ eşi, 'ömri olsun yüz yıldan aşa, cânlar sevdügi *Umur Paşa halleda'llahu devletehu* hazretine. (*Tuhfetü'l-Letâyif* Süleymaniye Ktp. Ragıp Paşa Kitaplığı Yahya Tevfik 189/2, vr. 81b/2-5; Çetin, 2002/2: s. 197).

Tuhfetü'l-Letâyif "tevhit latifeleri", "namazın sırları ve hükümleri" ve "adalet" konularına ayrılmış üç bölümden oluşan Türkçe telif edilmiş, mensur bir eserdir[2] (Çetin, 2002/2: s. 12).

4. Letâyifü'l-Kudsiyye

Letâyifü'l-Kudsiyye, Ahmet Abdülcebbaroğlu'nun Umur Paşa'ya sunduğu ikinci eseridir. Eserin tam adı *Letâyif-i Bahâyî ve Şemâyil-i Nebevî*'dir.

Letâyifü'l-Kudsiyye on beş bölümden oluşan mensur bir siyer kitabıdır. Bilinen tek nüshasında (Süleymaniye Kütüphanesi Ayasofya 2027) ilk on bölüm yer almaktadır.

Müellif eserini sunduğu Umur Paşa'yı şöyle över:

> Hudâvendigârum gözüm nûrı begler serveri cömerdler mihteri âlimler göñlinde mahbûb velîler katında mergûb gök 'ulüvlü bulut bezlü yagmur 'atâlu deñiz göñüllü tag rezânetlü yir tevâzulu ferişte sîretlü güneş yüzlü habîb ü nesîb-i cihân pâdişâh-ı kâmurân *halleda'llahu devletehü* hazreti bunuñ mutâlaasında çok fâyideler bula ve ben zaîf duâcısın her dem mahfûl ve behrelü kılu dura ve duâlar müterâdif olu dura inşâa'llâhu teâlâ. (Süleymaniye Ktp. Ayasofya 2027, vr. 1b/6-12; Karaatlı, 1999: s. 90).

Ahmet Abdülcebbaroğlu, *Letâyifü'l-Kudsiyye*'yi *Tuhfetü'l-Letâyif*'ten sonra kaleme almıştır (Çetin, 2002/1: s. 23-32).

---

[2] Ali b. Nakib Hamza'nın da aynı adda mensur bir eseri vardır. Sultan II. Murat devrine ait, konusu "Gazni şehrinin sultanı Erdeşir Şâh'ın oğlu Şâh Râmîn ve şahın veziri Şehrûz'un kızı olan Mâhpervîn arasında geçen aşk hikâyesi" olan bu eser, Musa Tıflaroğlu tarafından önce tanıtılmış (Tıflaroğlu, 2015: 57-61) sonra doktora tezi olarak çalışılmıştır. (Tılfarlıoğlu, 2017).

*

Çeşitli kaynaklarda Aydınoğlu Umur Bey adına tercüme edilen iki eser daha zikredilir:

Kâmilü's-Sınâ'a Tercümesi (Şehsuvaroğlu, 1970: s. 282; Süveren, Uzel, 1988: s. 132; Demirhan Erdemir, 1989: s. 380; Bayat, 2016: s. 284-285).

Müfredat-ı İbn Baytar Tercümesi (Adıvar, 2000: s. 17; Ergin, 1950: s. 112, 121; Ünver, 1960: s. 451; Şehsuvaroğlu, 1970: s. 164, 281; Süveren, Uzel, 1988: s. 131; Kaya, 1999: s. 527; Bayat, 2016: s. 283; Biçer, 2011: s. 6; Yıldız, 2016: s. vii, 774; Yıldız, S. N., 2016: s. 232).

1. Kâmilü's-Sınâ'a Tercümesi

Kâmilü's-Sınâ'ati't-Tıbbiyye, Ali b. Abbas el-Mecûsî'nin her biri on *makâle*den oluşan iki büyük ciltlik (Timurtaş Paşazade Umur Bey'in vakfettiği kitaplar arasında *Kâmilü's-Sınâ'ati't-Tıbbiyye*'nin Arapça üç ciltlik bir düzenlemesi varmış. Stanley, 2004: s. 326; Çetin, 2007: s. 64) Arapça eseridir. Her *makâle* ise muhtelif sayıda *bâb*lara ayrılmıştır (Karlığa, Kazancıgil 1999: s. 31-53).

*Kâmilü's-sınâ'ati't-tıbbiyye'*nin 1. cildinin 3. ve 4. (ilk 5 bâb) makalelerinin bir tercümesi Bursa Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi [YEBEK] Hüseyin Çelebi 819 numarada; 2. cildinin 30 *bâb*dan oluşan 10. makalesinin bir tercümesi ise İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Müzesi [İÜTTM] (Eski İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü Kitaplığı yazmalarından) 4480 numarada kayıtlıdır. [3]

YEBEK Hüseyin Çelebi 819 numaradaki nüshayı yayınlayan Tuncay Böler, dil özelliklerinden hareketle tercümenin 15. yüzyıla ait olması gerektiği kanaatindedir:

"*Tercüme-i Kâmilü's-Sınâ'a ile ilgili bilgi veren pek çok kaynakta eser 14. yüzyıla veya daha öncesine ait olarak gösterilse de eserde kullanılan -acak/-ecek gelecek zaman ve -a/-e yorur şimdiki zaman eklerinin Eski Anadolu Türkçesi metinlerinde genellikle 15. yüzyıldan itibaren kullanılmaya başlandığı nazarıdikkate*

[3] Bekir Karlığa-Aykut Kazancıgil İstanbul'da 20-23 Eylül 1993 tarihinde toplanmış III. Türk Tıp Tarihi Kongresine sundukları bildirilerinde *Kitâbü'l-Melikî (Kâmilü's-sınâ'ati't-tıbbiyye)*'nin Arapça metninin fihristini (içindekiler/konu başlıkları) vermişlerdir. (Karlığa, Kazancıgil 1999: 31-53). (Eserin sadece konu başlıkları/içindekileri yirmi iki (22) sayfa tutmuştur). Bedi N. Şehsuvaroğlu ise bugün Tıp Tarihi Müzesinde 4480 numarada mukayyet [eski İstanbul Üniversitesi Tıp Tarihi Enstitüsü Kitaplığı] yazmanın fihristini/"içindekiler"ini (Şehsuvaroğlu, 1970: 283) ve yazmanın ilk ve son sayfalarının tıpkıbasımını (Şehsuvaroğlu, 1970: 312-313) vermiştir. Bu iki fihrist üzerinden yapılacak karşılaştırma İÜTTM 4480'deki yazmanın, *Kâmilü's-sına'a*'nın ikinci cildinin 10. makalesinin (toplam 30 bâb) tercümesi olduğunu gösterecektir. Yine Şehsuvaroğlu, sonradan *Kâmilü's-sına'a* tercümesinin bir nüshası olarak gösterilecek olan (Süveren, Uzel, 1988: 132) Manisa'daki (nr. 1853) yazmanın da fihristini -eseri *Kâmilü's-sınâ'a* tercümesi ile ilişkilendirmeden *"Cedavil-i Tıp al-Sinaa"* adıyla tanıtarak- vermiştir. (Şehsuvaroğlu, 1970: 290-291). Manisa'daki yazma (nr. 1853) için ayrıca bk. Koç, 2017/2: 23-30.

alındığında yazmanın 15. yüzyıla ait olduğunu düşünmenin daha doğru olacağı kanaatindeyiz." (Böler, 2014: s. 17-18).

Tercümenin 15. yüzyıla tarihlendirilmesi, sunulduğu Umur Bey'in 14. yüzyılda yaşamış Aydınoğlu Umur Bey (öl. 1348) değil, 15. yüzyılda yaşamış Timurtaş Paşazade Umur Bey (öl. 1461) olmasını gerektirir. Nitekim İÜTTM 4480 numaradaki yazmanın ithafiye kısmını tetkik eden Mustafa Koç da -memduhun kimliği üzerinden- aynı sonuca varmıştır. (Koç, 2017/1: s. 4, 6).

Kısacası *Kâmilü's-Sınâa* tercümesinin Aydınoğlu Umur Bey'e (öl. 1348) değil Timurtaş Paşazâde Umur Bey'e (öl. 1461) sunulduğu anlaşılmaktadır.

2. Müfredat-ı İbn Baytar Tercümesi

Aydınoğlu Umur Bey adına tercüme edilen eserler arasında zikredilenlerden diğeri ise Endülüslü ünlü botanikçi İbnü'l-Baytar'ın *el-Câmi' li-Müfredâti'l-Edviye ve'l-Agziye* adlı Arapça eserinin tercümesidir.

İbnü'l-Baytar'ın eserinin Türkçeye birkaç kez tercüme edildiği iddia edilmektedir:

"Müfredâtu İbni'l-Baytar'ın Türkçe'ye biri İshak b. Murâd tarafından Timurtaşpaşaoğlu Umur Bey için, biri Hezarfen Hüseyin Efendi (ö. 1089/1678) tarafından, biri Abdurrahmân bin Yûsuf tarafından, biri Derviş Ahmed adlı biri tarafından Umur Bey adına Kâmusu'l-Etibbâ adıyla [Hilmi Ziya Ülken, Aydınoğullarından Umur Bey namına Derviş Ahmet tarafından yazılmış" *Kâmûsu'l-etıbbâ* adlı *Müfredât-ı İbn-i Baytar* tercümesinin şahsi kütüphanesinde olduğunu belirtir. Ülken, 1997: s. 185. A.Ç.], *biri Ömer bin Mezîd tarafından, biri de meçhul biri tarafından olmak üzere altı tercümesinin bulunması gösterilen büyük rağbetten ileri gelmektedir."* (İzgi, 1997, 2: s. 64, 179). *Müfredât-ı İbn-i Baytar*'ın bir diğer tercümesi de *"Risale-i Levazım-ı Tıp min Şeyh İbn Baytar"* adıyla *"Hekim Rindani adıyla tanınan Mehmed Efendi (Mehmed İbn Ahmed İbn İbrahim İbn Hüseyin)"* tarafından *"1681'de o sıralarda Budin, sonra da Mısır valisi olan Vezir Hüseyin Paşa İbn Mustafa Paşa adına"* yapılmıştır. (Şehsuvaroğlu, 1970: s. 164, 281-82; Süveren, Uzel, 1988: s. 131-132; Kaya, 1999: s. 527).

Kütüphane kataloglarından ve önceki araştırmacıların eserlerinden derlenen bu bilgi tetkike muhtaçtır. Örneğin Hezarfen Hüseyin Efendi'ye (öl. 1089/1678) izafe edilen tercüme (Ali Emiri Türkî Tıb 280, Ayasofya 3745) (İhsanoğlu vd., 1984: s. 24-25), İshak b. Murad'a izafe edilen tercüme (Haraççıoğlu 1119; Antalya Tekelioğlu 478) (İhsanoğlu vd., 1984: s. 23-24) ve Aydınoğullarından Umur Bey (öl. 748/1348) için yapıldığı iddia edilen "mütercimi meçhul" tercüme (İstanbul Üniversitesi Ktp. TY 1204) (Adıvar 2000: s. 17; İhsanoğlu vd., 1984: s. 25) aynıdır!

Bedi N. Şehsuvaroğlu'nun *"bu eser ilk olarak XIV. yüzyılda Aydınoğlu Umur Bey (1340-48) namına Türkçeye çevrilmiştir. İkinci defa da 1681'de Hekim Rindânî tarafından Türkçeye çevrilmiştir"* (Şehsuvaroğlu, 1970, s. 164) görüşü ile Mahmut

Kaya'nın *"biri XIV. yüzyılda Aydınoğlu Umur Bey adına (İÜ Ktp., TY. nr. 1204), diğeri 1681'de hekim Mehmed Rindânî tarafından (İstanbul Tıp Fak. Deontoloji Anabilim Dalı Ktp., nr. 4118) olmak üzere iki defa Türkçe'ye çevrilmiş[tir]"* (Kaya, 1999: 527) görüşü gerçeğe daha yakındır.

Araştırmacıların *Müfredât-ı İbn-i Baytar*'ın *"Sultan II. Murat ve Fatih Sultan Mehmed için tercüme edilen nüshaları da vardır. Bu nüshalar da diğer nüshalardan farksız olup sadece eserin ithaf edilen kısmında farklılık görülmektedir."* (Küçüker, Yıldız, 2016: 15; Yıldız, 2016: 37) tespitinden eserin ithafiye kısmının değiştirilip Sultan II. Murat (öl. 1451) ve Fatih Sultan Mehmet'e (öl. 1481) de sunulduğu anlaşılmaktadır. Bu da mütercimin bu sultanlar döneminde hayatta olduğunu gösterir. (Eserlerinin ithafiyesini değiştirip farklı beylere/sultanlara sunan başka müellifler için bk. Çetin, 2016: s. 71).

Bu durumda *Müfredât-ı İbn-i Baytar* tercümesinde adı geçen "Umur Big" Aydınoğlu Umur Bey (öl. 748/1348) değil Timurtaş Paşazade Umur Bey (öl. 865/1461) olmalıdır.[4] Nitekim *Keşfü'z-Zunûn*'da da eserin "Osmanlı Devleti ümerasından Umur Bey için eski Türkçeye çevrildiği" kayıtlıdır (Katip Çelebi, 1971, 2: 1772).

Aşağıda *Müfredât-ı İbn Baytar* tercümesi ile *Kâmilü's-Sınâa* tercümesinin mukaddimeleri karşılıklı verilmiştir.

[4] Bazı nüshalarda eserin sunulduğu "Umur Big" için "sultanumuz" ifadesi kullanılmıştır. (Ör. "sultanumuz Umur Big hazretleri" Antalya Tekeli, nr. 478, vr. 1b/5, Yıldız, 2016: 87). Bu ifadenin eserin sunulduğu Umur Beyin Timurtaşoğlu Umur Bey değil Aydınoğlu I. Umur Bey (1334-1348) veya II. Umur Bey (1403-1405) olması ihtimalini güçlendirdiği iddia edilmektedir. (İhsanoğlu, 2008:1969'dan akt. Yıldız, 2016: 34). Buradaki "sultanumuz" ifadesi -müstensih kaynaklı değil ise- tıpkı şairlerin henüz halifelik Osmanlılara geçmeden önce eser sundukları padişahları "zıllu'llâh", "zıllu'llâhi fi'l-arz", "zıll-ı İlâhî" vb. ifadelerle övmeleri (Çetin, 2008: 101, 13. dipnot) gibi tazim niyetiyle kullanılmış olsa gerek.

Müfredât-ı İbn Baytar tercümesi (Ek-1)	**Kâmilü's-Sınâ'a tercümesi** (Ek-2)
Allâh'a çok şükr idüp Muhammed resûlu'llâh ve âline ve ashâbına çok salavât getürdükden sonra şürû' itdük ki imtisâl idevüz bir emre ki 'âdetâ bizüm üzerümüze vâcibdür, ol emri iden kıdvetü'l-e'âzım ve'l-ekâbir hâvi'l-me'âlî ve'l-mefâhiri'l-mahsûs bi-'inâyeti'l-Meliki'l-Kâdir Umur Big hazretleri *-dâme tevfîkuhu ile'l-hayrâti mâ-dâme fî ribkati'l-hayâti-* şöyle işâret olındı ki **Müfredât-ı İbn-i Baytâr**'ı musannif tertîbi üzerine Türkî dilince tercüme ola. Şol ki bizüm makdûrumuzdur taksîr kılmaduk bâkî 'özr 'inde kirâmi'n-nâs katı makbûldur." (Süleymaniye Ktp. Ayasofya 3745, vr. 1b).	Allâh'a çok şükr idüp Muhammed-i Mustafâ'ya ve âl ü ashâbına çok salavât getürdügümüzden sonra şürû' itdük ki imtisâl idevüz bir emre ki 'âdetâ bizüm üzerümüze vâcibdür, ol emri iden kıdvetü'l-e'âzım ve'l-ekâbir hâvi'l-me'âlî ve'l-mefâhiri'l-mahsûs bi-'inâyeti'l-Meliki'l-Kâdir sülâletü'l-ümerâ Umur Big Çelebi *-dâme tevfîkuhu ile'l-hayrâti mâ-dâme fî ribkati'l-hayâti-* şöyle işâret itdiler kim **Kitâb-ı Melikî** ki **Kâmilü's-Sınâ'at**'dur, Türkî dilince tercüme ola. Şol ki makdûrumuzdur taksîr kılmaduk bâkî..." (İÜTTM 4480, vr. 1b, Şehsuvaroğlu, 1970: 282, 312).

Görüldüğü gibi her iki eserin mütercime ait mukaddimesi aynıdır. (Bu benzerlik Mustafa b. Muhammed'in eserlerinin mukaddimeleri arasında da vardır. (bk. Çetin, 2016: s. 74-75). Kanaatimizce aynı kişiye (Timurtaş Paşazade Umur Bey) sunulan bu iki tercümenin mütercimi de aynı meçhul kişidir.

Umur Bey'in vakfettiği kitaplar arasında bu iki tercümenin de bulunması (Stanley, 2004: 329-330) tesadüf olmasa gerek!

SONUÇ

Mesut'un *Kelile ve Dimne*'si, Tutmacı'nın *Tabiatnâme*'si, Ahmet Abdülcebbaroğlu'nun *Tuhfetü'l-Letâyif*'i ve *Letâyifü'l-Kudsiyye*'si Aydınoğlu Gazi Umur Paşa'ya (öl. 1348) sunulmuş -bugün için tespit edebildiğimiz- Türkçe eserlerdir.

Kâmilü's-Sınaa tercümesi ile *Müfredât-ı İbn Baytar* tercümesi ise Timurtaş Paşazade Umur Bey'e (öl. 1461) sunulmuştur.

KAYNAKÇA

Adıvar, A. Adnan. (2000). *Osmanlı Türklerinde İlim.* İstanbul: Remzi Kitabevi.

Akın, Himmet. (1946). *Aydın Oğulları Tarihi Hakkında Bir Araştırma.* İstanbul: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Babinger, Franz. (2000). *Osmanlı Tarih Yazarları.* Coşkun Üçok (Çev.). Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Bayat, Ali Haydar (2016). *Tıp Tarihi.* İstanbul: Merkezefendi Geleneksel Tıp Derneği.

Biçer, Hacı Mehmet. (2011). *Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytâr (Metin-İnceleme-Dizinli Sözlük).* Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cumhuriyet Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sivas.

Böler, Tuncay. (2014). *Tercüme-i Kâmilü's-Sınâ'a (3. Makale ve 4. Makalenin 6. Babına Kadar) İnceleme-Metin-Dizin-Tıpkıbasım.* İstanbul: Kesit Yayınları.

Çetin, Abdülbaki. (2002/1). "Letâyifü'l-Kudsiyye'ye Dair: Yazarı, Sunulduğu Kişi ve Telif Tarihi Hakkında Düşünceler". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 21, s. 23-32.

Çetin, Abdülbaki. (2002/2). *Ahmet Abdülcebbaroğlu: Tuhfetü'l-Letâyif (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin).* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Çetin, Abdülbaki. (2007). "Ebu'l-Leys es-Semerkandî Tefsirinin Türkçe tercümesi Üzerine". *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi,* Sayı: 22, s. 53-101.

Çetin, Abdülbaki (2008). "17. Yüzyıl Mevlevî Şairlerinden 'Abîrî ve İki Eseri". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi,* Sayı: 38, s. 95-110.

Çetin, Abdülbaki. (2016). "Aydınoğlu Mehmet Bey'e Sunulan Tezkiretü'l-Evliyâ ve Kısasu'l-Enbiyâ Tercümeleri Üzerine". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 55, s. 59-92.

Demirhan Erdemir, Ayşegül (1989). "Ali b. Abbas el-Mecûsî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* Cilt: 2, s. 379-380. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Ergin, Muharrem. (1950). Bursa Kitaplıklarındaki Türkçe Yazmalar Arasında, *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, Sayı: IV/1-2, s. 107-132.

Erkan, Mustafa; Özkan, Mustafa. (1998). "Hoca Mesud". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* Cilt: 18, s. 189c-191b. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Ertaylan, İsmail Hikmet (1960). *Tabiatname***.** İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

İhsanoğlu, Ekmeleddin (Ed.); Şeşen, Ramazan; Akpınar, Cemil; İzgi, Cevad. (1984). *Fihrisü Mahtûtâti't-Tibbi'l-İslâmî bi'l-Lügâti'l-Arabiyyeti ve't-Türkiyyeti ve'l-Fârisiyyeti fî Mektebâti Türkiya* [Türkiye Kütüphaneleri İslami Tıp Yazmaları (Arapça, Türkçe ve Farsça) Kataloğu], İstanbul: Merkezü'l-Ebhâs li't-Târîh ve'l-Fünûn ve's-Sekâfeti'l-İslâmiyyeti bi-İstanbul.

İzgi, Cevat. (1997). *Osmanlı Medreselerinde İlim,* Cilt: 2. İstanbul: İz Yayıncılık.

Karaatlı, Recep (1999). *Letâ'ifü'l-Kudsiyye (Giriş-Transkripsiyonlu Metin-Gramatikal Dizin).* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Karasoy, Yakup (2009). *Tutmacı: Eski Oğuz Türkçesi ile Yazılmış Bir Tıp Kitabı: Tabiatnâme*. Konya: Palet Yayınları. (Yeni baskı: (2018). *Tutmacı: Tabiatnâme.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları).

Katip Çelebi, *Keşf el-Zunun.* Şerefettin Yaltkaya-Kilisli Rifat Bilge (Haz.). Cilt: 2. İstanbul: Millî Eğitim Basımevi.

Kaya, Mahmut. (1999). *"İbnü'l-Baytâr". Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi,* Cilt: 20, s. 526b-527c. İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları.

Koç, Mustafa. (2017/1). "Eski Anadolu Türkçesi ile Yazılmış Bir Tıp Metni: *Kâmilü's-Sınâ'ati't-Tıbbiyye* Üzerine". *Türkbilig,* Sayı: 34, s. 1-16.

Koç, Mustafa. (2017/2). "Selçuklu ve Osmanlı Tıp Tarihi Telif ve Tercüme Hareketinde Yeni Bir Tercüme: İbrâhîm bin Ebî Sa'îd el-Magribî el-Alâî'nin Eseri ve Türkçe Çevirisi". *Türk Kültürü,* Sayı: 2017/2, s. 23-30.

Kut, Günay. (1985). "Tabiat-nâme ve Tatlılar Üzerine Bir Yazma Eser Et-Terkîbât Fî Tabhi'l-Hulviyyât". *Folklor ve Etnografya Araştırmaları 1985,* s. 179-195. (Ayrı Basım).

Kut, Günay. (1996). "Türklerde Yeme-İçme Geleneği ve Kaynakları". Ersu Pekin; Sümer, Ayşe (Ed.). *Eskimeyen Tatlar, Türk Mutfak Kültürü.* (s. 38-71). İstanbul: Vehbi Koç Vakfı.

Küçüker, Paki; Yıldız, Yasemin. (2016). "Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytar'daki (1b-150a) Bitki Adları Üzerine Bir İnceleme". *The Journal of Academic Social Science Studies [JASSS]*, Sayı: 44, s. 13-32.

Mélikoff-Sayar, Irene. (1954). *Le Destân D'Umûr Pacha (Düstûrnâme-i Enverî).* Paris: Presses Universitaires de France.

Sağıt, Betül; Teoman, Gültekin. (2013). "Aydınoğulları Beyliği Sikkeleri". Ersan Mehmet; Şeker, Mehmet; Kanat, Cüneyd (Haz). *Uluslararası Batı Anadolu Beylikleri Tarih Kültür ve Medeniyet Sempozyumu-I: Aydınoğulları Tarihi*. (s. 309-339). Ankara: TTK Yayınları.

Stanley, Tim. (2004). "The Books of Umur Bey". *Muqarnas*, Cilt: 21, s. 323-331.

Süveren, Kenan; Uzel, İlter. (1988). "İlk Türkçe Tıp Yamalarına Genel Bir Bakış". *Tıp Tarihi Araştırmaları*, Sayı: 2, s. 126-142.

Şehsuvaroğlu, Bedi N. (1970). *Eczacılık Tarihi Dersleri.* İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayınları.

Tezcan, Semih. (1995). "Mes'ûd ve XIV. Yüzyıl Türk Edebiyatı Üzerine Yeni Bilgiler". *Türk Dilleri Araştırmaları*, Cilt: 5, s. 65-84.

Tıflaroğlu, Musa. (2015). "Tuhfetü'l-Letâif, XV. Yüzyılın Karanlıkta Kalmış Bir Osmanlı Dönemi Eseri". *Yalnız Sanat,* Sayı: 1, s. 57-61.

Tılfarlıoğlu, Musa. (2017). *Ali bin Nakîb Hamza ve Tuhfetü'l-Letâ'if'i (Metin-İnceleme).* Yayımlanmamış Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

Topkar, Kevser (koordinatör). (2017). *Tercüme-i Müfredât-ı İbn Baytar,* [Tıpkıbasım: Süleymaniye Ktp. Ayasofya 3745]. İstanbul: Sağlık Bilimleri Üniversitesi Yayınları.

Toska, Zehra. (1989). *Türk Edebiyatında Kelile ve Dimne Çevirileri ve Kul Mesûd Çevirisi.* 2 Cilt. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul.

Ülken, Hilmi Ziya. (1997). *Uyanış Devirlerinde Tercümenin Rolü.* İstanbul: Ülken Yayınları.

Ünver, A. Süheyl. (1960). "İlimler Tarihimizde Aydınoğlu İsa Beyle Şahsına Ait Mecmuanın Ehemmiyeti Hakkında". *Belleten*, Cilt: XXIV, Sayı: 93-96, s. 447-455.

Yıldız, Sara Nur. (2016). "Aydınid Court Literature in the Formation of an Islamic Identity in Fourteenth-Century Western Anatolia". A.C.S. Peacock; Sara Nur Yıldız (Ed.). *Islamic Literature and Intellectual Life in Fourteenth- and Fifteenth-Century Anatolia*. (s. 197-241). Würzburg: Ergon Verlag Würzburg in Kommission.

Yıldız, Yasemin. (2016). *Tercüme-i Müfredât-ı İbn-i Baytâr (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin).* 2 Cilt. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.

[Yınanç], Mükrimin Halil. (1928). *Düstürname-i Enverî.* İstanbul: Devlet Matbaası.

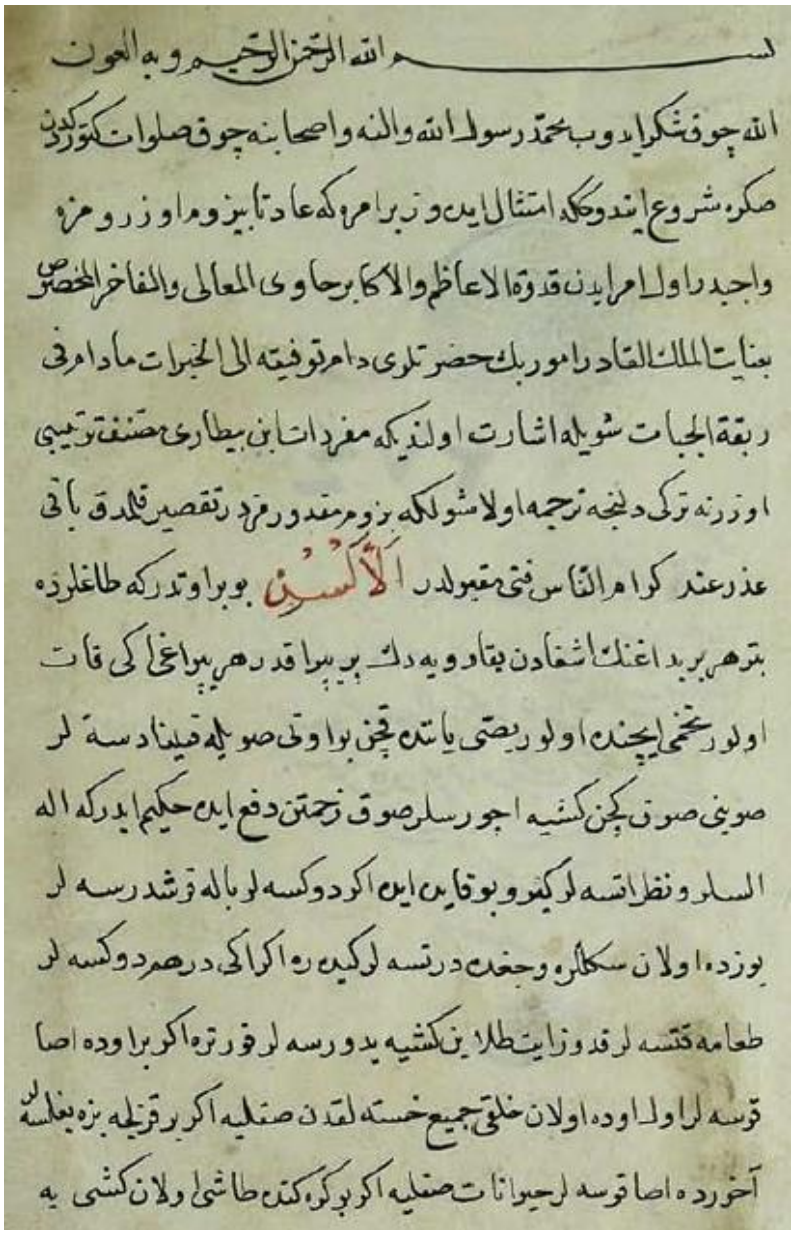

EK 1 *Tercüme-i Müfredat-ı İbn Baytar*, Süleymaniye Ktp. Ayasofya 3745, vr 1b (Topkar vd., 2017: 5)

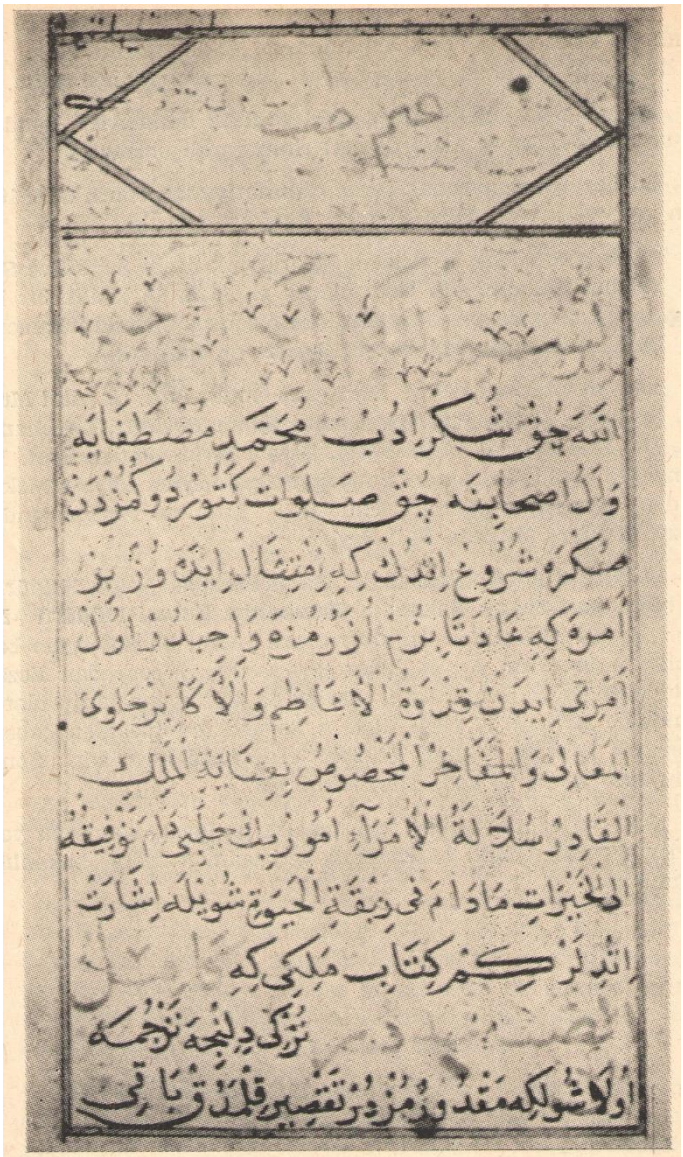

Melikî veya Kâmil al-Sınaat-al-Tıbbiye tercümesinin baş kısmı
(İstanbul Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü Kitaplığı)

EK 2 *Kâmilü's-Sınâ'a* tercümesi İÜTTM 4480, vr. 1b (Eski İstanbul Üniversitesi Tıp Fakültesi Tıp Tarihi Enstitüsü Kitaplığı yazmalarından) (Şehsuvaroğlu, 1970: 312)

TAĞAY MURAD'IN "ATIN KİŞNEDİĞİ AKŞAM" ADLI ESERİNDE HALK KÜLTÜRÜ UNSURLARI

Public Culture Elements Of Tagay Murad's "Atın Kişnediği Akşam" Forensic Work

Hüseyin BAYDEMİR[*]

Öz

Tağay Murad, 20. yüzyıl Özbek edebiyatı temsilcilerindendir. Roman ve uzun hikâyeleriyle meşhur olmuştur. Eserlerinde, genellikle Özbek halkının Sovyetler Birliği döneminde çektiği çileleri dile getirir. Tağay Murad eserlerinde halk kültürü unsurlarından da sıkça faydalanır. *Atın Kişnediği Akşam* adlı uzun hikâyesi bu yönüyle oldukça zengin bir eserdir. Bu makalede, at, köpkeri, rüya, bahşılık geleneği, çocuk ve geleneksel mesleklerin esere nasıl yansıtıldığı incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Tağay Murad (Tog'ay Murod), Atın Kişnediği Akşam, Özbek, halk kültürü, at, köpkeri (ulak)

Abstract

Togay Murod is one of the representatives of twentieth century Uzbek literature. It has novels and long stories. He wrote the Uzbeks' suffering during the Soviet Union. There are many folklore elements in the works of Togay Murod. The long story called " Ot Kishnagan Oqshom" is very rich with this aspect. It was examined traditional play, dreams, minstrel, children and traditional professions, which are included in Ot Kishnagan Oqshom.

Keywords: Togay Murod, Ot Kishnagan Oqshom, Uzbek, folk culture, folklore, horse, uloq.

Giriş

Tağay Murad[1] 20. yüzyıl Özbek edebiyatının başarılı temsilcilerinden biridir. Realist bir yazardır. Eserlerinde gözlem önemli derecede yer tutar. *Atın Kişnediği*

[*] Prof. Dr, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü; *Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters, Department of Contemporary Turkish Dialects and Literature,* hbaydemir@atauni.edu.tr

[1] Tağay Murad, 1948 yılında Surhanderya vilayetine bağlı Denav ilçesinin Hocasaat köyünde dünyaya gelir. Temel eğitimini burada tamamlar. 1972 yılında Taşkent Devlet Üniversitesi Gazetecilik Fakültesinden mezun olur. Değişik dergilerde çalışır, tercümanlık yapar. Moskova'da iki yıl dünya edebiyatı üzerine dersler alır. 1976 yılında yazdığı *Yulduzlar Mangu Yonadi* (Yıldızlar Ebediyen Parlar)

Akşam da realizmin hâkim olduğu eserlerinden biridir. Yazar, üniversite yıllarından sonra memleketi olan Surhanderya'ya döner, bir at edinir ve köpkeri oyunlarına katılmaya başlar. At ve köpkeri üzerine deneyimleri ve bizzat sahadan topladığı bilgileri *Atın Kişnediği Akşam* adlı eserine ustalıkla yansıtır.

1979 yazımı tamamlanan *Atın Kişnediği Akşam*, türü itibariyle uzun hikâyedir. Eserde olayların geçtiği zaman dilimi tam olarak belirtilmez. Satır aralarında göze çarpan bazı olay ve isimlerden yola çıkarak bu zaman dilimini 1960-1970'li yıllar olarak sınırlamak mümkündür. Eserde mekân, yazarın doğup büyüdüğü Hocasaat köyü ve etraftaki köyler, kasabalardır. Olaylar büyük ölçüde buralarda geçmektedir. Eserin başkahramanı Ziyadulla'nın Duşanbe üzerinden uçakla Moskova'ya kısa bir seyahati ile mekân genişlemiş olsa da bu seyahat çok kısa sürdüğü için olaylar dar bir çevrede geçmiştir denilebilir. Eserin başkahramanı Ziyadulla bütün yönleriyle bir karakter olarak karşımıza çıkar. Rakip kahraman Rihsiyev klasik Sovyet insanını temsil eder; karakterden öte bir tiptir. Olaylar tamamen Ziyadulla'nın etrafında geliştiği için diğer şahıs kadrosu tamamen silik kişiliklerdir. Eserde, Ziyadulla'nın okuldan sonra bir at alıp köpkeri oyunlarına iştirak etmesi konusu işlenmiştir. Ziyadulla'nın en yakın arkadaşı, Tarlan diye hitap ettiği atıdır. Baştan sona at ve köpkeri hakkında verilen bilgiler ve diğer halk kültürü unsurları bu eseri halkbilimi açısından da önemli kılmaktadır. Eserde kültürel zenginlikle ilgili yoğun bilgi aktarımı söz konusudur. Eserdeki halk kültürü unsurları, at, köpkeri, atasözleri, rüya, bahşılık geleneği, çocuk ve geleneksel meslekler olarak tespit edilmiş ve yorumlanmıştır.

1. Halk Kültürü Unsurları

1.1. At

At, Türk kültürünün olmazsa olmazlarındandır. Türk'ü atsız düşünmek imkânsızdır. Türk kültürü, at ile ilgili önemli bir bilgi birikimini insanlığa armağan etmiştir. Türk destanlarının en yaygın başkahramanı olan alp tipi atsız düşünülemez. Alpin en yakın arkadaşı, sırdaşı daima atıdır. Bu kültürü yansıtması bakımından *Atın Kişnediği Akşam* uzun hikâyesi ayrıcalıklı bir konuma sahiptir. Eser, adeta bir at ansiklopedisi gibidir. Eserde iyi atların özellikleri, atların yaşlarına, renklerine,

adlı uzun hikâyesinde millî sporlardan güreş temasını işler ve edebi çevrelerde adını duyurur. *Ot Kishnagan Oqshom* (Atın Kişnediği Akşam) adlı ikinci uzun hikâyesini 1979 yılında yayımlar. 1980 yılında yazdığı *Oydinda Yurgan Odamlar* (Aydınlıkta Yaşayan İnsanlar) adlı uzun hikâyede çocuk sahibi olamayan bir karı kocanın kederini anlatır. 1985 yılında yayımlanan Momo-Yer Qo'shig'i (Ana Toprak Türküsü)'nda Sovyet insanı eleştirilir. Yazarın en başarılı eseri 1994 yılında yayımlanan *Otamdan Qolgan Dalalar* (Babamdan Kalan Tarlalar) romanında Özbek halkının pamuk tarlalarında çektiği çileler anlatılır. 2001 yılında yayımlanan ikinci romanı *Bu Dunyoda O'lib Bo'lmaydi* (Bu Dünyada Ölünmez)'de Sovyet döneminde Özbek insanının dertleri kaleme alınır. Tercüme eserleri de bulunan yazar çok sayıda ödül sahibidir. 2003 yılında Taşkent'te vefat etmiştir (Mirvaliyev, 1993: s. 139; Tolkun, 2015: s. 324-325).

koşmalarına göre nasıl adlandırıldığı, atların bakımı, eğitimi, at takımları, Özbek toplumunun ata bağlılığı ve at sevgisi vb. konularda geniş bilgiler verilmiştir.

Eserin başında, Ziyadulla kendi köyünden Mamasuluv adlı bir kıza âşık olur ve defalarca istetir. Ziyadulla kel olduğu için kız kabul etmemektedir. Görücüleri son kez gönderdiğinde "Deyin ki ben daha at alıp köpkeri oynayacağım!" (Murod 2018: s. 412)[2] diye tembih eder. Kız sonunda razı olur. Burada, at sahibi olmanın toplum nazarında ne kadar önemli olduğuna gönderme yapılmıştır. Ziyadulla sözünde durur, bir sürü koyun satarak iyi bir at almak için Abaklı'ya gider. Abaklı kırlarında sürü sürü atlar dolaşmaktadır. İyi atlar, uçsuz bucaksız bozkırlarda dolaşan atlardır: "Bunun anlamı şu ki, at denileni devdir aslında! At, sınırsızlığı sever. At mesafe nedir bilmez, hudut nedir bilmez. At, kara kışta da sınırsız bozkırlarda koşarak büyür. İşte o zaman at yerinde duramaz olur. Koltukları uzar, göğsü daha enli olur! Uçan at olur! Hızlı at olur!" (s. 413). Ziyadulla, Abaklı bozkırlarında iki gün boyunca dolaşarak en iyi atı seçmeye çalışır. Her tarafta çeşit çeşit atlar vardır: bir yaşında kulunlar, üç yaşında taylar, dört yaşında ğonanlar[3], beş yaşında 'donan'lar[4] vs. Ziyadulla, iyi bir at nasıl olur, bütün özelliklerini bilmektedir: "Atlardan birini yakalayıp ön ayaklarını bir araya getirdim. Toynakları arasına yumruk attım. Yumruğum geçmedi. İyi at olsa geçerdi. Başka birine gözüm ilişti. İyi görünüyor fakat karnı yok, olsa da çok dar. At alacaksan öküz karınlısından, öküz alacaksan at karınlısından al. Atın arka ayak bilekleri çocuğun bilekleri gibi ince olanları iyidir. Karşılaşmadım. Kalçası enli at da iyi olur. Böylesine de gözüm düşmedi. Gözüm boz bir ata ilişti. Yakalayıp dişlerine baktım. Yedi yaşında olmasına rağmen henüz azı dişleri çıkmamış. Hâlbuki beş yaşındayken çıkmış olmalıydı. Demek ki artık çıkmayacak. Azı dişi olmayan at iyi olur. Onu beğendim. Üç bin verip satın aldım" (s. 413).

Ziyadulla, satın aldığı atı köye getirir. Ayaklarına nal çakar. Evin yanında bir ahır yaptırır. Annesi, at almış olmasına razı değildir. Attan ise araba daha iyidir diyerek karşı çıkar. Kahramanın, annesine verdiği cevap çok önemlidir: "Biraderler, araba denilen şey demir! Canı yok! Canı olmayan şey insanın dostu olamaz! Zira demirin yüreği yok! At, insana dost olur. Çünkü atın canı var, yüreği var!" (s. 414). Ziyadulla fakir olduğu için at binmesi çevredekiler tarafından da kınanır. Çünkü fakirler eşeğe daha layıktırlar. Kahraman, dedikodulara kulak asmaz, atı terbiye etmeye başlar. Aradan iki yıl geçer. Atın vücudunda siyah benekler peyda olmaya başlar. Bu normal bir durumdur çünkü boz atlar dokuz yaşına girince bu durum gerçekleşir. Siyah benekler çıktıktan sonra bu atlara artık boz at denmez, tarlan (tarlon) at denir. Tarlan at, atların en iyilerindendir. Doru atların yüzde biri iyi olur,

[2] Bundan sonraki sayfa numaraları bu kaynağa aittir.

[3] Ölçünlü Özbekçede iki yaşındaki erkek at veya koça ğonan (g'o'non) denir. Metinde de belirtildiği gibi Surhandeya dolaylarında dört yaşındaki erkek atlara ğonan denmektedir.

[4] Ölçünlü Özbekçede dört yaşına basan atlara donan (do'non) denir. Metinde de belirtildiği gibi Surhandeya dolaylarında beş yaşındaki atlara donan denmektedir.

tarlan atların ise yüzde biri kötü olur. Attan iyi anlamayan biri at alacaksa tarlan at almalıdır, pişman olmaz. Kahraman tarlan ata sahip olduğu için çok mutludur (s. 415). Ziyadulla atını özel bakıma alır. Ahıra bağlar, kırk gün kırk gece sabah, öğlen, akşam arpa ile besler. Gübre çıkarılan deliği paçavralarla kapatır, gündüzleri açar. Kırk gün sonra atı dışarı çıkarır.[5] Dışarıda uzun bir iple kazığa bağlar ve her gün bir ham karpuz yedirir. Sabah erkenden ata binerek etrafta dolaştırır. Karşısına bir ark çıksa üzerinden atlatmaz, etrafını dolaşır. Çünkü bu aşamada atlatırsa hayvanın içinin yağları dökülecek ve bir yıl boyunca köpkeriye çıkamayacaktır. Bu halde kırk gün boyunca, -eserde geçen terimle- "atı savutma"ya devam eder (s. 419). At, yağmuru da fırtınayı da önceden hisseder. Hatta bir yerde düğün olduğunu da hissedebilmektedir. Çünkü düğünlerde köpkeri oynanmaktadır. Bir gece at huysuzlaşır. Ziyadulla bir yerlerde düğün yapıldığına yorumlar bunu. Ertesi gün gerçekten de Abşir köyünden düğün davetiyesi gelir. Atın koşum takımları olan terlik (terlik), bellik (bellik), eyer örtüsü (chirgi), baz (boz), keçe örtü (jahannik), çul (jul), kuşak (pushton), arka kayışı (quyushqon), dizgin (yugan), eyer yastığı (ko'pchik) ve üzengili eyeri alarak düğüne gider (s. 419-420).

Atların da belli karakterleri vardır. Atın keyfi yoksa o gün insana boyun eğmez. O gün üzerine çok gidilirse ısırmaktan da çifte atmaktan da çekinmez (s. 31). Atlar büveden çok rahatsız olurlar. Çünkü büvenin zehirli iğnesi vardır. Büve gökten düşmez, yerden çıkmaz, başka bir yerden de uçup gelmez. Büve, atın bedeninde büyür. Her atın kendi büvesi vardır. O yüzden at sineği de denir. Büve, atın kuyruğunun altında büyür (Murod 2018: 437). Terli ata su içirilmemelidir. İçmişse yürütülmelidir. İçirilip de yürütülmezse ata su dokunur. Bu durum "atge suv tüşmek" yani ata su inmek (otga suv tushmoq) tabiriyle ifade edilir. Atın karın etleri tir tir titremeye başlar. Bu haldeki atın köpkeriye katılması mümkün değildir. Atının başına bu hâl gelince Ziyadulla bir süre kendi atıyla oyunlara iştirak edemez. Atı iyileştirmeye çalışır. Bu durumdaki atın iyileştirilmesi, *suvini tüşiriş* (suvini tushirish) tabiriyle ifade olunmaktadır (Murod 2018: 477). İyi yetiştirilmiş bir at köpkeri oynarken bazen iştiyaka gelir, binicisi istemese de oğlağın olduğu yere doğru atılır. Bu durumda atın dizginine asılıp durdurmak iyi değildir. Atı suya götürüp içirmeden getirmek gibidir. Atın şevki kırılır ve kötü alışır. Köpkeriye de biniciye de küser (Murod, 2018: 479).

Sınıkçı, Ziyadulla'nın koluna bakarken onu mahsus söze tutar. At ile ilgili sorular sorar. İkisi arasında geçen diyalogda at ili ilgili önemli bilgiler aktarılır:

– Ata su inmesini biliyorum. At ayağına yem indi (*ot oyog'iga yem tushdi*) ne demek?

– Atın ayağına yem inerse bacakları sertleşir. Kasları tir tir titrer.

[5] Atın iyi yetiştirilmesi için kapalı bir mekânda beslenmesi gerektiği inancı Türk dünyasında yaygındır. Köroğlu destanının Orta Asya ve Anadolu varyantlarında, Kırat dört yıl veya kırk gün boyunca hiç ışık sızmayan kapalı bir mekânda beslenir (bk. Alptekin 1997, 125).

– Evet her ikisinde de köpkeri oynayamaz.

– Aynen.

– Kara atlar iyi midir, kötü müdür?

– Kötü olur. Kara atlar inatçı, hırçın olur.

…

– At hamladı kaldı, diyorlar. Bu ne demek?

– Bu, atın yağlarının dökülmesi demek. Artık köpkeri oynayamaz. Besili atı bilip bilmeden koşturursanız içinin yağları dökülür. Böyle at bir yıl köpkeriye çıkamaz.

Konuşmanın devamında, atların yere yıkılan binicinin üzerine niçin basmadığını sorar sınıkçı. Ziyadulla, atın köpek gibi çok vefalı bir hayvan olduğuna dair örneklerle açıklama yapar. Sınıkçı, kadınların beslediği atların daha iyi olduğu bilgisinin ne kadar doğru olduğunu sorar. Ziyadulla, erkek bakıcıların öfkelenince atlara vurdukları, hayvanlara sert davrandıklarını, bu atların hırçın ve inatçı olduğunu belirtir. Kadınların ise aksine daha naif davrandıklarını, bu muamelenin atları daha uysal ve akıllı yaptığını izah eder (Murod, 2018: 484).

Eserin sonunda, atıyla köyüne dönmekte olan Ziyadulla'yı arabayla takip eden dört kişi bir derenin kıyısında onu attan indirip ölesiye dövmeye başlarlar. Durumu fark eden tarlan at, adamların üzerine saldırır ve sahibini ölümden kurtarır. Ata binemeyecek kadar darbeler almış olan Ziyadulla'nın yanına gelerek çömelir ve üzerine binmesini sağlar. Tarlan at köye doğru yavaşça ilerlemeye başlar. Ağır yaralı olan Ziyadulla atıyla dertleşirken sarf ettiği cümleler, onun atını ne kadar sevdiğini, ona ne kadar bağlı olduğunu göstermesi bakımından önemlidir: "Bilmiyorum Tarlan, bilmiyorum. … Ben seni biliyorum Tarlan. Onlar benim için bigâne, Tarlan… He Tarlan, sen benim kardeşimsin, kardeşim. … He Tarlan, sen benim yeğenimsin, yeğenim. … He Tarlan, sen benim ağabeyimsin, ağabeyim. … He Tarlan, sen benim biraderimsin, biraderim. Tamam, ben artık kimseye biraderim demeyeceğim. Benim biraderim sensin, Tarlan. He Tarlan, sen benim ebedi biraderimsin, ebedi biraderim…" (s. 496). Ziyadulla, eserin sonunda atını aile üyelerinin de önüne geçirerek ona ne kadar değer verdiğini ifade etmiştir. At, Türk kültüründe bu cümleden Özbek'in yaşamında yeri doldurulamaz bir ehemmiyete sahiptir. Eserde baştan sona atın Özbek kültüründeki önemine vurgu yapılmaktadır. Derbend köyünden gelen köpkeri oyuncusu ise atına "babam" diye hitap etmektedir (s. 435).

Eserde yeri geldikçe atların renklerine (donlarına) göre adlandırılmasıyla ilgili de bilgiler paylaşılır:

Burnaç (burnoch) at: Alnı kaşka, burnu ala olan atlara denir. Ayakları da ala olur. Kök burnaç, kara burnaç, doru burnaç, jiyran burnaç diye bilinen türleri de vardır. (s. 423). Saman at: Gövdesi sarı, yele ve kuyruğu siyah olur. Yele ve kuyruğu

beyaz olanları da vardır (s. 423). Ciyran (jiyron) at: Kumral veya kestane renginde olur. Ayağı alacalı olur. Bazılarının alnında kaşkası da vardır (s. 426). Aktuyak (oqtuyoq) at: Bu atlar taşlı yerlerde koşamamaktadırlar. Taşlar tırnaklarını parçalamaktadır (s. 421). Çağır (chag'ir) at: Bu atların gözleri mavi olduğundan güneşe doğru koşamazlar (s. 433). Çil (chil) at: Siyah, beyaz, mavi tonlarda olmak üzere çil olan atlara denir (s. 435). Almeköz (olmako'z) baytal: Gözleri deve yavrusununki gibi iri iri, yusyuvarlak, elma gibi; çukur ve kapkara olan atlara denir (s. 470). Yermitti at: Sarı donlu, kılları buzağınınki gibi uzu uzun olan küçük at, midilli (s. 478). Büyra (buyra) at: Kılları, kuzunun günü gibi kıvırcık kıvırcık ala göz at (s. 479).

Eserde ayrıca hiçbir açıklama yapılmadan şu at isimlerine de atıf yapılır: kızılkök (s. 423), kızbel (s. 427), kök saman (s. 429), çobır (cho'bir) (s. 432), karabayır (qorabayir) (s. 444).

1.2. Köpkeri

At ile oynanan oyunlar Türklerde en eski dönemlerden beri çok yaygındır. Bu tür oyunlar spor ve eğlence maksadıyla oynandığı gibi, savaşlara hazırlık anlamında da adeta tatbikat niteliğindeydiler. Sovyetler Birliği döneminde bilinen sebeplerle bu tür ata sporları neredeyse bitme noktasına getirilmişse de Türk cumhuriyetleri bağımsızlıklarını elde ettikten sonra bu oyunlara karşı ilgi yeniden artmaya başlamıştır. Ulusal ve uluslararası federasyonların kurulmasıyla bu oyunlar hem teşvik edilmekte hem de belli ölçülerde destek sağlanmaktadır.

Köpkeri oyunu günümüzde özellikle Kazak, Kırgız, Türkmen ve Özbekler arasında daha sık icra edilmektedir. Türkistan coğrafyasında yaşayan Tacikler arasında da etkileşim sonucu bu oyun oynanmaktadır.

Oyun, Özbekçede ulak (uloq) adıyla da bilinmektedir. Özbekçede 0-6 aylık oğlağa ulak denir. Köpkeri çoğunlukla oğlak ile oynandığı için oyuna bu adın da verildiği bilinmektedir (Rahnatullayev, 2000: 388). Köpkeri oyununun asıl adı "bozkurt" manasına gelen "kök-börü"dür. Köpkeri, "kökbörü"den evrilme bir sözcüktür. "Kök-börü" bütün Türk dünyasında kullanılan en eski ortak adlandırmadır. Köpkeri, günümüz Türk boyları arasında değişik adlarla anılsa da oyunun temel kuralları küçük farklılıklarla her yerde aynıdır (Türkmen, 2007: 95-108).

"Köpkeri, hakem tarafından ortaya bırakılan oğlağın at üzerinden kapılarak hedefe götürülmesi üzerine kurulu bir oyundur. Oyuncular esasen tek başlarına yarıştıkları halde takımlar halinde de yarışabilmektedirler. Binici, kaptığı oğlağı bacağıyla atın sağrısı arasına sıkıştırarak götürüp hedefe bırakır ve böylece bir tur tamamlanmış olur. Tur sayısında bir sınırlama bulunmaz. Oğlağı hedefe getiren yarışmacı, önceden belirlenmiş olan ödülü alır. En yaygın ödüller arasında büyük baş hayvan, koyun, halı, kilim, kaftan, saat, nakit para vs. sayılabilir. Köpkeri genellikle sünnet törenlerinde, düğünlerde, şenliklerde, Nevruz'da, tarım ve

hayvancılık esaslı tabiat ve mevsim bayramlarında vs. oynanır. Oyunun galibine verilen ödüller umumiyetle düğün sahibi veya eğlenceyi tertip eden kişi/ler tarafından karşılanır. Köpkeride başarılı olabilmek için binicinin tecrübeli olması yetmez. Atın da güçlü, hızlı ve bilhassa bu oyunu oynamaya alıştırılmış, bu yönde eğitilmiş olması gerekir. Artık köpkeri oynayamayacak kadar yaşlı kişilerin bu özellikleri haiz atları var ise genç oyuncular tarafından kiralanabilmektedir. Bu durumda, kazanılan ödül binici ve at sahibi arasında pay edilir. Özbekistan'da bilhassa bağımsızlık döneminden itibaren köpkeri oyunu yeniden canlanmaya başlamıştır. Ülkenin her tarafında oynanmasına rağmen özellikle Kaşkaderya, Surhanderya, Semerkant ve Buhara vilayetlerinde gelenek çok daha canlıdır (Sattor, 2007: 45-49).

Atın Kişnediği Akşam uzun hikâyesi, köpkeri üzerine yazılmış bir eserdir. Yazar, hikâyede Batır adlı bir kişinin ağzından bu durumu şöyle dile getirtir: "… Mesela, işte bizim Tağay! Zavallı Böri'nin oğlu! … Güreşi yazmıştı. Şimdi köpkerinin de kitabını yazıyormuş…" (Murod, 2018: 445). Hikâyenin başkahramanı Ziyadulla, köpkeri oynamak için yetiştirdiği atıyla köy köy, düğün düğün dolaşarak oyunlara iştirak etmektedir. Katıldığı her oyunda köpkerinin kuralları, incelikleri hakkında bilgi verilir. Esere baştan sona serpiştirilmiş olan bu bilgiler bir araya getirildiğinde, köpkeri ve bu oyunla ilgili bütün gelenekler okuyucunun zihninde şekillenmektedir.

Oyuna genellikle aynı köylü olan biniciler birlikte gitmekte ve takım olarak yarışmaktadırlar. Bir köyden başka bir köye giden köpkeri takımı hürmetle karşılanıp misafir edilmektedir. Diğer köylerden gelen köpkeri oyuncularının hepsini düğün sahibi ağırlayamayacağından, köylüler misafirleri bölüşmektedirler. Düğün evinden, misafir ağırlayan bu evlere düğün yemeği gönderilmektedir. Oyuncular, oyuna başlamadan önce, atlarıyla birlikte son hazırlıklarını yaparlar. Köpkeri oyuncuları başlarına *telpek* (telpak) denilen kalpak ve ayaklarına özel köpkeri çizmeleri giyerler. Teke derisinden dikilen bu çizmeler uzundur. Deri, içi dışa gelecek biçimde tersyüz edilerek dikilir. Çizmenin yüzeyi, derinin sağ tarafıdır. Çizme, sığırın iç yağıyla yağlanır. Böylece su ve soğuk geçirmez (s. 420-421). Köpkeri oynayan oyunculara binici manasında *çevendaz* (chavandoz) denilmektedir. Aynı takımda yer alan oyuncular *üzengi yoldaşları* (uzangi yo'ldoshlari) diye anılmaktadır. Köpkeri oynamak ise genellikle *köpkeri çapmak* (ko'pkari chopmoq) veya *ulak çapmak* (uloq chopmoq) diye ifade edilmektedir. Oyunu yöneten hakeme *bekavul* (bekovul) denir. Oyunda ortaya konulan ödülün genel adı ise *zat* (zot)tır. Ödül olarak bir miktar para, pirinç, yağ, kaftan, kumaş, halı, kilim, keçi, koyun, öküz vs. verilmektedir (s. 422, 430, 433, 435). Bazı oyunlarda oğlak kapıldıktan sonra belirlenen bir yere götürülüp atılması gerekir. Genellikle çukur olan bu hedefin ismi *karalık* (qoralik)tır. (s. 412, 426-435). Köpkeride çok at olunca oyunu oynamak hem daha zevkli hem de daha kolaydır. Bu durumlarda tecrübeli bir oyuncu, güçlü ve eğitimli bir atla oğlağı daha kolay kapabilmektedir (s. 451). Oğlağı kapmaya çalışan,

oğlağın bulunduğu yerde atlarıyla adeta girdap gibi dönen oyuncular topluluğunun genel adı *töde* (to'da)dir. Oyunun daha iyi oynanabilmesi için kesilmiş oğlak bazen suda bekletilmektedir. Böylece hem ağır olur hem de kolay kolay parçalanmaz. Yaklaşık elli kilogramlık bir oğlağın atın üzerindeyken yerden kaldırılması ve hedefe koşulmasının sırrı, atın koşarken oluşturduğu rüzgârdadır. Bu rüzgâr, oğlağı bir ölçüde hafifletmektedir. Oyundaki başarının yüzde sekseni ata aittir. O yüzden galip gelindiğinde at adı anılmaktadır (s. 452-453). İyi eğitilmiş bir at, oyuncunun işini de kolaylaştırabilmektedir. Ziyadulla'nın tarlan atı da çok iyi eğitilmiştir. Bir seferinde tarlan at oğlağın üzerine basar ve diğer oyunculara oğlağı kaptırmaz. Ziyadulla, oğlağı yerden alamayınca, at ön ayaklarının üzerine diz çöker. Ziyadulla oğlağı kapınca at ayağa kalkar, geri geri giderek grubu yarar, birazcık boşluk bulunca ok gibi ileri fırlar (s. 460). Oyuncunun, yerden oğlağı kaparak grubu yarıp çıkması ve meydanda bir turlayarak oğlağı yere atmasına *ulak ayırmak* (uloq ayirmoq) denmektedir. Ziyadulla kendi atıyla oyuna katıldığında genellikle bir kez de olsa oğlak ayırabilmektedir. Bazen de, artık yaşlandığı için köpkeri oynayamayan Cöre Dede'nin atıyla oyuna iştirak eder. Cöre Dede'nin atı da iyi eğitimlidir. Ziyadulla bu atla oynadığında da başarılı olmaktadır. Alınan ödülün yarısını Cöre Dede'ye teklif etse de o hiçbir zaman kabul etmez. Ulak ayırmanın bilinmesi gereken önemli incelikleri vardır. Bir atlının elinden oğlağı kapmak isteyen oyuncunun atının biraz ileride olması gerekir. Biraz geride veya yan yana olunduğunda kapılıp alınırsa oğlak o hızla atın göğsüne veya ön ayaklarına çarpar. Bu durumda atın tepe taklak yıkılması işten bile değildir (s. 479-480). Köpkeri, sert ve tehlikeli bir oyun olduğu için zamanla bazı etik kurallar geliştirilmiştir. Bu kurallar oyuna başlamadan önce hakem (bekavul) tarafından yüksek sesle herkese yeniden hatırlatılır: "Biniciler, hey! Sözümü sağ kulağınla da sol kulağınla da iyi dinle! İp (çilvir) salma, bir! Birbirinize kötü söz söylemeyin, iki! Kamçı vurma, üç! Yere düşen binici üstüne at sürme, dört! Birinin atı kaçtığında yakalamasına yardım et, beş! … Birinciye ödül olarak bir örtü, on som para var! Duymadım demeyiniz!" (s. 422) diyerek oyunu başlatır. Eserin başka bir bölümünde *çilvir* (chilvir) hakkında bilgi verilir: Çilvir, yarım kulaç uzunluğunda iptir. Başparmak kalınlığındadır. İki ucu, bilek ve eyerin kaşının sığacağı şekilde halka biçiminde düğümlenir. Oyuncu halkayı oğlağın bacağına geçirir, diğer uçtaki halkayı da bileğine geçirip ipi koluna dolar. Bu durumda oğlağın başka bir oyuncu tarafından çekip alınması mümkün değildir. Bazen de halkayı bileğine değil, eyerin kaşına geçirir. Bunu yapmak daha zordur. Artık oğlağın kaptırılması imkânsızdır. Fakat her ne olursa olsun ip/çilvir salmak etik değildir, hile sayılır. Hakem/bekavul bunu fark ettiğinde oyuncuya ödül verilmez (s. 428-429). Köpkeriye katılan bütün oyuncular kalabalığın içine girip oğlağı kapmak zorunda değildir. Bazıları kenarda beklerler. Bir oyuncu, oğlağı yerden kapıp kalabalığın arasından çıkınca bu kenarcı oyuncular onun peşine takılarak oğlağı elinden kapmaya çalışırlar. Kenarda bekledikleri için bu tür oyunculara kenarcı binici anlamında *çekkegir çevendaz* (chekkagir chavandoz) denir (s. 433).

1.3. Atasözleri

Tağay Murad, Özbek edebiyatında, roman ve hikâyelerde atasözlerini en çok kullanan yazarlardan biridir. Okuyucu, onun bütün eserlerinde bu özelliği hemen fark edebilmektedir. *Atın Kişnediği Akşam* uzun hikâyesinde toplam kırk yedi atasözü kullanılmıştır.

Atasözleri, bağlam merkezli olarak, konuşma/sohbet sırasında söylenir. Tartışılan konuyu desteklemeye yönelik bir işleve sahiptirler. Atasözleri, toplumun ortak tefekkürüyle oluştukları için, yaşatıldıkları toplumun dünyaya ve hayata bakışlarını, değerlerini, yargılarını yansıtırlar. O yüzden atasözleri millî değerlerin, geleneğin, ananenin yaşatıldığı muhit ve tabakalarda daha çok kullanılır. Bu eserde de atasözleri daima geleneği temsil eden kişilerin ağzından dile getirtilmiştir. Eserin başkahramanı Ziyadulla, sistem tarafından dışlanmış olan geleneğin temsilcisidir. Eserde geçen aşağıdaki atasözlerinin neredeyse tamamı, bağlam merkezli olarak, Ziyadulla'ya söylettirilmiştir. Birkaç tanesi ise Ziyadulla'nın yakın arkadaşları veya dostları tarafından ifade edilmiştir ki bu insanlar da geleneği temsil eden tiplerdir.

Atasözleri, kısa olmalarına rağmen, sözlü edebiyatın en didaktik özellik gösteren türüdür. Bu kısa yapıların içine çok yoğun bir anlam dünyası sığdırılmıştır. Eserlerinde öğreticilik kaygısı taşıyan Tağay Murad, atasözlerinin didaktik gücünden azami derecede istifade etmeyi ihmal etmemiştir. *Atın Kişnediği Akşam* uzun hikâyesinde kullanılan atasözleri içinde en büyük grubu at ile ilgili olanlar oluşturmaktadır. Bu da eserin konusuyla gayet mütenasiptir. Özbek halk kültüründe at ile ilgili atasözlerinin sayısı -varyantları da hesaba katılacak olursa- yüzlerle ifade edilecek kadar çoktur (bk. Siddiqov, 1986; Shomaqsudov ve Shorahmedov, 1988; Shomaqsudov ve Shorahmedov, 2018). Yazarın, bunlar arasında bağlama en uygun olanlarını seçip kullandığını söyleyebiliriz. İkinci sırada ise evlilik ve kellikle ilgili atasözleri yer almaktadır. Eserin arka planında bu temalar da işlendiği için yazar bu atasözlerini de bağlam merkezli olarak kullanmıştır. Aşağıda, incelediğimiz eserde yer alan atasözleri, işlenen konunun akışına uygun olarak kullanılış sırasına göre verilmiştir. İkinci sırada yer alan atasözünün haricinde, tamamı eserde bir kez kullanılmıştır:

Kambag'alni tuyaning ustida it qopadi / Fakiri devenin üzerinde bile it kapar (s. 410). *Sochim bo'lmasa-da tarog'im tillodan /* Saçım olmasa da tarağım altından (s. 411, 455). *Ot olsang Oboqlidan ol, ayol olsang Irg'alidan ol /* At alacaksan Abaklı'dan al, kız alacaksan Irğalı'dan al (s. 413). *Ot olsang ho'kiz qorindan ol, ho'kiz olsang ot qorindan ol* / At alacaksan öküz karınlısından al, öküz alacaksan at karınlısından al (s. 413). *Oti borning qanoti bor /* Atı olanın kanadı var (s. 414). *Ot bitdi, qanot bitdi /* At peyda oldu, kanat peyda oldu (s. 414). *Otangni ko'rdim ahmadi forig', onangni ko'rdim tovoni yoriq /* Babanı gördüm boşta gezenin kalfası, anneni gördüm tabanı yarık (s. 414). *Ko'rpangga qarab oyoq uzat /* Ayağını yorganına göre uzat (s. 414). *Bor bo'lsa ko'rolmaydi, yo'q bo'lsa berolmaydi /* Var olduğunda

(ihtiyaç sahiplerini) göremez, yok olduğunda veremez (s. 414). *Kalning nimasi bor, temir tarog'i bor /* Kelin nesi var, demir tarağı var (s. 417). *Otga minsang boshingni o'yla, yerga tushsang otingni o'yla /* Ata bindiğinde kendini düşün, yere indiğinde atını düşün (s. 420). *Ot tepkisini ot ko'taradi /* Atın çiftesini at kaldırır (s. 420). *Odam so'zlashib topishadi, yilqi kishnashib topishadi /* İnsan/lar konuşa konuşa, yılkı kişneye kişneye buluşur/anlaşır (s. 421). *Oshingni yesa-da mard yesin, boshingni yesa-da mard yesin /* Aşını yese de mert yesin başını yese de mert yesin (s. 426). *Sut bilan kirgan jon bilan chiqadi /* Süt ile giren (huy) can ile çıkar (s. 427). *Eshak yiqitsa tuyog'ini to'shaydi, ot yiqitsa yolini to'shaydi /* Eşek düşürürse toynağını serer, at düşürürse yelesini serer (s. 428). *Yomondan qoch-da qutul, yo, ton-da qutul /* Kötüden kaç da kurtul olmazsa inkâr et de kurtul (s. 429). *O'zbek eli o'r keladi, o'zi o'jar zo'r keladi /* Özbek halkı galip gelir, kendisi inatçı (onu yenmek) zor gelir (s. 431). *O'roqda yo'q, mashoqda yo'q, xirmonda xozir /* Orakta yok, başak (toplama)da yok, harmanda hazır (s. 433). *Yolg'iz otning changi chiqmaydi, changi chiqsa-da dong'i chiqmaydi /* Tek atın tozu çıkmaz, tozu çıksa da şöhreti yayılmaz (s. 436). *Kaldan taroq so'rama /* Kelden tarak isteme (s. 439). *Ot, yigitning yo'ldoshi /* At, yiğidin yoldaşı (s. 441). *Bir kalning hiylasi qirq kishini charchatadi /* Bir kelin hilesi kırk kişiyi yorar (s. 449). *Haq saqlasa balo yo'q, Haq qarg'asa davo yo'q /* Hak korursa bela gelmez, Hak lanetlerse deva bulunmaz (s. 450). *O'zing yaxshi olam yaxshi, o'zing yomon olam yomon /* Sen iyiysen âlem de iyi, sen kötüysen âlem de kötüdür (s. 450). *Men o'z g'amim bilan, mulla mening ... bilan /* Bu atasözü metinde de üç noktalı şekilde yazılmıştır. Üç noktayla gösterilen sözcük tahmin edilebilmektedir. Atasözünün Özbek kültüründeki en yaygın diğer varyantı "*Men o'z holim bilan, mulla mening molim bilan*" yani, "Benim derdim kendi hâlim, mollanın derdi benim malım" şeklindedir (s. 450). *Orachiga olti tayoq /* Kavgayı ayırt edene altı dayak (s. 458). *Nasib etsa kelar Shomu Iroqdan, nasib yitsa ketar qoshu qaboqdan /* Nasipte var ise gelir Şam'dan, Irak'tan; Nasipte yok ise kaybolur gözünün önünden (s. 459). *Davlat-da egiz-egiz, mehnat-da egiz-egiz /* Dünya malı da çift çift, çalışmak da çift çift (s. 459). *Qazisan, qartasan, asli naslingga tortasan /* Kazi[6] de karte[7] de olsa cinsine çeker (s. 471). *Kuyovni payg'ambarlar-da siylagan /* Damada peygamberler de iyi davranır (s. 474). *Bo'ydoqning aqli ikki ko'zida bo'ladi /* Bekârın aklı iki gözünde olur (s. 476). *Yigitning boshi ikkita bo'lmagunicha moli ikkita bo'lmaydi /* Yiğidin başı iki tane olmadıkça (evlenmedikçe) malı iki olmaz (s. 476). *Yosh yiğit ko'zi bilan qiz olma /* Toy delikanlının gözü ile kız alınmaz (s. 476). *Yosh bolaga ish buyur-u, izidan o'zing yugur /* Çocuğa iş buyur, arkasından kendin koş (s. 476). *Bir yaxshiga bir yomon har yerda bor /* Bir iyiye karşılık bir kötü her yerde var (s. 478). *Indamagin kalga, o'zi kelar holga /* Ses çıkarma kele, kendi gelir yola (s. 478). *Kal o'zini ovutar, qo'ltig'ini sovutar /* Kel kendini avutur, kendi kendini coşturur (s. 479). *Yaxshi otdan yiqilsa, yomon ta'nachi bo'ladi /* İyi

[6] At etinden yapılmış salama Türkistan'da yaygın olarak kazi (qazi) denir.

[7] Atın kalın bağırsağından yapılan ve özellikle soğuk yenilen yemeğe karte (qarta) denir.

(kişi) attan düştüğünde kötü onu aşağılar (s. 480). *Og'zing qora qon bo'lsa-da, g'animing oldida tupurma /* Ağzın kara kan dolsa da düşmanın önünde tükürme (s. 482). *Eshak egasini tanimaydi, pishak bekasini tanimaydi /* Eşek sahibini tanımaz, kedi evin hanımını tanımaz (s. 484). *Elning qulog'i ellikta /* Elin kulağı elli tanedir (s. 487). *Yomon gap raketadan oldin yuradi, yaxshi gap toshbaqadan keyin yuradi /* Kötü söz mermiden hızlı gider, iyi söz kaplumbağadan yavaş gider (s. 487). *El og'ziga elak tutib bo'lmaydi /* Elin ağzına elek tutsan da kapanmaz (s. 487). *Kuygan o'lanchi bo'ladi, suygan laparchi bo'ladi /* Yanıp tutuşan ölenci[8] olur, seven leperci[9] olur (s. 489). Osmon olis, yer qattiq / Gökyüzü uzak, yer katı (s. 494).

1.4. Rüya

Eserin başkahramanı Ziyadulla bir gün rüyasında Mamasuluv adlı kızı görür. Uyandıktan sonra kızı bir türlü unutamaz. Kendi köylüsü olan bu kıza görücüler gönderir ve onunla evlenir. Mamasuluv'a gördüğü rüyayı anlatır. Kız, aynı rüyayı kendisinin de gördüğünü söyler. Onunla evlenmesinin bir sebebinin de bu olduğunu belirtir (s. 412-413).

Türk halk kültüründe rüya motifi önemli bir iletişim vasıtasıdır. Özbek destanları ve halk hikâyelerinde, masallarında rüya sıkça işlenen motiflerden biridir (bk. İşankul, 1997; İşankul, 2010). Rüya motifleri içinde sevgililerin birbirlerine rüya yoluyla âşık olmaları da önemli derecede yer tutar. Ziyadulla ve Mamasuluv'un evlenmeden önce birbirlerini rüyada görmeleri ve sevmeleri, okuyucunun bilinçaltında onları belli bir konuma taşımaktadır. Bu konum, halk anlatılarından süzülüp gelen destansı aşkların zihnimizde yankısını bulan yerli, millî, bizden ve bize ait olan bir soyut âlemdir. Yazar, bütün değerleri sömüren Sovyet sistemi karşısında yenik düşen, kendi toplumuna, kültürüne yabancılaşan mankurt bireylerin karşısına Ziyadulla gibi sağlam bir karakter çıkarmıştır. Ziyadulla, atalarından miras kalan bütün değerlere sadıktır. Yazar, onun evliliğine rüya motifini -hiç şüphe yok ki-bilinçli olarak eklemiştir. Yukarıda belirtildiği üzere Ziyadulla'nın atı da tıpkı Köroğlu'nun Kırat'ına özel bir yöntemle eğitilmiştir. "Ziyadulla ve atı" ile "geleneksel destan kahramanı ve atı"na gönderme yapılmıştır. Ziyadulla'nın ait olduğu dünyayı göstermesi açısından bu çok önemlidir.

1.5. Bahşılık Geleneği

Özbek destan anlatıcıları ve ozanlarının genel adı bahşı (baxshi)dır. Bahşılar genellikle hayvancılıkla geçinen kırsal kesimde, çobanlar arasından çıkarlar. Çobanlar umumiyetle dombıra çalarlar. Çobanlık yapan çocuklar henüz küçük yaşlarda dombıra çalmayı öğrenirler. Ozanlık kabiliyeti olanlar bir ustanın yanında bir süre eğitim alarak profesyonel bahşı olurlar. Böyle bir eğitimden mahrum olanlar ise amatörce çalıp söylemeye devam ederler (Mirzayev 1979: 33-34). Ziyadulla da

[8] Düğün merasimlerinde söylenen türkü türü.
[9] Düğün merasimlerinde söylenen türkü türü.

hayvancılıkla uğraşan kırsal kesimde büyümüştür. Okuldan sonra birkaç iş dener ve sonunda çobanlık yapmaya başlar. Çobanlık yaparken dombıra çalmayı ve destan söylemeyi öğrenir: "Kırlarda koyun otlatıp ney çaldım. Nefesim yetmedi. O zaman eski bir dombıra buldum. Dombıramı şakıttım, uçsuz bucaksız kırlara, yayılıp otlayan koyunlara, zirvelerin tepesinde durmaksızın ötüşen kuşlara, kat kat apak bulutlara destan söyledim. Bu destanları uzun kış geceleri dedelerimizin biri bırakır biri söylerdi. Dedelerimizin çoğu rahmetli oldu. Rahmetliler gibi destan söylemek mümkün olmadı" (s. 411).

Ziyadulla, çobanlık mesleğinin inceliklerini anlatması için bir gün radyoya çağrılır. Giderken yanında dombırasını da götürür. Burada geçen konuşmalar üzerine Ziyadulla'nın eski kafalı olduğuna karar verilir ve radyoda konuşma yapmasına izin verilmez. Ziyadulla, radyoda çalışan köylüsüne dombıra eşliğinde terme[10] söylemeye başlar: "Muhabir Bey, bilmem haberiniz var mı, az çok destan söylemesini de biliyorum. ... Atalarımızın sanatı yerde kalmasın istiyorum. ... Coşup gittim. Dombıramı alıp destana başladım. Destanımda bir avluya gelin geldi. Avluda ateş yakıldı, çalgı çalındı. Gelin atla geldi. At, ateşin etrafında bir döndü. At, destan oldu:

"Boli-boli boling bor,	Balı balı balın var,
Ming tumorli noring bor,	Bin muskalık gücün var,
Jasadingga qarayman	Gövdene bakıyorum
Chopadigan holing bor.	Koşacak halin var.
...	
Otlarni boqsang qashib boq,	At bakacaksan kaşıyıp bak,
Olisdan suvini tashib boq,	Uzaktan suyunu taşıyıp bak,
Sira uzmagin yemini,	Sakın kesme yemini,
Yemini yemiga qo'shib boq."	Yemini yemine koşup bak.

(s. 417).

Günün birinde, atların et için kesime verileceği haberi gelir ve görevliler kimde at var ise ellerinden zorla almaya başlarlar. Ziyadulla, Tarlan'ından ayrılmamak için çok mücadele eder. Çünkü onun için Tarlan sadece bir at değildir. Tarlan'la ilgili benzetmeleri, onun köklerine ne denli bağlı olduğunu, geçmişinden asla kopamayacağını göstermektedir: "... Bu yele değil, ipek ipek! Bu yele değil, dombıra teli, dombıra teli! Tarlan at değil, Cumanbülbül'ün söylediği 'Küntuğmış'! Fazıl Yoldaş'ın söylediği 'Alpamış'! Kıvrım kıvrım boynu boyun değil, dombıra, dombıra! Küntuğmış kesime verilir mi? Alpamış kesime verilir mi? ... Bununkisi

[10] terme (terma): Bahşı şiirleri ya da destanların manzum kısımlarına verilen ad (bk. Musakulov, 1984).

kişneme değil, rebab müziği dinlemiş gibi oldum! Dombıra sesi duymuş gibi oldum!" (s. 438). Ziyadulla'nın her fırsatta destanlara, destan kahramanlarına ve bahşılara atıfta bulunması, onun bu geleneğe ne ölçüde bağlı olduğunu göstermektedir.

Ziyadulla bir dostunun evinde köpkerici arkadaşlarıyla otururken dombırasını alır ve atı üzerine terme söylemeye başlar. Daha sonra söylediği başka bir terme aracılığıyla bekâr bir arkadaşına evlenmesini tavsiye eder (s. 438). Ayrıca eserin başında kız alınacaksa Irğalı'dan alınması gerektiğine vurgu yapılır. Bunun sebeplerinden biri, Irğalı'nın kızlarının doğuracağı çocukların Alpamış gibi olacağı inancıdır. Zira meşhur destan kahramanı Alpamış da Irğalılıdır (s. 413).

1.6. Çocuk Sahibi Olmanın Önemi ve Çocuk

Türk bozkır kültüründe çocuk sahibi olmak çok önemlidir. Türk halk anlatılarında çocuğu olmayan insanların yaşadıkları toplumsal baskı ve içine düştükleri psikolojik durum, bu kültürde çocuğa ne denli önem verildiğini gösteren önemli bir veridir. Halk anlatıları milletin ortak muhayyilesinin ürünü olduğu için, bu anlatmalarda yer alan dünya algısı, dönemine bağlı olarak milletin ortalama görüşünü ansıtır. Dede Korkut metinlerinden *Dirse Han Oğlu Boğaç Han* hikâyesinde çocuğu olmayanlara farklı muamelenin yapılmış olması döneminin algısı açısından dikkate değerdir. Türk halk hikâyelerinde, Türk destanlarında en çok işlenen motiflerden biridir çocuksuzluk (bk. Alptekin, 1997; Yıldız, 2009).

Atın Kişnediği Akşam'da da çocuksuzluk motifi işlenir. Ziyadulla'nın köylüsü Cöre Dede'nin hiç çocuğu olmamıştır. Üç defa evlenmiştir. Çocuğu olmayan kadınlar onu birer birer terk edip başkalarıyla evlenmiş; çoluk çocuğa karışırmışlardır. Cöre Dede'nin milletin yüzüne bakacak gözü kalmaz: "Böylece, Cöre Dede'nin başı eğik kaldı. Kafasını önünden kaldıramaz oldu. Ziyafetlere katılmadı. Sokaklarda çizmelerinin burnuna bakarak yürüdü. Sesini bırakıp konuşamadı..." (s. 413).

Eserde aşerme motifi de işlenmiştir. Pazara giden Ziyadulla, Harezm iğdesine aşeren hanımına Harezm iğdesi alır (s. 454). Eserde yer verilen diğer bir motif de bebeğe nazar değmemesiyle ilgili inanıştır. Bu inanışa göre, bebekli bir eve geç vakit habersiz gelen misafir, giderken üzerinden herhangi bir şey (kıl, elbisesinden iplik parçası vs.) bırakmalıdır. Bırakılan bu nesneye ülgü (ulgu) denir. Ülgü ateşte yakılarak, misafirin getirmiş olduğu nazar, uğursuzluk vs. yok edilmiş olur. Geç bir saatte kapıyı çalan resmi görevlilerden Ziyadulla'nın annesi ülgü ister. Onlar ülgü vermeden giderler. Kadın arkalarından söz sayar ve bir tabakta üzerlik otu yakarak evin içinde üç defa dolaştırır. Böylece her türlü nazar ve uğursuzluğu kovmuş olur (s. 440). Nazara karşı üzerlik otu yakılması bütün Türk dünyasında yaygın bir uygulamadır (bk. Akalın, 1993; Çıblak, 2004).

1.7. Geleneksel Meslekler

1.7.1. Sınçı

Sınçı, Türk kültüründe Hunlardan beri bilinen (Esin, 2017: 1325) ve özellikle Türk destanlarında sıkça yer verilen en eski mesleklerdendir. Sınçı, gelenek içinde yetişmiş at uzmanıdır. Atların cinsini, yaşını, karakterini, hastalıklarını vs. bir görüşte anlayan kişidir (O'TIL, 1981: II, s. 53).

Ziyadulla, atın rahatsız olduğunu anlayınca sınçılık yapan bir dedeyi çağırtır. Sınçı, atın gözüne bakar ve yakında bir hastalık atlattığını anlar. "At şimdi şunu, yarın yapılacak köpkeriyi düşünüyor. Hastalıktan önceki gibi koşabilecek miyim koşamayacak mıyım düşüncesi onu huzursuz ediyor. Bunu gözlerinden anladım" (s. 451) der ve gider. Arkasından ev sahibi, Ziyadulla'ya atlarla ilgili bir efsane anlatır ve sözü sınçıya getirir: "Rivayet edildiğine göre atlar yılda bir defa geviş getirirlermiş. At geviş getirdiğinde nurlanırmış! Bütün vücudu parıldarmış, göz kamaştırırmış! Özellikle gözleri ışıl ışıl olurmuş! At, dev ya bu! Atın geviş getirmesi, sıra dışı bir yerde, sıra dışı bir zamanda olurmuş. Göz açıp kapayıncaya kadar başlayıp bitermiş. Atın geviş getirdiğini gören insan ya delirirmiş, ya bahtsız olurmuş ya bahtlı, ya da bilge veya nüktedan olurmuş. Dediklerine göre bu dede, atın geviş getirdiğini görmüş imiş…" (s. 451).

1.7.2. Sınıkçı

"Atlı-göçebe yaşam tarzları nedeniyle tabiat şartlarına dirençli fertlere ihtiyaç duyan eski Türklerde halk hekimliği uygulamaları çok zengindir" (Atnur 2010: 52). Bu uygulamalar içinde en yaygın olanlarından biri de kırık-çıkık tedavisidir. *Divanü Lûgat-it-Türk*'te *"kırılmak, bozulmak, incinmek"* anlamlarıyla yer alan Türkçe sın- (Atalay, 1986: 515) fiil kökünden türemiş olan kelime *kırıkçı* anlamına gelir. Bütün Türk dünyasında kırık, çıkık, incinme gibi yaralanmaları tedavi eden halk hekimliği mesleğinin geçmişten beri ortak adıdır. Eserde, Ziyadulla attan düşünce kolunu sınıkçıya göstermek için Karahan köyüne gider. Bu köyde eskiden Hıdır adında meşhur bir sınıkçı varmış. O ölünce mesleği oğlu Kurbannazar devam ettirmeye başlar. Kurbannazar, gözlerini yumarak Ziyadulla'nın kolunda elini gezdirmeye başlar. Dirsekteki çıkığı fark eder ve kemiği yerine oturtur. Ziyadulla'nın ağrıları biraz sonra iyice azalır (s. 485).

2. Sonuç

Atın Kişnediği Akşam adlı bu eserde halk kültürü unsurları at, köpkeri, atasözleri, rüya, bahşılık geleneği, çocuk ve geleneksel meslekler olmak üzere yedi alt başlıkta toplanmaktadır. Eserin bir uzun hikâye olduğu göz önüne alındığında yazarın halk kültürü unsurlarından azami ölçüde yararlandığı rahatlıkla söylenebilir.

Bu eserin halkbilimi açısından en önemli yanı, Özbek kültüründe at ve onunla oynanan köpkeri (kökbörü) oyununun ne denli önemli olduğunu göstermiş olmasıdır. Özbekçede at ile ilgili söz varlığının zenginliği esere yansıtılmıştır. At

yetiştiriciliği, atların özellikleri, atlarla ilgili inanışlar vb. konularda Surhanderya bölgesine mahsus oldukça özgün bilgi ve tecrübeler paylaşılmıştır. Türk kültüründe at kültü üzerine yapılacak çalışmalar için bu eser önemli bir kaynak teşkil edecek düzeydedir.

Eserde attan sonra en çok bilgi aktarılan diğer konu köpkeri oyunudur. Oyunun bütün kuralları, incelikleri gözleme dayalı olarak aktarılmıştır. Yazarın gerçek hayatta kendisinin de bir köpkeri oyuncusu olduğu bilindiği için, köpkeriyle ilgili bilgi aktarımında realist bir üslup dikkat çekmektedir. Türk dünyasında köpkeri/kökbörü oyunu üzerine yapılabilecek karşılaştırmalı çalışmalarda, profesyonel bir oyuncunun yazmış olduğu bu eser mutlaka önemli bir kaynak olacaktır.

Türk ozanlık geleneği, Maveraünnehir bölgesinde bahşılık geleneği olarak bilinmektedir. Günümüzde Özbek bahşılık geleneğinin en canlı yaşatıldığı eyaletlerden biri de Surhanderya'dır. Yazarın çocukluğu bu bölgede geçtiği için bahşılık geleneği eserde bağlam merkezli olarak ustalıkla işlenmiştir.

Eser, türü itibariyle kısa bir metin olmasına rağmen kırk yedi atasözü kullanılmıştır. Rüya, çocuk ve geleneksel meslekler başlıklarında tespit edilen bilgiler de dikkate alındığında yazarın halk kültürü unsurlarını işlemede çok başarılı olduğu söylenebilir. *Atın Kişnediği Akşam*, Özbek halk kültürünü tanıtması bakımından, Özbek yazılı edebiyatının en önemli eserlerinden biridir. Tağay Murad'ın diğer eserleri de bu bakımdan önemli bir hazinedir. Bu konuda daha geniş çalışmaların yapılması, Türk dünyası ve Türk kültürünün bir bütün olarak tanınması açısından önemlidir.

Kaynaklar

Akalın, Şükrü Halûk (1993). "Üzerlik", **II. Uluslararası Karacaoğlan ve Çukurova Halk Kültürü Sempozyumu 20-22 Kasım 1991 Adana, Bildiriler**. Adana: Çukurova Üniversitesi Basımevi, s. 247-260.

Alptekin, Ali Berat (1997). **Halk Hikâyelerinin Motif Yapısı**. Ankara: Akçağ Yayınları.

Atalay, Besim (1986). **Divanü Lûgat-it-Türk Dizini (Endeks),** C. IV. Ankara: TDK Yay.

Atnur, Gülhan (2010). "Sibirya'daki Bazı Türk Boylarının Destanlarında Halk Hekimliği Uygulamaları", **Bilig,** Güz, S. 55, s. 51-70.

Baydemir, Hüseyin (2016). "Özbek Bahşılık Geleneği ve Termeler", **Türk Dünyası Âşık Edebiyatı**. (ed. Naciye Yıldız, Fatma Ahsen Turan). Ankara: Gazi Kitabevi, s. 541-592.

Çıblak, Nilgün (2004). "Halk Kültüründe Nazar, Nazarlık İnancı ve Bunlara Bağlı Uygulamalar", **Türklük Bilimi Araştırmaları**, Bahar, S. 15, s. 103-125.

Esin, Osman (2017). "Orta Asya Ön Asya ve Anadolu Ekseninde Eski Türklerin Hayatında Önemli Bir Figür: At", **Ulakbilge**. 5 (14), s.1315-1334

İşankul, Cabbar (1997). "Özbekistan Folklorunda Rüya Motifi", **Türk Dünyası Dil ve Edebiyat Dergisi**. (Akt. Selami Fedakar), S. 4, s. 119-124.

İşankul, Cabbar (2010). "Rüya ve Bilmece", **Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi,** Cilt: X, S. 1, s. 91-98.

Mirvaliyev, Sobir (1993). **O'zbek Adbilari**. Toshkent: Fan Nashriyoti.

Mirzayev, To'ra (1979). **Xalq Baxshilarining Epik Repertuari**. Toshkent: O'zbekiston SSR Fan Nashriyoti.

Murod, Tog'ay (2018). "Ot Kishnagan Oqshom", **Tanlangan Asarlar (Romanlar, Qissalar).** (Nashrga tayyorlovchi: Ma'suma Ahmedova). Toshkent: Sharq Nashriyot-Matbaa Aksiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati, 409-496.

Musakulov, Abiyr (1984). ***Terma v Uzbekskom Folklore (Janrovaya Spetsifika, Klassifikatsiya, Poetika)***. Taşkent: Akademiya Nauk Uzbekskoy SSR İnstitut Yazika i Literaturı im. A. S. Puşkina, Dissertatsiya. (Yayımlanmamış doktora tezi).

O'TIL (O'zbek Tilining Izohli Lug'ati). I-II, Moskva, 1981.

Rahmatullayev, Shavkat (2000). **O'zbek tilining etimologik lug'ati**. Toshkent: Universitet Nashriyoti.

Sattor, Mahmud (2007). **O'zbek udumlari**. Toshkent: Cho'lpon nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi.

Shomaqsudov, Shotursun; Shuhrat Shorahmedov (1988). **Nega shunday deymiz.** Toshkent: G'afur G'ulom nomidagi Adabiyot va san'at nashriyoti.

Shomaqsudov, Shotursun; Shuhrat Shorahmedov (2018).**Ma'nolar maxzani, A-H, Ma'nolar shahriga bog'ishlangan kitob.** (nashrga tayyorlovchi: Murodjon Aminov). Toshkent: "O'zbekiston milliy ensiklopediyasi" Davlat ilmiy nashriyoti.

Siddiqov, Erkin (1986). **Qanotli so'zlar: maqollar, matallar, hikmatli so'zlar.** Toshkent: Yosh Gvardiya.

Tolkun, Selahittin (2015). "Tâğäy Murâd'ın Âtämdän Qâlgän Dälälär Romanında Sovyet Gerçeği ve Sovyet Eleştirisi", **Uluslararası Beşeri Bilimler ve Eğitim Dergisi**. C. 1, S. 2, s. 323-348.

Türkmen, Mehmet (2007). "Geçmişten Günümüze Türkler'de Kökbörü / Ulak-Tartiş / Buz- Kaçi /Torpak Tartiş / Kökpar Oyunu", **Türk Dünyası Araştırmaları Dergisi**, S. 166, s. 95-108.

Yıldız, Naciye (2009). "Türk Destanlarında Çocuksuzluk", **Millî Folklor**, S. 82, s. 76-82.

SÖZLÜK BİLİMİ AÇISINDAN *KÉLÜR-NÂME*

Kélür-nâme From The Point Of Lexicology

Funda KARA*

Öz

Muḥammed Yaʿḳûb-ı Çîngî tarafından 17. yüzyılın ikinci yarısında hazırlanmış olan *Kélür-nâme (Zebân-ı Türkî),* Çağatayca-Farsça iki dilli bir gramer-sözlüktür. İsmi itibarıyla Hindistan bölgesindeki sözlükçülük geleneğinin, düzenleniş bakımından da Arap sözlükçülük geleneğinin etkisini taşıyan bu mensur sözlüğün, tespit edilebildiği kadarıyla, Londra'da (İngiltere), Taşkent'te (Özbekistan) ve Uttar Pradesh'te (Hindistan) olmak üzere üç nüshası bulunmaktadır. Harekesiz yazılan Taşkent nüshası 35, bazı kelimeleri harekeli Londra nüshası 131, tamamı harekeli olan Hindistan nüshası ise 23 varaktır. Bu nüshalarda 1496'sı madde başı olmak üzere 6744 Çağatayca kelimeye yer verilmiştir. Madde başlarının 459'u fiildir. Fiiller, günümüz sözlükçülük anlayışında olduğu gibi mastar şekliyle gösterilmiştir. Taşkent nüshasında bir iki istisna dışında mastar eki -ince sıradan olanlar da dâhil- bütün fiillerde /-maḳ/ şeklindedir. Londra ve Hindistan nüshalarında da bütün fiillerdeki isim-fiil ekleri kalın sıradandır. Londra nüshasındaki fiillerin yaklaşık %80'inde ekin tonsuz biçimi kullanılmıştır. Hindistan nüshasında ise ekin sonundaki ünsüzler tonludur. Sözlükte fiillerin mastar şeklinden sonra, görülen yakın geçmiş, öğrenilen yakın geçmiş, gelecek, uzak geçmiş, şimdiki zaman çekimi; sırasıyla bunların olumsuzları; emir kipi ve olumsuzu; geniş zaman birinci çokluk çekimi ve bunun olumsuzu verilmiştir.

Kélür-nâme'de fiillerin örnekleriyle gösterilmesi, sözlük elemanı olmadıkları halde ek ve edatların sözlüğe dâhil edilmesi, kelimelerin hemen yanında veya sayfa kenarlarında açıklayıcı ifadelere yer verilmesi gibi hususlar, eserin gramer niteliği kazanmasını sağlamıştır.

Taşkent ve Londra'da bulunan nüshalar tematik usule (konularına göre), Hindistan nüshası ise Arap alfabesine göre düzenlenmiştir. Kelimeler, bugünkü sözlükçülük anlayışından farklı olarak, yan yana sıralanmıştır. İlk sırada Çağatay Türkçesindeki kelimeler, bunların altında da Farsça karşılıkları bulunmaktadır. Londra ile Hindistan nüshalarında kenar yazıları yoktur.

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü*; Prof. Dr., Ataturk University Faculty of Letters Department of Turkish Language and Literature*, fundakara@atauni.edu.tr

Nüshalardaki bâb ve fasıl sayıları da birbirinden farklıdır.

Hindistan ile Taşkent nüshalarında reddâdelerin gösterilişi ortaklık arz ederken Londra nüshasında reddâde bulunmamaktadır.

Anahtar kelimeler: Muḥammed Yaʿḳûb-ı Çîngî, *Kélür-nâme, Zebân-ı Türkî,* Çağatay Türkçesi, sözlük, sözlükbilimi, Çağatayca-Farsça sözlük.

Abstract

Kélür-nâme (Zebân-ı Türkî), prepared by Muhammed Yakûb-ı Çîngî in the second half of the 17th century, is a bilingual grammar-dictionary in Chagatai-Persian. This prose dictionary, which has the effect of the lexicography tradition in the Indian region by name, and the Arabic lexicography tradition in terms of its arrangement, has three copies, as far as can be determined, in London (England), Tashkent (Uzbekistan) and Uttar Pradesh (India). The Tashkent copy which was written without vowel point was 35, the London copy some words of which were written with vowel point was 131, the India copy all the words of which were written with vowel points was 23 folios. In these copies, 6744 Chagatai words, 1496 of which are entries, are included. 459 entries are verbs. Verbs are shown in infinitive form, as in today's lexicography. With a few exceptions in the Tashkent copy, the infinitive suffix -ince including ordinary ones -is / -maḳ / in all verbs. In London and India copies, the noun-verb suffixes in all verbs are velarized and ordinary. In 80% of the verbs in the London copy, without tone form was used. In the Indian copy, the consonants at the end of the insert are toned. After the infinitive form of the verbs in the dictionary, the perfect tense, learned recent past tense, future, distant past, present tense; their negatives respectively; imperative and negative; present tense first person plural and its negative is given.

Issues such as showing verbs in Kélür-name with examples, including affixes and prepositions even though they are not dictionary elements, including explanatory statements right next to the words or on the page edges provided the work to have a grammatical quality.

The copies in Tashkent and London are arranged in a thematic manner (according to their subjects) and the Indian copy is arranged in Arabic alphabet. Unlike today's understanding of lexicography, the words are listed side by side. The first place is the words in Chagatai Turkish and below them are Persian equivalents. There are no editorials in London or India copies.

The numbers of sections and chapters in copies are also different.

In the manuscripts in India and Tashkent, the display of words put under the pages to show the pages that follow each other is common, whereas the London copy does not have the words placed under the pages to show successive pages.

Keywords: Muhammed Yakûb-ı Çîngî, Kélür-nâme, Zebân-ı Türkî, Çağatay Turkish, dictionary, lexicology, Chagatai-Persian dictionary.

Giriş

Kélür-nâme diğer adıyla *Zebân-ı Türkî*[1], Hindistanlı bir Türk olan Muḥammed Yaᶜḳûb-ı Çîngî tarafından 17. yüzyılın ikinci yarısında yazılmış ve Baburluların altıncı hükümdarı I. ᶜÂlem-gîr Şah'a (Muḥammed ᶜÂlem-gîr Şah/Evrengzib) ithaf edilmiş Çağatayca-Farsça iki dilli bir gramer-sözlüktür. Eserin tespit edilebildiği kadarıyla Londra'da (İngiltere), Taşkent'te (Özbekistan) ve Uttar Pradesh'te (Hindistan) olmak üzere üç nüshası bulunmaktadır.

Mensur sözlük (İlhan, 2009: 551) sınıfına giren *Kélür-nâme*, ismi itibarıyla Hindistan bölgesindeki sözlükçülük geleneğinin, düzenleniş bakımından da Arap sözlükçülük geleneğinin etkisini taşımaktadır.

Kélür-nâme Adı

Zebân-ı Türkî diye tanınsa dahi eserin asıl adı *Kélür-nâme*'dir. *"Fihrist-i ebvâb-ı Kélür-nâme*[2]*"* ara başlığı ve sadece Hindistan nüshasında bulunan *"Kélür-nâme-i Türkî âmed-nâme"* ana başlığında bu ad iki kez belirtilmiştir. *Kélür* kelimesi, Türkçe gel- fiiline /-ür/ gelecek zaman eki[3] getirilerek yapılmıştır, *nâme* ise Farsçadır. Çağatayca ve Farsça kelimelerinin birlikte kullanılması, eserin iki dilli sözlük olmasıyla örtüşmektedir.

Sözlükçülük geleneğinde, özellikle anonim eserlerde, sözlükteki ilk kelimenin esere isim olarak verilebildiği malumdur: *Abuşka* gibi. Bu durum *Kélür-nâme* için geçerli değildir çünkü sözlükteki ilk fiil *oku*-'tır, *kel*- fiili ise 10. bâbda yer almaktadır.

Müellifin, çalışmasına *Kélür-nâme* ismini vermesi, Hindistan'daki kitap adlandırma geleneğinden kaynaklanmaktadır. *Âmedennâme* (1211/1796), *Kitâb-ı Âmeden* (Öz, 2010: 324, 328), *Ameden-i Türkî, Amednâme-i Türkî vü Farisî* (Bilkan, 1996: 1101) gibi aynı bölgede yazılan Farsça sözlük-gramer adları da bu iddiayı kuvvetlendirmektedir; zira *kélür* kelimesinin Farsça karşılığı *"âmed"*dir.

---

[1] Bu çalışmada yer alan bilgiler, *Zebān-ı Türkī (Kélür-nāme) İnceleme-Metin-Dizin* adlı kitaptan (Kara, 2011) alınmıştır.

[2] Fihrist-i ebvāb-ı Kélür-nāme ki ānçi be-Zebān-ı Türkī be-ḫāṭır-ı eẕᶜaf resīde ānrā cemᶜ nümūde tā ez-berāy-ı mübtediyān be-kār āyed ve ez-ḫᵛānden īn der ıṣṭılāḥ-ı Türkī be-baᶜż-ı ḳāᶜide ve luġat-ı bī-perend ü behre gīrend (Kara, 2011: 132).

[3] Kelimenin Farsça karşılığı *āmed-nāme*'dir; āmed, gelecek zaman için kullanılır. Kelime *āyed-nāme* olsaydı geniş zaman çekimi düşünülebilirdi.

Kélür-nâme'nin Amacı

Sözlük biliminde eserin amacının tespiti oldukça önemlidir çünkü amaç, sözlüğün türünü belirler (Usta, 2006: 226). *"Çağatay sahası Türk sözlükleri birbirlerinden yararlanarak oluşturulmuş eserlerdir"* (Yavuzarslan, 2009: 11) ve daha ziyade Ali Şîr Nevâyî'nin eserlerini anlamaya yöneliktir. Oysa *Kélür-nâme*, dönemindeki sözlüklerden daha farklı bir çizgidedir. Eserini atalarının diliyle yani Türk diliyle telif ettiğini söyleyen Muḥammed Yaʿḳûb-ı Çîngî, sözlüğün fihrist bölümünde, kendisinin (*fakir*) aklına gelenleri topladığını, Türk dilini yeni öğrenenlerin faydalanmaları için Türkçe kelime ve gramer kurallarını tercüme ettiğini belirtmiştir. Buna göre eseri, Türkçeyi öğretmek maksadıyla yazılmış genel bir sözlük olarak nitelendirmek mümkündür.

Sözlüğün amacı, dil malzemesinin şekillenmesine de zemin hazırlamıştır. Esere, öncelikle bilinmesi gerektiği düşünülen, iletişimi basit düzeyde gerçekleştirebilecek, günlük ihtiyaçları veya iletişimi kolayca karşılayabilecek, kullanım sıklığı yüksek kelimeler alınmıştır. Bu kelimeler, aynı zamanda toplumun yapısı hakkında ipuçları vermektedir. Büyük baş hayvan isimlerinin çeşitlere ayrılması, ahalinin hayvancılıkla ilgilendiğine; 'at'ın çevrelerinde bulunan diğer yük hayvanlarından daha ayrıcalıklı düşünüldüğüne; akrabalık adlarının çeşitliliği aile yapısının kuvvetliliğine vs. işarettir.

Kélür-nâme'nin Söz Varlığı

Sözlüğün üç nüshasında 1496'sı madde başı olmak üzere 6744 Çağatayca kelimeye yer verilmiştir. Madde başlarının 459'u fiildir. Sözlük elemanı olmadıkları halde ek ve edatlar da sözlüğe dâhil edilmiştir. Bu durum, kavram ilişkilerinin hangi biçimbirimlerle yapıldığını okuyucuya (Türkçeyi öğrenecek kişilere) gösterme isteğinden kaynaklanmaktadır.

Türk dilini yeni öğrenenlerin faydalanmaları maksadıyla hazırlandığı için, sözlükte eş yazımlı ve eş anlamlı kelimelere de özellikle yer verilmiştir. Madde başlarının 189'unu (yaklaşık %13) değişik alanlarda kullanılan eş yazımlı (çok anlamlı), 390'ını da (yaklaşık %26) yakın anlamlı kelimeler oluşturmuştur (Kara, 2014: 54).

Kélür-nâme'de Hindistan'daki Türklerin günlük konuşma dilinden geniş ölçüde faydalanılmıştır. Eserde bulunan aynı anlamdaki kelimelerin varlığı buna bağlanabilir: 'çok' anlamında 'köp, asru köp', yıldırım için 'yaşın, çaḳın, ıldırım', 'bilevi'ye 'bilev, ḳayraġ' denmesi gibi.

Sözlükte az sayıda da olsa başka dillerden ödünç kelimelere de yer verilmiştir:

-*şahin* (terazi), *vertiş* (bıldırcın), *būriyā › bura* (saman; hasır) → Farsçadan alıntı kelimeler.

- *çandavul*: artçı birlik→ Moğolca

- *lüy*: timsah→ Çince vs.

Kelimelerin kolay ve kullanılır, üslubun da açık ve yalın olması; sözlüğün öğretici niteliğiyle doğrudan ilgilidir.

Kélür-nâme'nin Düzenlenişi

Kélür-nâme'nin üç nüshası da birbirinden farklı özellikler göstermektedir. Taşkent ve Londra'da bulunan nüshalar tematik usule, Hindistan nüshası ise Arap alfabesine göre düzenlenmiştir.

Özbekistan Bilimler Akademisi Şarkşinaslık Enstitüsü El Yazmaları Arşiv'inde 5052 numara ile kayıtlı olan *Taşkent nüshası*, sarımsı bir kâğıda, yer yer nesih özelliği de gösteren talik tarzıyla yazılmıştır. 150 x 245 mm boyutlarındaki yazmanın istinsah kaydı yoktur. İlk ve son sayfasında Hokandlı (Kokand) meşhur ciltçi Yunuscan Dudamuhammed Ağalık'ın mührü bulunmaktadır (İbragimova, 1982: 6-7).

Harekesiz yazılan Taşkent nüshası 35 varaktan oluşmaktadır; 'a' yüzleri ardışık Hint rakamlarıyla 2'den itibaren numaralandırılmış, b yüzleri boş bırakılmıştır.

Bütün nüshalarda, bugünkü sözlükçülük anlayışından farklı olarak kelimeler, yan yana sıralanmıştır. İlk sırada Çağatay Türkçesindeki kelimeler, bunların altında da Farsça karşılıkları bulunmaktadır. Kelimeler birbirinden boşluklarla, bazen de kırmızı renkte (،) virgül işaretiyle ayrılmıştır. Bâb ve fasıllar da sürh mürekkeple belirli kılınmıştır (bk. 1. ek).

Taşkent nüshasındaki satır sayısı diğer nüshalardan fazladır[4]:

	Taşkent Nüshası			Londra Nüshası			Hindistan Nüshası		
Satır sayısı	En az	En çok	Genelde	En az	En çok	Genelde	En az	En çok	Genelde
	8	27	13/14	4	9	5	8	13	9

Sözlükte, İslâmî geleneğe uygun olarak bütün nüshalar *besmele* ile başlamaktadır[5]. Yalnız Hindistan nüshasında besmeleden önce ana başlık yer almaktadır. Taşkent nüshasında besmeleyi, Allah'ın anılıp övüldüğü *tahmîd* bölümü takip eder. Burada, Allah'ın 'kün' كن emrini var ettiğini dile getiren müellif, sözlerini bir beyitle süslemiştir. Kırmızı mürekkeple yazılmış 'naẓm' ifadesiyle okuyucu şiire hazırlanmış, üçgen oluşturacak şekilde yine kırmızı renkte üç nokta ile de mısralar tayin edilmiştir. Aynı usul, diğer şiirler için de geçerlidir. Şiirin

[4] Çağatayca kelimeler ve onların Farsça karşılıkları, tek satır olarak değerlendirilmiştir.

[5] Taşkent nüshasında 99 fiile yer verilmesi de Esmâ'ü'l-Hüsnâ çağrışımıyla İslâmiyet'in etkisini göstermektedir.

devamında, Allah'ın; ruhları, âlemi, halkı, gökleri ve yeryüzünü iki günde yarattığı söylenmiş; Fussilet suresinin 9-12. âyetleri bunun delili olarak gösterilmiştir. Ayetler, seyrek yazılarak ve altı üstü kırmızı çizgiyle çizilerek asıl metinden ayırt edilmiştir (bk. 2. ek).

Dokuz felek ve yedi kat arşın meydana getirilişi ise iki beyitte anlatılmış, 'kef' (kâf) ك ve 'nûn' ن harflerinin oluşturduğu 'kün' كن emrine telmih yapılmıştır. Bu bölüm, mesnevîlerdeki gibi peygamberimiz Hz. Muhammed'e (S.A.V.) *salât* ve ona, ashabına *selâm* ile bitirilmiştir. Sonra sırasıyla, müellifin ismi ve eserin kime ithaf edildiğine dair ifadeler ile ʿĀlem-gīr Şâh için yazılmış manzum bir methiye gelmektedir. Fihristten önce eserin telif sebebi de belirtilmiştir.

Londra nüshası, İngiltere Millî Kütüphanesi (British Museum) Türkçe El Yazmaları bölümünde Or. 1912 arşiv numarası ile kayıtlı bir mecmuanın 238-368 varakları arasında yer almaktadır. Nüshanın başında ve sonunda herhangi bir mühür, istinsah tarihi, müstensih ile ilgili bilgi yoktur. Talik hatla yazılmıştır, 152 x 101 mm. boyutlarındadır. 261 sayfadan oluşan bu nüsha, üç farklı şekilde numaralandırılmıştır:

1. Bütün sayfalar ardışık olarak Arap rakamlarıyla gösterilmiştir. Rakamlar sayfanın üstünde ortalıdır.

2. Varak usulüne göre, her sayfanın b yüzü numarasız, a yüzü Hint rakamlarıyla, mecmuadaki yerini gösterecek şekilde, 239'dan itibaren ardışık olarak numaralıdır.

3. Her sayfanın b yüzü numarasızdır; a yüzü, sol üst köşede 2'den itibaren ardışık olarak işaretlenmiştir.

Satır sayısı en az olan nüsha, Londra nüshasıdır; 18 sayfa 4-9 satır arasında değişiklik gösterirken 243 sayfa 5 satırdan oluşmuştur.

Her satırda üç Çağatayca kelime ve bunların altına yazılan Farsça karşılıkları bulunmaktadır. Bazen son satırda sadece Çağatayca kelimeler yazılmış, Farsçaları sonraki sayfanın ilk satırına yerleştirilmiştir (bk. 3. ek). Son satıra iki Çağatayca kelimenin alındığı, Farsçalarının da hemen yanına eklendiği sayfalar da vardır.

Satırlar, kelimelerin altındaki kısa kırmızı çizgilerle birbirinden ayırt edilmiştir. Bu çizgiler aynı zamanda satırdaki kelime sayısını vermektedir. Kelimeler birbirinden boşlukla ayrılmıştır; bu durum, simetrik olarak yerleştirilen kelimeleri üç sütun halinde dizilmiş gibi göstermektedir. Bâblar ve fasıllar da sürh mürekkeple yazılmıştır (bk. 3. ek).

Londra nüshası genelde harekesizdir ancak bazı kelimeler kısmî veya bütün olarak harekelendirilmiştir.

Bu nüshada ana başlık, giriş kısmındaki beyit ve Fussilet suresinden ayetler yoktur; nüsha, besmeleyle başlamaktadır (bk. 4. ek). *Medḥ der-Ebyât-ı Türkî* başlığıyla padişahın övüldüğü şiire kadar olan bölüm ise birkaç kelime değişikliği dışında Taşkent nüshasındaki ile aynıdır.

Şiirdeki mısraların hepsi tamdır. Mısraların gösterilişinden fihriste kadar ortak olan ifadeler, bâb ve fasılların sayısında bozulmuştur.

Kélür-nâme'nin üçüncü nüshası, Hindistan'ın Uttar Pradesh eyaleti, Lucknow şehrinde, Nedvetü'l-Ulemâ, Şiblî Library'de 24 numara ile kayıtlıdır (Bilkan 1998: 36). Talik hatla adi kâğıda yazılan *Hindistan nüshası*, 235 x 185 (190 x 110) mm. ebatlarındadır; cildi kartondur ve eserde yer yer kurt yeniği olduğu için bazı kısımlar okunamaz durumdadır (Bilkan 1998: 36). Varak sayısı en az olan (23) nüsha budur. Satır sayısı ortalama 9'dur.

Nüsha, varak usulüne benzer şekilde 2'den başlayarak ardışık Arap rakamlarıyla numaralandırılmış, 'b' yüzleri numarasız bırakılmıştır. Nüshanın tamamı harekelidir. Çağatayca kelimeler siyah, bunların altına yerleştirilen Farsça kelimeler ise sürh mürekkeple yazılmıştır. Bâb ve fasıllar da kırmızıdır (bk. 5. ek).

Hindistan'daki nüshanın giriş kısmı *Kélür-nâme-i Türkî Âmed-nâme* ifadesi ile başlamaktadır. Bunu *besmele, sebeb-i te'lîf* ve bâbların tanıtıldığı bölüm takip etmektedir. Besmele ile sebeb-i te'lîfin arasındaki kısımlar, bu nüshada yoktur. Nüshanın sonundaki *der-Şāh-ı Cihān-ābād itmām resīd* ifadesinden önce, gezgin bir beyit[6] ile okuyanlardan dua istenmiştir. Sözlük bölümünde en az üç, en fazla dokuz kelime bulunmaktadır. Bunlar bir üçgen oluşturacak şekilde düzenlenmiş, kırmızı noktalarla birbirinden ayrılmıştır.

Nüshanın 23[a] sayfasında istinsah kaydı bulunmaktadır[7] (bk. 6. ek).

Nüshalardaki Bâb ve Fasıllar

Kélür-nâme'de kelimeler bâblara, bâblar da fasıllara ayrılarak sıralandırılmıştır. Bu ayrım her nüshada farklı fihrist düzenlemeleri ile ortaya konmuştur. Fihristlerdeki bâb ve fasıl sayıları da birbirlerinden farklıdır (bk. 1. tablo):

[6] Beyt: Her ki ḫᵛâned du'ay-şümâ dârem / Zân ki men bende-i günehkârem

[7] Bu kayda göre Hindistan nüshası, Azîmâbâdlı Alî Kebîr veled-i Mîr Muhammed Fârûk Seyyîd Hüseynî tarafından 21 Muharrem sene 25 [35 olmalı] tarihinde (Muhammed Şâh döneminde) istinsah edilmiş, çalışma 30 gün sürmüş ve Salı günü de Şâh-ı Cihân-âbâd'da tamamlanmıştır. Eldeki bilgi ve verilere göre bu nüsha, 21 Muharrem 1135 (1 Kasım 1722) tarihinde istinsah edilmiştir.

	Bâblar	Taşkent Nüshası			Londra Nüshası			Hindistan Nüshası			Fiillerin İlk Harfi
		Fasıl Sayıları			Fasıl Sayıları			Fasıl Sayıları			
		Fihristte	Ara başlıkta	Metinde	Fihristte	Mastarların sıralandığı bölümde	Metinde	Fihristte	Mastarların sıralandığı bölümde	Metinde	
FİİLLER	1. bâb	99	99	99	29	28	29	24	24	24	ا
	2. bâb	21	21	21	17	17	17	11	11	11	ب
	3. bâb	56	54	**52**	22	20	21	16	15	15	ت
	4. bâb	13	13	13	10	11	10	4	4	4	ج
	5. bâb	3	3	3	3	3	3	1	1	1	د
	6. bâb	23	26	**26**	16	16	16	8	8	8	س
	7. bâb	5	5	5	3	3	3	1	1	1	ش
	8. bâb	1	1	1	1	1	1	-	-	1	ف
	9. bâb	44	35	**35**	22	27	27	8	8	8	ق
	10. bâb	18	20	**20**	12	12	12	15	11	7	ك
	11. bâb	2	2	**3**	1	1	1	-	-	-	م
	12. bâb	1	1+1	1+1	-	-	-	-	-	-	و / ن
	13. bâb	3	3	3	(12. bâb) 2	2	2	-	-	-	ه
	14. bâb	41	41	41	(13. bab) 25	24	24	(10. bâb) 19	17	17	ى
	Toplam	330	325	324	163	165	166	117	100	97	
İSİMLER	**15.** bâb	9	6	9	14. bâbda başlıyor.			(11. bâb) 9	-	-	Sadece fihriste
								(12. bâb) 1	-	-	"
								Fiil çekiminin hemen devamında isimler, alfabetik olarak sıralanmış.			

1. Tablo: Nüshalardaki bâb ve fasıl sayıları (Kara, 2014: 34)

Taşkent nüshasında bâb isimleri, girişte Farsça, metin içinde Arapça tamlama; diğer nüshalarda her ikisi de Farsça tamlama şeklinde ifade edilmiştir. Fasıllar da her nüshada Farsça tamlama olarak yazılmıştır.

Taşkent nüshasının fihristi, aslında 16 bâbdan oluşmuştur ancak ن ve و ile başlayan bâblar birleştirildiği için 15 bâb görünmektedir. ش harfi ile başlayan bâb numarasızdır. Bu nüshada 1-14. bâblar fiillere, 15. bâb ise isimlere ayrılmıştır. 324 fiil fasıllara bölünmüştür ancak fiil sayısı daha fazladır; zira bunların arasına eş sesli, eş anlamlı ya da çatı ekleriyle oluşmuş başka fiiller de eklenmiştir. Fasıllar arasına yazılan fiiller, ya sadece mastar halinde verilmiş ya da bunların bir iki örnek çekimiyle yetinilmiştir. Daha sonra akla gelen fiiller ise sayfa kenarlarına çoğunlukla 'ilâh.' kısaltmasıyla, bazen de v'ye benzer küçük bir işaretle yerleştirilmiştir[8]. Söz konusu fiillerin nerede bulunması gerektiği de yine bu işaretle belirtilmiştir (bk. 7. ek).

Londra nüshası 14 bâb 172 fasıldan müteşekkildir. Müellif, bâbları tanıtırken ilk 13 bâbda 163 fiil olduğunu belirtmiştir ancak çekimlenecek fiillerin alfabetik olarak sıralandığı bölümde 165 mastar yazılmış, metin içinde de 166 fiil çekimlenmiştir. Fiillerin mastar olarak sıralandığı bölümde yer almayan *or- (ekin biç-, ağaç buda-) T28a/2, tér- (der-, topla-) T48a/1, ḳuç- (kucakla-) T72b/3* fiilleri, metinde çekimleriyle bulunurken sadece önceki bölümde mastar şekli yazılıp çekimlenmeyen fiiller de dikkati çekmektedir*: 'çér- (hastalan-) T7b/3, ḳav[u]la- (kov-) T9a/1, ḳav[u]n- (iyileş-), ḳon- (otur-, kon-), ḳın- (işkence et-) T9a/2, ḳana-*

[8] Bu müdahaleler, nüshayı diğerlerine göre daha kapsamlı hale getirmiştir.

T9a/3'. Bu nüshadaki çekimler, başka fiillerle bölünmemiş, araya başka kelimeler sokulmamıştır. Kenar yazıları yoktur, açıklamalar metin içine yerleştirilmiştir: *sanac: post-ı büz ve gûsfend ki berâ-yı ecnâs mî-bâşed înân mî-gûyend' B109b/5* gibi. ن ve و harfleriyle başlayan bâbların bulunmadığı Londra nüshasında, isim kategorisindeki kelimeler ise 14. bâbda 9 fasıl olarak tasnif edilmiştir.

Taşkent ve Londra nüshalarındaki isimler, Arap sözlükçülüğünde uygulanan yöntemlerden *konularına göre tasnif (Ebu Ubeyd)* akımına (Eminoğlu 2010: 13) uygun olarak düzenlenmiştir. Bu bâbda bulunan fasıllar, konularına göre şöyle tasnif edilmiştir:

1. fasıl: Gökyüzü ile ilgili kelimeler
2. fasıl : Yer ve onunla ilgili kelimeler
3. fasıl : At ile binek hayvanları ve onlarla ilgili isimler
4. fasıl : Şahin ve doğan isimleri
5. fasıl : İnsan uzuvları (organları)
6. fasıl : Anne, baba, akraba ve insanla ilgili kelimeler
7. fasıl : Kurşun, silah ve benzeri diğer isimler
8. fasıl : Sayılar (rakamlar)
9. fasıl : İsimler, işaret isimleri, zamirler ve günlük hayatla ilgili diğer isimler.

En düzensiz fihrist, Hindistan nüshasında bulunmaktadır. Girişte belirtilen bâb ve fasıl sayıları, metindekilerle örtüşmemektedir[9]. Bu nüshada isimler, konularına göre tasnif edilmemiştir. Arap alfabe sırasına göre yazılan fiil çekimlerinden hemen sonra *Bâb-ı elif* tamlamasıyla birlikte isimler sıralanmıştır. İsimler arasına bazen emir kipi ikinci teklik şahıs çekimindeki fiiller serpiştirilmiş, böylece aynı harflerle yazılan kelimelerin farklı okunabileceği gösterilmiştir: *ot: âteş; ot: 'alef; öt: be-güzer; ut*[10]*: ḳalḫa* (bk. 8. ek) vb.

Londra nüshası ile ortak yanlışlara sahip olan Hindistan nüshasında da kenar yazıları yoktur ve çekimler başka fiillerle bölünmemiştir. Nüshanın sonunda müstensihe ait bir mühür bulunmaktadır (bk. 6. ek).

[9] Girişte, eserin 12 bâb 106 fasıldan meydana geldiği söylenmiştir ancak sonrasında verilen fasıl sayıları tutarlı değildir (Verilen sayılar 117 faslın olması gerektiğini gösteriyor). İsimler bölümündeki fasıllar ise *'Bâb-ı düvvîm müştemil-est ber-düvâzdeh faṣl'* başlığıyla tanıtılmıştır. Öncekilerin devamı olarak numaralandırılması gereken bu bâb, 'ikinci bâb' diye adlandırılmış, ayrıca fasıl sayısı da 12 diye belirtilmesine karşın 9 olarak tespit edilmiştir.

[10] Ut: deve.

Fiillerin Gösterilişi

Kélür-nâme'de fiiller, günümüz sözlükçülük anlayışında olduğu gibi mastar şekliyle gösterilmiştir. Taşkent nüshasında[11] 'avutmaġ, sasımaġ' gibi bir iki istisna dışında mastar eki -ince sıradan olanlar da dâhil- bütün fiillerde /-maḳ/ şeklindedir. Londra ve Hindistan nüshalarında da bütün fiillerdeki isim-fiil ekleri kalın sıradandır. Londra nüshasındaki fiillerin yaklaşık %80'inde ekin tonsuz biçimi kullanılmıştır. Hindistan nüshasında ise ekin sonundaki ünsüzler tonludur.

Sözlükte fiillerin mastar şeklinden sonra, görülen yakın geçmiş (/-DI/[12]), öğrenilen yakın geçmiş (/-(I/U)p+tUr/), gelecek (/-Ar/, /-yAr/, /-r/, /-Ur/, /-yur/, /-ır/ ve /-s/), uzak geçmiş (/-(I/U)b+I-dI/), şimdiki zaman (/-(y)A+dUr/, /-y+dUr-/) çekimi; sırasıyla bunların olumsuzları; emir kipi (/-ø/) ve olumsuzu; geniş zaman (/-r/, /-Ar/, /-yAr/, /-Ur/ ve /-s/) birinci çokluk çekimi[13] ve bunun olumsuzu verilmiştir[14]: *oḳumaḳ (ḫᵛānden); oḳudı (ḫᵛānd); oḳuptur (ḫᵛānde-est (5) • oḳur (B12ᵇ • ḫᵛāhed ḫᵛānd); oḳubıdı (ḫᵛānde būd); • oḳuydur[15] (mī-ḫᵛāned); • oḳumadı (ne-ḫᵛānd); oḳumaptur (ne-ḫᵛānde-est); (6) oḳumas (ne-ḫᵛāhed ḫᵛānd); • oḳumabıdı (ne-ḫᵛānde būd); • oḳumaydur (nemī-ḫᵛāned); oḳu (be-ḫᵛān); • oḳuma (me-ḫᵛān; oḳur biz[16] (mī-ḫᵛānīm mā); (7) oḳumas biz (nemī-ḫᵛānīm mā)* gibi.

Nüshalarda Reddâde

Yazma eserlerde biten sayfayı hangi sayfanın takip edeceğini belirtmek maksadıyla önceki sayfanın sol alt köşesine yazılan kelimelere *reddâde* denir. Fonksiyonları göz önünde bulundurularak farklı şekilde adlandırılan[17] reddâdeler, sonraki sayfanın ilk kelimeleridir. Okuyucu bu sayede sayfaları kolayca takip edebilmektedir.

Kélür-nâme'nin Hindistan ile Taşkent nüshalarında reddâdelerin gösterilişi ortaklık arz eder: Her varakın 'b' yüzünün sol alt köşesinde 'a' yüzündeki ilk kelime yazılıdır; sadece bazen, Çağatayca kelimeyle birlikte Farsçaları da rakabe olarak değerlendirilmiştir.

---

[11] Bu nüshada özellikle Farsça birçok fiilin çekimi birbiriyle karıştırılmış, Türkçe veya Farsça çekimler unutulmuş, kaydırılmış, bazen de harflerdeki noktalar ihmal edilmiştir.

[12] İki fiilde /-(u)p/ şeklindedir: *sına-p: âzmûd* (sınadı) *T20ᵇ/2, ḳavur-up: biryân kerd* (kavurdu) *T24ᵃ/12.*

[13] Sözlüğün şiir kısımlarında 2. çokluk şahıs eki dışında diğer şahıs ekleriyle de karşılaşılmıştır.

[14] Bu sıra zaman zaman bozulmuştur.

[15] Türkçe 'oḳur, oḳuptıdı, oḳuydur' çekimleri B12ᵃ'da, bunların Farsça karşılıkları 'ḫᵛâhed ḫᵛând, ḫᵛânde bûd, mî-ḫᵛând' B12ᵇ'de yer almaktadır.

[16] Fiil çekimlerinde sadece geniş zamanlarda birinci çokluk şahsın kullanılması dikkat çekicidir.

[17] "Sayfaları birbirine bağladığı için "râbıta"; bir sonraki sayfayı gözetlediği için "murâkıb", "rakabe" veya "müşâhide"; bir sonraki sayfaya işaret ettiği için müş'ir veya müş'ire; bir sonraki sayfayı izlediği için "ta'kībe"; bir sonraki kelimeyi göz önünde bulundurup gözünü ondan ayırmadığı için "pâyende". Halk arasında reddâde yerine bir sonraki sayfayı kolladığı veya güttüğü için "çoban", sayfanın alt kısmında bulunduğu için "ayak", sayfanın altında tek başına kalmış bir kelime olduğu için "garip" terimleri kullanılmıştır." (Erünsal, 2007: 515).

Sayfalar rakamlarla gösterildiği için, Londra nüshasında reddâde yoktur, sadece bir yerde 'b' yüzünün son kelimesi (*sına*), 'a' yüzünün ilk kelimesi olarak metin içinde tekrar edilmiştir (bk. 9. ek).

Dil Bilgisi Açısından *Kélür-nâme*

Kélür-nâme'nin hazırlanış amacı Türkçeyi öğretmek olduğu için, müellif, eserine dil bilgisine dair bazı açıklamalar da yerleştirmiştir. Müstensihler de bu bilgileri sayfa kenarlarına düştükleri notlarla artırmışlardır.

Sözlüğün gramer niteliği kazanmasında rol oynayan hususlar şunlardır:

1. Fiillerin tamamına yakını, Çağatay Türkçesindeki zaman eklerine göre olumlu ve olumsuz olarak çekimlenmiş; okuyucunun, fiilleri bu zamanlarda nasıl kullanması gerektiği örneklendirilmiştir.
2. Bazı kelimelerin okunuşunda karşılaşılabilecek tereddütlü durumlar, açıklama ve örneklerle çözümlenmiştir. Mesela kef ile yazılan kelimelerin 'k' mi 'g' mi okunacağı ya kelimenin hemen yakınında ya da sayfanın kenarında belirtilmiştir: be-kâf-i Farsî (Fars kef'i, yani 'g' ile), tégmaḳ; böke, be kāf-i ʿArabî (Arap kef'i ile, yani 'k' ile) vs.
3. Yazılışları aynı, okunuşları farklı kelimelerde de açıklama vardır. Mesela 'dökmek' anlamındaki 'tökmaḳ' fiilinden farklı olarak, 'düğümle-' anlamındaki 'tüg-' fiilinin 'g' ile okunacağı sayfa kenarında belirtilmiştir: *tökmaḳ: nîḫten, tügmaḳ, be-kāf-i Farsî: girih zeden.* Ayrıca bu tarz fiiller, arka arkaya yazılarak okuyucunun dikkati çekilmiş, hangi alanla ilgili olduğu da kelimenin Farsça karşılığının hemen yanına yazılmıştır[18]: *égmaḳ: ḫam kerden T5ᵇ/11, ékmaḳ: kişten, zirāʿat T5ᵇ/13* (bk. 10. ek) vs.
4. Metinde eş yazımlı, farklı telaffuzlu ünlülere de örnek verilmiş, aralarındaki anlam farklılığı izah edilmiştir: *'be-iẓhārü'l-vāv ve bi'[t]-tefḫîm sîr şüden, tuymaḳ: bilā-iẓhārü'l-vāv ve bi't-tefḫîm ve bi't-terḳîk ān-est'* açıklamasında, 'toymak' (doymak) fiili ile 'duymak, hissetmek' anlamını taşıyan 'tuymak' fiilindeki ünlülerin vav ile yazıldığı, ilkinde ünlünün kalın ve geniş 'o', ikincisinde ise yine kalın ancak dar 'u' olduğu dile getirilmeye çalışılmıştır.
5. Bunların dışında, yazılış ve okunuşları aynı, anlamları farklı olan kelimeler için de açıklayıcı ifadeler kullanılmıştır: *yutmaḳ: bürden yaʿnî bāzî-i şatra[nç] ve ġayrühü yā loḳma-i taʿām ḳis.; yu[ttı]: bürd* (Yutmak: 1. lokmayı yutmak. 2. satranç ve diğer oyun türlerinde kazanmak, yenmek.) vs.
6. Metinde karıştırılabilecek ve anlaşılamayacak bazı kelimeler de Farsça karşılıklarında veya kenar yazılarında özne, nesne veya tümleçleriyle açıklanmış, örneklendirilmiş ve bu sayede, kelimelerin kavram alanı

[18] Kelimelerin Farsça karşılıkları da anlama açıklık getirmektedir.

belirlenmiştir: *ḳapmaḳ: gezīden-i seg ve derīden çünānçi mī-güyend ḳaptı it* (köpeğin kapması / ısırması, yırtması / koparması; şöyle derler: kaptı köpek) vs.

7. Zamirlerin hâl eki almış şekilleri madde başlarında gösterilmiştir: *anĝa, anḳa, anda, andın, anı, anıki, anıng̀, bizge, bizler, bizniki, bular, manĝa, ménki, munĝa, munḳa, munda, mundın, munı, munıki, néme, némene, onĝa, onda, sanĝa, sénki, sizge, sizler*
8. Sözlük elemanı olmadıkları halde ekler, madde başı olarak değerlendirilmiştir: *+de, +din, +ge(/+ke), +ḳa, +ġa, +ne, +ni, +si, +yi.*
9. Yalnız Hindistan nüshasında, içinde kapalı e bulunan kelimeler, özel bir imla ile (‘ى’ harfi ile birlikte esre ve cezm işaretleri kullanılarak) açık e’den ayırt edilmiştir:

دِيْمَاغْ (démaġ), اِيْشْتِىّ, اِيْشْمَاغْ (éşitmaġ, éşitti) vs.

Sonuç

• Çağatay Türkçesi dönemi sözlükleri daha çok Nevâyî’yi anlamaya yönelik hazırlanmıştır. *Kélür-nâme* ise 17. yüzyıl Çağatay Türkçesini öğretmek amacıyla düzenlenmiş genel bir sözlüktür. Sözlükte, amacına uygun olarak dilbilgisini ilgilendiren madde başları ve açıklamalar da bulunmaktadır. Eserin adı, yazıldığı dönem ve bölgenin sözlükçülük geleneğine uygun olarak verilmiştir.

• Mevcut bilgiler ışığında üç nüshası tespit edilen *Kélür-nâme*’nin Taşkent ve Londra’daki nüshalarında fiiller alfabetik, isimler tematik usule (kavram alanına); Hindistan nüshası ise Arap alfabe sistemine göre düzenlenmiştir. Her nüshasının bâb ve fasıl sayıları birbirinden farklıdır.

• Sözlükte İslâmî geleneğin izlerini sürmek mümkündür. Eserin besmeleyle başlaması, göğün ve yeryüzünün yaratılışına dair Fussilet suresinden ayetlere yer verilmesi, Peygambere salâvat getirilmesi, ilk fiil çekiminin Alâk suresinin birinci ayetine telmihle[19] ‘oku-’ olması, elif ile başlayan fiillerin tamamının 99 sayısına[20] denkliği vs. geleneğin öne çıkan taraflarıdır.

• Sözlüğün hazırlanmasında Hindistan’da yaşayan halkın ağız özelliklerinden yararlanılmış, sanat ve edebiyat endişesi güdülmemiştir.

Kaynakça

Bilkan, Ali Fuat. (1996). “Hindistan Kütüphanelerinde Bulunan Türkçe El Yazmaları”. *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi*, Nisan 1996 / 532. 1096-1104.

[19] iḳrâ’ bi’smi rabbike’llezî ḫalaḳ (Yaratan Rabbinin adıyla oku!) *Kur’ân-ı Kerîm*, Alâk 96/1.
[20] bk. 5. dipnot

Bilkan, Ali Fuat. (1998). *Hindistan'da Gelişen Türk Edebiyatı*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Eminoğlu, Emin. (2010). *Türk Dilinin Sözlükleri ve Sözlükçülük Kaynakçası*. Sivas: Asitan Yayınları.

Erünsal, İsmail E. (2007). "Reddâde". *DİA* XXXIV. 515.

İbragimova, A. (1982). *Muhammed Yakub Çingi. Kelür-name (Starouzbeksko-Tadjiksko-Persidskiy Slovarı XVII v.)*. Taşkent: İzdatelstvo Fen Uzbekskoy SSR.

İlhan, Nadir. (2009). "Sözlük Hazırlama İlkeleri, Çeşitleri ve Özellikleri". *International Periodical For the Languages Literature and History of Turkish or Turkic*, Volume 4/4 Summer 2009. 534-554.

Kara, Funda. (2011). *Zebân-ı Türkî (Kélür-nâme) İnceleme-Metin-Dizin*. Erzurum: Fenomen Yayınları.

Ḳâmusu'l-A'lâm-IV (1894). İstanbul: Mihran Matbaası.

Kara, Funda. (2014). "Kélür-nâme (Zebân-ı Türkî) Adlı Çağatayca-Farsça Sözlükteki Eş Yazımlı ve Yakın (Eş) Anlamlı Kelimeler". *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi*, (30 Eylül-04 Ekim 2013-İstanbul) Bildiri Kitabı II. İstanbul: Göksu Ofset. 29-56.

Rieu, Charles. (1881). *Catalogue of The Persian Manuscripts in the British Museum II. London:* Printed by Gilbert and Rivington.

Usta, Halil İbrahim. (2006). "Türkçe Sözlük Hazırlamada Yöntem Sorunları". *Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi*, 46/1. 223-242.

Yavuzarslan, Paşa. (2009). *Osmanlı Dönemi Türk Sözlükçülüğü*. Ankara: Tiydem Yayınları.

Züferov, Sefa. (1961). "Kelürname". *Özbek Tili ve Edebiyati Meseleleri*, Nu: 3 (Mayıs-Haziran). Taşkent: Özbekistan SSR Fenler Akademiyasi Neşriyati. 76-77.

Ekler:

1.

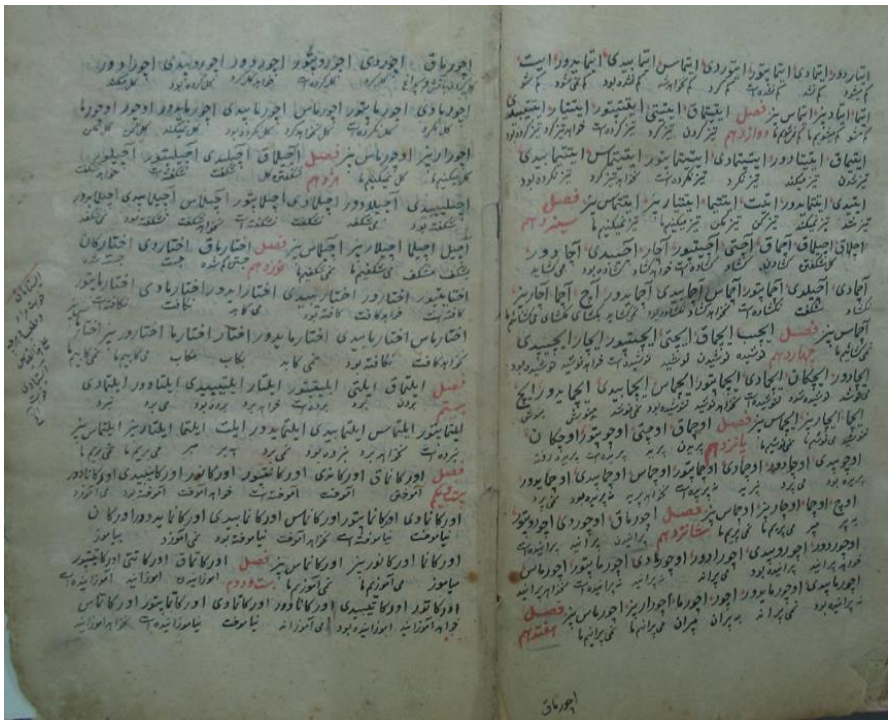

2.

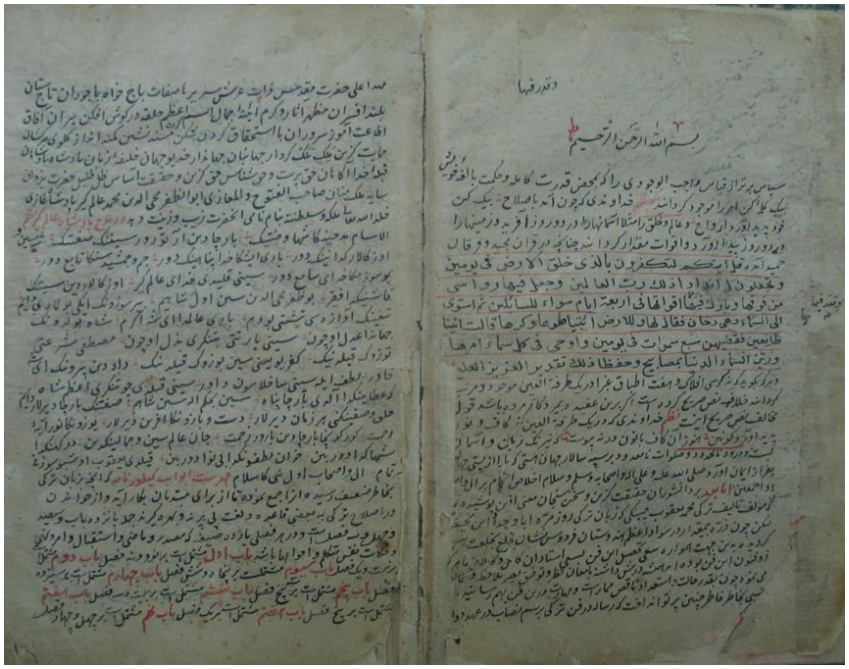

3.

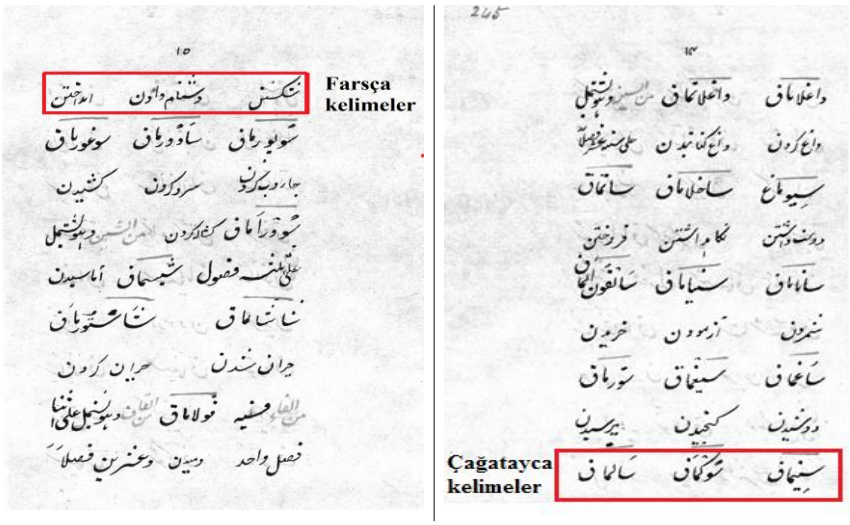

4.

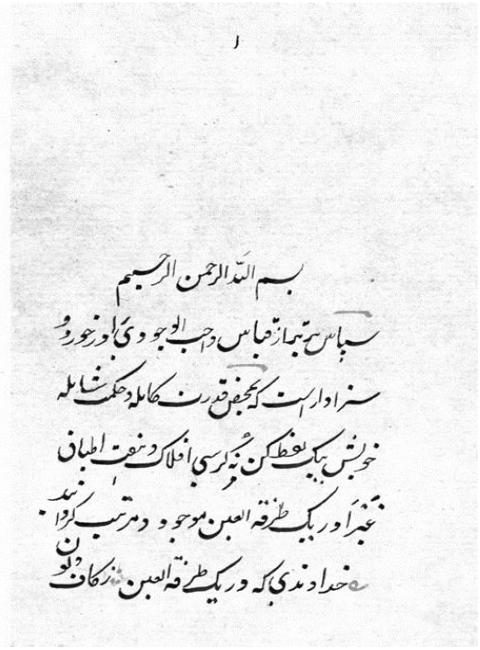

بسم الله الرحمن الرحیم

سپاس بیقیاس واجب الوجودی را و درود

سزاوار است که بمحض قدرت کامله و حکمت شامله

خویش بیک لفظ کن فیکون کرسی افلاک و سقف اطباق

غبرا و ریگ طرفة العین موجود و مرتب گردانید

خداوندی که در یک طرفة العین از کاف و نون

5.

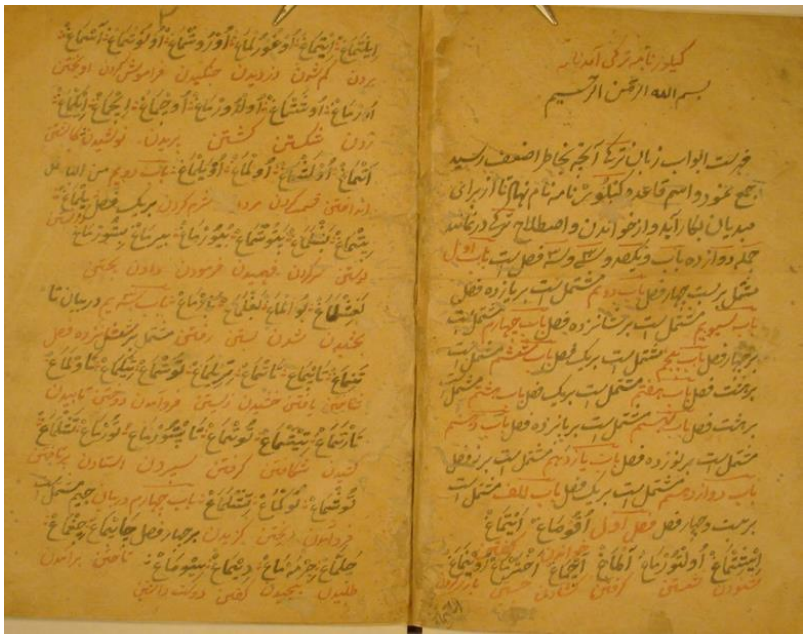

کیلر ناصر ترکی آمدلر

بسم الله الرحمن الرحیم

فهرست ابواب زبان ترکی آنچه بخاطر اضعف رسید

جمع نمود و اسم قاعده کلیور نام نهاد تا از برای

مبتدیان بکار آید و از خواندن و اصطلاح ترکی درنماند

جمله دوازده باب و یکصد و سی و سه فصل است باب اول

مشتمل بر ست چهار فصل باب دوم مشتمل است بر یازده فصل

باب سیوم مشتمل است بر شانزده فصل باب چهارم مشتمل است

بر چهار فصل باب پنجم مشتمل است بر یک فصل باب ششم مشتمل است

بر هفت فصل باب هفتم مشتمل است بر یک فصل باب هشتم مشتمل

بر شش فصل باب نهم مشتمل است بر یازده فصل باب دهم

مشتمل است بر نوزده فصل باب یازدهم مشتمل است بر نه فصل

باب دوازدهم مشتمل است بر یک فصل باب اللف مشتمل است

بر ست و چهار فصل فصل اول اقتوشماغ اینتماغ

ایشتشماغ اولتورماغ آلماغ ایچماغ ایچشتماغ اورتمیشماغ

6.

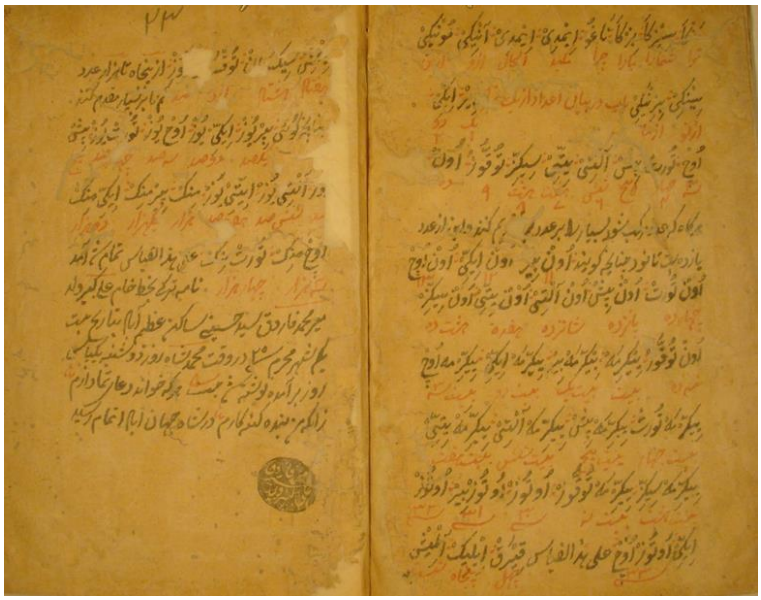

7.

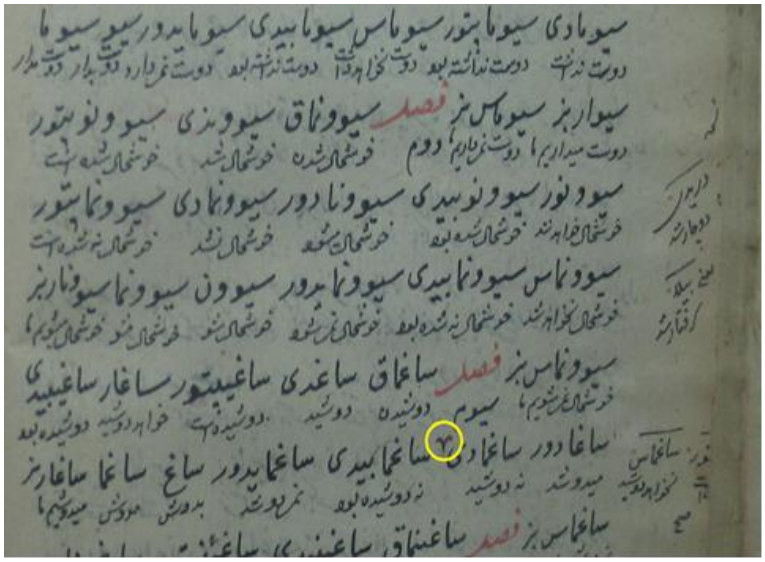

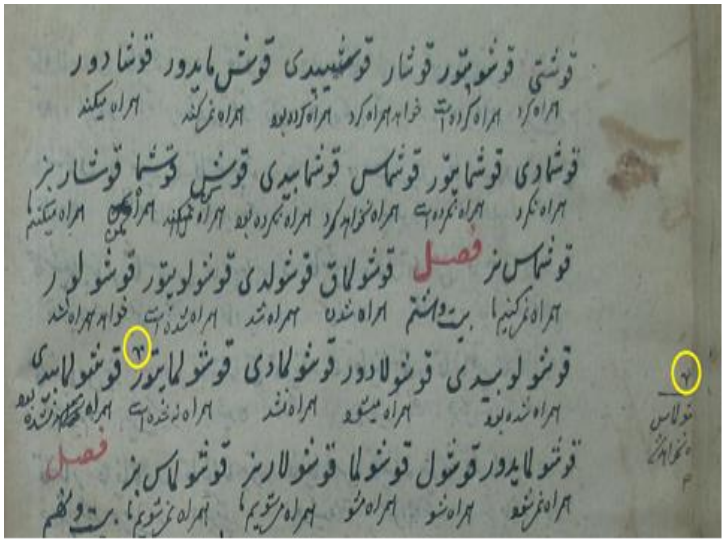

8.

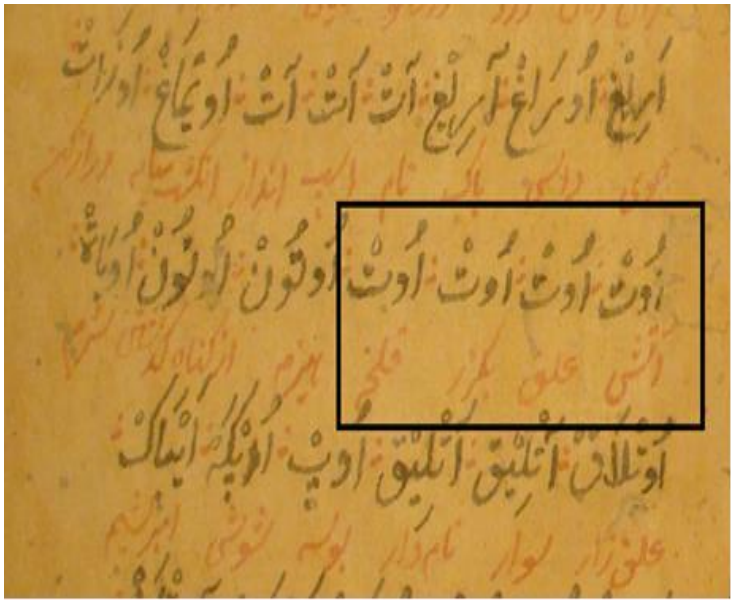

9.

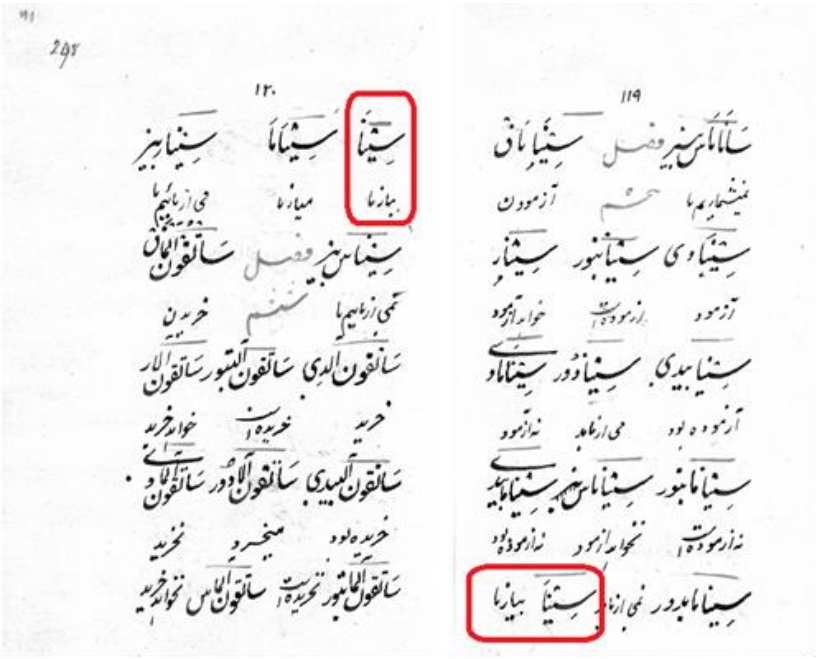

10.

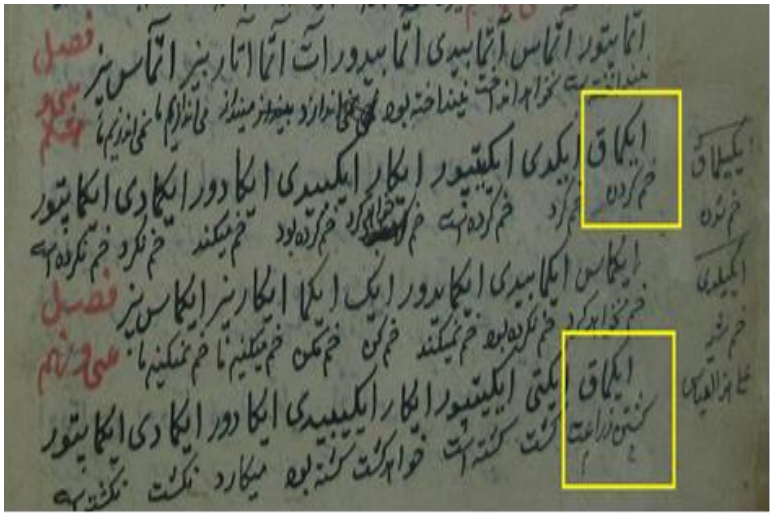

ÇUVAŞ TÜRKÇESİNDE İSİM ÇEKİMİ

Declension in the Chuvash Turkish

Süleyman EFENDİOĞLU*

Albina KIRAN*

Öz

İsimler, duyu organlarıyla algılanan/algılanamayan -eylemler dışında- kâinattaki tüm varlıkları veya kavramları karşılayan kelimelerdir. Bu açıdan bakıldığında bir dilde fiillerin dışında kalan tüm kelime türleri (adlar, sıfatlar, zarflar, zamirler, edatlar, bağlaçlar, ünlemler) isimdir. Bir başka ifadeyle bu türden kelimelerin tamamı isim soylu kelimelerdir ve her dilde isimlerin varlığı, sayısı, kullanımı büyük önem arz etmektedir. "Çekim" ise, fiillerde kip/zaman, şahıs, soru; isimlerde çokluk, iyelik, hâl ve soru kavramlarını belirleyen gramer unsurudur. Dolayısıyla Türkçede çekim; fiillerde kip, zaman, tarz, şahıs, soru; isimlerde çokluk, iyelik ve adların cümledeki durumu ile soru kavramlarını göstermek için kelime kök veya gövdelerine çeşitli eklerin getirilmesidir. Eski Türkçe döneminden günümüze kadar isim çekim kalıbı Türkçede (isim + kemiyet + iyelik + hâl + edat) dizisi şeklindedir. Ancak Çuvaş Türkçesinde bu kalıp, (isim + iyelik + kemiyet + hâl + edat) biçiminde karşımıza çıkmaktadır.

Bu makalede "Çuvaş Türkçesinde isim çekimi" konusu ele alınmış, Türkiye Türkçesi ile karşılaştırması yapılmaya çalışılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Çuvaş Türkçesi, Türkiye Türkçesi, İsim, İsim Çekimi.

Abstract

Nouns are words that meet all the entities or concepts in the universe, with the exception of actions perceived/not perceived by the sense organs. From this point of view, all the word types (such as nouns, adjectives, adverbs, pronouns, postpositions, conjunctions, interjections) in

* Prof. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü*; Prof. Dr., Ataturk University, Faculty of Letters Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures,* sefendioglu@atauni.edu.tr.

* Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü; *Dr., Ataturk University Faculty of Letters Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures,* albina.kiran@atauni.edu.tr.

a language other than verbs are essentially nouns. In other words, all such words are noun-based words, and the existence, number and use of nouns in every language is of great importance. Conjugation is the grammatical element that determines mode/time, person, question in the verbs and concepts of plurality, possessiveness, state and question in the nouns. Therefore, conjugation in Turkish is considered as the addition of various suffixes to the word roots or stems to show the concepts of mode, time, style, person, number, question in the verbs and the concepts of plurality, possessions and nouns in the sentence and question concepts. The concept of noun conjugation from the old Turkish period to the present day is formed as (noun + quantity + possessive + case + postposition). However, in Chuvash Turkish, it is formed as (noun + possessive + quantity + case + postposition). In this paper, in the Chuvas Turkish declension is evaluated and compared with Turkish.

Keywords: Cuvas Turkish, Turkey Turkish, Noun, Declension

Giriş

Bilindiği üzere Türk Dili, İlk Türkçe devresinde "Doğu Hun Lehçesi" (Eski Doğu Türkçesi) ve "Batı Hun Lehçesi" (Eski Batı Türkçesi) olmak üzere iki ana lehçeye ayrılmıştır. Eski Doğu Türkçesi, Asya'daki Hun, Göktürk, Uygur, Karahanlı, Harezm, Kıpçak, Çağatay ve Oğuz lehçelerinin kökenini oluşturur. Çuvaş Türkçesi dışındaki tüm Türk lehçeleri bugün Eski Doğu Türkçesinden doğmuştur. Bu lehçeler "z Türkçesi (şaz dilleri)" olarak da adlandırılmaktadır. İkincisi Eski Batı Türkçesi, MS IV. yüzyılın sonlarına doğru Avrupa Hun İmparatorluğu hükümdarı Atilla'nın önderliğinde Avrupa'nın doğusuna yerleşen "Ogurlar" olarak da bilinen ve Hun federasyonu içinde yer alan Onogur, Saragur, Kutrigur, Bulgarlar ve Avarların diliydi. Eski Batı Türkçesi, X. yüzyıldan itibaren bölgeye Kuman-Kıpçaklarının gelmesiyle yerini "z Türkçesi"ne bırakmış olsa da belli bir bölgede varlığını eski Bulgar Türkçesi şeklinde devam ettirmiş ve bugüne "Çuvaş Türkçesi" olarak ulaşmıştır. Günümüzde İdil-Ural bölgesinde yaşayan bir Türk lehçesi olarak karşımıza çıkan "Çuvaş Türkçesi", tarihteki Batı Hun Lehçesi'nin yani "Eski Batı Türkçesi"nin tek temsilcisidir. Çuvaş Türkçesi, gerek yerli gerek yabancı bilim adamları tarafından lehçe tasniflerinde "r Türkçesi (lir dili)" şeklinde tespit edilmiş ve Türk dilinin en uzak lehçesi olarak belirlenmiştir (Akar, 2013: 69).

Çuvaş Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasında bugün anlaşılırlık oranı % 5 seviyelerine düşmüş olsa da iki lehçe arasında pek çok ortak kelimenin ve ses denkliğinin bulunması, söz diziminin yanısıra isim çekimi ve fiil çekimi açısından gramer yapısı örtüşmeleri hayli dikkat çekicidir. Aşağıda iki uzak lehçe, isim çekimi yönüyle karşılaştırılmış; benzer ve farklı yönler ortaya konmaya çalışılmıştır.

Dilbilgisinde çekim *"fiillerde kip, zaman, tarz, şahıs, sayı; ad soylu kelimelerde çokluk, iyelik ve adların birbirleriyle ilişkilerini belirleyen durum ve*

soru kavramlarını göstermek için eklerin getirilmesidir" (Korkmaz, 2017b: 103-104). Eski Türkçe döneminden günümüze kadar isim çekim kalıbı Türkçede *(isim+kemiyet+iyelik+hâl+edat)* dizisi şeklindedir (Efendioğlu, 2019: 98). Çuvaş Türkçesinde ise bu kalıp, *(isim+iyelik+kemiyet+hâl+edat)* biçiminde karşımıza çıkar.

Çuvaş Türkçesinde kullanılan isim çekim ekleri ve oluşturdukları gramer kategorileri aşağıda sıralanmıştır.

Çokluk Kategorisi ve Çokluk Eki /+sem/

İsimler, sadece nesne ve varlıkları değil, onların sayı ve miktarlarını da belirtmektedirler. Bu ihtiyaçtan dolayı çokluk kategorisi oluşmuştur. "*Çokluk eki, isimlerin çokluk biçimlerini oluşturan işletme ekidir. Bir isim, hiç bir ek almadan normal şekliyle tek bir nesneyi karşılar. İsmin tek bir nesneyi karşılayan bu asıl ve normal şekline teklik şekli adı verilir. İşte ismin karşıladığı nesnenin sayısının birden fazla olduğunu ifade etmek için teklik şekline çokluk eki getirilerek ismin çokluk şekli yapılır"*(Ergin, 2013: 220).

Çuvaş Türkçesinde çokluk eki /+sem/'dir.

aça+sem (Kabakov, 2004: 3)	"çocuk+lar"
avtobus-trolleybus+sem (Kabakov, 2004: 4)	"otobüs troleybüs+ler"
tĭvan+sem (Taravat, 2016: 9)	"akraba+lar"
tuyĭm+sem (Taravat, 2016: 11)	"his+ler"
urok+sem (Kazanov, 2016: 9)	"ders+ler"
amrĭk+sem (Şevlebi, 2019: 1)	"genç+ler"
Pĭlhar+sem (Yuhma, 2003: 13)	"Bulgar+lar"
hĭr+sem (Artemyev, 2012: 11)	"kız+lar"

Bazı Çuvaş araştırmacılara göre, /+sen/, /+sem/'den daha eski biçimdir. Yani Çuvaş Türkçesinin çokluk ekinin arkaik şekli /+sen/'dir. Kaval, Kiv Vĭrmar ve Başkurtistan'ın Slakpuş köylerindeki ağızlarda günümüze kadar /+sen/ biçiminin kullanıldığını belirtmek gerekir (Pavlov, 1965: 72).

Timuha Hvetĭrĭ de yukardaki görüşü kabul etmektedir. Yani /+sem/ biçiminin /+sen/ biçiminden daha sonra ortaya çıktığını düşünmektedir. Timuha Hvetĭrĭ bu düşüncesini, Karsun bölgesindeki bazı köylerde çokluk bildiren ekin /+sen/ olduğunu tespit ederek desteklemiştir (Timuha, 1928: 65).

Tekin, İdil-Bulgar mezar taşlarındaki *ulamāsemne, mescidsemne* kelimelerinin eklerinden yola çıkarak İdil-Bulgarcasında çokluk eki /+sem/ ve belirli nesne eki /+ne/'nin ilk kez yazıldığını belirtmiştir (Tekin, 1988: 190).

Ekin kökeniyle ilgili olarak Fedotov, Türkçedeki *sa-* "say-" fiiline /-m/, /-n/ yapım eklerinin gelmesiyle ses değişiminin oluştuğunu, aslında Çuvaş Türkçesindeki çokluk ekinin Eski Türkçedeki *san* "sayı" kelimesinden geldiğini belirtmektedir (Fedotov, 1996: 216).

Nurettin Yılmaz, *"Çuvaşça çokluk ekinin iyelik eklerinden sonra gelmesi bu ekin sonradan ekleşmiş bağımsız bir sözcük olduğunu gösterir"* demektedir (Yılmaz, 2002: 4).

Bunların dışında Çuvaş Türkçesindeki çokluk ekinin kökeni hakkında pek çok farklı görüş dile getirilmiş ancak bu konuda henüz bir kesinlik ve uzlaşma sağlanamamıştır.

Esasında Çuvaş Türkçesinde çokluk kategorisi *"hisep kategoriyĕ / numaylĕ hisep"* terimleriyle ifade edilmektedir. Çokluk kategorisi *çılay* "fazla", *numay* "çok", *temiśe* "birkaç" vb. kelimelerle, sayılarla ve çokluk eki /+sem/ ile yapılmaktadır. Çuvaş Türkçesinde ayrıca isimlerin ikileme yoluyla tekrar kullanımı da çokluk bildirmektedir: *aran-aran "çok yavaş"*, *humlĕ-humlĕ "çok dalgalı"* , *ĭşĕ-ĭşĕ "çok sıcak"* , *yal-yal "köy köy, köyler"* , *aça-pıça "çoluk çocuk, çocuklar"* vb (Sergeyev ve Kotleyev, 1988: 190-191).

Yukarıda da belirttiğimiz üzere Çuvaş Türkçesinde isimler, çekim eki aldıklarında çokluk ekinin /+sen/ şekline dönüştüğü durumlar mevcuttur. Yalın, vasıta, yokluk ve sebep hâllerinde çekimlenmiş isimler /+sem/; ilgi, yönelme-yükleme, bulunma ve ayrılma hâllerinde çekimlenmiş isimler ise /+sen/ şeklini almaktadır:

Çokluk Ekinin Hâl Kategorisi Çekimi

Yalın Hâl	/+sem/ + /ø/	maşinĕ+sem (Kabakov, 2004: 4) "araba+lar"
İlgi Hâli	/+sem/ + /n/ > /senĕn/ > /sen/	turist+sen (Kabakov, 2004: 4) "turist+ler+in"
Yönelme-Yükleme Hâli	/+sem/ + /e/ > /sene/	saltak+sen+e (Taravat, 2016: 8) "asker+ler+e"
Bulunma Hâli	/+sem/ + /çe/ > /sençe/	kino+sen+çe (Şevlepi, 2019: 1) "film+ler+de"

Ayrılma Hâli	/+sem/ + /çen/ > /sençen/	Platov+sen+çen (Pavlov, 2015: 8) “Platovgil+ler+den”
Vasıta Hâli	/+sem/ + /pe/ > /sempe/	alli+sem+pe (Pavlov, 2015: 9) “el+ler+le”
Yokluk Hâli	/+sem/ + /sr/ > /semsĭr/	ıvĭl+ĭm+sem+sĭr (Andreyev, 1956: 43) “oğul+lar+ım+sız”
Sebep Hâli	/+sem/ + /şn/ > /semşĭn/	student+sem+şĭn (Pavlov, 2015: 7) “öğrenci+ler + için”

ÇOKLUK EKİNİN İŞLEVLERİ

Çuvaş gramer kitaplarından yola çıkılarak, isimlerin çokluk kategorisi ile ilgili işlevleri ve örnekleri aşağıdaki gibi sıralanabilir (Sergeyev ve Kotleyev, 1988: 189-192; Andreyev, 1956: 7-10).

Bir nesnenin birden fazla olduğunu gösterir:

Şĭnĭ *tus+sem.* (Kazanov, 2016: 3). “Yeni *dost+lar.*”
Apla, şkulĭn ayalti hutĭnçe te *pülĭm+sem* pur. (Kazanov, 2016: 5). “Demek ki okulun alt katında da *oda+lar* var.”
Havaspah kilĭşrĭş *aça+sem*. (Kabakov, 2004: 3). “Memnuniyetle kabul ettiler *çocuk+lar*.”

Türkiye Türkçesinde özel isimlere gelen /+gil/ ekinin karşılığı olarak topluluk anlamı verir:

Halĭ unta purĭnaśśĭ *Aruşkin+sem*. (Kazanov, 2016: 4). “Şimdi orada yaşıyorlar *Aruşkingil+ler*.”
Hĭysene şise purĭnmalĭh şĭr ulmine te kuntah tusa ileśśĭ *Serdeykin+sem*. (Kabakov, 2004: 10). “Kendilerine yetecek kadar patatesi burada yetiştiriyorlar *Serdeykingil+ler.*”

Serdeykin+sen aslĭ ıvĭlne pĭltermelle. (Kabakov, 2004: 9). "*Serdeykingil+lerin* büyük oğluna haber vermek gerekir."
Golubev+sen hvatterĭ-i ku? (Taravat, 2016: 4). "*Golubevgil+lerin* dairesi mi bu?"

Boy, millet, cemaat ve din topluluklarını gösterir:

Unta *Çĭvaş+sem* numay purĭnaşşĭ. (Taravat, 2016: 10). "Orada *Çuvaş+lar* çok yaşıyor."
Vĭmĭr vĭşĭnçe *hun+sem* hura tinĭs hĭrrinçi şeşenhirsene kuşsa kileşşĭ. (Yuhma, 2003: 9). "V. yüzyıl sonunda *Hun+lar* Karadeniz bozkırlarına yerleşiyorlar."
Pĭlhar+sem kĭtmen şĭrten şak halĭh şine tapĭnaşşĭ. (Yuhma, 2003: 9). "*Bulgar+lar* beklenmedik anda bu halk üzerine saldırı düzenliyorlar."
Şamrĭk+sem haşata numay şıru şıraşşĭ. (Yuhma, 2003. 8). "*Genç+ler* gazeteye çok sayıda mektup gönderiyorlar."

Köy, şehir ve yer adlarına gelerek adı geçen yerde yaşayan topluluğu gösterir:

Muskav+sene sahal tülemelle tetĭr-im? (Pavlov, 2015: 4). "*Moskovalı+lara* az mı ödeniyor, diyorsunuz?"

Sayı sıfatından sonra gelir:

Çĭn ta, studentsem, universitetran, pĭrremĭş *kurs+sem*. (Pavlov, 2015: 8). "Gerçekten de öğrenciler, üniversiteden birinci *sınıf+lar*."
İkĭ yençi+sem te şıvĭh tĭvansem kilse tuhaşşĭ ikken. (Şevlepi, 2019: 1). "*İki taraftaki+ler* de yakın akrabaymışlar."

ÇOKLUK EKİNİN İSMİN HÂLLERİYLE BİRLİKTE KULLANIMI

Yalın Hâl

Avtobus-trolleybus+sem hüllen şusa irteşşĭ. (Kabakov, 2004: 4). "*Otobüsler, troleybüs+ler* yavaş yavaş geçiyor."
Şĭmĭl *maşinĭ+sem* şeş hĭvĭrtlĭhne çakarmaşşĭ. (Kabakov, 2004: 4). "Ancak *araç+lar* hızını kesmiyor."
Vraçsem mar ku *şın+sem.* (Kabakov, 2004: 8). "Doktor değil bu *insan+lar.*"
Şın+sem puştarĭnsa tĭnĭ. (Kabakov, 2004. 4). "*İnsan+lar* toplanmış."

İlgi Hâli

Çokluk eki, ilgi hâli ile kullanıldığında */+sem/, /+sen/*'e dönüşmektedir. İlgi hâli eki düşmektedir.

Turist+sen pısĭkah mar rükzakne tuyansa panĭççĭ. (Kabakov, 2004: 4). "*Turist+lerin* fazla büyük olmayan sırt çantasından almıştı."
Kürşi+sen ıvĭlĭpe pitĭ tuslĭ. (Taravat, 2016: 6). "*Komşu+ların* oğlu ile sıkı arkadaştı."
Jurnalist+sen soyuzĭn yertüşi Nazarov kĭs'ye telefonĭpe şĭnkĭravlarĭ. (Pavlov, 2015: 4). "*Gazeteci+ler(in)* birliği başkanı Nazarov, cep telefonuyla aradı."

Yönelme-Yükleme Hâli

Çuvaş Türkçesinde yönelme ve yükleme hâllerinin her ikisi de aynı ekle */+a/, /+e/* yapılmaktadır. Ünlü ile biten isimlerde zamir n'si türemektedir. Ekin işlevinin yönelme mi yoksa yükleme mi olduğunu anlamak için cümledeki kullanımına bakmak gerekmektedir. Yani ismin veya ilgili isim grubunun hangi hâl kategorisine ait olduğu fiille olan bağlantısından anlaşılabilmektedir. Bazı fiiller, ismin hem yönelme hem de yükleme hâlini alabilmektedirler. Bu durum cümledeki anlam derinliğini kavrayamayanlar için bir muğlaklık oluşturmaktadır.

Çokluk eki, yönelme-yükleme hâli ile kullanıldığında */+sem/, /+sen/*'e dönüşmektedir.

Yönelme Hâli

Pĭrkun pulman *vırĭn+sen+e* şitse kurma şutlarĭ. (Pavlov, 2015: 10). "Hiç olmadığı *yer+lere* gidip görmeyi düşündü."
Pitĭ layĭh astĭvat' *külençĭk+sen+e* pĭrin hışşĭn teprin urlĭ sike-sike kaşnine. (Taravat, 2016: 12). "Çok iyi hatırlıyor, *su birikinti+lerine* basıp birer birer zıplayarak geçtiğini."
Kilti+sen+e pĭltermesĭr kayma ta avan mar. (Kabakov, 2004: 4). "*Evdeki+lere* haber vermeden gitmek ayıp olur."

Yükleme Hâli

Kürşĭ-arşĭ+sen+e hamran kultaras marççĭ. (Kabakov, 2004: 10). "*Konu komşu+ları* kendimle dalga geçirtmezdim."
Ep *mehanizator+sen+e* hıtarsa kalanĭ. (Pavlov, 2015: 7). "Ben *şoför+leri* sert bit şekilde uyardım."
Ançah epir vĭsen *yaç+ĭ+sen+e* şırasa tupaymarĭmĭr-ha. (Yuhma, 2003: 12). "Fakat biz onların *isim+lerini* henüz bulamadık."

Bulunma Hâli

Ivĭlĭpe hĭr açin *pit-kuśĭ+sen+çe* maltanhi havaslĭh şukkine aşşĭ hĭy te sisrĭ. (Kabakov, 2004: 9). "Oğlu ile kızının *yüz+lerinde* eski neşelerinin olmadığını babası da anladı."
Zavodsempe *stroykĭ+sen+çe* ĭşlese ĭlkĭrnisem de pur. (Pavlov, 2015: 10). "Fabrika ve *inşaat+larda* çalışmış olanlar da var."
Un pekkine *kino+sen+çe* kurnĭ. (Şevlepi, 2019: 1)."Benzerini *film+lerde* görmüşüz."
Maruşĭn hura *kuśĭ+sen+çe* kürençĭk hĭlhemĭ yĭltĭrtatsa ilçĭ. (Artemyev, 2012: 5).

"Marus'un kara *göz+lerinde* hüzün belirdi."

Ayrılma Hâli

Platov+sen+çen vişĭ şuhrĭmri yala şitmelle-mĭn. (Pavlov, 2015: 8). "*Platovgil+lerden* üç kilometre uzaktaki köye varmak gerekiyormuş."
Kaççĭsem *hĭr+sen+çen* uyrĭmmĭn hĭysem vırnaşnĭ kilten kile şürese hĭşĭn te pulin "şuralnĭ kunne" palĭrtassine yala şitse vırnaşnĭ-vırnaşman çi aslisem – Kolya Maksakovpa Vaşley Yegorov - puşlarĭş. (Pavlov, 2015: 11). "Delikanlılar, *kız+lardan* ayrı yerleştikleri evlerden evlere gezerek birisinin "doğum gününü" kutlamak amacıyla köye varır varmaz grubun en gençleri Kolya Maksakov ile Vasley Yegorov hazırlıklara başladılar."
Puyan *patşalĭh+sen+çen* pĭri pulnĭ. (Yuhma, 2003: 12). "Zengin *ülke+lerden* biri idi."
Yultaşĭ+sen+çen uyrĭlma şĭmĭl pulçĭ. (Kazanov, 2016: 4). "*Arkadaş+larından* ayrılmak kolay oldu."

Vasıta Hâli

Çokluk eki, vasıta hâli ile kullanıldığında */+sem/* olarak kalmaktadır.

Aslĭ klasa *layĭh pallĭ+sem+pe* vĭşlese kuşnisen huşşinçe un huşamatne te asĭnsa hĭvarçĭ. (Kabakov, 2004: 3). "Bir üst sınıfa *iyi not+larla* geçmiş olanlar arasında onun adı da duyuldu."
Şul şinçe Anfisa pĭrre amĭşĭ şumĭnçe pulaymanşĭn kulyançĭ, tepre tekeh *tuy-şuy ıytĭvĭ+sem+pe* çunne ileymĭş tese havaslançĭ. (Şevlepi, 2019: 7). "Anfisa yolda bir yandan annesiyle zaman geçiremediğine üzülmüştü, diğer yandan düğün müğün *sorun+larıyla* canını sıkmazlar diye sevindi."
Hĭr sumkine *alli+sem+pe* şatĭrlasa tıtnĭ. (Pavlov, 2015: 9). "Kız çantasını *el+leriyle* sımsıkı tutmuştu."
Pĭrremĭş *kurs+sem+pe* pallaşrĭm. (Pavlov, 2015: 11). "Birinci *sınıf+larla* tanıştım."

Yokluk Hâli

Çokluk eki, yokluk hâli ile kullanıldığında */+sem/* olarak kalmaktadır.

> Vırĭnti *sĭltav+sem+sĭr* puşne, hresçensene ku tĭlĭşren hulari raboçisen kĭreşĭvĭ te havhalantarsa tĭnĭ. (Sergeyev ve Kotleyev, 1988: 211).
>
> "Yerindeki *sebep+ler (olmadan)* dışında köylülere bu konuda şehirdeki işçilerin mücadelesi de coşturmuş."

Sebep Hâli

Çokluk eki, sebep hâli ile kullanıldığında */+sem/* olarak kalmaktadır.

> Şitmennipe tata, *student+sem+şĭn* yavaplĭ prepodavatel'sem hıtarsah tĭraşşĭ Platova. (Pavlov, 2015: 7).
>
> "Yetmezmiş gibi, *öğrenci+ler için* sorumlu öğretim üyelerini sık sık uyarıp duruyorlar."

ÇOKLUK EKİNİN İYELİK EKLERİYLE KULLANIMI

Çuvaş Türkçesindeki çokluk eki, Türkiye Türkçesindekinin aksine iyelik ekinden sonra gelmektedir:

aç(a)+i+sem (Kabakov, 2004: 3) "*çocuk+ları*".

kil+ĭ+sen+e (Kabakov, 2004: 3) "*ev+lerine*"

ur(a)+i+sem (Kabakov, 2004: 5) "*ayak+ları*"

pit-kuś+ĭ+sen+çe (Kabakov, 2004: 9) "*yüz+lerinde*"

çiye yıvĭśś+i+sem (Kabakov, 2004: 10) "*vişne ağaç+ları*"

ıytĭv+ĭr+sen+e parĭr (Yuhma, 2003: 8) "*soru+larınızı* sorun"

mĭn aslaşş+ĭ+sem (Yuhma, 2003: 7) "*ata+ları*"

çĭvaş şamrĭk+ĭ+sem (Yuhma, 2003: 8) "*Çuvaş genç+leri*"

İyelik Kategorisi ve İyelik Ekleri

İsimler, sadece nesne ve varlıkları değil, onların kime ve neye ait olduklarını da belirtmektedirler. Bu ihtiyaçtan dolayı iyelik kategorisi oluşmuş ve isimlere

iyelik ekleri getirilmiştir. "*Bu ekler, adın karşıladığı nesnenin kime veya neye ait olduğunu bildiren, sahiplik gösteren ve adlar ile adlar arasında bağlantı kuran eklerdir*" (Korkmaz, 2017a: 276). "*İyelik ekleri adı kişiye, ya da nesneye tahsis ederek belirli kılarlar. Başka bir deyimle iyelik eki ada bir ikinci kavram ekler ki belirtme öbeklerinde olduğu gibi bunlardan biri ötekini belirtmeye yarar (baba-m / ben-in baba-sı, eller-iniz / siz-in eller). Bu sebeple iyelik eki almış adlar cümlede nesne olduklarında her zaman kimi hâlinde bulunurlar ve belirli nesne olurlar (Baba-n-ı gördüm. Eller-i-mi yıkamalıyım)"* (Banguoğlu, 2015: 325-326). "*İyelik eki, getirildiği ismin dışında bir nesneyi ifade eder. Fakat getirdikleri isimlerin dışındaki bu nesneleri sadece şahıslar hâlinde ifade ederler*" (Ergin, 2013: 222).

Çuvaş Türkçesinde iyelik kavramı *"kamĭnlĭh kategoriyĭ"*(iyelik kategorisi) terimiyle ifade edilmektedir. Çuvaş Türkçesinde iyelik anlamı eklerle, sentaktik yolla ve morfo-sentaktik yolla olmak üzere üç şekilde verilmektedir.

EKLERLE İYELİK YAPIMI

Güzel, bu yapıyı "Morfolojik Yol" şeklinde izah etmektedir. *"İlgi hâli eki almış bir ad ile onun önünde yer alan iyelik eki almış bir başka ad ile sağlanan iyelik ifadesidir. Adlardaki iyelik ekleri, üzerinde bulundukları nesneyi temsil eden altı şahsı karşılamaktadır: çulsen huşşi "taşların arası", pürçĭn maççi "evin tavanı" vb. İyelik eklerinin Çuvaşçada bu anılan altı şahsı karşılayan biçim birimleri bulunmaktadır* (Güzel, 2012: 213). Çuvaş Türkçesinde isme gelen iyelik ekleri şunlardır:

Çuvaş Türkçesindeki İyelik Ekleri

Birinci teklik şahıs	/+ĭm/, /+ĭm/, /+m/
İkinci teklik şahıs	/+u/, /+ü/
Üçüncü teklik şahıs	/+ĭ/, /+ĭ/
Birinci çokluk şahıs	/+(ĭ)mĭr/, /+(ĭ)mĭr/
İkinci çokluk şahıs	/+ĭr/, /+ĭr/
Üçüncü çokluk şahıs	/+ĭ/, /+ĭ/, /+ĭsem/, /+ĭsem/

Çuvaş Türkçesinde ismin ünlü veya ünsüz ile bitmesi iyelik ekinin şeklini belirlemektedir. Bu kuralı dikkate alırsak, Çuvaş Türkçesinde iyelik ekleri şu şekildedir:

Çuvaş Türkçesindeki İyelik Eklerinin Ayrıntıları

	Birinci teklik şahıs	Birinci çokluk şahıs
İsim ünsüz ile biterse	/+ĭm/, /+ĭm/	**/+ĭmĭr/, /+mr/**
İsim "a", "e" ile biterse	**/+m/**	**/+mĭr/, /+mr/**
İsim "ĭ", "ĭ" ile biterse	/+ĭm/, /+ĭm/	**/+ĭmĭr/, /+mr/**
İsim "u", "ü" ile biterse	"ü" düşer, yerine "v" türer + **/+ĭm/**	"ü" düşer, yerine "v" türer + **/+ĭmĭr**/
İsim "i" ile biterse	"i" düşer "y" türer + /+ĭm/	"i" düşer "y" türer + **/+mr/**

	İkinci teklik şahıs	İkinci çokluk şahıs
İsim ünsüz ile biterse	**/+u/, /+ü/**	**/+ĭr/, /+r/**
İsim "a", "e" ile biterse	**/+u/, /+ü/**	**/+ĭr/, /+r/**
İsim "ĭ", "ĭ" ile biterse	**/+u/, /+ü/**	**/+ĭr/, /+r/**
İsim "u", "ü" ile biterse	"ü" düşer, yerine "ĭv" türer + **/+u**/, **/+ü/**	"ü" düşer, yerine "ĭv" türer + **/+ĭr/, /+r/**
İsim "i" ile biterse	"i" düşer "y" türer + **/+ü/**	"i" düşer "y" türer + **/+r/**

	Üçüncü teklik şahıs	Üçüncü çokluk şahıs
İsim ünsüz ile biterse	/+ĭ/	/+ĭ/, /+ĭsem/
İsim "t", "d", "d"' ile biterse	t, d, d' > ç + /+ĭ/	t, d, d' > ç + /+ĭsem/
İsim "a", "e" ile biterse	"a", "e" düşer + **/+i/**	"a", "e" düşer +**/+isem/**

İsim “ӑ”, “ĭ” ile biterse	“ӑ”, “ĭ” düşer + **/+i/**	“ӑ”, “ĭ” düşer +**/+isem/**
İsim “u”, “ü” ile biterse	“ü” düşer, yerine “ĭv” türer + /+ĭ/	“ü” düşer, yerine “ĭv” türer + /+ĭsem/
İsim “i” ile biterse	“i” düşer “y” türer + /+ĭ/	“i” düşer “y” türer + /+ĭsem/

İyelik Eklerine Örnekler:

	Teklik	**Çokluk**
I. Şahıs	/+m/, /+ӑm/, /+ĭm/	/+mӑr/, /+mĭr/, /+ӑmӑr/, /+ĭmĭr/
ünsüz ile bitenler	**ıvӑl+ӑm** (Kabakov, 2004: 7) “oğlum”, **mӑnuk+ӑm** (Şevlepi, 2019: 7) “torunum”, **tus+ӑm** (Artemyev, 2012: 5) “dostum”, **çun+ӑm+a** (Artemyev 2012: 7) “ruhuma”, **hĭr+ĭm** (Şevlepi, 2019: 2) “kızım”, **ӑraskal+ӑm** (İşentey, 2013: 91) “bahtım”.	**ıvӑl+ӑmӑr** (Taravat, 2016: 12) “oğlumuz”.
a ve e ile bitenler	**aça+m** (Kabakov, 2004: 7) “çocuğum”,	**laşa+mӑr** (Sergeyev ve Kotleyev, 1988: 193) “atımız”.
u ve ü ile bitenler	**ӑmӑrt(u)+ӑv+a** (Şevlepi, 2019: 3) “yarışmama”	**şır(u)+ӑv+ӑmӑr** (Sergeyev ve Kotleyev, 1988: 193) “mektuplarımız”
i ile bitenler	**tӑri+y+ĭm** (Sergeyev ve Kotleyev, 1988: 193) “tarla kuşum”	**tӑri+y+ĭmĭr** (Sergeyev ve Kotleyev, 1988: 193) “tarla kuşumuz”

II. Şahıs	**/+u/, /+ü/**	/+ĭr/, /+ĭr/
ünsüz ile bitenler	**kuş+u** (Artemyev, 2012: 7) “gözün”, **kĭmĭl+u** (Şevlepi, 2019: 1) “gönlün”, **yal+u+nta** (Kazanov, 2016: 6) “köyünde”, **teley+ü** (İşentey, 2013: 93) “mutluluğun” , **şĭvar+u** (İşentey, 2013: 93) “ağzın”.	**huşamat+ĭr** (Kabakov, 2004: 6) “soyadınız” , **yat+ĭr** (Kabakov, 2004: 6) “adınız”, **purnĭş+ĭr+ta** (Yuhma, 2003: 14) “hayatınızda”.
	İnk(e)+ü (Artemyev, 2012: 10) “yengen”, **şırl(a)+u+na** (İşentey, 2013: 93) “meyveni”, **tenk(e)+ü+ne** (İşentey, 2013: 93) “paranı”	**laş(a)+ĭr** (Sergeyev ve Kotleyev, 1988: 193) “atınız”.
u ve ü ile bitenler	**şır(u)+ĭv+u** (Sergeyev ve Kotleyev, 1988: 193) “mektubun”	**ıyt(u)+ĭr+sene** (Yuhma, 2003: 8) “sorularınıza”.
i ile bitenler	**tĭri+y+u** (Sergeyev ve Kotleyev, 1988: 193) “tarla kuşun”	tĭri+y+ĭr (Sergeyev ve Kotleyev, 1988: 193) “tarla kuşunuz”.
III. Şahıs	/+ĭ/, /+i/	/+ĭ/, /+i/, /+ĭsem/, /+isem/
ünsüz ile bitenler	**şav+ĭ** (Kabakov, 2004: 3) “gürültüsü”, **kartiş+ĭ** (Kabakov, 2004: 3) “avlusu”, **yĭmĭk+ĭ** (Kabakov, 2004: 4) “küçük kız kardeşi”, **şüş+ĭ** (Kazanov, 2016: 6) “saçı”.	**list+isen+e** (Artemyev, 2012: 7) “yapraklarına”, **sĭmah+ĭsem** (Pavlov, 2015: 5) “sözleri”.

a ve e ile bitenler	**kĭp(e)+i** (Kabakov, 2004: 5) “elbisesi”, **ur(a)+i** (Kabakov, 2004: 5) “ayağı”, **śem(ye)+i** (Kabakov, 2004: 8) “ailesi”, **huś(a)+i** (Kabakov, 2004: 8) “sahibi” M1/8, **śĭp(a)+i** (Kabakov, 2004: 10) “kaderi” M1/10, **çĭlh(e)+i+pe** (Artemyev, 2012: 3) “dili ile”, **maşin(a)+i** (Pavlov, 2015: 7) “arabası”.	**aç(a)+isem** (Kabakov, 2004: 3) “çocukları”, **pirĭşt(e)+isem** (İşentey, 2013: 88) “melekleri”, **kĭvap+isem** (Artemyev, 2012: 10) “göbekleri”.
u ve ü ile bitenler	**p(ü)+ĭv+ĭ** (Kabakov, 2004: 5) “vücudu”, **kalaś(u)+ĭv+ĭ** (Şevlepi, 2019: 2) “konuşması”, **ĭr(u)+ĭv+ĭ** (Yuhma, 2003: 10) “sorusu”.	**śitĭn(ü)+ĭv+ĭsem+pe** (Pavlov, 2015: 10) “başarılarıyla”, **ĭr(u)+ĭv+ĭsen+e** (Yuhma, 2003: 10) “sorularına”.
i ile bitenler	**stantsi+y+ĭ** “istasyonu” M2/4, **hulpuśśi+y+ĭ** “omuzu” M2/6, **savni+y+ĭ** “sevgilisi” M7/3, **obşçejiti+y+i+nçe** “yatakhanesinde” M5/7, **idiologi+y+ĭ** (Yuhma, 2003: 7) “idiolojisi”.	**pit śĭmarti+y+ĭsem** (Kazanov, 2016: 6) “yanakları”.

Çuvaş Türkçesinde üçüncü şahıs iyelik ekleri, kelime ünsüz ile biterse */+ĭ/,* ünlü ile biterse */+i/* ile yapılmaktadır. *“Çuvaşçada 3. kişi iyelik ekinin artlık-önlük uyumuna (büyük ünlü uyumu) girmemesi, bu ekin ünlüsünün aslında ünlü benzeşmesine karşı koyabilecek nitelikte dayanıklı, başka bir deyişle, uzun bir ünlü taşıması ile açıklanabilir”* (Tekin, 2013: 118).

Çuvaş Türkçesinde iyelik ekleri, üçüncü teklik ve çokluk şahıslar dışında diğer şahıslar da kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır.

Alyoşa, *çun+ĭm*, kĭtse ıvĭntĭm sana (Sergeyev ve Kotleyev, 1988: 193) "Alyoşa, *canım* beklemekten yoruldum seni."
Sanĭn ta *upĭşk(a)+u* tavrĭnmarĭ ikken-ha (Sergeyev ve Kotleyev, 1988: 193) "Senin de *kocan* dönmedi demek."
Piçet şurç+ĭ patĭnçen irtseneh asĭrharĭm ĭna. (Kabakov, 2004: 6) "*Yayınevinin* yanından geçince gördüm onu."
Respublika bolnits+i+ne şitsen Saşa amĭşne urĭh kuraymarĭ. (Kabakov, 2004: 7) "*Devlet hastanesine* vardığında Saşa annesini bir daha göremedi."
Kürşisen *ıvĭl+ĭ+pe* pitĭ tuslĭ. (Taravat, 2016: 6) "Komşularının *oğluyla* arkadaş."
Kĭrek(e)+ĭrsem sarĭ, *pıl+ĭr* hĭla (Sergeyev ve Kotleyev, 1988: 195) "Evin *ön köşeleriniz* sarı, *balınız* da sarı"

Türkiye Türkçeinden farklı olarak Çuvaş Türkçesinde iyelik ekleri her zaman çokluk ekinden önce kullanılmaktadır:

aç(a)+i+sem (Pavlov, 2015: 5) "çocuk+lar+ı"

çĭr(e)+i+sem (Pavlov, 2015: 5) "kalp+ler+i"

kuś+ĭ+sen+çe (Pavlov, 2015: 5) "göz+ler+i+n+de"

Atya, eppin, *ıytĭv+ĭr+sen+e* parĭr. (Yuhma, 2003: 8) "Hadi o zaman *sorularınızı* sorun."
Ivĭlĭpe hĭr açin *pit-kuś+ĭ+sençe* maltanhi havaslĭh şukkine aşşĭ hĭy te sisrĭ. (Kabakov, 2004: 9) "Oğlu ile kızının *yüzlerinde* önceki neşenin olmadığını babası da hissetti."

Çuvaş Türkçesinde birinci şahıs teklik iyelik eki nesnenin sahibi dışında nesneye ve kişiye olan saygıyı da gösterir. Bu durumda iyelik ekinin önüne /+şĭ/, /+şĭ/ eki gelmektedir:

Matturka+şĭ+m (Şevlepi, 2019: 6) "güzelim, canım"

Turĭ+m+şĭ+m / Turĭ+şĭ+m (İşentey, 2013: 93) "Tanrım"

SENTAKTİK YOLLA İYELİK YAPIMI

"Çuvaş Türkçesinde iyelik ilişkisi dizim yoluyla da sağlanabilmektedir. İlgi hâli eki almış zamirler ve adlarla kurulan bu yapılar aslında birer genitif grubu oluşturmaktadır. Bu biçimdeki gruplarda ilgi hâli eki almış unsur önce, onun bağlandığı yalın ad ise sonra gelmektedir. Genitif grupları iyelik eki düşmüş bir iyelik grubu gibidir" (Güzel, 2012: 213). *"İyelik anlamının sentaktik yolla ifade edilmesi, şahıs zamirlerinin ilgi hâli almış şekillerinin isimlerden önce kullanılması suretiyle olur"* (Ersoy, 2010: 94). Yani bunlar, / *ilgi hâli almış şahıs zamirleri + isim* / şeklindedir.

Şahıs zamirleri ve dönüşlülük zamirleri ile yapılan iyelik grubu Çuvaş Türkçesinde şu şekildedir (bk. Güzel, 2012: 213-214, Andreyev 1956: 35).

Sentaktik Yolla İyelik Yapımı:

Şahıs Zamirleri	Örnek
Man / Manĭn + isim	Manĭn aça "Benim çocuğum"
San / Sanĭn + isim	Sanĭn aça "Senin çocuğun"
Un / Unĭn + isim	Unĭn aça "Onun çocuğu"
Pirĭn + isim	Pirĭn aça "Bizim çocuğumuz"
Sirĭn + isim	Sirĭn aça "Sizin çocuğunuz"
Vĭsen + isim	Vĭsen aça "Onların çocuğu"

Manĭn atte+ø vara Ŝĭpĭrte purĭnnĭ. (İşentey, 2013: 89) "*Benim babam* ise Sibirya'da yaşamış."
Esĭ *pirĭn* ŝĭnĭ *ŝın+ø-i*? (Kazanov, 2016: 6) "Sen *bizim* yeni *insanımız mısın*?"
Pirĭn Maruŝ+ø kunta-i ŝav? (Artemyev, 2012: 9) "*Bizim Marusumuz* burada mı ya?"
Pirĭn vatĭ asattesem+ø, Aslĭ Pĭlhar ŝınnisem, ĭlĭk şaşlık şise purĭnnĭ. (İşentey, 2013: 89) "*Bizim atalarımız*, Büyük Bulgar devleti insanları, eskiden kebap yemişler."
Sirĭn yal+ø Şupaşkartan ayakra-i? (Kazanov, 2016: 8) "*Sizin köyünüz* Şupaşkar'dan uzak mı?"

Dönüşlülük zamirleri de aynı sırayla yapılmaktadır: Yani, /*ilgi hâli almış dönüşlülük zamirleri + isim*/.

Dönüşlülük Zamirleri	Örnek
Ham / Hamĭn + isim	Hamĭn açа "kendi çocuğum"
Hĭvĭn + isim	Hĭvĭn açа "kendi çocuğun"
Hĭy / Hĭyĭn + isim	Hĭyĭn açа "kendi çocuğu"
Hamĭrĭn + isim	Hamĭrĭn açа "kendi çocuğumuz"
Hĭvĭrĭn + isim	Hĭvĭrĭn açа "kendi çocuğunuz"
Hĭysen + isim	Hĭysen açа "kendi çocukları"

MORFO-SENTAKTİK YOLLA İYELİK YAPIMI

"Bu yolla gerçekleştirilen iyelik bağlantısı, ilgi hâli eki almış bir zamir ve onun önünde yer alan ilgili zamiri karşılayan iyelik eki almış bir ad ile sağlanır. Bu biçimdeki yapılar birer iyelik grubu oluşturmaktadırlar" (Güzel, 2012: 214). Yani bu yapılar, /*ilgi hâli almış şahıs zamirleri veya dönüşlülük zamirleri + iyelik eki almış isim*/ şeklindedir.

Şahıs Zamirleri
Man / Manĭn + isim + /+ĭm/, /+ĭm/, /+m/
Man+ø sĭmah+ø+ran irtmestĭn. (Şevlepi, 2019: 3) "*Benim sözümden* çıkmayacaksın."
Manĭn kalas *pil+ĭm* – hut şinçe. (Yuhma, 2003: 6) "*Benim* söyleyecek *duam* kâğıt üzerinde."
Manĭn çĭn *yat+ĭm* Arşuk. (İşentey, 2013: 97) "*Benim* gerçek *adım* Arsuk."
San / Sanĭn + isim + /+u/, /+ü/
San+ø kuś+u pek yĭltĭrtatsa. (Pavlov, 2015:: 5) "*Senin gözün* gibi parlayarak"
Sanĭn kĭmĭl+u (Şevlepi, 2019: 1) "*Senin gönlün*"
Un / Unĭn + isim + /+ĭ/, /+ĭ/
Unĭn amĭş+ĭ pulçĭ kayrĭ. (Kabakov, 2004: 3) "*Onun annesi* oluverdi."
Unĭn assisten+ç+ĭ (İşentey, 2013: 88) "*Onun asistanı*"

Pirĭn + isim + /+(ĭ)mĭr/, /+(ĭ)mĭr/
Hĭlle sad-pahça kanura, unta şurkunneççen mĭn ĭş pultĭr teken sahal mar *pirĭn huş+ĭmĭr+ta*. “Kışın bahçe, bostan dinleniyor, ilkbahara kadar bahçede ne işi olsun diyen çoktur *bizim aramızda*”
Sirĭn + isim + /+ĭr/, /+ĭr/
Sirĭn haklĭ *ĭş+ĭr+sem*. “*Sizin* değerli *işleriniz*.”
Vĭsen + isim + /+i/, /+ĭ/, /+ĭsem/, /+ĭsem/
Vĭsen huşş+i+nçe larakan yĭmĭkĭ te çĭnmerĭ. (Kabakov, 2004: 9) “*Onların arasında* oturan kız kardeşi de sessizdi.”
Ançah epir *vĭsen yaç+ĭsene* şırasa tupaymarĭmĭr-ha. (Yuhma, 2003: 12) “Fakat biz *onların adlarını* arayıp bulamadık henüz.”

Dönüşlülük Zamirleri
Ham/ Hamĭn + isim + /+ĭm/, /+ĭm/, /+m/
Hamĭn halĭh+ø yatne (Yefimov, 2019) “*Kendi halkımın* adını”
Hĭvĭn + isim + /+u/, /+ü/
Hĭvĭn aś+u+na (Kabakov, 2004: 8) “*Kendi babanı*”
Hĭvĭn irĭk+ü. (Pavlov, 2015: 12) “*Kendin özgrülüğü*.”
Hĭy/ Hĭyĭn + isim + /+ĭ/, /+ĭ/
Aşşĭ *hĭy şuhĭşne* (Şevlepi, 2019: 1) “Babası *kendi fikrini*”
Hamĭrĭn +isim + /+(ĭ)mĭr/, /+(ĭ)mĭr/
Ĭlĭk-aval pirĭ çĭvaşsem *hamĭrĭn yĭlasene*, yĭrkesene layĭh tıtsa pınĭ. “Eskiden bizim Çuvaşlar, *kendi geleneklerimizi* göreneklerimizi iyi uygulamışlar” (Ersoy, 2010Ç 306).
Hĭvĭrĭn + isim + /+ĭr/, /+ĭr/
Hĭvĭrĭn aça “*Kendi çocuğunuz*”.
Hĭysen + İsim + /+ĭ/, /+ĭ/, /+ĭsem/, /+ĭsem/
hĭysen klas+ĭ+nçe. (Kazanov, 2016: 3) “*Kendi sınıfında*”

Purin te *hĭysen uşkĭn+ĭ̆, hĭysen kalaś(u)+ĭvĭ̆*. (Kazanov, 2016: 5) "Herkesin de *kendi grubu*, *kendi sohbeti*."

Çuvaş Türkçesinde üçüncü şahıs teklik ve üçüncü şahıs çokluk iyelik ekleri */+ĭşĭ̆, /+ĭşĭ̆/* şeklinde de yapılmaktadır. Bu ek, özellikle akrabalık adları ile kullanılmaktadır. Aşmarin'e göre, bu ekin aslı */+ş/*'dir, ismin son harfine göre */+şĭ̆, /+ĭşĭ̆, /+ĭşĭ̆/* şekilleri alabilmekte (Aşmarin, 1898: 136-137). Bu ek, *yĭmĭk* "küçük kız kardeş", ***ıvĭl*** "oğul", ***hĭr*** "kız", ***kin*** "gelin", ***şĭllĭm*** "küçük erkek kardeş" kelimelerine gelmemekte yani bu kelimeler üçüncü teklik ve çokluk şahıslarda diğer kelimelerle aynı eki */+ĭ/* eki) almaktadırlar. ***Atte*** "baba", ***anne*** "anne", ***piççe*** "büyük erkek kardeş", ***inke*** "yenge", ***yısna*** "enişte" kelimelerine üçüncü teklik ve çokluk şahıslarda */+ĭşĭ̆, /+ĭşĭ̆/* eki gelmektedir.

***/+ĭşĭ̆, /+ĭşĭ̆/* eki ile ilgili örnekler:**

atte "baba" > aş+şĭ̆ "babası" (Şevlepi, 2019: 2)
atte "baba" > aş+şĭ̆+n "babasının" (Şevlepi, 2019: 3)
appa "abla" > app+ĭş+n+e "ablasına" (Şevlepi, 2019: 6)
kukaś "dede" > kukaş+şĭ̆+pe "dedesi ile" (Şevlepi, 2019: 7)
piççe "büyük erkek kardeş" > piçç+ĭşĭ̆ "büyük erkek kardeşi" (Artemyev, 2012: 9)
piçç+ĭşĭ̆+n "büyük erkek kardeşinin" (Artemyev, 2012: 8)
inke "yenge" > ink+ĭşĭ̆ "yengesi" (Artemyev, 2012: 4)

Hâl Kategorisi ve Hâl Ekleri

"*İsimler, kelime grupları ve cümleler içinde diğer kelimelerle münasebetleri sırasında, münasebetin cinsine göre, çeşitli hâllerde bulunurlar. İsimlerin kelime grupları ve cümleler içinde isimlerle, edatlarla ve fiillerle çeşitli münasebetleri olur. Bu münasebetler kurulurken isimler hep aynı durumda bulunmaz, münasebetin cinsine göre ayrı ayrı hâllere girerler*" (Ergin, 2013: 226). İsim, cümle içinde ilişkili olduğu kelimelere bazen eksiz, bazen ek alarak bağlanmaktadır. İsimleri belli bir duruma sokup diğer kelimelerle ilişkilendiren eklere hâl ekleri demekteyiz. Hâl ekleri isimleri fiillere bağlarken onları tümleç formuna sokar.

İsimlerin, cümle içinde ilişkili olduğu kelimelere eksiz ve ekli bağlanmalarının dışında son çekim edatları ile bağlandıklarını göz ardı etmemek gerekir. "*İsimlerin birbiriyle veya fiil/yüklem fiiliyle olan ilişkilerinin şekillendirdiği hâller Türkçede* ***hâl ekleri*** *(İng. case endings) ve* ***son çekim edatları*** *(İng. postposition) ile kendini gösterir*" (Daşdemir, 2014: 71).

"*Hâl ekleri, isim tabanına gelebildiği gibi çoğul ve iyelik eklerinden sonra da gelebilmektedir. İsim çekimindeki sırası (İsim+çoğul eki+iyelik ekleri+hâl ekleri) biçimindedir*" (Efendioğlu, 2019: 105). Çuvaş Türkçesinde ise bu sıra şöyledir: *(isim+iyelik ekleri+çoğul eki+hâl ekleri).* Her iki lehçede de hâl ekleri sondadır. Türkiye Türkçesinin aksine Çuvaş Türkçesinde iyelik ekleri çoğul ekinden önce gelmektedir.

Çuvaş Türkçesinde hâl kategorisi *"padej"* terimiyle ifade edilmektedir. Çuvaş Türkçesinde ismin hâlleri sekiz kategoriye ayrılmaktadır. Günümüzde Türkiye'de yapılan işlevsel söz dizimi çalışmalarında Türkçede hâl kategorisinin sayısı çok daha artabilmektedir (Daşdemir, 2014: 71-95; Kara, 1996; Kara, 2001; Börekçi, 2007: 245-275).

Oğuzhan Durmuş, Çuvaş Türkçesindeki ismin hâl kategorisini *asıl isim hâllerinden* ayırarak *edatlı (sentaktik) isim hâl çekimi* başlığı altında ele almıştır. *Asıl isim hâlleri* beş, *edatlı (sentaktik) isim hâl çekimi* altı olarak değerlendirilmiştir (Durmuş, 2009: 114-142). Böylelikle Durmuş, Çuvaş Türkçesindeki ismin hâl kategorisini toplamda on bir hâl kategorisine ayırmıştır. Biz çalışmamızda hâl kategorilerini tespit ederken günümüz Çuvaş Türkçesinin gramer kitaplarını esas aldık.

Çuvaş Türkçesinde Hâl Ekleri

Hâl	**Ek**
Yalın Hâl	(/+ø/)
İlgi Hâli	(/+n/, /+ĭn/, /+i̇̆n/)
Yönelme-Yükleme Hâli	(/+a/,/+e/, /+na/, /+ne/)
Bulunma Hâli	(/+ra/, /+re/, /+ta/, /+te/, /+çe/)
Ayrılma Hâli	(/+ran/, /+ren/, /+tan/, /+ten/, /+çen/)
Vasıta Hâli	(/+pa/, /+pe/)
Yokluk Hâli	(/+sĭr/, /+si̇̆r/)
Sebep Hâli	(/+şĭn/, /+şi̇̆n/)

YALIN HÂL */+ø/*

"Bu hâl; ismin karşıladığı nesne ve kendisine tabi olan isim dışında hiçbir münasebet ifade etmeyen hâldir" (Ergin, 2013: 227). İsimlerin teklik şekli, çokluk ve iyelik ekleriyle münasebeti yalın hâl olarak değerlendirilmektedir: *aça "çocuk", yal "köy*", *açasem "çocuklar", yalsem "köyler"*, *açam "çocuğum", yalu "köyün"* .

Yalın hâl, Çuvaş Türkçesinde *"tĭp padej"* terimiyle ifade edilir ve Türkiye Türkçesinde olduğu gibi daima eksiz bir hâldir.

Sergeyev ve Kotleyev'in eserinden yola çıkarak metindeki yalın hâl örneklerini ve işlevlerini şu şekilde sınıflandırmak mümkündür (Sergeyev ve Kotleyev, 1988: 200-201):

Yalın Hâlin İşlevleri

Yüklem görevi yapar:

Aça mar *arśuri+ø* vĭl. (İşentey, 2013: 94) "Çocuk değil, *orman devi* o."
Es kunta *huśa+ø mar.* (Pavlov, 2015: 3) "Sen burada *reis değilsin.*"

Özne görevi yapar:

Halhi śamrĭksem+ø numay çuhne uyrĭlsa kayma sĭltavsem śıraymĭś. (Şevlepi, 2019: 1) "*Şimdiki gençler* ayrılmak için sebep aramıyorlar."
Śemye+ø un pek çuh şirĭp pulat. (Şevlepi, 2019: 1) "*Aile* bu gibi durumlarda güçlü oluyor."
Asanne, *epĭ+ø* sana ĭnlantĭm. (Şevlepi, 2019: 1) "Anneanne, *ben* seni anladım."

Zaman tümleci yapar:

Kanmalli kun hıśśĭn aśśĭ *ireh+ø* tĭçĭ te açisene vĭratmasĭrah ĭśe tuhsa kayrĭ. (Kabakov, 2004: 11) "Tatil günü sonunda babası *sabah erken* kalktı ve çocuklarını kaldırmadan işe gitti."
İr+ø vĭransan, pit śumalla. (Pavlov, 2015: 8) "*Sabah* uyandığında yüz yıkamak gerek."

İsim tamlaması yaparak nesnenin menşesini bildirir:

Kilten tuhsan *yıvĭš+ø kĭper* urlĭ kaşsa Yaroslavski uramne tuhrĭ. (Kabakov, 2004: 4) "Evden çıkıp *ağaç köprü* üzerinden geçerek Yaroslavski sokağına çıktı."
Aça-pĭça+ø şavĭpe tulnĭ şkul kartişĭ samantrah puşansa yulçĭ. (Kabakov, 2004: 3) "*Çoluk çocuk sesiyle* dolmuş okul bahçesi anında boş kaldı."
Kil+ø huşi hĭrarĭmne hĭşan tata ĭşta pıtarassi pirki kalaşma puşlarĭş. (Kabakov, 2004: 9) "*Ev sahibi,* kadınını nerede ve ne zaman toprağa vereceklerini konuşmaya başladı."
Kalleh *sĭvĭ+ø çĭlhi* takĭnat. (İşentey, 2013: 94) "Yine *şiir dili* tökezliyor."
Kupĭs+ø sassi iltĭnsen kĭrhi kaş ta ilemlĭ. (Artemyev, 2012: 3) "*Akordeon sesi* duyulunca sonbahar akşamı da güzel."

Hitap bildirir:

Anne+ø, esĭ an humhan. (Şevlepi, 2019: 5) "*Anne,* sen telaşlanma."
Krımçik+ø, vakkine hĭvar. (İşentey, 2013: 93) "*Krımçik*, bozuk paraları bırak."
Ah, *Turĭšĭm,* tupata. (İşentey, 2013: 93) "Ah, *Tanrım.*"

Edatlarla kullanımı:

Yĭp+ø pek şuhalçĭ. (İşentey, 2013: 94) "*İğne* gibi kayboldu."
Tetrad tuyantĭm *ham* valli. (İşentey, 2013: 94) "Defter aldım *kendim* için."
Temişe *parta+ø* urlĭ hışalarah, kantĭk umĭnçe sap-sarĭ şüşlĭ aça un şine tinkerse pĭhnine kurçĭ. (Kazanov, 2016: 3) "Birkaç *sıra* arkasında, pencerenin yanında sarışın bir çocuğun ona doğru baktığını fark etti. "
Man *ıvĭl+ø* pekeh ku aça. (İşentey, 2013: 93) "Benim *oğlum* gibi bu çocuk."

Pallah, *atte+ø* pekeh. (İşentey, 2013: 89) "Elbette *baba* gibi."
Hĭ, *pĭşal+ø* pirki yĭkĭlteşme pĭhrĭ. (Kazanov, 2016: 7) "Hm, *silah* hakkında dalga geçmek istedi."

İLGİ HÂLİ (/+N/, /+ĬN/, /+N/)

"*İlgi hâli; ismin bir isimle ilgisi olduğunu, kendisinden sonra gelen bir isme tabi bulunduğunu gösterir*" (Ergin, 2013: 228). "*İsmin bu hâli, genelde isimle isim arasında bağ kurduğu için çoğu zaman belirtili isim tamlaması oluşturur. Bu yüzden ilgi hâline tamlama hâli de denir. Ancak ilgi hâli bazen isimle edat ve isimle fiil arasında da bağ kurabilmektedir*" (Efendioğlu, 2013: 99).

Çuvaş Türkçesinde ilgi hali *"kamĭnlĭh padeji"* terimiyle ifade edilmektedir. İsmin bu hâli Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çuvaş Türkçesinde de bazen eksiz, bazen ekli olabilmektedir.

Çuvaş Türkçesinde bu hâl */-n/, /-ĭn/, /-ĭ̆n/* ekleriyle yapılmaktadır. Kelime ünlü ile */-n/* ünsüz ile biterse */-ĭn/, /-ĭ̆n/* şekli gelir. Bu ek, ismi genitif (ilgi/tamlayan) hâline sokar. Ek kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır. Çuvaş Türkçesinde ismin son sesi, ekin biçimini belirlemekte. Yani ekin eklenme sırasında bazı fonetik değişmeler ortaya çıkmaktadır.

İsim *"a" / "e"* ile biterse: */+nĭn/* eki gelir: açа+nĭn. Bununla ilgili örnekler günümüzde sadece şiirlerde karşımıza çıkmakta, konuşma ve nesir dilinde */+n/* biçimi kullanılmaktadır. Yani Çağdaş Çuvaş Türkçesinde */+nĭn/, /+nĭ̆n/* eki kısaltılmış biçim alarak */+n/* ekine dönüşmüştür.

Çüreçe+n uram yençi haşakĭ̆ şine şaknĭ termometr vun ikĭ̆ gradus sivĭ̆ kĭtartat'. (Taravat, 2016: 4) "*Pencerenin* sokak tarafındaki çerçevesine asılı olan termometre eksi on iki derece gösteriyor."
Vunnĭmĭ̆ş klasa kuşnĭ *açа+n* pit-kuşĭ̆ hal' savĭnĭ̆şpa, çun-çĭ̆riyĭ̆ havaspa tulnĭ ta, ĭna pıtarma pultaraymannipe hĭvĭ̆rtrah kile şitse hĭyĭ̆n savĭnĭ̆şne pĭ̆lteres kilçĭ̆. (Kabakov, 2004: 3) "Onuncu sınıfa geçen *çocuğun* yüzü şimdi sevinçle, kalbi mutlulukla dolmuş ve duygularını saklayamadığından çabucak eve varıp evdekilerle paylaşmak istedi."
Hayhi şakna kursan kayma puştarĭ̆nnĭ *açа+n* urisem tĭllansa larçĭ̆ş. (Kabakov, 2004: 5) "Şimdi bunu görüp gitmeye hazırlanan *çocuğun* ayakları bağlanıverdi."

Hĭruşsĭrlĭh *slujbi+n* ofitserĭ. (İşentey, 2013: 88) “Güvenlik *şubesinin* memuru.”
Hĭnakurta patşa tapĭrĭ tĭnĭ, kunta *patşa+n* aslĭ ıvĭlĭ kĭnar-tikki (nasledniy prints) purĭnnĭ. (Yuhma, 2003: 11) “Fanagorya’da padişahın kampı olmuş, burada *padişahın* büyük oğlu yaşamış.”

Bazı araştırmacılara göre, *laşa* “at” kelimesinin ilgi hâlindeki (laşa+n “atın”) şeklinde */+n/* eki kısaltma biçimi değildir. Onlara göre, laşa+ĭn olmuş, *ĭ* sesi düşmüştür. Buna kanıt olarak, *laşa* kelimesinin yönelme-yükleme hâlinde */+n/* ve ilgi çokluk hâlinde */+sen/* in gelmesini göstermektedirler (Pavlov, 1965: 95-96). Çuvaş Türkçesinin yazı dilinde ilgi hâlinin */+n/* eki olarak daha çok kullanılması, */+nĭn/, /+nĭn/* eki kullanılmıyor anlamına gelmemektedir. Bu ek şiir dilinde görülmeye devam etmektedir.

İsim *“ĭ” / “ĭ”* ile biterse: Ünlüler düşer, ünlülerden önce tek bir ünsüz varsa ünsüz ikizleşir, ünsüz iki tane ise ikizleşmez:

kürşĭ+n > *kürşi+n* yıtti (Taravat, 2016: 5) “*Komşunun* köpeği”
kĭv+ĭ > *kĭvv+ĭn tupsĭmne* (Artemyev, 2012: 5) “Müziğin anlamı”

İsim *“u” / “ü”* ile biterse: *u, ü* > *ĭ, ĭ* ‘ye dönüşür ve isim ile ek arasında *(+v)* türer:

hu+ĭn > *hĭv+ĭn* aşuna (Kabakov, 2004: 8) “*kendi(nin)* babana”

İsim *“i”* ile biterse: isim yanına zamir n’si türer:

Metnimizde örnek rastlanmamıştır.

İsim ünsüz ile biterse: */+ĭn/, /+ĭn/* eki gelir. Ek kalınlık-incelik uyumuna uyar.

Aslĭ Pĭlharsatan+ĭn hulisem (Yuhma, 2003: 11) “*Büyük Bulgaristanın* şehirleri”
şurutrav+ĭn payĭnçe (Yuhma, 2003: 11) “*yarımadanın* bir kısmında”
hĭy+ĭn savĭnĭşne (Kabakov, 2004: 3) “*kendi(nin)* sevincini”
ıvĭl+ĭn puşne (Kabakov, 2004: 7) “*oğlunun* başını”
Maruś+ĭn hura kuşĭnçe (Artemyev, 2012: 3) “*Marus’un* kara gözlerinde”
Uyĭh+ĭn sivĭreh şuti (Taravat, 2016: 4) “*Ayın* soğuk ışığı”
Hĭy+ĭn te çunĭ lĭpkĭ mar. (Pavlov, 2015: 3) “*Kendisinin* de içi huzursuz.”

Hem Türkiye Türkçesinde hem de Çuvaş Türkçesinde ilgi hâli ekli veya eksiz kullanılabilmektedir. *"İsmin ilgi hâli bazan eksiz, çok defa da ekli olur"* (Ergin, 2013: 228).

Eksiz hâli	Ekli hâli
Mana *un+ø sĭltavne* kalasa hĭvarman anne. (Kabakov, 2004: 12) "Bana anne *o(nun) sebebini* anlatmamıştı"	Lesnova *redactor+ĭn şitmenlĭhĭsene* asĭrhama tıtĭnman-ha. (Pavlov, 2015: 12) "Lesonva *editörün kusurlarını* dikkat etmemişti henüz"
Semen Petroviç kuşaka açaşlasa şurĭmĭnçen sĭtĭrçĭ, *kantĭk+ø karrine* sirse uramalla tinkerçĭ. (Pavlov, 2015: 3) "Semen Petroviç kediyi sevip sırtından okşadı, *pencere(nin) perdesini* açtı ve dışarıya baktı"	Payan, *avĭn+ĭn pĭrremişĭnçe*, Vena pitĭ pĭlhançĭ. (Kazanov, 2016: 5) "Bugün, *eylülün birinde* Vena çok heyecanlı idi"
Irattarnĭ vırĭna allipe sĭtĭrnĭ may açа *kĭpe+ø şuhi* şine şaklannĭ hut tatĭkne ükerçĭ. (Kazanov, 2016: 3) "Acıyan yere elleriyle değdiğinde çocuk *gömleğin yakasına* değmiş kağıt parçasını gördü"	Kuprat vilnĭ hışşĭn vara *pĭlhar+sen purnĭşĭ* yeple pulnĭ? (Yuhma, 2003: 13) "Kubrat vefat ettikten sonra *Bulgarların kaderi* nasıl olmuş?"
Hĭyamat puşĭ+ø, pĭr klasrah ikken vĭsem! (Kazanov, 2016: 4) "*Kıyamet başı*, aynı sınıfta imişler"	Maruş ku *kĭvv+ĭn tupsĭmne* layĭh pĭlet. (Artemyev, 2012: 5) "Marus bu *müziğin anlamını* iyi bilir"

İlgi Hâlinin İşlevleri

Belirtili isim tamlaması oluşturur:

Kantĭk varri vitĭr sĭrhĭnakan *tulli uyĭh+ĭn* sivĭreh *şut+i* çunne tatah ta pusahlarĭ. (Taravat, 2016: 4) "Pencere arasından sızan *dolunayın* soğuk *ışıkları* canını daha da sıktı."
Çüreçe+n uram yençi *haşak+ĭ* şine şaknĭ termometr vun ikĭ gradus sivĭ kĭtartat'. (Taravat, 2016: 4)

"*Pencerenin* sokak tarafındaki *çerçevesi* üzerine asılmış termometre iki derece soğuk göstermekte."
anat kasri ulaha çun kĭçĭ, tunsĭhlanĭ *hĭr+sen çĭr+i+sem* havaslĭ tapma tıtĭnçĭş. (Artemyev, 2012: 3) "aşağı sokakta eğlence canlandı, sıkılmış *kızların yürekleri* neşeyle atmaya başladı."
Hayhi şakna kursan kayma puştarĭnnĭ *aça+n ur+i+sem* tĭllansa larçĭş. (Kabakov, 2004: 5) "İşte bunu görünce gitmeyi hazırlanan *çocuğun ayakları* birbirine bağlandı."
Aslĭ Pĭlharstan+ĭn şĭkĭr hul+i Hĭnakur pulnĭ. (Yuhma, 2003: 11) "*Büyük Bulgaristan'ın en iyi şehri* Fanagorya idi."
Djigit+ĭn hurĭm+ø ta vışmast. (İşentey, 2013: 89) "*Yiğidin karnı* da acıkmaz."
Yalti şkulta, *hĭv+sen klas+ĭ+nçe*, pulas tĭk kunaşkal mĭşkĭla ahaleh irtteres şukçĭ-ha ĭntĭ. (Kazanov, 2016: 3) "Köy okulunda, *kendilerinin sınıfında* bu olay olsaydı bir şey yapmadan durmazdı."
Hĭy+ĭn şuhĭş+ne tĭrĭsleнĭn vĭl hut tatĭkne yĭpĭr-yapĭr sütrĭ. (Kazanov, 2016: 3) "*Kendi fikrini* konrol eder gibi o kâğıt parçasını hızlıca açtı."
Ĭna pıtarma pultaraymannipe hĭvĭrtrah kile şitse *hĭy+ĭn savĭnĭş+ne* pĭlteres kilçĭ. (Kabakov, 2004: 3) "Onu saklayamadığından aceleyle eve varıp *kendi mutluluğunu* söylemek istedi."
Un+ĭn amĭş+ĭ pulçĭ kayrĭ. (Kabakov, 2004: 3) "*Onun annesi* oluverdi."
Tĭrĭsneh kalatĭn-i es, açam, suymastĭn-i *hĭv+ĭn aş+u+na?* (Kabakov, 2004: 8) "Doğru mu söylüyorsun sen, çocuğum, yalan söylemiyorsun değil mi *kendi babanı?*"
Un+ĭn şemy+i+nçe purte yĭrkellĭ hal'lĭhe - tavah Turra! (Taravat, 2016: 6) *"Onun ailesinde* şimdilik her şey yolunda, Tanrı'ya şükür!"
Leş+sen ıvĭl+ĭ vara tuha ta pĭlmest. (Taravat, 2016: 6) "*Onların oğlu* ise hiç çıkmıyor."

*"**Bireşimli** (synthetique) bir dil olan Türkçe anlam ögelerine yükleyeceği hemen her görev için ayrı bir görev ögesi geliştirmiştir. Bu görev ögelerini de sürekli, anlam ögelerinden sonra getirdiği için bunların büyük bir çoğunluğunu da ekleştirmiştir. Ekleşme gerçekleştirilirken dillerin gelişmesini sürekli etkileyen **kolaylık** (economie) ve **anlaşılabilirlik** (comprehensibilite) kanunları gereği bu görev ögeleri zaman zaman oldukça aşınmış, bazen de görevlerini kendilerini kuşatan diğer görev ve anlam ögelerine bırakarak düşmüşler veya daha başlangıçta işaretli bir öge karşısında **işaretsiz** (non-marque) kalmışlardır"* (Gemalmaz, 2010: 275).

İlgi hâli eki, üçüncü şahıslı tamlamalarda bazen düşerek eksiz isim tamlaması oluşturabilmektedir. Bu durumda belirtisiz isim tamlaması yapısı ortaya çıkar. *"Ad tamlamasında tamlayan, ilgi durumuna girmek zorundadır; ama ilgi durumu ekini almak zorunda değildir. Tamlayan, ekli ilgi durumuna girdiği gibi, eksiz ilgi durumuna da girebilir. Bu nedenle belirtili ad tamlaması-belirtisiz ad tamlaması diye iki türden söz edilir*" (Üstünova: 2005: 418-425).

Belirtisiz isim tamlaması oluşturur:

Kantĭk+ø karr+i vitĭr sĭrhĭnakan tulli uyĭhĭn sivĭreh şuti çunne tatah ta pusahlarĭ. (Taravat, 2016: 3) "*Cam perdesi* arasından sızan dolunayın soğuk ışıkları canını daha da sıktı."
İkĭ şavrĭm şeş çuprĭ payan Semen Petroviç *şkul+ø stadion+ĭ+nçe* (Taravat, 2016: 7) "İki tur ancak koştu bugün Semen Petroviç *okul stadyumunda*"
Akĭ kürşin yıtti *huśa+ø all+i+nçen* vĭşerĭnçĭ te, Semen Petroviç patne ıtkĭnçĭ. (Taravat, 2016: 5) "İşte komşusun köpeği *sahip elinden* çözüldü ve Semen Petroviç yanına koştu."
pĭrre vĭl purte ĭnlanmalla *yuratu+ø çĭlh+i+pe* kalaşsa kulat'. (Artemyev, 2012: 3) "bir, o herkes tarafından anlaşılan *aşk diliyle* konuşup gülüyor."
Unĭn tepĭr şur sehetren *Atĭl+ø hĭrr+i+nçe* pulmalla. (Kabakov, 2004: 4) "O, yarım saat sonra *İdil kenarında* olmalı."
Tetrad+ø list+i şursa ilçĭ te klasĭpe ĭşta kayma puştarĭnnine şırma pikençĭ. (Kabakov, 2004: 4) *"Defter yaprağını* kopardı ve sınıfça nereye gidecekleri notu yazmaya başladı."

Mĭn-ma puştarĭnsa tĭnĭ-ha irten-şürensem şav *kĭper+ø karlĭk+ĭ* umne? (Kabakov, 2004: 4) "Neden toplanmışlar gelip geçenler *köprünün korkuluğu* önüne?"
Sıltĭm allinçe – *vĭlta+ø hull+i.* (Kabakov, 2004: 4) "Sağ elinde *olta sapı.*"
Vĭl ĭşlenĭ huşalĭh *şĭnvĭrkelü+ø taphĭr+ĭ+nçe* pankruta tuhrĭ te - hĭrĭh pillĭk şulhi ikkĭmĭş uşkĭn invaliçĭ ĭşsĭr yulçĭ. (Taravat, 2016: 3) "Onun çalıştığı kolektif *yenileme döneminde* iflas etti ve kırk beş yaşındaki engelli biri işsiz kaldı."
Şitmennine, maltanhi *tĭhtav+ø vĭhĭt+ĭ+nçe* pulsa irtni kuş umĭnçen kaymast'. (Kazanov, 2016: 3) "Yetmezmiş gibi önceki *bekleme vaktinde* olan biten göz önünden gitmiyor."

İsimleri fiillere bağlar:

Un+ĭn tepĭr şur sehetren Atĭl hĭrrinçe *pulmalla.* (Kabakov, 2004: 4) "*O(nun),* yarım saat sonra İdil kenarında *olmalı.*"
Çĭrĭ *şın+nĭn* malaşlĭh pirki *şutlamalla.* (Kabakov, 2004: 10) "Sağ *insan(ın)* gelecek ile ilgili *düşünmeli.*"
Tem te *tumalla un+ĭn* halĭ. (Kabakov, 2004: 12) "Her şeyi *yapmalı o(nun)* şimdi."
San+ø yalan ıttisençen pĭrĭnsa *yulmalla*, German. (Pavlov, 2015: 4) "*Sen(in)* her zaman gruptan *ayrı olmalısın*, German."

Zamirleri edatlara bağlar:

Patşa hĭrĭ te *un pek* kaççĭna tirkes şuk (Şevlepi, 2019: 2) "Padişah kızı da *onun gibi* delikanlıyı rede etmek istemez. "
Kun şinçen tĭplĭnreh kalasa pama pulmast'-i? (Yuhma, 2003: 12) "*Bunun hakkında* daha ayrıntılı anlatır mısınız?"
Halĭ vĭl *un pirki* mar, amĭşĭ şinçen kĭna şutlarĭ. (Kabakov, 2004: 7)

"Şimdi o *onun hakkında* değil, sadece annesini düşündü."
Tetrad' tuyantĭm *ham valli*. (İşentey, 2013: 94) "Defter aldım *kendim için*."

Zamirlerle diğer hâl ekleri arasında bağlantı kurar:

Pirĭnten layĭhrah çuhlat' pul' mĭn tumalline. (Artemyev, 2012: 6) "*Bizden* daha iyi anlıyordur o, ne yapmamız gerektiğini."
Kun pirki kayran *sirĭnpe* tĭplĭnreh kalaşma tivet. (Kabakov, 2004: 6) "Bunun hakkında sonra *sizinle* daha ayrıntılı bir şekilde konuşmamız gerekecek."

YÖNELME - YÜKLEME HÂLİ (/+A/, /+E/, /+NA/, /+NE/)

"Yükleme durumu, geçişli fiil taşıyan bir cümlede, fiilin etkisi altında kalan adın içinde bulunduğu durumdur" (Korkmaz, 2017a: 290). "*Yönelme durumu, kelime grublarında ve cümlelerde fiildeki hareketin yöneldiği adın içinde bulunduğu durumdur*" (Korkmaz, 2017a: 292). Türkiye Türkçesinde "yönelme hâli" ve "yükleme hâli" ayrı hâl kategorileri olarak değerlendirilmektedir. Çuvaş Türkçesinde ise bu iki hâl, tek bir hâl kategorisi içinde incelenmektedir.

Çuvaş Türkçesinde yönelme ve yükleme hâllerinin her ikisi de aynı ekle */+a/, /+e/* yapılmaktadır. Ünlü ile biten isimlerde zamir n'si türemektedir. Ekin işlevinin yönelme mi yoksa yükleme mi olduğunu anlamak için cümledeki kullanımına bakmak gerekmektedir. Yani ismin veya ilgili isim grubunun hangi hâl kategorisine ait olduğu fiille olan bağlantısından anlaşılabilmektedir. Bazı fiiller ismin hem yönelme hem de yükleme hâlini alabilmektedirler. Bu durum cümledeki anlam derinliğini kavrayamanlar için bir muğlaklık oluşturmaktadır. Her iki hâl kategorisinin aynı ekle sağlanması bir Çuvaş'ın, Türkiye Türkçesi öğreniminde yönelme ve yükleme hâllerini karıştırmasına sebep olabilmektedir.

Yönelme-Yükleme hâli, Çuvaş Türkçesinde *"paru padejĭ / paru-tĭvu padejĭ"* terimiyle ifade edilmektedir. İlgi hâlinde olduğu gibi yönelme-yükleme hâlinde de eklerin ulanması esnasında bazı fonetik değişmeler ortaya çıkmaktadır.

İsim *"a" / "e"* ile biterse: zamir n'si türer:

Aça+na (Kazanov, 2016: 3) "çocuğa/çocuğu"

Hula+na (Pavlov, 2015: 4) “şehri/şehre”

Rusça alıntı kelimelere de */+na/, /+ne/* eki gelir fakat a / e > ĭ / ĭ’ye dönüşür:

Vena + na > *Venĭ+na* (Kazanov, 2016: 6) “Vena’yı / Vena’ya”
İra + na > *İrĭ+na* (Kazanov, 2016: 4) “İrayı/İraya”
Lesnova > *Lesnovĭ+na* (Pavlov, 2015: 3) “Lesnova’yı/Lesnova/ya”

İsim “*ĭ” / ”ĭ”* ile biterse: Ünlü düşer, ünlülerden önce tek bir ünsüz varsa ikizleşir:

alĭ > a*lli+ne* (Kazanov, 2016: 6) “elini/ eline”
sas (palĭ) > *sas palli+sen+e* (Kazanov, 2016: 4) “harfleri/harflere”

Rusça alıntı kelimelerin sonundaki *ĭ / ĭ* sesi ise düşmez:

maşina > *maşinĭ+na* (Pavlov, 2015: 3) “arabayı/arabaya”
kabina > *kabinĭ+na* (Pavlov, 2015: 7) “kabini/kabine”
planeta > *planetĭ+na* (İşentey, 2013: 94) “dünyayı/dünyaya”

İsim “*u” / “ü”* ile biterse: *u, ü* > *ĭ, ĭ* ‘ye dönüşür ve *(+v)* türer:

kalaşu > *kalaş+ĭv+a* (Pavlov, 2015: 7) “sohbeti/sohbete”

İkinci şahıs teklik iyelik eki almış isim yönelme-yükleme hâlinde ünlü ile biterse */+na/, /+ne/* eki alır:

şırla > *şırlu+na* (İşentey, 2013: 93) “meyveni/meyvene”
tenke > *tenkü+ne* (İşentey, 2013: 93) “paranı/parana”
gitara > *gitaru+na* (İşentey, 2013: 83) “gitarını/gitarına”

Ünsüz ile biten isimlerde ise ikinci şahıs teklik iyelik eki olan */+u/, /+ü/* eki düşer, */+na/, /+ne/* eki gelir:

yalu > yal+ne (Pavlov, 2015: 3) “köyünü/köyüne”

tavraşu > tavraş+ne (Pavlov, 2015: 4) “soyu/soya”
tavraşu > tavraş+ne (Pavlov, 2015: 4) “soyu/soya”
kĭmĭlu > kĭmĭl+ne (Pavlov, 2015: 4) “gönlünü/gönlüne”
tĭrĭhu > tĭrĭh+ne (Pavlov, 2015: 4) “tarafı/tarafa”
hvaterü > hvatter+ne (Kazanov, 2016: 4) “dairesini/dairesine”

Üçüncü şahıs teklik iyelik eki almış isimlere */+na/, /+ne/* eki gelir:

pürne > pürni+sen+e (Kazanov, 2016: 3) “parmakları/parmaklara”
çĭlhe > çĭlhi+ne (Kazanov, 2016: 9) “dilini/diline”
çışkĭ > çışki+ne (Kazanov, 2016: 9) “avucunu/avucuna”
prava > pravi+ne (Pavlov, 2015: 5) “ehliyeti/ehliyete”
puś > puś+ne (Pavlov, 2015: 7) “başını/başına”
ĭśteş > ĭśteş+ne (Pavlov, 2015: 4) “meslektaşını/meslektaşına”

İsim “*i*” ile biterse: (*+y)* türer. Bazen *(+y)* yerine *(+n)* kullanıldığı da görülür:

arşuri+ye (İşentey, 2013: 94) “orman devini/orman devine”
hulpuśśi+n+e (Kazanov, 2016: 8) “omuzu/omuza”

İsim ünsüz ile biterse: */+a/, /+e/* eki gelir.

sıvlĭş+a (Kazanov, 2016: 6) “havayı/havaya”
vırĭn+a (Kazanov, 2016: 3) “yeri/yere”
şarĭk+a (Kazanov, 2016: 3) “turpu/turpa”
alĭk+a (Kazanov, 2016: 8) “kapıyı/kapıya”
hĭlĭp+a (Kazanov, 2016: 6) “kapı kilidine/kapı kilidini”

Yönelme-Yükleme Hâlinin İşlevleri

Yükleme Hâlinin İşlevleri

Yükleme hâli, eksiz ve ekli olabilmektedir.

Ekli yükleme hâli:

"Ekli yükleme durumu, cümlede fiilin etkisi altında kalan adı bir belirti ögesi olarak yükleme durumu ekini almış biçimdir. Dolaysıyla bu ad belirtili nesne görevindedir" (Korkmaz, 2017a: 291).

Çuvaş Türkçesinde de durum aynıdır. Yani yükleme hâlindeki isim ekli veya eksiz çekimlenmektedir. Çuvaş Türkçesinde bu durumda isimler daha çok ***kala-*** "söyle-", ***pĕlter-*** "bildir-", ***huş-*** "emret-", ***şır-*** "yaz-", ***ĭmsan-*** "haset et-", ***par-*** "ver-", ***sut-*** "sat-", ***tuyan-*** "satın al-", ***parnele-*** "hediye et-", ***per-*** "ateş et-", ***yar-*** "gönder-" vb. fillerle yapılmaktadır.

Yalti sakĭr şul vĭrenmelli şkul pĭr hutlĭ şeşçĭ. *Klas+ĭ* te numayah mar. (Kazanov, 2016: 5) "Köydeki ortaokul bir katlıydı. *Sınıfları* da çok değildi."
Aruşkin *Śarĭk+a* türeh pallasa ilçĭ. (Kazanov, 2016: 3) "Aruşkin *Sarık'ı* hemen tanıdı."
Venĭ+na sirse alĭkran hĭy maltan kĭresşĭn pulçĭ. (Pavlov, 2015: 6) "*Vena'yı* iterek önce kapıdan kendisi girmek istedi."
Lesnĭva *rul+e* şirĭp tıtat. (Pavlov, 2015: 4) "Lesnova, *direksiyonu* sıkı tutuyor."
Voditel *pravi+ne* tar tĭksa ilnĭ. (Pavlov, 2015: 5) "*Ehliyetini* alnının teriyle almış."
Ĭśteş+ne tĭrĭ şıv şine kĭlarasşĭn. (Pavlov, 2015: 4) "*Meslektaşını* temize çıkarmayı amaçlıyor."
Arşuk, *gitaruna* kantar. (İşentey, 2013: 89) "Arşuk, *gitarını* biraz dinlendir."

Çokluk eki */+sem/* yükleme hâlinde */+sen/* biçimine dönüşmektedir. İsim, çokluk ekinden sonra yönelme-yükleme hâl ekini almaktadır.

Kilti+sen+e pĭltermesĭr kayma ta avan mar. (Kabakov, 2004: 3) "*Evdekileri* bilgilendirmeden gitmem ayıp olur."

Kürşĭ-arşĭ+sen+e hamran kultaras marççĭ. (Taravat, 2016: 8) "*Konu komşuyu kendimle* dalga geçirtirmek istemem."
Kilĭren vırnaştarçĭş *şamrĭk+sen+e*. (Pavlov, 2015: 7) "Evlere yerleştirdiler *gençleri.*"
Ep *mehanizatĭr+sen+e* hıtarsa kalanĭ. (Pavlov, 2015: 7) "Ben *traktör operatörlerini* sertçe uyardım."
Redaktĭrĭn *şitmenlĭhĭ+sen+e* asĭrhama tıtĭnman-ha. (Pavlov, 2015: 12) "Editörün *eksiklerini* henüz dikkate almamış."
Pitĭ layĭh astĭvat' *küllençĭk+sen+e* pĭrin hışşĭn teprin urlĭ sike-sike kaşnine. (Taravat, 2016: 12) "Çok iyi hatırlıyor, *su birikintilerini* birer birer zıplayarak geçtiğini."

Eksiz yükleme hâli:

"Eksiz yükleme durumu, cümle içinde nesne görevi yüklenmiş olmakla birlikte, yükleme durumu eki almamış olan yalın durumdaki adın karşıladığı durumdur"(Korkmaz, 2017a: 290).

Prisyaga+ø vĭşlensen saltaksene stolovĭyra tutlĭ apatpa sĭylarĭş. (Taravat, 2016: 8) "*Yemin törenini* bitirdikten sonra askerlere yemekhanede yemek yedirdiler."
Radio+ø yarsa pĭhrĭ. (Pavlov, 2015: 5) "*Radyoyu* açtı."
Gitara+ø kalasa yurlat. (İşentey, 2013: 89) "*Gitar* çalıp şarkı söylüyor."

Yönelme Hâlinin İşlevleri

Yönelme bildirir:

Pıratĭn-i ıran *sĭr tĭrĭh+ne*? (Pavlov, 2015: 4) "Gelecek misin yarın *göl civarına?*"
Hula+na şitnĭ-şitmen hurallakan vırĭnta maşinĭna şĭr kaşarmaşkĭn hĭvarma may pur. (Pavlov, 2015: 4) "*Şehre* varır varmaz arabayı bir geceliğine güvenilir bir yere park etmek gerek."

Erne kun kaş yenne *kil+sen+e* salanmalla çuhne, Jurnalistsen soyuzĭn yertüşi Nazarov kĭs'ye telefonĭpe şĭnkĭravlarĭ. (Pavlov, 2015: 4) "Cuma günü akşama doğru *evlere* dağılırken gazetecilerin başkanı Nazarov aradı."
Şupaşkar+a mĭnşĭn kuşsa kilnĭ? (Kazanov, 2016: 3) "*Şupaşkar'a* neden taşınmış?"
Aruşkin *klas+a* şĭnkĭrav umĭn kĭşt malarah kĭrse larçĭ. (Kazanov, 2016: 7) "Aruşkin *sınıfa* zil çalmadan biraz önce girdi."

Birleşik fiil yapar (İsmi yardımcı fiile bağlar):

Iran vara *çap+a kĭlarĭş.* (Pavlov, 2015: 3) "Yarın *şöhrete kavuştururlar.*"
As+a il-ha. (Pavlov, 2015: 4) "*Aklına getir*sene."
Kĭmĭl+a kayakanni tupĭnmarĭ. (Pavlov, 2015: 5) "*Gönle hoş gelen* bulunmadı."
All+a ilet "*Ele alır*" (İşentey, 2013: 90)
Kaçç+a tuhmalla-i? (Şevlepi, 2019: 4) "*Kocaya gitmeli* mi?"

Amaç bildirir:

Kĭşeh epĭ *djigit+a* tuhatĭp. (İşentey, 2013: 89) "Yakında *yiğitliğe* adım atacağım."

Nesnenin vaktini bildirir:

Piççĭşĭ *temişe şullĭh+a* Şurşĭre ĭşleme kaynĭ ta hvatterne vĭhĭtlĭha şĭllĭne parsa hĭvarnĭ. (Kazanov, 2016: 3) "Ağabeyi *birkaç yıllığına* Sibirya'ya çalışmaya gitmiş ve dairesini bir süreliğine kardeşine emanet etmiş."

Miktar, yaş, oran bildirir:

Bu durumda */+(a)lla/, /+(e)lle/* eki alır. Yani yönelme-yükleme hâli eki */+a/, /+e/* değil, */+alla/, /+elle/* eki ile karşılanmış olur.

Vena puşne mayĭpen-mayĭpen *sulahay+(a)lla* pĭrçĭ. (Kazanov, 2016: 3) "Vena kafasını yavaş yavaş *sola doğru* çevirdi."
Kürşĭ yen+(e)lle vĭrttĭn pĭha-pĭha ilsen Vena kĭmĭlĭ pĭrtak şemşelçĭ. (Kazanov, 2016: 8) "*Komşu tarafına* gizlice baktıktan sonra Vena'nın kalbi biraz rahatladı."
İkĭ tantĭşĭpe pĭrle *kay+(a)lla* tavrĭnçĭ. (Kazanov, 2016: 8) "İki arkadaşı ile birlikte *geri* döndü."
Śur sehet kay+(a)lla kĭna lĭpkĭ pekçĭ. (Pavlov, 2015: 3) "*Yarım saat önceye kadar* sakin gibiydi."
Kam unta? - ıytrĭ çüreçe umĭnçe larakan Şambulkin *uram+(a)lla* pĭhsa. (Artemyev, 2012: 9) "Kim orda, diye sordu pencere önünde oturan Şambulkin *dışarıya doğru* bakarak."
Śĭmĭl maşinĭra ikkĭn: haşat redaktorĭ, *alĭ śul+a+lla* şıvharakan Platov tata korrespondençĭ. (Pavlov, 2015: 3) "Arabada iki kişi, gazete editörü *elli yaşına* yaklaşan Platov ve muhabiri."

taran "kadar", ***pula*** "yüzünden", ***şiti*** "kadar", ***hirĭś*** "karşı", ***may*** "göre" edatlarıyla edat grupları oluşturur:

Şĭvaru *hĭlha+ø taran* şurĭlĭ. (İşentey, 2013: 93) "Ağzın *kulağa kadar* yırtılır."
Şalkĭm şapassi te çasah *sana pula*. (İşentey, 2013: 98) "Felç olurum yakında *sana sebep* (senin yüzünden)."
śula may şınna kursan çarĭnmasĭr irtekenren maşinine turtsa iletĭp. (Pavlov, 2015: 8) "*Yola göre* (geçerken) insanı görüp durmazsanız arabanızı alırım."

BULUNMA HÂLİ (/+RA/, /+RE/, /+TA/, /+TE/, /+ÇE/)

"Türkiye Türkçesinde */+DA/ eki ile karşlanan bulunma durumu, genellikle fiildeki oluş ve kılışın yerini bildiren ad durumudur. Ancak, buradaki yer kavramı, yalnızca somut bir yer kavramı değildir. Fiildeki harekete sahne olan her türlü somut ve soyut kavramları karşılayan adlar bulunma durumuna girebilir. Dolayısıyla bu durum, eklendiği ad ile fiil arasındaki bağlantı özelliği açısından, bulunma ve yer gösterme kavramına koşul olarak zaman, iş, süreklilik, içinde olma, tarz bildirme, karşılaştırma, gösterme, vasıta, amaç, sebep vb. ifadeleri de içine alır*" (Korkmaz, 2017a: 299).

Çuvaş Türkçesinde bulunma hâli *"vırĭn padeji"*terimiyle ifade edilmektedir. Türkiye Türkçesinde */+ta/, /+te/, /+da/, /+de/* ekiyle yapılan bulunma hâli, Çuvaş Türkçesinde */+ra/, /+re/, /+ta/, /+te/, /+çe/* ekleriyle yapılmaktadır.

İsim" r" ile btierse*: /+ta/, /+te/ eki gelir:*

Manĭn atte vara *Śĭpĭr+te* purĭnnĭ (İşentey, 2013: 89) "Benim babam ise *Sibiryada* yaşamış."
Pasar+ta ye vĭrşĭra (İşentey, 2013: 89) "*Pazarda* mı savaşta mı."

İsim "l" ve "n" ile biterse: *hem /+ta/, /+te/ hem /+ra/, /+re/ eki gelebilmektedir:*

Hulari *şkul+ta vĭrenme tıtĭnat-śke* (Kazanov, 2016: 5) "Şehirdeki *okulda* okumaya başlayacak işte."
Vĭrman+ta tuni tetĭn (Kazanov, 2016: 12) "*Ormanda* yapılmış olan diyorsun."
Śine-şineh tĭrlĭ *haşat-jurnal+ra* pısĭk statyasem piçetlese kĭlarçĭ (Yuhma, 2003: 8) "Üst üste farklı *gazete ve dergilerde* uzun makaleler yayınladı."
Aslĭ Pĭlharstan+ra urĭh hulaasem te pulnĭ (Yuhma, 2003: 11) "*Büyük Bulgaryada* başka şehirler de olmuş."

İsim diğer ünsüz ve ünlülerle biterse: */+ra/, /+re/ eki gelir:*

Ayak+ra. Ma ıytan? (Kazanov, 2016: 8) "*Uzakta*. Neden sordun?"
Tepĭr *tĭhtav+ra* şĭnĭ kabineta kuşsan Vena untan paçah tuhmarĭ (Kazanov, 2016: 7) "Diğer *teneffüste* yeni odaya geçince Vena oradan hiç ayrılmadı."
Şıvĭh+ra nikam ta şukçĭ (Kazanov, 2016: 7) "*Yakında* kimse yoktu."
Şĭmĭl maşinĭ+ra ikkĭn (Pavlov, 2015: 3) "*Arabada* ikisi idi."

İyelik eki almış isimler, bulunma hâline girdiklerinde birinci teklik şahısta hiçbir değişiklik olmazken, ikinci teklik ve üçüncü teklik şahıslarda bazı değişiklikler görülür. İkinci şahıs teklik iyelik eki ile hâl eki arasında *(+n)* türer: yultaş+ĭ+n+ta/yultaş+u+n+ta "arkadaşında". Eski Türkçede ve günümüz Türk lehçelerinde ikinci şahıs teklik iyelik eki *(ng)* şeklindedir. Çuvaş Türkçesinde bu ekin kalıntısı yerleşmiştir, diyebiliriz.

Üçüncü teklik ve çokluk iyelik ekinden sonra */+çe/* eki gelir. İyelik eki almış isim ve hâl eki (+çe) arasında zamir n'si türer:

Ep sire yatarlasa *kanu şurtĭ+n+çe* puhatĭp, ukşa tĭkatĭp (Pavlov, 2015: 4) "Ben size özel olarak *tatil köyünde* topluyorum, para harcıyorum."
Mĭnle kĭna yurĭ puhĭnman pul *asĭ+n+çe* (Pavlov, 2015: 5) "Ne kadar farklı şarkılar birikmiş *aklında*."
Politsi uyrĭmĭ+n+çe, hula kanturĭ+n+çe şakĭnsa tĭraşşĭ unĭn sĭn ükerçĭkĭsem (İşentey, 2013: 94) "Polis *karakolunda, şehir bürosunda* asılı duruyor onun fotoğrafları."
Vırsarni kun kaysa kiletĭn ye *erne varri+n+çe* (Pavlov, 2015: 4) "Pazar günü dgidersin veya *hafta içinde.*"

Dmitriyev'e göre, Çuvaş Türkçesinde zamir n'sinin türemesi, Eski Türkçe'de üçüncü şahıs iyelik ekinde zamir n'sinin var olmasıdır (Dmitriyev, 1948, 65). Çuvaş Türkçesinde eklerin değişkenlik durumunu iyelik eki başlığı altında yukardaki tabloda gösterilmiştir. Tablodaki örneklerinden *t, d, d'* ile biten üçüncü şahıs teklik isimlere */+çĭ/* eki geldiği anlaşılmaktadır. Aynı olan çekime bulunma

hâli eklendiğinde */n+çe/* eki gelmekte ve iyelik eki gelirken t > ç'ye dönüşmemektedir.

şur**t** "ev" > şur**ç**ĭ "evi" > *şurtĭ+n+çe "evinde"* (Pavlov, 2015: 4)
cas**t** "birlik" > ça**ş**ĭ "birliği" > *çaşĭnçe "birliğinde"* (Kabakov, 2004: 9)
pi**t** "yüz" > pi**ç**ĭ "yüzü" > *pitĭnçe "yüzünde"*(Taravat, 2016: 6)

Bulunma Hâlinin İşlevleri

Bulunma ve yer bildirir:

Ep sire yatarlasa *kanu şurtĭ+n+çe* puhatĭp. (Pavlov, 2015: 4) "Ben sizi özel olarak *tatil köyünde* buluşturuyorum."
Purpĭr yurlama pĭhat': vırĭsli-çĭvaşli, ĭlĭkhi-hal'hi - mĭnle kĭna yurĭ puhĭnman pul *asĭ+n+çe*. (Pavlov, 2015: 5) "Yine de şarkı söylüyor, Rusça ve Çuvaşça, eski ve yeni, ne tür şarkılar birikmiştir *aklında.*"
Śül tüpe+re şĭltĭr vılyat. (Pavlov, 2015: 5) "*Gökyüzünde* yıldız oynuyor."
Pĭççen marççĭ German *maşinĭ+ra.* (Pavlov, 2015: 7) "Yalnız değildi German *arabada."*
Arşuk *kravat şi+n+çe* larat. (İşentey, 2013: 88) "Arsuk *yatak üzerinde* oturuyor."
Pasar+ta ye *vĭrśĭ+ra.* (İşentey, 2013: 89) "*Pazarda* veya *savaşta.*"
Manĭn atte *Śĭpĭr+te* purĭnnĭ. (İşentey, 2013: 89) "Babam *Sibirya'da* yaşamış."
Ĭś+re şakkatĭp timĭr-tamĭr. Av *kĭśye+re* te şĭkĭr-şakĭr. (İşentey, 2013: 91) "*İş yerinde* işletiyorum demiri. *Cep+te* de bozuk para."
Ivĭlĭpe hĭr açin *pit-kuśĭ+sen+çe* maltanhi havaslĭh şukkine aşşĭ hĭy te sisrĭ. (Kabakov, 2004: 10) "Oğlu ile kızının *yüzünde* önceki mutluluktan eser kalmadığını babası da fark etti."
Maruśĭn hura kuśĭsençe kürençĭk hĭlhemĭ yĭltĭrtatsa ilçĭ. (Artemyev, 2012: 5)

"*Marus'un kara gözlerinde* hüzün belirdi."
Savniyĭ *şar+ta.* (Artemyev, 2012: 3) "Sevgilisi *askerde."*
Şak *ĭru+ra* Urhan yatlĭ çaplĭ şarpuşĭ pulnĭ. (Yuhma, 2003: 10) "Bu *kabilede* Urhan isimli komutan yaşamış."
Kamit+re vıyakansem. (İşentey, 2013: 89) "*Piyeste* oynayanlar."
Zavĭdsempe stroykĭ+sen+çe ĭşlese ĭlkĭrnisem te pur. (Pavlov, 2015: 10) "*Fabrika ve inşaatlarda* çalışmış olanlar da var."

Zaman bildirir:

Kun pek *samant+ra* kalaşĭva hĭy iine kuşarni vırĭnlĭ pulassa tuyrĭ. (Pavlov, 2015: 7) "Bunun gibi *durumlarda* konuyu kendine çekmesinin iyi olacağını düşündü."
Halhi+n+çe kama tuprĭn-ha? (Pavlov, 2015: 4) "*Şimdilerde* kimi buldun?"
Vırsarni kun kaysa kilĭn ye *erne varri+n+çe.* (Pavlov, 2015: 4) "Pazar günü gidip gelirsin veya *hafta içinde*."
Paşĭr kalarĭm pul'-ha, ku kĭneke 1884-1887 *şul+sen+çe* vırĭsla piçetlennĭ. (Yuhma, 2003: 9) "Önceden de belirtiğim gibi, bu kitap 1884-1887 *yıllarında* Rusçaya çevrilmiş."
V-VI *ĭmĭr+sen+çe* pĭlharsem Hura tinĭs hĭrrinçi şeşenhirsençe puş pulsa tĭrassişĭn kĭreşme tıtĭnaşşĭ. (Yuhma, 2003: 10) "V-VI. *yüzyıllarda* Bulgarlar, Karadeniz boyundaki bozkırlarda egemenliği sağlamak için savaşmaya başlamışlar."
Şav *samant+ra* uroka çĭnse şĭnkĭrav yanĭrarĭ. (Kazanov, 2016: 9) "*O anda* derse başlama zili çaldı."
Kuprat vĭhĭtĭ+n+çe Aslĭ Pĭlharstan pĭtĭm tĭnçipeh çapa tuhat. (Kazanov, 2016: 10) "*Kubrat döneminde* Büyük Bulgarya ün kazanmıştı."

Unĭn istorillĭ romanĭsem tĭrĭh *sovet samani+n+çe+h* çĭvaş açisem çĭvaş pulma, çĭvaşlĭhşĭn tĭrĭşma, tĭvan kulturĭşĭn ırmi-kanmi ĭşleme vĭrenetçĭş. (Kazanov, 2016: 7) "Çuvaş çocukları *Sovyet döneminde* bile onun tarihî romanlarından Çuvaşlar ve gelenekleri için yorulmadan çalışmayı öğreniyorlardı."
Sehet+re pĭrre şĭvar uşat', unta ta yut hĭrsene asĭnat'", - teni pulçĭ ĭntĭ ku. (Artemyev, 2012: 8) "*Saatte* bir ağzını açıyor, o zaman bile yabancı kızlara övüyor, demiş gibi oldu o."

Sayı sıfatları kullanarak kişinin yaşını bildirir:

Hula merĭn sekretarĭnçe ĭşlekensker, *20 şul+ta*. (İşentey, 2013: 88) "Valinin özel kalemi, *20 yaşında*."
Arşuk (vĭlah Arşuri) *16 şul+ta.* (İşentey, 2013: 88) "Arsuk (Arsuri de aynı kişi) *16 yaşında*."

Mesafe bildirir:

Ku tĭlten temişe *pin şuhrĭm+ra*. (Artemyev, 2012: 10) "Bu yerden birkaç *bin kilometrede*."
Vun pilĭk-şirĭm *metr+ta* şav-şavah huskalmasĭr, sivlekkĭn pĭhsa tĭrakan tĭşmanĭsem şine hĭyullĭn tinkerçĭ. (Kazanov, 2016: 10) "On ebş, yirmi *metrede* hiç kıpırdamadan ona doğru bakan düşmanlarına cesurca bakıp duruyordu."

Saat bildirir:

Sirĭnpe ıran irhine *tĭhĭr sehetre* Kiyev kalaşasşĭn. (kabakov, 2004: 8) "Sizinle yarın sabah *saat dokuzda* Kiyev konuşmak istiyor."

AYRILMA HÂLİ (/+RAN/, /+REN/, /+TAN/, /+TEN/, /+ÇEN/)

"*Türkiye Türkçesinde dil benzeşmesine ve ünsüz uyumuna bağlı olarak -DAn ekiyle karşılanan çıkma durumu, kelime gruplarında ve cümlede, fiilin gösterdiği oluş ve kılışın kendisinden uzaklaştığını göstermek için kullanılan ad durumudur*" (Korkmaz, 2017a: 309) Ayrılma hâlinin ana işlevi uzaklaşma olsa da diğer işlevleri de mevcuttur. Örneğin (çıkma, bulunma, yer, ayrılma, menşe, terkip, başlama, yokluk, vasıta, zaman, sebep, tarz, vb.) işlevler Çuvaş Türkçesinde de aynıdır.

Ayrılma hâli Çuvaş Türkçesinde *"tuhu padeji"*terimiyle ifade edilmektedir. Çuvaş Türkçesinde */+ran/, /+ren/, /+tan/, /+ten/, /+çen/* şeklinde olan ayrılma hâli ekleri bulunma hâlindeki ekler gibi kelimenin son sesine göre biçim değiştirmektedir.

İsim *"r"* ile biterse: */+tan/, /+ten/* eki gelir:

Şupaşkar+tan (Pavlov, 2015: 3) "Şupaşkar'dan"
şĭr+ten (Pavlov, 2015: 7) "yerden"
direktĭr+tan (İşentey, 2013: 90) "müdürden"

İsim *"l", "ĭ", "n"* ile biterse: hem */+tan/, /+ten/* hem de */+ran/, /+ren/* ekleri gelmektedir:

vırĭn+tan (İşentey, 2013: 92) "yerden"
un+tan (İşentey, 2013: 93) "ondan"
portfel'+ten (İşentey, 2013: 94) "çantadan"

İsim diğer ünsüz ve ünlülerle biterse: */+ran/, /+ren/* eki gelir:

çĭlhe+ren (Pavlov, 2015: 3) "dilden"
şuhĭş+ran (Pavlov, 2015: 5) "düşünceden"

huşĭ+ran (Pavlov, 2015: 5) “aradan”
Çumakovĭ+ran (Pavlov, 2015: 6) “Çumakova’dan”
Muskav+ran (İşentey, 2013: 88) “Moskova’dan”
besedkĭ+ran (İşentey, 2013: 90) “çardakdan”

Üçüncü teklik iyelik ekinden sonra */+çen/* eki gelir. Üçünçü teklik şahıs iyelik eki ve hâl eki arasında zamir n’si türer.

ıtti+sen+çen (Pavlov, 2015: 4) “diğerlerinden”
hĭr *arim+sen+çen* (Pavlov, 2015: 7) “kadınlardan”
pĭlhar+sen+çen (Yuhma, 2003: 5) “Bulgarlardan”
hulpuşşi+n+çen (Kabakov, 2004: 5) “omuzundan”
ıvĭlĭ+n+çen (Kabakov, 2004: 7) “oğlundan”
şurĭmĭ+n+çen (Taravat, 2016: 4) “omuzundan”

Ayrılma Hâlinin İşlevleri

Çıkma, uzaklaşma ve ayrılma bildirir:

Yultaşĭ+sen+çen uyrĭlma şĭmĭl pulçĭ. (Kazanov, 2016: 4) “*Arkadaşlarından* ayrılmak kolay oldu.”
İreh tuhsa kayniççĭ *Supaşkar+tan*. (Pavlov, 2015: 3) “Sabah erken ayrılmıştı *Supaşkar’dan*.”
Arşuk (vĭlah Arşuri) – 16 şulta, *aça şurçĭ+n+çen* tuhsa tarnĭsker. (İşentey, 2013: 88) “Arsuk (Arsuriyle aynı kişi), 16 yaşında, *çocuk yuvasından* kaçan.”
Platĭv+sen+çen vişĭ şuhrĭmri yala şitmelle-mĭn. (Pavlov, 2015: 8) “*Platovgil’lerden* üç kilometre uzak bulunan köye gitmeleri gerekmiş.”
Pyesĭri ĭşsem *Muskav+ran* ayakra vırnaşnĭ. (İşentey, 2013: 88) “Pyesteki olaylar *Moskova’dan* uzak olmuş.”

Aniş+ran avarsem tapĭnma hatĭr tĭnĭ, *kĭntĭr+tan* vara Vizanti imperetorĭ hĭratma pĭhnĭ. (Yuhma, 2003: 13) "*Batıdan* Avarlar saldırmaya hazır bulunmuş, *güneyden* ise Bizans İmperatorluğu korkutmak istemiş."
Kabinĭna pĭçĭk *çüreçi+n+çen* pat kĭtmen şĭrten un ĭmĭçĭ vĭşse kĭnĭ yevĭr pulsa tuhrĭ te. "Kabinin küçük *penceresinden* ansızın umudu girmiş gibi hissetti."
Piçet şurçĭ *patĭn+çen* irtseneh asĭrharĭm ĭna. (Kabakov, 2004: 6) "Yayınevinin *yanından* geçtiğinde hemen fark ettim onu."
Kuş+ran kalleh kuşşul pĭçĭrtansa tuhrĭ. (kabakov, 2004: 7) "*Gözden* yine yaşlar aktı."
Bolnitsa territori+n+çen hüllen utsa tuhsan trolleybuspa kile larsa kayrĭş vĭsem. (Kabakov, 2004: 9) "*Hastane bölgesinden* yavaş adımlarla ayrılır ayrılmaz troleybüse bindiler."
Besedkĭ+ran şın kĭletki şĭvlnsa tuhat. (İşentey, 2013: 90) "*Çardaktan* insan vücudu süzülüyor."
Çüreçe+ren kĭrkunne patakki şakkat. (Yuhma, 2003: 6) "*Pencereden* sonbaharın geldiği anlaşılıyor."
Kĭrhi hĭvel *tüpe+ren* pikenseh pĭhat. (Yuhma, 2003: 6) "Sonbahar güneşi *gökyüzünden* utanarak bakıyor."

Mukayese yapar:

Pĭri, şulĭpe *ıtti+sen+çen* aslĭrahseker, çarĭnsa kuşetka şinçe larakan şın alline tıtsa yun tımarne hıpaşlarĭ. (Kabakov, 2004: 8) "Biri, *diğerlerinden* daha büyük olan, sedye üzerinde oturan adamın elini tutup nabzını kontrol etti."
Ye *ıtti+sen+çen* kaya yulnĭ, ye tepĭr hut hulana şavrĭnsa kilme tivnĭ. (Pavlov, 2015: 8) "Ya *diğerlerinden* geri kalmış ya da şehre geri gitmek istemiş."

San yalan *ıtti+sen+çen* pĭrĭnsa yulmalla. (Pavlov, 2015: 4) "Sen her zaman *diğerlerinden* ayrı olmak istiyorsun."
Pavel Diakon kĭtartnĭ tĭrĭh şak *şapĭşu+sen+çen pĭrinçe* pĭlhar patşi Pĭsan (Pusan) puşne hurat'. (Yuhma, 2003: 9) "Pavel Diyakon'un belirttiğine göre, *savaşlardan birinde* Bulgarların hanı Pusan vefat etmektedir."
Tamara Çumakovĭ+ran yulmastĭp. (Yuhma, 2003: 6) "*Tamara Çumakova'dan* geri kalmayacağım."
Maltanhi arĭmĭ̆+n+çen yulnĭsker. (İşentey, 2013: 87) "*Önceki eşinden* olan."
Aslĭ Pĭlharstan şiççĭmĭş ĭmĭrti çi çaplĭ ta puyan *patşalĭh+sen+çen* pĭri pulnĭ. (Yuhma, 2003: 12) "Büyük Bulgarya yedinci yüzıldaki en ünlü ve zengin *devletlerden* biri idi."
Kĭtra – pattĭr *tetĭşĭ̆+n+çen* te tĭreklĭ̆. (Yuhma, 2003: 13) "Kotra batır, *ağabeyinden* de güçlü."
Puyan *patşalĭh+sen+çen* pĭri pulnĭ. (Yuhma, 2003: 12) "Zengin *devletlerden* biri idi."

Bir bütünün parçasını bildirir:

Hĭ̆r arim+sen+çen çılayĭşĭ̆ kuççenĭ̆şpe sĭylasşĭ̆n. (Pavlov, 2015: 7) "*Kadınlardan* oluşan gurbun bir kısmı yiyecek ısmarlıyorlar."
Kaççĭsem *hĭ̆r+sen+çen* uyrĭmmĭn hĭysem vırnaşnĭ kilten kile şürese hĭşĭ̆n te pulin "şuralnĭ kunne" palĭrtassine yala şitse vırnaşnĭ-vırnaşman çi aslisem – Kolya Maksakovpa Vaşley Yegorov - puşlarĭ̆ş. (Pavlov, 2015: 8) "Delikanlılar *kızlardan* ayrı yerleştikleri evleri dolaşarak sadece erkekler birisinin doğum günü kutlama geleneğini başlatmışlardı. Bu geleneği grubun en büyükleri Kolya Maksakov ile Yasley Yegorov başlatmışlardı."
Turhan - *patşa+ran* ye *han+ran* kĭşĭ̆nreh feodal. (Yuhma, 2003: 11) "Turhan, *padişahtan* veya *sultandan* küçük yöneticidir."
Tĭşman+ran hütĭ̆lenmelli hĭpartsa tunĭ şirĭ̆pletnĭ̆ vırĭn. (Yuhma, 2003: 11)

"*Düşmandan* korunmak amacıyla yapılan yer."
Direktĭr+tan leket sana. (İşentey, 2013: 90) "*Müdürden* alırsın cezanı."
Pitpuyan yertse pınĭ *Pĭlhar+sen+çen* hal'hi balkar tata karaçay halĭhĭsem pulsa kaynĭ tese şutlaşşĭ. (Yuhma, 2003: 15) "Günümüz Balkar ve Karaçaylar, Pitpuyan'ın yönettiği *Bulgarlardan* oluştuğunu söylemek mümkündür."

-den sonra anlamını karşılar:

Pĭr *şur sehet+ren* aşşĭ kuşetka şinçen tĭçĭ. (Kabakov, 2004: 8) "*Yarım saatten sonra* babası uzun koltuktan kalktı."
Pĭşertse yarat *huşĭ+ran.* (Pavlov, 2015: 5) "Yakıyor *aradan* (zaman zaman)."
Tepĭrtak+ran kile aşşĭ tavrĭnçĭ. (Kabakov, 2004: 7) "*Birazdan* babası eve döndü."
Tepĭrtak+ran kalleh ıvĭlĭ patne pırsa tĭçĭ. (Kabakov, 2004: 7) "*Birazdan* yine oğlunun yanına geldi."
Ivĭlĭ *kĭştah+ran* makĭrma çarĭnçĭ-ha. (Kabakov, 2004: 7) "Oğlu *bir zaman(dan) sonra* ağlamayı kesti."

Köken ve menşe bildirir:

Upa kakayĭ+n+çen tunine. (İşentey, 2013: 89) "*Ayı etinden* yapılan."
Şurtsene *çul+ran* ye *kirpĭç+ren* tunine palĭrtmalla. (Yuhma, 2003: 11) "Evlerin *taş* veya *kerpiçten* yapıldığını belirtmek gerekir."
Ansa pĭhas mar-şi, şutlarĭ Saşa *bambuh+ran tunĭ vĭlta hulline* sulahay alline kuşarsa. (Kabakov, 2004: 4) "İnip baksam mı diye düşündü Saşa *bambuktan yapılmış oltayı* sol eliyle tutarak."
Aşşĭ+nçen yulnĭ Aslĭ Pĭlharstana uprasa hĭvarma tĭrĭşnĭ. (Yuhma, 2003: 14) "*Babasından kalan* Büyük Bulgarya'yı korumaya çalışmış."

Deyimleşmiş birleşik fiil yapar:

Pohoda kayas şuhĭş ta *tuhsa ükrĭ puś+ran*. (Kabakov, 2004: 7) "Geziye gitme fikri *uçup gitti kafasından (unutmak)*."
Çĭlhe+ren usal turtrĭ-im? (Pavlov, 2015: 3) "*Dilinden* çekti mi?"
Hal'hinçe man *sĭmah+ran irtmestĭn*. (Şevlepi, 2019: 4) "Bu sefer *sözümden çıkmayacaksın*."

Hutçen *"kez", …* ***şinçen*** *"… hakkında",* ***ahal'ten*** *"boşuna",* ***yulaşkinçen*** *"sonunda" gibi bazı kalıplaşmış ifadeler yapar*:

İk-viś hut+çen hıtĭ saspa çĭnçĭ vĭl ıvĭlne. (Kabakov, 2004: 7) "*İki üç kez* yüksek sesle çağırdı oğlunu."
Mihail Nikolayeviç Ubiyev şinçen timlĭ vulakan man kĭnekesem tĭrĭh layĭh pĭlet ĭntĭ. (Yuhma, 2003: 7) "*Mihail Nikolayeviç Ubiyev hakkında* dikkatli okuyan benim kitaplarımdan bilmesi derekir."
Ahal'ten ırlamaśśĭ ĭntĭ şınna. (Artemyev, 2012: 10) "*Boşuna* övmüyorlar ya insanı"

İsimlerin arda arda ayrılma ve yönelme eklerin gelmesiyle eş veya zıt anlamlı ikilemeler yapar:

Pur-śuk şuhĭş+ran hĭtĭlat şapla. (Pavlov, 2015: 5) "*Var yok düşüncelerden* sıyrılıyor böylelikle."
Pĭr-pĭri+n+çen vĭrennĭ. (Artemyev, 2012: 3) "*Birbirinden* öğrenmişler."
Pĭr-pĭri+n+çen uyrĭlsa kaysan vara sire takam ta kürenterme ye tata purnĭś ĭnĭśman çuhne pĭterme te pultarĭ. (Yuhma, 2003: 14) "*Birbirinizden* ayrıldıktan sonra ise düşmanlar sizi üzebilir, en zayıf anınızda ise bitirebilir."

Yer bildirir:

Halĭ akĭ "*Vuçah" haśat+ran* şĭnkĭravlarĭś. (Yuhma, 2003: 8) "İşte şimdi *"Ocak"adlı gazeteden* telefon ettiler."
Vĭl *Çĭmpĭrti çĭvaş śkulĭ+n+çen* śaratsa tuhnĭ çĭnlavsene tupas tese, Londona auktsiona tuhsa kayrĭ. (Yuhma, 2003: 7) "O, *Ulyansk'taki Çuvaş okulundan* çalınmış belgeleri bulma amacıyla Londra'ya gitti."
Serdeykinsen śemyine pısĭk inkek pırsa kĭnine tin śeś *kilse kĭnĭ śınsen sĭnĭ+sen+çen* sisrĭś. (Kabakov, 2004: 9) "Serdeykin'gillerin ailesine kara haber geldiğini *eve giren komşuların yüzlerinden* anladılar."
Vĭy śuk pulin te hüllen *śurĭm+ran* lĭpkarĭ vĭl ıvĭlne. (Kabakov, 2004: 9) "Gücü olmasa da *sırtından* (sırtını) okşadı oğlunun."

"Sormak" ile kalıplaşmış kullanımları vardır:

Aruśkin *İrĭ+ran* ıytrĭ. (Kazanov, 2016: 9) "Aruşkin *(İra'dan) İra'ya* sordu."
Tĭrukah ıytrĭ vĭl *ıvĭlĭ+sen+çen*. (Kabakov, 2004: 7) "Birden sordu *(oğullarından) oğullarına*."
Aptramaśśĭ, hal'lĭhe ikkĭśne te yışĭnsa huratĭp, *man+ran* ıytmasĭr an sĭkĭnĭr. (Pavlov, 2015: 11) "Fena değiller, şimdilik ikisi de benim, *(benden) bana* sormadan yanaşmayın."
Sasartĭk İra *Aruşkin+ran* ıytrĭ. (Kazanov, 2016: 9) "Aniden İra *(Aruşkin'dan) Aruşkin'e* sordu."

VASITA HÂLİ (/+PA/, /+PE/)

"Adın belirttiği varlık veya nesnenin fiildeki oluş ve kılışta "vasıta" olarak kullanıldığını veya "birliktelik" ifade ettiğini gösterme durumudur" (Korkmaz, 2017a: 322).

Türkiye Türkçesinde */+la/, /+le/* eki olan vasıta eki Çuvaş Türkçesinde */+pa/, /+pe/, /+pala/, /pele/, /palan/, /+pelen/* 'dir. Vasıta hali, *"pĭrlelĭh padejĭ"* terimiyle ifade edilmektedir. Hangi ekin gelmesi diğer durumlarda olduğu gibi ismin

ünlü veya ünsüz ile bitmesinden kaynaklanmamaktadır. Çuvaş konuşma dilinde daha çok */+pa/, /+pe/* şekli kullanılırken, halk edebiyat ürünlerinde nazım ve nesirde */+pala/, /pele/, /palan/, /+pelen/* şekli kullanılmaktadır: Umra vunşar *çĭlhe+pele* kalaşakan pasar. "Önümde onar *dille* konuşan pazar." Ş2.

Vasıta Hâlinin İşlevleri

Fiildeki oluşun hangi vasıtayla gerçekleştiğini bildirir:

Pallah, vĭkĭra şamkinçen *cĭmĭrĭ+pe* şapsa yĭvantarsa yama pultarakan şamrĭksemşĭn ku vĭl nimeh te mar. (Yuhma, 2003: 13) "Tabi ki, *yumruğuyla* öküzü alnından yerle bir eden gençler için bu hiç zor değildir."
Çılayĭşĭ aslĭ şul yuppine *avtobus+pa* şitet te teleyne şansa şıvĭh yalsem yennelle pĭrĭnakan maşinĭna kĭtet. (Pavlov, 2015: 7) "Çoğu durağa *otobüsle* gelir ve durakta umutla gelen geçen arabaları beklemeye başlarlar."
Hayhiskerne *şurĭmĭ+pe* sıvlĭşa şĭklese ilçĭ te urayne lap! pĭrahrĭ. (Kazanov, 2016: 7) "Onu *omuzuyla* havaya kaldırdı ve yere bıraktı."
Hĭr sumkine *alli+sem+pe* şatĭrlasa tıtnĭ. (Pavlov, 2015: 9) "Kız çantasını *elleriyle* sıkı tuttu."
Nazarov *kĭsye telefonĭ+pe* şĭnkĭravlarĭ. (Pavlov, 2015: 4) "Nazarov, *cep telefonuyla* aradı."
Sĭmah+pa tĭrtse ilçĭ. (Pavlov, 2015: 7) "*Sözle* dokundu."
Tirĭk tĭpne *şĭkĭr tatĭkĭ+pe* şĭlsah şiyet. (İşentey, 2013: 89) "Tabağın dibini *ekmek parçasıyla* sıyırıp yiyor."
Mĭn+pe ĭnenteretĭn? (İşentey, 2013: 90) "*Neyle* inandırırsın?"

Birliktelik, beraberlik bildirir:

Pĭrremĭş kurssem+pe pallaşrĭ. (Pavlov, 2015: 11) "*Birinci sınıf öğrencileriyle* tanıştı."

Amosov+pa kursa kalaşasşĭn-ha. (Pavlov, 2015: 12) "*Amosov'la* gürüşüp konuşmak istiyor."
Hĭysen şarpuşĭ+sem+pe hirĭşse kayaşşĭ. (Yuhma, 2003: 15) "*Kendi ordularıyla* savaşıyorlar."
Sitta yatlĭ şarpuşĭ+pe şapĭşaşşĭ. (Yuhma, 2003: 10) "*Sitta adlı komutanla* savaşıyorlar."
Atte-anne+pe kursa kalaşmanni pĭletĭn-i, mişe şul? (Pavlov, 2015: 4) "*Babam ve annemle* görüşmeyeli kaç yıl oldu, biliyor musun?"
Muskav şınni+pe kursa kalaşassişĭneh puştarĭnçĭ. (Pavlov, 2015: 4) "*Moskovalıyla* görüşmek için hazırlandı."
Anfisa Andreyevna *mĭnukĭ+sem+pe* puyan. (Pavlov, 2015: 1) "Anfisa Andreyevna *torunlarıyla* zengindir."
Tupĭşa *tus+sem+pe* paylama mansan mĭn pulassa pĭletĭn-i? (İşentey, 2013: 93) "Gelirini *dostlarınla* bölüşmeyi unutursan ne olacağını biliyor musun?"
Tuhĭşran tapĭnsa kileken hasar+sem+pe te, *anĭşran vırnaşnĭ avar+sem+pe* te, kĭntĭrti *romey+sem+pe* vĭşĭ-hĭrrisĭr vĭrşĭ vĭrşnĭ. (Yuhma, 2003: 14) "*Doğudan saldıran Hazarlarla* da, *batıda yerleşmiş Avarlarla* da, *güneydeki Romeylerle de* durmadan savaşmışlar."

Birliktelik, beraberlik anlamını pĭrle "beraber" kelimesiyle pekiştirir:

Stolovĭyĭnçe apatlansa *ıtti+sem+pe pĭrle* "çeretlĭ şuralnĭ kuna" puştarĭnsan tin muhtansa ilçĭ. (Pavlov, 2015: 4) "Yemekhanede yemek yerken, *diğerleriyle beraber* bir doğum günü kutlamasının planını yaptıklarında gururlanmıştı."
Larsa kaymallaççĭ maltanhi avtobuspa *ıtti+sem+pe pĭrle*. (Pavlov, 2015: 3) "Gitmeliydim ilk otobüsle *diğerleriyle beraber*."
Muçi, atya *ham+pa pĭrle*, *teley kayĭkĭ+pe pĭrle* purĭnma. (İşentey, 2013: 96) "Dede, hadi *benimle beraber, mutluluk kuşlarıyla beraber* yaşamaya."

Tĭrĭseh, *anne+pe pĭrleh* purĭnnĭ epir. (Kabakov, 2004: 12) "Doğrudur, *annemle beraber* yaşadık biz."

İsmi isme bağlar. Bu durumda iki isim Türkiye Türkçesindeki "ve", "ile" **bağlaçlarıyla karşılanmaktadır:**[186]

Śak "Vĭrĭm hüme" tusa vĭl pĭlharsene *Hura tiniśpe Mramor tiniśi* huşşinçi uśĭ vırĭntan tapĭnsa kilme çarasśĭn pulnĭ. (Yuhma, 2003: 9) O bu duvarla *Karadeniz ile Marmara Denizi* arasındaki boş alandan gelen Bulgarların saldırısından korunmak istemiş."
Tenkel şine larat', portfel'ten *hutpa kĭrantaş* kĭlarat', şırat'. (İşentey, 2013: 94) "Sandalyeye oturuyor, çantadan *kâğıt ve kalem* çıkarıyor ve yazıyor"
İkĭ pısĭkah mar śĭr ulmipe pĭr tatĭk paşalu çasah irĭlçĭś-tĭr şamrĭk ĭş-çikre. (Taravat, 2016: 13) "*Çok da büyük olmayan iki patates ve bir parça bazlama* midesinde hemen eriyivermişti."

İsimlere "boyunca", "arasında" anlamlarını katar:

Çul *huśśi+pe* tĭr şıv yuhat. (Pavlov, 2015: 6) "Taş *arasından (arasıyla)* duru su akıyor."

Zaman bildiren isimlere gelerek zarf görevi yapar:

Kun tĭrśśĭpe taşta ta şitme tivet, kolhoz predsedatĭlĭ ĭna pĭr-pĭr maşinĭpa usĭ kurma irĭk parat'. (Pavlov, 2015: 8) "*Gün boyunca* her yere gitmesi gerektiğinden kolhoz yöneticisi ona araba vermişti"

[186] Türkiye Türkçesinden farklı olarak Çuvaş Türkçesinde (/+pa/, /+pe/) vasıta hali, "bağlaç" görevinde kullanıldığında da hâl kategorisi içerisinde değerlendirilmektedir.

YOKLUK HÂLİ (/+SĬR/, /+SĬ̆R/)

"*Türkçe tarihi boyunca daha çeşitli ad çekimi ekleri yaratmış olup bunlardan birtakımı az, veya çok canlı üretim ekleri olmuştur, birtakımı ise daha çok üretime yaramakla birlikte az çok çekimdeki işleyişlerini de muhafaza etmişlerdir. Buna göre daha az işlek çekim ekleri vardır ki bunların yarattıkları isim çekimi hallerine dış çekim halleri diyoruz. Bunları ek halinde takılar saymak da yanlış değildir* " (Banguoğlu, 2015: 329).

Banguoğlu'na göre, dört dış çekim hâli vardır: 1. kimle hâli, 2. kimce hâli, 3. kimli hâli, 4. kimsiz hâli. Kimsiz hâli, adın giderme (privatif) yoksulluk hâlidir (Banguoğlu, 2015: 329). Burada söz konusu olan kimsiz hâli /-sız/, /-siz/, Çuvaş Türkçesinde yokluk hâli olarak görülmektedir. Yokluk hâli, Çuvaş Türkçesinde *"şuklĭh padeji"* terimiyle ifade edilmekte ve *"pĭrlelĭh padeji"* (vasıta hâli)'nin zıt anlamlısı olarak kabul edilmektedir. "*Yokluk hâli, ismin mevcut olmayışını, yokluğunu bildirir*" (Daşdemir, 2014: 93).

Çuvaş Türkçesinde yokluk hâli, Türkiye Türkçesindeki /-sız/, /-siz/ ekinin karşılığı olarak /+sĭr/, /+sĭ̆r/ ekiyle yapılmaktadır. Ek, kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır. Ek, Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çuvaş Türkçesinde de isimden isim yapım eki olarak kullanılmaktadır. Bu durumda genellikle olumsuz sıfat ve olumsuz zarf yapmaktadır. Ekin, isimden isim yapma eki mi, yokluk hâli eki mi olduğu metindeki anlamdan anlaşılmaktadır. Bu eklerin anlam itibariyle birbiriyle karışması mümkün değildir.

Çuvaş Türkçesinde yokluk hâlindeki isme kuvvetlendirme anlamı katmak için */+sĭr/, /+sĭ̆r/* den sonra */+ah/* eki gelebilmektedir: Pĭletĭ̆p*,* *san+sĭr+ah* pĭletĭ̆p (Pavlov, 2015: 3) "Biliyorum, *sensiz de* biliyorum." Kil huşisen *irĭ̆k+sĭ̆r+eh* çetvert kĭlarma leket (Pavov, 2015: 11) "Ev sahipleri *isteksiz* olsa da sofraya içki koymaları gerekir."

Yokluk Hâlinin İşlevleri

Bir nesneden oluş veya kılıştan yoksun durumu bildirir:

Ĭşĭ *tumtir+sĭ̆r* mĭn tĭvĭn? (Pavlov, 2015: 9) "Kalın *kıyafetsiz* ne yaparsın?"
An tunsĭhla *man+sĭr.* (Taravat, 2016: 7) "Sıkılma *bensiz.*"
Pulĭşu+sĭ̆r ĭ̆ş tuhmast. (Pavlov, 2015: 7) "*Yardım olmadan* iş olmaz."
Pĭletĭ̆p*,* *san+sĭr+ah* pĭletĭ̆p. (Pavlov, 2015: 3) "Biliyorum, *sensiz de* biliyorum."

Kil huşisen *<u>iriĭk+sĭr+eh</u>* çetvert kĭlarma leket. (Pavlov, 2015: 11) "Ev sahipleri *<u>isteksiz</u>* olsa da sofraya içki koymaları gerekir."
Alĭka asĭrhansa pĭr *<u>sasĭ+sĭr</u>* huprĭ. (Taravat, 2016: 10) "Kapıyı dikkatle *<u>sessiz</u>* kapadı."

Zaman bildirir:

<u>Kaś+sĭr</u> ta kilmest pul apla. (Kabakov, 2004: 12) "*<u>Akşam olmadan</u>* da gelmez o vakit."

-den başka anlamı verir:

<u>Hĭnakur+sĭr puśne</u> Aslĭ Pĭlharstanra urĭh hulasem te pulnĭ. (Yuhma, 2003: 11) "*<u>Fanagorya'dan başka</u>* şehirleri de varmış."
Kolhozĭn, pallah, śın turttarma yatarlĭ maşina śuk, gruzoviksem śeś, predsedatel' *<u>gazikĭ+sĭr puśne</u>* ĭntĭ, kabinĭna vara ikkĭn-viśśĭn ıtla hĭsĭneymĭn. (Pavlov, 2015: 7) "Kolhozda, insanları taşımak için araçlar yoktu, yöneticinin *<u>arabasından başka</u>* küçük kamyonetler ancak iki, üç kişi alabiliyordu."

SEBEP HÂLİ (/+ŞĬN/, /+ŞĬN/)

"Oluş veya kılışın gerçekleşmesine sebep olan durum ya da varlığı gösteren hâldir" (Daşdemir, 2014: 86). Cümlelerde eylemin hangi nedenle gerçekleştiğini belirtmek için o nedenin adı olan kelime, sebep çekimine girer (Karaağaç, 2009: 77).

Çuvaş Türkçesinde *"sĭltav-tĭllev padejĭ"* terimiyle ifade edilen sebep hâli */+şĭn/, /+şĭn/* ekiyle yapılmaktadır. Ek, doğrudan isimlere getirilmekte ve Türkiye Türkçesinde "için" edatıyla karşılanmaktadır. Bu ek, Rusça alıntı kelimeler dışında kalınlık-incelik uyumuna uymaktadır.

Sebep Hâlinin İşlevleri

İsmi, -in için; -den dolayı gibi sebep bildirme anlamyla fiile bağlar:

Şaval tĭrĭhĭnçi “Malalla” kolhoz predsedatelĭ, mĭnpur vĭyne, vĭhĭtne *huşalĭhĭ+şĭn* şellemen. (Pavlov, 2015: 8) “Tsivil bölgesindeki “İleri” kolhozun yöneticisi tüm gücünü, vaktini *çiftliği için* harcamış.”
Turilkke tulli pĭtĭ pur çuhne annü *şuk+şĭn* ma yĭretĭn? (İşentey, 2013: 89) “Tabak dolusu mama varken annem *yok diye* niye ağlıyorsun?”
Ĭraskalĭm şuk+şĭn kam-şi ayĭplĭ? (İşentey, 2013: 91) “*Bahtsızlığım için* kim suçlu?”
Mihail Nikolayeviç, pallah *kun+şĭn* savĭnçĭ. (Yuhma, 2003: 8) “Mihail Nikolayeviç tabi ki *bunun için* sevindi.”

Eylemin ne için, kim için ve hangi amaçla yapıldığını bildirir:

Kolhozra kaşni *pĭr-pĭrin+şĭn* tĭrĭşmalla. (Pavlov, 2015: 7) “Çiftlikte herkes *birbirleri için* çalışmalı.”
Etem teni mĭn teni? *Pĭr-pĭrin+şĭn* şun teni. (Pavlov, 2015: 8) “İnsan demek ne demek? *Birbiriniz için* yanmak demek.”
Ançah tasa *yuratu+şĭn* şunaşşĭ-şke. (Pavlov, 2015: 11) “Fakat gerçek *aşk için* yanıyorlar ya.”
Hula puşlĭhĭ, *çap+şĭn-ukşa+şĭn* hıpĭnakansker. (İşentey, 2013: 87) “*Ün ve para için* yanan şehir valisi.”
Vĭl *Aslĭ Pĭlharstan+şĭn* pĭtĭm vĭyne hursa tĭrĭşnĭ. (İşentey, 2013: 14) “O, *Büyük Bulgarya için* tüm gücüyle mücadele etmiş.”
Yĭrkellĭ puşlĭhsem vara *halĭh+şĭn* tĭrĭşnĭ. (Pavlov, 2015: 8) “Dürüst yöneticiler ise *halk için* çabalamışlar.”
Tantĭşĭ+şĭn türre tuhma tivrĭ hĭrĭn. (Pavlov, 2015: 8) “*Arkadaşı için* söz almak zorunda kaldı.”
Puşlĭh huşĭran *hĭyĭn şınnisem+şĭn* ıtlarah ta kanĭşsĭrlanat. (Pavlov, 2015: 12) “Başkan ara sıra *kendi insanları için* telaşlanıyor.”

dan/den sorumlu anlamı bildirir:

Student+sem+şĭn yavaplĭ prepodavatelsem hıtarsah tĭraşşĭ. (Pavlov, 2015: 7) "*Öğrencilerden sorumlu* olan okutmanlar uyarıp duruyorlar."

Türkiye Türkçesindeki "göre" **edatının karşılığı olarak kullanılır:**

Raştav+şĭn ku siveh mar-ha. (Taravat, 2016: 4) "*Aralığa göre* henüz soğuk değil."
Hĭş-pĭr *kürşi-arşi+şĭn* ĭnlanmallah mar. (Taravat, 2016: 4) "Bazı *konu komşuya göre* pek anlaşılmamaktadır."
Kuprat, *hĭy vĭhĭçĭ+şĭn* pitĭ pallĭ ta çaplĭ patşa. (İşentey, 2013: 14) "Kuprat, *kendi dönemi için (dönemine göre)* çok önemli padişah."

İSİMLERİN EDATLARLA OLUŞTURDUĞU HÂL KATEGORİLERİ

"Edatlar, tek başlarına hiçbir şeyi karşılamayan kelimelerdir. Yani edatların tek başlarına mânâları yoktur. Edatlar ancak isimler ve fiillerle kullanılırken bir mânâ kazanan, bir şey ifade eden kelimelerdir. Demek ki edatlar mânâlı kelimelerin, yani isimlerin ve fiillerin münasebetleri arasında onlara yardım eden, böylece bazı gramer vazifeleri gören kelimelerdir" (Ergin, 2013: 217-218). "*Böylece çekim ekleri dışında dilde işletim (gramer) vazifeli bütün sözcükler edat olarak değerlendirilmelidir. Diğer bir deyişle dilde anlam elemanı olarak değil de görev elemanı olarak kabul edilen bütün sözcükler edattır. Buna göre, bağlaçlar, ünlemler ve çekim edatları "**edat**" kapsamı içine girmektedir*" (Efendioğlu, 2007: 27-29).

Çuvaş Türkçesi için yukarıda sıraladığımız sekiz hâl kategorisinin dışında çekim edatları ile oluşturulan edat gruplarının da hâl kategorisi içinde değerlendirilebileceğine dair Türkçede yapılan çalışmalar ve görüşler mevcuttur. Dolaysıyla biz de tezimizde bu konuyu Çuvaş Türkçesi için değerlendirmek istedik.

İsim, cümle içinde ilişkili olduğu kelimelere eksiz ve ek ile bağlanmasının dışında son çekim edatları ile de bağlanabilir. "*İsimlerin birbiriyle veya **fiil/yüklem fiili**yle olan ilişkilerinin şekillendirdiği hâller Türkçede **hâl ekleri** (İng. case endings) ve **son çekim edatları** (İng. postposition) ile kendini gösterir. Hâl ekleri ile son çekim edatları arasında işlev bakımından bir fark yoktur; farklar ses bilgisel ve biçim*

bilgisel düzeydedir. Bunun en iyi delili vasıta hâli eki /+yle/ ve onun ekleşmemiş biçimi olan /ile/ edatıdır" (Daşdemir, 2014: 71).

Çekim edatları hâl kategorisinde değerlendirilir ve tamlama ya da tümleç yaparlar. *"Çoğunlukla hâl işletimine tabi tutulmuş isimlerden oluşan tümleçler, zarf yan cümleleri ve bağımsız cümlelerden de oluşabilir"* (Daşdemir, 2014: 129).

Çuvaş Türkçesinde de tamlama ilişkisi ile kurulan çekim edatları söz konusudur. Çuvaş Türkçesinde çekim edatı olarak kullanılan başlıca kelimeler şunladır: ***puşne*** "+dan başka", ***yahĭn*** "yakın", ***valli*** "için", ***taran*** "kadar", ***ayĭnçe*** "altında" vb (Kıran, 2013: 65).

"İşlevsel bir yaklaşımda hâl, ismin aldığı eklere göre değil; cümlede üstlenmiş olduğu görevlere göre belirlenir. Nitekim böyle bir yaklaşımla Türkçede ismin otuz civarında hâli tespit edilir" (Daşdemir, 2014: 71). Çuvaş Türkçesinde de hâl kategorisi bu açıdan incelendiğinde ismin hâllerinin sayısı daha da artabilir.

Çuvaş Türkçesinde çekim edatlarıyla oluşturulan hâl biçimlerini şu şekilde değerlendirebiliriz:

puşne "+den başka" karşılaştırma hâli,

yahĭn "+a yakın" yaklaşma hâli,

valli "+nın için" sebep hâli,

taran "+e kadar" miktar hâli,

ayĭnçe "altında" yer hâli.

/+(ç)çen/ "+e kadar" sınırlama hâli:

"Sınırlama hâli, zamanda sınırlama gösterme durumudur. Çuvaş Türkçesinde sınırlama durumu eki /+(ç)çen/ şeklindedir. Ek, tek şekilli olması dolayısıyla ünlü uyumuna aykırı bir görünüm sergilemektedir" (Durmuş, 2009: 128).

şürĭp *hĭşan+ççen*. (İşentey, 2013: 91) "Gezerim *ne zamana kadar?*"
epĭ vara pĭççeneh tunsĭhlatĭp *kaş+çen*. (Taravat, 2016: 5) "Ben ise yalnız sıkılıyorum *akşama kadar*."
/+puşne/ "+den başka" karşılaştırma hâli: Kolhozĭn, pallah, şın turttarma yatarlĭ maşina şuk, gruzoviksem şeş, predsedatel' *gazikĭsĭr puşne* ĭntĭ. (Pavlov, 2015: 7)

"Kolhozda insanları taşımak için ayrı araba yoktur elbette, yöneticinin *arabası dışında*."
Hĭnakursĭr puśne Aslĭ Pĭlharstanra urĭh hulasem te pulnĭ. (Yuhma, 2003: 11) "*Fanagorya dışında* Büyük Bulgaryada başka şehirler de olmuş."
/+yahĭn/ **"+a yakın" yaklaşma hâli:** *Śĭr-śĭr alĭ metra yahĭn* hışalta pırattĭmççĭ ep śak hĭrarĭmran. (Kabakov, 2004: 6) "*Yüz, yüz elli metreye yakın* arkada gidiyordum ben bu kadından."
/+valli/ **"+nın için" sebep hâli:** Teleye, *kolhoz maşini-traktorĭ valli* benzin-kraśśin hĭsĭk mar. (Pavlov, 2015: 7) "Şansına *kolhoz araçları için* benzin kısıtlı değildi."
Manĭn ĭşĭ yĭvara *sana valli* te vırĭn śitet. (İşentey, 2013: 96) "Benim sıcak yuvamda *senin için* de yer bulunur."
/+taran/ **"+e kadar" miktar hâli:** Unsĭrĭn śĭvaru *hĭlha taran* śurĭlĭ! (İşentey, 2013: 93) "Yoksa ağzın *kulağına kadar* yırtılır."

Bunların dışında Çuvaş Türkçesinde karşımıza çıkan ve hâl kategorisi içerisinde değerlendirebileceğimiz son çekim edatları ve örnekleri aşağıda sıralanmıştır:

vitĭr "içinden",

śiti "-e kadar",

tavra/yĭrı-tavra "etrafında, çevresinde",

tĭrĭh "boyunca",

urlĭ "baştan başa, ötesine",

hirĭś "karşısında".

puślasa "-den başlayıp",

taranççen "-e kadar",

çuh/çuhne "-dığı zaman",

hışśĭn "-den sonra",

taran "-e kadar",

teri "kadar",

şiti "-e kadar",

yahĭn "yakın".

valli "için",

pirki "-den dolayı",

tese "diye",

pula "yüzünden, sayesinde",

pek "gibi",

yevĭr "gibi, benzer",

pĭrle "beraber",

yunaşar "yan yana",

puşne "-nın dışında" vb.

Yal-yal *vitĭr* kayĭpĭr. "Köy köy *içinden* gideriz" (Tevetkel, https://www.chuvash.org/lib).
Un *tavra* yalan tĭşman villi tup-tulli (Yuhma, 2003: 14) "Onun *etrafında* düşman cesedi çok."
Savniyĭ şarta *çuhne* hĭy pĭççen irtternĭ pilĭk şula şuta ilmest vĭl. (Artemyev, 2012: 4) "Sevgilisi askerde *iken* onsuz geçen beş yılı dikkate almamakta o."
Uroksem *hıśśĭn* şula püleśśeh. (Kazanov, 2016: 9) "Derslerden *sonra* yolu kesecekler."
Unsĭrĭn śĭvaru hĭlha *taran* şurĭlĭ! (İşentey, 2013: /93) "Yoksa ağzını kulağına *kadar* yırtarım!"
Tetrad tuyantĭm ham *valli*. (İşentey, 2013: /94) "Defter aldım kendim *için.*"
Malaşlĭh *pirki* şutlamalla. (Kabakov, 2004: 10) "Gelecek ile *ilgili* düşünmeli"
Sire *pula* uram alĭkne tuhsa hupmalla pulçĭ pirĭn. (Artemyev, 2012: 5) "Sizin *yüzünüzden* dışarı çıkıp kapıyı kapatmamız gerekli oldu."
kĭşt aslĭrah *pek* (Pavlov, 2015: 8) "biraz daha büyük *gibi*"
Sĭmah vara alĭ lappi *yevĭr* pulsa tuhnĭ. (Kazanov, 2016: 3) "Kelime ise *avuç gibi* olmuş."

Hĭnakursĭr *puśne* Aslĭ Pĭlharstanra urĭh hulasem te pulnĭ (Yuhma, 2003: 11) "Fanagoryanın *dışında* Büyük Bulgaryada başka şehirler de olmuş."

SORU KATEGORİSİ

"*Soru eki ismin soru şeklini yapan işletme ekidir. İsim fiile soru şeklinde bağlanmak için daima sonuna soru eki alır. Demek ki soru eki ismi daima fiile bağlayan bir ektir*" (Ergin, 2013: 243).

"*Türkçede bugün soru eki vokal uyumuna bağlı olarak -mı, -mi, -mu, -mü şeklindedir. Aslında* ***mu*** *edatından gelen soru eki Eski Türkçede /+mu/, /+mü/ şeklinde yalnız yuvarlak vokalli idi ve uyuma bağlı değildi. Batı Türkçesinde ise ekin başlangıçta yalnız düz şekilleri olmuş ve ek yine uyum dışında kalmıştır*" (Ergin, 2013: 243).

Soru ekleri Çuvaş Türkçesinde *"ıytu tatĭkĭsem"*terimiyle ifade edilmekte ve */+i/, /+im/, /+şi/, /+şim/* soru ekleriyle yapılmaktadır. Çuvaş imlasında soru eki, kelimeden sonra çizgi ile ayrılarak kelimeye eklenmektedir.

Çuvaş Türkçesinde isimlerde soru ekinden sonra genelde başka bir ek gelmemektedir. Standart Çuvaş Türkçesinde bulunmamasına rağmen incelediğimiz bazı metinlerde soru ekinden sonra kuvvetlendirme eki geldiği görülmektedir: Purĭnas şançĭk *pur-i-ke*? "Yaşama umudu var mı ya?" (Kabakov, 2004: 5).

/-i/

Esĭ pirĭn şĭnĭ *şın-i?* (Kazanov, 2016: 6) "Sen bizim yeni *insanımız mısın?"*
Sirĭn yal Şupaşkartan *ayakra-i?* (Kazanov, 2016: 8) "Köyünüz Şupaşkar'dan *uzak mı?"*
Purĭnas şançĭk *pur-i-ke*? (Kabakov, 2004: 5) "Yaşama umudu *var mı kı*?"
Çim-ha, *esĭ-i-ha* vĭl aça şurtĭnçen tuhsa tarakanni? (İşentey, 2013: 97) "Bekle, *sen misin* o, çocuk yuvasından kaçan?"

/-im/

Mĭnle aplah *mar-im?* (Kazanov, 2016: 3) "Nasıl, öyle *değil mi?"*

/-şi/

Üsĭr *mar-<u>şi</u>* ku hĭrarĭm? (Kabakov, 2004: 5) "*Sarhoş <u>mu</u>* bu kadın?"
<u>Ĭşta-şi</u> es? *<u>Kampa-şi</u>* es? (Artemyev, 2012: 7) "*Neredesin <u>acaba</u>, kiminlesin <u>acaba</u>*?"
Ĭraskalĭm şukşĭn *kam-<u>şi</u>* ayĭplĭ? (İşentey, 2013: 91) "Şansım yok diye *kim* suçlu *<u>acaba</u>*?"
Arşuk *pulmarĭ-<u>şi</u>*? (İşentey, 2013: 93) "Arsuk *<u>muydu acaba</u>*?"

/-şim/

Kunta pirĭn çeret şuk-*<u>şim</u>*? (Ersoy, 2010: 155) "Burada bizim sıra yok *<u>mu</u>*?"

Sonuç

İncelediğimiz metinler ve gramer kitapları ışığında Çuvaş Türkçesinin isim çekimi yönünden Türkiye Türkçesiyle örtüşen ve ayrılan taraflarını şu şekilde sıralayabiliriz:

Türkiye Türkçesinde /+lar/, /+ler/ şeklinde olan çokluk eki, Çuvaş Türkçesinde /+sem/ şeklindedir. Türkiye Türkçesinde ek, kalınlık-incelik uyumuna uyarken Çuvaş Türkçesinde ünlü uyumuna girmemektedir.

Türkiye Türkçesinde iyelik ekleri, çokluk ekinden sonra gelirken Çuvaş Türkçesinde iyelik ekleri her zaman çokluk ekinden önce gelmektedir: *aç(a)+i+sem "çocuk+lar+ı", çĭr(e)+i+sem "kalp+ler+i", kuś+ĭ+sençe "göz+ler+i+nde".*

Türkiye Türkçesinde çokluk eki, hâl ekleriyle kullanıldığında her durumda /+lar/, /+ler/ şeklini korumaktadır. Çuvaş Türkçesinde ise ilgi, yükleme-yönelme, bulunma ve ayrılma hâllerinde çokluk eki /+sem/, /+sen/ biçimine dönüşmektedir.

Türkiye Türkçesinde düzenli olarak kalınlık-incelik uyumuna giren iyelik ekleri, Çuvaş Türkçesinde üçüncü teklik ve üçüncü çokluk şahıslarda uyuma girmemektedir. Çünkü Çuvaş Türkçesinde üçüncü teklik ve üçüncü çokluk şahıs ekleri yalnız "düz-dar" ünlüden oluşmaktadır: *hĭysen klas+ĭ "kendi sınıfı", vĭsen yaç+ĭsem "onların adları", kuś+ĭ "gözü", all+i "eli" vb.*

Türkiye Türkçesinde iyelik ekleri, tüm çekimlerde asli biçimini korurken Çuvaş Türkçesinde bazı akrabalık adları iyelik çekimine girdiğinde üçüncü teklik ve

üçüncü çokluk şahıslarda değişime uğrayarak */+ĭşĭ/, /+ĭşĭ/* ekleriyle kullanılmaktadır: *atte > aş+şĭ "babası", piççe > piçç+ĭşĭ "büyük erkek kardeşi" vb.*

Türkiye Türkçesinde iyelik ekleri, çokluk ekinden sonra gelirken Çuvaş Türkçesinde iyelik ekleri çokluk ekinden önce gelmektedir: *şuhĭş+ĭ+sem "düşünceleri", sĭmah+ĭ+sem "düşünceleri", pit şĭmartiy+ĭ+sem "yanakları" vb.*

Türkiye Türkçesinde hâl ekleri, çoğul ve iyelik ekleriyle kullanılırken, eklerin diziliş sırası *(isim+çoğul eki+iyelik ekleri+hâl ekleri*) biçimindedir (Efendioğlu, 2019:105). Çuvaş Türkçesinde ise bu sıra şöyledir: *(isim+iyelik ekleri+çoğul eki+hâl ekleri): aç(a)+i+sen+e "çocuk+lar+ı+na".* Örneklerde görüldüğü üzere her iki lehçede de hâl ekleri son sıradadır.

Türkiye Türkçesinde genitif grubu olarak adlandırılan yapı, Çuvaş Türkçesi gramer kitaplarında, iyelik anlamının sentaktik yolla ifade edilmesi şeklinde geçmektedir (bk. Güzel, 2012: 213-214). Hem Türkiye Türkçesi hem Çuvaş Türkçesinde sentaktik yolla ifade edilen bu yapı, şahıs zamirlerinin ilgi hâli almış şekillerinin isimlerden önce kullanılması durumudur. Yani, */ilgi hâli almış şahıs zamirleri + isim /* şeklindedir: *man+ĭn açа "benim çocuğum", san+ĭn açа "senin çocuğun", un+ĭn açа "onun çocuğu"vb.*

Dönüşlülük zamirlerinin ilgi hâli almış şekilleri de her iki lehçede isimlerden önce kullanılmaktadır: */ilgi hâli almış dönüşlülük zamirleri + isim /* şeklindedir: *hamĭn açа "kendi çocuğum", hĭvĭn açа "kendi çocuğun", hĭyĭn açа "kendi çocuğu" vb.*

Türkiye Türkçesinde "iyelik grubu" olarak adlandırılan yapı ise Çuvaş Türkçesi gramer kitaplarında "Morfo-Sentatik yolla iyelik yapımı" olarak adlandırılmıştır (bk. Güzel, 2012: 213-214, Andreyev 1956: 35). İyelik grubu, hem Türkiye Türkçesi hem Çuvaş Türkçesinde şu şekildedir: */İlgi hâli almış şahıs zamirleri veya dönüşlülük zamirleri + iyelik eki almış isim/* şeklindedir: *manĭn pil+ĭm "benim duam", manĭn* çĭn *yat+ĭm "benim gerçek adım", sanĭn kĭmĭl+u "senin gönlün", sirĭn ĭş+ĭrsem* "sizin işiniz", *hĭvĭn aş+u "kendi baban", hĭysen uşkĭn+ĭ* "kendi grubu" vb.

Yalın hâl kategorisi, Türkiye Türkçesi ve Çuvaş Türkçesi arasında gerek yapı gerek işlev açısından farklılıklar arz etmemektedir.

Çuvaş Türkçesinde ilgi hâli */+n/, /+ĭn/, /+ĭn/* ekleriyle yapılmaktadır. Türkiye Türkçesinde ise bu hâl, */+n/, /+ın/, /+in/, /+un/, /+ün/, /+nın/, /+nin/, /+nun/, /+nün/* ekleriyle yapılmaktadır. Türkiye Türkçesinde ek, kalınlık-incelik ve düzlük-yuvarlaklık uyumuna uymaktadır. Çuvaş Türkçesinde ise hâl eki, sadece kalınlık-incelik uyumuna girmektedir: *Maruş+ĭn hura kuşĭnçe "Marus'un kara gözlerinde", kürşĭ+n > kürşi+n yıtti "komşunun köpeği" vb.*

İlgi hâli Türkiye Türkçesinde olduğu gibi Çuvaş Türkçesinde de bazen eksiz, bazen ekli kullanılabilmektedir: *un+ø sĭltavne "onun sebebini", kantĭk+ø karrine "pencere(nin) perdesini" vb.*

Türkiye Türkçesinde isim tamlamalarında tamlayan unsur, ekli veya eksiz olabilmektedir. Bu nedenle belirtili isim tamlaması ve belirtisiz isim tamlaması yapısı karşımıza çıkar. Bu durum Çuvaş Türkçesinde de aynıdır: *huśa+ø all+i+nçen "sahip elinden", Atĭl+ø hĭrr+i+nçe "İdil kenarında", djigit+ĭn hırĭm+ø "yiğidin karnı"* vb.

Türkiye Türkçesinde isim; hâl ekleri, çoğul ve iyelik ekleriyle beraber kullanılırken eklerin diziliş sırası *(isim+çoğul eki+iyelik ekleri+hâl ekleri)* biçimindedir. Çuvaş Türkçesinde ise bu sıra şöyledir: *(isim+iyelik ekleri+çoğul eki+hâl ekleri): śitĭn(ü)+ĭv+ĭsem+pe "başarılarıyla", ıyt(u)+ĭv+ĭsem+pe "sorularıyla" M5/7, ĭr(u)+ĭv+ĭsen+e "sorularına" vb.*

Çuvaş Türkçesinde şahıs zamirleri, ilgi hâli eki aldıklarında yapısal bir değişime uğramaktadırlar. Örneğin; ep*ĭ "ben" > man+ĭn "benim", esĭ "sen" > san+ ĭn "senin", vĭl "o" > un+ ĭn "onun", epir "biz" > pir+ĭn "bizim", esir "siz" > sir+ĭn "sizin", vĭsem "onlar" >vĭsen "onların".* Türkiye Türkçesinde ise sadece birinci tekil ve birinci çoğul şahıs zamirlerinde bir ses değişimi yaşanmaktadır: *ben+**i**m kalem+im > ben+i**m** kalem+im; biz+i**n** ev+imiz > biz+i**m** ev+imiz* vb.

Çuvaş Türkçesinde isimler, bazen ilgi hâli eki alarak özne şeklinde fiillere bağlanabilmektedir. Türkiye Türkçesinde böyle bir gramatikal biçim söz konusu değildir: *un+ĭn* tepĭr śur sehetren Atĭl hĭrrinçe *pulmalla.* "*o(nun),* yarım saat sonra İdil kenarında *olmalı.*".

Türkiye Türkçesinde yönelme hâli ve yükleme hâli iki farklı hâl kategorisi oluştururken, Çuvaş Türkçesinde bu iki hâl birleştirilerek *"paru-tĭvu padejĭ"* (yükleme-yönelme hâli) şeklinde bir hâl kategorisi içinde ele alınmaktadır. Çuvaş Türkçesinde her iki hâl kategorisi de */+a/, /+e/* ekiyle yapılmaktadır.

Çuvaş Türkçesinde yönelme-yükleme hâlinde isim ünlü ile biterse isimden sonra zamir "n"si türemektedir: *hĭta+(n)a* "*dünürlüğü/dünürlüğe*", *hulpuśśi+(n)e "omuzu/omuza", hula+(n)a "şehri/şehre".*

Türkiye Türkçesinde */+da/, /+de/, /+ta/, /+te/,* ekleriyle yapılan bulunma hâli, Çuvaş Türkçesinde */+ra/, /+re/, /+ta/, /+te/, /+çe/* ekleriyle oluşturulmaktadır: *Śĭpĭr+te "Sibiryada", śar+ta "askerde", haśat-jurnal+ra "gazete ve dergide", urok+ra "derste" vb.*

Üçüncü teklik ve çokluk iyelik ekinden sonra Türkiye Türkçesinde bulunma hâli eki */+n+da/, /+n+de/* iken Çuvaş Türkçesinde */+n+çe/* şeklindedir: *kanu śurtĭ+n+çe "tatil köyünde", hula kanturĭ+n+çe "şehir bürosunda"vb.*

Hem Çuvaş Türkçesinde hem Türkiye Türkçesinde kişinin yaşı ifade edilirken bulunma hâli kullanılır. Ancak Çuvaş Türkçesinde *(sayı sıfatı+śul*

"yaş"+bulunma hâli) iken, Türkiye Türkçesinde bu diziliş *(sayı sıfatı+yaş+iyelik eki+bulunma hâli)*' dir. Yani Türkiye Türkçesinde ancak iyelikli bir gövde üzerine bulunma hâli eki gelebilmektedir: *20 şul+ta "20 yaşında", 16 şul+ta "16 yaşında" vb.*

Çuvaş Türkçesinde sayı isimleri **saat** kelimesi önünde yer alırken Türkiye Türkçesinde sayı isimleri **saat** kelimesinin sonunda yer almaktadır: *tĭhĭr sehet* "*saat dokuz*".

Çuvaş Türkçesinde */+ran/, /+ren/, /+tan/, /+ten/, /+çen/* şeklinde olan ayrılma hâli ekleri Türkiye Türkçesinde */+dan/, /+den/, /+tan/, /+ten/ biçimindedir: Şupaşkar+tan "Şupaşkar'dan", vırĭn+tan "yerden", Muskav+ran "Moskovadan" vb.*

Türkiye Türkçesinde */+la/, /+le/* ekiyle yapılan vasıta hâli eki, Çuvaş Türkçesinde */+pa/, /+pe/* ekiyle yapılmaktadır: *tussem+pe "dostlarla", sĭmah+pa "sözle"vb.*

Vasıta hâli için hem Türkiye Türkçesinde hem Çuvaş Türkçesinde *pĭrle "beraber"* kelimesi de kullanılmaktadır; *anne+pe pĭrleh "annemle beraber" vb.*

Türkiye Türkçesi gramer kitaplarında çoğu zaman ele alınmayan yokluk hâli Çuvaş Türkçesinde işlek bir hâl kategorisidir. Çuvaş Türkçesinde bu hâle, vasıta hâlinin zıttı demek mümkündür: *man+sĭr "bensiz", tumtir+sĭr "kıyafetsiz" vb.*

Çuvaş Türkçesinde yokluk hâlindeki isme kuvvetlendirme anlamı katmak için */+sĭr/, /+sĭr/*' den sonra */+ah/* eki gelebilmektedir: *san+sĭr+ah "sensiz de" vb.*

Türkiye Türkçesinde "için" edatı ile karşımıza çıkan sebep hâli, Çuvaş Türkçesinde */+şĭn/, /+şĭn/* ekiyle yapılmaktadır: *yuratu+şĭn "aşk için", halĭh+şĭn "halk için" vb.*

Türkiye Türkçesinde, isimlerde soru ekinden sonra ek eylem çekimi dışında başka bir ek gelmemektedir. Çuvaş Türkçesinde soru ekinden *(+i)* sonra bazen kuvvetlendirme ekinin geldiği görülebilir. Bu durum genelde sorunun cevabına emin olup doğru cevap almak için karşımıza çıkmaktadır: Purĭnas şançĭk pur-*i-ke*? "Yaşama umudu var mı ya?". Çim-ha, esĭ-*i-ha* vĭl açа şurtĭnçen tuhsa tarakanni? "Bekle, sen misin ki o, çocuk yuvasından kaçan?"

Çuvaş Türkçesinde soru eki ünlü uyumuna girmezken Türkiye Türkçesinde soru eki, hem kalınlık-incelik hem de düzlük-yuvarlaklık uyumuna girmektedir: *Kamsem-şi*? "*kimler acaba?*", aplah *mar-im?* "öyle *değil mi?", ayakra-ı?"uzakta mı?"* vb.

Sonuç olarak, bugün Türk Dili içerisinde en uzak lehçe olduğu kabul edilen Çuvaş Türkçesi ile Türkiye Türkçesi arasındaki farklılıkların birkaç şekil bilgisi hususiyeti dışında genelde ses bilgisi düzeyinde kaldığı ve isim işletimi açısından her iki lehçenin büyük oranda benzerlik gösterdiği dikkate değerdir.

Kaynakça:

Akar, Ali (2013). *Türk Dili Tarihi.* Ankara: Ötüken Yayınları.

Andreyev, N. A (1956). *İmya Suşçestvitel'noye, Materialı po Grammatike Sovremennogo Çuvaşskogo Yazıka I (Morfologiya).* (İsim, Çuvaşça Grameri Üzerine Makaleler I, Şekilbilgisi). Çeboksarı: Çuvaşskoye Gosudarstvennoye İzdatel'stvo.

Artemyev, Aleksandr (2012). *Salampi.* (Salambi). Şupaşkar: Çĭvaş Kĭneke İzdatelstvi.

Asamat, Svetlana. *Amĭşĭ.* (Annesi). https://www.chuvash.org/lib. (Erişim tarihi: 13.07.2017).

Aşmarin, Nikolay (1898). *Materialı dlya İssledovaniya Çuvaşskogo Yazıka.* (Çuvaşça İncelenme Malzemeleri). Kazan: Tipolitografiya İmperatorskago Üniversiteta.

Banguoğlu, Tahsin (2015). *Türkçenin Grameri.* Ankara: Türk Dil Kurumu.

Bozkurt, Fuat (2012). *Türklerin Dili*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Börekçi, Muhsine (2007). "Türkçede Hâl Eklerinin İşlevsel Olarak Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme". *IV Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri,* 245-275.

Daşdemir, Muharrem (2014). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal-İşlevsel Söz Dizimi.* Erzurum: Eser Basım Yayınları.

Dmitriyev, N. K (1948). *Grammatika Başkirskogo Yazıka.* (Başkurtçanın Grameri). Moskva: İzdatel'stvo Akademii Nauk SSSR.

Durmuş, Oğuzhan (2009). *Çuvaşçanın Şekil Bilgisi.* (Doktora Tezi). Edirne: Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Efendioğlu, Süleyman (2007). "Edatların Sınıflandırılması". *Erciyes Aylık Fikir ve Sanat Dergisi, (Sayı: 353),* 27-29.

Efendioğlu, Süleyman (2013). *Vâhidî, Cinânü'l-Cenan (Giriş, Dil İncelemesi, Metin, Dizinler).* Erzurum: Fenomen Yayınları.

Efendioğlu, Süleyman (2019). *Mevlânâ Lutfî, Gül ü Nevrûz (Dil İncelemesi, Metin ve Aktarma, Gramatikal Dizin, Tıpkıbasım).* Erzurum: Eser Yayınları.

Efimov, Georgiy. *Ep Çĭvaş.* (Ben Çuvaşım). https://www.chuvash.org/lib. (Erişim tarihi: 13.07.2017).

Ergin, Muharrem (2013). *Edebiyat ve Eğitim Fakültelerinin Türk Dili ve Edebiyatı bölümleri için Türk Dil Bilgisi.* İstanbul: Bayrak Yayınevi.

Ersoy, Feyzi (2010). *Çuvaş Türkçesi Grameri.* Ankara: Gazi Kitabevi.

Ertivan, Sĭvar. *Tĭvan Yurri.* (Akraba Türküsü). https://www.chuvash.org/lib. (Erişim tarihi: 13.07.2017).

Fedotov, Mihail (1996). *Etimologiçeskiy Slovar Çuvaşskogo Yazıka II.* (Çuvaşça Etimolojik Sözlük). Çeboksarı: Çuvaşskiy Gosudarstvennıy İnstitut Gumanitarnıh Nauk.

Gemalmaz, Efrasyap (2010). *Türkçenin Derin Yapısı.* Ankara: Belen Yayıncılık.

Güzel, Sinan (2012). *İlpek Mikulayi'nin "Tĭvatĭ Kun" Adlı Eseri Üzerinde Çuvaşça Dil İncelemesi. (Giriş-Metin-Dizinler).* (Doktora Tezi). Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

İşentey, Nikolay (2013). *Tasatu Sassi.* (Temizleme Sesi). Şupaşkar: Çĭvaş Kĭneke İzdatelstvi.

Kabakov, Gennadiy (2004). *Sançĭk Pĭtmen.* (Umut Tükenmemiş). Şupaşkar: Çĭvaş Kĭneke İzdatelstvi.

Kara, Funda (1996). *Sait Faik'in Kısa Hikâyelerinde Söz Dizimi.* (Yüksek Lisans Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kara, Funda (2001). *Namık Kemal'in Mektuplarında Söz Dizimi.* (Doktora Tezi). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Karaağaç, Günay (2009). *Türkçenin Söz Dizimi.* İstanbul: Kesir Yayınları.

Kazanov, Arkadiy (2016). *Şĭnĭ Tussem.* (Yeni Dostlar). Şupaşkar: Çĭvaş Kĭneke İzdatelstvi.

Kıran, Albina (2013). *Alıştırma ve Örneklerle Başlangıç Seviyesinde Çuvaşça Grameri.* (Yüksek Lisans Tezi). Atatürk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kıran, Albina (2019). *Çuvaş Türkçesinde İsim ve İsim Çekimi (Çuvaş Türkçesi-Türkiye Türkçesi Karşılaştırmalı).* (Yayımlanmamış Doktora Tezi, Danışman: Prof. Dr. Süleyman Efendioğlu). Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü, Türk Dili ve Edebiyatı Ana Bilim Dalı, Türk Dili Bilim Dalı.

Korkmaz, Zeynep (2017a). *Türkiye Türkçesi Grameri, Şekil Bilgisi.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Zeynep (2017b). *Dil Bilgisi Terimleri Sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Pavlov, İ. P (1965). *Halhi Çĭvaş Literatura Çĭlhi.* (Çağdaş Çuvaş Edebiyatının Dili). Şupaşkar: Çĭvaş ASSR Kĭneke İzdatelstvi.

Pavlov, Sergey (2015). *Sulĭnçĭk.* (Sapma). Şupaşkar: Çĭvaş Kĭneke İzdatelstvi.

Petrova, Larisa (2017). Kunta-Kil İşşi te, Atte-Anne Yuratĭvĭ te (Burada Hem Ev Sıcaklığı Hem De Anne Babanın Sevgisi Var). *Tantĭş (Akran gazetesi),* s.4.

Sarine, Lidiya. *Şurĭ Pĭrahut.* (Beyaz Gemi). https://www.chuvash.org/lib. (Erişim tarihi: 13.07.2017).

Sergeyev, L. P., Kotleyev, V. İ (1988). *Çĭvaş Çĭlhi.* (Çuvaşça). Şupaşkar: Çĭvaş Kĭneke İzdatelstvi.

Şevlepi, Roza. *Teley Tilhepi.* (Mutluluk Dizgini). https://chuvash.org/lib/haylav/2.html (Erişim tarihi: 18.08.2018).

Taravat, Valentina (2016). *Ayakri Sasĭ.* (Uzaktaki Ses). Şupaşkar. Çĭvaş Kĭneke İzdatelstvi.

Tevetkel, Nikolay. https://www.chuvash.org/lib (Erişim tarihi: 26.08.2018).

Tekin, Talat (1988). *Volga Bulgar Kitabeleri ve Volga Bulgarcası.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tekin, Talat (2014). *Türk Dilleri -Giriş-.* Ankara: Bilge Su Yayınları.

Tekin, Talat (2013). *Makaleler 1, Altaistik.* Ankara: Türk Dil Kurum Yayınları.

Timuhha, Hĭvetĭrĭ (1928). *Çĭvaş Çĭlhiyĭn Grammatikĭ.* (Çuvaşçanın Grameri). Şupaşkar.

Üstünova, Kerime. "Ad Tamlamaası-İyelik Öbeği Ayrımı." *Türk Dili Dil ve Edebiyat Dergisi.* Sayı: 641, s. 418-425.

Yilmaz, Emine (2002). *Çuvaşça Çok Zamanlı Morfoloji.* Ankara: Grafiker Yayıncılık.

Yumart, Gennadiy. *Vĭş Vĭş Akĭş* (Uç Uç Kuğu). https://www.chuvash.org/lib. (Erişim Tarihi: 13.07.2017).

Yuhma, Mişşi (2003). *Kuprat Patşa.* (Kubrat Han). Şupaşkar.

Yüce, Nuri (1993). "Çuvaşlar". *İslam Ansiklopedisi.* C. 8. İstanbul.

AĞIZ ÖZELLİKLERİNİN YEREL MİZAHIN OLUŞUMUNA ETKİSİ BAĞLAMINDA BEŞ ERZURUM FIKRASI

Five Anecdotes of Erzurum in the Context of the Effects of Dialect Features on the Formation of Local Humor

Ahmet Özgür GÜVENÇ[*]

Öz

İnsana özgü bir olgu olan mizah, bir ifade ve iletişim aracıdır. Etkili bir anlatım aracı olması nedeniyle birçok işleve de sahip olan mizahın kullanım alanı geniştir. Başarılı mizahın sonucu olan gülme ise ilk çağlardan beri merak uyandıran bir eylem olarak sorgulanmıştır. "Neden güleriz?" vb. sorulara binlerce yıldan bu yana cevaplar aranmıştır. Bu hususta birçok görüş bildirilmiş, deneyler yapılmış, kuramsal çalışmalar hazırlanmıştır. Bunlardan biri de insanın bilmediği bir şeye gülemeyeceğidir. Özellikle evrensel düzeyde bilinirliği olmayan bir konuyla ilgili yapılan mizaha herkesin karşılık vermesi beklenemez. Belirli bir topluluğa özgü herhangi bir konuya dair mizahi bir anlatım yapılacağı zaman öncelikle anlatıdaki mizahı oluşturan kültürel motife ait ön bilgi verilmelidir. Aksi hâlde mizah amacına ulaşamaz. Dolayısıyla mizah aynı zamanda bir kültür işidir. Kültüre dair maddi-manevi her öge, hatta tabular bile, mizah malzemesi olarak kullanılabilir. Yöre ağzı, söz konusu kültürel dinamiklerden biridir ve yeri geldiğinde mizah üretiminde ağız hususiyetlerinden yararlanılabilir. Bu yazıda ağız özellikleri etrafında oluşturulan mizaha birkaç Erzurum fıkrası çerçevesinde yaklaşılacaktır.

Anahtar Kelimeler: Mizah, Yerellik, Kültür, Fıkra, Erzurum.

Abstract

Humor, a human phenomenon, is a means of expression and communication. Since it is an effective expression tool, humor has many functions and its usage area is wide. Laughter, which is the result of a successful humor, has been questioned as an act of interest since the early ages. "Why do we laugh?" etc. answers to questions have been sought for thousands of years. Many opinions were expressed on this issue, experiments

[*] Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Assoc. Prof. Dr., Ataturk University Faculty of Letters Department of Turkish Language and Literature,* aoguvenc@atauni.edu.tr

were made and theoretical studies were prepared. One of them is that one cannot laugh at something that man does not know. Nobody can be expected to respond to the humor about a subject that is not universally known. When a humorous narrative about any topic specific to a particular community is to be made, first of all, the preliminary information about the cultural motif in the narrative should be given. Otherwise, humor cannot reach its purpose. So humor is a cultural affair. Any material-spiritual element of culture, even taboos, can be used as humor material. The dialect of the regional is one of the cultural dynamics in question, and it can be utilized in humor production when necessary. In this article, the humor created around the mouth features will be approached within the framework of five Erzurum anecdotes.

Keywords: Humor, Locality, Culture, Anecdotes, Erzurum.

Giriş

Güldürme işi birçok yolla yapılabilir. Sözgelimi herhangi bir gösteri sırasında, tiyatro oyununda, beyaz perdede, kukla gösterisinde, köy seyirlik oyunlarında ya da ortaoyununda. Bu yüzden gülmeyi gerçekleştiren her şey mizahın kapsamına girer. Buna yazılı ve sözlü bütün mizahi eserler de dâhildir. Yazının ve sözün dâhil olduğu bir yerde edebiyattan söz etmemek imkânsızdır. Güldürmeyi amaç edinen hikâye, roman ve şiirlerin yanı sıra içinde mizahi unsurlar taşıyan nazım ya da nesirle ortaya konmuş edebi türler de vardır. Özellikle eleştiriyi amaç edinen türler, mizahı bir araç olarak kullanır. Edebi türlerde yapılan mizahta kimi zaman anlama dayalı materyal kullanılırken kimi zaman da dil mekanizmasına bağlı unsurlar ele alınabilir. John Morreall'e göre yazınsal türlerde mizah büyük ölçüde dilin fonetiğine ve dizgisel mekaniğine dayanır. Örneğin, eş seslilerin kullanımıyla yapılan şakalar, telaffuz ve imla hataları sonucu ortaya çıkan sözcükler ve cinaslar bu gruba girer (Morreall, 1997: 103). Bütün bunların yanında dilin güldürmek için hedeflenen gruba gönderdiği ileti de önemlidir; çünkü edebi eserlerde komik yalnızca dilin gramer özelliklerinin kullanılmasıyla oluşmaz. İnsanlık tarihinin başlamasıyla birlikte insanoğlu, en temel ihtiyaçlardan birisi olan karşılıklı anlaşmanın yollarını arayıp konuşarak iletişim yöntemini geliştirmiştir. Şüphesiz bu süreçte karşılıklı anlaşma güdüsü, insanoğlunun en büyük yardımcısı olmuştur. İnsanlar arasında anlaşmayı sağlayan duygu, düşünce ve fikirlerin dışa aktarımına yardımcı olan dil, edebiyatın vasıtasıdır. Yazı ise dille oluşturulan edebiyatın kayıt altına alınmasında kullanılmıştır. Bu bağlamda gerek dil gerekse edebiyat mizahın aktarımında üzerine düşen görevi yerine getirir. İşte mizahın bu biçimine sunuş mizahı adı verilir. Morreall, sunuş mizahında mizahı oluşturan uyumsuzlukları dilin söyleme dayalı mekaniğinde değil, taşımaya alışkın olduğu mesajda bulunduğunu söyler (Morreall, 1997: 105). Mizah, ister dilin söyleme dayalı mekaniğiyle ister taşıdığı mesajla yapılsın edebiyatla yoğun bir ilişki içindedir. Mizahın Türkçe karşılığı olan gülmecenin sözlük anlamlarından birinde *gerçeğin güldürücü yanlarını ortaya koyan edebiyat* (TDK, 2006) şeklinde bir ifade vardır. Türk edebiyatında fıkra ve âşık tarzı destan türü başta olmak üzere hicivlerde ve nüktelerde mizahın muhtelif

basamaklarının kullanıldığını belirten Metin Akkuş; Bektaşi ve Nasreddin Hoca fıkraları, taşlamalar, karagöz, ortaoyunu ve halk muhayyilesinin mizah konusundaki zenginliğini ifade eden destan türündeki eserlerin Türk edebiyatındaki mizah türlerinin başında geldiğine dikkat çeker (Akkuş, 1998: 37).

Yerel Mizah

Komik bir şey yalnızca düşünceyle sınırlı olursa güldürücü bir tasarı olarak kalır fakat farklı şekillerde, sözgelimi sözlü veya yazılı olarak aktarıldığında başka kişilere ulaştırıldığı için mizah adı altında bir anlam kazanır. Mizahın ancak başkasına aktarıldığı zaman bir forma girdiğine değinen İskender Pala, milletlerin günlük hayatlarındaki çeşitli mizah ürünlerinin belli bir oranda edebiyatlarına da yansıdığına dikkat çeker. Ona göre, ilk başlarda divan edebiyatı içinde ikinci derece bir olgu olarak düşünülen mizah, zamanla bir hikmet dersinden daha etkili olacağı düşünülerek rağbet görmeye başlamıştır. Bunun yanı sıra Türk edebiyatının birçok ürününde mizahi unsurlara rastlamak mümkündür. Bu eserlerde geçen bilmeceler, atasözleri, deyimler, tekerlemeler vs. zengin mizah unsurlarıyla doludur. *Divânü Lügâti't-Türk, Kutadgu Bilig, Dede Korkut* gibi eserlerde de bu tür örneklere rastlamak mümkündür. Gerçek anlamda, edebi bağlamda, ilk mizah ürünleri masallar, fıkralar ve seyirlik oyunları içerisinde yer alır (Pala, 2000: 286). Bu bağlamda halk edebiyatında mizahtan söz edilmemesi mümkün değildir, çünkü adı anılan türlerin çoğu halk edebiyatının ilgi alanına girer. Murat Uraz, halk edebiyatının destan, türkü, tekerleme, taşlama ve sicilleme gibi türlerinde mizahi kısımlara rastlandığını; koşmalarda, nesir halindeki fıkra ve hikâyelerde ise şaka yoluyla anlatılmış vakaların bulunduğunu söyler (Uraz, 1950: 178). Uraz'ın söylediği gibi halk hikâyelerinden âşık edebiyatına kadar birçok üründe mizahi unsurlara rastlamak mümkündür. Örneğin, kimi zaman saf bir masal kahramanı kimi zaman ise sert mizaçlı bir destan kahramanı mizahi yönüyle öne çıkabilir. Öte yandan, bünyesinde barındırdığı renkli kişilikleriyle fıkra türünü de unutmamak gerekir. Nasreddin Hoca, İncili Çavuş, Bekri Mustafa gibi tipler yüzyıllardır sadece Türk insanının değil, dünya insanının da gönlünde taht kurarak evrenselleşmiş mizah ustalarıdır. Ayrıca gölge oyunu, ortaoyunu ve kukla gibi temaşaya yönelik oyunlar eğlendirici ve eğitici yönleriyle dikkat çeker. Bunların en belirgin özellikleri eğitsel işlevlerini mizah ile yerine getirmeleridir. Türk kültüründe önemli bir yere sahip olan geçiş törenlerinin, bayramların ve seyirlik oyunların da yapısında mizahın azımsanmayacak bir yere sahip olduğu görülür. Ferit Öngören seyirlik oyunlar, koç katımı gibi bayramlar ve diğer mesir eğlencelerindeki mizahi eylemlerin zamanla yerlerini kapalı meclis sohbetlerinin dolaylı, cinaslı, çift anlamlı örneklerine bırakacağına dikkat çeker (Öngören, 1998: 20). Âşık edebiyatında şiirlerde ya da hikâyelerde işlenen temaya göre eserdeki mizahi unsur yoğunluğu değişim gösterir. Taşlama gibi yermeyi, eleştiriyi konu edinen şiirlerde âşığın takındığı üsluba göre mizah yerini alır. Sosyal konuların, hayattan, zamandan ve şartlardan şikâyetin işlendiği şiirlere yergiyle beraber mizahın da girdiği görülür. Atışma veya karşılaşma

gibi durumlarda âşık rakibini alt etmek amacıyla, mizahi bir şekilde, onu küçük görüp üstün gelerek rakibini yenmeye çalışır. Yine âşık tarzı şiir geleneğimizin renkli yönlerinden biri olan alay amacıyla yazılmış destanları unutmamak gerekir. İlhan Başgöz'ün ifadesiyle saz şairi günlük yaşantısında karşılaştığı sorunları kendisine sıkıntı etmeyerek bunlardan bir eğlence konusu çıkarmayı bilmiştir. Kaygusuz Abdal pişmek bilmeyen kart kazı için (Başgöz, 1986: 287), Celali; tahtakuruları için, Bayburtlu Zihni; otlakçı tipi için bu tür destanlar yazmışlardır. Bunlardan *Otlakçı Destanı'*nda dönemin Osmanlı toplumunu oluşturan azınlıkların Türkçeyi konuşma şekillerine dikkat çekilmiş olması önemli bir ayrıntıdır. Destandaki mizahi yapının büyük bir bölümünün azınlık ve yöre ağızları üzerine kurulduğu söylenebilir.

Kültürümüze ve dilimize yerleşen, günlük konuşma dilimizin vazgeçilmez bir parçası olan deyim ve atasözlerinin birçoğunun yapısı mizahidir. Atasözleri ve deyimlerin bir bölgede herhangi bir şekilde ortaya çıkarak büyük bir coğrafyaya yayılabilme kabiliyetleri mizahi bir yapıya sahip olmalarından kaynaklanır. Örneğin kişinin geçmişinin çok iyi bilindiğini anlatmak amacıyla söylenen *ben senin cemaziyülevvelini* bilirim deyimi komik bir hikâyeye sahiptir. Hikâyeye göre, resmi bir dairede çalışan bir kâtip, eski yıllara ait evrakın konulduğu kumaş bir torbayı evine götürerek bu kumaştan kendisine don diktirir. Bir gün hamama giden kâtip, daire arkadaşlarından biriyle karşılaşır. Arkadaşı, elbiselerini çıkaran kâtibin donunun arka tarafına gelen kırmızı mürekkeple yazılı cemaziyülevvel (Hicri takvime göre yılın beşinci ayı) yazısını görünce durumu anlar; fakat bunun konusunu dahi açmaz. Torba hırsızı kâtip, zamanla yükselerek çalıştığı dairenin müdürü olur; ancak çevresine ve arkadaşlarına karşı davranışları değişmiş, insanları küçümsemeye başlamıştır. Bir gün hamamda karşılaştığı arkadaşıyla da tartışır. Bu duruma dayanamayan arkadaşı, "ben senin cemaziyülevvelini bilirim" diyerek torba çaldığı günleri unutmaması gerektiğini ona farklı bir dille anlatmıştır (Çizmeciler, 2002: 60). Bir deyimin ortaya çıkışını anlatan bu fıkrada esprinin anlaşılması, *cemaziyülevvel* kelimesinin anlamının bilinmesine bağlıdır. Anlatım sırasında kelimenin karşılığının parantez içinde verilmesinin nedeni kelimenin anlamını bilmeyen okurun gerekli bağı kurabilmesi içindir. Fıkradaki esprinin anlaşılabilirliğinin yerel bir ifadeye yüklenmiş olması, anlatı içinde veya anlatıdan önce konuyla ilgili açıklama yapılmasını gerektirir.

Sözlü edebiyattan ilk yazılı metinlere, klasik eserlerden modern eserlere kadar edebiyatın bütün ürünleri ait olduğu toplumun yaşama biçiminden, geleneklerinden, kültüründen, tarihsel gelişiminden, dini inanışlarından, felsefi görüşlerinden, yönetildikleri siyasal sistemlerden, sosyal ve ekonomik yaşantılarından izler taşır. Böylece her metinde topluma ait birçok unsuru saptamak mümkündür. Özellikle *mimesis* kavramıyla birlikte ilk çağlardan günümüze kadar sanat eseriyle eserin meydana geldiği toplum arasındaki ilişkiler, birçok platformda irdelenmiştir. Edebiyatın bir parçası olan mizah da toplumsal özelliklere göre sanat eserinde vücut

bulur. Fıkralarıyla 800 yıldan daha fazla bir süredir sadece Anadolu coğrafyasında değil, tüm dünyada yaşayan Nasreddin Hoca'yı incelemek aynı zamanda Türk halkının mizahını, eleştirel düşünce dünyasını ve felsefesini araştırmak anlamına gelir (Özdemir, 2010: 27-40). Fıkra yaratma geleneğinin dünya milletlerinin hemen hepsinde mevcut olduğuna dikkat çeken Metin Ekici, bu geleneğin Türk halk bilgisi ürünleri içinde müstesna bir yere sahip olduğunu, Türk fıkralarının gerek anlatılış gerekse konu, motif ve güldürü bakımından Türkleri diğer milletlerden ayıran bir özelliğe sahip olduğunu ifade eder (bk. Ekici 2000). Mizahın ya da gülmecenin her şeyden önce içinden çıktığı toplumun ekonomik ve sosyal koşullarına, kültürel düzeyine, tarihine, geleneklerine, göreneklerine, törelerine bağlı olduğunu vurgulayan Aziz Nesin de güldürecek biçimde yansıtılan bütün bu yapı taşlarının milletlerde ayrım göstereceğini vurgular (Nesin, 1973: 27).

Bazı espriler yüzeyseldir ancak anında güldürme yetisine sahiptir. Bu tür espriler, görsel ya da işitsel olabilir. İşitselliğe dayalı birçok esprinin anlaşılması için görsellik gereklidir; çünkü esprinin iletildiği kişi ya da kişiler, duyduklarını zihinlerinde belli bir sahneye yerleştirerek kendi komik ortamlarını oluştururlar. Bazı espriler ise düşündürücüdür. Etkilenen kişi, espriyi algı mekanizmasından geçirdikten sonra tepki verir. Bu yüzden mizahın hitap ettiği toplumun sosyal ve kültürel düzeyi önemlidir. Dolayısıyla milletler içindeki farklı gruplar ya da toplulukların da kendilerine özgü farklı mizah anlayışları ya da mizah oluşturma tarzları olabilir. Kısacası önemli olan şey neye gönderme yapıldığıdır. *Mizahın etkili olabilmesi için, neye gönderme yaptığını, hangi bilinen kültürel, toplumsal ya da dilsel bağlama dayandığının anlaşılması gerekir. (...) Mizahi nüktelerin, şakaların, karikatürlerin aktarılabilmesi ancak, referans alınan bağlam mizahın dolaşım alanını oluşturan kişiler tarafından biliniyorsa mümkündür.* (Fenoglio, 2007: 9) Rasim Adasal, toplumların sosyal ve dinsel örgütlenmelerine göre gülmenin ayrımlar gösterebileceğine dikkat çeker. Adasal, sadece milletlerin değil, ırkların bile mizaha olan yatkınlıklarında ve gülmece anlayışlarında ayrılıklar olduğu kanısındadır (Nesin, 1973: 28-29). Bununla birlikte mizah algısı veya mizah yapma anlayışındaki farklılıklar yalnızca milletler arasında gözlenmez. Dolayısıyla milletin ya da toplumun içindeki çeşitli sosyokültürel farklılıklar, hem mizahın ortaya çıkış şeklinin hem de kolektif mizah anlayışının farklı olmasına neden olur. Anadolu'da bazı bölgelerin kendine özgü bir fıkra kültürü olduğunu da unutmamak gerekir. Karadeniz fıkraları, Erzurum fıkraları, Kayserili fıkraları, Bayburt fıkraları, Karatepeli fıkraları vs. bunlar arasında gösterilebilir. Böylelikle Anadolu sınırları içindeki çeşitli bölgelerde de mizah anlayışının değiştiğini yani başka bir ifadeyle bölgeden bölgeye farklılıklar gösterdiğini söyleyebiliriz. Diğer taraftan bu durum yalnızca mizah anlayışının farklı olmasıyla sınırlı değildir. Bölgelere/yörelere özgü kültürel dinamikler de mizahın oluşumunda etkilidir. Herhangi bir bölgeye özgü fıkra tipi çevresinde gelişen olayların anlatıldığı fıkralar, komikliği, kişiye hisse çıkartması ve özgünlüğünün yanı sıra o metni ortaya çıkaran toplumun ne kadar parlak bir zekâya sahip olduğunu gösterir. Öyle ki, bu fıkralardaki kahramanlar yeri

geldiğinde kendileriyle dahi alay ederek insana özgü herhangi bir evrensel probleme güldürücü bir şekilde yaklaşmayı bilmişlerdir. Boratav, Karatepeli fıkralarını değerlendirirken Aziz Nesin'in Nasreddin Hoca üzerine yazdığı bir yazıda değindiği Goethe'nin "*Kendi kendisiyle alay edemeyen, olgun insan olamaz."* sözünden hareketle Türk köylüsünün düşünce olgunluğunu kendi kendisini, ince nükteli mizahına konu etme yürekliliğini göstererek ortaya koyduğunu vurgular (Boratav, 2006: 366). Karadeniz, Doğu Anadolu, Rumeli ve İstanbul insanlarına; Yahudilere, Rumlara dair birçok güldürücü fıkralar anlatıldığını hatırlatan Ahmet Kabaklı ise bölgelerde yaşayan kişilerin veyahut ırk zümrelerinin mizaçlarını, olaylar karşısındaki tepkilerini kendi aralarında veya yeni girdikleri muhitle olan çatışmalarını ve bazen de şivelerini mübalağalı bir tarzda işleyerek mizah konusu yapan bu tür fıkraları "Bölgeleri ve Etnik Zümreleri Karikatürleştirenler" başlığı altında toplar (Kabaklı, 2002: 216). Bu bağlamda özellikle mizahın oluşumunda bölgesel ya da yerel faktörlerin önemli bir rol oynadığını söylemek mümkündür. Çünkü yeryüzü, coğrafi özelliklerle farklılaştırırken üzerinde yaşayan insan da bu farklılaşmadan nasibini alır. Sözgelimi fiziki coğrafya bir bölgenin iklime bağlı özellikleri üzerinde önemli bir rol oynar. İklim ise bölge insanının karakteristik yapısını dolaylı bir şekilde etkiler. Böylece insanın, edebiyat da dâhil, ürettiği her şeyde coğrafyanın aktif bir rol oynadığı söylenebilir. Bu konuda Emel Kefeli, insanların fizyolojik ve psikolojik özellikleri üzerinde coğrafyanın etkisi olduğunu, doğal ortamın bileşenlerinden biri olan iklimin insanın yaşamını ve duyuş tarzını etkilediğini ifade eder (Kefeli, 2009: 427).

Kültürün nesilden nesle aktarılmasında dil, yazı ve edebiyat önemli rollere sahiplerdir. Gerçekte kültürü sonraki nesillere aktaran bütün dinamiklerin bir işleyiş mantığı vardır. Kültürel bellek, toplumların kimlik ve değerlerini yaşamalarında ve yaşatmalarında en temel vasıtadır. Yazıya geçirildiği zamana kadar yüzyıllarca sözlü gelenekle nesiller arasında yolculuk eden edebi verimler, kültürel bellek sayesinde korunmuşlardır. Bunun sağlanabilmesi yani bir ürünün kültürel belleğe yerleşebilmesi için öncelikle halk tarafından benimsenmesi ve beğenilmesi gerekir. Ait olunan kültürün tarih, ekonomi, siyaset, spor, eğitim, din, inanç, eğlence, geçiş dönemleri gibi alt kültür alanları, kültürel belleğin temel dinamiklerini oluşturur. Kültürel belleğin temeli sosyal değer ve normların belirlediği kültürel kimlik ve ortak değerlerin birleşmesiyle oluşur (Eker, 2009: 80-81). Sözlü ve yazılı anlatım aracılığıyla nesillere aktarılan edebiyat, günümüze kadar maddi ve manevi kültüre ait ürünleri de beraberinde getirmiştir. Tamamen halkın ürettiği bu materyale her türlü edebi eserde rastlamak mümkündür. Ancak Ahmet Kabaklı'nın da değindiği gibi halk edebiyatının ve yazılı edebiyatın türlü dallarına yayılan Türk mizahının en zengin kolu halk verimleridir (Kabaklı, 2002: 215). Bunlar arasında mizahi yönüyle en çok tanınan tür fıkradır.

Sosyal ve gündelik hayata dair çeşitli ayrıntılar içeren fıkralarda mizah, hikmetli bir söz ve keskin bir istihza yoluyla yapılır (Yıldırım, 1999: 3). Bahsi geçen

söz ve istihza yani alay aracılığıyla mizahın ortaya konabilmesi için dile ihtiyaç vardır. Güldürme işinin yapılabilmesi, dilin mizah diline uygun bir şekilde kullanılmasına bağlıdır. Bu durumda sözcüğün insanda uyandırdığı çeşitli duygular ve çağrışımlara göre bir değer yüklenmesi söz konusudur. Duygu değeri adı verilen bu terime göre kimi sözcükler kullanıldıkları yere göre insan üzerinde farklı duygular uyandırır. Sözgelimi savaş, ölüm, yangın vb. sözcükler, ürküten, korku veren bir yapıya sahipken düğün sözcüğü sevince, eğlenceye işaret eder. Duygu değeri kişiden kişiye ve göstergenin kullanıldığı andaki duruma ve koşullara göre değişiklik gösterebilir (Aksan, 1998: 195). Dolayısıyla mizahi bir ifadenin oluşabilmesi için sözcüğün yüklendiği duygu değerinin ön planda olmaması gerekmektedir. Bunun sağlanabilmesi için kişinin olaya belli bir uzaklıktan bakması, hissiz bir şekilde yaklaşması gerekir. Mizah yaparken dilin anlatım imkânlarından yararlanan mizahçı, dili komik hâle getirebilmek için çeşitli dil oyunlarından yararlanır. Çiğdem Usta'ya göre bu dil oyunları şöyledir: Mübalağa, benzeşleme, eş adlılık, çok anlamlılık, ağız, lehçe, kesimsel dil kullanımı, argo kullanımı, teşbih, istiare, mecaz-ı mürsel, teşhis, tezat, müşakele, iştikak, yankı, dil sürçmesi, kaydırma, alışılmamış bağdaştırma kullanımı, karşıtlama, ikilem, aktarım, değiştirim, türeme, tersine çevirme, ön sayıltılarla oynama, ironi, saçmalama ve imrenmedir. Ayrıca dil oyunları aracılığıyla mizah dilinin dile yaptığı müdahaleler de vardır. Bunlar sapmalar ve düzenlilik başlıkları altında ele alınmaktadır (Usta, 2009: 81-130). Bölgesel ya da yerel nitelikli fıkralar göz önünde bulundurulduğunda bu fıkralardaki mizahın bir kısmının ağız özellikleri üzerinden yapıldığı dikkat çeker.

Beş Erzurum Fıkrası

Mizahın ve onun kaynaklarından birisi olan fıkranın ortaya çıkmasında rol oynayan başlıca etkenleri sıralayacak olursak, ilk önce kültürel ögelere bağlı unsurlar öne çıkar. Çünkü komiği ortaya koyabilmek için öncelikle gülmeyi sağlayacak materyalin hazırlanması gerekir. Bu materyal, dil mekanizmasına bağlı bir durum, zıtlıkların bir araya gelmesi veya beklenmeyen bir söz ya da hareket olabilir. Her ne olursa olsun mizahı ortaya çıkaran kültürdür. Bunu yalnızca milletlerarası platformda milli mizah anlayışını ele alırken değil aynı millete ait bir toprak parçasındaki faklı bölgeler üzerinde de irdeleyebiliriz. Sözgelimi Türkiye coğrafyası üzerine yoğunlaştığımızda yedi bölgenin de kültürel farklılıklarının olabileceğini hatta bu bölgeler içindeki mikro bölgelerde dahi kültürel anlamda çeşitliliklerin gözlemlenebileceğini söyleyebiliriz. Bu farklılıklar, giyim-kuşamdan yiyecek-içeceğe, konuşma dilinden mimik ve işaretlere, barınak türünden taşıma araçlarına kadar birçok konuda olabilir. Dolayısıyla konuya açıklık getirilebilmek için birkaç Erzurum fıkrasının incelenmesi yerinde olacaktır.

Fıkra 1

Farklı kültürlerden birçok insanı bir araya getiren Erzurum'da kültürel dokuya özgü küçük anlaşmazlıklar fazlasıyla görülebilir. Bir üniversite kenti olan Erzurum'a

her yıl farklı şehirlerden binlerce öğrenci gelmektedir. Öğrencilerin dışında çeşitli kurumlarda öğretmen, asker, polis, doktor vb. görevlerde çalışmak üzere gelen insanların yanı sıra şehirde düzenlenen çeşitli organizasyonlara katılmak için gelenleri de unutmamak gerekir. Bu kadar farklı kültürden gelen insanların bir arada olması çeşitli mizahi durumların ortaya çıkmasına zemin hazırlar.

Yaşanılan coğrafyanın insan karakteri üzerine etkisi tartışılmaz bir gerçektir. Richard E. Nisbett, herhangi bir bölgede gelişen edebiyatın, doğadan ve çevresindeki kültürel, sosyal ve siyasi hareketlerden bağımsız olarak yapılanmasının mümkün olmayacağını söyler. Nisbett'e göre coğrafyanın çeşitli ögelerine bağlı olarak insanın fiziksel ve ruhi özellikleri şekillenir ve dolayısıyla ortaya çıkan edebi ürünler coğrafyaya ait çeşitli özellikler taşır (Nisbett, 2005: 12).

Biri başka şehirli, diğeri Erzurumlu olan iki öğrenci arasında geçen bir diyalog üzerine gelişen bir fıkra şöyledir: Erzurumlu bir üniversite öğrencisi kız arkadaşıyla Cumhuriyet Caddesi'nde dolaşırken kızın gözüne bir pazarcının tablasında duran *eşkın* otu takılır. Genç kız daha önce hiçbir yerde görmediği bu bitkinin ne olduğunu Erzurumlu arkadaşına sorar. Delikanlı ise bitkinin yöresel ağızda *eşğın* şeklindeki telaffuzunun kaba bir ifade şekli olduğunu düşünerek; "o bitki Erzurum'un mahalli bitkisi 'aşkın'dır" diyerek zannınca bu sözcüğü İstanbul ağzıyla telaffuz eder. Kelimenin derleme sözlüğündeki ikinci manası, "yaprakları soyularak özü yenen bir çeşit bitki" (Derleme Sözlüğü, 1993: 1793-1794) dir. Görüldüğü gibi bu diyalogda Erzurumlu bir gencin, kız arkadaşının yanında kibarlaşma gayreti konu edinilmiştir ve gencin kibarlaşmak amacıyla kelimede yaptığı düzenleme, yöre halkının kulağına garip geldiği için komiktir.

Fıkra 2

Bir diğer fıkralaşmış olay ise yine telaffuz ile alakalıdır. Bir bilgi şöleni için Erzurum'a gelen bir öğretim üyesi, Çifte Minareli Medrese'yi görmek ister. Medreseyi gezdikten sonra kaldığı misafirhaneye dönmek için yolun karşısındaki durağa gider. Otobüs beklerken duraktaki bir adama "üniversiteye hangi otobüs gidiyor?" diye sorunca adam "C 5 geçer" cevabını verir. Misafir bunun üzerine C 5 kodlu otobüsü beklemeye başlar. Ama aradan uzun bir süre geçmesine rağmen C 5 gelmez. Bunun üzerine gelen otobüslerin üzerindeki yazılara dikkat etmeye başlar. Bu sırada G 5 kodlu otobüsün üzerinde üniversite yazısını görünce işin farkına vararak otobüse biner. Anlaşılacağı üzere Erzurum'un bazı bölgelerinde "g" sesinin "c" şeklinde telaffuz edilmesi sonradan fıkra gibi anlatılacak bir metin oluşturmuştur. Bu oluşumun arka planında iki farklı kültürden insanın bir araya gelmesi dikkat çekicidir.

Fıkra 3

Konuyla alakalı bir diğer fıkra ise halk ağzındaki kelime varlıkları üzerinedir. Erzurumlu yaşlı bir teyze uçaktan inerek Ankara Esenboğa Havalimanı'ndaki taksi durağına gider. Buradaki taksilerden birine binerek "oğul beni "Gıdıkören"e götür"

der. Taksici ise teyzenin sözü üzerine hiçbir şey demeden devam eder. Aradan belli bir zaman geçer ve taksi bir yerde durur. Taksici teyzeye dönerek "teyze gelmek istediğin yer burası" der. Bunun üzerine teyze bir yandan gülüp bir yandan da Erzurum'daki çocuklarını kastederek "bana gidemezsin, oraları bulamazsın diyorlardı bak nasıl buldum" şeklinde söylenir. Taksi şoförü de teyzenin bu sözü üzerine taksiden dışarı çıkarak "yav eze ben Erzurumlu olmasam sen Keçiören'e biraz zor gelirdin" der.

Fıkra 4

Buna benzer bir fıkraya Haluk Harun Duman, *Erzurum Fıkraları ve Meşhur Nüktedanlar* adlı kitabında yer vermiştir. Adamın biri yeni aldığı arabasıyla Boğaz Köprüsü'nde gezerken bir Erzurumlu arkadan gelip buna çarpar. Neye uğradığını şaşıran adam, arabadan inerek eliyle koluyla işaretler yapmaya, durmaksızın bir şeyler söylemeye başlar. Adamın bu hâlini gören Erzurumlu "ne fenikirsen ki, ne fenikirsen ki!" diyerek tepki gösterir. Adam ise Erzurumlunun söylediği bu sözlerin yabancı bir dile ait olduğunu sanarak "arkadaş şu bendeki talihsizliğe bak ayın yılın başı bir kaza yaptık, o da ecnebi çıktı der." (Duman, 2000: 89) Görüldüğü gibi ayrı kültürden bir kişi, Erzurum ağzında telaşlanmak, heyecana kapılmak, bağırarak imdat istemek (Gemalmaz, 1995: 110) anlamlarına gelen *fenikmek* kelimesini farklı dile ait bir kelime zannederek komik bir durumun ortaya çıkmasına sebep olur.

Fıkra 5

Son olarak yerel ağıza karşı yöneltilebilecek eleştirilere karşı duyulan endişeye bağlı olarak alınan önlemlerden birini konu edinen bir başka fıkra ise şöyledir: Erzurumlu bir genç İstanbullu bir kızla nişanlanır. Kızla ilk defa çarşıya çıkacak olan gence yakınları, kızla birlikteyken dikkat etmesi gereken çeşitli konular hakkında nasihatte bulunurlar. Bu nasihatlerden en dikkat çekici olanı ise Erzurum ağzına ait bir özellik olan "k" sesinin "h" şeklinde telaffuz edilmesiyle ilgilidir. "Kepenk" kelimesinin "hepenk" veya "kızak" kelimesinin "hizeyh/gızah/gızeh" şeklindeki telaffuzu buna örnek olarak verilebilir. Gencin ağabeyi "bak oğlum sakın kelimelerinin başında ve sonunda "h"yi kullanma onun yerine "k"yi kullan ki kibar olasın" der. Nasihatleri bir bir aklına kazıyan genç nişanlısıyla buluşur. İki genç yolda yürürlerken kızın ayağına bir çivi batar. Ayağına batan çivinin acısıyla yere kapaklanan kız ağlamaya başlar. Olayı gören genç ise bir yandan endişelenerek diğer yandan da kibarlığı elinden bırakmak istemeyerek "vak vak ayağınıza mık mı battı?" der. Aslında gencin burada söylemesi gereken söz "vah vah ayağınıza mıh mı battı?" şeklinde olmalıdır. Ancak kibar olma endişesi gencin bu tür komik bir duruma düşmesine neden olur.

Sonuç

Kültürel boyutta yaklaşıldığında mizah anlayışının toplumdan topluma değişkenlik gösterdiği görülür. Bu durum toplumu oluşturan maddi ve manevi bütün dinamiklerin etkileşimiyle şekillenir. Başka bir ifadeyle mizah anlayışının

oluşumunda bu dinamikler başat unsurlardır. Mitik dönemlerden günümüze kadar canlı bir varlık olarak değişim ve gelişim içinde olan milli kültür ile birlikte milli bir mizah anlayışı da değişimini ve gelişimini zamanın şartlarına göre güncelleyerek sürekliliğini korumaktadır. Yalnızca milli bağlamda mizahın farklılaştığını söylemek yanlıştır. Çünkü milli sınırlar içinde bulunan farklı bölgelerdeki sosyal ve kültürel çeşitlilikler, ayrı bir mizah anlayışının oluşumunda önemli bir rol oynayarak mizahın kaynakları arasında yer alırlar. Böylece farklı kültürlere ait iki insanın karşılaşmasıyla birlikte meydana gelen zıtlıklar, yanlış anlamalar, uyumsuzluklar, düzensizlikler ve kültüre yabancı kalma gibi etkenler çeşitli mizahi durumlara neden olabilmektedir.

Kaynakça

Akkuş, Metin (1998). *Nef'i ve Sihâm-ı Kazâ*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Aksan, Doğan (1998). *Her Yönüyle Dil Ana Çizgileriyle Dilbilim*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Başgöz, İlhan (1986). *Folklor Yazıları*, İstanbul: Adam Yayınları.

Boratav, Pertev Naili (2006). *Az Gittik Uz Gittik*, Ankara: İmge Kitabevi.

Çizmeciler, Osman (2002). *Ünlü Deyimler ve Öyküleri*, İstanbul: Kastaş Yayınevi.

Duman, Haluk Harun (2000). *Erzurum Fıkraları ve Meşhur Nüktedanlar*, İstanbul: Duyap, Dumanay Ltd. Şti.

Ekici, Metin "Gülme, Mizah ve Mahalli Bir Fıkranın Kültürel ve Edebi Yapısı Üzerinde Bir Değerlendirme.", "II. Balıkesir Kültür Araştırmaları Sempozyumu, 31 Mayıs - 2 Haziran 2000", Balıkesir.

Fenoglio, İrene ve François Georgeon (2007). *Doğuda Mizah*, İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.

Gemalmaz, Efrasiyap (1995). *Erzurum İli Ağızları (İnceleme-Metinler-Sözlük ve Dizinler) III. Cilt*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Kabaklı, Ahmet (2002). *Türk Edebiyatı I. Cilt*, İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.

Kâşgarlı Mahmûd, *Divânü Lugâtit-Türk*, (Çeviri, Uyarlama, Düzenleme: Seçkin Erdi-Serap Tuğba Yurteser) İstanbul: Kabalcı Yayınları, 2005.

Kefeli, Emel (2009). "Coğrafya Merkezli Okuma." *Turkish Studies*, Volume 4/1, s. 423-430.

Morreall, John (1997). *Gülmeyi Ciddiye Almak*, (Çev. Kubilay Aysevener, Şenay Soyer), İstanbul: İris Yayıncılık.

Nesin, Aziz (1973). *Cumhuriyet Döneminde Türk Mizahı*, İstanbul: Akbaba Yayınları.

Nisbett, Richard E. (2005). *Düşüncenin Coğrafyası*, (Çev. G. Çağalı Güven), İstanbul: Varlık Yayınları.

Öğüt-Eker, Gülin (2009). *İnsan Kültür ve Mizah*, Ankara: Grafiker Yayınları.

Öngören, Ferit (1998). *Cumhuriyet'in 75 Yılında Türk Mizahı ve Hicvi*, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

Özdemir, Nebi (2010). "Mizah, Eleştirel Düşünce ve Bilgelik: Nasreddin Hoca". *Millî Folklor*, S. 87, s. 27-40.

Pala, İskender (2000). *Ansiklopedik Divan Şiiri Sözlüğü*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

Türkiye'de Halk Ağzından Derleme Sözlüğü V, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, 1993.

Uraz, Murat (1950). "Halk Edebiyatında Mizah", *Türk Folklor Araştırmaları*, S. 12, s. 178-179.

Usta, Çiğdem (2009). *Mizah Dilinin Gizemi*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Yıldırım, Dursun (1999). *Türk Edebiyatında Bektaşi Fıkraları*, Ankara: Akçağ Yayınları.

ZİHNİYET MAHKÛMİYETİNDEKİ KLASİK ŞİİRİ YENİDEN OKUMA DENEMESİ: 'BEGÜM' ÖRNEĞİ[*]

Ready To Read Classıc Poetry ın Mental Court: "Begum" Example

Nazire ERBAY[**]

Öz

Edebi metinler, bir milletin ruhunu, kültürel değerlerini anlamak açısından temel rol oynar. Kadim milletlerin vücuda getirdikleri edebiyatları ve edebiyatların toplum üzerindeki tesiri yüzyıllar ötesine taşınır. Metinlerin anlam dünyalarına vâkıf olmak için kendi zamanlarını, hayatı ve kültürel kodları önceleme zorunluluğu söz konusudur. Zihniyet toplumu yönetir ve yönlendirir. Bu sayede zihniyet, toplumdaki bireyleri birbirine bağlar. Dolayısıyla zihniyet sosyal veya kültürel hayatı da şekillendirir. Medeniyetin mühim unsurlarından olan şiire ait zihniyet, bu kodlarla okunmalıdır. Çünkü tarihte kurucu rol oynayan bir milletin temel değerlerinin anlaşılmasında şiire dair çok yönlü bakış açıları önemlidir.

Edebiyattaki zihniyet değişimine, toplumsal değişim itici güçtür. Bugünden düne bakıldığında, klasik şiir kültürünü anlamak ve yorumlamak açısından bir takım sıkıntılar vardır. Klasik şiirin geleneksel ifade biçimindeki beyitlerini kelime, kavram ve mazmunları dikkate alıp şerh, tahlil, yorum yaparken çerçevesi çizili anlatımlar yapmaktan ziyade, dönemine dair kullanımları dikkate almak bir mecburiyettir. Bu çalışmada klasik şairleri birbirine bağlayan ve edebi zihniyeti şekillendiren şeyin inanç olduğu düşüncesiyle klasik şiir hakkında hüküm vermede etkili olan İlahi, tasavvufi ya da beşerî anlamda göndermelerin hayati değerdeki yönüne dikkat çekilmekte, bağlamsal olarak klasik şiirin farklı yüzyıllarında kullanılan 'begüm/begim' hitabının kullanımıyla ortaya çıkan mana değerlerinin önemi üzerinde durulmaktadır. Böylelikle edebi, dini, tasavvufi, kültürel, sosyal alanda istismar edilen kelime ve kavramların anlam değerleri gündeme getirilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Klasik şiir, zihniyet, şerh, tahlil, begüm/begim

---

[*] Bu çalışma, 10-11 Ekim 2019 tarihinde Düzce Üniversitesi- Klasik Türk Edebiyatının Ses ve Anlam Dünyası Sempozyumu'nda sunulmuştur.

[**] Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Assoc. Prof. Dr., Ataturk University Faculty of Letters Department of Turkish Language and Literature,* nazire.erbay@atauni.edu.tr

Abstract

Literary texts play a fundamental role in understanding the soul and cultural values of a nation. The literatures formed by the ancient nations and the influence of the literatures on the society go beyond the centuries. It is necessary to prioritize their own time, life and cultural codes in order to be familiar with the worlds of texts. Mentality governs and directs society. In this way, the mentality connects individuals in society. So the mindset also shapes social or cultural life. The mindset of poetry, which is one of the important elements of civilization, should be read with these codes. Because the understanding of the basic values of a nation that has played a founder role in history, versatile perspectives on poetry are important.

Social change is the driving force for the change of mentality in literatüre. Looking to yesterday from today, there are some difficulties in understanding and interpreting the culture of classical poetry. Taking into account the couplets of classical poetry in the form of traditional expression, taking into account words, concepts and mazmuns, it is a necessity to take into account the uses of the period rather than making determined narratives while analyzing, interpreting and interpreting. This study draws attention to the vital aspect of divine, mystical, or human references that are effective in making judgments about classical poetry with the idea that faith is the one that binds classical poets together and shapes the literary mentality. Contextually, the importance of mana values that emerged from the use of 'begim/begüm', which is used in different centuries of classical poetry, is emphasized. In this way, the meaning values of the words and concepts abused in the literary, religious, mystical, cultural and social fields are brought to the agenda.

Keywords: Classical poetry, mentality, commentary, analysis, begüm/begim

Giriş

İnsan var olduğundan beri sürekli değişim içindedir. Bu değişim; yaşanan coğrafya, inanç, yönetim biçimleri, sosyo-kültürel şartlarla belirlenir ve şekillenir. Zihniyet de insanın varlığından ayrı düşünülemeyen tagayyüründen etkilenerek belirlenen maddi ve manevi değerler bütününe dayanan bir olgudur. Bunun içine bilim ve sanat faaliyetlerinin tamamı girer. Daha geniş anlamda zihniyet, kültürle beraber okunması gereken bir kurallar bütünü olmanın yanında, bir bakış ve anlayış biçiminin de adıdır. Hayat şartlarının ve toplumların değişmesiyle her sanat eseri, oluşan yeni zihniyetten öte, geçmişten kalanlara göre ele alınmalıdır. Edebi türler hakkında, özelde de şiirle ilgili, değişen zihniyete göre yorum ve değerlendirme yapılması gerekmektedir. Her ne kadar metni anlamak; değişen ve dönüşen zevk ve

anlayışlarla zorlaşabilse de, bütün dönemler için şiir türünün dilsel işlevini oluşturan her unsur, zihniyetinin işaret ettikleri çerçevesinde yorumlanmalıdır.

Dile ait kelimeler, ses birliği ve gramer özellikleri taşımanın yanında edebi eserde estetik söz birliktelikleri kurarak ortaya çıktığı ve hüküm sürdüğü dönemin anlayışını yansıtır. Hayal ve düşünceler dille şekle girer. Toplum, özel anlamda sanatkârın bizzat kendisi, sözün farklı dönemlerde değişen kullanımlarıyla tarihsel bağlamda zihniyeti ile ilgili ipuçları da verir. Dolayısıyla bugünden düne kelime ve kavramların ilk kullanımlarından sonra halk nezdinde özellikle de şiir dilinde farklılaşan hâli üzerinden sözden zihniyete uzanan ilişki araştırılmalıdır. Klasik edebiyat metinlerinde ise kelime ve kavramlar, çok yönlü kullanımlarıyla beşeri, dinî, ahlaki, tasavvufi ve metafizik göndermelerden dolayı daha özenle değerlendirilmelidir. Buradan hareketle, edebiyat dâhil olmak üzere, içtimai düzene etki edecek olan zihniyet değişiminin siyasete, sanata, kültüre etkisi iyi tahlil edilmelidir. Bilhassa Batılılaşmayla beraber dünyevi ya da pozitivist düşünce doğrultusunda hareket edilmeden kadim kültüre ait şiirler bu bağlamda yorumlanmalıdır. Çünkü, klasik şiirde kelimelerin mana değeri daha çok mazmun, metafor, imge, remizler dünyasında işlevselleştiği için, başta Batılılaşmaya dayalı zihniyetin dayatması ile yaşanan değişimle beraber birçok tahlil, açıklama veya şerhte tuzaklarla karşı karşıya kalındığı da olmuştur. "Tanzimat dönemindeki sosyal ve kültürel değişimin, divan şiirini açıklarken farklı yaklaşımlara sahne olduğu bilinmektedir. Tarihi süreç içindeki siyasi ve sosyal olayların şiire bakış açısını değiştirdiğini, ona yüklenen misyonun zaman içinde farklılaştığı görülür." (Yekbaş, 2008: 193) Örneğin Namık Kemal'in Celal Mukaddimesi'nde, gelenek karşıtı ifadelerinde yer alan klasik şiir sevenleri mezarlara tapan, ölü sever ithamları, bozulan bu bakışı yansıtan misallerdendir. Anlaşıldığı kadarıyla Tanzimat'tan bugüne Osmanlı şiirine yönelik ezber zihniyet anlayışı içinde yer alan aydınlanmacı bakış, kadim medeniyetin yüzyıllar boyu ortaya konan eserlerindeki kelime ve kavramları salt görünür kılmak için asırlardır biriktirdikleri sosyal ve metafiziksel anlam değerlerini çoğu yerde yok etmiştir.

Şark kültüründe zihniyet adına biriktirilenler daha çok mana ile alakalıdır. Fakat Batılılaşmayla bu zihniyet, Garb'ın bakışına göre şekillenmiştir. "İlmin gayesi hakikati tanıtmaktır, hakikatin araştırılması ve bu araştırmanın yollarıdır. Araştırmada varılan netice aynı olsa bile ulaşılan yollar farklıdır. İşte bu yola ilim zihniyeti denir. Bu ilim zihniyeti ile Almanlar akılcı, İngilizler tecrübeci, Fransızlar tenkitçi zihniyeti hâkim kıldılar." (Topçu, 1979: 10-11) ifadeleri adeta taklitle şekillenen Batılılaşma sürecinde ortaya çıkan durumu anlatır. Tanzimat'tan sonra bazı klasik şiire ait şekil, muhteva ya da sadece sese, kelimeye yönelik tek taraflı şerh, tahlil tasarrufuyla kalıplaştırma geleneği tek yönlü bir anlam dairesine hapsedilebilmiştir. Bahsedilen istismarlara, bilhassa, aşk ve tasavvufi şiirler daha çok maruz kalmıştır.

Zihniyet toplumsal düşünceleri yönetir ve yönlendirir düşüncesi, kültürel anlamda klasik şiir için geniş kapsamda ele alınmalıdır. Yine zihniyetin toplumu oluşturan bireyleri birbirine bağladığı fikriyle klasik şiirdeki oluşumun daha çok inanç olgusuyla tezahür ettiği düşünüldüğünde temkinli olmak gerekir. Çünkü, klasik şairde Yesevi kültüründen gelen düsturlarla, tüketimden ziyade üretim ve paylaşma, derin tefekkürle yoğrulma ve dahi teslimiyet, şiirin esasına nüfuz eder. Dönem dönem kendi içinde birtakım çalkantılar yaşamasına daha önemlisi devletin kurumsallaşmasından önce ve sonra Türk-Osmanlı tarikat, cemaat yahut diğer tasavvufi anlayışlarla içten dışa doğru içtimaiyatına, kültürüne olumlu yönde nüfuz eden bir gelenek vardır. Bahsedilen geleneğin içinde, inancı temele alan vahdet anlayışında beşere yönelen metafizik bir anlatım da söz konusudur. Örneğin, zorlu nefsi mücadelelerle varılan tasavvuf mertebelerini, ferdin kendi içinde yaşadıklarını yine geleneğin temelini teşkil eden kelime, kavram ve mazmunlarla aktaran eserler mühimdir. Bunun içine, terimsel ifadelerin yanında her türlü kelime, kavram, unvan ve hitaplar da girer. Bilhassa tasavvuf terbiyesinin esasları ve bunların edebiyata yansıyışında incelikleri bilmeden yapılacak her türlü çalışma yanlış, eksik hatta telafisi mümkün olmayan kültürel hatalara sebebiyet verecektir. Çünkü, Türklerin İslamiyet'i kabul ettikten sonra tesirinde kaldığı Arap ve Fars edebiyatlarının yanında bu edebiyatlara yüzyıllar içinde kendi kültürel süzgecinden geçen değerleri kattığı muhakkaktır. Buradan hareketle, klasik Türk şiirini tam olarak anlamak için edebi metinler içinde yer alan kelime ve kavramların kullanıldığı zihniyetle de beraber yorumlanması elzemdir. Bu, kelimelerin etimolojilerinde yatan gramatikal ses değerlerinin değişim ve dönüşümü ile alakalı bir durum değil; dini, ahlaki, sosyal, edebi velhasıl milli kültüre ait unsurlarla anlamlandırılmasıdır. Bahsedilen kelime ve kavram düzeyindeki metne bakış, özel anlamda da metin şerhi, her kelime ve kavram için geçerli olmayabilir. Fakat inanç odur ki, edebi eserlerin zihniyete göre analizi yapılmazsa geldiği menşein yanında Yesevi, Mevlana, Yunus Emre'den gelen kültürel zenginliklerle yoğrulmuş klasik edebiyat metinlerini suiistimal etme oranı artacaktır.

Bu konu, özellikle, üzerinde daha çok düşünülmesi gereken, 'dil' ve edebi metindeki 'söz' arasındaki ayrımın doğru anlaşılmasıyla ilgilidir. Daha önce de bahsedildiği gibi üzerinde durulan husus, 'kökenbilim' değildir. Mevzu ile alakalı ayırımları anlamak için, Saussure'un dil ve söz hakkında söyledikleri için, 'Genel Dil Bilim Dersleri'ne de bakmak gerekir. Saussure 'dil'i, dile ait ögeler üzerinden incelemeye dair bir kavram üretmiştir. Bu da 'artsürem'dir. Artsürem, toplum tarafından takip edilemeyen, değişimiyle bir sistem oluşturamayan ve sadece art arda gelen dil unsurlarını inceleyen bir dilbilim incelemesidir. İkincisi de dil ve söz arasındaki bağı görmek ve tarihsel dil sürecindeki toplum üzerindeki değerini anlamak için 'eşsüremli' dilbilimini takip etmenin gerekliliğidir. Bundan maksat ise, insanın dil denen aracı günlük olarak kullanmasının yanında yüzyıllar içinde oluşturduğu sözlerin dilde değişim oluşturduklarıdır. Bu da dil ve söz arasındaki ayırımı en iyi şekilde yapan ve son tahlilde de sözü toplumsal bilinç düzeyinde takip

eden anlatım değeridir. "Eşsüremli yasa; sözü, düzen, düzenlilik ilkesi anlamında kullanır. Kökenle eşsüremli değer birbirinden ayrı şeylerdir. Genel yasa değildir ama buyurucu da değildir. Kuşkusuz ortaklaşa kullanım zorlamasıyla kendini bireylere benimsetir. Artsüremli olgular, özel niteliklidir. Kendilerini dile zorla benimsetirler, ama genellikten uzaktır. Belli bir sonuç doğuran, bir şey gerçekleştiren devimsel bir etken içerir, rastlantısal ve özel nitelikli olaylardır. Özetle, eşsüremli dilbilim, bir arada bulunan ve dizge oluşturan ögelerin, aynı toplumsal bilincin algıladığı mantıksal ve ruhbilimsel bağıntılarıyla uğraşacak, toplumsal bilinç onları nasıl örüyorsa o da öyle görecektir. Artsüremde ise aynı toplumsal bilincin görmediği ve aralarında dizge oluşturmadan birbirinin yerini alan ardışık ögelerin bağıntılarıdır." (Saussure, 1998: 140-145, 149) Toplumun söze değer katıp kullanması artsüremli bir süreçtir. Söze ait takip de bu şekilde yapılır. Dilde ortaya çıkış, değişim, dönüşüm, etkileşimin nüveleri ise sözler vasıtasıyla olur. Belli bir topluluk tarafından kullanım alanı açılan veya genişleyen söz, artık dil ögeleri açısından ya da eşsüremlilik açısından bir değer ifade eder.

Begüm Hitabına Bakış

Kelimelerin milletlerin tarihsel süreci içinde kullanımı bakımından kültürel, ekonomik, dini ve siyasi şekillerdeki oluşum düzeyi, algı ve anlamlandırmalarına etki eden faktörler olduğunu düşünerek 'bey' kelimesi üzerinde, etimolojik yönden ziyade döneme, yüzyıla, şaire göre okuma yapmak mümkündür. Klasik şiirde geçtiği şekliyle bey, begüm hatta çelebi ve efendi gibi hitap kelimelerinin hangi bağlam içinde kullanıldığı dönem zihniyetinden kaynaklanan kullanım açısından detaylı vurgu mühimdir.[1] (Erbay, 2019: 245) Bu çalışmada da klasik şiirin mahiyetini idrak etme, kültürel değerini ortaya koyma, anlama, yorumlama veya şerh açısından önem arz eden kelime ve kavramlara bakış açıları üzerinde durulmaktadır. Değerlendirmede kadim kültürün tezahürü olan klasik şiirin oluştuğu dönemlerdeki

[1] Yüzyıllarca mutasavvıf şairlerin kullandığı ve gelenekten olan mazmunları, örneğin ayva tüyü, sakalı henüz çıkmamış oğlanlarla ilgili anlatım içinde görmek sıradandır. Bugün bu beyitleri hem cinsel duygulara yönelik yorumlamak kötü niyetin yanında insafa sığmayacak kadar çirkin boyutlara ulaşabilmektedir. Klasik şair olsun veya olmasın hiç kimse, o dönemler bu anlatımda bir mahzur görmezdi. Çünkü, bu söyleyişlerle kastedilen kişiler veya mazmunlu yakıştırmaların sembolik boyutu şeyhe ya da Allah'a yönelik göndermeler şeklinde bile olabilmektedir. Bugünün bakışıyla, dönemin şiir göndergelerinin iyi araştırılıp şairin kişisel üslubunun ve geleneğin metne kattıklarının görülmesi, bazı söyleyiş tercihlerinin cinsel göndergeler şeklinde asla yorumlanamayacağının tespiti klasik şiir adına önemlidir:

Cihânda binüm olasın gerek durur külli
Zîrâ ki küllî senünem senün içün çelebi
Tenün içün kişi vardur ki eteği yanmaz
Cânumı yandururam ben tonun içün çelebi (Kadı Burhaneddin, 1102/5, 6)
Niçe niçe senün içün oda yanam çelebi
Dem oldı mı ki lebünden kana kanam çelebi
Ne akl koyam u ne cân u ten yoluna senün
Senün boyan neyise ana boyanam çelebi (Kadı Burhaneddin, 1000/1, 5)

zihniyet ile aynı kelimenin geçtiği beyitlere sonradan yapılan şerh, tahlil veya yorum düzeyindeki tespitlere dikkat çekilmektedir. Daha özel bir ifadeyle, 'kelime ve kavramların dönemsel kullanımına göre metin şerh etme'nin gerekliliği üzerinde durularak Türk edebiyat tarihinin temelini teşkil eden şairler ve onların eserlerini doğru anlamadaki mecburiyete vurgu yapılmaktadır. Bu düşünce; 'begüm' söyleyişi üzerinden değerlendirilmektedir. Bunun için, 'bey', 'begüm', 'begim/begüm' kelimelerinin kullanıldığı ifadelere bakmak ve kelimelerin edebi metne yansıyışını dönemlerine göre araştırmak hatta daha önceye bakmakta fayda vardır.

"Eski Türkçe bég 'reis, şef, soylu kişi' sözcüğünden evrilmiştir. Eski Türkçe sözcük Soğdca bg 'bey, reis, rabb, tanrı' sözcüğü ile eş kökenlidir. Bu sözcük Avesta (Zend) dilinde aynı anlama gelen baga veya bağa sözcüğü ile eş kökenlidir. Avestaca sözcük Sanskritçe bhága 'bey, hükümdar, tanrı' sözcüğü ile eş kökenlidir. Sanskritçe sözcük Hint-Avrupa anadilinde yazılı örneği bulunmayan *$b^{h}h_{2}g$- (*$b^{h}ag$-) 'ihsan etmek, bahşetmek, yedirmek' biçiminden evrilmiştir. İlaveten, eski Türkçe soyluluk ifade eden sıfat ve rütbelerin hemen hepsi İrani dillerden alınmıştır." (nisanyansozluk, erişim tarihi: 18.09.2019) Ayrıca, "Anadolu'da on altıncı yüzyıl öncesinde Selçuklu, beylik ve erken Osmanlı dönemlerinde kadınlar için gazi, gaziye, paşa, aga, agaçe, beg, begim, begüm, han, hanım, şehzade, hanzade gibi unvanların kullanıldığını görmek gerekir. Bugünün Türkçesinde erkekler için kullanılmasına alışılan terimlerden 'bey' örneğinde de bir zamanlar toplumda cinsiyet farkının bu denli isim ve unvanlara yansımamış olduğunu başka Türk dillerinden de görmek mümkündür. Türkçe dil olarak cinsiyet ayırımı yapmazken toplumun zamanla bu ayrıma ihtiyaç duyduğu görülür. Özellikle on ikinci-on beşinci yüzyıllar Anadolu'sunda unvanlar hem erkek hem de kadınlar için kullanılırken zamanla bazı unvanlar (paşa, ağa, bey) ancak erkekler tarafından kullanılır hâle gelmiştir. Bazen de kadın unvanlarına küçültme edatı getirilerek bunlar ağaçe, begim, begüm, hocam şekillerinde görüldüğü gibi ya erkeğin sahibiyeti veya begim, hanım, sultanım ifadelerinde bugün 'başkanım, dekanım, hocam, öğretmenim, hitap şekillerinde görülen ast-üst ilişkisini vurgulamıştır." (Yıldırım, 2008: 49, 53, 55). Rumeli şairlerinin kullanımında ise begüm; Allah, efendim, ağam, paşam, melike, kraliçe, sevgili, öncü anlamlarında daha çok gündeme gelmiştir.

Kurucu metin ve erken dönem beylik dönemlerini düşünerek 14. yüzyıl klasik şiir kurucularından sayılan *Kadı Burhaneddin Divanı*'nda 'begüm' sıfatını onlarca gazelde, dikkat çekecek kadar, beyit içinde ve redif olarak kullandığı görülür. (230, 409, 480, 568, 604, 624, 697, 698, 791, 1183, 1178, 1230, 1267, 1275 vd.) Şair yine aynı düzlemde yorumlanacak olan 'çelebi' (588, 656) ve 'efendi' (339, 904) beyit içi ifade ve redifi mazmunlarla muhatabına seslenir. Bundan sonra beyitlerde begüm hitabı konu ve düşünce olarak benzer nitelikler gösterse de daha çok bir devlet büyüğünü, sevgiliye ya da saygı duyulan, erişilemez birine veya varlığa seslenir nitelikte yazılması ilk dikkat çeken husustur. Her metnin kendi içinde bir özgünlük çerçevesi olduğu düşünülerek klasik şiirde aynı kelime, mazmun ya da rediflerle

yazılan metinler, basmakalıp bir zihniyetle değerlendirilmeden eserin çizdiği alan içinde okunmalıdır. Klasik şiire daha doğru açıdan bakmak, toplumu, insanı ve dahi şairi kelimelerle çizilen bir haritayla tanımak için konu ile alakalı detaylı misalleri incelemekte fayda vardır.

İktidara Yönelik Hitaplarda Begüm

Klasik şiirde, aynı gazelin beyitlerinde hitap edilen ya da şiirin yazıldığı şahıs, varlık veya nesnenin farklılaşabileceği düşüncesi begüm hitabı için de geçerlidir. Begüm hitabı beyit içinde veya redif olarak kullanıldığında, fark etmeden, methiyeye dayalı ifadelerde daha çok yer aldığı görülür. Esasında klasik şiirde mecaz ve metaforlarla örülü beyitlerde şairlerin kesin olarak kime hitap ettiklerini kestirmek zor olsa da, söze dair bazı detaylar dikkate alınarak şairlerin yaşadıkları dönemdeki iktidarlara yönelik seslenişleri tespit edilebilir. Hoca Dehhani, klasik şiirin ilk dönem şairlerinden biri olarak gazellerinde begüm söyleyişiyle saygı duyduğu muhatabını, daha çok, ululadığı tespit edilir. (36/5, 25/5) Şair, 'begüm' olarak seslendiğinin karşısında ölmeden önce hizmet etme gayesini beytine yansıtır:

Begüm Dehhâni'ye ölmezden öndin
Tapuna irmegün imkânı yok mu (Hoca Dehhani, 100/7)

Tarih içindeki kullanımları göz ardı edilen bazı kelimeler, şairlerin geleneksel söyleyişleri de unutulduğu için, hep hemcinse yönelik âşıkane duygularla yaklaşma maksadıyla yazıldığı iddiası ile muhtevası taraflı olabilecek yorum ve şerhlere de sebebiyet vermiştir. Bu durum biraz da dönemi kavrayamamaktan, şiirin üretildiği zamanda 'saha'da olmamaktan, Türk şiirinin oluşum dönemlerine sonradan gelişen anlayışla bakmaktan kaynaklanan kayıp, eksik, hatalı durumlardır. Ahmed Paşa'nın *Türkçe Divanı*'nda yer alan begüm redifli beyitlerde geleneksel söyleyişte sıklıkla kullanılan metaforlarla, serv-i bülend, zülüf gibi, devletin ileri gelenlerine seslendiği, dua ettiği hatta yardım istediği açıkça görülebilir:

Dâimâ serv-i bülendin ser-ferâz olsun begüm
Dest-gîrîn hem Hudâ-yı bî-niyâz olsun begüm

Cümle maksudun müyesser hem murâdın cümle râm
Devletin pâyende vü ömrün dırâz olsun begüm

Mestem ol çeşm-i humârından şehâ lütf eylegil
Ver nasihat zülfüne kim dil-nevâz olsun begüm (Ahmed Paşa, 194/ 1, 3, 4)

Necati, kâğıt redifli gazelinde devletin ileri gelenlerinden birine hitap ederken mektupla derdini veya arzusunu tam yansıtamadığından bahsetmesini begüm söyleyişi ile yöneltir:

Ele girmez mi begüm aye kadar ak kâgıd

Karalama nice ola idi iki parmak kâgıd (Necati, 45/1)

Necati, bazı beyitlerinde de begüm hitabı ile seslendiği kişi karşısında kendisini bir kul olarak görürken bir taraftan da kullukla gelen rahatlık ve özgürlükten dem vurur. Diğer bir beyitte de begüm olarak hitap ettiği şahsa yücelik atfederek onu, Hz. Süleyman'a eş değer tuttuğunu ya da varlığının onun gölgesi altında olmasıyla anlam kazanacağını dile getirir.

Ayb itme ben gedânı yenilmez gönül begüm
Bir yana oldı cümle cihân bir yana budur (Necati, 79/2)

Perî yüzlü güzeller hep senün agzuna bakarlar
Begüm sana Süleymânlık müsellemdür bu hâtemden (Necati, 403/4)

Necati, bir diğer beyitte hitap ettiği şahsın kutsal gördüğü zülfünün saltanata vesile olduğunu, buradan hareketle de devlet korumasının mübarek olmasını diler.

Saltanat virdi Necâtîye hümâyûn zülfün
Bâreke'llâhu begüm sâye-i devlet bâkî (Necati, 604/9)

Emri'nin *Türkçe Divan*'ında yer alan beyitlerinde begüm ifadesi çok sık geçmez. Şair, geleneği takiple yazdığı beyitlerde ise diğer şairler gibi methiye ve mübalağa oranını daha kısıtlı tutar. Emri, begüm hitabını kullanırken nasihat, methiye ve gözdağı ima edercesine bir hep arada kullanır. Buradan şairin saygı ve sevgi dolu bir yaklaşımla muhatabına yöneldiği düşünülebilir. Bu hitaplarda güzel ve güzellik sıfatlarının kullanılması hitap edileni değiştirmez. Beyitlerde geleneğin söze yüklediği görevle paralel olarak iktidara bir taraftan güzellik sıfatı yakıştırılırken diğer bir beyitte ise, dünyanın şahı olarak adlandırılana begüm sıfatıyla seslenilir:

Sakın ma'lûmun âhından bilürsin pâyidâr olmaz
Efendüm bu güzellikler begüm bu pâdişâlıklar (Emri, 201/4)

Sipâh-ı eşkün olsun nücûmdan efzûn
Şeh-i cihâna begüm ceyş-i bî-şümâre gerek (Emri, 282/3)

Osmanlı'nın şair sultanları, begüm hitabını şiirlerinde pek fazla kullanmazlar. Şahi, *Türkçe Divanı*'nda begüm sıfatını devlet adamlığını geleneksel kullanım içinde gösterir. Şairin 'begüm' seslenişiyle beraber devlet idaresi ve protokolüne uygun belirgin söz dizimi seçmesi beyitte dikkat çeker:

Bûseye çekse n'ola gördükde Şâhî la'lüni
Mülk-i Osmânîde bac almak begüm kânûndur (Şahi, 37/7)

Cem Sultan'ın Türkçe Divan'ında farklı gazellerde kullandığı begüm seslenme sıfatının yanında, begüm redifli gazelleri de dikkat çeker. Bu gazellerdeki övgü dolu içerik, güzel ve güzellik çok fazladır. Ayrıca begüm hitabındaki sayıca çokluk ve saygıdeğer duyguları içeren söyleyiş şekli, Cem Sultan'ın vatanından ayrı

düştüğü dönemlerde 2. Bayezid'a yönelik olarak da okunabilir. Yine geleneksel söyleyişte var olan güzel, huban, meh, oğlan ifadeleri hitabın yöneldiği iktidara ya da yönetene yönelik seslenişi değiştirmez:

Çün melâhat mısrınun tahtunda sultânsın begüm
Yûsuf-ı hüsn ü letâfet şâh-ı hubânsın begüm

Ebr bigi karşusında sen mehün gitmez rakîb
Anun içün dîde-i uşşâka pinhansın begüm

Gel günâhı var dime öldür Cem'i sabr eyleme
Cürmüni yazmaz ferişte dahı oğlansın begüm (Cem Sultan, 219/1, 3, 6)

Gözyaşının gurbetteki ile vatanda akıtılanı arasında farklar vardır. Baki, bir çocuk ruhu ile gözyaşlarının muhatabının önüne düşmesini ister. Çünkü meded uman konumunda olan kişi kendisidir. Ayrıca beyit, Baki'nin biyografisinde yer alan siyasi rekabeti yansıtır niteliktedir:

Begüm merdümlik it kendü ciger-gûşen gibi besle
Yaşum tıfl-ı yetîmündür ki dâmânunda kalmışdur (Baki, 165/3)

Tacizade Cafer Çelebi de geleneksel anlatımla begüm sıfatlı seslenişini redif olarak seçer. Cafer Çelebi'nin bir mısrası Ahmed Paşa ile benzerlik gösterir. Şair, boy, yanak, güzellik benzetmelerini klasik şiir üslubuyla söylerken iktidarın büyüklüğüne dair bakışı muhatabının yine devletin ileri geleni olduğunu belli eder:

Dâ'imâ kaddün nihâli serfirâz olsun begüm
Yapragı işve yemişi izz ü nâz olsun begüm

Kadd-i ra'nâ rûy-ı zîbâ devletin virmiş Hudâ
Devletün pâyende vü ömrün dirâz olsun begüm

Câm-ı Cem nûş it kızarsun tâb-ı mülden ârızun
Câmesine hüsnünün gül-gûn tırâz olsun begüm

Öykünürse ruhlaruna lâle-i ter gül gibi
Kâr u bârı yile virsün ömri az olsun begüm (Tacizade Cafer Çelebi, 139/1, 2, 3, 4)

Muidi, begüm seslenişini beyit içinde ve redif olarak en çok kullanan şairlerdendir. Tâbi olduğu iktidarın ikbaline yönelik methiye, iltifat, sevgi, güven hatta iktidardakinin gücü için nasihat da bu gazellerde yer alır:

Gerçi her lahza bir âdem şâdmân olmaz begüm
Şükr ana kim gam cihânda câvidân olmaz begüm

Rûşen iden mihrümi hattun hevâsıdur senün
Işk bûy-ı müşg ile hergiz nihân olmaz begüm

Hink-i çerh ile kamer bin yıl tolansun âlemi
Çâre yok sen şeh-süvâre hem-inân olmaz begüm

Bûse in'âm eyleyüp öldürme ben dil-hasteyi
Nakd-i cân ise murâdun râygân olmaz begüm

Kana girer âl ile dirlerse la'lün yok dime
Bir sor aslı var ola her söz yalân olmaz begüm

Gamzen okına Mu'idi karşu varsa tan degül
Yoluna kurbân olan âşıkda cân olmaz begüm (Mu'idi, 295/1, 2, 3, 4, 6, 7)

Mihr-i hüsnünden yavuz gözler ba'îd olsun begüm
Tâli'ün ferhunde vü bahtun sa'id olsun begüm

Kılıcun keskin atun yügrük zemâne çâkerün
Devletün pâyende vü ömrün mezîd olsun begüm

Senden umarsa rakîb-i rû-siyeh cân devletin
Ana bir tîg ur ki cândan nâ-ümîd olsun begüm

Sen hasensin hüsn-i hulk ile şehâ oldun Hüseyn
Sana yavuz kasd iden kimse Yezîd olsun begüm

El götürmişdür Mu'idî baş açuk eyler du'â
Kim gicen kadr ü günün nevrûz- ı îd olsun begüm (Mu'idi, 312)

Celili'nin *Türkçe Divan*'ında geçen beyti devrin methiye üslubunu tam olarak yansıtır. Sözün toplumsal ve tarihsel evrimi dikkate alındığında bugün lirik ve estetik yönelimi farklı şekilde kullanılan güzel ve güzellik tabirleri; klasik şairlerdeki estetik anlayıştan mütevellit devlet adamlarına yönelik de kullanılmaktadır:

İşbu hüsni ki virüpdür begüm Allâh sana
Yiridür halka-be-gûş olur ise mâh sana (Celili, 20/1)

Nedim, Osmanlı erkeğinin temsili resmini çizen bir beyitle begim hitabını büyük bir gücün timsalini işaretle kullanır. Buradaki muhatap kaşlarının gürlüğü ile övülmektedir:

Mû-be-mû dikkatler etdim kıl kadar fark etmedim
Kaşların billâh begim dûşundaki semmûrdan (Nedim, 105/5)

Bayburtlu Zihni Divanı'nda, 19. yüzyıl Batılılaşma sürecini değişim ve dönüşümleriyle beraber sosyal, siyasi ve edebi anlamda yaşayan şairlerdendir. Zihni, klasik şiirin kuruluş döneminden itibaren başlayan dil, söyleyiş, anlatım özelliklerini bilhassa *Türkçe Divanı*'na aynen yansıtır. Bu da klasik şairin ve şiirinin gelenekselliğine açık delil olarak okunabilir. Şairin devlet memurluğu vazifesini de düşünerek, bilhassa, gazellerinde begim hitabını kullandığı görülür. Şair hitabını, devrin ileri gelenine dudak benzetmesiyle saçın güzelliğine yönelik övgülerle yöneltir. Zihni bu incelikler içinde, hitap ettiği kişiye moral ve destek veren bir üslup da kullanır:

Mîrâlây hüsnin begim mîr livâdır tal'atın
Beglerin kâ'im-makâm şimşîr-i üryân gezdirir (Bayburtlu Zihni, 93/2)

Zahm-ı firâka neş'e-yi meydir devâ begim
Bîmâr-ı hicre la'l-i lebindir şifâ begim

Süs püskülünde kişver-i fes pâdişâhıdır
Hâkân-ı çîn perçem-i müşginin â begim

Kem tâli midir âhir iden bî-vefâ seni
Yohsa ânı şânına görmem revâ begim (Bayburtlu Zihni, 203/ 1, 2, 3, 4)

Sevilene Yönelik Begüm Hitabı

Şu açıktır ki, yüzyıllarca Türk-Osmanlı medeniyetini inşa eden klasik şiirde bilhassa muhteva olarak sakınılması, gizlenmesi, korunması gereken bir husus yokken tam tersine faydalanılması gereken çok yönlü alanlar vardır. Sevilene yönelik begüm hitabının yöneltilmesi başlığı altında değerlendirilmesi gereken husus, şairlerin sevdikleri kişilere hitap ederken lirizmin en güzel misallerini begüm hitabıyla kullanmalarıdır. Bu sevilen; Allah, şeyh ya da mürşit, karşı cins, meslektaş vd. olabilir. Hoca Dehhani de bir beytinde mecazlı söyleyişle tasavvufi kavramlar içinde begüm seslenişine yer verir:

Eğerçi cem'e şem isen begüm her cem arasında
Perîşân kılma saçunı esirge ben perîşânı (Hoca Dehhani, 101/5)

Kadı Burhaneddin Divanı'nda dini motifleri kullanılarak zâhir-bâtın kavramı üzerinde düşünüp sorgulamış begüm seslenişiyle de gazel yazma tercihini çok sayıda beyitle göstermiştir:

Ka'be sensin kıble sensin maksûd u matlûb sen
Çünki senden özgeye cân bulımaz râh iy begüm (Kadı Burhaneddin, 568/5)

Kıl bilüne nokta ağzuna begüm
Bu tasavvur bâtıl ol sevdâ muhâl (Kadı Burhaneddin, 372/1)

Diriyem uş begüm ışkun odında
Var ise dîn gel îmâna degül mi (Kadı Burhaneddin, 490/6)

Düşeli la'l-i lebünün hayâli çeşme begüm
Aceb degül kan ile oldıyise çeşme begüm

Nihayete irer ol hüsn ki apara canı
Çü gâyete iresin irdi hadden aşma begüm

Saçun girihlerine ben tolaşmışam çohdur
Cefâ atına binüben bana ulaşma begüm

Gönüli gîsûlarun bendine çü bağladun
Cigerde gamzelerün ohlarını şeşme begüm

Yüzün çü mazhar-ı nûr-ı cemâldür şâhâ
Güneşi gîsûlarun anberiyle yaşma begüm (Kadı Burhaneddin, 98)

Klasik şiirde sevgilinin cinsiyeti ya belirsiz ya da sevgi kime yönelirse yönelsin kadın güzellikleri üzerine yoğunlaşılarak anlatılır. Bunun için begüm hitabının, cinsiyetçi bakışla erkek şairden ziyade, kadın şair dilinden kullanımı daha alışıldık karşılanabilir. Ayrıca begüm ifadesi, siyasi ve sosyal seslenişte, zaten, erkek hitabına uygun düşer. Dolayısıyla şairlerin begüm hitabını gelenekten gelen şekilde, muhatabı yüceltme anlayışının da beslediği duygularla fiziksel kadın tasvirleriyle daha da belirginleştikleri görülür. İlk örneklerden sonra yüzyıllar içinde hem kadın hem de erkek şairler, sevgili dışındakilere aynı hitabı kullanırlar. Açıkçası geleneksel söyleyişte yer alan, kaş yayı, kirpik oku, gamze kılıcıyla kullanılırken beyitlerde bu ayırımı yapmaya pek de imkân tanımazlar. Necati, 'gamzen' redifli gazelinde döneminin sevgili tasvirinde kullanılan mazmunlarla beyit oluşturur. İlk önce bu kalıplaşmış ifadelerden ve mısra içi begüm seslenişinden yola çıkarak şairin hemcinsine yöneldiği anlamı çıkmamalıdır. Şairin 'şeh, emir, enis, aziz, şehriyar' gibi seslenişlerle bir mutasavvıfa yöneldiği, beyitler ilerledikçe belli olur:

Dil aldı kasd-ı cân eyler begüm kaşun gözün gamzen
Elif kaddüm kemân eyler begüm kaşun gözün gamzen

Kamu şehler sana bende kul olayın sana ben de
Düşürmişdür beni bende begüm kaşun gözün gamzen

Hayâlün dilde hân oldı visâlün tende cân oldı
Cihâna dâsitân oldı begüm kaşun gözün gamzen

Emîrüm şehriyârumdur enîsüm gam-güsârumdur
Azîzüm ihtiyârumdur begüm kaşun gözün gamzen

Görelden sen yüzi mâhı irürdüm göklere âhı
Beni kul itdi vallâhi begüm kaşun gözün gamzen

Saçun çîninde hayrânem kaşun yayında kurbânem
Ne kîm buyursa fermânem begüm kaşun gözün gamzen

Necâtî kulun ey yâr'e yürür ışkunda âvâre
Yüregine urur yara begüm kaşun gözün gamzen (Necati, 308/7)

Klasik şairlerin eserlerindeki mazmun, mecaz, hatta unvan kullanımında gelenekten gelen bir uygulamayı icra etme yanında, mazmun aktarıcılığı yaptıkları da görülebilmektedir. Bu kullanımlar klasik şairlerin kökleştirerek şiirde, adeta yön belirlediği kullanımlardır. Klasik şair için şiirde kelime kullanımı alışıldık veya alışılmadık bağdaştırma olsun ya da olmasın, hiçbir kullanım üst üste ya da yan yana yığılmış sıradan ifadeler değil, bilakis, şairin şiire bakışını ve yolunu belirlediği tercihler manzumesi konumunu da üstlenmiştir. Necati Bey, begüm unvanını herkesin üzerinde tamamen birleştiği belli bir müktesebatı geleneksel söyleyişle farklı gazellerde art arda ve sıklıkla kullanır. Şairin inancı ile yoğurduğu bu beyitlerde muhtaçlık, ölümsüzlük, yoldaş veya derde derman olma durumunu begüm seslenişi ile ifadesi mühimdir:

Ölümlüsiyüz leblerünün bize ne perhîz
Oruc mı tutalum begüm andan sefer üzre (Necati, 479/2)

Ölürin derd ü gamunı virmezin nâ-ehle ben
Şimdi mi oldı begüm yoldaş yoldaş üstine (Necati, 550/2)

Efendi gamzen itsün kana perhîz
Begüm lâzımdürür bîmâra tevbe (Necati, 554/5)

Şahi, sade dil ve anlatımıyla bir tasavvuf büyüğünü ima edercesine beyitlerinde begüm hitabını kullanır. Bir diğer beytinde ise şair, tasavvuf kültürünün şiire yansıyan mecazlı söyleyişini yine begüm seslenişiyle dile getirir. Mürşidin dizinin dibinde oturarak ondan feyz almak en büyük saadettir. Yine begüm seslenişinde, meyhanedeki bardak üzerinde mürşidinin dudaklarının aksini görülmesi ilhamın, hikmetin ya da feyzin bilgi seviyesindeki aşkın seyrin izleri takip edilmelidir:

Pâyuna başın komak ayn-ı sa'âdetdür begüm
Bu sa'âdet konmamış gibi benüm başumda âh (Şahi, 137/3)

Düşüp meyhâne küncine begüm mest ü harâb olduk
Görelden leblerün aksin mey-i câm-ı musaffâda (Şahi, 140/2)

Beyani'nin begüm redifli gazelinde sanat gösterme gayreti dikkat çeker. Fakat şair, klasik şiirde herhangi bir muhataba yöneltilebilecek tasvir, tanım ve aşk dolu methiyesini, ezber edilen mazmunlar eşliğinde kaleme alır. Onun Mutlak Hakikat'e yönelik seslenişi açıkça hissedilir. Çünkü maksat, Allah'a yaklaşma ya da tasavvufi düzlemde O'na benzemedir:

Gül gül eyle ruhlarun çek câm-ı gül-gûnı begüm
Andelîb et âşık-ı şeydâ vü meftûnı begüm

Azm-i gülzâr eyle arz et ârızun verd-i tere
Goncanun olsun güşâde kalb-i pür-hûnı begüm

Verd-i ruhsârun arak-rîz eyle tâb-ı bâdeden
İmtizâc etdür gül-âb-ıla gül-efsûnı begüm

Âşıka göster tecellî-gâhda dîdârunı
Gül gibi mesrûr u dil-şâd eyle mahzûnı begüm

Salma zindâna havâle etme lutf et gamzeni
Etme rencîde dil-i bî-tâb u medyûnı begüm

Tağıdup aklın perîşân-hâtır etme âşıkı
Zülf-i pîç-â-pîçünün gel etme mecnûnı begüm

Kâkülün besdür Beyânî'yi giriftâr etmege
Câdû-yı çeşmün ne lâzım sihr ü efsûnı begüm (Beyani, 548)

Daha önce de belirtildiği gibi, Osmanlı'da bilhassa yükselme dönemine kadar kadınlara yönelik de 'bey' unvanı küçültme edatı getirilerek kullanılırdı. *Usuli Divanı*'nda yer alan 'begcegizüm' redifi de tıpkı begüm redifi ile aynı anlam dairesinde kullanılır. Usuli'nin seslendiği kişiden bir takım arzu ve istekleri vardır. Beyitler klasik şiirdeki alışıldık imge ve metaforlarla yazılsa da şair, seslendiği kişinin konumunun farkında olarak hitabındaki ses tonunu daha düşük tonda tutar:

Yaşumı seyl-i revân itme benüm begcegizüm
İşümi âh u figân itme benüm begcegizüm

Gözümin cûy-ı kenârında yürür serv-i kadün
Dîdeden anı nihân itme benüm begcegizüm

Gül yüzün gülşenine karşu güler cân-ı hazîn
Bâg-ı ayşumı hazân itme benüm begcegizüm

Beni itün yerine bağlama kim yiri degül
Bir kulı âleme hân itme benüm begcegizüm

Ok gibi togrı olan kullarınun kâmetini
Dest-i cevr ile kemân itme benüm begcegizüm (Usuli, 84/1, 2, 6, 7, 9)

Baki de bir beytinde sevdiğine yönelik muhabbetinin sınırsızlığını anlatırken begüm sıfatını kullanır:

Kucmak degül garaz seni dîdârdur murâd
Deryâ-yı iştiyâk begüm bî-kenârdur (Baki, 90/3)

Bayburtlu Zihni'nin begüm seslenişinde, abartılı söyleyişle, her ne durum olursa olsun bütün şartlarda tâbi olduğu devlet büyüğüne bağlılığı gösterir:

Kaçma bizden begim biz seni her an buluruz
Gitse magribe mihri yine tâbân buluruz (Bayburtlu Zihni, 114/1)

Geleneksel Söylemde Begüm Hitabı

Klasik şairler, verilen örneklerden de anlaşıldığı gibi, övgü ve yergilerinde ortak söyleyiş özelliklerinden vazgeçmezler. Klasik şiirde daha çok öne çıkan mecaz, mazmun, imge ve metaforlarla zenginleştirilen beyitlerde begüm seslenişi sanatkârın varlık göstermesine vesile olabilmektedir. Kadı Burhaneddin, devlet adamı kimliğinin yanında klasik şiirin kurucularından biri olarak bazı beyitlerinde art arda gamze, serv, keman kaş mazmunlarını begüm hitabı içinde kullanabilmektedir:

Gamzen cânuma ohdur u kaşun kemân begüm
Bilün hayâl gönlüme ağzun gümân begüm

Serv-i kadünle elümi al ü göge yitür
Gözünle hasta düşmişem ü nâtüvân begüm

Bir cânumı sinün gibi cânâna virmişem
Virmeye bir cânını kişi râyigân begüm

Gîsûsıyile bağladı gözleri çekdi oh
Çâh-ı zenahde bende salarlar âmân begüm (Kadı Burhaneddin, 207)

Revani Divanı'nda begüm redifi yer almaz. Şair birçok gazelinin muhtelif mısraında begüm sıfatını daha sıklıkla kullanır. Beyitlerde dikkat çeken husus,

begüm ile hitap edilen kişiye yönelik övgülerde fiziksel methiyelerin, ilk dönem şiirlerinde olduğu gibi çokluğudur. Hitap edilen vasıl olma arzusu beyitlerin ortak niteliğidir:

Kaşlarun görüp meh-i nev oldı ser-gerdân sana
Hûblar içre begüm yetmez mi bu unvân sana (Revani, 6/1)

Agzunı öper döne döne meclis içinde
Sâgar gibi kimün ki begüm sîm ü zeri var (Revani, 67/2)

Lebi agzumda iken gitmege istedi didüm
A begüm n'oldun iversin suya mı düşdi şek (Revani, 88/6)

Zerrece yokdur dehânun kılca görinmez miyân
Öpülüp koculmaga andan begüm kâbil misin (Revani, 275/2)

Cem Sultan'ın begüm redifli gazelinde sanat gösterme maksadı öne çıkar. Şair, klasik şiirde yer alan bütün mazmunları üst üste kullanır:

Cân u dil delmek diler tîrün begüm
Aferîn buyısa tedbîrün begüm

Çün yüzün güldür kadün serv-i revân
Gülşen-i cândur senün yirün begüm

Gamzen âhû-yı dile zahm uralı
Key zebûndur koma nahcîrün begüm (Cem Sultan, 228/ 1, 3, 4)

Baki de muhatabına geleneğin sunduğu mazmun imkânlarıyla seslenir:

Lebüne dirler ise gonca-i gülden terdür
Sakın incinme begüm haylice rengîn yirdür (Baki, 108/1)

Kadın Şairin Begüm Hitabını Kullanması

Klasik şiirin düşünce sisteminde kadın ve erkek şairin kelime, kavram ve hitapları kullanma tercihinde pek fark gözetilmez. Bundaki başlıca gerekçe, şiir yazmada veya sanat göstermedeki esas faktörün sözün doğru ve sanatlı kullanma mecburiyetidir. Klasik şiirde, şair şairliğini geleneğin işaret ettiği en iyi şekilde, icra etmek durumundadır. Bu durumda klasik şiir geleneğinde şairi cinsiyetine göre ayırmak temel mesele değildir. Ayrıca, klasik şairlerde hangi nazım şekli ve türü olursa olsun, anlatımlarda daha çok, aşka, inanca veya doğrudan vahdete dayalı edebi söyleyişlerle kelimeleri estetize ederek güzeli ve hakikati anlatıp genel üsluptan ayrışmama önemlidir. Şairin ben'ini öne çıkarmaması, hakikatin ve hikmetin yolunda olması da esas olandır. Klasik şairler, her ne kadar içinde

mübalağa seviyesi en üst düzeyde bir şiir geleneğini icra etseler de mübalağa yoluyla bahsedilen cinsiyetçi ayırıma girmemek esastır. Bu zihniyet içinde sözle en mükemmel olan ortaya konulurken sanatkâr, hiçbir vesileyle eserinde şaşırma ve şaşırtma teşebbüsünü Hakikat'ten öne çıkmaz. Buna hiçbir şeyi de vesile etmez.

Allah, insanın yarattığı varlık ve nesnelere şaşırmasını istemediği için hayranlık ve ardından teslimiyet duygularını insan fıtratına daha çok yerleştirmiştir. Klasik şair, vahdet merkezli hakikat havuzundan da beslenerek edebi eser ürettiği için gelenek, sözü şaşırtmaya yönelik olarak kullanmaz. Şairler mısralarında şaşırtmak yerine hayranlığın göstergesi olan mübalağayı estetize ederek kullanmayı tercih ederler. Çoğu anlatımda cinsiyet ayırımına gidilmeme sebeplerinden biri Yaratan'ın yaratmasındaki varlığa mutabık anlatma isteği de olabilmektedir. Yani varlığı cinsiyete göre ayırmadan kul olma idrakinde eserler ortaya koymuşlardır. Şairler, dolayısıyla, inançları merkezindeki kelimeleri, Mutlak Hakikat ve varlık arasında ayırım yapmayarak konumlandırmıştır. Hitap ya da unvanlardaki erkek ve kadın ayırt etmeden kullanma da şiirin dilsel işlevine yönelik uygulamalara dâhildir. Bunda sonra şairlerin, Hz. Peygamber'in 'vadu'l kelim' sıfatını, yani 'koruyarak sözü yerli yerinde kullanma'yı kendilerine temel prensip olarak kabul edip şiir sanatında şaşırtma değil, evvele varlığın cinsiyetini ayırmayan bir söyleyiş içinde icra ettikleri yorumu yapılabilir.

Kelimeler zihinde yerli yerinde oturmalıdır. Buna kadın-erkek ayrımı da dâhildir. Bu sayede şairler varlığın adını, Hz Peygamber'e öykünerek konumlandırmaya çalışmışlardır. Esasında hitaplardaki bu cinsiyet ayırımına gitmemenin gerekçelerinden biri de insanı, Yaratan ve varlık arasındaki kulluk noktasında ayırmamaktır. Kısacası şairin cinsiyeti ya da kim olduğu önemli değildir. Mühim olan manaya yüklediklerdir. Çünkü, Mutlak Hakikat bile insan zihninden şaşırma eylemini sınırlayarak hayranlığı ve ardından teslimiyeti önceler. Çünkü şaşırmanın ileri boyutunda 'uzaklaşma' vardır. Mihri Hanım klasik şiirin ilk kadın şairlerindendir. Şair, ayrıca, en çok begüm hitabını kullananlardandır. Mihri Hanım, bir erkekten daha fazla, güzel ve güzellik anlatımını, begüm unvanını muhatabına yönelterek kullanır. Bazı beyitlerde Mihri Hanım, hatun ve begüm sıfatlarını beraber kullanır. Beyitte şairin bir kadına seslendiği hissedilse de esasında şairin yaptığı erkek diliyle geleneği takip eden eserler ortaya koymaktır:

N'ola begüm keremünden bizümle yâr olsan
Güzeller içre ne var sen bir ihtiyâr olsan (Mihri Hanım, 93/1)

Ruhlarunun pertevin setr itmesün kâfir hatun
Hey begüm göster cemâlün nûrın îmân eyle arz (Mihri Hanım, 68/2)

Dizer bir kılda uşşâkı meger hüsnün kıyâmetdür
Ki akl u dîn ü dil alur begüm deccâldür zülfün (Mihri Hanım, 94/4)

Ben umardum ki seni yâr-ı vefâ-dâr olasın
Ne bileydüm ki begüm böyle cefâ-kâr olasın (Mihri Hanım, 120/1)

Ey beni Mecnûn gibi aşk-ı ile şeydâ kılan
Ben seni sevmekde gerçek âşıkam sanma yalan
A benim çok sevdügüm vallâhi billâhi inan
Sâdıkam yolunda ben Allâh hakkıçün begüm

Gamzenün peykânı sînemde nihândur dostum
Hâlümüz hod gün gibi sana ayândur dostum
Yoluna cân virürem bunca zamândur dostum
Sâdıkam yolunda ben Allâh hakkıçün begüm (Mihri, murabba, 6/5,6)

Kadın şairlerden Şeref Hanım, sevdiğinin kirpiğini tasvir ederken bir şair olarak gelenekle estetiği birleştirip muhatabı olan 'bey'e seslenir:

Zahm-ı müjenle sorma dil-i dâg-dârdan
Hiç farkı kalmadı a begim lâle-zârdan (Şeref Hanım, Kıt'a 1/1)

Sonuç

Edebi metne dair her unsur, sanatkârından ve yazıldığı dönemden haber verir. Edebi eserdeki her türlü kelime, kavram, terim hatta hitaba yönelik ifadeleri zihniyete göre değerlendirme mecburiyeti vardır. Klasik şiiri sadece övgü veya sadece tahkir ile bir tarafa çekip edebiyat tarihlerinde bir tek yönüyle kaydetmek bilimsel bir bakış değildir. Esas mesele ise, yüzyıllarca süren bu geleneği hakkıyla anlatmaya ve anlamaya çalışmaktır. Bunun için, klasik metinlere bakma ve değerlendirme, dönemlere ait mevcut olan, değişen ve gelişen şiir zihniyetiyle ilgilidir. Çünkü klasik şairler, başlangıçtan sona kadar, kendi dönemlerinin ses, söz, edebiyat anlayışına göre cümle kurmuş, mısralar oluşturmuşlardır. Bundan dolayı, dönem kültürüne ait kelimeleri doğru konumlandırmak icap eder. Çünkü klasik dönem olarak adlandırılan ve büyük bir medeniyet inşa eden geleneksel şiirde kelimeler, kullanım şekillerine göre sanatın topluma etkisi anlamında akıbetini de belirler.

Klasik şairler sözü en iyi şekilde kullanma gayretindedirler. Şairler fikir dünyalarını, hakikati, daha çok estetize ettiği kalıplara giren sanatı en yüce dillerinden biriyle icra etme isteğindedirler. Her şair, bu maksadı belli kurallar dâhilinde ve geleneğin dışında üretim yapmamayı tercih ederek yapar. Klasik şiiri kuran ve geliştiren bu zihniyet, bilhassa cumhuriyetten sonra eleştirilmiştir. Şerh ve yorum yapanlar da aynı kelime, kavram ya da ezber edilen mazmunlar ve hitaplarından dolayı kalıplaştırdıkları yorumlar üzerine eser ortaya koymuşlardır. Bu eserlerle klasik şiirin dilsel işlevine zaman zaman zarar veren koruyucu bir kisvenin içine girildiği de olmuştur. Bahsedilen koruyucu tasarruf, yüzyıllarca sürmüş olsa da

bugünden düne bakıp eserlerle ilgili şerh, yorum, tahlil yahut açıklama yapıldığında, maksatlı yahut farkında olmayarak büyük yanlışlara, yanılgılara düşülmektedir.

Klasik şiiri değerlendirmede, kelimelerin kullanımında etimolojik değişim ve dönüşümünden ziyade, kutsiyet atfedilen 'söz'ün mısralardaki tarihsel kullanımının daha önemli olması gerekir. Bu değerin de evvela Yaratan ve varlıkta bir karşılığının olması gerekir. Bu bağlamda begüm seslenişi klasik Türk şiirinde kullanım şekli ile esasında, konumlandırıcı bir rol oynayarak medeniyet dilinin göstergesi olur. Begüm unvanının kullanımındaki mesele ise, Türk kültür ve şiir geleneğine ait aynı anlam değerindeki, sevgi ve övgü dolu ifadelerin kullanılmasının kültürel olarak toplumu tanımaya hizmet etmesidir. Bu hususta da ilk dikkat çeken şey, begüm unvanının klasik şiirde neredeyse ilk kullanımından son yüzyıllara kadar, tarihsel gelişimi içinde isim olarak çeşitlilik arz etmesi ve hitaptaki cinsiyet tercihindeki farklılığa işaret etmesidir.

Klasik şairin geleneği takiple kelimeleri yönelttiği alan, kendi içinde özgürlüğü olan bir mecradır. Mühim olan, bugün, bu mecrayı doğru anlayıp yorumlamaktır. Dolayısıyla, klasik şairlerin kelime ve kavramları kullanmadaki özgürlükleri ile modern şiirin özgür varlığı bile tartışılmalıdır. Buradan hareketle hakikat karşısında varlığını, 'beşer' anlamında beyitlerinde en üst düzeyde konumlandıran Osmanlı şairlerinin, iman ve inançlarının kendilerine işaret ettiklerini söylerler. Dolayısıyla onların sadece bu kalıplaşan kelime ve kavramları kullanmasıyla toplumu sapkınların düştükleri akıbetle yüz yüze getirmek istedikleri asla düşünülemez. Yeryüzündeki yaratılış hakikatini bilerek sanat icra eden klasik şairlerin, bugünden düne yanlış ya da taraflı yorumlanmalarına sebep olan en mühim etken, ortak kelime veya mazmunlarla sanat icra etmeleri de sayılabilir.

Genel bir değerlendirmeyle begüm hitabının klasik şiir geleneğinde kurucu metinlerden, Tanzimat'a kadar aynı düşünceyi koruduğu ve bu süreçte dikkate değer büyük değişimlerin olmadığı 19. yüzyıl şairlerinden Bayburtlu Zihni'nin 'begim' redifli gazeliyle de görülebilir. Buradan hareketle, son söz olarak klasik şiirin hangi yüzyılı değerlendirilmeye alınırsa alınsın kelime, kavram, mazmun ve hitabın suiistimalinin önüne geçmek için dönem zihniyetine bağlı olarak kelimelerin anlam değerindeki macerası dikkate alınmalıdır. Bu düşünce bütün şerh, tahlil, yorum ve değerlendirmelerde elzem gözükmektedir:

Ârızındır yâ kamer yâ lâle-i hamrâ begim
Yâ şu'â-ı şems yâ âyîne-i zîbâ begim

Kâkülin kullâb yâ zencîr yâ misk-i huten
Sünbül-i ter yâsemen yâ anber-i sârâ begim

Gözlerin âhû mı yâ câdû mı yâ cellâd-ı cân
Yâd û bâdâm-ı siyâh yâ nergis-i şehlâ begim

Kûy-ı hüsnin Ka'be yâ firdevs yâ huld-ı berîn
Yâ gülistân-ı irem yâ cennet-i me'vâ begim

Ṭal'atıñ mihr-i cihân-ârâ mı yâ bedr-i tamâm
Yâ ferişte yâ perî ey şûh-ı müstesnâ begim

Kaş mıdır yâ tâk yâ mihrâb yâ kavs-i kuzeh
Yâ hilâl-i ıyd yâ ebrû mı bu ne â begim

Kâmetin yâ müntehâ yâ sidre yâ servî-i bâg
Yâ sanavber yâ nihâl-i cennet-i tûbâ begim

Âb-i la'lin yâ nebât-ı şehd yâ kand-i acem
Yâ hayât-ı Hızrdır yâ nefha-i Îsâ begim

Kumrî-i bâg-ı cenân yâ tûtî-i şîrîn-zebân
Bülbül-i gûyâ mı bilmem Zihnî-i şeydâ begim (Bayburtlu Zihni, 201)

Kaynaklar

Divanlar

Ahmed Paşa Divanı, Ali Nihat Tarlan (haz.), Akçağ Yayınları, Ankara 1992.

Baki Divanı, Sebahaddin Küçük (haz.), TDK Yayınları, Anakara 2011.

Bayburtlu Zihni Divanı, Nazire Erbay (haz.), Bakütam, Erzurum 2014.

Beyani Divanı, https://ekitap.ktb.gov.tr/TR-78363/beyani-divani.html

Cem Sultan Türkçe Divanı, haz. İ. Halil Ersoylu, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara 2013.

Hoca Dehhani Divanı, Ersen Ersoy, Ümran Ay, Türkiye Bilimler Akademisi, Ankara 2017.

Emri Divanı, Mehmet A. Yekta Saraç (haz.), TC. Kültür ve Turizm Bakanlığı Kütüphaneler ve Yayımlar Genel Müdürlüğü, http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10606,girisemridivanipdf.pdf?0

Kadı Burhaneddin Divanı, Muharrem Ergin (haz.), İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları, İstanbul 1980.

Mihri Hatun Divanı, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/58679,mihri-hatun-divanipdf.pdf?0

Mu'idi Divanı, Gülçin Tanrıbuyurdu (haz.), Kocaeli Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Türk Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı, Doktora Tezi, Kocaeli 2012.

Şahi Divanı, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59394,sahi-divanipdf.pdf?0

Şeref Hanım Divanı, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59880,seref-hanim-divanipdf.pdf?0

Tacizade Cafer Çelebi Divanı, https://ekitap.ktb.gov.tr/Eklenti/59332,taci-zade-cafer-celebi-divanipdf.pdf?0

Usûli Hayat, Sanat ve Divanı, Mustafa İsen (haz.), Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Yayınları, Erzurum 1988

Necati Bey Divanı, Ali Nihat Tarlan (haz.), Akçağ Yayınları, 1992.

Nedim Divanı, Muhsin Macit (haz.), Akçağ Yayınları, 1977.

Revani Divanı, Ziya Avşar (haz.), www.ekitap.kulturturizm.gov.tr.

Diğer

Erbay, Nazire Erbay, *Klasik Türk Şiiri Gazellerinde Şair ve Şiir Karakteri*, Fenomen Yayınları, Ankara 2019.

Saussure de Ferdinand, *Genel Dilbilim Dersleri*, çev. Berke Vardar, Multilingual, İstanbul 1998.

Topçu, Nurettin, *Kültür ve Medeniyet*, Hareket Yayınları, İstanbul, 1979.

Yekbaş, Hakan, Metin Şerhi Geleneği Çerçevesinde Şârihlerin Divan Şiirine Yaklaşımları, *Selçuk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, S.23, 2008.

Yıldırım, Onur, (der.) *Osmanlı'nın Peşinde Bir Yaşam*, İmge Kitabevi, Ankara 2008.

https://www.nisanyansozluk.com/?k=bey, Erişim Tarihi: 18.09.2019

16. YÜZYIL ŞAİRLERİNDEN MUHİTÎ'NİN KASİDE-İ MASNÛASI

Kaside-i Masnûa of Seventeenth Century Poet Muhitî

Ahmet TOPAL[*]

Öz

Süslü, sanatlı kaside anlamına gelen kaside-i masnûa; edebî sanatları örneklendirmek maksadıyla yazılan kasideler için kullanılan bir terimdir. Türk edebiyatındaki kaside-i masnûalar İran edebiyatının etkisiyle kaleme alınmışlardır. İlk örneğine İznikli Hümamî'nin Kaside-i Râiyye'siyle rastladığımız kaside-i masnûanın en iyi örneklerini ise 17. yüzyıl şairlerinden Nağzi iki adet muvaşşah kasidesiyle vermiştir. 16. yüzyıl şairlerinden Muhitî de bu tarzda şiir yazan şairlerden biridir. Muhitî'nin kasidesi on yedi beyittir. Beyitlerin her biri farklı bir sanatın örneği olarak yazılmamış, bir sanat bazen müstakil olarak bir beyitte bazen de başka bir sanatla birlikte başka beyitte örneklendirilmiştir. *Feilâtün mefâilün feilün* kalıbıyla yazılan manzumede söz ve mana sanatlarından ziyade Arap harflerinin çeşitli niteliklerine göre bir arada kullanımına dayanan hünerlere yer verilmiştir.

Bu makalede kaside-i masnûanın tanımı yapılarak Türk edebiyatındaki örneklerinden bahsedilmiştir. Daha sonra Muhitî'nin söz konusu şiiri, tespit edilebilen üç nüshasından hareketle Latin harflerine aktarılmış ve ardından kasidedeki edebî sanatların incelemesine yer verilmiştir.

Anahtar Kelimeler: Edebî sanatlar, kaside-i masnûa, Muhitî

Abstract

Kaside-i masnûa, which means fancy, artful kaside; is a term used for kasides written to exemplify literary arts. Kaside-i masnûas in Turkish literature were written with the influence of Iranian literature. The first examples of Kaside-i masnû, which we came across with the first example of Iznikli Humamî's Kaside-i Râiyye, gave Nağzi, one of the 17th century poets, with two muwashasah shrimp. Muhitî, one of the poets of the 16th century, is one of the poets who wrote poetry in this style. The kaside of Muhitî is seventeen couplets. Each couplet is not written as an example of a different art, an art is sometimes exemplified in one couplet, sometimes separately, or in another couplet with another

[*] Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; Assoc. Prof. Dr., Ataturk University Faculty of Letters Department of Turkish Language and Literature, tahmet@atauni.edu.tr

art. The verse written in the verse written with the pattern of the *Feilâtün mefâilün feilün* includes tricks based on the combination of Arabic letters according to various qualities rather than words and mana arts.

In this article, the definition of kaside-i masnûas is described and examples of it in Turkish literature are mentioned. Later, the poem of Muhitî was transferred to Latin letters based on three identifiable copies, and then a study of the literary arts in kaside was included.

Key words: Literary Arts**,** Kaside-i Masnûa, Muhitî

Giriş

Belagatin bedî başlığı altında değerlendirilen edebî sanatlar mana ve lafız bakımından sözü güzelleştiren unsurlardandır. Gelenek içerisinde kendisine özgün bir yer edinmeye çalışan divan şairleri bu sanatları sözü güzelleştirmek maksadıyla bir araç olarak kullanırken, bazı şairler özellikle sanat yapma, hüner gösterme yoluyla diğerlerinden farklı olma gayesini taşımışlardır. Divanlarda ve mecmualarda daha çok "musanna", "masnû" kelimeleriyle nitelenen deneysel şiirler bu çabanın ürünleri olarak değerlendirilmektedir. Kaside-i masnûa/musanna tabirinin ise zaman içerisinde terimleştiği, İran edebiyatının önemli şairlerinin etkisiyle Türk edebiyatında da bu tarzda şiirlerin yazıldığı görülmektedir.

Kaside-i masnûa kelime anlamı itibarıyla süslü, sanatlı, sanatkârane, usta işi kaside anlamına gelmektedir. Terim olarak ise; bir devlet adamını methetmek maksadıyla yazılan her beyti, bir ya da birkaç edebî sanatı içeren kasideler; bir devlet adamını methetmek maksadıyla yazılan, kaside beyitlerinden farklı bahir ve vezinlerde musanna beyit veya farklı nazım biçimlerinde yeni şiirler elde edilen, kaside beyitlerinden tevşîh yoluyla farklı nazım biçimlerinde yeni şiirler üreten eserlerdir (Topal, 2017: 4) Bu şiirler Arap ve Fars edebiyatında genellikle bedîiyyelerle birlikte ele alınsa (Değirmençay, 2000) da bedîiylerin özellikle Hz. Peygamber vasfında yazılan şiirler için kullanılan bir terim olduğu tespit edilmiştir (Güleç, 2005: 27) Zaten Türk edebiyatında şu ana kadar tespit edilen kaside-i masnûaların bedîiyye olarak adlandırılmadığı görülmüştür.

Türk edebiyatında kaleme alınan kaside-i masnûalar genellikle İran edebiyatındaki örneklerin, özellikle de Selman-ı Savecî'nin (öl. 1376) kasidesinin etkisiyle yazılmışlardır (Metin için bk. Değirmençay, 1999). Edebiyatımızda kaside-i masnûaya örnek teşkil edebilecek ilk metin İznikli Hümamî'nin *Kaside-i Râiyye*'sidir (Topal, 2017: 16). Latifî tezkiresinde II. Murad devrinde (1420-1451) vefat eden Hümâmî'nin söz konusu kasidesinin Selman-ı Savecî'ye nazire olarak kaleme alındığı belirtilse de (Canım, 2000: 574) Hümamî, kasidesine yazdığı Farsça mukaddimede, şiirinin Mevlana Kıvamüddin-i Gencevî'nin kaside-i masnûasına nazire olduğunu söylemiştir. Şiir sanatları hakkında Türkçe bir kaside yazmayı düşünen Hümamî, Kıvamüddin-i Gencevî'nin Kızılarslan'a yazdığı şiirini tanzir etmeye karar verdiğini belirtmiştir. Hümamî, şiirinde 80 edebî sanata yer veren Kıvamî'nin kasidesinden farklı olarak kendi şiirine 20 edebî sanat daha eklediğini

ve kasidesini sultan II. Murad vasfında yazdığını dile getirmiştir (Hümamî, 1[b]) Kendisinden sonra yazılan Sürurî'nin masnû kasidesini büyük oranda etkilemiş görünen 131 beyit ve bir murabbadan oluşan söz konusu manzume *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilât* kalıbıyla kaleme alınmıştır.

Türk edebiyatında kaleme alınan ikinci kaside-i masnûa örneği şiir Lamiî Çelebi'ye (öl. 1532) aittir. 39 beyitten oluşan kaside Yavuz Sultan Selim'i (1470-1520) övmek maksadıyla ve *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilün* vezninde yazılmıştır (Eğri, 2013: 153). Lamiî'nin *hüsnü'l-mahlas* beytinde Selman-ı Savecî'nin adını anması söz konusu manzumede Selman'dan etkilendiğini düşündürmektedir. Lamiî, kasidesinde 38 edebî sanata yer vermiştir.

Gelibolulu Muslihüddin Sürurî (1491-1561) de kaside-i masnûa yazan şairlerden biridir. Sürurî'nin kasidesi *Bahrü'l-Ma'ârif* adlı eserinin "sanâyi-i şiriyye beyânındadır" başlıklı ikinci makalesinin sonunda yer almaktadır. Aynı zamanda Şehzade Mustafa medhiyyesi de olan bu kasidenin her bir beyti bir edebî sanata örnek olmak üzere yazılmıştır. Kaside remel bahrinde *fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilâtün fâ'ilât* vezninde kaleme alınmıştır. Kasidede hüsn-i matla', hüsn-i makta', hüsn-i tahallüs, hüsn-i taleb ve duâ başlıkları dışında toplam 53 sanatın yer aldığı tespit edilmiştir (Güleç, 2013: 15-16).

İki adet muvaşşah şiiriyle Türk edebiyatında kaside-i masnûa yazanlardan biri de 17. yüzyıl şairlerinden Nağzî'dir. Şairin *Nağzu'l-Kasayid* adlı ilk manzumesi 1028/1618-1619 senesinde tamamlanmış ve II. Osman'a sunulmuştur. Diğer şiiri *Kaside-i Musanna* ise 1039/1629-1630 senesinde tamamlanarak IV. Murad'a ithaf edilmiştir. Nağzî'nin şiirleri Selman-ı Savecî'nin *Bedâyiü'l-Eshâr* adlı şiiriyle Ehlî-i Şirazî'nin üç adet kaside-i masnûasının tesiriyle yazılmıştır. Vezin, kafiye ve tertip bakımından Nağzî bu iki şairi üstad edinmiştir. *Nağzu'l-Kasâyid* ve *Kaside-i Musanna* tertip tarzı bakımından benzer niteliktedir. Kasidelerin bir ya da birkaç beytinden sürh mürekkeple seçilen harf ve kelimelerle bir edebî sanata örnek teşkil edecek musanna başka bir beyit veya farklı nazım biçimlerinde şiirler elde edilmiştir. Kasideden farklı vezin ve kafiyeye sahip olan bu beyitlerdeki edebî sanat, bahir ve taktî' nüshalarda belirtilmiştir. Kasidelerin sonunda ise kasidelerden tevşîh yoluyla çıkarılan farklı nazım biçimlerinde şiirlere yer verilmiştir. Bu usulle *Nağzu'l-Kasâyid*'in 288 beytinden ayrıca, musanna 91 beyit, 3 rubaî, 1 müstezad, 5 mısra, 6 beyitlik bir gazel, 4 beyitlik bir kıta ve 5 beyitlik bir mesnevi elde edilmiştir. Eserin sonunda ise kasideden tevşîh yoluyla söylenen 8 beyitlik bir kıta, 15 beyitlik bî-nukat mesnevi, 2 beyitlik bir kıta, 6 beyitlik başka bir kıta, 3 bentlik bir müstezad ve bir beyit yer almıştır. *Kaside-i Musanna*nın 231 beytinden ise ayrıca 76 musanna beyit, 4 rubaî, 5 beyitlik bir gazel, 7 beyitlik müselsel bir gazel, 2 kıta, 1 müstezad, 1 rubaî ve 6 mısra elde edilmiştir. Kasidenin sonunda, tevşîhle elde edilen 6 beyitlik bir kıta; 8 beyitlik bî-nukat gazel; 6 beyitlik başka bir kıta; 12 beyitlik bir mesnevi; 5 beyitlik bir kıta bulunmaktadır (Topal, 2017: 292).

Bu şiirlerin ve bu makaleyle kendisinden bahsedilecek olan Muhitî'nin kasidesinin dışında da bazı kaynaklarda kaside-i masnûalardan söz edilmektedir. 16. yüzyıl şairlerinden Muradî'nin (öl. 1595) bir kaside-i masnûası olduğunu Ahdî haber vermektedir (Solmaz, 2005: 543). Farsça şiirler söyleyen şairin kasidesinin Türkçe mi Farsça mı yazıldığına dair herhangi bir kayıt olmadığı için Türkçe yazılmış olması bir ihtimaldir. Latifî, Fakîrî'den bahsederken Ferîdî mahlaslı bir şairin Selman-ı Savecî'nin şiirine başarısız bir nazire söylediğini kaydetmekte (Canım, 2000: 441), Gelibolulu Mustafa Alî, 15. yüzyıl şairlerinden Monla Halimî'nin de Selman-ı Savecî'nin kasidesine benzer bir şiiri bulunduğunu söylemektedir (İsen, 1994: 176). Seyfî (16.yy) mahlaslı şairin kaleme aldığı *Nihâl-i Hayâl* adlı eserde ise edebî sanatların mensûr bir şekilde ve Türkçe tanımları yapılmış, ardından bu sanatlar Farsça bir kaside-i masnûa ile örneklendirilmiştir (Seyfî, 24[a]). Kasidenin *Kaside-i Masnûa ki Nâmeş Nihâl-i Hayâlest* şeklindeki başlığından anlaşıldığına göre eser, ismini içindeki bu kasideden almıştır. *Nihâl-i Hayâl*, edebî sanatlar üzerine yazılmış Türkçe-Farsça bir eser görünümü arzettiği gibi, Farsça kaleme alınmış bir kaside-i masnûanın Türkçe şerhi olarak da değerlendirilebilir (Topal, 2017: 22).

MUHİTÎ VE MASNÛ KASİDESİ

Kaside-i masnûalar içerisinde değerlendirilebilecek şiirlerden biri de 16. yüzyıl şairlerinden Rodoslu Muhitî'ye aittir. Kaynakların verdiği bilgiye göre Muhitî'nin asıl adı Ahmed'dir (Kurnaz-Tatçı, 2001: 930; Köksal, 2014). Rodos'ta dünyaya gelmiştir. Kadızade ve Bostanzade Mehmed Çelebi'nin talebelerindendir. Mehmed Çelebi Anadolu kazaskeri olduğunda Muhitî de Erzurum'da kassam askeri olmuştur. Lala Mustafa Paşa tarafından ordu-yı hümâyun kadılığına getirilmiş, onunla birlikte Şirvan seferine katılmıştır. Lala Mustafa Paşa öldükten sonra padişaha bî-nokta bir kaside sunmuş ve neticesinde başka bir makama getirilmiştir. (990/1582) (Solmaz, 2005: 526-527; Usluer, 2013) Çeşitli tarihlerde Şam, İstanbul ve Edirne'de naiplik de yapan Muhitî, Şam kadısı iken emekli olmuş ve 1008'de (1599/1600) İstanbul'da vefat etmiştir. Mesnevi'deki Pîr-i Çengi hikâyesine yenilerini ekleyerek şeyhleri anlatan *müfteilün müfteilün fâilün* kalıbında ismi bilinmeyen bir mesnevi yazdığı ve bazı nazire mecmualarında şiirlerinin bulunduğu bilinmektedir (Köksal, 2014).

Muhiti'nin bu çalışmaya konu olan kasidesine üç mecmuada tesadüf edilmiştir. Bu nüshalardan biri Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi'nde 398 numarada kayıtlı mecmua-i eşar içerisinde bulunmaktadır. Kaside "Merhûm Bostanzâde Efendi Edirne'de Sultân Selîm Medresesinde Müderris İken Dânişmendlerinden Muhitî-i Rotosî Dimişdür" şeklinde bir başlık altında yer almıştır. Buna göre şiirin şairi Rodoslu Muhitî, şiirin sunulduğu memduh ise Bostanzade Mehmed Efendi olarak kaydedilmiştir.

Kasidenin diğer nüshası ise Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfeddin Özege Kitaplığı, Agâh Sırrı Levend Yazmaları 576 numarada kayıtlı bir mecmua

içerisinde yer almaktadır. "Şeyhülislâm Malûlzâde Seyyid Mehmed Çelebi Anatolı Kadıaskeri Oldukda Bu Kaside-i Musannaa Virilmişdür" şeklindeki başlıktan anlaşıldığına göre kasidenin, Malulzade Mehmed Çelebi'nin Anadolu kazaskeri olması münasebetiyle yazıldığı ve ona sunulduğu belirtilmiştir. Bu nüshada manzumenin sahibi hakkında herhangi bir bilgi yer almamaktadır.

Üçüncü nüsha ise, Fatih Köksal tarafından bir makale ile tanıtılan (Köksal, 2019: 117)[188] Süleymaniye Kütüphanesi Esad Efendi, 3484 numarada kayıtlı kitabın 35a-187b sayfaları arasındaki *Mecmû'a-i Nevâdir*'de 70b'de yer almaktadır. Köksal'ın tıpkıbasımını verdiği, "Kaside-i Musanna" başlıklı şiirin kime sunulduğuna dair nüshada herhangi bir malumat yoktur.

Kasidenin üç nüshasının ikisindeki başlıkta memduhun farklı olduğu görülmektedir. Kasidenin yazılış tarihini içeren;

Fâzıl-ı hâkim efdal-i hükemâ

Efdal-i hâkim ahkem-i fuzalâ

şeklindeki beyitten elde edilen 980/1572-1573 tarihi Bostanzâde Mehmed Efendi'nin Edirne'de Sultân Selîm Medresesinde müderris olduğu döneme denk gelmektedir (İpşirli, 1992: 311). Şeyhülislâm Malûlzâde Seyyid Mehmed Çelebi ise kaynakların bildirdiğine göre 981 Muharrem'inde Anadolu kazaskeri olmuştur (Nevizade Atayî, 2017: 846). Muhitî'nin Bostanzade Mehmed Efendi'den mülazım olması, şiirin Bostanzade'ye sunulduğunu akla getirmektedir. Aynı şiirin iki farklı kişiye sunulması klasik Türk şiiri geleneğinde yaygın görülen bir husus olmadığından şiirin Malulzade'ye sunulduğuna dair düşülen kayda daha ihtiyatlı yaklaşmak gerekmektedir.

Muhitî, kasidesini *fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün* kalıbıyla yazmıştır. Kasidenin tespit edilebilen üç nüshasından hareketle ortaya konan metin şu şekildedir[189]:

---

[188] Kasidenin metni hazırlanırken bu makaledeki tıpkıbasımdan da istifade edilmiştir.

[189] Metin oluşturulurken kasidenin üç nüshası da gözden geçirilmiştir. Agâh Sırrı Levend Yazmaları (ASL) ve Süleymaniye Kütüphanesi (S) nüshaları, beyitlerin genelinde ittifak ettikleri için bu iki nüshadaki rivayetler tercih edilmiş, Yapı Kredi Sermet Çifter Araştırma Kütüphanesi (YK) nüshasındaki farklar ise dipnotta belirtilmiştir. Nüshaların derkenarında beyitlerdeki edebî sanatları gösteren açıklamalar metinde beyitlerin başlığı olarak verilmiştir. Bu başlıklar tercih edilirken üç nüshadan da istifade edilmiş; sanatlarla ilgili verilen açıklayıcı bilgiler bertaraf edilerek sadece sanat ismi metne dâhil edilmiştir. Bunlar arasında ayrıca bir karşılaştırma yapılmamıştır. Kasidenin başlığında ise şair ismine yer verdiği için YK nüshasındaki rivayet tercih edilmiştir.

Merhûm Bostânzâde Efendi Edirnede Sultân Selîm Medresesinde Müderris İken Dânişmendlerinden Muhîtî-i Rotosî Dimişdür[190]

fe'ilâtün mefâ'ilün fe'ilün

Bî-nukat

1. **H** Hamdülillâh ki 'ilmile olduñ
Ekrem-i 'âlem a'lem-i 'ulemâ

Rakta

2. **Z** Dav-yüzüñ şevke gark idüp subhı
Şevkden gezdi hep sabâ-yı safâ

Mukatta ve Bî-nukat

3. **R** Râh-ârâdurur revâdur ol[191]
Der-i Dârâda dâver-i Dârâ

Mısra-ı evvel pür-nukat ve mevsûl

4. **T** Taht-ı tefyîz(?)-bahş-ı baht-ı yakîn
Oldı sende eyâ mekân-ı sehâ

Muammadur Mehmed İsminde ki Memdûhdur

5. **M** Medh-i bî-haddin 'ilmüñüñ işiden[192]
Nola muhtâc olursa saña revâ

Mısra'-ı evvel raktâ ve sâni bî-nukat

6. **H** Hazret-i Hak senüñ-çün eyleye tâ
Milk-i dârü's-selâmda me'vâ
Bî-nukat

7. **M** Mâlik-i mülk-i 'ilm ü sâlik-i râh

[190] Şeyhülislam Malûlzâde Seyyid Mehmed Çelebi Anatolı Kadıaskeri Oldukda Bu Kaside-i Musanna Virilmişdür ASL; Kaside-i Musanna' S.
[191] Râh: Reh S, YK.
[192] YK nüshasında 5 ile 7. beyit arasında takdim tehir söz konusudur.

Matla'-ı mihr-i 'ilm ü hilm ü 'atâ

Bî-nukat

8. **D** Dil-i ehl-i kemâle her demde
Keremüñ tañ degül olursa 'atâ[193]

Rakta

9. **C** Cûş idüp âb-veş künûz-ı sehâ[194]
Şevkden gitdi hep 'azâb-ı recâ[195]

Fârsî

10. **L** Lâl bâdâ hemîşe düşmen-i to
Der-cihân-i suhan-ver-i dânâ[196]

Bilgin söz ustalarının dünyasında senin düşmanın her zaman lal olsun.

Fârsî

11. **B** Bâ deret her seher senâ hˇânem
Îzed ez mâ revâ koned û râ[197]

Eğer Tanrı bize reva görürse her seher kapında medhiye okurum.

Mısra'-ı evvel raktâ-yı müsennâ

12. **İ** Yazsa fazluñ nice_efdal u fuzalâ
Zerresi olmaya anuñ peydâ

[193] tañ degül: tan mıdur YK.
[194] sehâ: - ASL.
[195] hep: - S.
[196] Der-cihân-i: Dâyimâ YK.
[197] Ber şümâ dâ'imâ du'â gûyem
Hak zi lutfeş kabûl koned û râ YK.

Murassa

13. **E** Enfa'-ı halk u aslah-ı sulehâ
Akna'-ı zevk ü efsah-ı fusehâ[198]

Tarîh-i müte'addid ve kalb-i ba'z

14. **F** Fâzıl-ı hâkim efdal-i hükemâ
Efdal-i hâkim ahkem-i fuzalâ

Rakta ve Murassa

15. **N** Nâfi'-i halk u şâfi'-i zu'efâ
Kâni'-i zevk ü tâbi'-i zurefâ[199]

Evvel mühmel ve sânî kalb-i müstevî

16. **D** Diseler ger revâdurur saña
Ağleb-i hilm ü emlah-ı bülegâ

Du'â

17. **İ** Yâ İlâhî be-hakk-ı âl-i resûl
Kıl cenâbını merci'-i fuzalâ[200]

Kaside-i Masnûada Yer Alan Edebî Sanatlar ve Açıklamaları

Muhitî'nin kasidesi, bî-nukat, rakta, mukatta, pür-nukat, mevsûl, muamma, murassa, tarih-i müteaddid, kalb sanatlarının bir veya birden çok beyitte örneklendirildiği, bunlara iki Farsça beyit ve bir dua beytinin eklendiği bir manzumedir. Kasidede edebî sanat olarak örneklendirilen başlıklar mana ve lafız sanatlarının dışında söze güzellik katan aslî unsurlardan olmayıp bedî ilmine sonraları dâhil edilmiş olan ve kelimeleri meydana getiren harflerle ilgili "külfet" getiren hünerler şeklinde tanımlanmıştır (Saraç, 2004: 275). Divan şairlerinin çok itibar etmediği bu külfetli söyleyişlerle ilgili açıklamalara ve örneklere yer veren

[198] Enfa'-ı halk u emlah-ı 'ulemâ
Akna'-ı zevk ü eslah-ı sulehâ YK.

[199] Nâzır-ı şevk u şâfi'-i zurefâ
Fâhir-i halk u nâfi'-i zu'efâ YK.

[200] Bikon ûrâ hemîşe sadr-ı du'â YK.

Muallim Nacî de hazif, hayfa, rakta, menkut, mukatta, muvassal hünerlerini "kabul görmeyen sözde sanatlar" olarak değerlendirmiştir (Muallim Naci, 2004: 112).[201]

Kaside 17 beyit olmasına rağmen her beyit farklı bir sanatın örneği olarak yazılmamış, bir sanat bazen müstakil olarak bir beyitte bazen de başka bir sanatla birlikte başka beyitte örneklendirilmiştir. Bu nedenle burada beyitler tek tek incelenmemiş, kasidedeki edebî sanatlar başlıklar hâlinde düzenlenerek örnekleri bir araya getirilmiştir. Buna göre kasidedeki sanatları şu başlıklar altında incelemek mümkündür:

Muvaşşah: Arapça "vişah" kökünden süslenmiş, süslü, giyinip kuşanmış anlamlarıyla türetilen muvaşşah kelimesi edebî terim olarak bir manzumeyi oluşturan mısraların veya beyitlerin baş tarafına, ortasına veya sonuna yerleştirilen harf, hece veya kelimeler marifetiyle gizli bir isim veya ifade oluşturmaktır. Bu ifade şairin kendi ismi, şiiri ithaf ettiği kişinin ismi olabileceği gibi herhangi bir kelime veya cümle de olabilir (Tavukçu, 2008: 221). Muhitî'nin kasidesinde memduh, beyitlerin ilk harfleriyle "Hazret-i Mehmed Çelebi Efendi" okunacak şekilde düzenlenmiştir.

Bî-nukat: Mühmel, tecrîd ve hazf da denilen ve kasidede bî-nukat ve mühmel adlarıyla örneklendirilen sanat, bir yazıdaki bütün kelimelerin noktasız (mühmel) harflerden oluşması ve bir veya birkaç harfi kullanmadan yazı yazma hüneridir. Bu şekildeki metinlere mücerred ve mahzûf adı verilir (Saraç, 2004: 275) Aşağıdaki beyitte noktasız harfler kullanıldığı için beyitteki sanat "bî-nukat" olarak adlandırılmıştır:

Hamdü lillâh ki 'ilmile olduñ	حمد لله كه علمله اولدك
Ekrem-i 'âlem a'lem-i 'ulemâ	اكرم عالم اعلم علما

Beyitte aynı kökten türeyen ve nüshada belirtilmemesine rağmen iştikak sanatını da oluşturan 'ilm, 'âlem, a'lem, 'ulemâ gibi kelimelerin bir arada kullanılması noktasız harflerle bir beyit söylemeyi kolaylaştırmış olmalıdır.

Kasidede iki beyitte daha tek başına bu sanata yer verilmiştir (7 ve 8. beyitler). Bu sanat ayrıca mukatta (3. beyit), rakta (6. beyit) ve kalb (16. beyit) sanatlarıyla birlikte de kullanılmıştır.

---

[201] Muallim Naci'nin bu hünerlerle ilgili bazı değerlendirmeleri istihza da içerir. Mesela "mukatta" maddesinin sonunda *Arapça ve Türkçe misaller bulamadık. Bulmayı da arzu etmiyoruz* şeklinde bir yorum belirten Muallim Naci, rakta, muvassal, menkut, hayfa ile ilgili de benzer düşünceler ifade eder. Mucem ile ilgili tanım ve Farsça bir örnekten sonra *Arapça ve Türkçe misal bulamadık. Bulmayı da arzu etmiyoruz. Cenab-ı Hak böyle şeylerle uğraşan şairlere şuur ihsan buyursun* derken bu tür hünerlerle uğraşan şairleri şuursuz olarak niteler. (Muallim Naci, 2004: 109)

Menkût veya mu'cem de denilen "pür-nukat" ise noktalı harflerden meydana gelmiş kelimelerle şiir söylemeye denir (Tökel, 2010: 28). Kasidede bu sanat, mevsûl sanatıyla birlikte aynı beyitte uygulanmıştır (4. beyit. bk. Mevsûl).

Mukatta: Bitişmeyen (munfasıl) harflerle söylenen sözlere mukatta ismi verilir (Muallim Naci, 2004: 110). Aşağıdaki beyitte bitişmeyen noktasız harfler kullanılmıştır. Beyitteki sanatlar "mukatta ve bî-nukat" şeklinde belirtilmiştir:

Râh-ârâdurur revâdur ol	راه ارادرر روادر او
Der-i Dârâda dâver-i Dârâ	در داراده داور دارا

Mevsûl: Mevsul ise birbiriyle bitişen harflerle söylenilen sözdür. Bu sanat; muvassal, mûsıl, mevsil, mevsûl şekillerinde de okunmuştur (Topal, 2017: 45). Fars edebiyatında harflerin ikişer ikişer, üçer üçer, dörder dörder ve daha fazla birleşik yazılmalarına göre dört çeşit muvassal tesbit edilmiştir (Muallim Naci, 2004: 112). *Nihâl-i Hayâl* adlı eserde de bu sanat müselsel ü muvassal adıyla yer almış, *oldur ki bir beytün imlâsında kat'-ı hurûf olmayup evvelinden âhirine varınca üleşük yazılmak câyiz ola* şeklinde tanımlanmıştır (Seyfî, 20[b]).

Taht-ı tefyîz(?)-bahş-ı baht-ı yakîn	تختتفييضبخشبختيقين
Oldı sende eyâ mekân-ı sehâ	اولدی سنده ایا مکان سخا

Beyitteki sanat ilk mısrada sergilenmiştir. Mısraın bütün harfleri noktalı ve bitişen harflerden seçilmiştir (pür-nukat u mevsûl).

Rakta: Rakta, içerisinde ak noktaları olan kara anlamına gelmektedir. Istılahta bir harfi noktalı bir harfi noktasız kelimelere denir (Şafak, 1991: 81). Riktâ şeklinde de telaffuzuna rastlanan bu sanatla yazılmış beyitlere erkât adı verilmiştir (Bilgegil, 1989: 359). Bu uygulama, bir noktalı harften sonra noktasız harfin kullanılması yoluyla beyit söylemek hünerine dayanır:

Dav-yüzüñ şevke gark idüp subhı	ضو یوزك شوقه غرق ایدوب صبحی
Şevkden gezdi hep sabâ-yı safâ	شوقدن کزدی هب صبای صفا

Bu sanat tek başına (9. beyit), bî-nukat (6. beyit) ve murassa' (15. beyit) sanatlarıyla birlikte de uygulanmıştır.

Rakta-i müsenna olarak adlandırılan ve beytin sadece ilk mısraında görülen bir başka uygulamada ise iki noktalı iki noktasız harf yan yana gelecek şekilde bir sıralama yapılmıştır.

Yazsa fazluñ nice efdal u fuzalâ	یزسه فضلك نجه افضل و فضلا
Zerresi olmaya anuñ peydâ	

ذره ســـی اولمیـه انـک پیـدا

Muammâ: Gizlenmiş, gizli ve güç anlaşılır söz manalarını karşılayan muammâ kelimesi edebiyatta bir ismi gizleyecek şekilde düzenlenmiş bilmecelere denir. Başlangıçta Allah'ın doksan dokuz ismi (esmâ-i hüsnâ) hakkında düzenlendiği hâlde sonradan insan simleri için de muammâ yazılmıştır. Muammâ bir bakıma manzum bir oyun, bir bilmece türüdür. Bu bakımdan muammâ yazmak bir şairlik işinden ziyade bir zekâ ve kabiliyet işidir. Muammâya benzer bir diğer tür de lügazdır. Ancak lügaz herhangi bir şey için yazılabilmekteyken muammâ yalnızca insan isimleri için yazılır. Kasidede memduhun ismi bir muamma beytiyle söylenmiştir:

Medh-i bî-haddin 'ilmüñüñ işiden مدح بی حدین علمکك ایشیدن
Nola muhtâc olursa saña revâ نوله محتاج اولورسه سکا روا

Burada Mehmed ismi medh ve muhtâc kelimeleri içerisinde gizlenmiştir. Bi-hadd kelimesi medh kelimesindeki son harfin düşürüleceğine işaret eder (iskât). Böylece bu kelimeden "med (مد) kalır. Muhtâc kelimesinin ilk hecesi "muh (مح)", geriye kalan "tâc" hecesinin işaretiyle med'in başına getirilince Mehmed ismi ortaya çıkar. Muammanın çözümü nüshalardan sadece Sermet Çifter Kütüphanesi nüshasında *ya'nî medhüñ hâ'sı olmadıkda "med" kalur lafz-ı "meh" lafz-ı "med"e tâc oldukda ism-i Mehmed zâhir olur* şeklinde açıklanmıştır.

Murassa (Tarsî): *Bahrü'l-Ma'ârif*'te tarsînin kelime anlamı, *cevherleri bir şeyin üzerine çakmak* olarak verildikten sonra ıstılahta beytin ya da nesrin sözlerinin birbiriyle kâfiyeli olması şeklinde tanımlanmıştır (Şafak, 1991: 11). Vahid-i Tebrîzî'nin *Miftâhu'l-Bedâyi* adlı eserinin tercümesinde bu sanat *bir mısraın veyahud bir fıkranın hâvî bulunduğu elfâzın hâne hâne add olunarak mısra'-ı diğere yahud fıkrada bulunan elfâza müvâzin ve muvafık gelmesidir* şeklinde tanımlanmış; birbirine *müvâzin* ve *muvâfık* kelimelerinin (aşağıda rakamlarla gösterildiği şekliyle) bir hâne oluşturacak şekilde yer alması gerektiği söylenmiştir (Nazif, 1300: 2).

Tarsî anlamı pekiştirdiği, söze ahenk ve ritim kattığı gibi sözün bellekte kolayca kalmasını da sağlamaktadır (Güleç, 2013: 28). Nesirdeki murassa secî, şiir için söz konusu olduğunda *tarsî* olarak adlandırılır (Saraç, 2004: 232).

Enfa'-ı halk u aslah-ı sulehâ انفع خلق و اصلح صلحا
Akna'-ı zevk ü efsah-ı fusehâ اقنع ذوق افصح فصحا

1	**2**	**3**	**4**
Enfa'-ı	halk u	aslah-ı	sulehâ
Akna'-ı	zevk ü	efsah-ı	fusehâ

Aşağıdaki beyitte ise tarsî sanatı raktâ ile birlikte uygulanmıştır:

Nâfi'-i halk u şâfi'-i zu'efâ نافع خلق و شافع ضعفا
Kâni'-i zevk ü tâbi'-i zurefâ قانع ذوق و تابع ظرفا

1	**2**	**3**	**4**
Nâfi'-i	halk u	şâfi'-i	zuefâ
Kâni'-i	zevk ü	tâbi'-i	zurefâ

Tarih Düşürme ve Kalb Sanatı:

Fâzıl-ı hâkim efdal-i hükemâ فاضل حاكم افصل حكما
Efdal-i hâkim ahkem-i fuzalâ افضل حاكم احكم فضلا

Hikmet sahibi erdemli biri, hikmet sahiplerinin en erdemlisi; hikmet sahibi en erdemli kişi, erdem sahipleri içerisinde en fazla hikmete sahip olanı.

"Târîh-i müte'addid ve kalb-i ba'z". Bu beyitte şair müştak kelimelerle dört adet tarih söylemiştir. فاضل حاكم = 980 , افضل حكما : 980, افضل حاكم : 980, احكم فضلا : 980 (1572-1573)

İştikak sanatını da oluşturan birbiriyle müştak kelimelerle aynı zamanda kalb-i baz sanatı da uygulanmıştır. Kalb sanatı cinâsa bağlı sanatlardan kabul edilmiş, kaynaklarda "cinâs-ı kalb", "tecnîsü'l-kalb" şeklinde adlandırılmıştır (Topal, 2017: 40). Kalb, bir lafzın harflerindeki tertibi değiştirip başka harf karıştırmadan manalı yeni bir söz elde etmeye denir. Bu sözler birbirine nisbetle maklûb adını alır. Kalb sanatı kalb-i baz ve kalb-i küll olmak üzere ikiye ayrılır. Kalb-i bazda harflerin tertibindeki değişiklik tamamında değil bazı harflerde olur (dahl-huld; kasr-raks). Kalb-i küllde ise değişiklik tüm harflerde görülür. Beyitte fazıl kelimesindeki elif harfinin yeri değiştirilerek efdal ve fuzala; hâkim kelimesindeki harfler değiştirilip hükemâ ve ahkem kelimeleri elde edilerek kalb-i baz sanatı yapılmıştır.

Kasidenin iki nüshasında (ASL, S) "evvel mühmel sâni 'aks-i müstevi" şeklinde belirtilen sanat ise aks sanatından[202] ziyade kalb-i müstevi olarak adlandırılan sanata örnek teşkil eder. Kalb-i müstevi bir cümle, mısra veya beytin sondan başa doğru okunması hâlinde yine aslının zuhur etmesine denir (Mehmet Rifat, 1308: 316-317).

[202] 'Aks sanatı ise bir mısraın iki cüzünün yerini değiştirip başını sona, sonunu başa alarak başka bir mısra olacak şekilde söyleyip bu iki mısraıyla bir beyit oluşturmaya denir. Tard u 'aks iki cüzden birinin intizam içerisinde ileri veya geri alınması şeklinde düzenlenirse ona sadece tard u 'aks denildiği gibi tard u 'aks-i tâm; cüzler bir intizam olmadan yer değiştirilirse tard u 'aks-ı nâkıs adı verilir**.** **(**Muallim Naci, 2004: 143-144.)

Diseler ger revâdurur saña — ديسه لر كر روادرر سكا
Ağleb-i hilm ü emlah-ı bülegâ — اغلب حلم و املح بلغا

Dua: Kaside, nazım biçiminin genel görünümüne uygun olarak bir dua beytiyle son bulmaktadır. Bu dua beytinin ikinci mısraı kasidenin ASL nüshasında hayfâ sanatına örnek olarak gösterilmiştir. Hayfa, lügatte bir gözü gök olan ata denir. Istılahta ise bir kelimesi noktalı bir kelimesi noktasız harflerle söylenen sözdür (Şafak, 1991: 82). Bu sanatla yazılan beyitlere ahîf adı verilir (Bilgegil, 1989: 359). Tanımla aşağıdaki örnek karşılaştırıldığında mısrada bu sanata yer verilmediği görülecektir:

Yâ İlâhî be-hakk-ı âl-i resûl — يا الهى بحق آل رسول
Kıl cenâbını merci'-i fuzalâ — قيل جنابينى مرجع فضلا

Farsça Beyitler:

Muhitî kasidesinde iki adet de Farsça beyit söylemiştir (10 ve 11. beyitler). Şairin masnû bir kasidede söylediği beyitleri de bir hüner gösterisi olarak algıladığı söylenebilir. Kasidedeki Farsça beyitlerden biri eldeki iki nüshaya göre farklılıklar arz etmektedir. Atatürk Üniversitesi nüshasında,

Bâ deret her seher senâ hˇânem
Îzed ez mâ revâ koned û râ

şeklindeki beyit Sermet Çifter Kütüphanesi nüshasında şu şekilde yer almıştır:

Ber şümâ dâ'imâ du'â gûyem
Hak zi lutfeş kabûl koned û râ

SONUÇ

Muhitî'nin kaside-i masnûası Türk edebiyatında kaleme alınan masnû kasidelerin en hacimsiz olanıdır. On yedi beyitlik bu manzume eldeki bilgilere göre ilk örneğini Hümamî'de, en olgun hâlini ise muvaşşah kasideleriyle Nağzî'de gördüğümüz diğer şiirlerle karşılaştırıldığında; edebî sanatlar bakımından zengin bir görünüm arz etmeyip daha ziyade harf oyunları etrafında teşekkül etmiş bir deneme seviyesinden öteye gidememiştir. Kasidede bî-nukat, rakta, mukatta, musarra, pür-nukat, mevsûl, muamma, tarih, kalb, sanatlarının yanında iki adet Farsça beyit ve bir dua beytine yer verilmiştir. Bunları da şiiri mana ve şekil yönünden değerli kılan birer sanattan ziyade bir hüner gösterisi veya Muallim Nacî'nin ifadesiyle birer "kabul görmeyen sözde sanat" olarak kabul etmek doğru olur. Her ne kadar nitelikli bir örnek olmasa da Muhitî'nin bu kasidesini klasik Türk şiirinde örneklerine rastlanan kaside-i masnûalar içerisinde değerlendirmek gerekir.

KAYNAKÇA

Bilgegil, Kaya (1989), *Edebiyat Bilgi ve Teorileri*, İstanbul.

Canım, Rıdvan (2000), *Latîfî, Tezkiretü'ş-Şu'arâ ve Tabsıratü'n-Nuzamâ*, Ankara.

Değirmençay, Veyis (2000), *İran Edebiyatında Bedî'iyye veya Kaside-i Masnûa,* Erzurum.

_____ (1999) Değirmençay, *Selmân-ı Sâvecî'nin Masnû Kasidesi Bedâyi'u'l-Eshâr,* Erzurum.

Eğri, Sadettin (2013), "Edebiyatta Bedîiyyeler ve Bir Kaside-i Masnûa İncelemesi", *Bilig*, Bahar, S. 65, s. 151-164.

Eren, Cüneyt (2005), *Peygamberimize Adanmış Manzumeler, Bediiyyat,* İzmir.

Güleç, İsmail (2013), *Sürûrî'nin Şehzâde Mustafa Medhiyyesi Yâhut Kaside-i Masnûa*, İstanbul 2013.

_____ "Kaside-i Masnûa ile Bedî'iyye Aynı Şey midir?", *Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C/S.XLVIII, s. 63-70.

Hümamî, *Kaside-i Râiyye*, Kastamonu İl Halk Kütüphanesi, 3502/1, 1^{b}-9^{a}.

İpşirli, Mehmet (1992), "Bostanzade Mehmed Efendi", *DİA,* C. 6, s. 311.

İsen, Mustafa (1994), *Künhü'l-Ahbâr'ın Tezkire Kısmı*, Ankara.

Köksal, Fatih (2014), "Muhitî", http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/ET.12.03.2020.

_____ (2019), "Klasik Türk Edebiyatının Sıra Dışı Örneklerini Toplayan İlginç Bir Şiir Mecmuası, *Akademik Dil ve Edebiyat Dergisi*, Ustalara Saygı-I: Prof. Dr. Fatma Sabiha KUTLAR OĞUZ'a Armağan, 3 (4), s. 84-123.

Kurnaz, Cemal – Tatçı, Mustafa (2001), *Mehmed Nâil Tuman Tuhfe-i Nâilî-Divan Şairlerinin Muhtasar Biyografileri*, Bizim Büro Yay., Ankara.

Mehmet Rifat (1308), *Mecâmiü'l-Edeb*, İstanbul.

Muallim Naci (2004), *Edebiyat Terimleri-Istılâhât-ı Edebiyye*, haz. M. A. Yekta Saraç, İstanbul.

Nazif (1300), *Tercüme-i Miftâhu'l-Bedâyi',* İstanbul.

Nev'îzade Atayî (2017), *Hadâikul-Hakaik fî Tekmileti'ş-Şakâik,* haz. Suat Donuk, C. 1, İstanbul.

Saraç, M. A. Yekta (2004), *Klâsik Edebiyat Bilgisi, Belâgat*, İstanbul.

Seyfî, *Nihâl-i Hayâl,* Kütahya Vahidpaşa İl Halk Kütüphanesi, 1566/2.

Solmaz, Süleyman (2005), *Ahdî ve Gülşen-i Şuarâsı,* Ankara.

Şafak, Yakup (1991), *Sürûrî'nin Bahrü'l-Ma'ârif'i ve Enîsü'l-'Uşşâk ile Mukayesesi*, AÜ, SBE, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Erzurum.

Tavukçu, Orhan Kemâl (2008), "Muvaşşah (Akrostiş)", *Kültür Tarihimizde Gizli Diller ve Şifreler,* Editörler: Emine Gürsoy Naskali-Erdal Şahin, İstanbul.

Topal, Ahmet (2017), *Klasik Türk Şiirinde Kaside-i Masnûa ve Nağzi'nin Masnû Kasideleri*, Fenomen Yay., Erzurum.

Tökel, Dursun Ali (2010), *Deneysel Yönüyle Divan Şiiri,* Ankara.

Usluer, Fatih (2013), "Muhitî", http://www.turkedebiyatiisimlersozlugu.com/ET.12.03.2020

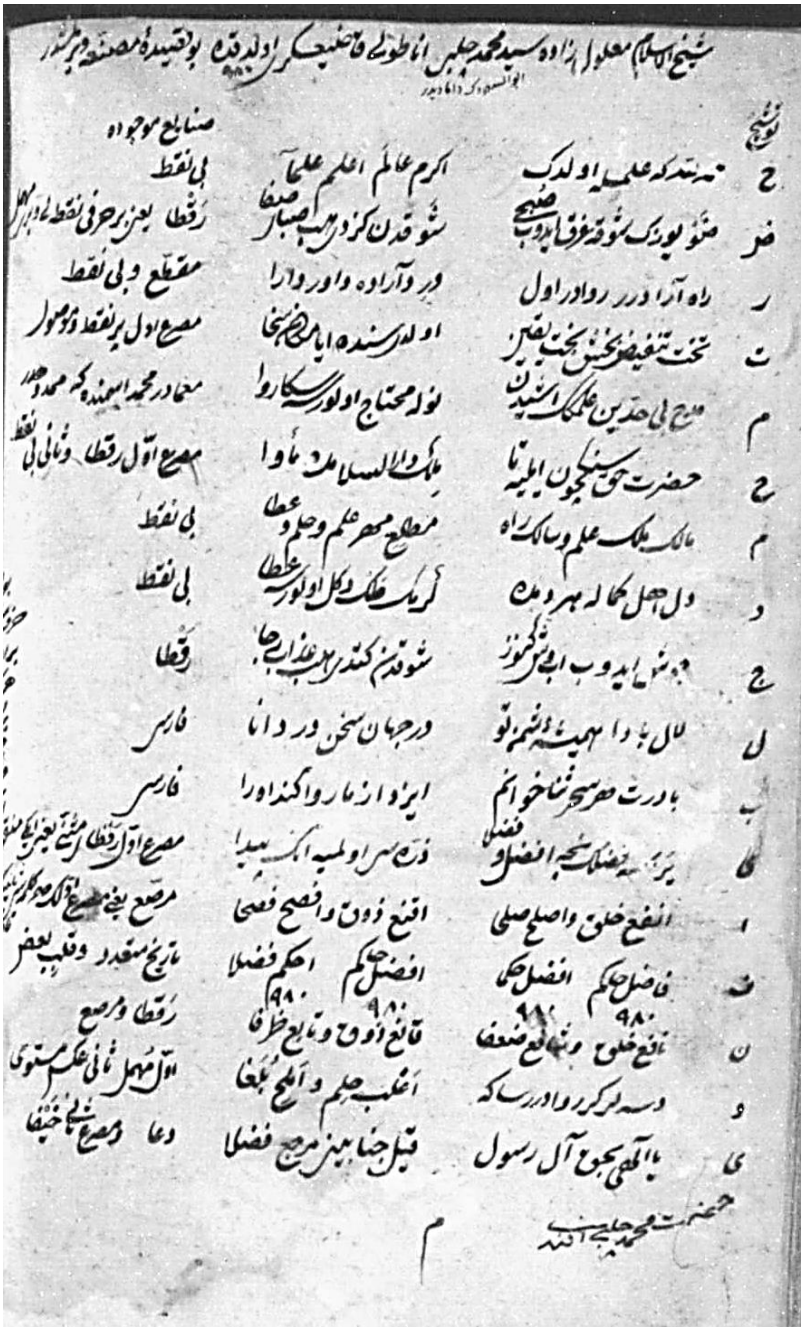

Atatürk Üniversitesi Seyfeddin Özege Kitaplığı

Agâh Sırrı Levend Yazmaları (ASL) 576

ALİ (MEHMED) SUAD'IN *MECMÛA-İ KEMÂL*'DEKİ HİKÂYELERİ

Ali (Mehmed) Suad's Short Stories in *Mecmûa-i Kemâl*

Servet TİKEN*

Öz

Ali Suad Türk edebiyatında şiir, hikâye, eleştiri ve seyahat türünde eserler veren, tercümelerinin yanı sıra dergi ve gazetelerde birçok konuda telif yazılar yayımlayan oldukça üretken bir kültür ve edebiyat adamıdır. Bir dönem Jön Türkler ile birlikte hareket eden Ali Suad, bazı eser ve yazılarında Mehmed Suad ve M. Suad imzalarını da kullanır.

Meşrutiyet'ten önce yaklaşık on beş yıl Mısır'da bulunan Ali Suad, burada Mülkiye'den arkadaşı Ali Kemâl ile bir araya gelir. Ali Kemâl tarafından 1 Haziran 1901'de Kahire'de yayımlanan *Mecmûa-i Kemâl*'de imzasız olarak hikâyeler kaleme alır. *Mecmûa-i Kemâl*'i Ali Kemâl'in yayımlamasından hareketle bu hikâyeler, Ali Kemâl'e ait olarak değerlendirilir. Oysa *Mecmûa-i Kemâl*'de yayımladığı hikâyelerinden ikisine 1905 yılında Kahire'de Mehmed Suad imzasıyla yayımladığı *Görülmüş Şeyler* adlı eserinde yer veren Ali Suad, Meşrutiyet'ten sonra ise bu hikâyelerinden birini Ali Suad imzasıyla İstanbul'da neşreder.

Akademik çalışmalarda Ali Kemâl'e ait olduğu değerlendirilen Ali Suad'ın *Mecmûa-i Kemâl*'deki hikâyeleri, Ali Suad'ın hayatına ve eserlerine bir katkı sunacaktır.

Anahtar Kelimeler: Hikâye, Ali (Mehmed) Suad, Ali Kemâl, *Mecmûa-i Kemâl.*

Abstract

Mehmed Suad is productive culture and literature man for Turkish literature who wrote many works literary such as poesy, short story, critic and travel writing. On the orher hand he wrote many articles for journals and magazines. Mehmed Suad for a short period took joint action with Young Turks, used Mehmed Suad and M. Suad signature as his pen name.

Before the Constitutional Monarchy announcement he lived in Egypt during fifteen years and he made friendship with Ali Kemâl who was his friend when they were student in Civil Service. He wrote some short stories for *Mecmûa-i Kemâl* which was published by Ali Kemâl in Cairo at 1

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Assoc. Prof. Dr., Ataturk University Faculty of Letters Department of Turkish Language and Literature,* servettiken@atauni.edu.tr

June 1901. He wrote his short stories in this journal unsigned and therefore these literary works were attributed to Ali Kemâl who was publishing *Mecmûa-i Kemâl.* These mentioned short stories then publishen in Mehmed Suad's *Görülmüş Şeyler* work which was published in 1905 at Cairo. However he republished these short stories in İstanbul with Ali Suad signature after the announcement of Constitutional Monarchy.

In this article, we will evaluate Ali Suad's short story writer aspect with the literary works published in *Mecmûa-i Kemâl*. By this way we hope to make contributions to the informations about Ali Suad's life and works.

Key words: Short Story, Ali (Mehmed) Suad, Ali Kemâl**,** *Mecmûa-i Kemâl.*

Giriş

Ali (Mehmed) Suad

Meşrutiyet döneminde devlet kademelerinde üstlendiği idarî görevleri, dergi ve gazetelerde yayımladığı yazıları, telif ve tercüme eserleriyle adını duyuran Ali Suad, verimli bir yazı hayatına sahip olmasına rağmen dikkatlerden uzak kalmış bir kişidir. Şiir, hikâye, deneme ve seyahat gibi edebiyatın çeşitli türlerinde ürünler veren ve bunları yaşadığı dönemin önemli gazete ve mecmualarında yayımlayan Ali Suad'ın edebî kimliği de kendisi gibi gölgede kalmıştır.

1869 yılında İstanbul'da dünyaya gelen Ali Suad, ilk tahsilinin ardından Gülhane Askerî Rüştiyesi'ne verilir. Rüştiye tahsilini Bursa Askerî Rüştiyesi'nde tamamlar. Mekteb-i Mülkiye'nin üç senelik idadî ve iki senelik yüksek kısmını bitirerek 1889'da mezun olur. Kısa bir süre memuriyette bulunduktan sonra Mısır'a gider. Kahire'de yaklaşık on beş yıl kalan Ali Suad, Meşrutiyet'in ilanından bir yıl sonra 1909'da İstanbul'a döner. Türkçe ve edebiyat öğretmenliği, mutasarrıflık, müdürlük, müfettişlik, vali vekilliği ve valilik gibi çeşitli görevlerde bulunan Ali Suad, emekli olduktan beş ay sonra 19 Eylül 1933 tarihinde İstanbul'da vefat eder.[1]

İstanbul'da, Anadolu'nun çeşitli yerlerinde ve bugün ülke sınırları içinde yer almayan Necid, Bağdat gibi bölgelerde resmî görevler üstlenen Ali Suad'ın Mekteb-i Mülkiye'de öğrencilik yaptığı yıllardan itibaren edebiyata ve sanata yönelik dikkat çekici bir ilgisi vardır. Meşrutiyet'ten sonra kısa bir süre Galatasaray Sultanisi'nde edebiyat öğretmenliği ve Çamlıca Kız Orta Mektebi'nde Türkçe öğretmenliği yapan Ali Suad, hayatının büyük bir bölümünü İstanbul dışında geçirmesine rağmen İstanbul'daki edebiyat muhitleriyle de bağını koparmaz. *Mekteb* mecmuasında 1894 yılında başlayan yazı hayatını *Âşiyan, Servet-i Fünûn, Halka Doğru, Tanin, Sabah,*

[1] Ali Suad hakkında yapılmış ayrıntılı biyografi çalışması için bk. Ali Birinci, *Tarihin Gölgesinde - Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât-*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001, s. 109-115.

Türk Yurdu, *Sırât-ı Müstakîm* ve *Sebilürreşad* gibi çeşitli gazete ve mecmualarda edebî içerikli yazılar, şiir ve hikâyelerle sürdürür.

Ara Nesil, Servet-i Fünûn ve Meşrutiyet dönemlerinin edebiyat iklimine katkılar sunan Ali Suad üzerine kıymetli çalışmalar yapılmış olsa da bu araştırmalarda bazı tereddütler ve karışıklıklar söz konusudur. Bunlardan ilki, Ali Suad'ın adıyla ilgilidir. Ali Suad'la ilgili çalışmalarda yazarın gerçek adının Mehmed Suad olduğu ileri sürülür. Ali Suad'ın hayatı ve eserleri hakkında ilk çalışmayı yaparak hakkında çok az bilgi bulunan bu muamma şahsiyeti tarih ve edebiyat araştırmacılarının istifadesine sunan Ali Birinci, yazarın Mehmed Suad ismiyle başladığı hayatına II. Meşrutiyet'ten sonra Ali Suad ismiyle devam ettiğini belirtir.[2] Şaban Ortak, Ali Suad'ın biyografisini verirken asıl adının Mehmed Suad olduğunu söyler.[3] Şaban Ortak'ın bu hükmü, Mülkiyelilerin 1889 mezunları arasında yazarın Mehmed Suad adıyla yer almasından kaynaklanır.[4] *Ara Nesil Edebiyatı Tarihi* adlı çalışmasında Ali İhsan Kolcu da Ali Suad'ın gerçek adının Mehmed Suad olduğunu ileri sürer.[5] Zekeriya Kurşun ise bu görüşlerin aksine yazarın gerçek adının Ali Suad olduğunu, yazarın Mehmed Suad adını Mısır'da bulunduğu yıllarda dönemin modası ve şartları dolayısıyla tercih ettiğini belirtir.[6]

Ali Suad'ın tespit edilebilen ilk eseri, "Mekteb-i Mülkiye mezunlarından Suad" imzasıyla yayımladığı bir çeviri eserdir.[7] Ali Suad'ın dergi ve gazetelerde imzasının görüldüğü ilk yazısı ise *Mekteb* mecmuasındadır. 1894 yılının hemen başında kaleme aldığı bu yazısında yazar, Ali Suad imzasını tercih etmiştir.[8] *Mekteb*'de yer alan diğer yazıları da Ali Suad imzasıyladır.

Ali Suad'ın Kahire'de bulunduğu yıllarda İstanbul'a gönderdiği diğer şiir ve hikâyeleri de yine Ali Suad imzasıyla yayımlanmıştır. 1898 ve 1899 yıllarında *Servet-i Fünûn*'un muhtelif sayılarında yayımlanan şiirleri Ali Suad imzasını taşımaktadır.[9] Ayrıca Meşrutiyet'in ilanının hemen sonrasında *Âşiyan*'da yayımlattığı şiir ve yazılarında da Ali Suad imzasını kullanmış ve imzasının yanında

---

[2] Birinci, Tarihin Gölgesinde -Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât-, s. 109.

[3] Şaban Ortak, *Milli Mücadelede İzmit Mutasarrıfı Ali Suad Bey ve Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1998, s. 1.

[4] Ali Çankaya, *Yeni Mülkiyeliler Tarihi* ve Mülkiyeliler, C. 3, Ankara 1968-1969, s. 379.

[5] Ali İhsan Kolcu, *Ara Nesil Edebiyatı Tarihi*, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2018, s. 1109.

[6] Zekeriya Kurşun, "Muamma Bir Meşrutiyet Aydını ve İki Eserinin Takdimi", Ali Suad, *Suriye, Irak, Necid ve Hicaz Seyahatlerim*, haz. Zekeriya Kurşun, Ali Okumuş, Taş Mektep Yayınları, İstanbul 2015, s. 16.

[7] Ali Birinci'nin tespit ettiği *Telhis-i İlm-i Servet* adlı bu eser, İstanbul'da 1305 (1890) yılında yayımlanır. bk. Kurşun, "Muamma Bir Meşrutiyet Aydını ve İki Eserinin Takdimi", s. 12.

[8] Ali Suad, "Muhsin Bey", *Mekteb*, N. 1, 30 Kânûn-ı Evvel 1309, s. 13-18.

[9] Servet-i Fünûn'da Ali Suad imzasıyla yayımladığı şiirler şunlardır: "Yalnız", N. 392, 3 Eylül 1314, s. 21-22, "Boğaziçi", N. 433, 17 Haziran 1315, s. 262, "Kötürüm Kız", N. 439, 29 Temmuz 1315, s. 359, "Sabah Olurken", N. 440, 5 Ağustos 1315, s. 375, "Mehtâba Karşı", N. 447, 23 Eylül 1315, s. 74.

Mısır ibaresine yer vermiştir.[10] Ali Suad'ın Meşrutiyet'in hemen sonrasında *Sırât-ı Müstakîm*'de yayımlanan yazısının altında da "Mısır, Ali Suad" ifadeleri bulunmaktadır.[11] *Âşiyan* ve *Sırât-ı Müstakîm*'deki imzaları, yazarın Mısır'da bulunduğu zaman zarfında İstanbul'a gönderdiği yazılarında Ali Suad ismini kullanarak Meşrutiyet'ten önceki tavrını sürdürdüğünü gösterir. Bu tercihleri, yazarın Meşrutiyet'in öncesinde ve Meşrutiyet yıllarında Ali Suad adıyla İstanbul edebiyat çevrelerinde varlık gösterdiğinin delilidir. Ayrıca yazarın yazı hayatına Ali Suad adıyla başladığını ortaya koyar.

Ali Suad'ın gerçek adının Mehmed Suad olduğu, yazarın hayatına tanıklık edenlere dayandırılarak da ileri sürülür. Ali İhsan Kolcu, Mülkiye'den arkadaşı Ali Kemâl'in Ali Suad'dan, Mehmed Suad diye söz ettiğini ifade eder.[12] Oysa Ali Kemâl, sıkça görüştüğü arkadaşlarından biri olan Ali Suad'ı, hatıralarında Suad adıyla zikreder. Ali Kemâl, "Mektebi ikmâl ettikten sonra Suad bir hizmet-i husûsiyye ile Mısır'a gitmişti. İlân-ı meşrutiyyeti müteakiben vatana döndü. Dîvâniye ve Kerkük mutasarrıflıklarında bulundu. Hâlâ gazetelerimize zaman zaman yazılar yazar. Fikren de hulken de mektepte iken olduğu gibi nezihtir, mu'tekiddir; lâkin batîdir."[13] ifadeleriyle anlatır. Ahmed Bedevî Kuran da Ali Suad'dan, Suad diye söz eder. Kuran, Ali Suad'ın Kahire dönemindeki faaliyetlerini anlatırken onu "Prens Tosun Cemil Bey'in daire müdürü Suad Bey"[14] diye anar. Mizancı Murad, hatıralarında Ali Suad'dan "Cemil Paşa'nın işlerine nezâret eden Suad Bey"[15] diye söz eder. Halit Ziya ise hatıralarında Ali Suad'dan bahsederken "Mekteb-i Mülkiye'den mezun olduktan sonra şiirleri ve küçük nesirleri görülmeye başlayan Ali Suad"[16] sözlerine yer verir. Böylelikle Ali Suad'ın yaşadığı döneme ve onun hayatına tanıklık edenlerin yazarı Mehmed Suad diye değil Suad ya da Ali Suad adıyla andıkları görülür.

Ali Suad'ın gerçek adının Mehmed Suad olduğu düşüncesi, yazarın yaklaşık on beş yıl ikâmet ettiği Mısır'da Mehmed Suad adını tercih etmesinden kaynaklanır. Çünkü Ali Suad Mısır'da bulunduğu yıllarda İstanbul'a gönderdiği şiir ve yazılarında Ali Suad imzasını tercih ederken Mısır'da yayımladığı eserlerde Mehmed Suad adını kullanmayı yeğler.[17] Bu doğrultuda bir tercih olarak Ali Suad'ın

---

[10] Ali Suad'ın *Âşiyan*'da görülen son imzası "Yâd-ı Baid" adlı şiiriyledir: Ali Suad, "Yâd-ı Baid", *Âşiyan*, N. 25, 12 Şubat 1324, s. 371.

[11] Ali Suad, "Hikmet-i İslâm", *Sırat-ı Müstakîm*, N. 18, 11 Kânûn-ı Evvel 1324, s. 279-281.

[12] Kolcu, *Ara Nesil Edebiyatı*, s. 1109.

[13] Ali Kemâl, *Ömrüm*, haz. M. Kayahan Özgül, Cümle Yayınları, Ankara 2016, s. 58.

[14] Ahmed Bedevî Kuran, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012, s. 229.

[15] Mizancı Murad, *Mücahede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, haz. Sabahattin Çağın, Faruk Gezgin, Nehir Yayınları, İstanbul 1994, s. 112.

[16] Halit Ziya Uşaklıgil, *Kırk Yıl*, haz. Nur Özmel Akın, Özgür Yayınları, İstanbul 2014, s. 526.

[17] Ali Suad'ın Kahire'de Mehmed Suad adıyla yayımladığı ilk eseri 1905 yılında *yayımladığı Görülmüş Şeyler* adlı hikâye ve yazılarını ihtiva eden kitabıdır. İkincisi ise 1317 (1905-1906) tarihli J.B.L. Jacques

Kahire'de yayımlanan *Türk* gazetesinde yer alan bir hikâyesinde ise "M. Suad" imzasını kullandığı görülür.[18] Bunun yanı sıra Ali Suad'ın Kahire'de yayımlanan *Mecmûa-i Kemâl*'deki hikâyeleri ise imzasızdır.[19] Mısır'da, Jön Tük neşriyatının hâkim olduğu bir dönemde bulunan Ali Suad'ın buradaki yazılarını; Mehmed Suad ve M. Suad imzasıyla ya da imzasız olarak kaleme alması dönemin şartlarının bir yansımasıdır. Bu tercihler, yazarın sakıncalı olarak görülen dönemin muhalif edebiyat ve siyaset ikliminde kendini gizleme gereği hissettiği yorumunu kuvvetlendirir.

Mecmûa-i Kemâl'deki Hikâyeleri

Ali Suad'ın hayatının en fazla meçhul kalmış dönemi Mısır'da bulunduğu yıllardır. Ali Birinci'nin tespitiyle en geç 1894 yılı sonunda İstanbul'daki vazifesini terk ederek Mısır'a giden Ali Suad, Kahire'de Hidiv ailesinden ve Şûrâ-yı Devlet âzâsından Cemil Tosun Paşa'nın daire müdürü olur. Uzun yıllar bu vazifesini sürdüren Ali Suad, Ağustos 1909'da devlet hizmetine girebilmek arzusuyla İstanbul'a döner.[20] Ali Suad'ın hangi sebeplerle İstanbul'dan ayrıldığına yönelik kesin bir kanaat oluşturacak bilgi mevcut değildir. Zekeriya Kurşun, Ali Suad'ın Mısır'da Jön Türklerle mesafeli olduğuna dikkat çeker. Ali Suad'ın pragmatik bir genç olduğu yorumunu yaparak iyi derecede Arapça ve Fransızca bilen bu hariciyecinin Kahire'ye gidişinde daha iyi ekonomik şartlara kavuşma arzusunun etkili olduğunu söyler.[21] Ancak Ali Suad'ın Kahire'ye neden gittiği tam olarak bilinmese de İstanbul'daki siyasal iklimden pek memnun olmadığı görülür. Hürriyetçi fikirlerinden dolayı tutuklu olan arkadaşı Ali Kemâl'i cesaret göstererek sıkça ziyarete gidişi bunun örneğidir. Ali Kemâl, Ali Suad'ın da aralarında bulunduğu mektep arkadaşlarının kendisini ziyaret etmelerini hatıralarında şöyle anlatır: "Bir aralık odamız, o girîve-i zucret, bir mahfel-i edeb şeklini almıştı. Hele Reşid, Sâmi, Suad, Sermet ve Fehim gibi samimî arkadaşlarımız o mahfelin dâimî müdavimlerinden idiler. Mektepten imtihanlarını bitirdikten sonra hemen her gün bize uğrarlardı. Bu içtimalarda edebiyattan, hâttâ siyâsîyattan bile bî-pervâ bahsederdik; Zaten doluya tutulmuş olduğumuz için yağmurdan korkmuyorduk. Arkadaşlarımız da cesaret gösteriyorlardı."[22]

Ali Suad'ın Mısır'a gittikten sonra Jön Türkleri desteklediği görülür. Kendisinden üç dört yıl sonra Kahire'ye gelen Jön Türk hareketinin güçlü ismi, aynı zamanda Mekteb-i Mülkiye'den hocası Mizancı Murad'ın bir dönem yanında yer

---

Baron Rousseaux, *Bağdad'dan Haleb'e Arabistan Seyahati*" adlı tercümesidir. bk. Birinci, *Tarihin Gölgesinde -Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât-*, s. 128-129.

[18] M. Suad, "Babam", *Türk*, N. 72, 16 Mart 1905, s. 4.

[19] Ali Suad'ın imzasız olarak yayımladığı bu hikâyeler; "Şefika" "Hacı Baba" ve "Nil Kenârında" adlı hikâyeleridir.

[20] Birinci, Tarihin Gölgesinde -Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât-, s. 110.

[21] Kurşun, "Muamma Bir Meşrutiyet Aydını ve İki Eserinin Takdimi", s. 16.

[22] Ali Kemâl, *Ömrüm*, s. 185.

alır. Bu yakınlığı anlatırken Mizancı Murad hatıralarında Ali Suad'dan övgüyle bahseder: "En çok manen istifade ettiğim, Cemil Paşa'nın işlerine nezâret eden Suad Bey'dir. Kendisi Mekteb-i Mülkiye'den çıkma en seçkin ve en sevdiğim talebeden biridir. Fikir ahlakının hususî cevherinden dolayı hükûmet memuriyetine hususî işleri tercih etmiş bir aydındır. Pek vazifesever olduğu için, Cemil Paşa'nın işleriyle ilgisi olmayan bizim mesaimize alenî bir şekilde katılmadı. Neşriyatımıza iştirak etmezdi. Lakin gurbette hizmet ve teselliye muhtaç kalmış pedere, fedakâr ve vazifesever bir evlat tarafından ne yapılmak lazım ise Suad Bey benim hakkımda onu esirgemedi."[23]

Mizancı Murad'ın alenî bir şekilde Jön Türk neşriyatında yer almadığını söylediği Ali Suad'ın Kahire'de kısa bir süre Jön Türklerle birlikte hareket ettiği ancak aralarında çıkan bir anlaşmazlık sonrasında Cemiyet'ten uzaklaştığı görülür. Ali Suad, 1897 yılında Osmanlı sarayının Jön Türklerle yaptığı *Kânun-ı Esâsî* gazetesinin kapatılması pazarlığında Cemiyet'i temsil eden heyetin içinde yer alır. Saray'dan alınan paranın Cemiyet üyelerine taksimi hususunda çıkan anlaşmazlık üzerine Ali Suad, Cemiyet'ten ayrılır.[24] Ali Suad ve Cemiyet üyeleri arasındaki maddi anlaşmazlığı İshak Sükûti, "Parayı Rauf kurtardı. İki yüz lirayı o aldı. Reşid Bey de üç yüz lirasından vazgeçmedi. Doktor Hazım'ın kırk lirası Hoca Kadri ile Salih'in yanında teslim edildi. Milo'nun parası da gönderildi. Suad'a altmış lira kadar verilecekti. O paraları alamayınca Reşid'e, Rauf'a kızacağına Cemiyet'e küstü."[25] sözleriyle bir mektubunda anlatır.

Mısır yıllarında Ali Suad'ın yakınlık kurduğu bir başka kişi Mekteb-i Mülkiye'den arkadaşı Ali Kemâl'dir. Dostlukları uzun yıllar öncesine dayanan iki arkadaşı, Kahire'de Ali Kemâl tarafından çıkarılan *Mecmûa-i Kemâl* bir araya getirir. Mecmua, "üç ayda bir neşrolunur risâle-i se-mâhdır" ibaresiyle çıksa da Haziran 1901 tarihinde sadece tek sayı yayımlanabilir. Yazılarında ve eserlerinde "Suad", "M Suad" ve "Mehmed Suad" imzalarını kullanan Ali Suad, *Mecmûa-i Kemâl*'de ise hikâyelerini imzasız olarak yayımlar. Bu durum, yazarın adı ile ilgili tereddütlere yeni bir karışıklığı ekler. Ali Suad'a ait imzasız hikâyelerin Ali Kemâl'e ait olduğu hatasına zemin hazırlar. Ali Suad'ın *Mecmûa-i Kemâl*'deki imzasız hikâyelerinin Ali Kemal'e ait olduğu yanılgısı, Ali Kemâl ile ilgili yapılan ilk ve en kapsamlı çalışma olan A. Fikret Kılıç'ın yüksek lisans tezinde yer alır. Tezde Ali Suad'ın *Mecmûa-i Kemâl'*deki "Şefika", "Hacı Baba" ve "Nil Kenârında" başlıklı hikâyeleri Ali Kemâl'e ait gösterilir.[26] Bu yanılgı daha sonra Ali Kemâl ile ilgili yapılan çalışmalarda da devam eder. Ali İhsan Kolcu'nun Ali Kemâl'in bütün

[23] Mizancı Murad, Mücahede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri, s. 112-113.

[24] Birinci, Tarihin Gölgesinde -Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât-, s. 111.

[25] Kuran, Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele, s. 239.

[26] A. Fikret Kılıç, *Ali Kemâl'in Gazete ve Mecmualardaki Kültür-Edebiyat-Sanat Yazıları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1989, s. 20-27.

şiirlerini ve hikâyelerini konu edinen çalışmasında da Ali Suad'a ait bu hikâyeler, Ali Kemâl'e ait olarak değerlendirilir.[27]

Ali Suad, *Mecmûa-i Kemâl*'deki "Hacı Baba" adlı hikâyesini daha sonra Kahire'de Mehmed Suad imzasıyla 1905 yılında yayımladığı *Görülmüş Şeyler* adlı eserine "Müezzin Baba" başlığıyla dâhil eder.[28] Ali Suad hikâyesinin ikinci kez yayımlarken bazı kelime ve cümlelerde değişikliğe gitmiş, hikâyenin sonuna da eklemeler yapmıştır. Ali İhsan Kolcu'nun "Ali Kemâl'de her zaman bir Müslüman ruhaniyeti vardır. Bunu çocukluğundan, babası ile birlikte gittiği Süleymaniye Camiindeki ibadet ve mesaisine bağlamak yerinde olur."[29] diye yorumladığı bu hikâye, Ali Suad'ın çocukluk yıllarından izler taşır. Hikâyede Hacı Baba diye anılan müezzinin bembeyaz elbisesiyle minarede bütün insanlara, dağlara, denizlere ve gökyüzüne Allah'ın büyüklüğünü haykırması etkileyici bir dille sunulur:

"Cihân-ı letâfet, hevâ-yı simin içinde maî bir mehtâb ile süslendiği geceler, o güzel kubbeden guyâ bir nûr-ı zaid tezâhür eder, donuk güneşten ince bir örtü içinde saklı bir mâh-ı diğer hâlini alırdı. O vakit nûr-ı kamerden yeni bir kisve-i sabahat giymiş Hacı Baba minarede etrafa, bütün evlere, insanlara, dağlara, denizlere, semâlara, bütün… bütün bu kâinata ekberiyet-i Hudâ ile feth-i dehân-ı hitâbet ederken bülbülleri derin bir sükût içinde onu dinlerlerdi…"[30]

Hikâyenin daha sonra *Görülmüş Şeyler*'deki yayımında eklenen bölümde ise Hacı Baba'nın kendisinden sonraki müezzinler için caminin hemen yanında bir ikametgâh yapması ve bütün parasını bunun için vakfettiği anlatılır:

"… câmi ile yan yana, fakat pek şirin bir mesken binâ ederek onu kendisinden sonra gelecek müezzinlere ikâmetgâh olmak üzere vakf etmişti. Evin hitâmına pek az kaldığı esnâda bir sabahleyin dülgerlerle beraber çalışırken gördüm. Mülâtefe yollu evin ne renkte boyatacağını sordum. Safdilâne bir tarz-ı sâde ile parası bittiğini ve ne vakit eline para geçerse boyatmak kolayı olduğunu söyledi…"[31]

Mecmûa-i Kemâl'de Ali Suad'a ait hikâyelerden biri de "Nil Kenârında" başlığını taşır. Yazar, bu hikâyesini İstanbul'a döndükten sonra Ali Suad imzasıyla *Servet-i Fünûn*'da aynı başlıkla yayımlamıştır.[32] Ali Suad, *Mecmûa-i Kemâl*'de hikâyesinin sonunda 15 Nisan 1899 tarihine yer verirken *Servet-i Fünûn*'da ise Mısır, Haziran 1904 tarihini vermiştir. Bunlar da Ali Suad'ın hikâyelerini zaman içinde yeniden ele aldığını gösterir. Zira bu hikâyesini de yeniden yayımlarken kelime ve cümlelerinde bir takım değişiklikler yapmıştır.

---

[27] Ali İhsan Kolcu, *Ali Kemal Bütün Şiirleri & Bütün Hikâyeleri*, Salkım Söğüt Yayınevi, Erzurum 2018, s. 101-109, Kolcu, *Ara Nesil Edebiyatı Tarihi*, s. 191-192.

[28] Mehmed Suad, "Müezzin Baba", *Görülmüş Şeyler*, Türk Matbaası, Kahire 1905, s. 3-5.

[29] Kolcu, Ali Kemal Bütün Şiirleri & Bütün Hikâyeleri, s. 17.

[30] İmzasız, "Hacı Baba", *Mecmûa-i Kemâl*, Cüz 1, Sene 1, 1 Haziran 1901, s. 166.

[31] Mehmed Suad, "Müezzin Baba", *Görülmüş Şeyler*, Türk Matbaası, Kahire 1905, s. 5.

[32] Ali Suad, "Nil Kenârında", *Servet-i Fünûn*, N. 1058, 1 Eylül 1327, s. 416-417.

Ali Suad, "Nil Kenârında" başlıklı hikâyesini *Mecmûa-i Kemâl*'de yayımlamasından daha önce *Mekteb*'de yine "Nil Kenârında" adıyla bir de şiir yayımlamıştır. Başlıkları aynı olan bu iki metin muhteva açısından da ortak özellikler taşır. Hem şiirde hem de hikâyede Nil vadisinde duyulan yalnızlık ve özlem işlenir. Ali Suad'ın daha sonra hikâyesinde işlediği duyarlıklar, *Mekteb*'deki şiirine şu mısralarla yansır:

"Gönlümün ıztırâb u şâdîsi
Oldı şimdi şu Nîl vâdîsi
Bu çölün âlem-i serâbından
Görünür sevdiğimle hâdîsi

İnfilâk-ı seher zamânında
Bu yerin mâvî âsumânında
Bir sükûnet hafî hafî dolaşır
Per ururNîlin âşiyânında
…
Bir küçük kârbân güzâr etti
Gönlüme nâleler nisâr etti
Âba aks eyliyordu nûr-ı kamer
Hepsi rüyâ gibi geçip gitti

Bir sadâ-yı nihân-ı dil-perver
Sanki ol kârbâna bir rehber
Uçtu geldi sımâh-ı rikkatime
Ne diyordu? Yâ leyl yâ leyl"[33]

Önce *Mecmûa-i Kemâl*'de imzasız olarak, daha sonra *Servet-i Fünûn'*da Ali Suad imzasıyla yayımladığı "Nil Kenârında" adlı hikâyesinde ise Kahire günlerine dair izlenimlerini ve hissiyatını şu ifadelerle sunar:

[33] Ali Suad, "Nil Kenârında", *Mekteb*, N. 8, 7 Nisan 1310, s. 294.

"Hep bir hâl-i sükûn, bir türlü azamet, yalnız bir tarz-ı lâ-kaydî ile sessiz sedâsız altı senedir saha-i nazarımdan göçüp giderek, fevezânıyla ovaları saî ettikçe altın başaklar, gümüş kozalar, ipekli ağaçlar yetiştiren Nil'in kimsesiz, hicrî sahil-i hazininde durmuş kalmıştım…. Oh… Ne kadar da yalnızdım. Gâh yakıcı bir güneşin altında mesâi-yi yevmiyesini ikmâli düşünen, gâh dilsiz lâ-kayd bir esmerin eteklerinde gözleri dalarak yorulmuş, ezilmiş bir hüzn-i derûn ile kendinden geçen günlerimin hepsinden bir kâffe-i hâtırât-ı yek-renginden âzâde bir boşluk içinde kaldım."[34]

Ali Suad'ın "Nil Kenârında" başlıklı hikâyesi ve aynı başlıklı şiiri biyografisi için de dikkat çekici bilgiler sunar. Ali Suad'la ilgili çalışmalarda Ali Suad'ın Mısır'a gidiş tarihi hakkında kesin bir kanaat bulunmaz. Ali Suad'ın biyografisini detaylı olarak sunan Ali Birinci de "en geç 1894 sonu" diyerek ihtiyatlı bir tahminde bulunur. Bu bakımdan *Mekteb*'de yayımlanan şiiri, Ali Suad'ın Mısır'a gidiş tarihi için bir yoruma imkân verir. Kahire günlerine dair duyarlıklarının yansıdığı bu şiirin yayım tarihinden hareketle Ali Suad'ın Nisan 1894'den önce Mısır'da bulunduğu tahmin edilebilir. *Mecmûa-i Kemâl*'de yayımlanan hikâyenin sonundaki 15 Nisan 1899 tarihi ve yazarın hikâyede altı senedir Nil vadisinde bulunduğunu söylemesi ise Ali Suad'ın Mısır'a daha erken bir tarihte en geç 1893 yılında gitmiş olabileceğini düşündürür.

Ali Suad'ın *Mecmûa-i Kemâl*'de yayımlanan bir başka hikâyesi ise "Şefika" başlığını taşır. Bu hikâyede yazar, kocasının boşadığı genç bir kadın olan Şefika'nın hüznünü ve merhametini işler. Evli oldukları müddetçe Şefika'ya kötü davranan ve onu boşayan Rifat, boşandıktan bir süre sonra vereme yakalanır ve hastaneye yatırılır. Bunu işiten Şefika, eski kocası için hazırladığı çamaşırları gelinlik bohçasına sararak hastaneye götürür. Ara Nesil ve Servet-i Fünûn hikâyesinde örneklerine sıkça rastlanılan hastalık, kırgınlık ve merhamet temalarının yer aldığı hikâyede Şefika'nın iç dünyası şu ifadelerle sunulur:

"Rifat'ın teverrüm ederek hastahâneye gittiğini ilk işittiği zaman ona, onun artık solması lazım gelen çehre-i şirin-i şebâbına o kadar acıdı ki, rûhuna güya ondan sarî maraz-ı elemle hastalandı. Çünkü hâlâ onu, o artık yabancı olmuş adamı dünyada kendisine en yakın, en âşinâ, en merbût bir vücûd olarak tevehhüm ediyordu. Ona çok.. Pek çok acıdı. Onun her vakit güzel bulduğu hayâline ağladı…"[35]

Ali Suad'ın *Mecmûa-i Kemâl*'de yayımladığı "Şefika" adlı hikâyesinden beş yıl önce *Mekteb*'de Ali Suad imzasıyla kaleme aldığı "Şefika'nın Bayramı"[36] adlı bir hikâyesi de vardır. Yazarın *Mekteb'*deki hikâyesi, *Mecmûa-i Kemâl*'dekiyle aynı olmamakla birlikte her iki hikâyede de ortak duyarlılıklar söz konusudur. Bu durum,

[34] İmzasız, "Nil Kenârında", *Mecmûa-i Kemâl*, Cüz 1, Sene 1, 1 Haziran 1901, s. 166-167.
[35] İmzasız, "Şefika", *Mecmûa-i Kemâl*, Cüz 1, Sene 1, 1 Haziran 1901, s. 163.
[36] Ali Suad, "Şefika'nın Bayramı", *Mekteb,* N. 7, 24 Mart 1310, s. 299-306.

Ali Suad'ın Ara Nesil'in hâkim edebî anlayışını Mısır'da kaleme aldığı hikâyesinde de devam ettirdiğini gösterir.

Sonuç

Ali Suad, telif ve tercüme eserleri, gazete ve mecmulardaki şiir, hikâye ve çeşitli konulardaki yazılarıyla Türk kültür hayatına katkıda bulunmuştur. Mekteb-i Mülkiye'den mezun olduktan sonra başlayan yazı hayatını ömrünün son yıllarına kadar sürdürmüştür.

Hayatının bir devresini Mısır'da geçiren Ali Suad, Jön Türklerin hâkim olduğu bu bölgede ihtiyatlı davranmayı tercih etmiştir. Mısır firarileri arasında Mülkiye'den hocası Mizancı Murad ve yine Mülkiye'den arkadaşı Ali Kemâl ile yakınlık kurması dikkat çekicidir. Ali Suad'ın bu yakınlıklarının ortak paydası muhalif düşüncelerden ziyade Mülkiyelilik eksenlidir. İhtiyatlı tavrı ve devrin siyasal iklimi dolayısıyla Ali Suad, Mısır'daki neşriyatında adını gizlemeyi tercih etmiştir. Bu dönemlerde Mehmed Suad ve M. Suad imzasıyla ya da imzasız olarak eserler yayımlaması ise hem adıyla hem de eserleriyle ilgili bazı karışıklıklara sebep olmuştur.

Ali Suad ile ilgili karışıklıklar, Ali Kemâl'i konu edinen araştırmalara da yansımıştır. *Mecmûa-i Kemâl*'in müessisinin Ali Kemâl olmasından hareketle araştırmacılar mecmuada bulunan şiir, hikâye ve yazıların bütününü Ali Kemâl'e atfetmişlerdir. Böylelikle Ali Suad'ın mecmuadaki imzasız hikâyeleri de Ali Kemâl'in hikâyeleri olarak değerlendirilmiştir. *Mecmûa-i Kemâl*'de bu hikâyelerin yanı sıra Ali Kemâl imzası bulunmayan ancak Ali Kemâl'in şiiri olarak değerlendirilen "Yâreler"[37] başlıklı şiire de bu nazarla ihtiyatla yaklaşmak gerekir. Yine mecmuadaki "Şiirimiz, Şairlerimiz"[38] adlı yazı da Ali Kemâl'in tek başına kaleme almadığı bir makaledir. Bu doğrultuda *Mecmûa-i Kemâl*'i, Ali Kemâl'in tek başına değil, Ali Suad ile birlikte çıkardığını söylemek daha yerindedir.

Edebiyat ve tarih araştırmacılarının istifadesine Ali Birinci tarafından sunulan Ali Suad'ın hayatı ve eserlerine küçük bir katkı olarak görülebilecek bu çalışma, Ali Suad'ın bütün eserlerini ikmâl etme iddiasını taşımamaktadır. Ali Suad'ın *Mecmûa-i Kemâl*'deki imzasız hikâyelerinin Ali Kemâl'e ait olmadığı ifade edilerek Ali Kemâl ile ilgili yapılacak araştırmalara bir katkı sunulmaya çalışılmıştır.

---

[37] İmzasız, "Yâreler", *Mecmûa-i Kemâl*, Cüz 1, Sene 1, 1 Haziran 1901, s. 194.

[38] Ali Kemâl, mecmuada bu yazının altında şöyle bir açıklama yapar: "Bu makalenin kısm-ı târîhisi taraf-ı âcîzânemden yazıldı, kısm-ı bâkisi –ki tarz-ı âhir-i edebimize taalluk eder- zümre-i müteceddidinden bir şâir-i şâbbımızın kaleminden çıktı…", Ali Kemâl, "Şiirimiz, Şairlerimiz", *Mecmûa-i Kemâl*, Cüz 1, Sene 1, 1 Haziran 1901, s. 169.

Kaynakça

Ali Kemâl, "Şiirimiz, Şairlerimiz", *Mecmûa-i Kemâl*, Cüz 1, Sene 1, 1 Haziran 1901, s. 169.

Ali Kemâl, *Ömrüm*, haz. M. Kayahan Özgül, Cümle Yayınları, Ankara 2016, s. 58.

Ali Suad, "Boğaziçi", *Servet-i Fünûn,* N. 433, 17 Haziran 1315, s. 262,

Ali Suad, "Kötürüm Kız", *Servet-i Fünûn,* N. 439, 29 Temmuz 1315, s. 359,

Ali Suad, "Mehtâba Karşı", *Servet-i Fünûn*, N. 447, 23 Eylül 1315, s. 74.

Ali Suad, "Sabah Olurken", *Servet-i Fünûn,* N. 440, 5 Ağustos 1315, s. 375,

Ali Suad, "Hikmet-i İslâm", *Sırat-ı Müstakîm*, N. 18, 11 Kânûn-ı Evvel 1324, s. 279-281.

Ali Suad, "Muhsin Bey", *Mekteb,* N. 1, 30 Kânûn-ı Evvel 1309, s. 13-18.

Ali Suad, "Nil Kenârında", *Mekteb,* N. 8, 7 Nisan 1310, s. 294.

Ali Suad, "Nil Kenârında", *Servet-i Fünûn*, N. 1058, 1 Eylül 1327, s. 416-417.

Ali Suad, "Şefika'nın Bayramı", *Mekteb,* N. 7, 24 Mart 1310, s. 299-306.

Ali Suad, "Yâd-ı Baid", *Âşiyan*, N. 25, 12 Şubat 1324, s. 371.

Ali Suad,"Yalnız", *Servet-i Fünûn*, N. 392, 3 Eylül 1314, s. 21-22,

Birinci, Ali, *Tarihin Gölgesinde -Meşâhir-i Meçhûleden Birkaç Zât-*, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.

Çankaya, Ali, *Yeni Mülkiyeliler Tarihi ve Mülkiyeliler*, C. 3, Ankara 1968-1969.

İmzasız, "Hacı Baba", *Mecmûa-i Kemâl*, Cüz 1, Sene 1, 1 Haziran 1901, s. 166.

İmzasız, "Nil Kenârında", *Mecmûa-i Kemâl*, Cüz 1, Sene 1, 1 Haziran 1901, s. 166-167.

İmzasız, "Şefika", *Mecmûa-i Kemâl*, Cüz 1, Sene 1, 1 Haziran 1901, s. 163.

İmzasız, "Yâreler", *Mecmûa-i Kemâl*, Cüz 1, Sene 1, 1 Haziran 1901, s. 194.

Kılıç, A. Fikret, *Ali Kemâl'in Gazete ve Mecmualardaki Kültür-Edebiyat-Sanat Yazıları*, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1989,

Kolcu, Ali İhsan, *Ali Kemal Bütün Şiirleri & Bütün Hikâyeleri*, Salkım Söğüt Yayınevi, Erzurum 2018.

Kolcu, Ali İhsan, *Ara Nesil Edebiyatı Tarihi*, Salkımsöğüt Yayınları, Erzurum 2018.

Kuran, Ahmed Bedevî, *Osmanlı İmparatorluğunda İnkılâp Hareketleri ve Millî Mücadele*, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul 2012.

Kurşun, Zekeriya, "Muamma Bir Meşrutiyet Aydını ve İki Eserinin Takdimi*", Ali Suad, Suriye, Irak, Necid ve Hicaz Seyahatlerim*, haz. Zekeriya Kurşun, Ali Okumuş, Taş Mektep Yayınları, İstanbul 2015, s. 9-33.

M. Suad, "Babam", *Türk*, N. 72, 16 Mart 1905, s. 4.

Mehmed Suad, "Müezzin Baba", *Görülmüş Şeyler*, Türk Matbaası, Kahire 1905, s. 3-5.

Mehmed Suad, "Nil Kenârında", *Görülmüş Şeyler*, Türk Matbaası, Kahire 1905, s. 54-57.

Mizancı Murad, *Mücahede-i Milliye Gurbet ve Avdet Devirleri*, haz. Sabahattin Çağın, Faruk Gezgin, Nehir Yayınları, İstanbul 1994.

Ortak, Şaban, *Milli Mücadelede İzmit Mutasarrıfı Ali Suad Bey ve Faaliyetleri*, Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Erzurum 1998.

Uşaklıgil, Halit Ziya, *Kırk Yıl*, haz. Nur Özmel Akın, Özgür Yayınları, İstanbul 2014.

İŋEN Mİ YOKSA *İGEN* Mİ?

Is It *İŋen* Or *İgen*?

Erkan SALAN*

Öz

Eski Anadolu Türkçesinde miktar bildiren ve özellikle "çok" anlamında kullanılan sözcük veya ifadelerin zenginliği dikkat çekicidir. *ʿaẕīm, bol, delim, çoḳ, ġāyet / be-ġāyet / ġāyetde, gey, ḫaylī, iŋen / iŋende, ḳatı, köp, üküş, yavlaḳ, ziyāde* gibi çeşitli sözcüklerin "çok" anlamında miktar zarfı olarak kullanımlarına pek çok eserde rastlanmıştır. Bununla birlikte adı geçen dönemle ilgili dil incelemelerine ve metin neşirlerine bakıldığında hem *iŋen* (> *iŋende/iŋen daḫı*) hem de *igen* (> *igende/igen daḫı*) biçiminde iki (genişlemiş biçimleriyle altı) farklı yapı göze çarpar. Eski Anadolu Türkçesinde *iŋen* ve *igen* biçiminde iki farklı yapının bulunup bulunmadığı ve eğer *iŋen* ve *igen* şeklinde okunan sözcük tek bir biçimse hangisinin doğru olduğu çözüme muhtaç bir sorundur. Bu bakımdan *iŋen* sözcüğünü ele alan çalışmayla mezkûr dönemde *iŋen* biçiminin kullanıldığı, aynı sözcük için *igen* şeklinde yapılan okumaların sözcüğün kullanımı ve tarihî gelişimiyle bağdaşmadığı ve *iŋen*'in Karahanlı Türkçesinde de kullanımına rastlanan *eŋ* / *iŋ* "en, daha, pek" sözcüğünün pekiştirme işlevli {+en} ekiyle genişletilmiş biçimi olabileceği ortaya çıkan tespitlerdir.

Anahtar Sözcükler: Eski Anadolu Türkçesi, *iŋen*, *igen*, yazı çevirimi, köken.

Abstract

The richness of words or expressions that can be used in the meaning of "very" in Old Anatolian Turkish is remarkable. Various words such as *ʿaẕīm, bol, delim, çoḳ, ġāyet / be-ġāyet / ġāyetde, gey, ḫaylī, iŋen/iŋende, ḳatı, köp, üküş, yavlaḳ, ziyāde* are used as quantity adverb in the meaning of "very" in many works. However, when looking at the language examinations and text publications related to the stated period, two (six in expanded forms) different structures in the form of *iŋen* (> *iŋende* / *iŋen daḫı*) and *igen* (> *igende* / *igen daḫı*) are visible. Whether there are two different structures in *iŋen* and *igen* form in Old Anatolian Turkish and if the word read as *iŋen* and *igen* is a single form, which one is right is a problem that needs a solution. In this regard, it is revealed in

* Doç. Dr., Aydın Adnan Menderes Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Assoc. Prof. Dr., Aydın Adnan Menderes University Faculty of Letters Department of Turkish Language and Literature,* esalan@adu.edu.tr

this study that the form of *iŋen* is used in stated period, the readings made in the form of *igen* for the same word are incompatible with the use and historical development of the word and the word studied can be expanded with the reinforcement function {+en} suffix of the word *eŋ* / *iŋ* "more, very, quite" which is also used in Karakhanid Turkish.

Keywords: Old Anatolian Turkish, *iŋen*, *igen*, transcription, etymon.

Giriş

Eski Anadolu Türkçesinde miktar bildiren ve özellikle "çok" anlamında kullanılan sözcük veya ifadelerin zenginliği dikkat çekicidir. *artuḳ, ʿaẕīm, delim, çoḳ, ġāyet/be-ġāyet, gey, ḫaylī, iŋen/iŋende, ḳatı, köp, üküş, yavlaḳ, ziyāde* gibi çeşitli sözcüklerin "çok" anlamında miktar zarfı olarak kullanımlarına birçok eserde rastlanmıştır (Ergin, 1998: 262; Turan, 2000: 86-89; Köktekin, 2008: 111-112; Akar, 2018: 154-155). Ancak bunların bir kısmı (*çoḳ, iŋen, gey* gibi) sık kullanılırken bir kısmı (*köp, üküş, yavlaḳ* gibi) oldukça seyrektir. Bununla birlikte *çoḳ* biçiminin diğerlerine göre oldukça yaygın olduğunu da belirtmek gerekir. Yukarıda ifade edilen biçimlere ek olarak bazı dil çalışmalarında *igen* ve *igende* sözcüklerine de yer verilmiştir (Timurtaş, 1994: 95-97; Korkmaz, 1995: 550, 553; Özkan, 2000/1: 125; Yelten, 2009: 309; Datlı, 2015: 471-472; Kaçalin, 2017: 672-673).

İfade edilen dönemle ilgili dil incelemelerine ve metin neşirlerine bakıldığında "çok" anlamına sahip hem *iŋen* (> *iŋende/iŋen daḫı*) hem de *igen* (> *igende/igen daḫı*) biçiminde iki (genişlemiş biçimleriyle altı) farklı yapı göze çarpar. Eski Anadolu Türkçesinde *iŋen* ve *igen* biçiminde iki farklı yapının bulunup bulunmadığı ve eğer *iŋen* ve *igen* şeklinde okunan sözcük tek bir biçimse hangisinin doğru olduğu çözüme muhtaç bir sorundur. Bu bakımdan çalışmada, *iŋen* sözcüğü ele alınacak ve *igen* biçiminin bulunup bulunmadığı, adı geçen döneme ait eserlerden alınan çeşitli örneklerle değerlendirilecektir. Öncelikle *iŋen* sözcüğünün tarihî gelişiminden ve kullanımından bahsetmek, konunun ve öne sürülen fikirlerin anlaşılması açısından uygun olacaktır.

İnen "çok, fazla" sözcüğüne, tespit edebildiğimiz kadarıyla ilk defa Karahanlı Türkçesi dönemine ait *Satır-Altı Kur'an Tercümesi*'nde (TİEM 73) rastlanmıştır (Ünlü, 2012/2: 326; Ünlü, 2018-5: 75, 139; Ünlü, 2018-6: 76). Bu dönemde seyrek olan *iŋen*, Harezm Türkçesinde yaygınlaşmaya başlamıştır (Toparlı ve Vural, 2007: 46; Toparlı ve Argunşah, 2008: 72, 119, 304/188^{b}-14; Ünlü, 2012/1: 261; Kalsın, 2013: 159). *Nehcü'l-Ferādīs*'te dönemin diğer eserlerine oranla oldukça sıktır (Ata, 1998: 186-187). Çağatay Türkçesinde özellikle Nevâyî'den önce yani klasik öncesi dönemde nadiren kullanılmış olan (Karaağaç, 1997: 487; Eckmann, 2003: 90) yapının Kıpçak Türkçesinde de seyrek olduğu söylenebilir (Karamanlıoğlu, 1994: 106; Güner, 2013: 294; Argunşah ve Güner, 2015: 305). Eski Anadolu Türkçesinde

ise bu sözcüğün geçiş sıklığı diğer tarihi lehçelere göre daha fazladır. Anadolu sahasında muhtemelen 16. yüzyıldan sonra seyrekleşmiş ve *Tarama Sözlüğü*'ndeki kayıtlardan anlaşıldığı kadarıyla -nadiren de olsa- 19. yüzyıla kadar kullanılmıştır (2009-III: 2014-2019). Sözcüğün Eski Anadolu Türkçesindeki kullanımları, hazırlanan çalışmanın amacı açısından *İnceleme* bölümünde ele alınacaktır.

1. İNCELEME

Eski Anadolu Türkçesi eserlerinin metin neşirlerinde *igen* ve *iŋen* (/*iñen*) şeklinde okunmuş ve "çok" anlamına gelen iki farklı sözcük bulunmaktadır. Sözcüklerin okunma şekillerini ve yazma nüshalardaki biçimlerini görmek, ele alınan konu açısından önemlidir:

Üc nesne'yi Çalab ***ėŋen***[1] (اِگَنْ)[2] *sever.* (Hazai, 2008: 105) "Allah üç şeyi çok sever."

Ḍaġ ***ėŋen*** (اِگَنْ) *yüksekimiş ve yol ṣarpımış.* (Hazai, 2008: 107) "Dağ çok yüksekmiş ve yol sarpmış."

*... **igen*** (اِيگَنْ) *az gişi īmān getürdi.* (Yelten, 1998: 200) "… çok az kişi iman etti."

*... gördi **igen*** (اِيگَنْ) *ḫarāb olmış ve vaḥşīler mekānı olmış.* (Yelten, 1998: 351) "… çok viran olduğunu ve vahşi hayvanların mekânı olduğunu gördü."

*Sizüŋ ıḳlimüŋüz benden **igen*** (اِيگَنْ) *ıraḳdur.* (Yelten, 1998: 384) "Sizin memleketiniz benden çok uzaktır."

Cüneydüŋ sözleri ***ėŋen*** (اِگَنْ) *ʿālīdür.* (Hazai ve Tietze, 2006: 273) "Cüneyt'in sözleri çok yücedir (/… değerlidir)."

... beŋzer ki bulduġı ḫazīne ***ėŋen*** (اِگَنْ) *ulu ḫazīne-dür.* (Hazai ve Tietze, 2006: 294) "… herhâlde bulduğu hazine çok büyük bir hazinedir."

*Şāfi ʿî ḳıyında ol su **igen*** (اِگَنْ) *ḳolay olsa ...* (Akkuş, 1995: 280) "Şafi katında o su çok fazla (?) olsa …"

iŋen (اِكَن) *semiz ḳan ṣorar ...* (Erdağı Doğuer, 2016: 114) "Çok fazla (/şişman ?) kan emer …"

*... ḫarāb olmaḳlıġa **igen*** (اِگَنْ) *yaḳıncaḳdur.* (Ölker, 2015: 41) "… harap olmaya çok yakındır."

*... bunda söz **igen*** (اِيگَنْ) *çoḳdur ...* (Ölker, 2015: 77) "… burada söylenecek söz çok fazladır …"

---

[1] Yazı çevirimi işaretlerinin kullanımında örneklerin alındığı çalışmalara sadık kalınmıştır. Bu nedenle örneklerde art damak /ŋ/'si için *ñ*, *ŋ* ve *n͡g* gibi farklı işaretler kullanılmıştır.

[2] *iŋen* ya da *igen* okunan sözcüğün yazma nüshadaki orijinal biçimi, parantez içinde verilmiştir.

... bunda söz ***igen*** (اِگَنْ) *çoḳdur.* (Ölker, 2015: 239) "… burada söylenecek söz çok fazladır …"

Mürīdleri ***igen*** (اِگَنْ) *çoġıdı.* (Ölker, 2015: 427) "Müritleri çok fazlaydı."

anuŋ imiş ol ėşitdügüŋ avāz / quvvetini bildüm anuŋ ***iŋen*** (اِیگَنْ) *az* (Adamoviç, 1994: 66) "İşittiğin ses onunmuş, kuvvetinin çok az olduğunu anladım."

hem senüŋ bunda ṭaʿāmuŋ bulınur / güneşi ʿumrüŋ ***iŋen*** (اِگَنْ) *tėz ṭolınur* (Adamoviç, 1994: 172) "Ve senin burada yiyeceğin bulunur, ömrün çok çabuk geçer."

Didi anda hīç esirger yoġ-ıdı / Gerçi kim ādemler ***igen*** (ایگن) *çoġ-ıdı* (Sevinçli, 2007: 291) "'Orada insanlar oldukça çoktu fakat merhamet eden (/acıyan) hiç yoktu.' dedi."

Yumurtlamaduḳ tavuḳ etin yėmek ***ėŋen*** (اِگَنْ) *laṭīfdür ...* (Canpolat ve Önler, 2007: 18) "Yumurtlamamış tavuğun etini yemek çok hoştur."

... bu söz ***igen*** (اِیگَنْ) *görklidür ...* (Küçük, 2014a: 112) "… bu söz çok güzeldir …"

Nigāruŋ ḳaddi ṭūbīden egerçi kim muʿallādur / Velīkin kibri terk ėtmez ***iŋen*** (اِگَنْ) *ḥüsn ile ġarrādur* (Canpolat, 1995: 69) "Sevgilinin boyu Tuba ağacından yücedir fakat kibri terk etmez, çok güzel olduğundan gururludur."

Boyı ṭūbī budaġıdur dėme bāġuŋ çınārından / Zirā kevşer ṭudaġıdur şor ***iŋen*** (اِیگَنْ) *aġzı yarından* (Canpolat, 1995: 86) "Boyu Tuba ağacının budağıdır, bağın çınarından deme (/… bağın çınarı gibi zannetme ?). Ağzının suyundan (/tükrüğünden) çok em, zira dudağı kevserdir."

Sen ***iñen*** (اِگَنْ) *ivme ...* (Taş, 2018: 310) "Sen çok acele etme …"

Nefsiñ ***iñen*** (اِیگَنْ) *azmadın oñarıgör / Olmayasın tā ki şoñra bī-ḥużūr* (Taş, 2018: 322) "Sonra huzursuz olmamak için nefsini çok azmadan (/… bozulmadan) düzeltiver."

... saç ***igen*** (اِگَنْ) *ayırmaḳ.* (Çiçekler, 2016: 70) "… saçı çok ayırmak."

Bizi ḥasret odıyla yaḳma zinhār / ***İñen*** (اِیگَنْ) *eglenme gel ey yār-ı dildār* (Yavuz ve Gülmez, 2015: 83) "Ey sevgili! Çok oyalanma, gel. Sakın bizi hasret ateşiyle yakma."

... baña ***iñen*** (اِگَنْ) *öküş teşnīler ḳılur*[3]. (Acar, 2018: 110) "… beni çok fazla ayıplar."

[3] Aynı ifade, *Nehcü'l-Ferādīs*'te *... manga üküş teşnī'ler qılur* (Eckmann, 2004: 91) şeklindedir.

Anuñçun kim bu ḫilāfet işi ***iñen*** (اِڭَنْ) *güç iş-durur*[4]. (Acar, 2018: 122) "O yüzden bu hilafet işi çok zor bir iştir."

Menâḳıb-ı Mevlâna (Ersoylu 2001) adlı eserde *igen* şeklinde okunan sözcük, üç noktalı kefle (ڭ) yazılmıştır. Üç noktalı kef, eserde hem /g/ sesini hem de art damak /ŋ/'sini karşılamak için kullanılmıştır. Dolayısıyla اِيگَنْ şeklinde yazılan sözcük, hem *igen* hem de *iŋen* okumaya müsaittir:

Ser-güzeştüm benüm ***igen*** (اِيگَنْ) *çoḳdur / Bencileyin fiġān iden yoḳdur* (Ersoylu, 2001: 274) "Başımdan pek çok olay geçti, benim gibi figan eden yoktur."

Şeyhoğlu Sadrüddin'in *Kabus-nâme Tercümesi* (Doğan 2011; Doğan 2016) adlı eserinde art damak /ŋ/'si hem kef hem de üç noktalı kefle yazılmıştır. Dolayısıyla bu iki farklı biçimin art damak /ŋ/'si açısından ses ayırıcı bir özelliği yoktur; yani her iki biçim de tek bir sesi karşılamaktadır. Ancak eseri hazırlayan araştırmacı, eserinin 2011 yılındaki baskısında aynı sözcüğü üç yerde *igen* (Doğan 2011: 132, 204, 257); üç yerde de *iŋen* şeklinde (Doğan 2011: 185, 226) okumuştur. Buna karşılık çalışmanın *Sözlük ve Dizin* bölümünde sadece *igen* maddesine yer verilmiş ve aşağıdaki örnekler bu maddenin altında yer almıştır (Doğan 2011: 376). Ancak araştırmacı sözcüğün okunuşu konusundaki kararsızlığı, eserinin Türk Dil Kurumu tarafından 2016 yılında yapılan baskısında bütün sözcükleri *igen* şekline dönüştürmek suretiyle gidermiştir:

Bu, ***igen*** (اِڭَنْ) *ulu da'vīdür.* (Doğan, 2016: 100) "Bu çok büyük davadır."

Ne ***igen*** (اِڭَنْ) *semiz ola, ne* ***igen*** (اِڭَنْ) *aruḳ ola.*[5] (Doğan, 2016: 131) "Ne çok şişman ne de çok zayıf olur."

... ***igen*** (اِڭَنْ) *çevürme yüzüŋ ...* (Doğan, 2016: 142) "… yüzünü çok çevirme …"

Bu oġlan gökçek daḫı degül-dür ve ***igen*** (اِڭَنْ) *küççük.*[6] (Doğan, 2016: 154) "Bu oğlan güzel de değildir ve çok küçüktür."

Pes ***igen*** (أِڭَنْ) *zişt ola ...* (Doğan, 2016: 172) "Çok çirkin olursa …"

Zeynep Korkmaz tarafından hazırlanmış olan *Marzubân-nâme Tercümesi* adlı eserin 1973 baskısında sözcük *igen* (Korkmaz, 1973: 127, 370) okunmuşken 2017 baskısında *iŋen* şeklinde düzeltilmiştir (Korkmaz, 2017: 532). Korkmaz'ın da *iŋen* biçiminin daha doğru bir biçim olduğunu kabul etmiş olması, hazırlanan çalışma açısından kayda değerdir:

---

[4] Bu cümle, Nehcü'l-Ferādīs'te ... anın͡g üçün kim bu ḫilāfat işi in͡gen küçey iş turur. (Eckmann, 2004: 101) şeklindedir.

[5] *Ne* ***iŋen*** (اِڭَنْ) *semiz ola, ne* ***iŋen*** (اِڭَنْ) *aruḳ ola.* (Doğan, 2011: 185)

[6] Bu oġlan gökçek daḫı degül-dür ve **iŋen** (اِڭَنْ) küççük. (Doğan, 2011: 226)

Ve daḫı naṣīḥat ādem oġlanlarınuŋ ṭabīʿatına ***iŋen*** (اِگَنْ) *muvāfıḳ gelmez.* (Korkmaz, 2017: 172) "Ve de nasihat insanoğlunun tabiatına çok uygun değildir."

*... **iŋen*** (اِگَنْ) *cövmerd ōlup muḥtāc ḳalmaŋ ve* ***iŋen*** (اِگَنْ) *baḫīl ōlup ḫalḳ arasında beḏ-nām ōlmaŋ.* (Korkmaz, 2017: 181) "… çok cömert olup muhtaç kalmayın ve çok cimri olup halk arasında adınız kötüye çıkmasın."

Bu zamāne belāsına uġramışuŋ ser-güzeşti ***iŋen*** (اِگَنْ) *çoḳdur.* (Korkmaz, 2017: 177) "Bu zamanın belasına uğrayanın başından geçenler çok fazladır."

Gördi ***iŋen*** (اِگَنْ) *żaʿīf.* (Korkmaz, 2017: 258) "Çok zayıf olduğunu gördü."

Yukarıda örnekleri verilen sözcüğün *Tarama Sözlüğü*'ne *igen* şeklinde alındığı görülür (Tarama Sözlüğü, 2009: 2014-2019). Ancak sözlükteki bu biçime (*igen*), Cem Dilçin tarafından hazırlanan *Yeni Tarama Sözlüğü*'nde *iŋen* şeklinde yer verilmiştir (Dilçin, 1983: 116). Bununla birlikte Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait pek çok eserin metin neşrinde sözcüğün *iŋen* şeklinde okunduğu bilinmektedir[7]. Örneklerde de görüldüğü gibi *igen* şeklindeki okumalar ise azımsanamayacak kadar çoktur[8]. Bazı çalışmalarda da sözcüğün her iki biçimiyle de karşılaşmak mümkündür (Çağatay, 1953: 17[9]; Yavuz, 1991: 307[10]; Korkmaz, 1995: 553; Ergin, 1998: 262[11]; Tepeli, 2002: 295[12]; Doğan, 2011: 312, 185, 204). Ayrıca çeşitli metin neşirlerinde *igende* (Timurtaş, 1963: 26, 219; Mermer, 1997: 334, 384, 391, 547, 643, 667), *iŋende* (Eraslan, 1997: 147; Yıldız, 2013: 301; Taş, 2018: 151), *igen daḫı* (Yüksel, 1965: 98; Güldaş, 1996: 228; Mermer, 1997: 352) ve *iŋen daḫı* (Çetin, 2002: 225; Hazai ve Tietze, 2006: 325; Taş, 2018: 348) gibi pekiştirilmiş biçimlerin de yer aldığını ifade etmek gerekir. Hatta bazen aynı eserde bile hem *igende* (Kültüral ve Beyreli, 1999-I: 373, 471; Kültüral ve Beyreli, 1999-II: 797) hem de *iñende* (Kültüral ve Beyreli, 1999-II: 645, 695, 1193; Kültüral ve Beyreli, 1999-III: 1472, 1514, 1618, 1816, 1932) geçer:

---

[7] Dilçin, 1991: 614; Karpuz, 1991: 330; Cemiloğlu, 1994: 226; Karahan, 1994: 298; Argunşah, 1999: 406; Özçelik, 2001: 43; Çetin, 2002: 250, 301; Karabacak, 2002: 55; Yavuzarslan, 2002: 108, 120, 173; Börekçi, 2003: 125; Akkuş, 2007: 207, 282, 397; Efendioğlu, 2007: 183, 199; Köktekin, 2007: 224; Yılmaz, Demir ve Küçük, 2013: 65, 224; Küçük, 2014: 535; Sarı, 2016: 109-113; Ersoy ve Ay, 2017: 72, 76, 86.

[8] Timurtaş, 1963: 12, 72, 103, 126, 155, 160, 190, 194, 216; Yüksel, 1965: 89, 93, 130, 143, 156, 181; Topaloğlu, 1978: 323; Güldaş, 1996: 85, 88, 118, 280; Mermer, 1997: 165, 326, 331; Özkan, 2000/2: 144; Yavuz, 2006: 337, 339, 341, 344, 358, 359; İlhan, 2009: 134, 136, 151; Turan, 2017: 74.

[9] Bu makalede, *iñen 'pek' (eski Osm. metinlerinde igen okunur?)* şeklindeki ifadeyle *ñ~g* değişkenliğine örnek verilmiştir.

[10] Bu çalışmada, *iñen* sözcüğünün anlamı *"çok, pek, fazla, igen"* şeklinde verilmek suretiyle *igen*'e de atıfta bulunulmuştur.

[11] Bu eserde ifade, *igen-iñen "çok"* şeklindedir.

[12] *Fazîlet-nâme*'nin *Dizin* bölümünde *iñen (~igen)* şeklinde madde başına yer verilmiştir.

Ben daḫı güzellikden ***ėŋen daḫı*** *maḥrūm degülem …* (Hazai ve Tietze, 2006: 325) "Ben de güzellikten çok da mahrum değilim …"

Nefsüñ ***iñen-daḫı*** *incitmegil …* (Çetin, 2002: 225) "Nefsini çok da incitme …"

Maḳṣūda gelelüm ***igen daḫı*** *uzatmayalum.* (Ölker, 2015: 275) "Asıl konuya gelelim, sözü çok da uzatmayalım."

Yaḳıncaḳ yirde uş bir sebze ḫurrem / Oraya uġramaz ***iñende*** *ādem* (Kültüral ve Beyreli, 1999-II: 695) "Şu yakında gönül açıcı, yeşillik bir yer var; oraya pek insan uğramaz."

Önegülük baña ṣatma ***iñende*** */ Ki andan yükler-ile var bende* (Kültüral ve Beyreli, 1999-II: 1193) "Benimle çok inatlaşma, ondan bende çok var."

Dilegin nefsüñüñ virme ***iñende*** */ Düşüp bende olursın aña bende* (Kültüral ve Beyreli, 1999-III: 1472) "Nefsinin isteğini çok yerine getirme (/Nefsine çok uyma), sonra tutsak olup ona köle olursun."

Ve-līkin çāre ne oldı muḳadder / ***İñende*** *göñlüñi ḳılma mükedder* (Kültüral ve Beyreli, 1999-III: 1514) "Fakat her şey olacağına varır, çok da üzülme!"

Olardan bārigāhuñda biri yoḳ / ***İgende*** *şahlığa lāf eyleme çoḳ* (Kültüral ve Beyreli, 1999-I: 373) "Huzurunda (/otağında ?) onların biri bile yok, şahlığa çok söz söyleme!"

İgende *eyleme gel oduñı tīz / Ki oddan eylemezem hīç perhīz* (Kültüral ve Beyreli, 1999-I: 471) "Ateşini çok artırma, gel; zira ateşten hiç korkmam."

İgende *germ oluban urma lāfı / Ki ben işitmezem lāf u güzāfı* (Kültüral ve Beyreli, 1999-II: 797) "Çok sinirlenip laf vurma; zira ben boş lafı duymam."

Didüm ki 'ömr-i 'azîzüm ***igen de*** *itme şitâb* (Mermer, 1997: 334) "'Ey aziz ömrüm! Çok da acele etme.' dedim."

İy dehân ol leblere ***igen daḫı*** *olma ḥarîṣ* (Mermer, 1997: 352) "Ey ağız! O dudaklara çok da düşkün olma."

İgen de *ḳaçma bizden iy perî-zâd* (Mermer, 1997: 384) "Ey peri gibi güzel! Benden çok kaçma."

Dede Ömer Rûşenî'ye ait *Dîvân*'da geçen *Baḫman bize siz* ***iñen daḫı*** *ḫor* (Aydemir, 1990: 232; Tavukçu e-kitap: 199) "Bizi çok fazla hor görmeyin." şeklindeki dizede *iñen daḫı* biçimi kullanılmıştır. Bu ifade aynı eserin farklı nüshalarında *iñende çok, iñende çoḫ, iñende çoḳ çoḳ* biçiminde geçer (Aydemir, 1990: 232; Tavukçu e-kitap:

199). Çalışmaya konu olan dönemde çok seyrek olan *iŋende çok* şeklindeki kullanımlar, *iŋende* biçiminin kalıplaşmaya meyilli olduğunu düşündürür. Bununla birlikte adı geçen esere ait farklı nüshalardaki biçimler, *iŋen daḫı* biçiminin zarfları niteleyemediğini anlaşılır hâle getirir.

Verilen örneklere bakıldığında *iŋen/iñen* veya *igen* şeklinde okunan biçim, harekeli (veya kısmen harekeli) metinlerde genellikle (اِگَنْ) ve nadiren de (اكن), (ايكن), (اِيكَنْ), (ايكَنْ), (اِگَنْ), (اِيگَنْ), (اَگَنْ) şeklinde yazılmıştır. Bu yazımlara göre sözcük, *igen* şeklinde de *iŋen* şeklinde de okunabilir. Yani sözcüğün Eski Anadolu Türkçesindeki imlâsına bakarak *iŋen* mi yoksa *igen* mi olduğuna karar vermek mümkün değildir. Ancak burada kesin olan şey, yazılış özellikleri bakımından ifade edilen biçimin tek bir sözcük olduğudur. Yani ya *iŋen*'dir ya da *igen*'dir; zira bir dönemde aynı şekilde yazılan ve aynı işleve sahip iki farklı sözcük olamayacağı için ifade edilen biçimlerden birinin okunma şekli yanlıştır. Eski Anadolu Türkçesinde *iŋen* ve *igen* biçiminde iki tane sözcük olmadığına göre sözcüğün *iŋen* mi yoksa *igen* mi olduğuna karar verebilmek için bahsedilen dönem dışındaki tarihî Türk lehçeleri, Türkiye Türkçesi ağızları ve çağdaş Türk lehçeleri göz önüne alınmalıdır.

İlk örnekleriyle Karahanlı Türkçesinde karşılaşılan; Harezm, Çağatay ve Kıpçak lehçelerinde de kullanılmış olan *iŋen* sözcüğü genellikle *nun-kef* (ڭ) ile yazılmıştır[13]. Bu durum, sözcüğün mezkûr lehçelerin tamamında art damak /ŋ/'siyle telaffuz edildiğine işaret eder. Başka bir ifadeyle *iŋen*, adı geçen lehçelerde *n͡g/ŋ/ñ >/g/* değişimine uğramamıştır ve *igen* şekli bu lehçeler için söz konusu değildir. O hâlde sözcüğün art damak /ŋ/'siyle ortaya çıktığı ve kullanım imkânı bulduğu söylenebilir. Bu manzara, Eski Anadolu Türkçesinde değişmiş midir? Yani *iŋen*, */ŋ/>/g/* değişimiyle *igen*'e dönüşmüş müdür? Bu soruya cevap verebilmek için öncelikle Karahanlı Türkçesinde *n͡g/ŋ/ñ* (ڭ) sesinin bulunduğu ince ünlülü sözcüklerin Eski Anadolu Türkçesinde *n͡g/ŋ/ñ>/g/* değişimine uğrayıp uğramadığı tespit edilmelidir.

Karahanlı Türkçesinde geçen *beliŋle-* "korkmak" (Ünlü, 2012/2: 115), *eŋ* "en, daha" (Ünlü, 2012/2: 234), *eŋek* "ağzın iki yanındaki azıların bittiği yer" (Ünlü, 2012/2: 235-236), *keŋ/kėŋ* "geniş" (Ünlü, 2012/2: 397), *keŋeş/käŋäş* "danışma, görüşme" (Ünlü, 2012/2: 399), *köŋlek* "gömlek" (Ünlü, 2012/2: 474), *köŋül* "gönül" (Ünlü, 2012/2: 474), *meŋiz* "beniz, yüz" (Ünlü, 2012/2: 535), *meŋze-* "benzemek" (Ünlü, 2012/2: 536), *miŋ* "bin" (Ünlü, 2012/2: 540), *öŋ* "ön" (Ünlü, 2012/2: 612), *süŋü* "süngü" (Ünlü, 2012/2: 710), *süŋük* "kemik" (Ünlü, 2012/2: 710), *teŋiz* "deniz"

---

[13] Art damak /ŋ/'si için *Codex Comanicus*'un birinci bölümünde /ng/ çift ünsüzü kullanılırken ikinci bölümde daha çok /ŋ/ harfi tercih edilmiştir (Argunşah ve Güner, 2015: 53). *iŋen*, eserin ikinci bölümünde bir yerde geçer ve /ŋ/ ile yazılmıştır (Argunşah ve Güner, 2015: 305). Dolayısıyla adı geçen eserde /ŋ/ ile /n͡g/ işaretlerinin aynı sesi karşılamak bakımından eş değer olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca farklı yazıma örnek olması açısından *Münyetü'l-Ġuzāt*'ta geçen bir ve *Kitâbü'l-Hayl*'da geçen üç örneğin kefle (ك) yazıldığını belirtmek gerekir (Uğurlu, 1987: 77; Özgür, 2002: 72ª/8, 78ᵇ/1, 3).

(Ünlü, 2012/2: 782), *teŋlig* "denli, dengeli, denk" (Ünlü, 2012/2: 783), *tıŋla-/tiŋle-* "dinlemek" (Ünlü, 2012/2: 800, 805); *tiŋe-/teŋe-* "denemek, mukayese etmek" (Ünlü, 2012/2: 805), *tüñür* "dünür, karının hısımları" (Ünlü, 2012/2: 848), *yeŋ-* "yenmek, galip gelmek" (Ünlü, 2012/2: 988) gibi ince ünlülü sözcükler Eski Anadolu Türkçesinde de kullanılmış ve hiçbirinde *n͡g/ŋ/ñ>/g/* değişimi meydana gelmemiştir. Bu durum, *iŋen* sözcüğünün tarihî gelişiminde */ŋ/>/g/* değişimini mümkün kılmamaktadır. Eğer *iŋen*'de böyle bir değişim olsaydı art damak *n͡g/ŋ/ñ*'sinin bulunduğu diğer sözcüklerde de (veya sözcüklerin bir kısmında) aynı değişimin olması gerekirdi. Dolayısıyla ince ünlülü sözcük kök veya gövdelerindeki /ŋ/ sesinin Karahanlı Türkçesinden Eski Anadolu Türkçesine uzanan tarihî gelişim süreci, *iŋen*'de */ŋ/>/g/* değişiminin olmadığını göstermektedir.

Harezm Türkçesi eserlerinden olan *Nehcü'l-Ferādīs*'teki *in͡gen* (اینگان), muhtemelen Harezm Türkçesi nüshasından istinsah edilmiş olan Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait Anadolu sahası nüshasında (Acar, 2018) aynı cümlelerde *iŋen* (اِڭن) şeklinde yazılarak aktarılmıştır. Verilen cümlelerden de anlaşıldığına göre müstensihin yapıları genel olarak birebir aktardığı; sözcüğün Anadolu sahasında *iŋen* şeklinde bilindiği ve bu şekliyle metinde kullanıldığı düşünülebilir:

Peyġāmbar ʿas Abū Ṭālibnin͡g vefātınġa ***in͡gen*** (اینگان) *qaḍġurdı.* (Eckmann, 2004: 4) ~ *peyġāmber ebū ṭalibüñ vefātına* ***iŋen*** (اِڭن) *ḳayurdı* (Acar, 2018: 4^{b}/8-9) "Peygamber, Ebu Talib'in vefatına çok üzüldü."

Yā Ḫadīca, kökdin āvāz ėşittim, ***in͡gen*** (اینگان) *qorqtum* (Eckmann, 2004: 5) ~ *yā ḫadīce gögden āvāz işitdüm* ***iŋen*** (اِڭن) *ḳorḳdum* (Acar, 2018: 5^{b}/15-6^{a}/1) "Ey Hatice! Gökten bir ses duydum, çok korktum."

… Peyġāmber ʿas ***in͡gen*** (اینگان) *qaḍġuluġ boldı* (Eckmann, 2004: 7) ~ *peyġāmber ʿas* ***iŋen*** (اِڭن) *ḳayġulu oldı* (Acar, 2018: 8^{a}/11-12) "Peygamber aleyhisselam çok kaygılandı."

Bu iş ***in͡gen*** (اینگان) *aġır keldi.* (Eckmann 2004: 140) ~ *bu iş aña* ***iŋen*** (اِڭن) *aġır geldi.* (Acar 2018: 170^{b}/3) "Bu iş ona çok ağır geldi."

Yılqı qarası ***in͡gen*** (اینگان) *üküş erdi.* (Eckmann, 2004: 145) ~ *ḳoyunı ṣıġırı* ***iŋen*** (اِڭن) *çoġıdı.* (Acar, 2018: 177^{a}/3) "Küçükbaş ve büyükbaş hayvanı (/koyunu ve sığırı) oldukça çoktu."

Men taqı oyġandım taqı ***in͡gen*** (اینگان) *sewündüm ṣād boldum …* (Eckmann, 2004: 188) ~ *ben daḫı uyandum* ***iŋen*** (اِڭن) *sevinüp ṣāẕ oldum …* (Acar, 2018: 224^{b}/14) "Ben de uyandım ve çok sevinip mutlu oldum …"

Bu işdin ***in͡gen*** (اینگان) *qorqar-men, tėdi.* (Eckmann, 2004: 258) ~ *bu işden* ***iŋen*** (اِڭن) *ḳorḳarın dėdi* (Acar, 2018: 307^{b}/5) "'Bu işten çok korkarım.' dedi."

Köken bilgisi sözlüklerinde ve çeşitli dil çalışmalarında, *iŋen* sözcüğünün kökeni üzerine herhangi bir tespite yer verilmemiştir. Bununla birlikte Lars

Johanson, *On the Turkic Origin of Hungarian igen 'yes'* isimli makalesinde *iŋen*'in *iŋ/eŋ*[14] sözcüğünden türetilmiş olabileceğini hatta Macarca *igen* sözcüğü ile Türkçe *iŋen*'in bir ilgisinin olmadığını ifade etmiştir (Johanson, 2004: 93-95). Johanson'un dile getirdiği düşünce, *iŋen*'in Karahanlı Türkçesinde de kullanımına rastlanan *e͡ng* / *i͡ng* "en, daha, pek" sözcüğünün pekiştirme işlevli {+en} ekiyle genişletilmiş biçimi olabileceği yönündeki görüşümüz açısından anlamlıdır. Zira {+en}, Türkçenin en eski dönemlerinden beri sıfat, zarf, edat veya çekimli fiillerden sonra yalnız başına ya da çeşitli ek veya edatlarla birleşmiş şekillerde pekiştirme amacıyla kullanılabilen bir ektir (Üstüner, 2003: 87). Türkçede *oğlan, eren, kızan* gibi sözcüklerin ve *-pAn* (> *-UbAn*) zarf-fiil eki, *-gIlAn, -gInAn* emri pekiştirme eki gibi biçimlerin çeşitli şekillerde {+An} ekiyle genişletilebildiği görülmektedir (Sertkaya, 1994: 336-352; Üstüner, 2003: 87-96; Daşdemir, 2008: 10-13; Karahan, 2012: 219-233). Bu ekin Eski Türkçedeki {+An} çokluk ekinden gelmiş olabileceği (Erdal, 1991: 91-92; Sertkaya, 1994: 335; Gabain, 2003: 44; Üstüner, 2003: 96) ve *iŋen*'deki {+en} ekinin pekiştirme işlevine sahip olduğu kabul edilebilir bir görüştür. *iŋen*'in kökeni üzerine öne sürülen görüş de *e͡ng*/*i͡ng* "en, daha, pek" sözcüğünden dolayı *igen*'den ziyade *iŋen* biçiminin varlığını destekler mahiyettedir. Üstelik Eski Anadolu Türkçesinde *eŋ* "en, daha, pek" (Yılmaz, Demir ve Küçük, 2013: 771) sözcüğünün de art damak /ŋ/'li olması, *iŋen* açısından dikkate değerdir.

iŋen'in kökeni ile ilgili ifade edilen düşünceyi desteklemesi bakımından burada farklı bir noktaya temas etmekte fayda vardır. Çalışmaya konu olan dönemde *iŋen* biçimine ek olarak *iŋende, iŋen daḫı*; yine *ġāyet* (Gülsevin, 1989: 453; Kültüral ve Beyreli, 1999-I: 401, 534, 685) biçimine ek olarak *ġayetde* (Kültüral ve Beyreli, 1999-I: 354, 403; Hazai ve Tietze, 2006: 239), *be-ġayet* (Kültüral ve Beyreli, 1999-II: 620, 627, 742; Ölker, 2015: 465, 601), *ġāyetile* (Kültüral ve Beyreli, 1999-III: 1659; Zal, 2015: 173, 175, 199) gibi yapıların da kullanılabildiği görülür. Bu durum, miktar (/azlık-çokluk/nicelik) zarfı olarak kullanılabilen sözcüklerin pekiştirilmeye müsait olduğu ve *iŋen* biçiminin {+en} şeklinde bir pekiştirme unsuruyla ortaya çıkmış olabileceği fikrini makul hâle getirir. *iŋen*'in {+de} ve *daḫı* şeklindeki yapılarla tekrar pekiştirilmiş olmasını ise sözcükteki {+en} pekiştiricisinin tamamen donuklaşıp kalıplaşmasıyla açıklamak mümkündür.

Muhammed bin Hacı İvaz'a ait *Cinânü'l-Cenân* isimli eserin nüshalarından birinde ***İñen iñen*** *uzun şanular şanursın.* (Efendioğlu, 2007: 260) "Çok uzun (/Gereğinden fazla) hayaller kurdun." şeklinde bir örneğe rastlanmıştır. Eski Anadolu Türkçesinde *iŋen* sözcüğünün tekrar *iŋen* ile pekiştirilmiş ikileme şeklindeki kullanımları genellikle tercih edilmemektedir. Burada -eğer *iñen* sehven mükerrer değilse- *iñen iñen* yapısının, bir zarfı (*uzun*) miktar bakımından nitelemiş olması önemlidir. Çünkü yapıda geçen *iñen*'lerden biri, muhtemelen *iŋende* ve *iŋen dahı* ifadelerindeki {+de} ve *daḫı* pekiştiricileriyle işlev yönünden eş değerdir. Bu

[14] *eŋ* sözcüğünün yapısı ve kullanımları hakkında bilgi için bk.: Uygur, 2002: 83-92.

bakımdan verilen örnek, *iŋen* sözcüğünün kalıplaşmış bir pekiştirici olarak kullanımı yönüyle dikkat çekicidir. Ayrıca çağdaş Türk lehçelerinden Uygur, Kazak, Kırgız ve özellikle Karakalpak Türkçesinde *eŋ* sözcüğünün "de/da" anlamında pekiştirici olarak kullanılabilmesi (Uygur, 2002: 85-92), *iŋen* ile *eŋ* arasında yapı ve işlev bakımından bir bağlantının veya ortaklığın olabileceğini düşündürmesi açısından anlamlıdır.

iŋen biçimi, Eski Anadolu Türkçesinde hem fiilleri (/yüklemi) hem sıfatları hem de sıklıkla *çoḳ* olmak üzere *ḳatı, yavlaḳ* gibi miktar zarflarını niteleyebilmektedir. Ancak *iŋende* ve *iŋen daḫı* yapılarının genellikle zarfları ve sıfatları niteleyemediği buna karşılık çoğunlukla fiilleri nitelediği görülmektedir. Bu durum, *iŋen* sözcüğünün yapısal özelliğiyle ilgili olmalıdır. Türkçede *eŋ* "en, daha, pek" sözcüğünün genellikle sıfat ve zarfların önüne gelmek suretiyle onları miktar bakımından nitelediği bilinmektedir (Ergin, 2008: 262). Sıfat ve bazı miktar zarflarının *iŋen* ile nitelenebilmesi, muhtemelen sözcükteki {+en} pekiştiricisinin tamamen kalıplaşmış olmasıyla ilgilidir. Eğer kalıplaşmamış olsaydı *iŋende* ve *iŋen daḫı* biçimlerinde olduğu gibi çoğunlukla fiilleri (/yüklemi) nitelerdi. *iŋen*'in özellikle miktar zarflarını niteleyebilmesi ise *eŋ* sözcüğünden gelen işlevsel bir kalıntı olabileceği gibi *çoḳ, gey, ġāyet, iŋen, ḳatı* gibi bazı miktar zarflarının ortak özelliği de olabilir.

Franciscus à Mesgnien Meninski tarafından hazırlanıp 1680'de yayımlanmış olan *Thesaurus Linguarum Orientalium* isimli Türkçe-Arapça-Farsça sözlükte *iŋen*'e de yer verilmiştir (2000: 360, 601). Bu durum, *iŋen*'in 17. yüzyılda bilinen ve kullanılan bir sözcük olduğuna işaret eder. Daha da önemlisi, mezkûr sözlükte çalışmaya konu olan sözcüğün (ایکن / اکن) *in-en* şeklinde yazı çeviriminin yapılmış olmasıdır (2000: 360, 601). Bu yazı çevirimi, adı geçen sözcüğün *igen*'den ziyade *iŋen* biçiminde olduğunu somut hâle getirir.

Arthur Lumley Davids tarafından hazırlanıp 1832 yılında yayımlanan *A Grammar of the Turkish Language* adlı eserde sözcüğün hem اگَن şeklinde eski (Arap) harfli biçimi hem *i̇ṅen* şeklinde yazı çevirimi yapılmış biçimi hem de *much, very* şeklinde anlamı verilmiştir (Davids, 1832: 100). Eserdeki bu kayıt, sözcüğün Eski Anadolu Türkçesinde *iŋen* şeklinde olduğunu ve Anadolu sahasında 19. yüzyıla kadar -seyrek de olsa- kullanımının devam ettiğini düşünmeye imkân verir.

Mevcut malzemeye göre Türkiye Türkçesi ağızlarında örneklerine rastlanmayan *iŋen*'in (Korkmaz, 1995: 553; Ergin, 2008: 262) 19. yüzyılda tanıklanabilmiş olması, sözcüğün ağızlarda da kullanılmış olmasını kuvvetle muhtemel hâle getirir. Ancak sözcüğe ait örnekler, ağızlarda bugün için tespite muhtaç olduğundan şimdilik kesin bir şey söylemek mümkün değildir.

Günümüz Oğuz grubu Türk lehçelerinden olan Türkmen Türkçesinde *iŋen*'in *iññän* şeklinde "çok" anlamıyla korunduğu görülmektedir (Hamzayev, 1962: 342;

Tekin, Ölmez, Ceylan, Ölmez ve Eker, 1995: 381). Sözcük, muhtemelen zarflarda pekiştirme ihtiyacının bir sonucu olarak vurgudan dolayı ünsüz ikizleşmesine uğrayarak *iññen*'e dönüşmüştür. Bu durum, çalışmaya konu olan biçimin Eski Anadolu Türkçesinde *iŋen* şeklinde olabileceğini destekler niteliktedir (Tezcan, 1978: 420; Johanson, 2004: 94).

Buraya kadar ifade edilen düşünce ve görüşler, ele alınan sözcüğün *iŋen* şeklinde art damak /ŋ/'li olduğunu ortaya koymaktadır. *iŋen*'in bazı dil çalışmalarında ve metin neşirlerinde *igen*, bazılarında *iŋen*, bazılarında ise hem *iŋen* hem de *igen* şeklinde olması; bir sözcüğün iki ayrı sözcükmüş gibi anlaşılmasına ve kabul edilmesine yol açmıştır. Hatta geçmişten bugüne devam edegelen bu manzara *iŋende*, *iŋen daḫı*, *igende* ve *igen daḫı* şeklinde genişletilmiş varyantlara da yansımıştır. Hazırlanacak olan dil çalışmalarında ve metin neşirlerinde çalışmaya konu olan sözcük, *iŋen* şeklinde okunmalı ve değerlendirilmelidir. Aksi takdirde söz konusu dönemin dili veya farklı dil saha ve dönemleriyle ilgili çalışmalarda, gerçeği yansıtmayan kabul ve değerlendirmelerin yer alması kaçınılmazdır. Hatta bu durumdan hazırlanan çeşitli sözlük çalışmalarının da olumsuz etkileneceği açıktır. Örneğin bazı sözlüklerde sadece *igen* maddesine yer verilirken (Örnekleriyle Türkçe Sözlük, 2000: 1347; Çağbayır, 2007: 2100; Tarama Sözlüğü, 2009-III: 2014-2019) bazısında hem *igen* hem de *iñen* olmak üzere iki farklı sözcük (Paçacıoğlu, 2006: 246, 256) bazısında da *igen, iken, inen, iñen* olmak üzere dört farklı biçim madde başı yapılmıştır (Toparlı, Vural ve Karaatlı, 2003: 106, 108, 112). Üstelik L. Rasonyi, *Tarama Sözlüğü*'ndeki *igen* maddesinden hareketle Macarcadaki *igen* sözcüğünün Türkçeden geldiğini kanıtlamaya çalışmıştır (Johanson, 2004: 94).

2. SONUÇ

Eski Anadolu Türkçesinde *iŋen* sözcüğünü ele alan bu çalışmayla ortaya çıkan başlıca tespit ve değerlendirmeler şunlardır:

Eski Anadolu Türkçesinde "çok" anlamında kullanılabilen sözcükler oldukça çeşitli ve zengindir. Bu sözcüklerden biri *iŋen*'dir. Çoğunlukla fiilleri (/yüklemi) nitelerken daha seyrek olarak sıfatları ve *çoḳ*, *ḳatı, yavlaḳ* gibi miktar zarflarını niteleyebilmektedir. Bu bakımdan miktar ve derece zarfı özelliğindedir. Ancak pekiştirilmiş biçimleri olan *iŋende* ve *iŋen daḫı* yapılarının sıfat ve zarfları niteleyebildiği örneklere rastlanmaz.

Adı geçen dönemde işlek olan *iŋen* sözcüğüne, metin neşirlerinde ve bir kısım dil çalışmalarında ya *iŋen* ya *igen* ya da *iŋen* ve *igen* olmak üzere iki farklı sözcük şeklinde yer verilmiştir. Harekeli (veya kısmen harekeli) çeşitli yazma eserlerde genellikle (اِكَنْ) ve nadiren de (اكن), (ايكن), (اِيكَنْ), (ايكَنْ), (اِكُنْ), (اِيكُنْ), (أُكُنْ) şeklinde yazılmış olan sözcük, yazım bakımından *iŋen* veya *igen* okumaya müsaittir. Ancak dönemin yazım özelliklerine göre tek bir biçim olduğu anlaşılan sözcük hem *igen*

hem de *iŋen* okunamaz. Bu durumda sözcüğün *iŋen* şeklinde okunması gerektiğini, aşağıdaki tespitler somut hâle getirmektedir:

İlk defa Karahanlı Türkçesinde rastlanan *iŋen, nun-kef* (ﻙ) ile yazıldığından art damak /ŋ/'siyle kayda geçmiştir. Harezm Türkçesinde yaygınlaşmış olan bu sözcük, Kıpçak ve Çağatay Türkçesinde oldukça seyrektir ve adı geçen lehçelerde genellikle *nun-kef* (ﻙ) ile yazılmıştır. Tarihî Türk lehçeleri içerisinde en çok Eski Anadolu Türkçesinde kullanılmış olan bu yapı, Karahanlı Türkçesinden Eski Anadolu Türkçesine uzanan tarihî süreç içerisinde */ŋ/>/g/* değişimine uğramış olamaz; zira Karahanlı Türkçesinde ince ünlülü sözcüklerdeki art damak /ŋ/'leri, Eski Anadolu Türkçesinde /g/'ye dönüşmemiştir. Başka bir ifadeyle Karahanlı Türkçesindeki art damak /ŋ/'leri Eski Anadolu Türkçesinde genellikle korunmuştur.

iŋen, muhtemelen Karahanlı Türkçesinde de kullanılmış olan *eŋ* / *iŋ* "en, daha, pek" sözcüğünün pekiştirme işlevli {+en} ekiyle genişletilmesi sonucu oluşmuştur. Dolayısıyla sözcüğün kökeni, *igen* biçiminde bir sözcüğün varlığını desteklemez. Başka bir deyişle sözcüğün yapısı, *iŋen* şeklindeki okumayı mümkün kılmaktadır.

Meninski tarafından hazırlanıp 1680'de yayımlanmış olan *Thesaurus Linguarum Orientalium* isimli sözlükte *iŋen*'e de yer verilmiştir. Bu durum, *iŋen*'in 17. yüzyılda bilinen ve kullanılan bir sözcük olduğuna işaret eder. Daha da önemlisi, mezkûr sözlükte çalışmaya konu olan sözcüğün (اكن / ايكن) *in-en* şeklinde yazı çeviriminin yapılmış olmasıdır. Bu yazı çevirimi, adı geçen sözcüğün *igen*'den ziyade *iŋen* biçiminde olduğunu kabul edilebilir kılar. Yine Arthur Lumley Davids tarafından yazılıp 1832 yılında yayımlanmış olan *A Grammar of the Turkish Language* isimli eserde, ifade edilen sözcüğün hem اگن şeklinde eski (Arap) harfli biçimi hem *i̇ṅen* şeklinde yazı çevirimi yapılmış biçimi hem de *much, very* şeklinde anlamı verilmiştir. Eserdeki bu kayıt, sözcüğün Eski Anadolu Türkçesinde *iŋen* şeklinde olduğunu ve Anadolu sahasında 19. yüzyıla kadar seyrek de olsa kullanımının devam ettiğini düşünmeye imkân verir.

Mevcut malzemeye göre Türkiye Türkçesi ağızlarında rastlanmayan *iŋen* sözcüğü, günümüz Oğuz grubu Türk lehçelerinden olan Türkmen Türkçesinde *iññen* şeklinde ve "çok" anlamında kullanılmaktadır. Sözcük, muhtemelen zarflarda pekiştirme ihtiyacının bir sonucu olarak vurgudan dolayı ünsüz ikizleşmesine uğrayarak *iññen*'e dönüşmüştür. Bu kullanım, çalışmaya konu olan sözcüğün Eski Anadolu Türkçesinde *iŋen* şeklinde olabileceğini destekler mahiyettedir.

iŋen sözcüğü; bazı dil çalışmalarında ve metin neşirlerinde *igen*, bazılarında *iŋen*, bazılarında ise hem *iŋen* hem de *igen* şeklindedir. Bu durum, bir sözcüğün iki ayrı sözcükmüş gibi anlaşılmasını ve kabul edilmesini beraberinde getirmiştir. Hatta bu manzara *iŋende, iŋen daḫı, igende* ve *igen daḫı* şeklinde genişletilmiş varyantlara da yansımıştır. Hazırlanacak olan dil çalışmalarında ve metin neşirlerinde çalışmaya konu olan sözcük, *iŋen* şeklinde okunmalı ve değerlendirilmelidir. Aksi takdirde söz

konusu dönemin diline veya farklı dil saha ve dönemlerine ait gerek ses bilgisi gerek köken bilgisi gerekse yapı bilgisi ve söz varlığı çalışmalarına gerçeği yansıtmayan kabul ve değerlendirmelerin yansıması kaçınılmazdır.

KAYNAKLAR

Acar, Ergün. (2018). *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Bir Nehcü'l- Ferādīs (Giriş-Metin-Tıpkıbasım) I*. Ankara: Gazi Kitabevi.

Adamović, Milan. (1994). *Kelile ü Dimne Türkische Handschrift T 189 der Forschungsbibliothek Gotha*. Hildesheim-Zürich-New York: Georg Olms Verlag.

Akar, Ali. (2018). *Oğuzların Dili - Eski Anadolu Türkçesine Giriş*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Akkuş, Muzaffer. (1995). *Kitab-ı Gunya*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Akkuş, Muzaffer. (2007). *Kemal Ümmî Divânı (İnceleme-Metin-İndeks-Tıpkıbasım)*. Niğde: Niğde Belediyesi Yayını.

Argunşah, Mustafa. (1999). *Muhammed b. Mahmûd-ı Şirvânî Tuhfe-i Murâdî İnceleme-Metin-Dizin*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Argunşah, Mustafa; Güner, Galip. (2015). *Codex Cumanicus*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Ata, Aysu. (1998). *Nehcü'l-Ferādīs Uştmaḫlarnıng̃ Açuḳ Yolı III. Dizin-Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aydemir, Semra. (1990). *Dede Ömer Rûşenî (Hayâtı, Eserleri ve Dîvânı'nın Tenkîdli Metni)*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Konya.

Börekçi, Muhsine. (2003). *Yiğitbaşı Ahmed Şemseddin Marmaravî Risâle-i Tevhîd (İnceleme - Metin - Dizin)*, Ankara: Akçağ Yayınları.

Canpolat, Mustafa. (1995). *ʿÖmer bin Mezīd Mecmūʿatü'n-Neẓāʾir Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Canpolat, Mustafa; Önler, Zafer. (2007). *İshâk bin Murâd Edviye-i Müfrede*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Cemiloğlu, İsmet. (1994). *14. Yüzyıla Ait Bir Kısas-ı Enbiyâ Nüshası Üzerine Sentaks İncelemesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Çağatay, Saadet. (1954). "Türkçede *ñ~ġ* Sesine Dair". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1954*, 15-30.

Çağbayır, Yaşar. (2009). *Ötüken Türkçe Sözlük 2*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.

Çetin, Abdülbaki. (2002). *Ahmet Abdülcebbaroğlu Tuhfetü'l-Letâyif (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Çiçekler, Ahmet Naim. (2016). *Sirâc bin Abdullah Mecma'i'l-Letâyif (İnceleme-Tenkitli Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Daşdemir, Muharrem. (2008). "Anadolu Ağızlarında Çekimli Yapılarda Ortaya Çıkan /+(e)n/ Eki ve Buna Bağlı Ses Değişmeleri". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, S 36, s. 1-16.

Datlı, Derya. (2015). "Türkçenin İfade Çeşitliliğinden Tarihsel Bir Kesit: Eski Anadolu Türkçesinde "Çok" Anlamını Karşılayan Kelimeler". *1st International Symposium on Language Education & Teaching / UDES 2015*, Mannheim-Germany, 464-475.

Davids, Arthur Lumley. (1832). *A Grammar of the Turkish Language*. London.

Dilçin, Cem. (1983). *Yeni Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Dilçin, Cem. (1991). *Mesʿūd bin Aḥmed Süheyl ü Nev-bahār İnceleme-Metin-Sözlük*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Doğan, Enfel. (2011). *Şeyhoğlu Sadrüddin'in Kabus-nâme Tercümesi Metin-Sözlük-Dizin-Notlar-Tıpkıbasım*. İstanbul: Mavi Yayıncılık.

Doğan, Enfel. (2016). *Keykâvus bin İskender bin Veşmgîr Ḳābūs-nāme (Giriş-Notlar-Metin-Sözlük/Dizin-Tıpkıbaskı) Tercüme eden Şeyhoğlu Sadru'd-dîn Mustafâ*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Eckmann, János. (2003). *Çağatayca El Kitabı*. Günay Karaağaç (Çev.). Ankara: Akçağ Yayınları.

Eckmann, János. (2004). *Nehcü'l-Ferādīs Uştmaḫlarnıng Açuq Yolı I. Metin II. Tıpkıbasım*. Semih Tezcan, Hamza Zülfikar (Yayımlayanlar). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Efendioğlu, Süleyman. (2007). *Muhammed bin Hacı İvaz Cinânü'l-Cenân (İnceleme-Metin-Dizin)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Eraslan, Kemal. (1997). "Baba İlyâs-i Horâsâni'ye Âit Halvetle İlgili Manzûm Bir Risâle". *Türkiyat Mecmuası*, C XX, 131-194.

Erdağı Doğuer, Binnur. (2016). *Hekim Bereket Ḫulāṣa Metin-Sözlük*. Ankara: Ürün Yayınları.

Erdal, Marcel. (1991). *Old Turkic Word Formation I*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz.

Ergin, Muharrem. (1998). *Türk Dil Bilgisi*. İstanbul: Bayrak Yayınları.

Ersoy, Ersen; Ay, Ümran. (2017). *Hoca Dehhânî Divanı*. Ankara: Türkiye Bilimler Akademisi Yayınları.

Ersoylu, Halil. (2001). *Lokmanî Dede Menâkıb-ı Mevlâna*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gabain, A. von. (2003). *Eski Türkçenin Grameri*. Mehmet Akalın (Çev.), Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Güldaş, Ayhan. (1996). *Hâlilname*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Gülsevin, Gürer. (1989). *Ahmed-i Dā'ī Miftāhu'l-Cenne*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Malatya.

Güner, Galip. (2013). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Hamzayev, M. Ya. (1962). *Türkmen Diliniñ Sözlüği*. Aşğabat: Türkmenistan Ilımlar Akademiyası Dil Bilimi İnstitutı.

Hazai, György; Tietze, Andreas. (2006). *Ferec baʿd eş-şidde „Freud nach Leid" (Ein frühosmanisches Geschichtenbuch) 1. Band: Text*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.

Hazai, György. (2008). *Die altanatolisch-türkische Übersetzung des Tazkaratu l-Awliyā von Farīduddīn ʿAṭṭār 1. Band: Text*. Berlin: Klaus Schwarz Verlag.

İlhan, Nadir. (2009). *Eşref b. Muhammed Hazā'inu's-Sa'ādāt (İnceleme-Metin-Dizin-Sözlük)*. Malatya: Öz Serhat Yayıncılık.

Johanson, Lars. (2004). "On the Turkic Origin of Hungarian *igen* 'yes'". *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, 57/1, pp. 93-104.

Kaçalin, Mustafa S. (2017). *Oğuzların Diliyle Dedem Korkudun Kitabı*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karaağaç, Günay. (1997). *Lutfî Divanı Giriş-Metin-Dizin-Tıpkıbasım*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karabacak, Esra. (2002). *Bergamalı Kadri Müyessiretü'l-Ulûm*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karahan, Leylâ. (1994). *Erzurumlu Darîr Kıssa-i Yûsuf*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karahan, Leylâ. (2012). "Türkçede Bazı Ek ve Edatlarda "-n" Morfemi İle Ortaya Çıkan Varyantlaşma". Bülent Gül (Ed.). *Türk Moğol Araştırmaları Prof. Dr. Tuncer Gülensoy Armağanı*. (s. 219-236). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.

Karamanlıoğlu, Ali Fehmi. (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Karpuz, Hacı Ömer. (1991). *Abdurrahîm Karahisârî'nin Vahdetnâme'si (Gramer İncelemesi-Metin-İndeks)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Erzurum.

Korkmaz, Zeynep. (1973). *Ṣadru'd-dīn Şeyhoğlu Marzubān-nāme Tercümesi İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Korkmaz, Zeynep. (1995). "Türkiye Türkçesi". *Türk Dili Üzerine Araştırmalar Birinci Cilt*. (s. 537-606). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Korkmaz, Zeynep. (2017). *Şeyhoğlu Sadre'd-dîn Mustafâ Marzubān-nāme Tercümesi Destûr-ı Şâhî*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Köktekin, Kâzım. (2007). *Yûsuf-ı Meddâh Varka ve Gülşah*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Köktekin, Kâzım. (2008). *Eski Anadolu Türkçesi*. Erzurum: Fenomen Yayınları.

Küçük, Murat. (2014). *Eski Anadolu Türkçesi Dönemine Ait Satır Arası İlk Kur'an Tercümesi*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Küçük, Serhat. (2014a). *Kitâb-ı Güzîde Akâidü'l-İslâm*. İstanbul: Kesit Yayınları.

Kültüral, Zuhal; Beyreli, Latif. (1999). *Şerîfî Şehnâme Çevirisi I, II, III, IV*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Meninski, Franciscus à Mesgnien. (2000). *Thesaurus Linguarum Orientalium I*. Mehmet Ölmez (Yayımlayan). İstanbul: Simurg Yayınları.

Mermer, Ahmet. (1997). *Karamanlı Aynî ve Dîvânı*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Ölker, Gökhan. (2015). *Gülşen-i Hayat*. Konya: Palet Yayınları.

Örnekleriyle Türkçe Sözlük 2. (2000). İstanbul: Millî Eğitim Bakanlığı Yayınları.

Özçelik, Sadettin. (2001). *Kitâbü'l-Mühimmât*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Özgür, Can. (2002). *Kitâbü'l-Hayl (Memlûk Kıpçakçası İle Yazılmış İlk Türk At ve Atçılık Eserinin Paris Yazması)*. İstanbul: Çantay Yayınları.

Özkan, Mustafa. (2000/1). *Türk Dilinin Gelişme Alanları ve Eski Anadolu Türkçesi*. İstanbul: Filiz Kitabevi.

Özkan, Mustafa. (2000/2). "Ahmed-i Dâî'nin Tercüme-i Tefsîr-i Ebü'l-Leys es-Semerkandî Mukaddimesi". *İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi*, C 29, 117-188.

Paçacıoğlu, Burhan. (2006). *VII-XVI. Yüzyıllar Arasında Türkçenin Söz Dağarcığı*. Ankara: Bizim Büro Basımevi.

Sarı, Mustafa. (2016). *Erzurumlu Darir Yüz Hadis Yüz Hikâye Türk Dilinde Art Zamanlı Değişmeler*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Sertkaya, Osman Fikri. (1994). "-An/-En Ekli Yeni Şekiller ve Örnekleri Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1989*, 335-352.

Sevinçli, Veysi. (2007). *Hatiboğlu Letâyifnâme (İnceleme-Metin-Sözlük-Tıpkıbasım)*. İstanbul: Töre Yayın Grubu.

Tarama Sözlüğü III. (2009). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Taş, Bünyamin. (2018). *Antakyalı Kâsım Şeybânî ve Nasîhatnâme'si*. İstanbul: Kriter Yayınevi.

Tavukçu, Orhan Kemâl. (tarihsiz). *Dede Ömer Rûşenî Hayatı, Eserleri, Edebî Kişiliği ve Dîvânının Tenkidli Metni*. (ET: 07. 07. 2017). <http://ekitap.kulturturizm.gov.tr/Eklenti/10601,dede-omerrusenipdf.pdf?0>

Tekin, Talat; Ölmez, Mehmet; Ceylan, Emine; Ölmez, Zuhal; Eker, Süer. (1995). *Türkmence-Türkçe Sözlük*. Ankara: Simurg Yayınları.

Tepeli, Yusuf. (2002). *Dervîş Muhammed Yemînî Fazîlet-nâme II (Gramatikal Dizin)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Tezcan, Semih. (1978). "'Marzubān-nāme Tercümesi' Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-1977*, s. 413-431.

Timurtaş, Faruk K. (1963). *Şeyhî'nin Hüsrev ü Şîrin'i*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Timurtaş, Faruk K. (1994). *Eski Türkiye Türkçesi XV. Yüzyıl Gramer-Metin-Sözlük*. İstanbul: Enderun Kitabevi.

Topaloğlu, Ahmet. (1978). *Muhammed bin Hamza XV. Yüzyıl Başlarında Yapılmış Kur'an Tercümesi İkinci Cilt (Sözlük)*. İstanbul: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Toparlı, Recep; Vural, Hanifi; Karaatlı, Recep. (2003). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Toparlı, Recep; Vural, Hanifi. (2007). *Harezm Türkçesi*. Ankara: Öncü Basımevi.

Toparlı, Recep; Argunşah, Mustafa. (2008). *Mu'înü'l-Mürîd*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Turan, Fikret. (2000). *Adverbs and Adverbial Constructions in Old Anatolian Turkish*. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

Turan, Fikret. (2017). *Bahşāyiş bin Çalıça - Bahşayiş Lügati*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Uğurlu, Mustafa. (1987). *Münyetü'l-Ġuzāt*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

Uygur, Ceyhun Vedat. (2002). "'Eñ' Sözü, Kullanılış Yeri ve İşlevine Dair". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten-2002*, C 1, s. 83-94.

Ünlü, Suat. (2012/1). *Harezm Altınordu Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Ünlü, Suat. (2012/2). *Karahanlı Türkçesi Sözlüğü*. Konya: Eğitim Yayınevi.

Ünlü, Suat. (2018). *Karahanlı Türkçesi İlk Türkçe Satır-Altı Transkribeli Kur'an Tercümesi (TİEM 73) Tıpkıbasım - Transkribeli Metin 5, 6*. Konya: Selçuklu Belediyesi Yayını.

Üstüner, Ahat. (2003). *Türkçede Pekiştirme*. Elazığ: Fırat Üniversitesi Yayınları.

Yavuz, Kemâl. (1991). *Şeyhoğlu Kenzü'l-Küberâ ve Mehekkü'l-Ulemâ (İnceleme-Metin-İndeks)*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayını.

Yavuz, Orhan. (2006). *Anadolu Türkçesiyle Yapılan En Eski Tezkiretü'l-Evliyâ Tercümesi ve Dil Özellikleri [İnceleme-Gramer-Metin]*. Konya: Tablet Kitabevi.

Yavuz, Orhan; Gülmez, Mevlüt. (2015). *Manzum İlk Ashâb-ı Kehf Kıssası (İnceleme - Metin - Dizin - Tıpkıbasım)*. Konya: Palet Yayınları.

Yavuzarslan, Paşa. (2002). *Mūsā bin Ḥācı Ḥüseyin el-İznikī Münebbihü'r-Rākīdin (Uyurları Uyandurucu) Giriş-İnceleme-Tenkitli Metin I*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yelten, Muhammet. (1998). *Şirvanlı Mahmud Târih-i İbn-i Kesîr Tercümesi (Giriş-İnceleme-Metin-Sözlük)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yelten, Muhammet. (2009). *Eski Anadolu Türkçesi ve Örnek Metinler*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayını.

Yıldız, Ayşe. (2013). *Çâkerî Yûsuf u Züleyhâ*. Ankara: Hitabevi Yayınları.

Yılmaz, Emine; Demir, Nurettin; Küçük, Murat. (2013). *Kısas-ı Enbiya*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yüksel, Sedit. (1965). *Mehmed Işk-nâme (İnceleme-Metin)*. Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

Zal, Ünal. (2015). *Kırk Vezir Hikâyeleri (İnceleme-Metin-Dizin)*. Sweden: Gün Förlag.

KLASİK FARS VE TÜRK EDEBİYATINDA REYHAN

Reyhan in Classical Persian And Turkish Literature

Yasemin YAYLALI[*]

Öz

Klasik Fars ve Klasik Türk Edebiyatında şairler şiirlerini çiçekler, ağaçlar ve meyveler gibi tabiat unsurlarıyla süsleyerek daha güzel ve daha etkileyici bir hâle getirmişlerdir. Tabiattaki bu unsurlar içerisinde rengi, kokusu, görüntüsü ve güzelliğiyle çiçekler ayrı bir öneme sahip olmuştur. Her iki edebiyatta da şairler gül, lale, nergis, menekşe ve reyhan gibi çiçeklere teşbih, istiare, kinaye gibi edebi sanatlar bünyesinde ya da kafiye ve redif olarak şiirlerinde yer vermişlerdir. Klasik Fars ve Klasik Türk Edebiyatında şairler çiçekler içerisinde de cennet çiçeği diye tabir edilen reyhan çiçeğini, güzel ve etkileyici kokusuyla ve koyu rengiyle çoğunlukla sevgilinin ayva tüyü ve saçlarıyla ilişkilendirmişlerdir. Reyhan çiçeği bazen tek başına bazen de sümbül çiçeğiyle birlikte ayva tüyü ve saça renk ve koku yönünden benzetilmiştir. Söz konusu çalışmada Klasik Fars ve Klasik Türk Edebiyatında şair divanları taranmış; bunlar içerisinde özellikle her iki edebiyatta ortak olan beyitlerden şiir örnekleri seçilerek alınmış; Farsça şiirler Türkçeye çevrilmiş ve tüm bunların ışığında Klasik Fars ve Klasik Türk Edebiyatında şairlerin şiirlerinde reyhan çiçeğini nasıl ve ne şekilde kullandığı şiir örnekleriyle ortaya konulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Klasik Fars Edebiyatı, Klasik Türk Edebiyatı, Reyhan, Şiir.

Abstract

In Classical Persian and Classical Turkish Literature, poets have decorated their poems with natural elements such as flowers, trees and fruits, making them more beautiful and more impressive. They have included flowers such as roses, tulips, daffodils, violets and basil in the poetry of literary arts such as admiration, conspiracy, allusion, or in their poems as rhyme and redif. In Classical Persian and Classical Turkish Literature, poets mostly associated the basil flower, which is also known as a paradise flower, with its beautiful impressive scent and dark color. It has been likened. In this study, the poet divan in the Classical Persian and Classical Turkish Literature were scanned, among which poetry samples were taken from the couplets that were common in both literatures; The

[*] Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Fars Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Assoc. Prof. Dr., Ataturk University Faculty of Letters Department of Persian Language and Literature,* yyaylali@atauni.edu.tr

Persian poems have been translated into Turkish and in the light of all this, how and how the poems used the basil flower in the poems of Classical Persian and Classical Turkish Literature have been revealed.

Key Words: Classical Persian Literature, Classical Turkish Literature, Basil, Poetry.

Giriş

Reyhan, labiatae familyasından (Muzafferiyân, 1375 hş: s. 369) ocimum basilicum cinsi (Kerîmî, 1374 hş: s. 224) beyaz veya pembe çiçekli, özel ve keskin kokulu otsu bir yıllık bitkidir (Muîn, 1375 hş: III, s. 1701). Reyhan, Farsçada "siperem, sperğem, siperhem, şâh-ı isperem, şâh-ı isperğem ve şâh-ı isperhem vb. adlarla anılmış (Âdilzâde - Kamrân Paşâî, 1387 hş: s. 143); kimi zaman da reyhan kelimesiyle her tür güzel kokulu ve renkli bitki kastedilmiştir (Rengçî, 1372 hş: s. 151). Türkçede ise "fesliyen, feslihan, feslikan, fesliken, peslan" olarak da bilinmiştir (A. Sungurhan-Eyduran, 2003: II, s. 481).

Eski tıpta birinci derecede kuru ve sıcak kabul edilen reyhanın beyni çok iyi temizlediğine (Tutmacı, 2018: s. 81), kalbi kuvvetlendirdiğine ve koklanmasının uyku getirdiğine inanılmıştır (Pala, 2002: s. 389). Bu bitkinin ortaya çıkışıyla ilgili bazı rivayetler aktarılmıştır. Bel'amî'nin aktardığına göre; işlediği günahtan dolayı pişmanlık duyan ve Allah'tan bağışlanma dileyen Hz. Âdem tövbesinin kabul edilmesiyle mutluluktan şükür gözyaşları dökmüş; akan gözyaşlarından güller, reyhanlar ve güzel kokulu bitkiler yeşermiştir (Yâhakkî, 1386 hş: s. 449). Bir başka rivayete göre de Nûşîrevân halkının şikâyetlerini dinlerken tahtının altında bir yılan görmüş "Yoksa o da mı zulme uğradı?" deyince görevliler onu takip etmişlerdir. Yılan bir kuyunun dibine inip çabucak geri çıkmıştır. Görevliler kuyunun dibinde bir akrep tarafından sırtından sokulan başka bir yılanın can çekiştiği görüp hemen mızrakla akrebi yakalayıp Nûşîrevân'ın huzuruna getirmişlerdir. Bir yıl sonra aynı yılan ağzında siyah tohumlarla Nûşîrevân'ın tahtının altına gelmiştir. Nûşîrevân'ın adamları tohumları ekmişler ve Nûşîrevân nezle olduğunda bu bitkiyi kullanarak iyileşmiştir (Yıldırım, 2008: s. 639).

Bahçelerde ve saksılarda yetiştirilen ve baharat olarak kullanılan reyhan (Baytop, 2015: s. 106), Klasik Türk Edebiyatında çokça kullanılan çiçeklerden olmuştur. Daha çok kuvvetli ve güzel kokulu olması açısından değerlendirilmiştir (Bayram, 2007: s. 215). Bazen cananın saçı ve ayva tüyleri için benzetilen olmuş bazen de sevgilinin deste halindeki bağlı veya fesinden dışarı taşan saçı için kullanılmıştır (Sungurhan Eyduran, 2003: II, s. 481). Reyhan siyah rengi ve kokusu dolayısıyla çoğunlukla sevgilinin saçı, zülfü, kâkülü ve yanağındaki ayva tüyüne benzetilmiş; burada da teşbih ilişkisi esnasında renk ve koku işlevleri ön plana çıkmıştır (Açıl, 2015, s. 18). Bilhassa ayva tüyleri söz konusu olunca şairlerce reyhan kelimesi üzerinde oyun yapılmış (Pala, 2002: s. 389) ve hat çeşitlerinden biri olan reyhanî yazı da kastedilmiştir (Sungurhan Eyduran, 2003: II, s. 481).

Reyhan kokusu ve yeşil rengiyle ruhun huzura ereceği ve cennette bulunacağı söylenen cennet çiçeğidir (Başaran, 1999, s. 162). Tasavvufi ıstılahta kalpte tasfiye ve riyazet sonucu ortaya çıkan nur olarak tanımlanmıştır (Hâtıf, 1390 hş: s. 11). Klasik Fars Edebiyatında reyhan koyu rengi ve güzel kokusu sebebiyle bazen sevgilinin yüzü, saçı ve ayva tüyüne teşbih edilmiştir (Gerâmî, 1389 hş: s. 471).

Reyhan her iki edebiyatta da çoğunlukla renk ve koku yönünden saç ve ayva tüyüyle ilişkilendirilmiştir.

1.Ayva Tüyü ve Saç Bağlamında Reyhan

Klasik Fars Edebiyatında:

سبزتر از خط تو ریحانی		ندمد در بهارگاه دو کون

İki dünyanın baharında yeşermez

Senin ayva tüyünden daha yeşil bir reyhan! (Attâr-i Nîşâbûrî, 1380 hş: s. 655).

بخادمی خط و زلف همچو عنبر خویش		به بوستان شد و لایق ندید ریحان را

Bahçeye gitti ve layık görmedi reyhanı

Kendi amber kokulu ayva tüyü ve zülfünün hizmetkârlığına (Seyf-i Fergânî, 1391 hş: s. 301).

Klasik Türk Edebiyatında:

Hat-ı ruhsârun eder lutfda reyhân ile bahs

Hüsn-i sûretde cemâlün gül-i handân ile bahs (Fuzûlî, 2005: s. 142).

Kâmet ü zülfün nesîmi ile hasretler gibi

Koca koca görüşür şimşâd ü reyhân sarmaşır (Necatî Bey, 1992: s. 238)

2.Güzel ve Keskin Koku Yönünden Reyhan

Klasik Fars Edebiyatında:

بوی ریحان و فروغ قدح و لاله به هم		موسم عید و لب دجله و بغداد خُرَم

Bayram mevsimi, Dicle'nin kenarı ve Bağdad-ı hürrem

Reyhan kokusu, kadehin ışığı ve lâle birlikte! (Emîr Mu'izzî, 1362 hş: s. 447)

شوشه شوشه سیم آرد یاسمن		توده توده مشک دارد ضیمران

Reyhan yığın yığın miske sahiptir,

Yasemin külçe külçe gümüş getirir (Kâânî-yi Şîrâzî, 1336 hş: s. 592).

Klasik Türk Edebiyatında:

Şol denli saçar misk ovağın ceybine reyhân

Kim nefha-i anberle dolar dâmen-i sahrâ (Ahmet Paşa, 1992: s. 105).

Hat u hâl-i bünâgûşına rağbet gitdi hûbânun

Reyâhîn-i çemende müşg-i tâtâr oldı her gûşe (Nev'î, 1977: s. 489).

3. Reyhanın diğer çiçeklerle birlikte kullanımı:

A. Sümbül ve reyhan ilişkisi:

Reyhan saç ve ayva tüyüne benzetilirken bu bağlamda bazen tek başına kullanılmış, kimi zaman da koyu rengi ve güzel kokusu bakımından sümbülle bir arada yer almıştır. Birkaç örnek:

Klasik Fars Edebiyatında:

برخاست بوی ریحان زان طره چو سنبل		بنشست باد بستان زان عارض چو نسرین

O sümbül gibi saçtan reyhan kokusu kalktı,

O nesrin gibi yanaktan bostanın esintisi (kokusu) çöktü. (Emîr Hüsrev-i Dihlevî, 1387 hş: s. 730).

با چهره شکفته گلستان چه حاجت است؟		خط و زلف، سنبل و ریحان چه حاجت با است؟

Açan yüzüyle gül bahçesine ne hacettir?

Hattı ve zülfüyle sümbül ve reyhana ne hacettir? (Sâib-i Tebrîzî, 1371 hş: II, s. 922).

لاله و گل از رخ تو منفعل		سنبل و ریحان ز خطت شرمسار

Lale ve gül senin yüzünden dolayı hicapta

Sümbül ve reyhan senin hattından dolayı utançta! (Muhteşem-i Kâşânî, 1379 hş: s. 130).

سنبل براندار از طرف بستان	ریحان برافشان از برگ نسرین

Sümbül at bostan tarafından,

Reyhan saç nesrin yaprağından (Hâcû-yi Kirmânî, 1374 hş: s. 451).

Klasik Türk Edebiyatında:

Nice bezme oldı reyhâncı bu şeb sünbüllerün

Kande açıldı aceb ruhsâr-ı gül-nârun senün. (Zatî, 1970: II, s. 179).

Zülfün ucundan dağıtdı kendözün sünbül diyen

Var ise reyhândır ol zülf-i perîşân yerlice (Necatî Bey, 1992: s. 359).

Hattın ki reşk-i fasl-ı bahârân olup gelir

Sermâye-bahş-ı sünbül ü reyhân olup gelir (Nedîm, 1997: s. 292).

'Ârızun dil gâh gonca geh küşâde-gül sanur

Kâkülün hod gâh reyhân gâh olur sünbül sanur (Mezâkî, 1991: s. 363).

B. Gül ve reyhan ilişkisi: Genellikle kırmızı rengi ve alımlılığıyla yüz ya da yanak güle benzetilirken saçlar ya da ayva tüyleri de renk ve koku yönünden reyhanla ilişkilendirilmiştir. Yani yüz ve saç ya da ayva tüyü bağlamında gül ve reyhan birlikte kullanılmıştır:

Klasik Fars Edebiyatında:

گهی از دست اومی خور، گهی از دولبش بر خور	گهی از روی او گل چین، گهی از زلف او ریحان

Bazen onun elinden şarap iç, bazen onun iki dudağından nasiplen

Bazen onun yüzünden gül topla, bazen onun saçından reyhan! (Ferruhî-yi Sîstânî, 1371 hş: s. 258).

دلم جز روی و موی گلعذاران	تماشای گل و ریحان نخواهد

Gönlüm gül yanaklıların yüzü ve saçı dışında

Gül ve reyhanı seyretmeyi istemez (Hâcû-yi Kirmânî, 1374: s. 408).

بوستان از گل و ریحان رخ و زلف لیلی	دشت از لاله ستان سینه مجنون شده است

Bostan gül ve reyhandan Leyla'nın yüzü ve zülfü,

Ova lale bahçesinden Mecnun'un sinesi olmuştur (Sâib-i Tebrîzî, 1371 hş: II, 766).

گفتم کـه آب چشـــمم بـر روی خشـــک گردد		چـون بـر گـل عـذارش ریـحـان تـر بـرآیـد

Dedim: Onun gül yüzünde ter ü taze reyhan ortaya çıkınca

Göz suyum kurumuş yüzümde dolanır (Seyf-i Fergânî, 1391 hş: s. 364).

در بهار حســنش از صــد گل یکی نشــکفته اســت		گرد گلزارش کنون بر می‌دهـد ریحـان هنوز

Onun güzellik baharında yüz gülden biri açmamıştır

Onun gül bahçesinin etrafında şimdi reyhan açar henüz (Selmân-ı Sâvecî, 1376 hş: s. 333).

Klasik Türk Edebiyatında:

Zeyn itmege cân gülşenin el-minnetü lillâh

Ol ruhları gül saçları reyhân yetişdi (Mihri Hâtun, 2007: s. 308).

Lebün gonca yüzün güldür ser-i zülfün de reyhândur

Ana şâne el urdukça dil-i âşık perîşândur (Muhibbi, 2016: I, s. 461).

Gül yüzünde zülfün örter hatt-ı reyhânı dürüst

Kim görüpdür kâfiri hıfz ede Kur'ân'ı dürüst (Necatî Bey, 1992: s. 166)

Ol ki haddün gül idüp zülfüni reyhân eylemiş

Bu perîşân gönlümi 'aşkunla hayrân eylemiş (Ahmed-i Rıdvân, 2017: s. 310).

Çün sabâ gül yüzüne reyhân saçunı tagıdur

Aklumı hayrân ider iy küfr ü îmânum meded (Ahmedî, ty: s. 282).

C. Lale ve reyhan ilişkisi: Şekil ve kırmızı renk bakımından yüz ve lale arasında benzetme ilgisi kurulurken; güzel koku ve koyu renk yönüyle ayva tüyü ya da saç da reyhana benzetilmiştir:

Klasik Fars Edebiyatında:

ماه را از شکن سنبل شبگون بنمای	لاله را این همه در سایهٔ ریحان مگذار

Siyah sümbülün kıvrımından ayı göster,

Laleyi tüm bu reyhanların gölgesinde koyma (Hâcû-yi Kirmânî, 1374 hş: s. 488).

ای چیده سنبل تر در باغ دسته بسته	وافکنده شاخ ریحان بر لاله دسته دسته

Ey ıslak sümbül toplayıp bahçede deste yapmış

Ve lalenin üzerine deste deste reyhan dalı atmış (Hâcû-yi Kirmânî, 1374 hş: s. 463).

به هوای دل ما، حسن رخ خوبان است	چون به انفاس صبا، لاله و ریحان مشتاق

Saba rüzgârının esintilerine lale ve reyhanın müştak olması gibi

Gönlümüzün arzusu güzellerin güzel yüzünedir (Selmân-ı Sâvecî, 1376 hş: s. 341).

Klasik Türk Edebiyatında:

Göresiz kim bu kad ü kâmet ü bu zülf ü izâr

Servin işin bitire lâle vü reyhânı eke (Necatî Bey, 1992: 396)

Reyhân-ı gubâr-ı hatın iy kilk-i sihir-sâz

Ol lâle-ruhun berg-i gül üzre rakam eyle (Süheylî, 2007: s. 390).

Çünki sabânun eli çöze saçun bendini

Deste-i reyhân düşe lâle yanag üstine (Ahmedî, ty: s. 551).

D. Yasemin ve reyhan: Beyazlık ve alımlılık bakımından yüz ile yasemin; yüzdeki ayva tüyleri ya da saç ile renk ve koku yönünden reyhan arasında benzetme ilgisi kurulurken yasemin ve reyhan bir arada verilmiştir:

طاس زرین می نهد نرگس چمن را بر طبق	خط ریحان می‌کشد سنبل بر اوراق سمن

Altın tas koyar nergis çemende sini üzerine

Reyhan hattı çeker sümbül, yasemin yaprağı üzerine (Hâcû-yi Kirmânî, 1374 hş: s. 455).

Ey gözi nergis yüzi berg-i semen

Ey saçı reyhân boyı serv-i çemen (Ahmed-i Rıdvân, 2017: s. 426).

Sonuç

Klasik Fars ve Türk Edebiyatında reyhanın kullanımı ile ilgili olarak şu tespitler yapılmıştır:

Reyhan koyu rengi ve güzel kokusu bakımından çoğunlukla ayva tüyüyle ilişkilendirilmiştir. Yine renk ve koku yönünden saça benzetilmiştir. Bazen de herhangi bir benzetme ilgisi kurulmadan reyhan çiçeğinin güzel ve etkileyici kokusu dile getirilmiştir. Reyhan çiçeği her iki edebiyatta da bazen beyitlerde tek başına yer alırken bazen de yine koku ve renk açısından sümbül çiçeği ile birlikte saç ve ayva tüyüne teşbih için kullanılmıştır. Kimi zamanda güzel ve alımlı yüz gül, lale ve yasemine benzetilirken reyhan da bu yüz üzerindeki ayva tüyü ya da saçla ilişkilendirilmek suretiyle reyhan ve diğer çiçekler birlikte kullanılmıştır.

Kaynaklar

Açıl, Berat. (2015). "Klasik Türk Şiirinde Estetik Bir Unsur Olarak Çiçekler. *FSM İlmî Araştırmalar İnsan ve Toplum Bilimleri Dergisi*, Sayı: 5, s. 1-28.

Âdilzâde, Pervâne; Fahrî, Kamrân Paşâî. (1387 hş). *Ferheng-i Edebî-yi Giyâhân*. Tebriz.

Ahmed-i Rıdvân. (2017). *Ahmed-i Rıdvân Dîvânı.* Halil Çeltik (Haz.). Ankara.

Ahmedî. (t.y.). *Dîvân.* Yaşar Akdoğan (Haz.). ekitap.kulturturizm.gov.tr.

Ahmet Paşa. (1992). *Ahmet Paşa Divanı*. Ali Nihat Tarlan (Haz.). Ankara.

Attâr-i Nîşâbûrî. (1380 hş). *Dîvân-ı Attâr-i Nîşâbûrî* Takî-yi Tefezzulî (Tsh.). Tahran.

Başaran, Orhan. (1999). "Bir Fabl Örneği: Keşfü'l-Esrâr alâ Lisâni't-Tuyûr ve'l-Ezhâr". *Akademik Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 2, s.159-170.

Bayram, Yavuz. (2007). "Klasik Türk Şiirinde Duyguların Dili: Çiçekler". *Turkish Studies*, Sayı: 2/4, s. 209-219.

Baytop, Turhan. (2015). *Türkçe Bitki Adları Sözlüğü*. Ankara.

Emîr Hüsrev-i Dihlevî. (1361 hş). *Dîvân-ı Kâmil-i Emîr Hüsrev-i Dihlevî* Saîd-i Nefîsî (Tsh.). Tahran.

Emîr Mu'izzî. (1362 hş). *Külliyât-ı Dîvân-ı Mu'izzî.* Nâsir Heyyirî (tsh.). Tahran.

Ferruhî-yi Sîstânî. (1371 hş). *Divân-ı Hekîm Ferruhî-yi Sîstânî*. Muhammed Debîr-i Siyâkî (Tsh.). Tahran.

Fuzûlî. (2005). *Fuzûlî Divanı.* Ali Nihat Tarlan (Haz.). Ankara.

Gerâmî, Behrâm. (1389 hş). *Gul u Giyâh Der Hezâr Sâl-i Şi'r-i Fârsî*. Tahran.

Hâtıf, Hâmid. (1390/Ferverdîn) "Remz-i Gul Der Edebiyyât-i Fârsî". *Kitâb-i Mâh-i Edebiyyât*, S. 48, s. 4-12.

Hâcû-yi Kirmânî. (1374 hş). *Dîvân-i Kâmil-i Hâcû-yi Kirmânî.* Sa'îd-i Kâni'î (Tsh.). Tahran.

Mihri Hâtun. (2007). *Mihrî Hâtun Divânı*. Mehmet Arslan (Haz.). Ankara.

Muîn, Muhammed. (1375 hş). *Ferheng-i Farsî I-VI*. Tahran.

Kâânî-yi Şîrâzî. (1336 hş). *Dîvân-ı Kâânî-yi Şîrâzî*. Muhammed Cafer-i Mahcûb (Tsh.). Tahran.

Kerîmî, Hâdî. (1374 hş). *Esâmî-yi Giyâhân-i İrân*. Tahran.

Mezâkî. (1991). *Hayatı Edebî Kişiliği ve Divanı'nın Tenkidli Metni*. Ahmet Mermer (Haz.). Ankara.

Muhteşem-i Kâşânî. (1379 hş). *Dîvân-i Muhteşem-i Kâşânî* Ekber-i Behdârvend (Tsh.). Tahran.

Muzafferiyân, Veliyullah. (1375 hş). *Ferheng-i Nâmhâ-yi Giyâhân-i İrân*. Tahran.

Necatî Beg. (1992). *Necatî Beg Divanı.* Ali Nihat Tarlan (Haz.). Ankara.

Nedîm. (1997). *Nedîm Divânı*. Muhsin Macit (Haz.). Ankara.

Nev'î. (1977). *Nev'î Divan.* Mertol Atulum-Ali Tanyeri (Haz.). İstanbul.

Pala, İskender. (2002). *Ansiklopedik Divân Şiiri Sözlüğü*. İstanbul.

Rengçî, Gulâmhuseyn. (1372 hş). *Gul u Giyâh Der Edebiyyât-i Manzûm-i Fârsî*. Tahran.

Sâib-i Tebrîzî. (1371 hş). *Dîvân-ı Sâib-i Tebrîzî II*. Muhammed-i Kahrâmân (Tsh.). Tahran.

Selmân-ı Sâvecî. (1376 hş). *Külliyât-ı Selmân-ı Sâvecî*. Abbâs'ali-yi Vefâyî (Tsh.). Tahran.

Seyf-i Fergânî. (1391 hş). *Dîvân-i Seyf-i Fergânî*. Zebîhullah-i Safâ (Tsh.). Tahran

Sungurhan Eyduran, Aysun. (2003). "Fesleğen", *Türk Dünyası Edebiyat Kavramları ve Terimleri Ansiklopedik Sözlüğü*. Ankara.

Süheylî. (2007). *Dîvân*. M. Esat Harmancı (Haz.). Ankara.

Tutmacı. (2018). *Tabiatnâme*. Yakup Karasoy (Haz.). Ankara.

Yâhakkî, Muhammed Ca'fer. (1386 hş). *Ferheng-i Esâtîr ve Dâstânvârehâ der Edebiyyât-i Fârsî*. Tahran.

Yıldırım, Nimet. (2008). *Fars Mitolojisi Sözlüğü*. İstanbul.

Zatî. (1970). *Zatî Divanı II -Gazeller Kısmı-*. Ali Nihad Tarlan (Haz.). İstanbul.

RİSÂLE-İ AHKÂM-I SERRÂCLIK

Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık

Serkan ÇAKMAK*

Öz

Türkistan sahasında çoğunlukla risale adıyla anılan küçük boyutlu kitapçıklar, hemen her türden zanaatın efsanevi kökenleri ile çoğunluğu dini kimliğe sahip büyük ustalarını ve zanaat erbabının uyması gereken dinî, ahlaki ve sosyal kuralları içerir. Orta Asya'da on sekizinci yüzyıl sonları ila yirminci yüzyılın başları arasında oldukça fazla sayıda risale kaleme alınmıştır. Halktan kimselerce çoğaltıldığı anlaşılan risale metinlerinin müellifleri belli değildir. Bu yönleriyle sözlü kültür mirasının yazıya aktarılmış vesikalarıdır. Bahsi geçen dönemde Türkistan'ın sosyal, ekonomik ve kültürel yapısı hakkında birinci elden birçok bilgiler sunan risale yazmaları, edebî Orta Asya Türkçesinin tarihi gelişimi bakımından da bir o kadar önemli vesikalardır. Bu risalelerin dili, yerli ağızların artık standartlaşmaya başladığı geç dönem Çağatay Türkçesidir. Bu nedenle risalelerde sıklıkla ağız özellikleriyle karşılaşılır.

Yukarıda Türk kültürü ve dili açısından önemleri ifade edilen risale yazmalarının bir kısmı bugüne kadar yayımlanmış olmakla beraber henüz birçok zanaata ait risalenin metin neşri yapılmamıştır. Bu çalışmada daha önce risale metni hiç yayımlanmamış saraçlık mesleğine ait bir risale yazması ele alınmıştır. Berlin Eyalet Kütüphanesi Prusya Kültürel Mirası koleksiyonunda Ms. or. oct. 1701 arşiv numarasıyla kayıtlı bulunan bir mecmuanın 21b-36a sayfaları arasındaki bu risale yazması, Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık başlığını taşır. Çalışmada söz konusu yazmanın yazı çevirimi, Türkiye Türkçesine aktarımı sunulmuş ve yazmanın imla, ses, şekil, söz dizimi ve söz varlığı bakımından dikkat çeken hususları hakkında notlar maddeler halinde sıralanmıştır.

Anahtar Kelimeler: Saraçlık, risale, Çağatay Türkçesi

Abstract

The booklets called risala in Turkestan region include in legendary origins and outstanding masters having spiritual features relating to almost

* Doç. Dr., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Assoc Prof. Dr., Ataturk University Faculty of Letters Department of Turkish Language and Literature,* serkancakmak@atauni.edu.tr

all crafts in addition to religious, moral and social rules which craftsmen must obey. Great numbers of risalas were written from the beginning of eighteenth century to the late twentieth century in Central Asia. Writers of the risala manuscripts copied by commoners are not known. The language of these risalas is late Chagatai Turkish having traces of local dialects. Therefore, dialect properties are observed often in the risala manuscripts.

Some of the risala manuscripts which their importance above mentioned have been published hitherto. However, the risala manuscripts relating to numerous crafts have not been published yet. In this study, a risala manuscript relating to saddlery which has been not published has been considered. The risala manuscript which is taken part on 21b-36a pages of a miscellanea saved with "Ms. or. oct. 1701" a shelfmark in Berlin State Library Prussia Cultural Heritage collection has "Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık" caption. In this study, the remerkable notes about orthography, phonetics, morphology, syntax and vocabulary beside of transcription text and translation into Turkey Turkish of the risala manuscript have been presented.

Keywords: Saddlery, risala, Chagatai Turkish

Giriş

Hanlıklar döneminde Orta Asya'daki zanaatkârlar genellikle meslek loncaları şeklinde organize olmuşlardır. Her meslek loncasına atamaları otoritelerce onaylanan lonca liderleri önderlik etmiştir. Bu lonca lideri, kendi loncasındaki zanaatkârların ürettiği malların kalitesini denetler ve bu malların belirlenen standartlara uygun olmalarını sağlardı. Vergilerin toplanması ve tahsis edilmesi ile ücretlerin belirlenmesi gibi sorumluluklar da lonca liderinin görevleri arasındaydı (Baipakov, 2005: 385-386). Aksakallar adı verilen bu liderler önderliğindeki esnaf teşkilatlarının müntesibi olan ustalar; ahlaki, dinî ve bazı toplumsal faaliyetlerini risale adıyla anılan küçük kitapçıklardaki düsturlara göre ifa ederlerdi (Davlatova, 2016: 245).

Her meslek için ayrı ayrı hazırlanan risalelerde ilgili mesleğin efsanevi geçmişi yani daha çok dinî karakterlere bağlanan pir zincirine, usta-çırak ve zanaatkâr-müşteri ilişkilerini düzenleyen ahlaki tavsiyeler ile yine dinî bir vasıfla anılan uygulama ve ritüellere yer verilir. Ayrıca ustalara ve yaşlılara saygı, mesleğe saygı ve sadakat gibi bazı iyi özelliklerin edinilmesi gerektiği öğütlenirdi (Davlatova, 2016: 246).

Orta Asya'daki meslek risaleleri birçok yönden benzerlik göstermekle beraber bazı bölgelerde yazılan risalelerde bazı küçük farklılıklar da göze çarpmaktadır. Örneğin Hive'de kaleme alınan risaleler Türkçe kelimelerle adlandırılmış ve risale yerine "Resmî" ve "Destur" isimleri verilmiştir (Davlatova, 2016: 55,56).

Türkistan sahası meslek risaleleri, artık mahalli unsurların standartlaşmaya başladığı geç Çağatay Türkçesi ürünleridir. Türkistan'ın farklı bölgelerinde kaleme

alınan risale yazmaları bugün İsveç, Almanya ve Rusya başta olmak üzere farklı ülkelerdeki kütüphane ve müze koleksiyonları[1] ile bazı özel kitaplıklarda muhafaza edilmektedir.

Söz konusu risale yazmaları dünyada ilk kez Rus bilim adamı Gavrilov tarafından ele alınmış ve Rusçaya tercüme edilmiştir. Gavrilov çalışmasında çay hasatçılığı, berberlik, kasaplık, demircilik, fırıncılık ve çiftçilik mesleklerine ait risaleleri tercüme etmiş ve incelemiştir (Gavrilov, 1912: 13-59). Türkiye'de ise risale yazmaları üzerine yapılan ilk yayın Semra Alyılmaz'a aittir. Alyılmaz, ayakkabıcılık mesleğine dair şahsi kitaplığında bulunan risale yazmasını dil incelemesiyle birlikte neşretmiştir (Alyılmaz, 2011). Ardında Fatih Erbay, Konya El Yazması Eserler Kütüphanesinde tespit ettiği Doğu Türkçesiyle yazılmış hayvan yetiştiriciliği ve çiftçilik meslekleriyle ilgili iki risalenin metin neşirlerini yapmıştır (Erbay, 2012). Bu çalışmanın ardından iki yıl sonra İsveç Lund Üniversitesi Jarring Koleksiyonunda bulunan demircilik mesleğine dair risale yazmasının bilimsel neşri Ümit Eker ve Ünal Zal tarafından yapılmıştır (Eker, Zal, 2014). Risale yazmaları üzerine Türkiye'deki en kapsamlı çalışma ise Serkan Çakmak tarafından hazırlanan doktora tezidir. Söz konusu tezde İsveç Lund Üniversitesi Jarring Koleksiyonunda bulunan ayakkabıcılık, fırıncılık, tüccarlık, boyacılık, kasaplık, çiftçilik, dokumacılık, demircilik, hayvan yetiştiriciliği, cilacılık ve dokumacılık gibi mesleklere dair toplam on risalenin metin neşirleri ve dil incelemeleri sunulmuştur (Çakmak, 2016). Bu çalışmanın ardından değirmencilik (Tek, Türk, Enveri, Ötkür, 2016), keçecilik (Türk, Enveri, Karakaya, Ötkür, 2016), ağaççılık (Türk, Enveri, Ötkür, Serbest, 2016), aşçılık (Yılmaz, Türk, Ötkür, 2016; Alper, 2017), sabunculuk (Alper, 2016), çömlekçilik (Alper, 2017) ve berberlik (Kotan, 2019) meslekleri hakkındaki risale yazmaları yayımlandı.

Bu çalışmada daha önce risalesi yayımlanmayan saraçlık mesleğine ait Doğu Türkçesiyle yazılmış Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık başlıklı risale ele alınacaktır.

1. Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık

1.1. Nüsha Tavsifi

Bu çalışmaya konu edilen Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık başlıklı risale metni, Berlin Eyalet Kütüphanesi (Staatsbibliothek zu Berlin) Prusya Kültürel Mirası (Preußischer Kulturbesitz) koleksiyonunda Ms. or. oct. 1701 numarasıyla kayıtlı bir mecmuanın 21b-36a sayfaları arasında yer alır[2]. Aharsız sarı yapraklar üzerine başından sonuna kadar siyah mürekkeple ve nesih bir hatla yazılan mecmua toplam 72 sayfadan oluşur. Üzeri kahverengi bez bir kapakla ciltlenmiştir. Aynı kişinin

[1] Risale yazmalarının yer aldığı koleksiyonlar ve içerikleri hakkında daha fazla bilgi almak için bakınız: Çakmak, 2016, s. 18-21.

[2] El yazması nüshanın dijital görüntülerine şu bağlantı aracılığıyla erişilebilir: http://resolver.staatsbibliothek-berlin.de/SBB0001AB5900000000

kaleminden çıktığı anlaşılan mecmuanın 36a sayfasındaki tahrir kaydından 4 Recep 1293 (26 Temmuz 1876) tarihinde tamamlandığı anlaşılmaktadır. Yine aynı sayfadaki "*ṣāḥibu ḥaẕihi'r-risāle nām aḥmed şāh muḥammed niyāz*" kaydıyla ise mecmuanın Ahmed Şâh Muhammed Niyaz adında bir kişiye ait olduğu belirtilir.

Mecmuanın 1b-18a sayfaları arasında harekeli nesih bir hatla kaleme alınmış sureler, salatlar ve Arapça dualardan oluşan evrad yer alır. 18b-19a sayfalarında önceki sayfalara göre oldukça bozuk ve özensiz bir hatla salat-ı münciye duası yazılmıştır. 19b sayfasının baş kısmında daha sonradan üzeri çizildiği ve mürekkep dağıldığı için okunmaz durumda bulunan üç satır yazı yer alır. 20a ve 20b sayfaları ise boş bırakılmıştır. 21a sayfasının üst tarafında üç satır hâlinde daha okunaklı, alt tarafında ise daha dağınık ve bozuk bir hatla birkaç kelimesi eksik bir hâlde şu ifadeler yer alır: "*kişi öz yārını dāyim seḥerde yād ḳılmasmu / ferişān ḫātırını uyḳudın āzād ḳılmasmu / kişi öz yārını şundag̈ cefālar …*". 36b sayfasında yukarıda ifade edilene benzer şekilde dağınık ve bozuk bir hatla Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık metninin ilk beşinci satırından itibaren onuncu satırının başına kadar yeniden yazılmıştır. Bundan sonraki iki sayfa ise boş bırakılmıştır.

1.2. Konusu

Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık, Türkistan sahasının diğer meslek risalelerindekine benzer biçimde meslek erbabının gerek mesleğini icra ederken gerekse günlük hayatta yerine getirmesi ve sakınması gereken uygulama ve davranışları bildirir.

Meslek risalelerinin genel yapısına benzer biçimde düzenlenen Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık'ın içeriği sırasıyla şöyle ifade edilebilir:

0. Allah'a hamd
1. Peygambere salat ve selam
2. Cafer-i Sadık'a nispetle rivayet edilen saraçlık kurallarının kaynağı ve meslek pirine bildirilmesi
3. Saraçlık mesleğine ait aletlerin cennetle irtibatlı kaynakları
4. Bazı mesleklerin pirleri
5. Saraçlık mesleğinin dört mürşit pirinin sırasıyla adları
6. Saraçlıkta yapılması farz olan dört şeyin sıralanması
7. Saraçlıkta yapılması vacip olan yedi şeyin sıralanması
8. Saraçlıkta yapılması sünnet olan on bir şeyin sıralaması
9. Saraçlıkta yapılması mübah olan dört şeyin sıralanması
10. Saraçlıkta yapılması haram olan dört şeyin sıralanması

11. Saraçlıkta yapılması günah olan yedi şeyin sıralanması
12. Saraçlıkta yapılması edepten sayılan on bir şeyin sıralanması
13. İcâzet verme yetkisine sahip lonca lideri (sâhib-i tekbîr) olamayacak sekiz kişinin nitelikleri
14. İcâzet verme yetkisine sahip lonca lideri (sâhib-i tekbîr) olamaya en uygun kişinin nitelikleri
15. Saracın mesleğini icrası sırasında yaptığı bazı uygulamalar sırasında okuması gereken ayetler
16. Saracın tekbir almasının farz olduğu altı durumun sıralanması
17. Saracın tekbir almasının vacip olduğu sekiz durumun sıralanması
18. Saracın tekbir almasının sünnet olduğu dört durumun sıralanması
19. Saracın tekbir almasının müstehab olduğu dört durumun sıralanması
20. İcâzet verme yetkisine sahip lonca liderliği (sâhib-i tekbîrlik) makamında bulunan eski pirlerin sıralanması
21. Meslek pirlerinin ruhları için dua etmesi ve risale okuması gibi yapılması tavsiye edilen şeyleri yerine getirmesi durumunda saracın alacağı mükafatlar ve karşılaşacağı iyi durumlar
22. Meslek pirlerinin ruhları için dua etmemesi ve risale okumaması gibi sakınılması tavsiye edilen şeyleri yapması durumunda saracın alacağı cezalar ve karşılaşacağı kötü durumlar
23. Kendisine duacı olanlar ile meslek erbabı arasında vacip olan dört şeyin sıralanması

1.3. Metin

21b (1) risāle-i aḥkām-ı serrāclıḳ tasnif (2) ḥażret-i imām bismillāhi'r-raḥmani'r-raḥim caʿfer-i ṣādıḳ[3] (3) elḥamdulillāhi rabbi'l-ʿālemīn[4] ve'l-ʿāḳibetu li'l-muttaḳīn (4) ve'ṣ-ṣalatu ve's-selāmu ʿalā resūlihi muḥammed ve ālihi ve aṣḥābihi (5) ecmaʿīn ḥażret-i imām caʿfer-i ṣādıḳ (6) ve reh-nümā-yı muvāfıḳ[5] rażiyallāhu ʿanh andaġ (7) rivāyet ḳılurlar kim serrāclıḳ ahkāmını (8) ḥażret-i ḥaḳ subḥāne ve taʿālā ḥażret-i cebrāʾīl (9) ʿaleyhi's-selāmġa fermān ḳıldı kim usta ṭūsī **22a** (1) ʿimrānīġa taʿlīm[6] bergil dip ḥażret-i cebrāʾīl (2) ʿaleyhi's-selām bu serrāclıḳnıŋ ḳa (3) ʿide şarṭlarını usta ṭūsī ʿimrānīġa (4) taʿlīm berdiler munıŋ içinde neçend kāsibler (5) risāle bile ʿamel ve kesb ḳılıp pīr-i mürşitlik (6) maḳām[ı]ġa yettiler eger sorsalar ki peştaḫta (7) ḳaydın peydā boldı ḥażret-i cebrāʿīl ʿaleyhi' (8) s-selām ḫudāy taʿālā emri fermānı bile[7] (9) behiştniŋ armut dıraḫtıdın çehār muḳarreb **22b** (1) tört burcdın köterip çıḳıp berdiler (2) kürsī ḳaydın peydā boldı cevāb (3) aygıl ki behiştniŋ ḫurmā dıraḫtıdın[8] (4) çıḳarıp berdiler derefş ḳaydın peydā boldı (5) ul hem behiştniŋ[9] ṭūbā dıraḫtıdın çıḳtılar (6) kār-çūb ḳaydın peydā boldı behiştniŋ (7) zeytūn dıraḫtıdın çıḳarıp berdiler bular (8) hemmesi kāsiblerġa behiştdin çıḳḳan (9) muʿcizedür[10] eger sorsalar ki dükān[11] **23a** (1) dārlıḳ kimdin ḳaldı ḥażret-i (2) ṣāliḥ peyġamber ʿam[12]dın ḳaldı dūzendelik (3) kimdin ḳaldı ḥażret-i yūnus ʿalehi's-selām (4) dın ḳaldı rāstgerlik kimdin ḳaldı (5) usta cālūt ʿaleyhi's-selāmdın ḳaldı (6) serrāc-dūzluḳ kimdin ḳaldı usta (7) ṭūsī ʿimrāndın ḳaldı basma-dūzluḳ (8) kimdin ḳaldı usta ḫüsāmeddīndin ḳaldı (9) ilme-dūzluḳ kimdin usta ḳubbāt **23b** (1) şāhdın ḳaldı toḳum-dūzluḳ kimdin (2) ḳaldı ebū ṭālib kāmānīdin ḳaldı (3) pīne-dūzluḳ kimdin ḳaldı ḫ̌āce muḥammed pāre (4) velīdin ḳaldı müze-duzlūḳ ḥażret-i (5) ṣālih ʿaleyhi's-selāmdın ḳaldı eger sorsa (6) lar serrāclıḳda neççe pīr-i mürşid ötüpdür (7) tört pīr-i mürşid ötüpdür evvel molla (8) müftī serrāc ikinçi usta ṭūsī ʿimrānī (9) üçünçi ḫ̌āce ḳubbāt şāhī tört **24a** (1) [13]inçi ḥażret-i ṣāliḥ ʿaleyhi's-selāmdurlar (2) eger sorsalar ki

---

[3] Nüshanın tamamında düzenli olarak ṣādīḳ (صاديق) şeklinde yanlış yazılmıştır.

[4] Nüshada yanlış olarak ʿalemīn (علمين) şeklinde yazılmıştır.

[5] Nüshada yanlış olarak muvāfīḳ (موافيق) şeklinde yazılmıştır.

[6] Nüshanın tamamında yanlış olarak taʿallüm (تعلم) şeklinde yazılmıştır.

[7] Burada satır sonuna yazılan ننك ifadesi anlamlandıralamamıştır.

[8] Nüshada ḫūrmā-yı dıraḫtıdın (خورمای درختيدين) şeklinde yazılmıştır.

[9] /+niñ/ eki tashih kaydı olarak sayfa kenarına yazılmıştır.

[10] Nüshada موعه جزه şeklinde yanlış yazılmıştır.

[11] "dukān" kelimesi sonraki satırın başında yine yazılmıştır.

[12] "ʿaleyhi's-selām" ifadesi burada ayın ve mim (عم) harfleriyle kısaltılmıştır.

[13] Önceki sayfanın sonunda "tört" kelimesi tam olarak yazılmasına rağmen kelime sonundaki "t" (ت) harfi burada /+inçi/ ekinin öncesinde yine yazılmıştır (تنجى).

serrāclıḳda neççe nemerse (3) farżdur tört nemerse farżdur evvel (4) ʿilm örgenmeklik ikinçi hünerni tamām (5) örgenmeklik üçünçi beş vaḳt (6) namāznı ḳażā ḳılmaḳ ötemeklik törtinçi (7) pīr ḥaḳḳıda ḫayr-ı seḫāvet ḳılmaġlıḳ (8) bular hemmesi farżdur eger sorsalar ki (9) serrāclıḳda neççe nemerse vācibdür **24b** (1) yette nemerse[14] evvel ṭahāret birle bolmaġlıḳ ikinçi rāst- (2) gūy bolmaġlıḳ üçünçi dükānnı tāze (3) tutmaġlıḳ törtinçi dāʾim ẕikr tesbīḥ bile (4) bolmaġlıḳ beşinçi rizikni pāk (5) yerge yā suġa taşlamaġlıḳ altençi (6) her azīne aḫşāmı ötken pīr-i ervahlar (7) ḥaḳḳıda ḫatme-i tilāvet ḳılmaġlıḳ olardın (8) meded istiʿānet tilegeyler yettinçi pīrlerġa (9) duʿā tekbīr ḳılmaġlıḳ bular hemmesi vācib **25a** (1) dür eger sorsalar ki serrāclıḳda neççe (2) nemerse sünnetdür on bir nemerse sünnetdür (3) evvel kesbdin her nersī ki tafıpdur aŋa ḳanā (4) ʿat ḳılmaġlıḳ ikinçi ḥarāmdın perhīz ḳılma (5) ġlıḳ üçünçi seher-ḫīz bolmaġlıḳ tört (6) inçi esbāblarnı temiz tutmaġlıḳ beşinçi subḥ (7) şām şāgirdleriġa edeb taʿlīm bermeklik altınçı (8) mülāyim-zebān bolmaġlıḳ yetinçi özünü ġıybet (9) din yıraḳ tutmaġlıḳ sekizinçi tonını arıġ **25b** (1) tutmaġlıḳ toḳuzınçı mihmān dost bolma (2) ġlıḳ onunçı şikeste bolmaġlıḳ on birinci (3) risāle saḳlamaġlıḳ[15] on ikinçi subḥ şām pīrler ḥaḳḳıda (4) duʿā tekbīr ḳılmaġlıḳ bular hemmesi sünnetdür (5) eger sorsalar ki serrāclıḳda neççe nemerse mübāḥdur (6) tört nemerse evvel şīrīn-suḫan bolmaġlıḳ ikinçi raḥm (7) dil[16] bolmaġlıḳ üçünçi ʿālim sözini işitmek (8) lik törtinçi tālibü'l-ʿilm ve ʿālimlerġa dost (9) ve mihribān bolmaġlıḳ ol cihetdin ḥadiṯ-i **26a** (1) şerīfde ḫaber [ber][17]ipdür ki ḳale'n-nebī ʿaleyhi's-selām (2) vārişetü'l-enbiyāʾ dipdürler eger sorsalar ki (3) neççe nemerse ḥarāmdur tört nemerse ḥarāmdur (4) evvel fāsıḳlıḳ ikinçi sud-ḫorluḳ üçü[nçi] (5) şarāb-ḫorluḳ törtinçi bī-tekbīr iş ḳılmaḳ (6) olar hemesi ḥarāmdur eger sorsalar ki serrāc (7) lıḳda neççe nemerse günāhdur yette nemerse günāhdur (8) evvel yalġan aytmaġlıḳ ikinçi bed-zebān bolmaġ (9) lıḳ üçünçi bed-diyānet bolmaġlıḳ tört **26b** (1) inçi bāzār astıda ṭaʿām yemeklik beşinçi ṣāḥib-i (2) duʿāsınıŋ üstādınıŋ keynide şikâyet (3) ḳılmaḳ altınçı öz hünerini ḫor körmek (4) yettençi ṣāḥib-i tekbīrni ḫˇāh hüner örgetgen üstā (5) dını ḫor körmeklik bular hemesi günāh-ı kebīredür (6) eger sorsalar ki serrāclıḳda neççe nemerse edebdür (7) cevāb ayġıl ki on bir nemerse edebdür evvel bu ki (8) esbāblarını tefmegey ve depsemegey ikinçi peş-taḫtaġa (9) ḳoŋını ḳoymaġay üçünçi hüneridin and içmegey **27a** (1) törtinçi pīr-i üstādıġa[18] ḥaḳāret ḳılmaġay ve cevāb hem yandur (2) maġay beşinçi ḫarīdārġa duruşluḳ atmaġay (3) altınçı dükānġa bī-ṭahāret girmegey yetinçi raḫt (4) üstige nā-pāk sunı fürkmegey sekizinci (5) rıżā-yı ḫuda dip iş satmaġay toḳuzunçı (6) bī-perdāz iş satmaġay onunçı her üstād (7) birbiriniŋ dükānıġa kirse tekbīrsiz olturma (8) ġay alte

[14] Bu kısım unutulduğu için daha sonradan satır üzerine yazılmıştır.

[15] "saḳlamaġlıḳ" kelimesi unutulduğu için daha sonra yerine işaret edilerek satır başına kaydedilmiştir.

[16] Nüshada bu kelime yanlış bir surette "dīl" (ديل) olarak yazılmıştır.

[17] Nüshada önceki kelime "ḫaber"in son hecesi ile "berip"in ilk hecesi yazımda karışmıştır. "berip" kelimesinin ilk hecesi yazılmamıştır.

[18] "üstādıġa" kelimesi unutulduğu için sonradan satır üzerine yazılmıştır.

tekbīr aytıp olturġay on birinçi (9) her azīne aḫşāmı pīr ḥaḳḳıda tekbīr alġay **27b** (1) eger sorsalar ki ṣāḥib-i tekbīrlikke neççe ḳısm (2) ṭāʾife yaramas cevāb ayġıl ki sekiz[19] ḳısm ṭāʾife (3) yaramas evvel çolaḳ ikinçi kör üçünçi pesse (4) törtinçi taz beşinçi ṣarāb-ḫor altınçı fāsıḳ (5) terk-i ṣalat yetinçi bu risāle-i şerīfdin bī-ḫāber bolsa (6) mundaġ kişiler eger çendī ki seyyid-zāde bolsa mu (7) hem ṣāḥib-i tekbīrlikke yaramas dipdürler ṣāḥib-i (8) tekbīrlikke ḳaydaġ kişi evlādur cevāb ayġıl ki (9) ʿālim[20] ve fāżıl ve saḫī ve pür -hüner-kār ve raḥm-dil bolsa **28a** (1) şundaġ kişi ehl-i kāsibler hemmeleri ittifāḳ (2) bile öz içidin ṣāliḥ kişini duʿā-gūy ḳılġaylar (3) bu ḳavl ʿulemā-yı ʿiẓāmlarnı şeriʿatıdadur tekbir (4) din keyin durūd aytıp birbirleri bilen derrāb (5) laşḳay şāyed ki ḥaḳ ṣubḥāne ve taʿālā ol mevżuʿda (6) hemmelerinin günahlarını ʿafv ḳılġaylar (7) risāle oḳuġan yerde her ervāḥ-ı ṭayyibler (8) ḥāżır bolġaylar ol mevżuʿda kāsibler (9) ṭahāret tāze kılıp iʿtiḳād bilen sāmiʿ bolġaylar **28b** (1) eger sorsalar ki dükānġa kirerde ḳaysı āyetni (2) oḳumaḳ kerek cevāb ayġıl ki بَصِيرٌ بِالْعِبَادِ (4) وَأُفَوِّضُ أَمْرِي إِلَى اللَّهِ إِنَّ اللَّهَ تَوَكَّلْتُ عَلَى اللهِ (3) بِسْمِ اللهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ digey kürsīde[21] oltururda (5) وَسِعَ كُرْسِيُّهُ السَّمَاوَاتِ وَالأَرْضَ digey reḫtke (6) su fükerde اِنَّا أَنزَلْنَاهَا وَفَرَضْنَاهَا digey endāze (7) salurda هَذَا مَا وَعَدَ الرَّحْمَنُ وَصَدَقَ الْمُرْسَلُونَ (8) قَالُوا يَا وَيْلَنَا مَن بَعَثَنَا مِن مَّرْقَدِنَا digey (9) bürende salurda سُبْحَانَ اللهِ وَالْحَمْدُ للهِ وَلاَ **29a** (1) بِاللهِ الْعَلِيِّ الْعَظِيمِ (2) إِلَهَ إِلاَّ اللهُ وَاللهُ أَكْبَر وَلاَ حَوْلَ وَلاَ قُوَّةَ إِلاَّ digey reḫtni tokum (3) keserde هَلْ أَتَى عَلَى الْإِنسَانِ حِينٌ مِّنَ الدَّهْرِ (4) لَمْ يَكُن شَيْئًا مَّذْكُورًا digey derefş tutarda (5) فَلَوْلَا إِن كُنتُمْ صَادِقِينَ digey (6) yif işerde لِّمَنِ الْمُلْكُ الْيَوْمَ لِلَّهِ الْوَاحِدِ الْقَهَّارِ digey (7) mumlarda رَجُلٌ (9) وَجَاء مِنْ أَقْصَى الْمَدِينَةِ digey (8) dezgirni alurda صُمٌّ بُكْمٌ عُمْيٌ فَهُمْ لاَ يَرْجِعُونَ digey işni tikerde جَنَّاتٍ **29b** (1) تَجْرِي مِن تَحْتِهَا الأَنْهَارُ digey işni köpelerde (2) إِنَّا جَعَلْنَاكَ يَسْعَى digey astarge alurda (3) فَسَتَعْلَمُونَ مَنْ أَصْحَابُ الصِّرَاطِ السَّوِيِّ وَمَنِ اهْتَدَى digey[22] (4) خَلِيفَةً فِي الْأَرْضِ tasma teylerde (5) زُيِّنَ لِلنَّاسِ حُبُّ الشَّهَوَاتِ مِنَ النِّسَاء digey iş yafuştururda (6) وَأَلْقَيْتُ عَلَيْكَ مَحَبَّةً فَإِذَا digey ḳalem-kārlıḳ ḳılurda لاَ يَعْلَمُهَا إِلاَّ هُوَ (7) وَعِندَهُ مَفَاتِحُ الْغَيْبِ مِّنِّي digey béḫi salurda يَوْمَ يَفِرُّ الْمَرْءُ digey ferdāz ḳılurda لَطِيفٌ digey naḳḳāş ḳılurda إِنَّ اللّهَ عَدْلٌ (9) الصَّاخَّةُ (8) جَاءتِ مِنْ أَخِيهِ **30a** (1) وَأُمِّهِ وَأَبِيهِ وَصَاحِبَتِهِ وَبَنِيهِ digey (2) noḫta tügerde سُبْحَانَ رَبِّكَ رَبِّ الْعِزَّةِ عَمَّا يَصِفُونَ (3) نَسْتَعِينُ[23](5) إِيَّاكَ نَعْبُدُ وإِيَّاكَ digey sīm tikerde iyyake الْعَالَمِينَ (4) وَسَلَامٌ عَلَى الْمُرْسَلِينَ وَالْحَمْدُ لِلَّهِ رَبِّ digey işni (6) yıġarda اَللّٰهُمَّاغْفِرْلِي ni bir merātibe oḳuġay mu (7) nġuy puşururda وَالْحَمْدُ للهِ رَبِّ الْعَالَمِينَ بَعْضُهَا مِن بَعْضٍ وَاللّهُ سَمِيعٌ (9) وَنُوحًا وَآلَ إِبْرَاهِيمَ وَآلَ عِمْرَانَ عَلَى الْعَالَمِينَ ذُرِّيَّةً (8) إِنَّ اللّهَ اصْطَفَى آدَمَ digey **30b** (1) bazarġa alıp çıḳarda عَلِيمٌ بَايَعْتُم بِهِ وَذَلِكَ هُوَ الْفَوْزُ الْعَظِيمُ (2) فَاسْتَبْشِرُواْ بِبَيْعِكُمُ الَّذِي bu āyetni (3) yette merātibe oḳuġay eger sorsalar ki serrāclıḳda neççe (4) vaḳıtda

---

[19] Nüshada bu kelimeden sonra yanlışlıkla /+inçi/ eki yazılıp sonra üzeri karalanmış.

[20] Nüshada "ʿālīm" (عاليم) şeklinde yazılmıştır.

[21] Nüshada "kūrsī" (كورسيدا) şeklinde yanlış yazılmıştır.

[22] Tashih kaydı olarak sayfa kenarına yazılmış.

[23] "ʿālemīn" kelimesi nüshada sürekli "ʿalemīn" (علمين) şeklinde yanlış yazılmıştır.

tekbīr almak farz bolur cevāb aygıl ki alte (5) maḥalde tekbīr almaḳ farżdur evvel şāgirdi usta (6) bolsa ikinci bir işḳa nā-ḥaḳ and içse üçünçi derre (7) lāzım bolġay bolsa törtinçi hüneridin yanıp yene (8) hünerge şurūʿ ḳılsa beşinçi kāfir bolġudek işni (9) ḳılıp yene müselmān bolsa altınçı dükkān yötkese **31a** (1) bu alte vaḳıtda tekbīr almak farżdur muŋa ḳāyil bolmasa (2) āḫir boluşdın iḫtiyāṭ ḳılsun eger sorsalar ki (3) nece vaḳıtda tekbīr almak vācib bolur cevāb aygıl ki sekiz (4) vaḳıtda tekbīr vācibdür evvel iş tüzerde ikinci (5) nimkār salurda üçünçi dest-i ġayb tegse (6) törtünçi şāḥib-i tekbīrge pīr üstādıġa ḥaḳāret (7) ḳılsa beşinçi tekbīr alur yerge kirse altınçı ḳolıdın (8) ḳan çıksa yetinçi iş buzulsa sekizinci ṣāḥib-i (9) tekbīrni pīr-i üstādını ġıybet ḳılġan bolsa mundaġ **31b** (1) işlerde tekbīr almaḳ vācibdür munı terk ḳılsa (2) derre lāzım bolur […] çerā ki (3) vācibni ḥażret-i ḥaḳ subḥāne ve taʿālānı fermānı bile ḥażret-i (4) cebrāʾil ʿaleyhi's-selām buyurupdurlar eger sorsalar ki (5) serrāclıḳda neççe maḥalde tekbīr almaḳ sünnetdür cevāb (6) aygıl ki tört vaḳıtda sünnetdür evvel şartı ḥāfıẓ (7) bolsa ikinçi mātem-dār bolup yaḳa yırtılsa üçünçi ḫatunı (8) oġul toġsa törtinçi şāgirdni bī-tekbīr işḳa icāze (9) berse bu işlerde tekbīr almaḳ sünnetdür eger munı **32a** (1) terk ḳılsa güneh-kār-ı aẓīm[24] bolur eger sorsalar ki (2) neççe maḥalde tekbīr almaḳ müsteḥabdur cevāb aygıl ki tört (3) maḥalde tekbīr almaḳ müsteḥabdur evvel keseldin sıḥḥāt (4) tapsa ikinçi igiz yerdin yıḳılsa üçünçi birbirini (5) sen dise törtinçi birbirige bī-edeblik ḳılsa (6) bu işlerde tekbīr almaḳ müsteḥab bolur munı hem (7) terk ḳılġuluḳ imes çerā ki müsteḥabnı ötken (8) pīr-i müteḳaddimler buyurupdurlar pīr-i ervā (9) ḫlarnıŋ rıżālıġı üçün barça keltürgen ḫūbdur **32b** (1) eger sorsalar ki ṣāḥib-i tekbīrlik kimniŋ ornı (2) [25]dur evvel ḥażret-i ādem ṣafiyullāhnı ornıdur (3) ikinçi nūḥ nebiyullāhnı ornıdur üçünçi ibrāhim (4) ḫalīlullāhnı ornıdur tört ḥażret-i resūl-i (5) ḫudānı ornıdur beşinçi ḥażret-i ṣāliḥ ʿaleyhi (6) 's-selāmnı ornıdur altınçı ḥażret-i usta (7) ṭūsī ʿimrānīniŋ ornıdur her kāsibniŋ (8) ṣāḥib-i duʿāsını şubu pīr-i mürşīdlerniŋ (9) ornıda körmese ḥażret-i pīr ervahlar ḫoşnūd **33a** (1) luġı bolmas her kāsibī ki ṣāḥib-i duʿāsıġa (2) peş-dest ḳılsa yā yuḳarı oltursa (3) ḫ̆ah ġıybet ḳılsa yā ḫor körse becāyī ki ṣāhib-i (4) tekbīrge ḳılġan bolmas meẕkūr bolġan (5) pīr-i müteḳaddimlerge ḳılġan bolur neʿūẕu billahi (6) minhā ammā serrāclıḳ bisyār ḫāṣiyetlig (7) hüner turur[26] her kāsībī ki dürüst iʿtiḳād (8) bilen risāle saḳlap ʿamelge keltürüp (9) olardın meded istiʿanet tilep kesb **33b** (1) ḳılsa her azine aḫşamı risāle okutup işitip (2) ʿamelge keltürse olarnı ḥaḳḳıda yed-i çerāġ (3) ḫayr-ı seḫāvet ḳılıp iḫlāṣ bilen duʿā ḳılsa (4) ḫudāvende taʿālā ol kāsibdin ikile ʿālemde (5) bendeçiligi makbul bolup öz dīdār-ı cemāllarıġa (6) müşerrep ḳılur ḳıyāmet küni yüzi on tört (7) künlüg talun ay dek ḳopġay inşāllāhu

---

[24] Nüshada "ʿaẓm" (عظم) şeklinde yazılmıştır.

[25] Nüshada satır başında "nıŋ" (ننك) yazılmıştır.

[26] Nüshada ḫāṣiyetlig ve turur kelimelerinden sonra özel bir işaret konularak saraçlık zanaatının kıymeti sayfa kenarına şu şekilde kaydedilmiştir: "*ol cihetdin ġāẕīlerni mollası (?) turur*". Bu derkenarda "mollası" şeklinde okunan kısım sayfa sonuna denk geldiği için nüshada net yazılmamıştır. Bu okuyuş sadece bir öneridir.

rabbu (8) ‘l-ʿālemīn her kāsibī ki risāle saḳlamay ve risāle-i **34a** (1) şerīf birle ʿamel ḳılmay ve okutup işitmey ularnı (2) ḥaḳḳıda yed-i çerāġ ḳılmay kesb ḳılsalar ḳılġan (3) kesbleri bolmas hünerdin yegen luḳmesi hem (4) ḥelāl bolmas hemmesi faḳaṭ ḥarāmdur neʿ ūẕu (5) billāhi minhā her kāsibī ki risāle saḳlap ve risale (6) bile ʿamel ḳılıp her azine aḫşāmı bu risāle-i (7) şerīfni oḳutup işitip pīrlerni rūḥ (8) larını ḫoşnūd ḳılıp kesb kılsalar **34b** (1) ḫudāvende taʿālā ḳıyāmet küni el-kāsibu[27] ḥabībullāh (2) cümlesidin sanap şefāʿat ḳılġaylar andın (3) ötken pīr ervāḥ-ı ṭayyibler şefāʿat ḳılġaylar (4) her kāsibī ki risāle-i şerīfde meẕkūr bolġan (5) edeb ḳāʿide naṣīḥatlarnı bercā u berpā ḳılalmasa (6) her azine aḫşamı ya her eyyām-ı bīż künlerinde (7) risāle-i şerīfni oḳutup ḥażret-i pīr mürşīd (8) lerniŋ rūḥ-ı pāḳlarıġa baḫş ḳılġaylar **35a** (1) çerā ki[28] risāle oḳuġan yerge pīr ervāḥlar cemʿ (2) bolġaylar kesbī ki revāclar bisyār bolġaylar (3) risāle saḳlap risāle bile ʿamel ḳılġan kāsibġa (4) birü ḥaḳāret ḳılsa şerʿ-i şerīfde dirre vācib (5) bolur eger sorsalar ki ḥażret-i imām caʿfer-i ṣādıḳ (6) ve rehnümā-yı muvāfıḳ rażıyallāhu ʿanh aytıp tiler ki (7) ṣāḥib-i duʿānıŋ kāsibniŋ arasıda tört (8) nemerseni vācib buyurupdurlar evvel her kāsib ki **35b** (1) bardur pīrler ḫoşnūdlıġı üçün ṣāḥib-i (2) duʿāsınıŋ duʿāsını alġay ikinçi ṣāḥib-i tekbir (3) öz ḳavmi ehli kāsiblериniŋ ḥaḳḳıda devām (4) ṭalep ḳılġaylar üçünçi kāsiblerġa risale (5) bile ʿamel ḳıldurġay törtinçi şāgirdler arasıda (6) risālesiz ve tekbīrsiz kesb ḳılġan bolsa yā üstādıġa (7) fermān-berdār bolmay gerden- (8) keşlik ḳılsa mundaġ işlerni ḥaḳīḳat[29] **36a** (1) [30]ḳılıp edeb ve naṣīḥat ve taʿlīm[31] (2) berip teḳbīr aldurġaylar vallāhu ʿalem (3) bi’ṣ-ṣavāb sene 1293[32] temmet tamam (4) taḥrīr yāften (5) [33]1293[34]

---

[27] Bu hadis nüshada yanlış kaydedilmiştir. “el-kâsibu” yerine “el-kesbu” (الكسب) yazılmıştır.

[28] Nüshada satır üstüne yazılmıştır.

[29] Sayfa altında daha bozuk bir hatla “*gerden-keşlik ḳılsa ḳılıp*” ifadeleri yazılmıştır.

[30] Bir önceki sayfanın son sözcüğü olan “ḥaḳīḳat” kelimesi burada yine yazılmıştır.

[31] Nüshada “taʿallüm” şeklinde yazılmıştır.

[32] Burada “012093” rakamları yazılmıştır.

[33] Nüshada bu yıl; “123” rakamlarının üste, alt tarafa ise önce 0 ardından 9 rakamının yazılmasıyla kaydedilmiştir.

[34] Nüshada bu yılın ardından sayfa kenarlarına mecmuanın yazılış tarihi, sahibi ve yazanın yanlışlıklardan dolayı af talep ettiği Farsça ve Arapça satırlar yazılmıştır.
Sağ kenarda: “*nüviştem men risālerā be-tevfīḳ-i ḫudāvendā / egerçi ʿayb bāşed ez-dest ʿafv kon yā rabb ḫudāvendā*”
Sol kenarda: “*şod be-tevfīḳ-i ḫudā-yı lā-yenām / īn kitābī rūz-ı azīne tamām*”
Sol üst kenarda: “*temmet fī erbaʿati’ş-şehr māh-ı receb*”
Alt ortada: “*ṣāḥıbu haẕihi’r-risāle nām aḥmed şāh muḥammed niyāz*”

1.4. Türkiye Türkçesine Aktarımı

21b Saraçlık ilkeleri risalesi yazımı. "*bismillāhi'r-raḥmani'r-raḥīm*"[35] Hazret-i İmam Cafer-i Sadık. "*elḥamdu li'llāhi rabbi'l-ʿalemīn ve'l-ʿaḳibetu li'l-muṭṭaḳīn*[36]" "*ve'ṣ-ṣalatu ve's-selāmu ʿalā resūlihi meḥammeden ve ālihi ve aṣḥābihi ecmaʿīn*[37]" Hazret-i İmam Cafer-i Sadık (ve doğru rehber) (r.a.) şöyle rivayet ederler: Saraçlık ilkelerini, eksikliklerden münezzeh ve yüce olan Hazret-i Hak, Hazret-i Cebrail'e (a.s.) buyurdu: Usta Tûsî 22a İmrânî'ye öğret Hazret-i Cebrail (a.s.) saraçlığın kural ve şartlarını Usta Tûsî İmrânî'ye öğrettiler bunun içinde kaç zanaatkar risaleyle amel edip zanaatını icra ederek mürşitlerin liderliği makamına ulaştılar. Eğer tezgâh, nerden ortaya çıktı? diye sorsalar. Hazret-i Cebrail (a.s.) yüce Allah'ın emri ve buyruğuyla cennetin armut ağacından Allah'a en yakın dört melek, 22b dört burçtan alıp getirip verdiler. Oturak nerden ortaya çıktı? Cennet'in hurma ağacından çıkarıp verdiler diye cevap ver. Biz nerden ortaya çıktı? O da Cennet'in tuba ağacından çıktı. Nakış işleme aleti nerden ortaya çıktı? Cennetin Zeytin ağacından çıkarıp verdiler. Bunların tamamı zanaatkârlar için cennetten çıkan mucizelerdir. Eğer sorsalar: Dükkân 23a sahibi olma kimden kaldı? Hazret-i Salih peygamberden kaldı. Nakış işleme kimden kaldı? Hazret-i Yunus'tan, (a.s.) kaldı. Zanaatkârlık kimden kaldı? Usta Calut'tan (a.s.) kaldı. Eyer dikme kimden kaldı? Usta Tûsî İmran'dan kaldı. Baskı dokuma kimden kaldı? Usta Hüsameddin'den kaldı. Örgü dokuma kimden kaldı. Usta Kubat 23b Şah'tan kaldı. Semer yastığı dokuma kimden kaldı? Ebû Tâlib Kâmânî'den kaldı. Yama dikme kimden kaldı? Hace Muhammed Pare Velî'den kaldı. Ayakkabı dikme Hazret-i Salih'ten, (a.s.) kaldı. Eğer saraçlıkta kaç mürşit pir gelip geçmiştir diye sorsalar. Dört mürşit pir gelip geçmiş. Birincisi Molla Muftî Serrâc, ikinci Usta Tusi İmrânî, üçüncü Hâce Kubat Şahî, dördüncü 24a Hazret-i Salih'tir. Eğer saraçlıkta kaç şey farzdır diye sorsalar. Dört şey farzdır: birincisi ilim öğrenmek, ikincisi zanaatını tam olarak öğrenmek, üçüncüsü beş vakit namaz kılmak, dördüncüsü pir adına cömertçe hayır yapmak. Bunların hepsi farzdır. Eğer saraçlıkta kaç şey vaciptir diye sorsalar. 24b Yedi şey: birincisi abdestli olmak, ikincisi doğru sözlü olmak, üçüncüsü iş yerini temiz ve düzenli tutmak, dördüncüsü daima Allah'ı anmak ve takdis etmek, beşincisi yiyeceği temiz yere koymak veya suya atmak, altıncısı her cuma akşamı ölmüş pirlerin ruhları için Kuran okumak, onlardan yardım istemek, yedincisi pirler için dua etmek, tekbir almak. Bunların hepsi vaciptir. 25a Eğer saraçlıkta kaç şey sünnettir diye sorsalar. On bir şey sünnettir. Birincisi çalışıp kazandığı şeye kanaat etmek, ikincisi haramdan sakınmak, üçüncüsü sabah erken kalkmak, dördüncüsü aletleri temiz tutmak, beşincisi sabah akşam çıraklarına edep öğretmek, altıncısı yumuşak dilli olmak, yedincisi kendini gıybetten uzak tutmak, sekizincisi kıyafetini temiz 25b tutmak, dokuzuncusu misafir ve arkadaş olmak, onuncusu utangaç olmak,

[35] Besmele, nüshada "ḫażret-i imām" ve "caʿfer-i ṣādıḳ" kelimeleri arasına yazılmıştır.

[36] Şükür âlemlerin efendisi olan Allah'adır ve mutlu son takva sahipleri içindir.

[37] Peygamber Muhammed'e, ailesine ve bütün ashabına salat ve selam olsun

on birincisi risale taşımak, on ikincisi gündüz gece pirler için dua etmek ve tekbir almak. Bunların hepsi sünnettir. Eğer saraçlıkta kaç şey mubahtır diye sorsalar. Dört şey: birincisi tatlı dilli olmak, ikincisi alçak gönüllü olmak, üçüncüsü bilge kişilerin sözlerini dinlemek, dördüncüsü ilim talep etmek ve âlimlere hem dost hem de sevgi dolu olmak. Bu nedenle hadis-i **26a** şerifte Peygamber (a.s.) şöyle buyurmuştur: [Âlimler] peygamberlerin varisilerdir. Eğer sorsalar: Kaç şey haramdır? Dört şey haramdır. Birincisi fitnecilik, ikincisi faiz yemek, üçüncüsü içki içmek, dördüncüsü tekbir almadan iş yapmak. Bunların tamamı haramdır. Eğer saraçlıkta kaç şey günahtır diye sorsalar. Yedi şey günahtır. Birincisi yalan söylemek, ikincisi kötü konuşmak, üçüncüsü dini yaşantısı kötü olmak, **26b** dördüncüsü pazar altında yemek yemek, beşincisi pirinin ve üstadının arkasında şikâyet etmek, altıncısı kendi zanaatını hor görmek, yedincisi pirini veya kendisine zanaatı öğreten ustasını hor görmek. Bunların tamamı büyük günahtır. Eğer saraçlıkta kaç şey edeptir diye sorsalar. On bir şey edeptir diye cevap ver. Birincisi şudur: aletlerini ayağıyla itip çiğnemeye. İkincisi tezgâha kıçını koymaya. Üçüncüsü zanaatı üzerine yemin etmeye. **27a** Dördüncüsü ustasının pirine hakaret etmeye ve cevap vermeye. Beşincisi müşteriye kaba davranmaya. Altıncısı dükkâna abdestsiz girmeye. Yedincisi at koşumunun üstüne pis suyu dökmeye. Sekizincisi Allah rızası için diyerek satış yapmaya. Dokuzuncusu eksik iş satmaya. Onuncusu herhangi bir usta diğerinin dükkânına girse tekbir almadan oturmaya, altı tekbir alıp otura. On birincisi her cuma akşamı pirler için tekbir ala. **27b** Eğer icazet verme yetkisine sahip usta olmaya kaç kısım insan uygun değildir diye sorsalar. Sekiz kısım insan uygun değildir diye cevap ver. Birincisi çolak, ikincisi kör, üçüncüsü cüzamlı, dördüncüsü kel, beşincisi içki içen, altıncısı günahkâr ve namaz kılmayan, yedincisi bu risaleden habersiz olan kişilerdir. Bu kişiler her ne kadar asilzade olsalar da icazet verme yetkisine sahip usta olmaya uygun değildirler demişler. İcazet verme yetkisine sahip usta olmaya hangi kişiler daha uygundur? Âlim, faziletli, cömert, çok mahir ve alçak gönüllü olan **28a** iş sahibi kişilerin hepsi uzlaşma ile kendi aralarından uygun birini duacı yaparlar. Bu hüküm büyük âlimlerin şeriatındadır. Tekbirden sonra dua edip birbirleri ile ustalıklarını münazara ederler. Allah Teâla hepsinin bu sırada işlemiş olabileceği günahları bağışlar. Risale okunan yerde tüm iyi ruhlar hazır olurlar. Bu sırada esnaflar abdestlerini tazeleyip imanla dinlerler. **28b** Eğer dükkana girerken hangi ayeti okumak gerekir diye sorsalar. Cevap ver ki: "*bismillāhi'r-raḥmani'r-raḥīm tevekkeltu ʿala'llāh*[38] *ve ufevviżu emri ila'llāh inne allahe baṣīrun bi'l-ʿibād* demeli. İskemlede otururken "*vesiʿa kursiyyuhu's-semāvāti ve'l-arż*[39]" demeli. Deriye su serperken "*innā*[40] *enzelnāhā ve farażnāhā*" demeli. Model üzerinde ölçü

[38] Buraya kadar besmele ve "*Allah'a güvendim*." Anlamındaki Arapça ifade yer alıyor. Buradan itibarense Mümin suresi 44. ayetten iktibas edilmiştir ve anlamı şöyledir: "*Ben işimi Allah'a havale ediyorum. Şüphesiz Allah, kullarını hakkıyla görendir.*"

[39] Bakara suresi 255. ayetten iktibas edilen bu Arapça ifadenin anlamı şöyledir: "*O'nun kürsüsü, bütün gökleri ve yeri kaplayıp kuşatmıştır.*"

[40] Buradan itibaren Nur suresi 1. ayetten iktibas.

alırken "*ḳalu yā veylenā men baʿaṣnā min merḳadinā haẕā mā veʿade'r-raḥmanu ve ṣadaḳa'l-murselūn*[41]" demeli. Deri kesme bıçağını kullanırken "*subḥān allāhi ve'l-ḥamdu lillāhi ve lā* **29a** *ilāhe illallāh ve'llāhu ekber lā ḥavle velā ḳuvvete illā billāhi'l-ʿaliyyu'l-ʿaẓim*[42]" demeli. Deriyi eyerin altına serilen yaygı şeklinde keserken "*hel etā ʿale'l-insāni ḥīnun mine'd-dehri lem yekun şeyʾen mezkūra*[43]" demeli. Biz/tığı tutarken "*li-meni'l-mulku'l-yevm lillāhi'l-vāḥidi'l-ḳahhār*[44]" demeli. İp bükerken "*fe-levlā in küntüm ṣādıḳīn*[45]" demeli. Cilalarken "*ṣummun bukmun ʿumyun fehum lā yerciʿūn*[46]" demeli. Bağlama kuşağını alırken "*ve cāe min aḳṣa'l-medīneti raculun yesʿa*[47]" demeli. İçi dikerken "*cennātin* **29b** *tecri min taḥtihā'l-enhār*[48]" demeli. İç kısma kalın dikişler atarken *"innā caʿalnā[ke] ḫalīfeten fi'l-arżi*[49]*"* demeli. Astara alırken *"fese taʿalemūne men aṣḥābu'ṣ-ṣırāṭi's-seviyyi ve men ihtedā*[50]*"* demeli. Kayışı kaygan zeminde kaydırırken *"zuyyine li'n-nāsi ḥubbu'ş-şehevāti mine'n-nisā*[51]*"* demeli. İç yapıştırırken "*ve el-ḳaytu ʿaleyke meḥabbeten minni*[52]*"* demeli. İnce dikiş atarken "*ve ʿindehu mefātiḥu'l-ġaybi lā yaʿlemuhā illā hū*[53]*"* digey ḳalem-kārlıḳ ḳılurda *"fe-iẕā cāʾeti ṣ-ṣāḫḫe*[54]*"* demeli. Nakış işlerken *"inne allāhe ʿadlun*

---

[41] Yasin suresinin 52. ayetidir ve anlamı şöyledir: *"Eyvah bize! Yattığımız yerden bizi kim kaldırdı? Bu Rahman'ın uyardığı şeydir. Resuller doğru söylemişler dediler."*

[42] "*Allah bütün noksan sıfatlardan münezzehtir. Bütün şükürler ona mahsustur. Allah'tan başka ilah yoktur, Allah en büyüktür. Azamet sahibi yüce Allah'tan başkasında güç kuvvet ve kudret yoktur*." anlamında bir duadır.

[43] Nisa suresinin "*İnsan (henüz) anılır bir şey değilken (yaratılmamışken) üzerinden uzunca bir zaman geçti*." anlamındaki ilk ayeti.

[44] Mümin suresinin 16. ayetinden iktibas edilen bu ifadenin anlamı şöyledir: "*Kimindir? Tek olan, her şeyi kudret ve hakimiyeti altında tutan Allah'ındır.*"

[45] Buradaki iktibasın "fe-levlā" (فلولا) kısmı Vakıa suresi 86. ayetten, "in küntüm" (انكنتم) kısmı hem 86. hem de 87. ayetten ve "ṣādıḳīn" (صادقين) kısmı 87 ayetten alınarak birleştirilmiştir. İki ayet birbiriyle birleştirilerek "*Eğer doğru olanlardan değilseniz.*" anlamında bir ifade oluşturulmuştur.

[46] Bakara suresinin "*Sağır, dilsiz ve kördürler. Artık, doğru yola dönmezler*." anlamındaki 18. ayeti.

[47] Yasin suresinin 20. ayetinden iktibas edilen bu kısmın anlamı şöyledir: "*Şehrin en uzak yerinden bir adam koşarak geldi.*"

[48] Kuran'ın 2/25, 3/195, 4/57, 4/122, 5/12, 5/85, 9/72, 9/89… gibi birçok ayette geçen bu ifadenin anlamı şöyledir: "*İçlerinde ırmaklar akan cennetler*"

[49] Sad suresinin 26. ayetinden yapılan bu iktibasın anlamı şöyledir: "*Gerçekten biz seni yeryüzünde halife yaptık.*"

[50] Taha suresi 135. Ayetten yapılan bu iktibasın anlamı şöyledir: "*Kimin düzgün yolda olduğunu, kimin doğru yolu bulduğunu yakında bileceksiniz.*"

[51] Ali İmran suresi 14. ayetinden yapılan iktibasın anlamı şöyledir: "*Kadınlara karşı aşırı tutku insanlara cazip gösterilmiştir.*"

[52] Taha suresi 39. ayetten iktibas edilen bu kısmın anlamı şöyledir: "*Üzerine kendimden bir sevgi bıraktım*."

[53] Enam suresi 59. ayetten iktibas edilen bu kısmın anlamı şöyledir: "*Gizliliğin anahtarı yalnızca O'nun yanındadır. O'ndan başka hiç kimse onları bilemez*."

[54] Abese suresinin "*Fakat o kulakları sağır edici ses geldiği zaman*" anlamındaki 33. ayetidir.

laṭīfun[55]*"* demeli. Cilalayıp parlatırken "*yevme yefirru'l-mer'i min aḫīhi* **30a** *ve ummihi ve ebihi ve ṣāḥibetihi ve benīh*[56]*"* demeli. Yular bağlarken "*subḥāne rabbike rabbi'l-ʿizzeti ʿammā yeṣifūn ve selāmun ʿale'l-murselīn ve'l-ḥamdu lillāhi rabbi'l-ʿalemīn*[57]*"* demeli. Tel dikerken "*iyyake naʿbudu ve iyyake nestaʿīn*[58] *ve'l-ḥamdu lillāhi rabbi'l-ʿālemīn"* demeli. İçi doldururken *allahummaġfirlī*ni[59] bir kez okumalı. Yapıştırıcı hazırlarken *"innallāhe eṣṭafā ādeme ve nūhen ve āle ibrāhīme ve āle ʿimrāne ʿale'l-ʿalemīn ẕurriyeten baʿżuhā min baʿżin vallāhu semīʿun ʿalīm*[60]*"* demeli. **30b** Alıp satışa çıkarırken "*festebşiru bi-beyʿekumu'l-leẕī bāyaʿtum bihi ve ẕalike huve'l-fevzu'l-ʿażīm*[61]*"* bu ayeti yedi kez okumalı. Eğer saraçlıkta kaç durumda tekbir almak farzdır diye sorsalar. Altı durumda tekbir almak farzdır diye cevap ver. Birincisi çırağı usta olunca, ikincisi bir iş için haksız olduğu hâlde yemin edince, üçüncüsü kırbaç cezasının gerektiği durumlarda, dördüncüsü mesleğinden çıkıp yine aynı mesleğe başladığında, beşinci işi kâfir gibi davranıp yine Müslüman olunca, altıncısı dükkân taşıdığında. **31a** Bu altı vakitte tekbir almak farzdır. Buna razı olamasa son nefesinde alacağı durumdan sakınsın. Eğer kaç durumda tekbir almak vacip olur diye sorsalar. Sekiz durumda tekbir vaciptir diye cevap ver. Birincisi iş kurarken, ikincisi çırak çıkarırken, üçüncüsü ilahi yardım ulaştığında, dördüncüsü icazet veren ustaya veya zanaatının kurucusu olan ustaya hakaret ettiğinde, beşincisi tekbir alınan mekâna girince, altıncısı elinden kan çıkınca, yedincisi iş bozulduğunda, sekizincisi icazet veren usta veya ustasının piri hakkında gıybet ettiğinde. Böylesi **31b** durumlarda tekbir almak vaciptir. Eğer bu durumlarda tekbir almazsa kırbaç cezası gerekir. Vacibi Allah'ın emri ile hazret-i Cebrail (a.s.) buyurmuştur. Eğer saraçlıkta kaç yerde tekbir almak sünnettir diye sorsalar. Dört durumda sünnettir diye cevap ver. Birincisi hafız olunca, ikincisi yas tutup perişan olduğunda, üçüncüsü karısı çocuk doğurduğunda, dördüncüsü çırağının tekbir almadan iş yapmasına izin verince. Bu tür durumlarda tekbir almak sünnettir. Eğer bu hükme **32a** uymazsa büyük günahkâr olur. Eğer kaç durumda tekbir almak mustehabdır diye sorsalar. Dört durumda tekbir almak mustehabdır diye cevap ver. Birincisi bitkinlikten kurtulunca, ikincisi yüksek yerden düşünce, üçüncüsü

---

[55] "*Şüphesiz Allah adil ve incedir.*" anlamında Arapça bir ifade.

[56] Abese suresinin "*O gün insan kardeşinden, annesinden, babasından, eşinden ve çocuklarından kaçar.*" 34-36. ayetleri.

[57] Saffat suresinin "*İzzetin Rabb'i olan Rabb'in, onların nitelediği şeylerden münezzehtir. Gönderilenlere selam olsun.* anlamlarındaki 180-182. ayetleri.

[58] Buraya kadar olan kısım Fatiha suresinin "*Yalnız sana kulluk eder ve yalnız senden yardım dileriz.*" anlamındaki 5. ayeti. Buradan itibaren olan kısım ise Saffat suresinin "*Hamd, alemlerin Rabb'i Allah'adır.*"" anlamındaki 182. ayetidir.

[59] "Allah'ım beni bağışla" anlamındaki "allahummaġfirlī" ifadesiyle başlayan bir dua kastedilmektedir.

[60] Ali İmran suresinin "*Allah; Âdem'i, Nuh'u, İbrahim soyunu ve İmran soyunu insanların üzerine seçti. Onlar, birbirlerinden türemiş bir soydur. Allah, her şeyi duyandır, her şeyi bilendir.*" anlamlarındaki 33. ve 34. ayetleri.

[61] Tevbe suresi 111. ayetten iktibas edilen bu ifadelerin anlamı şöyledir: "*O halde, onunla yapmış olduğunuz bu alışverişten dolayı sevinin. İşte büyük başarı budur.*"

birbirlerine sen diye hitap ettiklerinde, dördüncüsü birbirlerine edepsizlik yaptıklarında. Bu tür durumlarda tekbir almak mustehab olur. Bunu da terk etmemek gerek çünkü mustehabı, önceden yaşamış eski pirler buyurmuşlardır. Pirlerin ruhlarının razı olması için tüm getirilen tekbirler güzeldir. 32b Eğer sorsalar icazet vermek kimin makamıdır diye sorsalar. Birincisi Hazret-i Âdem'in makamıdır. İkincisi Nuh peygamberin makamıdır. Üçüncüsü İbrahim Halilullah'ın makamıdır. Dördüncüsü Allah'ın Resulünün makamıdır. Beşincisi Hazret-i Salih'in (a.s.) makamıdır. Altıncısı Hazret-i Usta Tusî İmranî'nin makamıdır. Her zanaat sahibi kendisine dua eden büyüklerini işte bu mürşit pirlerin makamındaymış gibi değerlendirmezse pirlerin ruhu 33a hoşnut olmaz. Herhangi zanaat ehli kendisine dua eden büyüklerini elinin tersiyle reddetse veya onlardan yukarda otursa ya da onlar hakkında gıybet etse veyahut onları küçük görse sanki bunları icazet veren ustasına değil adı geçen eski pirlere yapmış gibi olur. "Bundan Allah sığınırız." Ancak saraçlık çok nitelikli bir meslektir. Her bir zanaat ehli samimi bir inançla risaleyi yanında bulundurup, amel edip onlardan medet ve yardım dileyerek zanaatını 33b icra etse her cuma gecesi risale okutup amel etse ve onlar için çerağ yakıp cömertlik yapıp ihlas ile dua etse Allah Teâla o zanaatkarın kulluğunu her iki âlemde kabul eder. Kendi cemaliyle müşerref kılar. Kıyamet günü yüzü dolunay gibi parlak bir surette dirilir. "Âlemlerin rabbinin izniyle" Herhangi bir zanaatkâr risaleyi yanında bulundurmasa ve bu kıymetli 34a risale ile amel etmese veya okutup dinlemese, pirler için çerağ yakmayarak mesleğini icra etse yaptığı iş olmaz. Bu zanaattan yediği lokma da helal olmaz, hepsi haramdır. "Allah bizi bundan korusun" Herhangi bir meslek sahibi yanında risale bulundurup risale ile amel edip her cuma akşamı bu kıymetli risaleyi okutup, dinleyip pirlerin ruhlarını hoşnut ederek mesleğini icra etse 34b Allah Teâla kıyamet günü "Allah çalışanları sever" ifadesindeki kullarından sayıp şefaat eder. Ondan önce yaşamış pirlerin temiz ruhları şefaat eder. Herhangi bir meslek sahibi bu kıymettar risalede bahsedilen adap, kural ve nasihatleri tam anlamıyla ve daima yerine getiremese, her cuma akşamı veya her ayın on üç, on dört ve on beşinci günlerinde kıymettar risaleyi okutup pir mürşitlerin saf ruhlarına bağışlasın. 35a Çünkü risale okunan yere pirlerin ruhları toplanırlar. İş artar ve ilerler. Risaleyi yanında bulundurup risale ile amel eden meslek sahibine biri hakaret etse yüce şeriat gereğince o kişiye kırbaç cezası vaciptir. Eğer sorsalar ki: Hazret-i İmam Cafer-i Sadık (ve doğru rehber) (r.a.) dediler ki: Dua eden büyükler ve meslek sahibi arasında dört şeyi vacip kılınmıştır. Birincisi her meslek sahibi 35b pirlerin hoşnut olması için büyüklerinin duasını almalı. İkincisi icazet veren usta kendi akrabaları, ailesi ve meslektaşları için süreklilik istemeli. Üçüncüsü meslek sahiplerine risale ile amel ettirmeli. Dördüncüsü çıraklar arasında risale olmadan ve tekbir almadan iş yapan olsa veya ustasının emirlerine uymayıp asilik etse böyle şeyleri düzeltip 36a adap öğretip, nasihat edip talim vererek tekbir aldırmalılar. "Doğrusunu Allah bilir." Sene 1239 tamamlandı. Yazıldı. 1239.

1.5. Notlar

1.5.1. Yazım Özellikleri Hakkındaki Notlar

Nesih bir hatla yazılmış olan Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık'ın diğer Türkistan sahası meslek risalelerinde olduğu gibi okuma yazma seviyesi iyi olmayan halktan kimselerce kaleme alındığı hattındaki düzensizlik, imlasındaki tutarsızlık ile Arapça ve Farsça kelimelerin ve Farsça tamlamaların hatalı yazımından anlaşılmaktadır.

Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık'ta ünlülerin yazımında yer yer harf kullanımında gözlemlenen nöbetleşme, eklerin bazı örneklerde Eski Uygur imlasına bağlı kalarak ayrı yazılması ve birkaç örnekte Arap imlasının tesiriyle yuvarlak ünlülerin yazımı için kullanılan vav harfinden sonra elif harfinin de yazılması imladaki tutarsızlıklardan öne çıkan birkaçıdır.

Eserde yukarıda ifade edilen hususlara uygun olarak anılabilecek bazı örnekler şunlardır:

1. Ünlülerin gösterimi

Ünlülerin yazıldığı örnekler			Ünlülerin yazılmadığı örnekler		
b**o**lsa	بولسه	30b/6	b**o**lur	بلور	32a/1, 31b/2
b**o**ldı	بولدی	22a/7, 22b/2			
ḳ**ı**lmaḳ	قیلماق	26b/3	ḳ**ı**lmaġay	قلماغای	27a/1
ḳ**ı**lurlar	قیلورلار	21b/7	k**ı**lıp	قلیپ	34a/8
iş	ایش	27a/6, 31a/4	işni	اشنی	30b/8

2. Eklerin ayrı yazımı

behişt**niñ**	بهشت نینك	22a/9
vācib**dür**	واجب دور	24a/9

3. Yuvarlak ünlülerin yazımında "vav"dan sonra elif harfi kullanımı[62]

[62] Yuvarlak ünlülerin yazımında elif ve harflerinin kullanılması, Arap imla geleneğinin tesiriyle ilgilidir (Mansuroğlu, 1988, s. 250). Arapçada müzekker çoğul zamiri olan ve fiillere bitişen merfu vavlardan sonra elif harfi yazılır (Durmuş, 2012, s. 576). Zamirleri gösteren ve elifle yazılan bu vavlar "u" şeklinde okunur. Bahsi geçen Arapça yazımdan kopyalanan ve Türkçede kelimelerin sonundaki düz-yuvarlak ünlüleri göstermek üzere kullanılan vev+elif (وا) uygulaması, Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık'ta "o" sesinin kelime içindeki yazımında kullanılmıştır.

bolġ**u**dek	بوالغودك	30a/8
b**o**lsa	بوالسه	30b/9
b**o**lġan	بوالغان	33a/4
bolmaġlıḳ	بوالماغليق	25b/1-2, 25b/6

4. Yanlış yazılan Arapça ve Farsça kelimeler

Kelimenin orijinal yazımı		Nüshadaki yanlış yazımı		
ṣādıḳ	صادق	ṣādīḳ	صاديق	21b/2
ʿālemīn	عالمين	ʿalemīn	علمين	21b/3
muvāfıḳ	موافق	muvāfīḳ	موافيق	21b/6
taʿlīm	تعليم	taʿallüm	تعلم	22a/1
dil	دل	dīl	ديل	25b/7
ʿālim	عالم	ʿālīm	عاليم	27b/9
aẓīm	عظيم	ʿaẓm	عظم	32a/1

5. Farsça tamlamalarda yâ (ى) harfinin yanlış kullanımı

aḥkām-**ı** serraclıḳ	احكامى سرّاجليق	21b/1
Caʿfer-**i** Ṣādıḳ	جعفرى صادق	21b/2
pīr-**i** mürşidlik	پيرى مرشدليك	22a/5
pīr-i ervāḥlar	پيرى ارواحلار	24b/6
pīr-i müteḳaddim	پيرى متقدم	33a/5

1.5.2. Ses Bilgisi Hakkındaki Notlar

1. Kelime sonundaki düz-dar ünlülerin genişlemesi: ı/i > e

Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık'ı diğer Türkistan sahası meslek risalelerinin birçoğu gibi Çağatay Türkçesinin artık yerini yerli diyalektlere bıraktığı bir dönemin mahsulü olarak değerlendirebilmeyi mümkün kılan ses değişikliği, "altı" ve "yetti" sayılarının sonundaki düz-dar ünlülerin genişleyerek "e"ye dönüşmesidir. Çağatay Türkçesinin son dönemlerine kadar "altı" ve "yetti" sesletimlerini koruyan söz

konusu sayılar, çağdaş Uygur Türkçesinin edebî dilinde (Yazıcı Ersoy, 2007: 380) ve bazı ağızlarda[63] "alte" ve "yette"ye dönüşür[64].

Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık'ta altı ve yedi sayıları çağdaş Uygur edebî dilinde ve bazı ağızlarında olduğu gibi alte (27a/8, 30b/4, 31a/1) ve yette (24b/1, 26a/7, 30b/3)'dir. Bu durum eserin Uygur ağızlarının konuşulduğu bir bölgede veya Uygur ağızlarından birini konuşan biri tarafından yazıldığına işaret eder.

2. /f/ > /p/ değişikliği: Yeni Uygur Türkçesinin gerek edebî dilinde gerekse ağızlarındaki en belirgin ses özelliklerinden biri Arapça ve Farsça alıntı kelimelerdeki /f/ ünsüzünün düzenli olarak /p/'ye dönüşmesidir (Yazıcı Ersoy, 2007: 367; Emet, 2000: 124). Bu ses değişikliği, Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık'ta bir yerde tespit edilmiştir. Arapça müşerref kelimesinin sonundaki /f/ sesi /p/'ye dönüşmüş ve kelime müşerrep (33b/6) olmuştur.

3. /p/ > /f/ değişikliği: Yukarıda bahsedilen ses hadisesinin aksine bazı Türkçe kelimelerdeki /p/ sesi geç Orta Türkçe dönemi itibarıyla Harezm Türkçesi döneminin son ve Çağatay Türkçesinin ilk dönem metinlerinden başlayarak sızıcılaşmış ve /f/'ye dönüşmüştür (Eckmann, 1988: 24). Benzeri ses değişikliğine eserde üç kelimede rastlanmıştır: tap- > taf- (tafıpdur 25a/3), tep- > tef- (tefmegey 26b/8), yip > yif (29a/6), yapış- > yapuş- > yafuş- (yafuştururda 29b/5), pürk-[65] > fürk- (fürkmegey 27a/4).

4. /-ç/ > /-ş/ değişikliği: Söz içindeki ve sonundaki /ç/ fonemi çağdaş Uygur edebî dilinde korunurken Kaşgar, Hoten ve Kumul ağızlarında sızıcılaşarak /ş/'ye dönüşür (Emet, 2000, s. 219). Eserde bu ses değişikliğine örnek olarak anılabilecek iç > iş (29a/9, 29b/1, 29b/5, 30a/5) değişikliğiyle karşılaşılır.

5.Yer değiştirme: Eserde seslerin yerlerini değiştirdiği tek örnek tespit edilmiştir. "g" ve "r" seslerinin yerini değiştirdiği örgen- fiili ögren- fiilinden gelişmiştir: örgenmeklik 24a/4. "ögren-" fiilinin eserdeki gibi metateze uğramış "örgen-" şekline çağdaş Uygur ağızlarından Kaşgar ve Yarkent ağızlarında da rastlanır (Raquette, 1927: 64).

1.5.3. Şekil Bilgisi Hakkındaki Notlar

Üçüncü teklik şahıs iyelik ekinden sonra durum eki gelmesi hâlinde iki ek arasına /n/ sesinin girmemesi, gerek Çağataycanın gerekse onun genetik devamı niteliğindeki çağdaş Özbek ve Uygur dillerinin karakteristik özelliğidir. Bu kurala eserde bir istisna dışında tamamıyla riayet edilmiştir. Sadece bir yerde üçüncü teklik

---

[63] Bu ağızlar şunlardır: Kaşgar-Yarkent (Yakup, 2005, s. 107; Raquette, 1912, s. 137), Hoten (Osmanov, 2004, s. 109-110).

[64] Çağatay Türkçesinin çağdaş devamı olan lehçelerden Özbek Türkçesinde ise eski şekil korunmuştur. Özbekçede söz konusu sayılar "âlti" ve "yetti" biçimindedir (Öztürk, 2007, s. 316).

[65] "püskürt-, sıçrat-" anlamlarındaki "pürki-" ve "pürk-" fiilleri sırasıyla çağdaş Uygurcanın edebî dilinde (Necip, 1995, s. 328) ve ağızlarında (Jarring, 1964, s. 234) kullanılır.

şahıs iyelik ekinden sonra ve bulunma durumu ekinden önce /n/ sesi araya girmiştir: içi**n**de 22a/4. Bu durum bir başka Türk lehçesinin tesiriyle izah edilebilir. Zira Gunnar Jarring'in 1929'da Kaşgar'da satın aldığı *Ceng-i Mīve* başlıklı manzum bir el yazması münazara eserinde "içinde" ifadesi geçer (Jarring, 1936: 11). Jarring eserin dilinde özellikle söz varlığında karşılaştığı Batı Türkistan lehçeleri tesiri nedeniyle bu eserin dilinin Batı Türkistan'ın doğu kısımlarında konuşulan ağızlardan az nispette etkilenmiş bir Uygur ağzı olduğunu belirtir (Jarring, 1936: 4).

1.5.4. Söz Dizimi Hakkındaki Notlar

Bu başlık altında eserde Türkçe söz dizimine aykırı olduğu tespit edilen birkaç mesele ele alınmıştır.

1. Eserde çokça örneği bulunan, Türkçe yan cümle kuruluşuna aykırı cümleler. Bu cümlelerde yan cümle ana cümleye /ki/ bağlacıyla bağlanmış ve yüklemden sonra getirilmiştir. Söz konusu cümlelerden bazıları şunlardır: "*kesbdin her nersī ki tafıpdur aŋa ḳanāʿat ḳılmaġlıḳ*" (25a/3-4), "*cevāb ayġıl ki on bir nemerse edebdür evvel bu ki esbāblarını tefmegey ve depsemegey*" (26b/7-8), "*her kāsibī ki ṣāḥib-i duʿāsıġa peş-dest ḳılsa yā yuḳarı oltursa ḫˇah ġıybet ḳılsa yā ḫor körse becāyī ki ṣāhib-i tekbīrge ḳılġan bolmas meẓkūr bolġan pīr-i müteḳaddimlerge ḳılġan bolur*" (33a/1-5).

2. "Ne kadar" anlamındaki soru sıfatından sonra gelen ismin aldığı çokluk ekidir: neçend kāsibler (22a/4).

Yukarıda zikredilen hususlar, eserin diğer Türkistan sahası meslek risaleleri gibi tercüme bir metin veya tercümelerden istinsah edilmiş bir nüsha olabileceği yönündeki en dikkat çekici verilerdir.

Farsça tamlamaların Türkçe söz dizimine uygun kurulması. Eserde bazı Farsça tamlamaların Türkçede olduğu gibi önce tamlayan daha sonra tamlanan yapısına uygun olarak kurulması nedeniyle metin bağlamı içerisinde anlam akışını bozan tamlamalar oluşturulmuştur. Örneğin bağlam gereği "pirlerin ruhları adına" anlamındaki "ervāh-ı pīrler ḥaḳḳıda" ifadesi yerine tamlamanın "pīr-i ervāḥlar" şeklinde yanlış kurulması nedeniyle "ruhların pirleri adına" anlamında bağlam uygun olmayan bir tamlama oluşturulmuştur. Metindeki ifade şöyledir: "*her azīne aḫṣāmı ötken pīr-i ervahlar ḥaḳḳıda ḫatme-i tilāvet ḳılmaġlıḳ*" (24b/6-7).

1.5.5. Söz Varlığı Hakkındaki Notlar

Eserin aşağıda ele alınan leksik unsurları, saraçlık mesleğine ait alet adları ile zanaat terimlerinin yanı sıra Türkistan sahası meslek loncaları içerisinde kullanılan jargona ait ve risale metinlerine yansıyan bazı sözcük birimleridir. Bu sözcük birimlerinin burada ele alınmasının sebebi anlam ve yazı çevrimi noktasında arz ettikleri bazı belirsizlikler nedeniyle yapılan tahminlerdir. Bu nedenle ilgili

kelimelerin anlamları ve kökenleri üzerine çeşitli kaynaklara referanslarla değerlendirmeler sunulmuştur.

1. Béẖi: Kelimenin aslı Farsça "beẖye" (بخیه) olup dikim, dikme, dikiş anlamlarını taşır. Bu isimle Farsça "zeden" ve "kerden" yardımcı fiillerinin oluşturduğu "beẖye zeden" (بخیه زدن) ve "beẖye kerden" (بخیه کردن) birleşik fiilleri ise "sıkıca dik-" anlamındadır (Haïm, 1998: 230). Çağdaş Uygur edebî diline ilk hecedeki /e/ sesinin /é/ sesine ve kelime sonundaki /ye/ hecesinin /i/'ye dönüşmesi neticesinde "béẖi" şeklinde giren sözcüğe Uygur edebî dilinin altı ciltlik izahlı sözlüğünün birinci cildinde "*Ayak giyimlerindeki yırtıkların her iki tarafına uygulanan ince dikiş*" (1990: 524) anlamı verilir. Ancak aynı sözcüğe Kibirova ve Tsunvazo'nun editörlüğünü yaptığı Uygurca-Rusça sözlükte '*ayakkabı iğnesi*' (1961: 35) anlamı verilirken Emir Neciboviç Necip bu anlama ek olarak (1968: 224) Baskakov ve Nasilov'un hazırladıkları sözlükte de yer alan '*mahmuz, ayakkabı üzerindeki ipek işleme*' (1939: 20) anlamlarını verir. Hazırlamış olduğu Doğu Türkçesi diyalekt sözlüğünde Jarring kelimenin "*köpüleme, çok kalın ve sıkıca dikme, ayakkabı üzerindeki nakış*" anlamlarını ifade eder. Söz konusu kelime, Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık'ta "sal-" yardımcı fiiliyle birlikte "béẖi salurda" (29b/6) şeklinde kullanılır. Buradaki bağlama göre "béẖi sal-" birleşik fiilini 'sıkıca dik-, köpüle-' anlamlarıyla ele almak daha uygundur. Zira metinde saraçlık uygulamaları sırasında okunması gereken ayetlerden bahsedilen bölümde geçmektedir ve bu birleşik fiilden beş satır öncesinde "işni köpülerde" yani '*içi kalın ve aralıklı sıkıca dikerken*' ifadesi yer almaktadır.

2. Bürende: Risâle'de telaffuz edildiği şekliyle yazılmış (بورنده) Farsça kökenli bir sözcüktür. Kelimenin aslı "keskin" anlamındaki burende (برنده) sıfatıdır (Haïm, 1998: 257). Kelime Uygurcaya yalnızca ses değil aynı zamanda anlam değişikliğine de uğrayarak girmiştir. Uygur edebî dilinin izahlı sözlüğünde bu kelime için "*ayakkabıcıların deri, krom gibi şeyleri kestiği yay şeklindeki eğri saplı bıçak*" anlamı verilir (1990, s. 521). Necip ise hazırladığı Uyguca sözlükte bu sözcük için "*deri kesmek için kullanılan keskin bıçak, ayakkabıcı bıçağı*" anlamlarını sunar (1968, s. 218). Bürende kelimesi Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık'ta "sal-" yardımcı fiiliyle birlikte "bürende salurda" 'bıçkı ile deri keserken' (28b/9) şeklinde kullanılır.

3. Derrāblaş-: Nüshanın 28a sayfasının 4. satırının sonunda 5. satırının başında yazan "" ifadesi, "derrāblaşķay" şeklinde okunmuştur. Sondaki geniş zaman işleviyle kullanılan /-ķay/ ekinden anlaşıldığına göre "derrāblaş-" şeklinde bir fiil bulunmalıdır. Tarihî ve çağdaş Doğu Türkçesi sözlüklerinde kendisine rastlanmayan bu fiilin "derrāb" isminden /+la-/ biçim birimiyle fiil yapıldığı ardından /-ş-/ karşılıklılık çatı ekiyle türetilmiş olduğu düşünülmektedir. Kelimenin kökeninde yer alan "derrāb" kelimesi ise muhtemelen Arapçadır. Zira kelimenin geçtiği bağlama aldığı /+la-ş-/ morfemleriyle kazandığı anlam bakımından uygun bir "derrāb" kökü Arapçada mevcuttur. Söz konusu bu Arapça

"derrāb" kelimesi "*akıllı, yetkin; işte ve sanatta usta, becerikli*" anlamlarındaki bir sıfattır (Mütercim Asım Efendi, 2013: 393). Bu sıfattan bağlama uygun olarak '*ustalığını, maharetini üstün göstermek için atış-*' anlamında bir derrāblaş- fiili türetilmiş olmalıdır.

4. Dezgir: Kökeni Farsça "destgîr" (دستگیر) kelimesi olan dezgir, günümüz Özbek ve Uygur yazı dillerinde sondaki /r/ foneminin /l/'ye dönüşmesiyle "dazgil" ve "dezgil" olarak kullanılır. "Dezgil" için Uygur yazı dilinin izahlı sözlüğünün üçüncü cildinde "*Ayakkabıcılıkta dikilen deri ve krom gibi şeyleri koyup üstünden bastırmak suretiyle istenilen vaziyette tutacak olan tasma*" (1992: 60) anlamı verilir. Özbekçedeki "dazgil" kelimesinin anlamı ise Özbek dilinin beş ciltlik izahlı sözlüğünün birinci cildinde "*Dikilen ayak giyimini dize kıstırıp koymak için ayakkabıcılık mesleğinde kullanılan halka tasma*" (2006: 544) olarak verilir. Kelimenin Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık'ta geçtiği "dezgir" şekline benzer olarak sondaki /r/ sesinin korunduğu "dazgir" kelimesi Özbek ağızlarında kullanılmaktadır.

5. Derefş: Kelimesinin aslı Farsça "direfş" olup bu kelime Farsçada "*kunduracı bizi, neşter; sembol, sancak, bayrak, alem; ışık, parıltı ve savaşa giderken başlık üzerine sarılan kuşak*" (Steingass, 1892: 153) gibi anlamlara sahiptir. Direfş sözcüğü Doğu Türkçesine ilk hecedeki /i/ sesinin /e/'ye dönüşmesiyle derefş şeklinde geçmiştir. Çağatay Türkçesinde söz konusu kelime "bayrak, tuğ, alem" anlamlarının yanı sıra çağdaş Uygur edebî dilindeki "biŋiz" sözcüğüyle eş anlamlı olarak kullanılmıştır (Bahavudun, Geyurani, Kadir, Ehet, 2002: 251). Biŋiz sözcüğü için ise çağdaş Uygur edebî dilinin izahlı sözlüğünün birinci cildinde "ayakkabıcılıkta kullanılan metalden iğneye benzer uçlu yapılan ağaç saplı alet" (1990: 581) anlamı verilmiştir. Bu anlam Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık'taki bağlama uygundur. Kelimenin Uygur ağızlarında aynı anlama sahip "dereş, direş" (Jarring, 1992: 80) ile "derefsi, deferşi" (Jarring, 1964: 83) şekilleri de kullanılır.

6. Derre: Arapça "kamçı, kırbaç" anlamlarındaki "dirre" (Redhouse, 1987, s. 899) sözcüğünden gelişmiştir. Doğu Türkçesine ilk hecedeki /i/ sesinin gerileyici benzeşmeyle /e/ sesine değişmesi neticesinde "derre" olarak giren kelime hem Çağatay hem de Yeni Uygur Türkçesinde "kamçı, kırbaç" anlamlarıyla kullanılmıştır. Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık'ta ise kelime, çağdaş Uygur yazı dilinin izahlı sözlüğünün üçüncü cildinde verilen "*eski şeriat mahkemelerinde ceza ve terbiye için uygulanan ceza*" (1992, s. 50) anlamıyla kullanılır. Bu ceza muhtemelen kırbaçla vurmak suretiyle uygulanıyordu.

7. Duruşluḳ: Gerek tarihi gerekse çağdaş Doğu Türkçesi sözlüklerinde tespit edilemeyen bu kelime Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık'taki bağlamına uygun olarak anlamlandırılmıştır. Risale'de edep olarak görülen şeyler arasında beşincisi "*ḫarīdārġa duruşluḳ atmaġay*" diye ifade edilmiştir. Bu kısım "*müşteriye kaba davranmaya*" (27a/2) olarak Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Burada at- fiiliyle birleşik fiil oluşturan "duruşluḳ" kelimesinin sonundaki /luḳ/ ekinin isimden isim

yapan ek olduğu açıktır. Bu ekin üzerine geldiği "duruş" ismi ise "*kaba, sert, öfkeli, vahşi, korkunç, asık suratlı, haşin, baskıcı, terbiyesiz, düzeysiz, orantısız*" anlamlarındaki Farsça "dürüşt" (Steingass, 1892: 512) kelimesinden gelişmiş olmalıdır.

8. Kār-çūb: Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık'ta saraçlık mesleğinde kullanılan aletlerin kaynaklarının ifade edildiği bölümde "*kār-çūb ḳaydın peydā boldı behiştniŋ zeytūn dıraḫtıdın çıḳarıp berdiler*" (22b/6-7) ifadeleriyle "kār-çūb" adlı aletin cennetin zeytin ağacından yapıldığı ifade edilmiştir. Ancak bu addaki bir alet tespit edilememiştir. Sözcüğün iki Farsça sözcükten oluşması oldukça muhtemeldir. Bu kelimelerden birincisi Farsçada iş, uğraş anlamlarındaki "kār" diğeri ise çubuk, tahta parçası, değnek anlamlarını taşıyan "çūb"dur. Bu durumda "kār-çūb" adlı aletin, bağlama uygun olarak tahtadan yapılmış ve mesleğe dair bazı uygulamaları yapmaya yarayan çubuk şeklindeki bir ekipman olduğu anlaşılır. Nitekim kürkçüler tarafından nakış işlemek için kullanılan ve muhtemelen yine Farsça bir alıntı olan "çūbkez" adlı bir alet, 1905-1910 yılları arasındaki bir tarihte İsveçli doktor Gustav Raquette tarafından Kaşgarlı Abdu Vali Ahund'a yazdırılan *Cuvaçiniŋ Beyanı* (Kürkçünün Beyanı) başlıklı bir el yazması nüshada geçer. Bu nüshada çūbkezin ağaçtan yapıldığı ve kürke veya deriye nakış işlemek amacıyla kullanıldığı şu ifadelerle belirtilmiştir: "*yıgaçdın etken çūbkez nīmkez digen esbāb pedāz ḳıladur*" (Jarring, 1992, s. 48). Buna ek olarak Farsça "çūbkārī" (چوبکاری) sözcüğü bir tür işleme anlamındadır (Steingass, 1892: 402). İfade edilenlerden hareketle "kār-çūb" adlı aletin deri üzerine nakış yapmak için kullanılan ahşap bir alet olduğu sonucuna varılabilir.

9. Mumla-: Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık'ta saracın bazı iş ve uygulamaları sırasında okuması gereken ayetlerin belirtildiği kısımda "*mumlarda*" (29a/7) ifadesi geçer. Buradaki mumla- fiili için iki anlam tespit edilmiştir. Birincisi Uygur yazı dilinde momla- şeklinde de kullanılan fiilin anlamı (*balmumu ile kapla-, cilala-, sırla-*)[66] (Necip, 1968: 712,720; Kibirova, Tsunvazo, 1961: 127), diğeri ise yalnızca Jarring'in diyalekt sözlüğünde tespit edilen "*yerleştir-, tık-, sıkıca tıka-*" (Jarring, 1964: 200) anlamlarıdır. Fiilin ikinci anlamı Jarring dışında bir kaynakta tespit edilemediği ve Farsça mūm (موم) kökünden /+la-/ isimden fiil yapma ekiyle türetildiği açık olduğu için Türkiye Türkçesine aktarmada "*balmumu ile kapla-, cilala-, sırla-*" anlamları tercih edilmiştir.

10. Munġuy: Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık'ta saracın bazı iş ve uygulamaları sırasında okuması gereken ayetlerin beyan edildiği kısımda "*munġuy puşururda*" (30a/6-7) ifadesi geçer. Burada puşur- yani pişir- fiilinden önce geçen "munġuy" kelimesi çağdaş Uygur edebî dilinde "mulġuy" şekliyle kullanılmaktadır ve izahlı sözlüğün beşinci cildinde "*ayakkabı ustasının yapıştırıcısı*" (1995: 243) anlamı

[66] Mumla- fiiline aynı anlamlarla Çağatay Türkçesi metinlerinde de rastlanır (Ünlü, Konya, s. 778).

verilmiştir. Sözcüğün muŋkuy biçimine Kumul ağzında rastlanırken (Kont, 2006, s. 99) Risale'de geçen "munġuy" şekli ise tespit edilememiştir.

11. Ṣāḥib-i tekbīr: Türkistan sahası meslek risalelerinde sıkça karşılaşılan bu tamlama iki Arapça kelimenin Farsça tamlama kuralına göre bir araya getirilmesiyle oluşmuştur. "Tekbir sahibi, tekbir getiren" anlamındaki bu tamlama, risale metinlerinde temel anlamıyla ilişkili özel bir anlam ifade eder. Risale metinleri bağlamından anlaşıldığı kadarıyla bu tamlama, icazet verme yetkisine sahip usta veya lonca lideri için kullanılır (Çakmak, 2016, s. 356). Nitekim Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık'ta yer alan aşağıdaki ifadeler, kimlerin sahib-i tekbir olabileceği kimlerin olamayacağı hakkında bilgi vermekle beraber ustaların kendi aralarında uzlaşarak içlerinden birini nasıl bir ritüelle sahib-i tekbir olarak belirlediklerini de beyan eder:

> *eger sorsalar ki ṣāḥib-ı tekbīrlikke neççe ḳısm ṭā'ife yaramas cevāb aygıl ki sekiz ḳısm ṭā'ife yaramas evvel çolaḳ ikinçi kör üçünçi pesse törtinçi taz beşinçi şarāb-ḫor altınçı fāsıḳ terk-i ṣalat yetinçi bu risāle-i şerīfdin bī-ḫāber bolsa mundaġ kişiler eger çendī ki seyyid-zāde bolsa mu hem ṣāḥib-ı tekbīrlikke yaramas dipdürler ṣāḥib-i tekbīrlikke ḳaydaġ kişi evlādur cevāb aygıl ki ʿālim ve fāżıl ve saḫī ve pür -hüner-kār ve raḥm-dil bolsa şundaġ kişi ehl-i kāsibler hemmeleri ittifāḳ bile öz içidin ṣāliḥ kişini duʿā-gūy ḳılġaylar bu ḳavl ʿulemā-yı ʿiẓāmlarnı şeriʿatıdadur tekbirdin keyin durūd aytıp birbirleri bilen derrāblaşḳay ṣāyed ki ḥaḳ ṣubḥāne ve taʿālā ol mevżuʿda hemmelerinin günahlarını ʿafv ḳılġaylar risāle oḳuġan yerde her ervāḥ-ı ṭayyibler ḥāżır bolġaylar ol mevżuʿda kāsibler ṭahāret tāze kılıp iʿtiḳād bilen sāmiʿ bolġaylar*

2. Sonuç

Yazı çevirimi yapılıp Türkiye Türkçesine aktarılan Risâle-i Ahkâm-ı Serrâclık başlıklı el yazması metin Türkistan sahasında çokça örneği bulunan meslek risalelerinden biridir. Çalışmanın notlar kısmında dikkat çekilen özellikleri dikkate alındığında bu el yazması metin hakkında şunlar söylenebilir:

1. Özellikle Arapça ve Farsça kelimelerin yazımında sıkça karşılaşılan yanlış yazımlar ile imladaki tutarsızlık yazmanın okuma yazma seviyesi iyi olmayan halktan bir kimse tarafından kaleme alındığını göstermektedir.

2. Yazmanın ses özellikleri arasında Çağatay Türkçesinden bir sapma olarak beliren ve Uygur Türkçesi ağızlarına yaklaşan hususlar, eserin mahalli ağızların standartlaşmaya başladığı Çağatay Türkçesinin son dönemlerine ait bir yazılı ürün olduğuna işaret etmektedir. Nitekim tahrir kaydındaki tarihte açıkça on dokuzuncu yüzyılın sonları gibi oldukça geç bir tarihi gösterir. Her ne kadar el yazması eserin

kayda geçirildiği yer nüshada bildirilmese de ses bilgisinin Uygur ağızlarına yakınlığı Doğu Türkistan sahasında kaleme alınmış olabileceğini düşündürmektedir.

3. Eserde yer yer Türkçe söz diziminden bilhassa Farsçaya yönelik sapmalar gösteren durumlar, risale metninin Farsça veya başka bir yabancı dilden tercüme edilmiş olabilme ihtimalini gündeme getirmektedir. Nitekim risale yazmaları üzerine ilk kapsamlı çalışmayı yapan Gavrilov da risalelerin çoğunun Farsçadan tercüme edildiğini iddia etmiştir (Davlatova, 2016: 247).

Kaynakça

Alper, S. (2016). Risale-i Sâbûn-Gerlik. *Marmara Türkiyat Araştırmaları Dergisi, 3*(1), 45-69.

Alper, S. (2017). Aşçılık Risalesi (Risale-i Aş-fezlik). *Uluslararası Türkçe Edebiyat Kültür Eğitim Dergisi, 6*(4), 2027-2066.

Alper, S. (2017). Risale-i Kaçacılık (Çömlekçilik Risalesi). *Türkiyat Mecmuası, 27*(1), 15-32.

Alyılmaz, S. (2011). *Risâle-i Mûze-dûzluk (İnceleme-Metin-Dizin).* Ankara: Elik Yayınları.

Bahavudun, M., Geyurani, G., Kadir, İ., Ehet, A. (2002). *Çağatay Tilining İzahliq Lugiti.* Urumçi: Şincang Helq Neşriyati.

Baipakov, K. M. (2005). "The Organization of Handicrafts". *History of Civilizations of Central Asia, Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century* (Cilt V, s. 385-387). içinde Paris: UNESCO.

Baskakov, N. A., Nasilov, V. M. (1939). *Uygursko-Russkiy Slovar.* Moskova.

Çakmak, S. (2016). *Jarring Koleksiyonundan Uygurca Meslek Risaleleri (Giriş-İnceleme-Metin-Dizin).* Yayımlanmamış Doktora Tezi. Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Davlatova, S. T. (2016, Ocak 1). "Zanaatla İlgili Usul ve Kaidelerin Nizamnamesi Olarak Risale". (S. Çakmak, Dü.) *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*(56), s. 245-253.

Eckmann, J. (1988). *Çağatayca El Kitabı.* (G. Karaağaç, Çev.) İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Yayınları.

Eker, Ü., Zal, Ü. (2014). "Risale-i Temürçilik". *Uluslararası Uygur Araştırmaları Dergisi*(4), 11-23.

Emet, E. (2000). *Doğu Türkistan Uygur Ağızları*. Yayımlanmamış Doktora Tezi. Ankara: Ankara Üniversitesi Sosyal Blimler Enstitüsü.

Erbay, F. (2012). "Çağatay Türkçesiyle Yazılmış İki Risale: Risâle-i Çârvâdârçılık ve Risâle-i Dihkânçılık". *Modern Türklük Araştırmaları Dergisi, 9*(4), 103-124.

Gavrilov, M. (1912). *Risolya, Sartovskih Remeslennikov, İzledovanie Predaniy Musulmanskih Tsehov* . Taşkent.

Haïm, S. (1998). *New Persian-English Dictionary* (Cilt I). London: Library Association Publishing.

Jarring, G. (1936). *The Contest of the Fruits An Eastern Turki Allegory*. Lund: C.W.K. Gleerup.

Jarring, G. (1964). *An Eastern Turki-English Dialect Dictionary*. Lund: CWK GLEERUP.

Jarring, G. (1992). *Garments from Top to Toe, Eastern Turki Texts Relating to Articles of Clothing edited with Translation, Notes ad Glossary*. Stockholm: ALMQVIST & WIKSELL INTERNATIONAL.

Kibirova, Ş., Tsunvazo, Y. (1961). *Uygursko-Russkiy Slovar*. Alma-Ata: Akademiya Nauk Kazahskoy SSR.

Kont, O. (2006). Uygur Şiveleri Sözlüğü (S'den Y'ye kadar Transkripsiyonlu Metin). *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi.* içinde Çanakkale: Çanakkale On Sekiz Mart Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

Kotan, H. (2019). Risale-i Serteraş. *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi* (63), 563-591.

Mütercim Asım Efendi. (2013). *El-Okyânûsu'l-Basît fî Tercemeti'l-Kâmûsi'l-Muhît Kâmûsu'l-Muhît Tercümesi* (Cilt I). (M. Koç, & E. Tanrıverdi, Dü) İstanbul: Türkiye Yazma Eserler Kurumu Başkanlığı.

Necip, E. N. (1968). *Uygursko-Russkiy Slovaer*. Moskova: Sovetskaya Entsiklopediya.

Raquette, G. (1927). *English-Turki Dictionary Based on the dialects of Kashgar and Yarkand*. Lund & Leipzig: C. W. K. Gleerup & Otto Harrassowitz.

Redhouse, J. W. (1987). *Turkish and English Lexicon.* Beyrut: Librarie du Liban.

Steingass, F. J. (1892). *A Comprehensive Persian-English dictionary, including the Arabic words and phrases to be met with in Persian literature*. London: Routledge & K. Paul.

Türk, A. T., Enveri, E., Ötkür, Z., Serbest, K. (2016). *Risale-i Harrâtlık (Ağaççılık Risalesi).* (A. Öger, R. Tek, Dü) Ankara: Gazi Kitabevi.

Türk, A. T., Enveri, E., Karakaya, H., & Ötkür, Z. (2016). *Risale-i Nemed-Mâllık (Keçecilik Risalesi).* (A. Öger, & R. Tek, Dü) Ankara: Gazi Kitabevi.

Tek, R., Türk, A. T., Enveri, E., & Ötkür, Z. (2016). *Eisale-i Tegürmendçilik (Değirmencilik Risalesi).* (A. Öger, & F. Kılıç, Dü) Ankara: Gazi Kitabevi.

Ünlü, S. (Konya). *Çağatay Türkçesi Sözlüğü.* Konya: Eğitim Kitabevi.

Yılmaz, K. H., Türk, A. T., & Ötkür, Z. (2016). *Risale-i Aşfezlik (Aşçılık Risalesi).* (A. Öger, & R. Tek, Dü) Ankara: Gazi Kitabevi.

Yazıcı Ersoy, H. (2007). Yeni Uygur Türkçesi. A. Ercilasun (Dü.) içinde, *Türk Lehçeleri Grameri* (s. 355-428). Ankara: Akçağ Yayınları.

TÜRKÇEDE ANLAM BİRİMLERİNİN BİLGİ KURAMI TEMELİNDE İŞARETLENMESİ

Coding Morphemes in Turkish Based on the İnformation Theory

Çağlayan YILMAZ*

Öz

Çalışmamızda dil göstergelerinin (yani anlam birimlerinin) yazıda gösterilebilmesi için parçalarına ayrılması sonucu elde edilen ve her birinin anlam değeri taşıdığı iddia edilen ses birimi kavramını ele aldık. İlkeleri Trubetzkoy tarafından belirlenen ve ses biliminde günümüzde de egemen olan çözümleme yöntemini eleştirerek onun yerine bilgi kuramını esas alan bir yaklaşım sunduk. Uygulamalarını daha çok bilişim alanında gördüğümüz bu kuramın sunduğu olanaklardan yararlanarak Türkçenin yazıda gösterilmesi için bir yöntem önerdik. Önerimiz, bilgi kuramının kurucusu olarak kabul edilen Shannon'ın ortaya attığı, bir iletinin bilgi değerini onun kullanım sıklığıyla ilişkilendiren ters üstsel ölçüm yöntemine dayanıyor. Bu sebeple ülkemizde özellikle son on yılda yayımlanan ve konuşma diline yakın olan yüz adet metin parçasını anlam birimlerine ayırarak her bir anlam biriminin kullanım sıklığını belirledik. Tespit ettiğimiz kullanım sıklıklarından yola çıkarak her bir anlam biriminin bilgi değerini hesapladık. Benzer şekilde yine ters üstsel ölçüm yöntemiyle anlam birimlerini yazıda göstermek üzere kullandığımız işaretlerin de bilgi değerini onların kullanım sıklığı üzerinden belirledik. Anlam birimlerinin bilgi değeri ile onları yazıda göstermek üzere kullandığımız işaretlerin toplam bilgi değeri arasındaki farkı yorumlayarak ilginç sonuçlara ulaştık. Ayrıca yine bilgi kuramının sunduğu olanaklardan yararlanarak Türkçeyi işaretlemek için tasarlanacak bir alfabede bilgi değerine göre kaç işaret (harf) olması gerektiğiyle ilgili önerilerde bulunduk.

Anahtar Sözcükler: Ses bilimi, ses birimi, fonem, bilgi kuramı, işaretleme

Abstract

In our study, we discussed the phoneme concept which is obtained as a result of fragmentation of morphemes to be shown in their article and which claimed to have meaning value. We have presented an approach based on the İnformation Theory criticizing the analysis method which is

* Dr. Öğr. Üyesi, Artvin Çoruh Üniversitesi Eğitim Fakültesi Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü; *Assist. Prof. Dr., Artvin Çoruh University Faculty of Education Department of Turkish and Social Sciences Education,* cagom49@yahoo.com

determined by Trubetzkoy and which is dominant in the phonology today. We have proposed a method for displaying Turkish in the article by utilizing the opportunities offered by this theory, which we see more its practices in the field of information science. Our recommendation is based on the logarithmic measurement method of determining the information value of a message according to its frequency and proposed by Shannon, who is considered the founder of this theory. For this reason, we have determined the frequency of each morpheme by analyzing morphologically one hundred pieces of text published in our country, especially in the last ten years and close to the language of speech. Based on the frequencies we detected, we calculated the informative value of each morpheme. Similarly, using the logarithmic measurement method, we have also determined the informative value of the signs we use to show the morphemes in the article by associating them with their frequency. We have reached interesting results by interpreting the difference between the informative value of morphomes and the total informative value of the signs we use to show them in the article. In addition, using the possibilities of information theory, we have made suggestions on how many signs should be in an alphabet that will be designed to encode Turkish according to their informative value.

Keywords: phonology, phoneme, information theory, coding

Giriş

Konuşma sırasında çıkardığımız seslerin anlam ayırmadaki işlevini konu alan ve bu yönüyle de "ses bilgisi"nden (phonetic) ayrılan disiplini yaygın kullanımıyla "ses bilimi" (phonology) olarak tanımlıyoruz. (Başkan, 2006: 286 – 288)

R. Jakobson, S. Karcevskij ve N. S. Trubetzkoy Birinci Uluslararası Dil Bilimi Kongresi'nde (1928) Saussure'ün "dil – söz" ayrımından hareketle "dil"in gösterenini inceleyen disiplini "ses bilimi", "söz"ün gösterenini inceleyen disiplini ise "ses bilgisi" olarak adlandırmışlardı. (Trubetzkoy, 1969: 4 – 5)

Dildeki her bir "anlam birimi"nin (morpheme) karşılığı olan ses birliğini, adına "ses birimi" (phoneme) denen ögelerine ayrıştırmayı amaçlayan bu etkinlik, esasında anlam birimlerini "ikinci eklemlilik" (bkz. Martinet, 1998: 25) düzeyinde grafik işaretlerle görselleştirmeyi amaçlıyordu.

Herhangi bir anlam birimini diğerlerinden ayırmamızı sağlayan temel etkenin, söz konusu anlam biriminin karşılığı olan ses birliğinin (signifier) gerçekleştirilmesi sürecinde ortaya çıkan boğumlanma farklılıkları olduğu çok açıkken bu boğumlanma farklılıklarının nasıl tespit edileceği ve işaretleneceği hususunda nesnel ilkeler ortaya koymaktan henüz uzağız.

ELEŞTİRİ

Özü itibariyle ses parçası olan ses birimlerinin, yine bir ses parçası olan anlam birimlerini oluşturduğu düşünüldüğünde dilin çizgiselliğinden (bkz. Saussure, 1998: 115) yola çıkarak kesintisiz bir ses akışını boğumlanma bakımından öncelik – sonralık sırasına göre parçalamak, ilk bakışta olağan karşılanabilir. Ancak bir anlam birimini, anlamından bağımsız olarak (öncelikli olarak boğumlanma özelliklerine göre) ses parçalarına ayırmak ve sonrasında bu ses parçalarında anlam (veya işlev) aramak, yöntem bakımından aslında derin bir çelişkidir. Bu çelişkinin sebep olduğu kuramsal boşluklar, çalışma sırasında önemli sorunlar çıkarıyor, bu sorunlarla baş edemeyen araştırmacılar (kimi zaman farkında olmadan) kuramın da dışına çıkarak nesnel ölçütlerden uzak bir çözümleme yöntemi uyguluyorlar.

"Ses Biliminin İlkeleri" başlıklı yapıtında N. S. Turbetzkoy da dilin çizgiselliğinden yola çıkarak seslemin dışına taşmayan, tek bir boğumlanmayla oluşan ve birbirlerine yakın sürelerde gerçekleşen her ses parçasının ses birimi olabileceğini belirtmişti. (Trubetzkoy, 1969: 55 – 58)

Görüleceği üzere anlam birimi, anlamından bağımsız olarak boğumlanma özelliklerine göre parçalanıyordu. Anlam (veya işlev) değiştirmesi beklenen bir parçayı (yani ses birimini) anlamsız (veya işlevsiz) bir parçanın (yani seslemin) içinde aramak, daha başlangıçta "dizge – öğe" ilişkisini anlayamamak (en azından önemsememek) demektir. Öte yandan boğumlanma farklılıklarının anlam (veya işlev) farkına sebep olduğunu kabul ederken, her boğumlanmanın bir değer taşıdığını söylemek istememiştik. Her boğumlanma, sahip olduğu özellikler bakımından anlam (veya işlev) değiştirme gücüne sahip değildir. Hatta bir ses parçası, anlam birimindeki (hatta "sözce"deki (statement)) konumuna göre faklı değere sahipken her bir boğumlanmayı ses birimi olarak değerlendirerek işaretlemeye kalkışmak, öncelikle yazarken yükümüzü çok ağırlaştıracaktır. Ses birimlerini gerçekleşme süreleri bakımından değerlendirmek de ses bilimi açısından kabul edilebilir değildir. Süre farklılığının bazı dillerde anlam (veya işlev) farkına sebep olduğu düşünüldüğünde ses birimlerinden, birbirlerine yakın sürelerde gerçekleşmelerini bekleyemeyiz.

Gerçi Trubetzkoy, bu koşulları sağlayan bir ses parçasının ses birimi olabilmesi için onun anlamsal (veya işlevsel) bazı özelliklere de sahip olması gerektiğini söylüyordu. Hatta bir anlam birimini yukarıda bahsettiğimiz koşulları sağlayan ses parçalarına ayırdıktan sonra her ses parçasını yine aynı koşulları sağlayan diğer ses parçalarıyla değiştirmek suretiyle, anlam biriminin anlamının değişip değişmediğini (veya anlamını kaybedip kaybetmediğini) deneyerek söz konusu ses parçasının ses birimi olup olmadığına karar veriyordu.

Trubetzkoy, ses birimlerini tespit edebilmek için, anlam birimlerini parçalayarak elde ettiği ses parçalarını dört maddede açıkladığı ilkelerle sınıyordu (Trubetzkoy, 1969: 46 – 50) Trubetzkoy'a göre;

1. İki ses parçası sözcüğün aynı bölgesinde anlam değiştirmeden birbirinin yerine kullanılabiliyorsa aynı ses biriminin iki değişkenidir.

2. İki ses parçası sözcüğün aynı bölgesinde birbirinin yerine kullanıldığında anlam değiştiriyorsa veya anlam belirsizliğine sebep oluyorsa bu iki ses parçası farklı ses birimlerinin gerçekleşmesidir.

3. İşitim izlenimleri veya boğumlanma özellikleri birbirine yakın olan iki ses parçası, asla bir sözcüğün aynı bölgesinde gerçekleşemiyorsa aynı ses biriminin değişkenleri olabilir.

4. İki ses parçası, bir sözcüğün içinde yan yana ve biri diğerinden ayırt edilebilecek şekilde kullanılabiliyorsa bu ses parçaları, üçüncü maddedeki koşulları sağlasalar bile, aynı ses biriminin değişkeni olarak kabul edilemezler.

Yukarıdaki dört maddeye göre sözcüğün aynı yerinde farklı iki ses parçası birbirinin yerine konuyor. Anlam değişimi (veya anlam bozulması) oluyorsa farklı iki ses birimine ait "ses değişkeni" (allaphone) oluyor. Aksi hâlde söz konusu ses parçaları aynı ses biriminin değişkenleridir. Eğer tek bir ses parçasının değişimiyle anlam değişikliği ortaya çıkmışsa, ortaya çıkan iki sözcük "tek ayrımlı çift" (minimal pair) olarak adlandırılıyor. ("Crystal, 1992: 251" alıntı için bkz. Akı, Hamza, Türk, 2010: 150)

Dikkat edelim. Tek ayrımlı çiftler bu işlemlerin sonunda belirleniyor. Yani başlangıçta bilinmiyor. Ancak uygulamalarda araştırmacılar, yazı dilinin etkisiyle, tam tersi bir yol takip ediyorlar. Sözlükten (veya imlâ kılavuzundan) belirledikleri tek ayrımlı çift gibi yazılan sözcükleri kullanarak ses birimlerini belirlediklerini sanıyorlar. Tek ayrımlı çiftlerin önceden bilinmediğine, bu sözcüklerin ses birimi belirlenirken tespit edildiğine dikkat etmiyorlar.

K. Demirci'nin "Alfabede kendine yer bulmuş olan bir sesin, kendisine benzeyen veya benzemeyen öteki seslerin tümünden ayrıldığı ortak çiftler aracılığıyla tespit edilebilmektedir." (Demirci 2011: 361) şeklindeki değerlendirmesi bu hususta dikkate değerdir. Bir alfabedeki işaretlerin işlevini sorgulamaya yarayan bu yaklaşımın, yazısız dillerde hiçbir işe yaramayacağı açıktır.

Ayrıca eşit sayıda sesleme (ve aynı zamanda eşit sayıda işarete) sahip sözcüklerde yapılan karşılaştırmalarla elde edilen sonuçlar çoğu zaman farklı karşılaştırmalarda işe yaramıyor. Örneğin, /ü/ ve /ö/ ses birimlerinin değişkeni olarak kabul ettiğimiz ses parçaları "güzel" ("çirkin"in karşıtı) sözcüğünde ("gözel" şeklinde yazılsa bile) anlam değişimine (veya bozulmasına) sebep olmuyor. Benzer şekilde "kar" (yağış türü) ile "gar" (tren istasyonu) gibi tek ayrımlı çift ortaya çıkaran /k/ ve /g/ ses birimlerinin değişkenlerini "kadın" sözcüğünde ("gadın" şeklinde olduğu gibi) aynı ses biriminin değişkeni olarak kabul etmek gerekiyor.

Ayrıca Türkçede "ikincil sesletim" veya "ikincil boğumlanma" (subsidiary pronunciation) (Demirezen, 2005: 59) olarak adlandırılan "soluklama" (aspiration),

"genizselleşme" (nasalization), "yumuşak damaksıllaşma" (velarization) ve " sert damaksıllaşma" (palatalization) gibi bazı sözcüklerde ("kar" (yağış türü) ile "kâr" (kazanç), "sol" (yön) ile "sol" (müzik notası), "kalp" (vücut organı) ile "kalp" (sahte) gibi) anlam farkına sebep olan boğumlanma özelliklerinin ses birimlerinin belirlenmesinde dikkate alınmamış olması ve "eş yazımlı" (homonymic) sözcüklerde anlam farkı, yazıya yansımadığından bu sözcüklerin tek ayrımlı çift olarak kabul edilmiyor olması ses birimlerinin tespitinde yazımı belli sözcüklerden yola çıkılmasının sakıncalarını açıkça ortaya koyuyor.

Aslında tüm bu tutarsızlıklar, uygulamadaki dikkatsizlikten çok kuramsal boşluklardan kaynaklanıyor. Farklı ses birimlerinin değişkeni olarak kabul edilen ses parçalarının kimi yerde aynı ses biriminin değişkeni gibi davranması (veya tam tersi durumlar) ses birimlerinin arasındaki sınırın pek de belirgin olmadığını gösteriyor. Trabetzkoy, bu belirsizliğin sebebini söz konusu ses biriminin değişkenlerinin boğumlanma özelliklerinde arıyor. Boğumlanma özelliklerine göre yaptığı sınıflandırmayla ulaştığı "dizi"den (paradigm) yola çıkan yazar, ses birimi olarak kabul ettiği ses parçalarının birbirleriyle kurduğu ilişkiyi (veya birbirine göre konumunu) yorumlayarak bu birimlerin "dizge" (system) içindeki farklı davranışlarını açıklamaya çalışıyor.

Trabetzkoy'ın değerlendirmelerini ve tanımlarını, boğumlanma özelliklerine (yani ses bilgisi yöntemlerine göre) Ölçünlü Türkiye Türkçesi'nin ünlü ve ünsüz harflerini yerleştirdiğimiz iki ayrı tabloda (Yılmaz, 2018: 27 – 28) örnekleriyle göstermeye çalışalım:

ünlüler (vowels):

	düz (unrounded)		yuvarlak (rounded)	
	geniş (open)	dar (closed)	geniş (open)	dar (closed)
art (back)	a	ı	o	u
ön (front)	e	i	ö	ü

ünsüzler (consonants):

	ağızsal (oral)				genizsel (nazal)
	kapanmalı (plosive)		sızmalı (fricative)		
	titreşimsiz (voiceless)	titreşimli (voiced)	titreşimsiz (voiceless)	titreşimli (voiced)	

dudaksal (labial)	p	b	f	v	m
dişsel (dental)	t	d	s	z	n
diş yuvasal (alveolar)	ç	c	ş	j	l , r
damaksal (palatal)	k	g	h	y	ŋ

Ünsüzler tablosunda /ğ/ harfinin bulunmadığına, ayrıca alfabede olmadığı hâlde /ŋ/ (nazal "n") ses birimini karşılayan bir işaretinin olduğuna dikkat edelim.

Ses birimlerini birbirinden ayıran her bir özelliğe Trubetzkoy, "ayırıcı karşıtlık" (distinctive opposition) diyordu. (Trubetzkoy 1969: 66) Buna Göre;

/p/ ile /b/ arasında "titreşimsiz – titreşimli" ayrıcı karşıtlığı,

/b/ ile /m/ arasında "ağızsal – genizsel" ayırıcı karşıtlığı,

/k/ ile /t/ arasında "damaksal – dişsel" ayrıcı karşıtlığı kullanılmalıdır.

Ancak /p/ ile /v/ arasında "titreşimsiz – titreşimli" ve "kapanmalı – sızmalı" şeklinde iki ayırıcı karşıtlık kullanılmalıdır.

Bu durumda /ç/ ile /ş/ arasında "titreşimsiz – titreşimli" veya "ağızsal – genizsel" karşıtlıkları, ayırıcı karşıtlıklar değildir. Çünkü bu iki ses birimi karşıtlığın aynı yerindedirler. Bu ses birimlerinde "kapanmalı – sızmalı" karşıtlığı ayırıcı karşıtlıktır.

Trubetzkoy'a göre iki ses birimi arasında sadece bir ayırıcı karşıtlık varsa "iki yanlı karşıtlık", birden çok ayırıcı karşıtlık varsa "çok yanlı karşıtlık" söz konusudur. (Trubetzkoy 1969: 68)

Örneğin /t/ ile /d/ arasında iki yanlı karşıtlık (sadece "titreşimsiz – titreşimli" ayırıcı karşıtlığı) varken /t/ ile /z/ arasında çok yanlı karşıtlık ("titreşimsiz – titreşimli" ve "kapanmalı – sızmalı" ayırıcı karşıtlıkları) bulunmaktadır.

Çok yanlı karşıtlıkları "bağdaşık" (homogeneous) ve "ayrışık" (heterogeneous) olmak üzere ikiye ayıran Trubetzkoy, çok yanlı bağdaşık karşıtlıklar için de "çizgisel" (linear) ve "çizgisel olmayan" (nonlinear) olmak üzere iki alt başlık açmıştı. (Trubetzkoy, 1969: 69 – 70) Bunların dışında Trubetzkoy'ın ses birimleri arasındaki ayırıcı karşıtlıkları "orantılı karşıtlık" (proportional opposition) ve "yalıtılmış karşıtlık" (isolated opposition) olarak ikiye ayırdığı bir başka sınıflandırması da vardı. (Trubetzkoy, 1969: 70)

Bu sınıflandırmalardan farklı olarak Trubetzkoy'ın, ayırıcı karşıtlıkları, "karşıtlığın yanları" (opposition members) arasındaki ilişkiler bakımından değerlendirdiği bir sınıflandırması daha vardı. Yazar burada karşıtlıkların yanları arasında "salt karşıtlık" (privative opposition), "aşamalı karşıtlık" (gradual opposition) ve "eş ağırlıklı karşıtlık" (equipollent karşıtlık) olmak üzere ayrıca üç tip karşıtlık ilişkisi kurmuştu. (Trubetzkoy, 1969: 75)

Çalışmamız açısından önemli olduğundan bu ilişki türlerini açıklamak faydalı olacaktır:

Salt karşıtlıkta yanlar arasında "varlık – yokluk" ilişkisi bulunur. Üçüncü yanın imkânsız olduğu "titreşimsiz – titreşimli", "kapanmalı – sızmalı", "art – ön", "düz – yuvarlak" gibi salt karşıtlıklar böyledir. Aşamalı karşıtlıklarda yanlar iki ve ikiden fazla olabilir. Ancak yanlar arasında aşamalar vardır. "Geniş – dar" karşıtlığı, böyle bir karşıtlıktır. Farklı dillerde bu karşıtlık ikiden fazla ("geniş – yarı geniş – dar" veya "geniş – yarı geniş – yarı dar – dar" şeklinde) aşamalı olabilirdi. Eş ağırlıklı karşıtlık, ünsüz ses birimlerinin kapanma (veya sızma) bölgelerindeki ayırıcı karşıtlıklardan yola çıkılarak yapılmış bir ayrımdır. "Dudaksal – damaksal" karşıtlığı, yanları arasındaki ilişki bakımından salt karşıt veya aşamalı karşıt olamayacağı için bu grupta değerlendirilmiştir.

Aslında Trubetzkoy'ın amacı, dizideki (burada bizim tablolarımız) konumuna göre yorumladığı bu karşıtlıkların dizgede nasıl davrandığını ortaya koymaktı. Ona göre bu karşıtlıklardan bazıları dizgede varlığını korurken, bazı karşıtlıklar dizgede bazen kayboluyordu. Sırasıyla "sürekli karşıtlıklar" (constant oppositions) ve "etkisizleşebilir karşıtlıklar" (neutralizable oppositions) olarak adlandırdığı bu karşıtlıkları (Trubetzkoy, 1969: 77) daha önce yaptığı sınıflandırmalarla ilişkilendirerek iki yanlı karşıtlıkların çok yanlılara göre, bağdaşıkların ayrışıklara göre, orantısalların ise yalıtılmışlara göre daha kolay etkisizleşebileceğini, ayrıca yanları arasında salt karşıtlık bulunan ayırıcı karşıtlıkların etkisizleşmeye daha eğilimli olduğunu belirtmişti. (Trubetzkoy, 1969: 84 – 85)

Yukarıda ses birimlerinin bazı yerlerde anlam ayırmaması sorununu da bununla ilişkilendiriyordu. Ona göre etkisizleşen karşıtlıklar bazı ses birimleri arasındaki (özellikle aralarında iki yanlı karşıtlık bulunanlardaki) farklılığı ortadan kaldırarak bu ses birimlerinin birleşmesine (yani aynı ses birimin değişkenleri olmalarına) sebep oluyordu. Yeni oluşan bu ögeyi "üst ses birimi" (archiphoneme) olarak adlandıran Trubetzkoy, üst ses birimlerinin farklı dillerde nasıl işaretlendiğini örneklerle ayrıntılı açıklamıştı. (Trubetzkoy, 1969: 79 – 82)

Her şeyden önce Trubetzkoy'ın ayırıcı karşıtlıklar arasında yaptığı sınıflandırmalar ve özellikle etkisizleşme sonucu, anlam birimleri arasında anlam ayırma işlevini kaybeden ses birimlerinin birleşerek bir üst ses birimini oluşturması fikri bizim açımızdan çok değerlidir. Ancak dizgeden değil de boğumlanma

özelliklerine göre yaptığı bir sınıflandırma sonucu elde ettiği diziden yola çıkarak tüm bu ilişkileri kurmuş olması, onu sorunun çözümünden uzaklaştırıyor.

ÖNERİ

Bu durumda dizgeden yola çıkan, yani anlam birimlerini, onların boğumlanma özelliklerinden bağımsız olarak, anlamlarına göre işaretleyeceğimiz farklı bir ikinci eklemlilik etkinliği aramalıyız. Ancak bu kez, ikinci eklemliliği birinci eklemlillikten ayırmayacağız.

Öyleyse "anlam"ın (meaning) somut bir tanımına ihtiyacımız var. Bu tanımı bilişim alanında buluyoruz. C. E. Shannon, 1948 yılında yayımladığı "A Mathematical Theory of Communication" başlıklı makalesiyle temellerini attığı "bilgi kuramı" (information theory) bilgiyi ölçülebilir hâle getirmişti. Bir "ileti"nin (message) seçilebilmesini sağlayan bilgiyi onun anlamı olarak kabul eden Shannon, iletinin "olasılık"ını (probability) onun anlamı olarak değerlendiriyordu. (Shannon 1948: 1)

Bunu bir örnekle açıklayalım. "Kitap", "kalem", "silgi", "güzel", "beş", "yazmak", "okumak" ve "yavaş" şeklinde sekiz sözcükten oluşan bir dil düşünelim. Bu sözcükleri ikinci eklemlilik düzeyinde; ancak onların boğumlanma özelliklerine göre değil, bilgi değerlerine göre yazmayı deneyelim.

Bunun için Shannon'ın "ters üstsel ölçüm"ünü (logarithmic measure) kullanacağız. (Shannon, 1948: 1) "Ters üst"ün (logarithm) "taban"ını (base) seçerek bu işe başlayacağız. Çünkü ters üstün tabanı, örneğimizde kurguladığımız dilin herhangi bir anlam birimini diğerlerinden seçebilmemize yarayacak çoktan seçmeli soruların "seçenek sayısı" olacaktır. (Tabanı 2 alırsak, anlam birimlerinin bilgi değerini "bit" (ikil), 3 alırsak "trit" (üçül) olarak ölçeceğiz demektir.) Tabandaki sayı bize aynı zamanda kullanacağımız alfabenin işaret sayısını da verecektir. Ters üstün "genlik"ine (argument) de dildeki sözcük sayısını yerleştireceğiz.

Tabanı 2 alırsak 8 sözcükten her birinin bilgi değeri,

$\log_2 8=3$ "bit" (ikil) olur. (3 bit/anlam birimi)

Yani her sözcüğü 3 işaretle gösterebiliriz. (Eğer sonuç tam sayı olmasaydı, sonuçtaki sayıyı kendisinden büyük en yakın tam sayıya eşitleyecektik.)

Bu durumda iki işaretten (a, b) oluşan bir alfabeyle,

"kitap" → aaa

"kalem" → aab

"silgi" → abb

"güzel" → aba

"beş" → baa

"yazmak" → bab

"okumak" → bba

"yavaş" → bbb

şeklinde yazabiliriz.

Burada her bir sözcüğü işaretlemek için kullandığımız birden çok işaretin oluşturduğu birliği "birlik işaret" (block code) olarak adlandırıyoruz. (Abramson 1963: 46) Yani ikinci eklemlilik düzeyinde bir işaretleme için birlik işaretleri kullanıyoruz.

Bu eşitliği Türkiye'de kullanılan alfabenin 8 ünlü ses birimi üzerinde uygulayarak, eşitliğin sonuçlarına göre gerçekleştirdiğimiz birlik işaretlerdeki her bir işareti, yukarıda sunduğumuz ünlü tablosundaki ayırıcı karşıtlıklarla ("ön – art", "geniş – dar", "düz – yuvarlak" karşıtlıklarıyla) eşleştirebiliriz.

	geniş / dar	yuvarlak / düz	ön / art
ı	0	0	0
i	0	0	1
u	0	1	0
ü	0	1	1
a	1	0	0
e	1	0	1
o	1	1	0
ö	1	1	1

Her bir işaretin bir karşıtlığı işaretlediğine dikkat edersek, buradaki karşıtlıkların yanları arasında salt karşıtlık ilişkisinin olduğu görülecektir.

Buraya kadar verdiğimiz tüm örnekleri (sekiz sözcükten oluşan kurgusal dil ve sekiz harften oluşan tablo) bir küme (yani dizi) gibi düşünürsek, kümenin tüm elemanlarının (verdiğimiz örneklerdeki sözcükler ve harfler) bilgi değerini kümenin içinde kalarak hesapladık. Ancak bu elemanlar kullanıma girdiğinde (yani dizgede kullanıldığında) durum değişir. Elemanların kullanım sıklıklarında farklılıklar olur. Özellikle doğal dillerde bu durum kaçınılmazdır. Öyleyse sıklık ile bilgi değeri arasında bir ilişki kurmalıyız.

Günlük hayatımızda bu ilişkiyi her yerde açıkça görebiliriz. Sık kullanılan diş fırçası çabuk yıpranır. Klavyede sık kullanılan düğmelerin yazısı silikleşir. Sıradan olaylar gazete ve televizyonlarda haber yapılmaz. Anlaşılacağı üzere kullanım sıklığı ile bilgi değeri arasında ters orantı vardır. (Gemalmaz, 1999: 5)

Yukarıda kurguladığımız dil örneğiyle devam ederek bu ters orantı açıklamaya çalışalım. Öncelikle kurgusal dilimizdeki her bir sözcüğü bir işaretle gösterelim. (Yani bu işaretlemede ikinci ekleme etkinliği yapılmayacaktır.)

"kitap" → a

"kalem" → b

"silgi" → c

"güzel" → d

"beş" → e

"yazmak" → f

"okumak" → g

"yavaş" → h

Görüleceği üzere sekiz işaretten oluşa bir alfabemiz (a, b, c, d, e, f, g, h) var. Ancak biz bir ikinci eklemliliğin bize sağladığı kolaylıktan yararlanarak alfabemizdeki işarete sayısını ikiye (a, b) düşürerek bir işaretleme yapmak istiyoruz. Bu durumda birlik işaretler kullanmak zorundayız. Ancak biz bu işaretlemeyi yukarıdaki gibi küme (dizi) içinde kalarak yapmak istemiyoruz. Her bir sözcüğün kullanım sıklığına göre bir işaretleme yapmak istiyoruz. Yani bir metne ihtiyacımız var. Öyleyse ikinci eklemliliği kullanmadığımız yukarıda sekiz işaretten oluşan alfabemizle bir metin yazalım.

Metnimiz,

"dafbdaedhfcadfagdefdcbagacadhdac"

şeklinde 32 işaretten oluşsun. Şimdi bu metindeki her bir sözcüğü ikinci eklemlilik düzeyinde iki işaretten (a, b) oluşan alfabemizle birlik işaretleri kullanarak, ancak bu kez kullanım sıklıklarını dikkate alıp işaretlemeye çalışalım.

Metnimizde sözcüklerin kullanım sıklığı farlıdır. (Metnimizde $a = 8$, $b = 2$, $c = 4$, $d = 8$, $e = 2$, $f = 4$, $g = 2$, $h = 2$ kez kullanılmıştır.) Bu durumda kullanım sıklığı arttıkça sözcüklerin bilgi değeri azalacaktır. Eğer bu ters orantıyı ters üstsel ölçümle hesaplayabiliriz. Bilgiyi "İ", olasılığı da "P" ile gösterirsek "x" sözcüğünün bilgi değeri bit olarak,

$\text{İ}(x) = \log_2 \frac{1}{P(x)}$ eşitliğiyle belirlenir. (Abramson, 1963: 12)

Bu eşitlikten yola çıkarak 8 kez kullanılan "kitap" → a sözcüğünün bilgi değerini,

$\text{İ}(a) = \log_2 \frac{1}{8/32}$ eşitliğinden 2 bit olarak hesaplayabiliriz.

Benzer şekilde diğer sözcüklerin bilgi değerlerini hesapladığımızda sırasıyla $a = 2$ bit, $b = 4$ bit, $c = 3$ bit, $d = 2$ bit, $e = 4$ bit, $f = 3$ bit, $g = 4$ bit, $h = 4$ bit sonuçlarına ulaşırız. (Burada her sözcüğün bilgi değeri tam sayı olduğundan, ulaştığımız sonuçları her bir sözcüğü yazıda göstermek için kullanacağımız birlik işaretlerdeki işaret sayısı olarak alabiliriz.)

Bu durumda 32 sözcükten oluşan metnimizi ikinci eklemlilik düzeyinde birlik işaretler kullanarak yazarsak metnimizde,

$a \rightarrow 8 \times 2 = 16$

$b \rightarrow 2 \times 4 = 8$

$c \rightarrow 4 \times 3 = 12$

$d \rightarrow 8 \times 2 = 16$

$e \rightarrow 2 \times 4 = 8$

$f \rightarrow 4 \times 3 = 12$

$g \rightarrow 2 \times 4 = 8$

$h \rightarrow 2 \times 4 = 8$

$16 + 8 + 12 + 16 + 8 + 12 + 8 + 8 = 88$ işaret olacaktır. Eğer kullanım sıklığını dikkate almadan (iki işaretten (a, b) oluşan bir alfabeyle) her bir sözcüğü (yukarıda yaptığımız gibi) eşit sayıda işaretle (yani üç işaretle) yazsaydık metnimiz,

$32 \times 3 = 96$ işaretle yazılacaktı. Yani arada,

$96 - 88 = 8$ işaret fark olacaktır. Önemsiz gibi görünen bu fark hacimli metinlerde ortaya ciddi bir işaret fazlalığı çıkaracak, bu da daha çok yorulmamıza sebep olacaktır.

İşte bu anlayışla çalışmamızı hazırladık. Yani her anlam birimini bir kümenin elemanı olarak kabul ettik. Kümeyi oluşturabilmek için özellikle son on yılda yayımlanan ve konuşma diline yakın olan yüz adet metin parçasını anlam birimlerine ayırdık. (çözümlemede izlediğimiz yöntem için bkz. Yılmaz, 2018: 85-92) Çözümleme sonucu elde ettiğimiz anlam birimlerinden iki küme (kökler kümesi ve ekler kümesi) oluşturduk. Bu kümelerdeki her anlam biriminin kullanım sıklığını onun olasılığı gibi düşündük.

Bu olasılıkları, Shannon'ın ters üstsel ölçüm yöntemini kullanarak eşitlikte ilgili yerlere koyarak, her bir kökün bilgi değerini hesapladık. Ancak eklerde işimiz bu kadar kolay olmadı. Her bir köke gelen ekin, söz konusu köke gelebilecek eklerden oluşan bir kümenin elemanlarının kullanım sıklığıyla oranlanması gerekiyordu. Yani ekler için her defasında farklı bir küme oluşturmak zorundaydık.

Her köke gelebilecek ekler üzerinden elde ettiğimiz oranı, kökün kullanım sıklığının oranıyla çarparak sözcüğün kullanım sıklığının oranını belirledik. Bu oranı yine ters üstsel ölçümde kullanarak sözcüğün bilgi değerine ulaştık.

Shannon'ın ters üstsel ölçüm yöntemi, sözcükleri yazıda göstermek için kullandığımız işaretlerin bilgi değerini de (yine işaretlerin kullanım sıklığından yola çıkarak) hesaplamamızı sağladı. Ancak burada yazıda kullandığımız işaretlerin sözcükteki konumu önemliydi. Bu sebeple derlemimizdeki metinlerde geçen sözcükleri bölümlere ayırarak, her bölümden ayrı bir küme yaptık. Ve işaretlerin kullanım sıklığını ilgili kümeyle sınırlandırıp (yani sözcükte bulunduğu konumda kullanılan diğer işaretlerin kullanım sıklıklarıyla oranlayarak) bir ölçüm yaptık.

Artık geriye sözcüklerin bilgi değeriyle, sözcükleri yazıda göstermek için kullandığımız işaretlerin bilgi değerinin toplamı arasındaki farkı tespit etmek ve bu farkı yorumlamak kalıyordu.

Örneğin, derlemimizde kullanım sıklığı en yüksek olan kök "bir"dir. $(4,97 \text{ bit})$. Bu sayıyı kendisinden büyük en yakınındaki tam sayıya eşitlediğimizde 5 bit olur. Ancak "bir" sözcüğünü yazmak için kullandığımız işaretlerin bilgi değerlerinin toplamı 7,86 bit (tam sayı olarak 8 bit) olur. Görüleceği üzere arada 3 bit fazlalık vardır. Bu fazlalık bir şekilde (öncelikli olarak konuşma dilinde) etkisizleşmelidir.

Bir başka ilginç örnek de "git-" ve "bit-" eylemlerine geçici ön ad yapan "-er" eki geldiğinde oluşan "gider" ve "biter" sözcüklerindeki farktır. Görüleceği üzere "-er" ekini alan "git-" eyleminde ortaya çıkan "t > d" değişimi "bit-" eyleminde gerçekleşmiyor. Yaptığımız hesaplamalar sonucu elde ettiğimiz bilgi değerleri, bunun sebebi hakkında bize bir fikir verebilir.

Ters üstsel ölçümle ilgili eşitlikte "gider" ve "biter" sözcüklerinin bilgi değerini sırasıyla,

$$\text{İ}(\text{gider}) = \log_2 \frac{1}{\text{P}(0,00134823)} = 9{,}53 \text{ bit}$$ (tam sayı olarak 10 bit) ve

$$\text{İ}(\text{biter}) = \log_2 \frac{1}{\text{P}(0,0002407)} = 12{,}02 \text{ bit}$$ (tam sayı olarak 13 bit) olarak belirliyoruz.

Diğer yandan "gider" sözcüğünü yazmak için kullandığımız işaretlerin toplam bilgi değer, 17,55 bit (tam sayı olarak 18 bit) olurken "biter" sözcüğünde bu değer, toplamda16,49 bit (tam sayı olarak 17 bit) olarak belirlenir.

Görüldüğü gibi "gider" sözcüğünün bilgi değeri ile sözcüğü göstermek için kullandığımız yazı birimlerinin toplam bilgi değeri arasında $18-10=8$ bit fark varken, bu fark "biter" sözcüğünde $17-13=4$ bittir. Bu durumda "gider" sözcüğünde daha fazla etkisizleşmenin gerekli olduğu açıktır.

Son olarak ters üstsel ölçümü kullanarak Ölçünlü Türkiye Türkçesi'nde "eş yazımlı" (homonymic) (Literatürde "eş sesli" veya "sesteş" olarak bilinir.) sözcüklerle ilgili bir değerlendirme yapabiliriz. "Onlarca" sözcüğünün (kökü adıl "o" olan ve kökü sayı adı "on" olan iki ayrı köke "–lar" ve "–ca" eklerinin eklenmesiyle ortaya çıkan eş yazımlı iki sözcük) iki farklı köke göre bilgi değerini hesaplayarak bir bu iki sözcüğün, yazıda farklı şekilde işaretlenmeleri gerektiğini anlarız. Çünkü kökü "o" adılı olan "onlarca" sözcüğünün bilgi değeri 15,15 bit (tam sayı olarak 16 bit) iken kökü "on" sayı adı olan "onlarca" sözcüğünün bilgi değeri 16,62 bit (tam sayı olarak 17 bit) oluyor. Yani iki sözcüğün bilgi değeri arasında 1 bit fark vardır. Bu fark da yazıda kendisini gösterebilir.

Tüm bu tespitlerimize ek olarak bilgi kuramının bize sunduğu imkânlarla, kümedeki (dizideki) tüm elemanların "ortak bilgi değeri"ni (entropy) de hesaplayabiliriz. Ortalama bilgi değeri, bize kümedeki elemanların işaretlenmesi için kullanılacak alfabede kaç işaret bulunması gerektiği hususunda (işaretlerin bilgi değerine bağlı olarak) bir fikir verecektir. (Ancak bildirimizin sınırını aşmamak için kitabımızda ayrıntılı olarak ele aldığımız bu konuya, burada sadece kısaca değinmekle yetiniyoruz.)

SONUÇ

Bu çalışmada biz anlam birimlerinin, anlamından bağımsız olarak, boğumlanma özelliklerine göre parçalanarak, işaretlenmesini eleştirdik. Her ne kadar sonraki aşamalarda bu ses parçalarının anlama olan etkisi çeşitli karşılaştırmalarla tespit edilmeye çalışılıyor olsa da başlangıçta parçalanma işlemi anlamdan bağımsız yapıldığı için, söz konusu ses parçalarında da anlamsal işlev aramak boşuna bir uğraştır. Kuramsal bakımdan kusurlu olan bu yaklaşım uygulamada da pek çok sıkıntı çıkarmaktadır.

Öyleyse anlamı dikkate alan bir ikincil eklemleme etkinliği kurgulamalıyız. Bunun için anlamın ölçülebilir bir tanımına ihtiyacımız vardır. Bu tanımı, bize Shannon'ın "ters üstsel ölçümü" veriyor. Bunu kullanarak, sözcüklerin bilgi değerini ve sözcükleri göstermek için kullandığımız işaretlerin toplam bilgi değerini hesaplayabiliyoruz. Bu çalışmamızda da daha önce kitap çalışmamızda (bkz. "Türkçede Anlam Birimlerinin Bilgi Kuramı Temelinde İşaretlenemesi") yaptığımız çözümlemelerden elde ettiğimiz veriyle vardığımız sonuçları kısaca değerlendirdik. Sözcüklerin bilgi değerinin sözcükleri yazıda göstermek için kullandığımız işaretlerin toplam bilgi değerinden daha az bilgi değerine sahip olduklarını gördük. Konuşma dilinde etkisizleşerek ortadan kaldırılan bu fark, yazı dilinde korunuyor. Ancak serbest ortamlarda (örneğin internette) karşılaştığımız metinlerde bu farkın yazıya da yansıdığı görülebiliyor.

KAYNAKÇA

ABRAMSON, Norman, *Information Theory and Coding*, McGraww-Hill Kitap Şirketi Yayınları, New York, 1. Baskı, 1963

AKI, Serap Karakılıç – HAMZA, Fatma Soytürk – TÜRK, Gülhan, "Standart Türkiye Türkçesinin Ünlü ve Ünsüz Parça Sesbirimlerini Tespit Etmede Kullanılabilecek Kelime Çiftleri", *Dil Araştırmaları Dergisi*, Sayfa Aralığı: 148 – 174, Sayı: 6, Bahar 2010

BAŞKAN, Özcan, "Fonemik Tahlilde Kıstaslar Meselesi", *Dilde Yaratıcılık*, Hazırlayan: Meral ORALİŞ, Multilingual Yayınları, 1. Baskı, İstanbul, 2006

DEMİRCİ, Kerim, "Fonem Teorisinin Önemi Hakkında", *Turkish Studies Dergisi*, Sayfa Aralığı: 359 – 366, Sayı: 6/2, Bahar 2011

DEMİREZEN, Mehmet, "Çağdaş Türkçede İkincil Sesletim Sorunları", *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten*, Sayfa Aralığı: 57 – 68, 2005/I

GEMALMAZ, Efrasiyap, "Türkiye Türkçesinde Ses Olayları I: Ses Olaylarıyla İlgili Kurallar", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, Sayı: 13'ten Ayrı Basım, Erzurum, 1999

MARTINET, André, *İşlevsel Genel Dilbilim*, Çeviren: Berke VARDAR, Multilingual Yayınları, 2. Baskı, İstanbul, 1998

SAUSSURE, Ferdinand de, *Genel Dilbilim Dersleri*, Çeviren: Berke VARDAR, Multilingual Yayınları, 3. Baskı, İstanbul, 1998

SHANNON, Claude Elwood, "A Mathematical Theory of Communication", *The Bell System Technical Journal*, Sayı: 27, Temmuz 1948

TRUBETZKOY, Nikolai Sergeyevich, *Principles of Phonology*, Çeviren: Christiane A. M. BALTAXE, University of California Yayınları, 1. Baskı, Los Angeles, 1969

YILMAZ, Çağlayan, *Türkçede Anlam Birimlerinin Bilgi Kuramı Temelinde İşaretlenmesi*, Gazi Kitabevi Yayınları, 1. Baskı, Ankara, 2018.

ŞERÎFÎ'NİN "ŞEHNÂME ÇEVİRİSİ"NDEKİ DEYİM YAPILARINDA SÖZ DİZİMSEL ÖZELLİKLER

Syntactic Features of the Idioms in the "Translation of Shahnameh" by Şerifi

Hüsna KOTAN*

Öz

Firdevsî' nin eski İran efsaneleri üzerine kurulu manzum destan olarak kaleme aldığı Şehnâme, İran'ın Arap egemenliğine girene kadarki tarihini içerir. İran tarihi ve mitolojisine, eldeki eski kitaplara, dilden dile dolaşan söylencelere ve öykülere dayanılarak hazırlanan bu yapıt mesnevi biçimde düzenlenmiş altmış bin beyitlik bir şiirdir. Yalnızca tarihi değil edebi açıdan da önem taşıyan bu büyük eserin birçok dile çevrisi yapılmıştır. Türk edebiyatında yapılan çevirilerden biri ise Şerîfî-i Âmedî'ye aittir. 15. yüzyıl divan şairlerimizden olan Şerîfî'nin Şehnâme üzerine yaptığı bu çeviri Anadolu Türkçesinin ses özelliklerini taşımasının yanı sıra söz varlığını da geniş ölçüde yansıtmaktadır. Özellikle atasözleri ve deyimler bakımından zengin olması sebebiyle de ayrı bir önem taşımaktadır.

Şerîfî "Şehnâme Çevirisi"nde geçen deyimlerin birçoğu tarih içerisinde uzun bir yolculuk ardından günümüze kadar yapılarını koruyarak ulaşmıştır. Bugün Türkiye Türkçesinde gerek ağızlarda gerekse edebî dilde varlığını koruyan bu deyimler çalışmamızda söz dizimsel özellikleri bakımından incelenecektir.

Anahtar sözcükler: Şehnâme, Şerîfî, deyim, söz dizimi.

Abstract

Shahnameh, which Ferdowsi wrote as verse epic based on ancient Iranian legends, includes the history of Iran until the Arab conquest of Iran. Derived from Iranian history and mythology, old books available, and oral literature including the legends and folk tales, this work is a poetry of sixty thousand couplets arranged in the form of mesnevi. This significant work, which has occupied a prominent position both in literature and in history, has been translated into many languages. One of the translations in Turkish literature is made by Şerifi Amidi. This translation of Shahnameh by Şerifi,

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Assist. Prof. Dr., Ataturk University Faculty of Letters Department of Turkish Language and Literature,* husna@atauni.edu.tr

one of our 15th century Divan(Ottoman) poets, carries both the sound features of Anatolian Turkish and also reflects its vocabulary on a large scale. It is also of special importance because it includes the rich use of proverbs and idioms.

Many of the idioms mentioned in Şerifi's "Translation of Shahnameh" have been preserved until today after a long journey in history. The syntactic features of these idioms which are used in daily language and literary language in Turkey Turkish will be examined in this work.

Keywords: Shahnameh, Şerifi, Idioms, Syntax

Giriş

Bir dilin zenginliği sözcük sayısının çokluğuyla, o dili konuşan insan sayısının fazlalığıyla, ya da dilin konuşulduğu coğrafyanın genişliğiyle ilgili değildir. Dillerin zenginliğinin en önemli ölçüsü çeşitli duygu, düşünce ve kavramları anlatabilme gücüdür. Nitekim bir dildeki duygu, düşünce ve kavramları dile getirebilmek için sözcük sayısının çok olması önemli olmakla birlikte, bundan daha önemli bir ölçüt dilin sözcük türetme ve soyutlama gücü, anlatım yollarının kolay ve kıvrak olmasıdır.

Türkçenin bünyesindeki eş ve yakın anlamlı sözler; deyim ve atasözleri, ikilemeler ve kalıp ifadeler anlatılmak istenenin kolayca ifade edilmesini sağlamaktadır. Bu sözvarlığı sayesinde Türkçe, en ince ayrıntıları dahi rahatça ifade edebilen, geniş anlatım imkânlarına sahip olan zengin bir dildir. Türkçe'nin geçmişten bugüne ifade olanaklarını en iyi biçimde kullanıcılarına sunmasında atasözlerinin, ikilemelerin, eş, yakın ve zıt anlamlı sözlerin yanı sıra çok zengin bir deyim varlığına da sahip olması da oldukça büyük bir önem arz etmektedir.

Ait oldukları toplumun kültür dinamiklerini, yaşayışını, inançlarını, gelenek ve göreneklerini, günlük yaşantılarını yansıtan; toplumların en önemli dil hazineleri olan deyimler ifade güzelliği, anlatım gücü ve kavram zenginliği bakımından büyük bir öneme sahiptir.

Sözvarlığında kavramları renkli bir şekilde ifade eden deyimler, dilde sözcüklerin yanında kavramların karşılanmasında önemli vazifeler yüklenir; bir hareketin, bir durumun daha canlı daha etkileyici şekilde ifade edilmesini sağlarlar. Bünyesinde barındırdığı sözcüklerin farklı bir anlamı karşılaması ile dildeki diğer sözcük gruplarından ayrılırlar.

Anlatıma akıcılık ve canlılık kazandıran deyimler Türkçenin hemen her döneminde kullanılan söz varlığı unsurlarındandır. Türkçenin ilk yazılı metinleri Orhun Yazıtları, Kutadgu Bilig, Dîvân-ü Lugâti't Türk gibi metinler üzerine yapılan

çalışmalarda bugün de kullanılan birçok deyime rastlanmakta Türkçenin deyim varlığının ne kadar geniş olduğu görülmektedir.

Farklı anlatım tarzları ortaya koyan bu dil unsurları hakkında Türk dili araştırmacıları tarafından birçok tanım yapılmıştır. Bu tanımlardan bazıları şöyledir:

Genellikle gerçek anlamından az çok ayrı, ilgi çekici bir anlam taşıyan kalıplaşmış söz öbeği (TDK, 2005: 517); *bir kavramı, bir durumu ya çekici bir anlatımla ya da özel bir yapı içinde belirten kılığı taşıyan ve çoğunun gerçek anlamından ayrı bir anlamı bulunan kalıplaşmış sözcük topluluğu ya da tümce* (Aksoy, 2014: 52), *iki ya da daha fazla kelimeden meydana gelen ve kelimelerin öz anlamları dışında bir anlama ifade eden söz grupları* (Pala, 2007: ix); *belli bir kavramı, belli bir duygu ya da durumu dile getirmek için birden çok sözcüğün bir arada, seyrek olarak da tek bir sözcüğün yan anlamında kullanılmasıyla oluşan sözdür* (Aksan, 1982: 37).

Yapılan tanımların birleştiği noktalar: Deyimi oluşturan kelimelerden en az birinin az çok gerçek anlamının dışında kullanılmış olması, deyim yapılarında kolay kolay değişmeyen bir kalıplaşmanın söz konusu olması ve en az iki sözcüğün bir araya gelmesi ile oluşmasıdır.

Şekil bilgisi yönünden deyimler incelendiğinde ad ve sıfat tamlaması, ikileme, fiil öbeği, yüklemli ve yüklemsiz cümle şeklinde deyimlerin tasnif edildikleri görülmektedir.

Korkmaz yapı bakımından deyimleri ad, sıfat, zarf ve ünlem olarak kullanılanlarla cümle değerinde olan deyimler diye tasnif etmektedir (Korkmaz, 2007: 175), Aksan deyimleri ad tamlaması, sıfat tamlaması, yüklemsel olmayan sözcük bağdaştırmaları, eylemlikle kalıplaşmış yüklemsel sözcük bağdaştırmaları, yüklemli tümce biçiminde kalıplaşmış deyimler, deyimleşmiş ikilemeler şeklinde değerlendirmektedir (Aksan, 1996: 174-175), Batur deyimleri sözcük öbeği ve tümce durumundaki deyimler olmak üzere ikiye ayırır. Sözcük öbeğindeki deyimleri mastarlarla kurulu olanlar, ikileme, sıfat tamlaması, ad tamlaması ve edatlarla kurulu olanlar şeklinde sınıflandırmaktadır (Batur, 2006: 14-17).

Deyimlere yapıları açısından bakıldığında pek çok araştırmacının birleştiği bir diğer nokta bu yapının belirgin bir kalıplaşma özelliği göstermesidir. Kalıplaşmış sözler olarak değerlendirilen deyimlerde kelimeler eş veya yakın anlamlıları ile değiştirilemez ve deyimlerin söz dizimi bozulamaz.

O hâlde cümle çözümlemelerinde deyimler tıpkı isim ve sıfat tamlamalarında, kelime gruplarında olduğu gibi parçalanmadan bir bütün olarak ele alınıp değerlendirilmelidir. Çünkü cümle hâlinde kullanılan deyimler kendi içinde parçalara ayrılarak çözümlendiğinde ifade edilmek istenen anlamdan oldukça uzaklaşılacaktır. Bu noktada dikkat edilmesi gereken husus deyimlerin de kendi içerisinde ögelerden oluşması; bir deyimde özne, nesne veya çeşitli işlevlerde

kullanılan tümleçlerin olabilmesidir (Kara, 2003: 31-32).

Örneğin: Aklını başından almak deyimi cümle içerisinde değerlendirildiğinde bir bütün olarak ele alınmakıdır:

Bu yaptıklarıyla aklımı başımdan aldılar

T Y

Fakat deyim kendi içerisinde de öğelerden oluşmaktadır. Kendi içerisinde değerlendirildiğinde şu şekilde ele alınabilir:

Aklımı başımdan aldılar

N T Y (Kara, 2003: 32-33)

Kendi içerisinde ögelerden oluşan, kalıplaşmış bir yapıya sahip olan ve geçmişten günümüze bu yapılarını koruyarak gelen deyimlerin bir kısmı edebî eserlerin sayfaları arasında kalarak unutulmuş olsa da büyük bir kısmı dilden dile aktarılarak zamanımıza kadar ulaştırılmıştır. Günümüze kadar ulaşmayı başaran deyimlerin tarihsel süreç içerisindeki gelişimini edebi metinler aracılığı ile tespit etmek mümkündür. Tarihi metinler arasında 15. yüzyıl Anadolu Türkçesinin en hacimli kitaplarından biri olan Şerîfî "*Şehnâme Çevirisi*" bünyesinde barındırdığı deyimlerin zenginliği ile dikkat çekmektedir.

Şehnâme, ilk olarak Firdevsî tarafından Fars dilinde kaleme alınmıştır. İlk insanın (Keyûmers) yaratılışından başlayan bu eserde Firdevsî, İran'da Araplar'ın egemen olduğu döneme kadar geçen zaman sürecindeki İran'ın destansı tarihiyle gerçek bilgileri harmanlayarak İran'ın tarihsel ve efsanevî geleneklerine, eski İran hikâyelerine, felsefî ve ahlaki konulara; mitolojik anlatımlara ve kahramanlıklara da yer vermiştir (Yıldırım, 2016: 229).

Bu önemli eserin Arapça, Ermenice, Gürcüce, Almanca, İngilizce, Fransızca gibi birçok dilin yanı sıra Türkçeye de çevirisi yapılmıştır (Yaylalı, 2017: 58) *Şehnâme*' nin ilk Türkçe çevirisi II. Murad'ın emri ile yapılmış olanıdır. Bu eser mensur bir çeviridir ve *Şehnâm*e'nin ikinci bölümünü içermektedir. Diğeri ise çalışmamıza da konu olan Şerîfî "*Şehnâme Çevirisi*"dir. Bu eser Memlük Sultanı Kansu Gavri'nin isteği ile Diyarbekirli Şerîfî tarafından yapılmıştır (Kültüral, Beyreli, 1999: XIX).

Şerîfî "*Şehnâme Çevirisi*", Türkçeye tam metnin manzum çevirisi olması bakımından önem arz etmektedir. Eser, 15. yüzyıl Anadolu Türkçesinin yazım özelliklerini taşımasının yanı sıra söz varlığını da geniş ölçüde yansıtmaktadır. Yaklaşık olarak altmış bin beyitlik hacme sahip olan eserin hemen her bir beyti dönemin toplum hayatına, değer yargılarına ışık tutan atasözleri ve deyimlerle doludur.

Deyimler bakımından bu denli zengin olması sebebiyle çalışmamızda Şerîfî

"*Şehnâme Çevirisi*"[1] ele alınarak eserde yer alan deyim yapıları söz dizimsel özellikleri bakımından incelenmiştir. Bu özellikler şöyledir:

1. Özne + Fiil Yapısındaki Deyimler

Ö (İT) + F-

aġzı suyı ak-, aġzınuñ ṣuyı aḳ-, ʿaḳlı bağı boşan-, ʿaḳlı bağı çizil-, yüzinün rengi dön-

Ö (İT + [yh]) + F-

dil azar eyle-, el bir eyle, el bir it-, el bir ḳıl-

Ö (Eks. İT) + F- / F- (F- + /-fos-/)

adı çıḳ-, adı ḳal-, aġzı ṣulan-, ʿaḳlı git-, ʿaḳlı ir-, bağrı yan-, başı çek-, burnu ṣın-, burnu ulal-, cānı çık-, cānı ditre-, cānı eri-, cānı sızla-, cānı uç-, cānı yan-, dili bağlan-, dili ṭutul-, dili varma-, dili yan-, eli varma-, göñli açıl-, göñli avın-, göñli bulan-, göñli düş-, göñlü götür-, göñli kal-, göñli sevin-, gözi açıl-, gözi deg-, gözi karar-, gözleri tol-, gözi ṭut-, içi yan-, işi bit-, ḳanı ḳayna-, ḳanı ḳurı-, mecāli ḳalma-, ödi uç-, ödi yarıl-, sözi yürü-, yolı bağlan-, yüregi dit-, yüregi döyme-, yüregi eri-, yüregi ezil-, yüregi oyna-, yüregi yan-, yüregi yarıl-, yüzi gül-, yüzi ısın-

Ö (Eks. İT) + BF- (İ + yF-)

bağrı biryān ol-, gözi aydın ol-

Ö (İkl. (Ö (Eks. İT) + Ö (Eks. İT))) + F-

gözi göñli dön-, eli ayağı tolaş-

2. Özne + Nesne + Fiil Yapısındaki Deyimler

Ö (İ) + N (İ) + F-

beñizler renk vir-, [beñizler] reng al-

3. Özne + Tümleç + Fiil Yapısındaki Deyimler

Ö (İ) + T (İ + ayh) +F-

iş başdan aş-

Ö (İ) + T (İ + yöh) +F-

iş başa düş-

Ö (Eks. İT) + T (İ + ayh) + F- (F- + /-fos-/)

[1] Çalışmamızda Şerîfî, *Şehnâme Çevirisi*, (haz. Zuhal Kültüral – Latif Beyreli), Ankara Türk Dil Kurumu Yayınları, 1999 adlı eserden hareketle deyimler tespit edilmiş, buradaki beyit numaralandırılmaları kullanılmıştır.

gönli gamdan kurtulma-

Ö (Eks. İT) + T (İ + yöh) + F- / F- (F- + /-fos-/)

ayaġı yire basma-, başı ayaġa düş-, cānı ṭudaġa gel-, cānı ṭudaġa ir-, cānı ṭudaġa iriş-

Ö (Eks. İT) + T (Eks. İT+ ayh) + F-

ʿaḳlı başından git-, ʿaḳlı başından eksil-,

Ö (Eks. İT) + T (Eks. İT + gh) + F-

ayaġı kilimince ol-

Ö (Eks. İT) + T (Eks. İT + yöh) + F- / F- (F- + -fos-)

ʿaḳlı başına gel-, andı başına ol-, cānı başına ṣıçra-, divi başına aġ-, divi başına çık-, itdügi yanına kalma-,

4. Özne + Zarf+ Fiil Yapısındaki Deyimler

Ö (Eks. İT) + BF- (Zr + yF-)

gönli perişan ol-, günü ḳara ol-, yüregi tar ol-, yüzi ḳara ol-

Ö (Eks. İT) + BF- (İ + yF-)

gözi ḳan agla-

Ö (Eks. İT) + BF- ((İ + yF-) + /-fos-/)

sözi iki olma-

Ö (Eks. İT) + N (İ) + F-

yüregi ḳan tol-

5. Özne + Tümleç + Zarf + Fiil Yapısındaki Deyimler

Ö (İ) + T (Eks. İT + yöh) + BF- (Zr + yF-)

alem gözine tar ol-, cihan gözlerine ḳaranu ol-.

6. Özne + Tümleç + Nesne + Fiil Yapısındaki Deyimler

Ö (İ) + T (ZYC) + N (Eks. İT + [yh]) + F-

ecel el uzadup yakasın tut-

7. Nesne + Fiil Yapısındaki Deyimler

N (İ) + F- / F- (F- + /-fos-/)

ābād ol-, ad çıḳar-, ad ṭaḳ-, ağız aç-, ağız açma-, amān iste-, amān vir-, amān virme-, and iç-, and içür-, ʿār it-, arḳa ol-, ayaḳ al-, ayaḳ bas-, ayaḳ götür-, ayaḳ

ḳaldur-, ayaḳ ṭaġıt-, ayaḳ uzat-, ayaḳ vir-, barmaḳ götür-, baş al-, baş çek-, baş çevür-, baş döndür-, baş eg-, baş egme, baş eyle-, baş indür-, baş irgür-, baş it-, baş ḳaldur-, baş ḳaytur-, baş ḳo-, baş ur-, baş vir-, bil baġla-, bir ol-, boyun çek-, boyun eg-, boyun ṭut-, boyun uzat-, boyun vir-, boyun vur-, busu baġla-, cān apar-, cān at-, cān bisle-, cān çekiş-, cān diret-, cān erit-, cān ez-, cān ışmarla-, cān uçur-, cān vir-, cān yak-, cefā çek-, çāre bul-, dermān ol-, dert yi-, destūr al-, destūr vir-, devrān dön-, devrān sür-, dil aç-, dil baġla-, dil dök-, dil taġla-, dil uzat-, diş bile-, diş ḳoyur-, el çek-, el kes-, el ḳo-, el ur-, el urma-, el uzat-, el virme-, el viriş-, ecel kucakla-, feryād iriş-, feryād ḳopar-, fitne ḳaynat-, fitne ḳopar-, furṣat geçür-, furṣat gözet-, ġam çek-ġam götür-, ġam ṭut-, ġam yi-, gögüs ger-, gögüs ḳaḳ-, göñül baġla-, göñül çek-, göñül egle-, göñül vir-, göñül yap-, göñül yıḳ-, göz aç-, göz açama-, göz açdurma-, göz baġla-, göz bıraḳ-**,** göz deg-, göz ḳaḳ-, göz ḳamaş-, göz süzül-, ḫarāb ol-, ḫāṭır ṣı-, ḫāṭır yıḳ-, ibret al-, ibret tut-, kalkan ol-, ḳan aġla-, ḳan aġlat-, ḳan aḳıt-, ḳan dök-, ḳan ḳusdur-, ḳan yut-, ḳaygu çek-, ḳaygu yi-, kelām aç-, ḳıyāmet ḳopar-, kin baġla-, kirpük çatma-, ḳorḳu çek, ḳorḳu yi-, ḳulaḳ bıraḳ-, ḳulaḳ depret-, ḳulaḳ ḳaytar-, ḳulaḳ tut-, ḳulaḳ ur-, lāf ur-, lisān uzat-, merhem ol-, meydan gözet-, nefes vur-, öç al-, öç çıḳar-, ögüt vir-, örnek al-, peşīmān yi-, renk vir-, rüsvay eyle-, ṣafā sür-, söz aç-, söz al-, söz getür-, söz içür-, söz uzat-, söz ṭut-, söz ver-, söz vir-, söz yitür-, ṭanuḳ ol-, ṭanuḳluḳ vir-, tesellī vir-, vefā göster-, yol al-, yol göster-, yol gözle-, yol ṭut-, yol vir-, yürek baġla-, yüz aġart-, yüz bul-, yüz çevür-, yüz döndür-, yüz göster-, yüz gösterme-, yüz ḳaytar-, yüz ögret-, yüz tut-, yüz ur-, yüz vir-, zaḫmet çek-, zaḫmet vir-, zaḫmet yi-

N (İ + çk) + F-

cigerler del-, cigerler ṭaġla-, cigerler yak-, yürekler ṭaġla-

N (İ + yh) + F-

sözi uzat-

N (İT + yh) + F-

aġzınuñ ölçisini al-, aġzınuñ ṣuyını aḳıt-, baş ḳayusını çek-, başının etini yi-, ceng aşını bişür-, işin ḳolayını gözet-, özinin etini yi-, şefkat ḳapusını aç-, yüregün yaġını artur-

N (İT + yh) + BF- (Zr+ F-)

ʿömrinün ṭūmārını kem it-

N (İT + [yh]) + F-

aġız bir it-, adl elin uzat-, göñül pasın aç-, gözlerün yaşı ḳurut-, yüregi yaġın erit-

N (Eks. İT + yh) + BF- (Zr + F-)

ʿaḳlını güm it-, yüzini turş ḳıl-, gözini ḳan büri-, ocaġı kör ol-

N (Eks. İT + yh) + F- / F- (F- + /-fos-/)

acısını al-, aġzını açma-, aġzını ara-, aġzını tut-, ʿaḳlını al-, ʿaḳlını apar-, ʿaḳlunı dişür-, ʿaḳlını göçür-, ʿaḳlunı uçur-, arḳasını göster-, baġrını erit-, baġrını del-, baġrını yaḳ-, baġrını yar-, barmaġını dişle-, barmaġını ısır-, barmaġını sal-, başını aġrıt-, başını uçur-, başını yi-, cānını al-, cānını erit-, derdini dök-, dilini baġla-, dilini çeyne-, dilini depret-, dilüni tut-, dişini ışıt-, elüni çek-, fikrini yi-, gönlini al-, gönlini ara-, gözini dik-, gözini ṭoyur-, gözini yum-, ḫāṭırını al-, işini bitür-, işini gör-, izini azdur-, ḳolayını al-, ḳolını çek-, lisānı varma-, murādunı yitür-, nabżını tut-, naṣîbini al-, ödini al-, ödini yar-, ʿömrini vir-, sözüni bil-, sözini geçür-, yolını gözle-

N (Eks. İT + [yh]) + F- / F- (F- + /-fos-/)

aġzın aç-, ʿaḳlın ḳaçur-, ʿaybın ört-, baġrın ṭaġla-, baġrın yar-, barmaġın dişle, başın ḳaldurma-, cānun acıt-, derdin dök-, derisin yüz-, gönlin al-, gönlin vir-, gönlin yık-, gözin acdurma-, gözin açma-, gözün aç-, ḳanın dök-, ḳanın iç-, ḳolayın söyle-, intiḳāmın al-, murādın virme-, ümîdin baġla-, ümîdin kes-, vebālin al-, yüregin taġla-, yüregin yak-, yüzin ekşit-

N (STm) + F-

acı dil vir-, acı söz vir-, göñül yakıcı söz eyle-

N (İkl. (İ + İ)) + F-

el ayaḳ çek-, el ayaḳ dir-, el ayaḳ ṭutma-, göz ḳulaḳ dut-

8. İkilemeli Nesne + Fiil Yapısındaki Deyimler

N (İkl. (N (İ + yh) + N (İ + yh))) + F-

öni ardı gözed-, tağı taşı tara-

N (İkl. ((Eks. İT) + (Eks. İT)) + yh) + F-

başı yaraġını gör-

N (İkl. (N (Eks. İT + yh) + N (Eks. İT + yh))) + F-

elini ayaġını baġla-

9. Nesne + Tümleç + Fiil Yapısındaki Deyimler

N (İ + yh) + T (İ + yöh) + F-

balı yaġa ḳar- , giceyi güne ḳat-, giceyi gündüze ḳat-

N (İT + yh) + T (İ + yöh) + F-

el arḳasını yere ḳo-

N (Eks. İT + yh) + T (İ + yöh) + F-

adını dile alma-, barmağını dişe vur-, ocağını şuya vir-, ʿömrini yile savur-

N (Eks. İT + [yh]) + T (İ + ayh) + F- (F- + /-fos-/)

başun yirden kaldurma-

N (Eks. İT + [yh]) + T (İ + yöh) + F-

ʿaklın başa dir-, başın yire çal-

N (Eks. İT + yh) + T (Eks. İT + yöh) + F-

ʿaḳlını başına dir-, ʿaḳlını başına dişür-

N (Eks. İT + yh) + T (Eks. İT + vh) + F-

başunı derde sal-

10. İkilemeli Nesne + Tümleç + Fiil Yapısındaki Deyimler

N (İkl. (N (Eks. İT + yh) + N (Eks. İT + yh))) + T (İ + yöh) + F-

gözüni ḳulaġunı yola tut-

11. Nesne + Zarf + Fiil Yapısındaki Deyimler

N (İ + iy) + BF- (Zr (ST) + yF-)

cigeri bin pāre kıl-

N (Eks. İT + yh) + BF- (Zr + F- / yF-)

gönlini giñ ṭut-, gönlini hoş ṭut-, ömrini pīr it-, sözini alçaġ it-, yüzini ḳara it-

N (Eks. İT + [yh]) + BF- (Zr + yF-)

gönlin perişan it-, yüzin aġ eyle-

N (Eks. İT + [yh]) + BF- (Zr (İkl. (Zr + Zr)) + F-)

bilin kat kat bük-

12. Nesne + Tümleç + Zarf + Fiil Yapısındaki Deyimler

N (İ + yh) + T (İ + yöh) + + BF- (Zr + yF-)

dünyayı ana teng göster-

N (İ + yh) + T (Eks. İT + yöh) + BF- (Zr + yF-)

cihānı gözüne tar eyle-

13. Tümleç + Fiil Yapısındaki Deyimler

T (İ + ayh) + F-

açlıkdan kırıl-, başdan aş-, başdan aşur-, başdan çıḳ-, başdan çıḳar-, başdan sav-, cāndan geç-, cāndan sev-, cāndan usan-, elden bırak-, elden çıḳar-, elden düş-, göñülden sev-, gözden düş-, ortadan götür-, sözden çıḳ-, yoldan çıḳ-, yoldan çıḳar-, yuvadan uç-

T (İ + ayh) + BF- (Zr + yF-)

ʿaḳıldan dūr ol-, gözden ırağ ol-

T (İ + nit.h) + BF- (İ + yF-)

ah-ıla feryad eyle-

T (İ + nit.h) + BF- (N + F-)

başılā cān oyna-

T (İ + yöh) + BF- (İ + yF-)

duʿāya dil aç-, ḳurda ḳoyun virme-

T (İ + yöh) + BF- (Zr + F-)

belāya ḳarşu dur-

T (İ + yöh) + F- / F- (F- + /-fos-/)

ağıza al-, ʿaḳla siñ-, ʿaḳla yaz-, ayaġa başıl-, ayaġa bin-, ayaġa düş-, ayaġa sal-, başa çıḳ-, başa çıkama-, başa çıḳar-, başa gel-, başa var-, başa yazıl-, belāya düş-, belāya sal-, belāya uġra-, cāna gel-, cāna irgür-, cāna yit-, cihāna sığma-, dara düş-, dāra çek-, derde uġra-, derde uġrat-, derde yan-, dile al-, dile düş-, dile düşür-, dile gel-, dile gelme-, dile getür-, dile getürme, dile sığma-, dünyāya sığma-, dünyāya ṭoyma-, fesāda var-, fesāda vir-, fikre bat-, ġurbete düş-, ḫāṭıra al-, işe gelme-, işe yara-, ḳola getür-, murāda ir-, murāda iriş-, oda yan-, ortaya getür-, selāmete çık-, sevdāya düş-, söze getür-, söze gir-, şeyṭāna uy-, yabana at-, yabana git-, yola düş, yola gir-, yüzine vur-

T (Zm + yöh) + F-

birbirine düş-, birbirine gir-

T (İT + blh) + F-

sözinüñ altında ḳal-

T (İT + yöh) + F-

ayaġ altına al-, ayaġ altına düş-, ayaġı altına al-, ayaġ altına sal-, başınun üstine yıkıl-

T (Eks. İT+ ayh) + F- / F- (F- + /-fos-/)

āhından boyan-, başundan sav-, cānından geç-, dilinden giderme-, elinden gelme-, elünden gel-, gözinden bıraḳ-, gözinden ḳoy-, ḥasretinden yan-, sözinden çıkma-, sözinden geçme-, sözünden dön-, sözünden geçme-

T (Eks. İT + ayh) + BF- (Zr + yF-)

gözinden ıraġ it-

T (Eks. İT+ blh) + F- / F- (F- + /-fos-/)

düşünde görme-, yüreginde sakla, gözünde kal-, gözinde uç-, boynunda ḳal-, fikrinde ḳal-

T (Eks. İT + yöh) + BF- (İ + yF-)

cānına cān ḳat-, ḳanına ekmek ṭoġra-, ḳapusına yüz ur-, ocaġına ṣu ḳoy-, sözüne baş ḳoşma-, yaḳasına el ur-

T (Eks. İT + yöh) + BF- (Zr + F-/yF-)

göñlüne hoş gel-, gözine tar eyle-, önine diz çök-

T (Eks. İT + yöh) + F- / F- (F- + /-fos-/)

ʿaḳlına sinme-, alnına yaz-, ardına bıraḳ-, ardına düş-, ayaġına düş-, baġrına bas-, boynuna al-, boynuna ṣal-, cānına yit-, gözine gir-, gözine görinme-, ḫāṭırına düş-, ḳanına gir-, ḳanına ṣusa-, ḳolayına git-, murādına ir-, sözine gel-, sözine gir-, sözine uy-, üstine ditre-, üstine ditreş-, yanına ḳalma-, yüregine tokun-

T (STm + yöh) + F-

aç ḳurda benze-, acı dile ṭut-, bir pula ṣat-, heba yire gid-, kara günlere uġra-

T (Ar. T. (İ + B + İ) + ayh) + F-

cān u dilden sev-, dil ü cāndan acı-, māl u cāndan geç-

T (BÖ (İ + B + İ) + yöh) + F-

ġam-ıla ḳorḳuya düşür-

T (İkl. (T (İ + ayh) + T (İ + ayh))) + F-

elden ayaḳdan ḳal-, elden ayaḳdan kesil-

T (İkl. (T (İ + yöh) + T (İ + yöh))) + F-

derde belaya düş-, feryāda aha başla-

T (İ +bh) + F-

ḳoyun gibi boġazlat-

T (İT +bh) + F-

sögüt yapraġı gibi ditre-

T (Eks. İT + nith) + F-

ayaġun tozı-la gel-

T (STm + vsh) + F-

kızıl kan-ıla boyan-

T (Eks. İT +yöh) + BF- (SYC + yF-)

gözine görinmez ol-

14. Tümleç + Özne + Fiil Yapısındaki Deyimler

T (İT + yöh) + Ö (İ) + F- (F- + /-fos-/)

atun ayaġına toz bulaşma-

T (İ + blh) + Ö (Eks. İT) + F- (F- + /-fos-/)

dünyāda ḳararı ḳalma-

T (Eks. İT + ayh) + Ö (İ) + F- / F- (F- + /-fos-/)

çevrisinden kuş uçma-, elünden iş gel-, gözinden ḳan aḳ-

T (Eks. İT + blh) + Ö (İ) + F- / F- (F- + /-fos-/)

aġzında tad kalma-, göñlinde yir it-, yüzinde reng kalma-

T (Eks. İT + yöh) + Ö (İ) + F- / F- (F- + /-fos-/)

başına bela in-, başına devlet konul-, başına ḫāḳ dök-, başına ṣovuk geç-, başına taş yaġ-, cānına ateş düş-, derdine derman bulunma-, gözine uyḳu girme-, içine ateş düş-, yüregine ateş düş-, yüregine korhu düş-, yüregine tasa düş-

T (Eks. İT + yöh) + Ö (STm) + F-

başına ḳara gün gel-, boynuna aġır yük düş-

15. Tümleç + Nesne + Fiil Yapısındaki Deyimler

T (İ + yöh) + N (İ) + F-

ayaġa baş eyle-, başa ḳıyāmet ḳopar-

T (İT + yöh) + N (İ) + F-

ayaġı toprağına yüz sür-, derdüm üstüne derd artur-, yüreg derdine merhem getür-

T (İT + vsh) + N (İ) + F-

ciger ḳanı-la yürek tağla-

T (Eks. İT + ayh) + N (İ) + F-

cihāndan sefer it-, dilünden ağu at-, elinden ḳan yut-

T (Eks. İT + yöh) + N (İ) + F- / F- (F- + /-fos-/)

ayaġına balta vur-, ayaġına baş koy-, ayaġına yüz ur-, başına ḳıyāmet ḳop-

T (Eks. İT + yöh) + N (STm) + F-

boynuna ol günahı yükle-, kulaġuna yaramaz söz koy-

T (STm + vsh) + N (Eks. İT + [yh]) + F-

tatlu dil ile göñlin al-

16. Tümleç + Tümleç + Fiil Yapısındaki Deyimler

T (Eks. İT + vsh) + T (İ + yöh) + F-

ipü-ile ḳuyuya in-

T (STm + vsh) + T (STm + yöh) + F-

yüz ayaġ-ıla bir ayaġ üstine bas-

T (STm + kyh) + T (ST + sbh) + BF - (İ + yF-)

yürekden bir derd-ile ah eyle-

T (ZYC) + T (İ + yöh) +F-

yamurdan kaçup toluya uġra-

T (ZYC) + T (Eks. İT + yöh) + F-

elini öpüp ayaġına düş-

T (ZYC) + T (STm + yöh) + F-

başun alup bir yana git-

17. Tümleç + Tümleç + Özne + Fiil Yapısındaki Deyimler

T(ZYC) + T (Eks. İT + yöh) + Ö (Eks. STm) + F-

bir ölürse yirine on [kişi] gel-

Sonuç

Her dilde belli bir durumu, bir kavramı, bir duyguyu dile getirmek üzere deyimler kullanılmaktadır. Türkçenin tarihi dönemlerinden biri olan Anadolu Türkçesi ile 15. yüzyılda kaleme alınan Şerîfî "*Şehnâme Çevirisi*"nde de deyimlerin sık kullanıldığı, ifadeye güç katarak söz varlığına önemli derecede katkı sağladığı görülmektedir.

İncelediğimiz eserde toplam 645 deyim tespit edilmiştir. Deyimlerin kendi içerisinde öğelerden oluştuğu düşüncesinden hareketle bu deyimlerin yapıları incelendiğinde 92 farklı yapı ortaya çıkmıştır. İncelenen yapılar ve deyimlerin dağılımı şöyledir:

Nu.	Yapı	Deyimlerin Sayısı	Yüzdelik Oran
1.	**Özne + Fiil Yapısındaki Deyimler**	**63**	**9.7**
1.1.	Ö (İT) + F-	5	
1.2.	Ö (İT + [yh]) + F-	4	
1.3.	Ö (Eks. İT) + F- / F- (F- + /-fos-/)	50	
1.4.	Ö (Eks. İT) + BF- (İ + yF-)	2	
1.5.	Ö (İkl. (Ö (Eks. İT) + Ö (Eks. İT))) + F-	2	
2.	**Özne + Nesne + Fiil Yapısındaki Deyimler**	**2**	**0.3**
2.1.	Ö (İ) + N (İ) + F-	2	
3.	**Özne + Tümleç + Fiil Yapısındaki Deyimler**	**17**	**2.6**
3.1.	Ö (İ) + T (İ + ayh) +F-	1	
3.2.	Ö (İ) + T (İ + yöh) +F-	1	
3.3.	Ö (Eks. İT) + T (İ + ayh) + F- (F- + /-fos-/)	1	
3.4.	Ö (Eks. İT) + T (İ + yöh) + F- / F- (F- + /-fos-/)	5	
3.5.	Ö (Eks. İT) + T (Eks. İT+ ayh) + F-	2	
3.6.	Ö (Eks. İT) + T (Eks. İT + gh) + F-	1	
3.7.	Ö (Eks. İT) + T (Eks. İT + yöh) + F- / F- (F- + -fos-)	6	
4.	**Özne + Zarf+ Fiil Yapısındaki Deyimler**	**7**	**1.0**
4.1.	Ö (Eks. İT) + BF- (Zr + yF-)	4	
4.2.	Ö (Eks. İT) + BF- (İ + yF-)	1	
4.3.	Ö (Eks. İT) + BF- ((İ + yF-) + /-fos-/)	1	
4.4.	Ö (Eks. İT) + N (İ) + F-	1	
5.	**Özne + Tümleç + Zarf + Fiil Yapısındaki Deyimler**	**2**	**0.3**
5.1.	Ö (İ) + T (Eks. İT + yöh) + BF- (Zr + yF-)	2	
6.	**Özne + Tümleç + Nesne + Fiil Yapısındaki Deyimler**	**1**	**0.1**
6.1.	Ö (İ) + T (ZYC) + N (Eks. İT + [yh]) + F-	1	
7.	**Nesne + Fiil Yapısındaki Deyimler**	**318**	**49.3**
7.1.	N (İ) + F- / F- (F- + /-fos-/)	177	
7.2.	N (İ + çk) + F-	4	
7.3.	N (İ + yh) + F-	1	
7.4.	N (İT + yh) + F-	9	

7.5.	N (İT + yh) + BF- (Zr + F-)	1	
7.6.	N (İT + [yh]) + F-	5	
7.7.	N (Eks. İT + yh) + BF- (Zr + F-)	4	
7.8.	N (Eks. İT + yh) + F- / F- (F- + /-fos-/)	51	
7.9.	N (Eks. İT + [yh]) + F- / F- (F- + /-fos-/)	27	
7.10.	N (STm) + F-	3	
7.11.	N (İkl. (İ + İ)) + F-	4	
8	**İkilemeli Nesne + Fiil Yapısındaki Deyimler**	**4**	**0.6**
8.1	N (İkl. (N (İ + yh) + N (İ + yh))) + F-	2	
8.2.	N (İkl. ((Eks. İT) + (Eks. İT)) + yh) + F-	1	
8.3	N (İkl. (N (Eks. İT + yh) + N (Eks. İT + yh))) + F-	1	
9	**Nesne + Tümleç + Fiil Yapısındaki Deyimler**	**14**	**2.17**
9.1.	N (İ + yh) + T (İ + yöh) + F-	3	
9.2.	N (İT + yh) + T (İ +yöh) + F-	1	
9.3.	N (Eks. İT + yh) + T (İ + yöh) + F-	4	
9.4.	N (Eks. İT + [yh]) + T (İ + ayh) + F- (F- + /-fos-/)	1	
9.5.	N (Eks. İT + [yh]) + T (İ + yöh) + F-	2	
9.6.	N (Eks. İT + yh) + T (Eks. İT + yöh) + F-	2	
9.7.	N (Eks. İT + yh) + T (Eks. İT + vh) + F-	1	
10.	**İkilemeli Nesne + Tümleç + Fiil Yapısındaki Deyimler**	**1**	**0.1**
10.1.	N (İkl. (N (Eks. İT + yh) + N (Eks. İT + yh))) + T (İ + yöh) + F-	1	
11.	**Nesne + Zarf + Fiil Yapısındaki Deyimler**	**9**	**1.4**
11.1.	N (İ + iy) + BF- (Zr (ST) + yF-)	1	
11.2.	N (Eks. İT + yh) + BF- (Zr + F- / yF-)	5	
11.3.	N (Eks. İT + [yh]) + BF- (Zr + yF-)	2	
11.4.	N (Eks. İT + [yh]) + BF- (Zr (İkl. (Zr + Zr)) + F-)	1	
12.	**Nesne + Tümleç + Zarf + Fiil Yapısındaki Deyimler**	**2**	**0.3**
12.1.	N (İ + yh) + T (İ + yöh) + + BF- (Zr + yF-)	1	
12.2.	N (İ + yh) + T (Eks. İT + yöh) + BF- (Zr + yF-)	1	
13.	**Tümleç + Fiil Yapısındaki Deyimler**	**160**	**24.8**
13.1.	T (İ + ayh) + F-	19	
13.2.	T (İ + ayh) + BF- (Zr + yF-)	2	
13.3.	T (İ + nit.h) + BF- (İ + yF-)	1	
13.4.	T (İ + nit.h) + BF- (N + F-)	1	
13.5.	T (İ + yöh) + BF- (İ + yF-)	2	
13.6.	T (İ + yöh) + BF- (Zr + F-)	1	
13.7.	T (İ + yöh) + F- / F- (F- + /-fos-/)	57	
13.8.	T (Zm + yöh) + F-	2	
13.9.	T (İT + blh) + F-	1	
13.10.	T (İT + yöh) + F-	5	
13.11.	T (Eks. İT+ ayh) + F- / F- (F- + /-fos-/)	23	
13.12.	T (Eks. İT + ayh) + BF- (Zr + yF-)	1	

13.13.	T (Eks. İT+ blh) + F- / F- (F- + /-fos-/)	6	
13.14.	T (Eks. İT + yöh) + BF- (İ + yF-)	6	
13.15.	T (Eks. İT + yöh) + BF-(Zr + F-/yF-)	3	
13.16.	T (Eks. İT + yöh) + F- / F- (F- + /-fos-/)	13	
13.17	T (STm + yöh) + F-	5	
13.18.	T (Ar. T (İ + B + İ) + ayh) + F-	3	
13.19.	T (BÖ (İ + B + İ) + yöh) + F-	1	
13.20.	T (İkl. (T (İ + ayh) + T (İ + ayh))) + F-	2	
13.21.	T (İkl. (T (İ + yöh) + T (İ + yöh))) + F-	2	
13.22.	T (İ +bh) + F-	1	
13.23.	T (Eks. İT + nith) + F-	1	
13.24	T (STm + vsh) + F-	1	
13.25.	T (Eks. İT +yöh) + BF- (SYC + yF-)	1	
14.	**Tümleç + Özne + Fiil Yapısındaki Deyimler**	**22**	**3.4**
14.1.	T (İT + yöh) + Ö (İ) + F- (F- + /-fos-/)	1	
14.2.	T (İ + blh) + Ö (Eks. İT) + F- (F- + /-fos-/)	1	
14.3.	T (Eks. İT + ayh) + Ö (İ) + F- / F- (F- + /-fos-/)	3	
14.4.	T (Eks. İT + blh) + Ö (İ) + F- / F- (F- + /-fos-/)	3	
14.5.	T (Eks. İT + yöh) + Ö (İ) + F- / F- (F- + /-fos-/)	12	
14.6.	T (Eks. İT + yöh) + Ö (STm) + F-	2	
15.	**Tümleç + Nesne + Fiil Yapısındaki Deyimler**	**16**	**2.4**
15.1.	T (İ + yöh) + N (İ) + F-	2	
15.2.	T (İT + yöh) + N (İ) + F-	3	
15.3.	T (İT + vsh) + N (İ) + F-	1	
15.4.	T (Eks. İT + ayh) + N (İ) + F-	3	
15.5.	T (Eks. İT + yöh) + N (İ) + F- / F- (F- + /-fos-/)	4	
15.6.	T (Eks. İT + yöh) + N (STm) + F-	2	
15.7.	T (STm + vsh) + N (Eks. İT + [yh]) + F-	1	
16.	**Tümleç + Tümleç + Fiil Yapısındaki Deyimler**	**6**	**0.9**
16.1.	T (Eks. İT + vsh) + T (İ + yöh) + F-	1	
16.2.	T (STm + vsh) + T (STm + yöh) + F-	1	
16.3.	T (STm + kyh) + T (ST + sbh) + BF - (İ + yF-)	1	
16.4.	T (ZYC) + T (İ + yöh) +F-	1	
16.5.	T (ZYC) + T (Eks. İT + yöh) + F-	1	
16.6.	T (ZYC) + T (STm + yöh) + F-	1	
17.	**Tümleç + Tümleç + Özne + Fiil Yapısındaki Deyimler**	**1**	**0.1**
17.1.	T(ZYC) + T (Eks. İT + yöh) + Ö (Eks. ST) + F-	1	
	Toplam	**645**	

Tabloda da görüldüğü üzere yapılar içerisindeki en büyük oran **nesne + fiil** yapısındaki deyimlere aittir. Bu durumda deyimlerin birçoğunun geçişli fiillerle kurulduğu söylenilebilir. **Tümleç + fiil** yapısındaki deyimler yani tümleçlerle

kurulan deyimler ise oran itibariyle ikinci sıradadır. Bu durum ise deyimde tümleç görevi gören sözcüklerin ayrılma, yönelme, bulunma, kaynak, sebep hâli gibi çeşitli işlevlerde kullanılan hâl eklerini alabildiklerini ve bunun sayıca da bir hayli fazla olduğunu göstermektedir. Üçüncü sırayı ise **özne + fiil** yapısındaki deyimler oluşturmaktadır. Bu istatistik Türkçede söz diziminde önemli bir yer tutan öznenin deyimlerde de azımsanmayacak sayıda kullanıldığını ortaya koymaktadır.

Deyimler incelendiğinde yapılarında özne, nesne ve tümleç türünden öğelerin bulunduğu görülmektedir. Bu öğeler yerli ve yabancı kökenli sözcüklerle oluşturulmuş isim, isim tamlaması, sıfat tamlaması ve zarf yan cümlesi gibi sözcük veya sözcük gruplarıdır. Eserin yazıldığı dönemde Arapça ve Farsça kelimelerin sıklıkla kullanıldığı göz önüne alındığında deyimlerde geçen Türkçe sözcüklerin kullanım sıklığı dikkat çekicidir. Bu durum deyimlerin çoğunun Türkçe organ isimleriyle kurulmasından kaynaklanmaktadır. Eserde deyimlerin büyük bir çoğunluğunda *ayaḳ, göz, barmaḳ, baş, boyun, burun, dil, el, gönül, ḳulaḳ, yüz* gibi organ isimlerinin özne, nesne veya tümleç görevinde kullanıldığı görülmektedir.

Türkçe anlatımda somuta yönelen bir dildir. Bu durum eserde deyimlerin kullanılışında da kendini göstermektedir. Şerîfî "*Şehnâme Çevirisi*"nde *balı yaġa ḳarmak bir pula ṣatmak, ipü-ile ḳuyuya inmek* gibi pek çok deyimin somut kavramlar aracılığı ile kurulduğu görülmektedir. Eserde özne, nesne veya tümleç görevinde kullanılan, somut sözcüklerle kurulan bu deyimler vesilesi ile anlatılması güç durumlar ve tanımı zor duygular daha rahat bir şekilde ifade edilebilmektedir.

Deyimlerde benzetme sanatının kullanılması da dikkat çeken başka bir usurdur. Betimlenmek istenen şey bir başka nesneye yaklaştırılarak onunla ilgi kurularak daha canlı ve etkili bir şekilde anlatılmaktadır. Eserde *aç ḳurda benzemek, ḳoyun gibi boğazlatmak, ḳurda ḳoyun vermemek* gibi değişik ve güçlü benzetmelerle kurulan deyimlerin sayısı bir hayli fazladır. Bu yöntemle de yine etkileyici bir üslup oluşturulmuştur.

Şerîfî "*Şehnâme Çevirisi*"nin söz varlığında bulunan deyimlerin bir bölümü günümüze ulaşmazken büyük bir bölümü ise bugün Türkiye Türkçesinde hâlen kullanılmaktadır. Günümüze ulaşan bu deyimler incelendiğinde deyimlerin kendi içerisinde çeşitli yapılara sahip olduğu tespit edilmiştir. Deyimlerdeki zenginlik ve yapısal çeşitlilik Türkçenin ifade gücünü bir kez daha ortaya koymakta ve anlatımda dilin bütün imkânlarından yararlandığını göstermektedir.

İncelediğimiz deyimler yapısal olduğu gibi anlam itibariyle de zenginlik göstermektedir. Eserde yapıları incelenen deyimlerin anlamları geçtiği beyitler şöyledir:

A

ābād ol-: mamur olmak 9740

acı dil vir-: kırıcı konuşmak, 21338

acı dile ṭut-: bir kimseye karşı kırıcı konuşmak, 21338

acı söz vir-: kırıcı konuşmak, 39588

acısını al-: öcünü almak, 8356

aç ḳurda benze-: aşırı istekli görünmek, 39135

açlıkdan kırıl-: dayanılmaz derecede acıkmak, 23132

ad çıkar-: ün kazanmak 53257

ad ṭaḳ-: ad vermek 21854

adını dile alma-: dargınlık, kızgınlık vb. sebeplerle bir kimseden söz etmemek, 18783

adl elin uzat-: adaletli davranmak, 36254

ağız aç-: konuşmaya başlamak 50630

ağız açma-: söz söylemeyecek durumda olmak, 18869

ağız bir it-: söz birliği yapmak 20757

ağıza al-: sözünü etmek 53112

ağzı sulan-: hayran olmak, 46908

ağzın aç-: konuşmaya başlamak, 20406

ağzında tad kalma-: hoşnut olmamak, 20310

ağzını ara-: bir kimsenin bir konu ile ilgili niyetini öğrenmeye çalışmak, 50546

ağzını tut-: konuşmasına engel olmak, susturmak, 51642

ağzınuñ ölçisini al-: ağzını aramak, sırrını öğrenmeye çalışmak, 6408

ağzınuñ şuyı aḳ-: hayran olmak, imrenmek, 38455

ağzınuñ şuyını aḳıt-: hayran olmak, 998

ah-ıla feryad eyle-: yüksek sesle haykırmak, 24094

āhından boyan-: ahını almak, 18414

ʿaḳlı bağı boşan-: şaşırmak, hayrete düşmek, 55411

ʿaḳlı bağı çizil-: düşünemez duruma gelmek, 29917

ʿaḳlı başına gel-: kendine gelmek, 1616

ʿaḳlı başından eksil-: şaşırmak, kendini kaybetmek, 35304

ʿaḳlı başından gid-: şaşırmak, kendini kaybetmek, 34190

ʿaḳlı git-: şaşırmak, aklı başından gitmek, 3967

ʿaḳlı ir-: anlayabilmek, aklı ermek, 46778

ʿaklın başa dir-: akılsızca davranışlar yapmaktan kurtulmak, 32456

ʿaḳlın ḳaçur-: delirmek, gereksiz, yersiz iş yapmak, 33805

ʿaḳlına sinme-: anlayamamak, gerçekleşeceğine inanmamak, 40927

ʿaḳlını al-: bayıltmak, 6818

ʿaḳlını apar-: korkutmak, 10260

ʿaḳlını başına dir-: aklını başına toplamak, 11364

ʿAḳlını başına dişür-: Aklını başına toplamak, 11984

ʿaḳlını göçür-: aklını almak, 1182

ʿaḳlını güm it-: kendinden geçmek, 20890

ʿaḳlunı dişür-: aklını başına almak, 10755

ʿaḳlunı uçur-: aklını almak, 25296

alem gözine tar ol-: sıkıntı içerisinde bulunmak, 42900

alnına yaz-: kaderini belirlemek, 42128

amān iste-: aman dilemek 34570

amān vir-: bağışlamak 18327

amān virme-: rahat bırakmamak, göz açtırmamak, 29163

and iç-: yemin etmek 839

and içür-: yemin ettirmek 40491

andı başına ol-: başı üzerine yemin etmek 52015

ʿār it-: utanmak 12715

ardına bıraḳ-: terk etmek, 44883

ardına düş-: takip etmek, 45943

arḳa ol-: destek olmak 7537

arḳasını göster-: kaçmak 45942

atun ayaġına toz bulaşma-: kötülük ve zarar görmemek, sıkıntıdan uzak olmak, 22486

ayaġ altına al-: çiğnemek 49194

ayaġ altına düş-: itibarsızlaşmak, değer görmemek, 22133

ayaġ altına sal-: itibarını kaybettirmek 13744

ayaġa başıl-: hiçe sayılmak 33861

ayaġa baş eyle-:değer vermemek, önemsememek, 22444

ayaġa bin-: ayakta durmak 31992

ayaġa düş-: aciz kalmak 6187

ayaġa sal-: ayak altına almak 16602

ayaġı altına al-: dövmek, üstüne çıkmak, 24030

ayaġı kilimince ol-: şartlara uygun davranmak 48529

ayaġı toprağına yüz sür-: saygı duymak, hizmetine girmek, 35013

ayaġı yire basma-: mutlu olmak, 18529

ayaġına balta vur-: işine engel olmak, 21858

ayaġına baş koy-: ayağına kapanmak 54926

ayaġına düş-: yalvarmak 30537

ayaġına yüz ur-: her hangi bir sebeple gidip yalvarmak, emrinden çıkmayacağını bildirmek, saygıda aşırı gitmek, 31096

ayaġun tozı-la gel-: hiç dinlenmeden gitmek veya gelmek, 44544

ayaḳ al-: aleyhte bulunmak 5214

ayaḳ bas-: ayağını basmak, çıkmak 12728

ayaḳ götür-: çekilip gitmek 13117

ayaḳ kaldur-: gitmek 54514

ayaḳ ṭaġıt-: gücünü kuvvetini kaybetmek 37595

ayaḳ uzat-: adım atmak, gitmek 37239

ayaḳ vir-: ayağını uzatmak 33698

ʿaybın ört-: kusurunu gizlemeye çalışmak ve söylemesi gerekirken söylememek, 26999

B

baġrı biryān ol-: yüreği parçalanma, üzülmek, 30051

baġrı yan-: derin acı duymak, içi yanmak, 30082

baġrın ṭaġla-: içini yaralamak, 35560

baġrın yar-: üzmek, 22340

baġrına bas-: kucaklamak, 9872

baġrını del-: çok üzmek, acı vermek, 27361

baġrını erit-: üzmek, 950

baġrını yaḳ-: çok üzmek, acı vermek, 17571

baġrını yar-: üzmek, 6583

balı yaġa ḳar-: dilediği gibi davranmak, 2631

barmaġın dişle-: çok şaşırmak, 30121

barmaġını dişe vur-: şaşırmak, 30555

barmaġını dişle-: şaşırmak, 29516

barmaġını ısır-: hayret etmek, 48114

barmaġını sal-: pençe vurmak, 622

barmaḳ götür-:hayret etmek, 940

baş al-: öldürmek, 1209

baş çek-: itaat etmemek, 11008

baş çevür-: emir dinlememek, 34061

baş döndür-: buyruktan dışarı çıkmak, 52131

baş eg-: itaat etmek, 7948

baş egme-: direnmek, buyruk altına girmemek, 33453

baş eyle-: başkanyapmak, komutan yapmak, 31569

baş indür-: boyun eğmek, itaat etmek, 29849

baş irgür-: ulaşmak, yetişmek, 2943

baş it-: gücü yetmek, bir işi bitirmek, 22515

baş ḳaldur-: itaat etmemek, 6108

baş ḳaytar-: itaat etmemek, 2521

baş ḳayusını çek-: başının derdine düşmek, 42048

baş ḳo-: saygıyla önünde eğilmek, 338

baş ur-: müracaat etmek, 30954

baş vir-: teslim olmak, 19659

başa çıḳ-: gücü yetmek, 3877

başa çıkama-: bir işi başarmakta güçlük çekmek; bitirememek; hakkından gelememek, 34715

başa çıḳar-: şımartmak, 2921

başa gel-: başına kötü bir durum gelmesi, 28636

başa ḳıyāmet ḳopar- : bir şeye çok kızarak bağırıp çağırmak, 41010

başa var-: başa çıkmak, sonuç almak, 11834

başa yazıl-: takdir edilmek, 2135

başdan aş-: çok fazla olmak, hadden geçmek, 69

başdan aşur-: haddinden fazla hale getirmek, 82

başdan çıḳ-: bozulmak, dağılmak, 10855

başdan çıḳar-: yolunu şaşırtmak, 54565

başdan sav-: başından atmak, 33359

başı ayaġa düş-: aciz olmak, kıymetsizleşmek, 24657

başı çek-:ayrılmak, vaz geçmek, itaatsizlik etmek, karşı gelmek, 40489

başı yaraġını gör-: başının çaresine bakmak, 50756

başılā cān oyna-: hayatını feda etmek, 51165

başın yire çal-: çok pişman olmak, pişmanlık duymak, 30697

başına belā in-: sıkıntıya uğramak, 34632

başına devlet konul-: daha iyi duruma gelmek, 28240

başına ḫāḳ dök-: dövünmek, 55130

başına ḳara gün gel-:sıkıntı yaşamak, 42418

başına ḳıyāmet ḳop-: kavga gürültü etmek, 29657

başına şovuk geç-: aklını kaybetmek, 8302

başına taş yaġ-: felakete uğramak, 21470

başını aġrıt-: canını sıkmak, 29083

başını uçur-: öldürmek, başını kesmek, 46258

başını yi-: ölmesine sebep olmak, 47617

başının etini yi-: çok ısrar etmek 39449

başınun üstine yıkıl-: çok sıkılmak, umutlarını yitirmek, 23532

başun alup bir yana git-: çekip gitmek, 29873

başun yirden kaldurma-: iyileşememek, 29647

başundan sav-: bir bahane uydurarak yanından uzaklaştırmak, 21383

başunı derde sal-: kötü bir duruma düşmek, 19171

belāya düş-: üzüntü ve sıkıntı veren işlerle karşılaşmak, 36675

belāya ḳarşu dur-: bir sıkıntı karşısında direnmek39305

belāya şal-: derde düşürmek, 13021

belāya uġra-: üzüntü ve sıkıntı veren işlerle karşılaşmak, 22858

bil bağla-: uymak 18576

bilin kat kat bük-: güçsüz bırakmak, bir iş yapamayacak duruma getirmek, 30015

bir ol-: eşit olmak, birlik olmak 1911

bir ölürse yirine on [kişi] gel-: yenimemek, daha güçlenmek, 39601

bir pula şat-: hiçe saymak, harcamak 35052

birbirine düş-: birbirine girmek 46343

birbirine gir-: birbirine girmek 55341

boynuna ağır yük düş-: bir şeyi borç veya ödev olarak üzerine almak, 18688

boynuna al-: üzerine almak 32722

boynuna ol günahı yükle-: bir şeyi veya borcu üzerine yüklemek, 33542

boynuna şal-: üzerine bırakmak 45959

boynunda ḳal-: üzerinde kalmak 54632

boyun çek-: karşı gelmek 29955

boyun eg-: itaat etmek 10473

boyun ṭut-: rıza göstermek, 23578

boyun uzat-: itaat etmek 1852

boyun vir-: teslim olmak 2171

boyun vur-: başını keserek öldürmek, 24083

burnu şın-: burnu sürtülmek, 20045

burnu ulal-: burnu büyümek, 17721

busu bağla-: pusu kurmak 3973

C

cān apar-: canını kurtarmak, 10478

cān at-: istekli olmak, 3103

cān bisle-: rahat yaşamak, 34972

cān çekiş-: ölmek üzere olmak, 44963

cān diret-: korkmak, 24502

cān erit-: sıkıntı çekmek, 8440

cān ez-: tesir etmek, 26034

cān ışmarla-: ruhunu teslim etmek, 28806

cān u dilden sev-: içten sevmek, 30243

cān uçur-: çok korkmak, 41901

cān vir-: ölmek, 8454

cān yak-: zulüm etmek, üzüntü vermek 20747

cāna gel-: çok sıkıntı çekmek, 45242

cāna irgür-: usandırmak, 33274

cāna yit-: usanmak, 53998

cāndan geç-: ölümü göze almak, 23689

cāndan sev-: karşılıklı sevme ve sevilmenin içten olması, 38688

cāndan usan-: uğradığı sıkıntılar yüzünden yaşama isteğini yitirmek; ölümü dileyecek kadar bıkmak, 39416

cānı başına şıçra-: öfkelenmek, 42879

cānı çık-: ölmek, 52324

cānı ditre-: korkmak, 2058

cānı eri-: çok korkmak, 49699

cānı sızla-: içi titremek, 1529

cānı ṭudaġa gel-: usanmak canından bıkmak, 35188

cānı ṭudaġa ir-: ölüm haline gelmek, 32601

cānı ṭudaġa iriş-: ölüm durumuna gelmek, 33249

cānı uç-: çok korkmak, 54235

cānı yan-: acı çekmek, bir işten zarar görmek, 29993

cānına ateş düş-: çok şiddetli acı duymak, 28939

cānına cān ḳat-: hayat vermek, 2531

cānına yit-: bezmek, usanmak, bıkmak, 54769

cānından geç-: ölmek için hazır olmak, 24060

cānını al-: öldürmek, 1801

cānını erit-: üzmek, 1622

cānun acıt-: birinin bedenine acı vermek, 28406

cefā çek-: zulüm görmek, 32725

ceng aşını bişür-: savaşa hazırlanmak, 31041

ciger ḳanı-la yürek tağla-: acı ve özlemle içi yanmak, acıyla kıvranmak 42287

cigeri bin pāre kıl-: yüreği parçalanmak, 42345

cigerler del-: acıklı bir durum, kişiye dayanılmaz acılar vermek, 40328

cigerler ṭaġla-: büyük bir acı çektirmek, 39160

cigerler yak-: büyük bir acı çektirmek, 44896

cihan gözlerine ḳaranu ol-: birini çok sıkıntı içerisine sokmak, 34652

cihāna sıġma-: çok sıkılmak, büyük bir çaresizlik içinde kalmak, 34676

cihāndan sefer it-: ölmek, 15385

cihānı gözüne tar eyle-: birini sıkıntıya sokmak,35454

Ç

çāre göster-: çözüm yolu aramak, 30897

çevrisinden kuş uçma-: hiçbir şeyin ve hiç kimsenin geçmesine izin vermemek, 39794

D

dāra çek-: asmak, 22059

dara düş-: sıkıntıya düşmek, 36769

derde belaya düş-: sorunla karşılaşmak, hastalanmak, 30242

derde uġra-: sorunla karşılaşmak, hastalanmak, 34462

derde yan-: durumuna üzülmek, 18820

derdin dök-: sıkıntılarını anlatmak, 35991

derdine derman bulunma-: çare olmamak, 18043

derdini dök-: sıkıntılarını anlatmak, 30162

derdüm üstüne derd artur-: bir sıkıntı çözüme ulaşmadan başka bir sıkıntı ile karı karşıya kalmak, 22016

derisin yüz-: birinin bütün mal varlığını elinden almak; işkence ile öldürmek, 39199

dermān ol-: çare bulmak 29128

dert yi-: dert çekmek, sakınmak, 38966

destūr al-: izin almak, 27601

destūr vir-: izin vermek, 27342

devrān dön-: zamanın değişmesi, 28753

devrān sür-: yaşamak 39829

dil aç-: konuşmaya başlamak, 25825

dil azar eyle-: ikaz etmek, çıkışmak, 35442

dil bağla-: sevmek, gönül vermek, 25448

dil dök-: inandırmak için tatlı sözler söylemek, 8396

dil tağla-: birini çok üzecek davranışta bulunmak, 27306

dil uzat-: konuşmaya başlamak, 22008

dil ü candan acı-: içten üzülmek, 22352

dile al-: anmak, 33467

dile düş-: hakkında konuşulmak, 35476

dile düşür-: hakkında konuşulmak, 33194

dile gel-: anılmak, 6387

dile gelme-: sözle anlatılmamak, 21774

dile getür-: anmak, ifade etmek, 29710

dile getürme-: söylememek, anmamak, 26788

dile sıġma-: anlatılamamak, 1980

dili bağlan-: konuşamamak, 1918

dili ṭutul-: konuşamaz hâle gelmek, 1919

dili varma-: bir sözü söylemeye gönlü razı olmamak, 19957

dili yan-: üzüntü ve eziyet çekmek, zarara uğramak, nefret etmek, 20703

dilinden giderme-: sık sık anmak, 17481

dilini bağla-: konuşmamak, 44143

dilini çeyne-: sözü ağzında gevelemek, 5883

dilini depret-: konuşmaya başlamak, 2720

dilünden aġu at-: kötü söz söylemek, 20441

dilüni tut-: diline sahip olmak, 50109

diş bile-: kötülük yapmak için fırsat beklemek 25944

diş ḳoyur-: diş geçirmek 15871

dişini ışıt-: dişlerini göstererek gülmek 4774

divi başına aġ-: öfkelenmek 27638

divi başına çık-: öfkeden deliye dönmek 20325

duʿāya dil aç-: duaya başlamak, 45993

dünyāda ḳararı ḳalma-: dünyada kalamamak, dünyada rahat edememek, 35155

dünyāya sıġma-: çok sıkılmak, büyük bir çaresizlik içinde kalmak, 30754

dünyāya ṭoyma-: ölmeyecekmiş gibi yaşamak, 29868

dünyayı ana teng göster-: birini sıkıntıya sokmak, 27403

düşünde görme-: olacağını, gerçekleşeceğini düşünmemek, 33968

E

ecel el uzadup yakasın tut-: ölmek, 34650

ecel kucakla-: ölmek, 22780

el arḳasını yere ḳo-: teslim olmak, 832

el ayaḳ çek-: vazgeçmek, 10855

el ayaḳ dir-: kendine gelmek, 31631

el ayaḳ ṭutma-: hareket edemez duruma gelmek, 22738

el bir eyle-: birlik olmak, 52403

el bir it-: ittifak etmek, 20750

el bir ḳıl-: birlik olmak, 53782

el çek-: vaz geçmek, 32292

el kes-: ümit kesmek, 46579

el ḳo-: el sürmek, dokunmak, 44728

el ur-:el atmak, 41000

el urma-: dokunmamak, 492

el uzat-: yardım etmek, 50010

el viriş-: el ele tutulmak, 21082

el virme-: müsaade etmemek, 32846

elden ayaḳdan ḳal-: çaresiz olmak, 37849

elden ayakdan kesil-: çaresiz olmak, 25717

elden bırak-: terk etmek, 31272

elden çıḳar-: bırakmak, kaybetmek, 19048

elden düş-: dağılmak, 7995

eli ayaġı tolaş-: telaş veya heyecan yüzünden ne yapacağını bilememek; karmakarışık işler yapmak; telaşlanmak, 39043

eli varma-: bir şeyi yapmaya gönlü razı olmamak, 18580

elinden gelme-: çözüm üretecek, yapacak bir hâlde bulunamamak; çaresizlik içinde bulunmak, 43920

elinden ḳan yut-: eziyet çekmek, eziyete katlanmak, 44387

elini ayaġını bağla-: bir şey yapamayacak duruma getirmek, 33487

elini öpüp ayaġına düş-: çok yalvarmak, 38516

elünden gel-: yapabilmek; becermek, 41627

elünden iş gelme-: hızlı üretim yapamamak; oyalanmak; eline ağır olmak, 27346

elüni çek-: vazgeçmek, 33451

F

feryād iriş-: yardıma gelmek 38863

feryād ḳopar-: inlemek, feryat etmek 30881

feryāda aha başla-: çığlık koparmak, 29567

fesāda var-: bozulmak, 41607

fesāda vir-: bozmak, karıştırmak, 51676

fikre bat-: düşünceye dalmak, 2705

fikrinde ḳal-: düşünmek, 1619

fikrini yi-: düşünmek, 44076

fitne ḳaynat-: fitne çıkarmak 24886

fitne ḳopar-: karışıklık çıkarmak 44085

furṣat geçür-: fırsatı kaçırmak 45429

furṣat gözet-: en uygun durumu kollamak, 27380

Ġ

ġam çek-: tasalanmak, üzülmek, 23110

ġam götür-: kederlenmek 332

ġam ṭut-: üzülmek 34744

ġam yi-: üzülmek 840

ġam yut-: gam çekmek 54537

ġam-ıla ḳorḳuya düşür-: korkutmak, 24420

G

giceyi gündüze ḳat-: bir işi yapmak için aralıksız çalışmak, 23621

giceyi güne ḳat-: bir işi yapmak için aralıksız çalışmak, 29839

gögüs ger-: övünmek, 10713

gögüs ḳaḳ-: göğsünü germek, 3918

gönli açıl-: iç sıkıntısından kurtulmak, ferahlamak, 33201

gönli avın-: oyalanmak, 22728

gönli bulan-: kuşkulanmak, 29792

gönli düş-: aşık olmak, 35474

gönli ġamdan kurtulma-: dert edinmek, üzüntü çekmek, 44318

gönli kal-: gücenmek, 42763

gönli perişan ol-: derinden üzüntü duymak, 30377

gönli sevin-: mutluluk duymak, 24395

gönlin al-: güzel sözler söyleyerek ya da güzel davranışlarda bulunarak , olan kırgınlığını gidermek, sevindirmek, 38573

gönlin perişan it-: kırmak, üzmek, 32441

gönlin vir-: aşık olmak, 32401

gönlin yık-: birini kırmak, 29855

gönlinde yir it-: iz bırakmak, iyice yerleşmek, 42507

gönlini hoş ṭut-: rahat olmak, 54112

gönlini al-: sevindirmek, kırılan bir kimseyi güzel bir davranışla hoşnut etmek, 29733

gönlini ara-: düşüncesini anlamaya çalışmak, 6202

gönlini giñ ṭut-: rahat olmak, 1596

gönlü götür-: tahammül etmek, 40039

gönlüne hoş gel-:sevinmek, mutlu olmak, 22097

gönül bağla-: bağlanmak, gönül bağlamak, 14696

gönül çek-: vazgeçmek, 40617

gönül egle-: hoş vakit geçirmek, 56321

gönül pasın aç-: içini rahatlatmak, kederini gidermek, 27357

gönül vir-: sevmek, 20971

gönül yakıcı söz eyle-: sert ifadelerle kalbi incitmek, 41722

gönül yap-: gönül almak, 33336

gönül yıḳ-: kalbini kırmak, 3460

gönülden sev-: içten sevmek, 44351

göz aç-: bakmak, 28669

göz açama-: yoğun işler yüzünden önemli bir işi yapma imkânı bulamamak, 35791

göz açdurma-: fırsat vermemek, 43521

göz bağla-: el çabukluğu ile veya dalgınlığına getirerek kandırmak, 25665

göz bıraḳ-: göz koymak, 42892

göz deg-: nazar değmek, 14525

göz ḳaḳ-: dik dik bakmak, 7159

göz ḳamaş-: çok güzel, parlak ve görkemli olmak, 26780

göz ḳulaḳ dut-: dikkat etmek, 42922

göz süzül-:göz kapaklarını birbirine yaklaştırarak anlamlı ve baygın baygın bakmak, 26931

gözden düş-: itibarını kaybetmek, 30860

gözden ırağ ol-: her zaman görüşemeyecek kadar uzakta bulunmak, gözle görülmeyecek kadar çok uzakta bulunmak, 17916

gözi açıl-: iyiyi kötüyü, yararlı ile zararlıyı ayırt edebilir duruma gelmek, 21760

gözi aydın ol-: çok sevinmek, 54331

gözi deg-: uğursuzluk, kötülük getirdiğine inanılan kıskanç veya hayran bakışlar dolayısıyla kötü bir duruma düşürmek, 14525

gözi gönli dön-: öfkeden ne yaptığını bilememek; aşırı saldırgan hâle gelmek, 22461

gözi ḳan aġla-: çok büyük bir üzüntü duymak, 21484

gözi ḳarar-: umutsuzluk veya ihtiras sonucu davranışlarını kontrol edemez olmak, 22612

gözi ṭut-: güvenmek, beğenmek, 30273

gözin açdurma: başka bir iş yapmasına zaman ve imkân bırakmamak; rahat vermemek; fırsat tanımamak, 22656

gözinde uç-: çok özlemek, 46033

gözinden bıraḳ-: terk etmek, 44886

gözinden ırağ it-:önem vermemek, arka plana itmek, 18584

gözinden ḳan aḳ-: çok üzülmek, 34672

gözinden ḳoy-: bırakmak, terk etmek, 53624

gözine gir-: kendini sevdirmek, 30206

gözine görinme-: ortalıkta görünmemek; saklanmak; ortaya çıkmamak, 22453

gözine görinmez ol-: kendisi var olduğu hâlde göz ile fark edilememek; göz tarafından algılanamamak, 30862

gözine tar eyle-: birini çok sıkıntılı duruma sokmak, 25454

gözine uyḳu girme-: uyuyamamak, 51162

gözini dik-: ele geçirmek istemek, 40594

gözini ḳan büri-: çok öfkelenmek, 21384

gözini ṭoyur-: bir şeyi bol bol vermek, 44521

gözini yum-: vazgeçmek, 49266

gözleri ṭol-: sevinç ya da üzüntü yüzünden ağlayacak kadar duygulanmak; ağlamaklı olmak, 34894

gözlerün yaşı ḳurut-: çok ağlamak 18746

gözün aç-: dikkatli davranmak, 19550

gözünde ḳal-: emeline ulaşamamak, 41715

gözüni ḳulaġunı yola tut-:bir şeyin olmasını ummak, birinin gelmesini beklemek, 22428

ġurbete düş-: aile ocağından uzakta bir yere gitmek, 29851

günü ḳara ol-: kötü, sıkıntılı zamanlar geçirmek, 42426

H

ḫarāb ol-: yıkılmak 24565

ḫasretinden yan-: çok özlemek, 42057

ḫāṭır ṣı-: gönül kırmak, 45651

ḫāṭır yıḳ-: gücendirmek, 30046

ḫāṭıra al-: düşünmek, 48206

ḫāṭırına düş-: aklına gelmek, 52762

ḫāṭırını al-: gönlünü almak, 48027

hayatına son vermek, 8317

heba yire gid-: hiçbir gereği ve yararı olman gitmek, 32926

İ

ibret al-: ders almak, 29268

ibret tut-: ders çıkarmak, 447

içi yan-: büyük bir acı sebebiyle çok üzüntü duymak, 22353

içine ateş düş-: büyük bir acı veya üzüntünün etkisi altında kalmak; çok üzülmek, 24270

intiḳāmın al-: öç almak, 35252

ipü-ile ḳuyuya in-: güvenmek, 26405

iş başa düş-: kendi işini kendi yapmak zorunda kalmak, 22294

iş başdan aş-: hiç zamanı olmayacak kadar çok yoğun çalışmak; işi çok olmak, 22198

işe gelme-: işe yaramamak, 29989

işe yara-: kullanışlı olmak, elverişli olmak, 27222

işi bit-: yaşı geçmiş olmak, 48421

işin ḳolayını gözet-: derinliğine araştırmadan basit olarak düşünmek, yüzeyde kalmak, tembellik etmek, 42937

işini bitür-: öldürmek, 3480

işini gör-: öldürmek, 49901

itdügi yanına kalma-: yaptığı kötülüğün cezasız kalmaması, 33460

izini azdur-: izini kaybettirmek, 11722

K

kalkan ol-: birinin zor duruma düşmesini önlemek için kendini siper etmek, 22555

ḳan aġla-: büyük bir üzüntü içinde olmak, 48827

ḳan aġlat-: sıkıntı vermek, üzmek, 23418

ḳan akıt-: kan dökülecek bir işe girişmek; savaşmak; dövüşmek; katletmek veya yaralamak, 26962

ḳan dök-: insan öldürmek, 20030

ḳan ḳusdur-: eziyet ve acı vermek, 39223

ḳan yut-: eziyet çekmek, eziyete katlanmak, 15344

ḳanı ḳayna-: çok sevmek, 15211

ḳanı ḳurı-: bitkin, cansız hale gelmek, 48785

ḳanın dök-: bir kimseyi yaralamak veya öldürmek; cana kıymak, 18801

ḳanın iç-: kan dökmek, 27288

ḳanına ekmek ṭoġra-: canına kasdetmek, 45311

ḳanına gir-: birini öldürmek; birini doğru yoldan çıkarmak, 8565

ḳanına şusa-: birini öldürme hırsı içinde bulunmak; belasını aramak, 10152

ḳapusına yüz ur-: yönelmek, 18576

kara günlere uġra-: bir felakete uğramak, 33068

ḳaygu çek-: üzülmek, endişe etmek, 25091

ḳaygu yi-: üzülmek, 15438

kelām aç-: söze başlamak, 33638

ḳıyāmet ḳopar-: kargaşa çıkarmak, 29080

kızıl kan-ıla boyan-: kan içinde kalmak, 34235

kin bağla-: kin beslemek, 39015

kirpük çatma-: hiç uyumamak, 3873

ḳola getür-: ele geçirmek, 40485

ḳolayın söyle-: düşünmeden konuşmak, 5131

ḳolayına git-: işine geldiği gibi davranmak, 53858

ḳolayını al-: gözüne kestirmek, 52044

ḳolını çek-: vaz geçmek, 34332

ḳorḫu çek: endişelenmek, korkmak, 36541

ḳorḳu yi-: korkmak, 43503

ḳoyun gibi boğazlat-: öldürmek, 29147

ḳulağuna yaramaz söz ḳoy-: sert ve kırıcı söz söylemek, 29884

ḳulaḳ bıraḳ-: dinlemek, 49087

ḳulaḳ depret-: kulak vermek, 11213

ḳulaḳ ḳaytar-: dinlememek, 52062

ḳulaḳ tut-: kulak vermek, 1040

ḳulaḳ ur-: dinlemek, 17365

ḳurda ḳoyun virme-: güvenilmez birine bir şey teslim etmemek, 30033

L

lāf ur-: konuşmak, 18967

lisān uzat-: konuşmaya başlamak, 5895

lisānı varma-: dili varmamak, 39468

M

māl u cāndan geç-: herşeyi bırakıp ölümü göze almak, 36546

mecāli ḳalma-: gücü kalmamak, 2733

merhem ol-: bir derde çare olmak, 23069

meydan gözet-: fırsat, imkan aramak, 36580

murāda ir-: isteği olmak, emeline ulaşmak, 19600

murāda iriş-: isteği olmak, emeline ulaşmak, 27998

murādın virme-: dileği olmamak, 25449

murādına ir-: isteği olmak, emeline ulaşmak, 30657

murādunı yitür-: emeline ulaşamamak, 33440

N

nabżını tut-: düşüncesini, niyetini anlamaya çalışmak, 42172

naşībini al-: boyunun ölçüsünü almak, 45930

nefes vur-: nefes vurmak, 51789

O

ocaġı kör ol-: evi barkı dağılmak, 43094

ocaġına şu ḳoy-: bir kimsenin evini barkını dağıtmak, 17870

ocaġını şuya vir-: bir kimsenin düzenini bozmak, 3508

oda yan-: aşk ateşiyle yanmak, 30100

ortadan götür-: ortadan kaldırmak, yok etmek, 1217

ortaya getür-: ele almak, dile almak, 55957

Ö

öç al-: intikam almak, 44218

öç çıḳar-: intikam almak, acısını çıkarmak, 8104

ödi uç-: çok korkmak, 8817

ödi yarıl-: çok korkmak, 9042

ödini al-: çok korkutmak, 9705

ödini yar-: çok korkutmak, 10120

ögüt vir-: bir kimseye yapması veya yapmaması gereken şeyleri söylemek, 19962

ʿömrini pīr it-: ömür geçirmek, 31563

ʿömrini vir-: yaşamak, 18812

ʿömrini yile savur-: boş yere geçirmek, 20705

ʿömrinün ṭūmārını kem it-: ömrünü boş yere geçirmek,

öni ardı gözet-: sonucun ne olacağını hesaplamak, 19845

önine diz çök-: dize gelmek, 32021

örnek al-: bir kimseyi davranışları bakımından beğenip onun gibi olmaya çalışmak, 24065

özinin etini yi-: dert etmek, 42762

P-R

peşīmān yi-: pişmanlık duymak, 12000

reng verip reng al-: renkten renge girmek, 33810

renk vir-: bir durumu açık etmek, 38446

rüsvay eyle-: ayıplanacak duruma getirmek, 24962

S

şafā sür-: rahat ve huzur ortamında veya zevk içinde yaşamak, 36288

selāmete çık-: rahata ermek, 20167

sevdāya düş-: aşık olmak, 21841

sögüt yapraġı gibi ditre-: korkmak, 30181

söz aç-: bir şeyden konuşmaya, söz etmeye başlamak, 17060

söz al-: bir toplantıda konuşma yapmak üzere toplantıyı yöneten kimseden izin almak ve konuşmaya başlamak, söz dinlemek, 30025

söz getür-: söz söylemek, 55702

söz içür-: tenbih etmek, 18664

söz ṭut-: öğüt dinlemek, 1169

söz uzat-: biri veya bir şey için kötü ve aşağılayıcı sözler söylemek; iftira etmek, 29451

söz vir-: bir işi yapacağını, kuşkuya yer bırakmayacak biçimde bildirmek; yemin etmek, 30025

söz yitür-: söz yetiştirmek, 45144

sözden çıḳ-: sözünü inkar etmek, 1178

söze getür-: konuşturmak, 31002

söze gir-: konuşmaya başlamak, 31305

sözi iki olma-: her emri yerine getirilmek, 46293

sözi uzat-: gereğinden çok konuşmak; gereksiz şeylerle dinleyicileri sıkmak, 30038

sözi yürü-: hükmü geçmek, 51990

sözinden çıkma-: dinlemek, itaat etmek, 33550

sözinden geçme-: vermiş olduğu sözü ne olursa olsun yerine getirmek; 29790

sözine gel-: birinin söylediklerini kabul etmek, 20804

sözine gir-: uymak, ittibar etmek, 20804

sözine uy-: uymak, ittibar etmek, 42685

sözini alçaġ it-: değer vermemek, itibar etmemek, 34852

sözini geçür-: hükmünü yürütmek, 4363

sözinüñ altında ḳal-: dediğini yapmak, itaat etmek, 2540

sözünden dönme-: vermiş olduğu sözü ne olursa olsun yerine getirmek; 38319

sözünden geçme-: sözünü dinlemek, 29790

sözüne baş ḳoşma-: dinlememek, kabul etmemek, 33561

sözüni bil-: söyledikleri ile başkalarını rahatsız etmemek; ölçülü, tutarlı ve başkalarını incitmeyecek biçimde konuşmak; konuştuklarının nasıl yorumlanacağını bilmek; yanlış yorumlanacak sözler söylememek, 29794

Ş

şefkat ḳapusını aç-: merhamet göstermek, 25408

şeyṭāna uy-: doğru yolan çıkmak, sapıtmak, 20828

T

taġı taşı tara-: her yeri her tarafı aramak, 29944

ṭanuḳ ol-: şahit olmak, 1905

ṭanuḳluḳ vir-: tanıklık etmek, 1425

tatlu dil ile göñlin al-: güzel sözler söyleyerek ya da güzel davranışlarda bulunarak , olan kırgınlığını gidermek, 29733

tesellī vir-: avutmak, 14776

Ü

ümīdin bağla-: ümit etmek, 25434

ümīdin kes-: ümit kesmek, 25707

üstine ditre-: çok sevdiği bir kimsenin veya bir şeyin zarara uğramaması için çaba göstermek, 14257

üstine ditreş-: çok sevdiği bir kimsenin veya bir şeyin zarara uğramaması için çaba göstermek, 32528

V

vebālin al-: bir kimsenin ahını almak, 26671

vefā göster-: sevgi ve bağlılığı sürdürmek, 21208

Y

yabana at-: dikkate almamak, 34775

yabana git-: boşa gitmek, heba olmak, 8105

yaġmurdan kaçup toluya uġra-: güç bir durumdan kurtulmaya çalışırken daha kötüsüyle karşılaşmak, 27415

yaḳasına el ur-: hesap sormak veya bir şey istemek için tutup bırakmamak, 32199

yanına ḳalma-: yapılan kötülüğün suç ve cezasız kalmaması 47726

yol al-: mesafe kat etmek, 2062

yol göster-: izin vermek, fırsat vermek, 7034

yol gözle-: bir şeyin olmasını ummak, uzaktan gelmesi muhtemel bir yolcuyu beklemek, 22038

yol ṭut-: yola çıkmak gitmek, 1960

yol vir-: izin vermek, 38167

yola düş: yolculuğa çıkmak, 1722

yola gir-: yola çıkmak, 16679

yoldan çıḳ-: doğru yoldan ayrılmak; kötülüğe, azgınlığa sapmak, 52629

yoldan çıḳar-: kötülüğe azgınlığa saptırmak, 11802

yolı bağlan-: yolu kapanmak, 41072

yolunı gözle-: gelmesini beklemek, 21234

yuvadan uç-: bir iş veya eş sahibi olarak evinden yuvasından ayrılmak, 36433

yüreg derdine merhem getür-: çare olmak, 35839

yüregi dit-: sinirden, heyecandan kalbi çarpmak 21491

yüregi döyme-: dayanamamak, tahammül edememek, 24685

yüregi eri-: büyük bir üzüntü duymak, 17961

yüregi ezil-: ödü patlamak, çok korkmak 39085

yüregi ḳan tol-: aşırı derecede üzülmek, 17537

yüregi oyna-: sinirden, heyecandan kalbi çarpmak; miğdesi bulanmak 38505

yüregi tar ol-:çabuk sıkılmak22337

yüregi yaġın erit-:çok üzmek, 36741

yüregi yan-: büyük bir acıma ve üzüntü duymak, 42793

yüregi yarıl-: sinirden, heyecandan kalbi çarpmak 12309

yüregin tağla-: acıyla ve özlemle içi yanmak, 30662

yüregin yaḳ-: acı ve özlemle içi yanmak, 19093

yüreginde saḳla-: gizli tutmak, 34996

yüregine ateş düş-: felakete uğramak, çok üzülmek, 42900

yüregine korhu düş-: korkmak, endişelenmek, 26182

yüregine tasa düş-: endişelenmek, 29668

yüregine toḳun-: üzülmek, 21639

yüregün yaġını artur-: çok üzmek, korkutmak, 20048

yürek bağla-: meyletmek, 36321

yürekden bir derd-ile ah eyle-: acı ile inlemek, 31039

yürekler ṭağla-: acı ve özlemle içi yanmak, acıyla kıvranmak 28042

yüz ağart-: Bir işten alnının akıyla çıkmak, 15999

yüz ayaġ bir ayaġ üstine bas-: çok kalabalık olmak, 38655

yüz bul-: İtibar görmek, 10910

yüz çevür-: vazgeçmek, ilgiyi kesmek, 45

yüz döndür-: vaz geçmek, geri dönmek, 18083

yüz göster-: vörünmek, kısmet olmak, 2185

yüz gösterme-: ilgi yakınlık göstermemek, 24830

yüz ḳaytar-: yüz çevirmek, vaz geçmek, 4272

yüz ögret-: tanışmak, samimi olmak, 38472

yüz tut-: yönelmek, meyl etmek, 2351

yüz ur-: secde etmek, saygıyla eğilmek, 144

yüz vir-: değer vermek, iltifat etmek, 21212

yüzi gül-: neşelenmek, 25010

yüzi ısın-: alışmak, 31494

yüzi ḳara ol-: utanacak durumda olmak, 50, 44857

yüzin aġ eyle-: bir işi başarı ile gerçekleştirmek, 38352

yüzin ekşit-: yüzüne öfke ve hoşnutsuzluk gösteren bir biçim vermek; yüzünü buruşturmak, 40049

yüzinde reng ḳalma-: hastalık veya bir başka sebeple beyazlaşmak, rengi atmak, 22206

yüzine vur-: ayıplamak, kınamak, 67

yüzini turş ḳıl-: yüzünü ekşitmek

yüzinüñ rengi dön-: bir sebeple rengi değişmek, 36733

Z

zaḥmet çek-: sıkıntı çekmek, 41100

zaḥmet vir-: sıkıntı vermek, 28505

zaḥmet yi-: sıkıntı çekmek, 42071

Dil Bilgisiyle İlgili İşaret ve Kısaltmalar

ø, Ø : işaretsiz biçim birim (sıfır morfem)
+ : isim soylu (statique) öge
- : fiil soylu (dinamique) öge
/ : ve, veya
[...] : [x]: "x", aslında eksiktir veya işaretli değildir.
+açh : açıklama hâli
Ar. : Arapça
+ayh : ayrılma hâli
B : bağlaç
BF- : birleşik fiil
+bh : benzerlik hâli
+blh : bulunma hâli
+çk : çokluk eki
Eks. : eksiltili
F- : fiil
-fos- : fiil olumsuzluk eki
+gh : görelik hâli
H : h, ḫ, ḥ
İ : isim;
İkl. : ikileme
İT : isim tamlaması
K : k, ḳ
+kyh : kaynak hâli
N : nesne
+nith : niteleme hâli
Ö : özne
+sbh : sebep hâli
ST : sebep tümleçi
STm : sıfat tamlaması
T : tümleç
+vh : varma hâli
+vsh : vasıta hâli
+yF- : yardımcı fiil
+yh : yükleme hâli
+yöh : yönelme hâli
Zr. : zarf
ZYC : zarf yan cümlesi

KAYNAKÇA

Aksan, Doğan. (1996). *Türkçenin Sözvarlığı*. Ankara: Engin Yayınevi.

Aksan, Doğan. (1982). *Her Yönüyle Dil -3* . Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Aksoy, Ömer Asım. (2014). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü I*. İstanbul: İnkılâp Yayınevi

Aksoy, Ömer Asım. (2015). *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü II*. İstanbul: İnkılâp Yayınevi

Batur, Suat. (2006). *Öyküleriyle Türkçede Deyimler*. İstanbul: Altın Kitaplar Yayınevi.

Cebecioğlu, Ethem. (2005). *Tasavvuf Terimleri ve Deyimleri Sözlüğü*. İstanbul: Anka Yayınları.

Çotuksöken, Yusuf. (2004). *Türkçe Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü*. İstanbul: Altan Matbaacılık.

Delice, İbrahim. (2002). "Deyimlerin Dilbilgisel Yapıları ve Yapı Çözümlenişleri" *Türk Dili ve Edebiyatı Makaleleri*. S. 2, 177-194.

Deniz, Erol. (2018). *TDK Türkçe Sözlük'te Deyim Varlığı ve Deyimlerin Yapı Bakımından Tasnifi,* Uzmanlık Tezi. Ankara: Türk Dil Kurumu.

Firdevsî. (2016). *Şehnâme II* (çev. Nimet Yıldırım). İstanbul.

Ildırı, Nursan. (2017). "Son Dönem Çağatay Şairi Mücrim Âbidîn Türkçe Divânı'nın Söz Varlığı ve Deyimler". *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. 12/2, 129-147.

Kara, Funda. (2003). "Cümle Çözümlemelerinde Deyimler". *Atatürk Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi,* C. 3, S. 31, 31-35.

Korkmaz, Zeynep. (2007). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Pala, İskender. (2007). *İki Dirhem Bir Çekirdek*. İstanbul: Kapı Yayınları.

Türk Dil Kurumu. (2009). *Derleme Sözlüğü.* Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Dil Kurumu. (2009). *Tarama Sözlüğü*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Türk Dil Kurumu. (2005). *Türkçe Sözlük*. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Yaylalı, Yasemin (2017). "Şehnâme'de Annelerin Yeri ve Önemi" *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, S. 58, 67-86.

Şerîfî. (1999). *Şehnâme Çevirisi*. (haz. Zuhal Kültüral - Latif Beyreli). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

ÖZBEKİSTAN MATBUATINDA "SEDA-İ FERGANA" GAZETESİ

"Seda-i Fergana" Newspaper in Uzbekistan Press

Nursan ILDIRI*

Öz

Cedit matbuat sahasında Türkistan'da neşredilen yayınlar arasında önemli bir yer tutan "Seda-i Fergana" gazetesi Abidcan Mahmudov tarafından 1914-1915 yılları arasında bir yıl süreyle Fergana bölgesinde çıkarılmıştır. Dönemin siyasi ve sosyal hayatında önemli bir yer teşkil eden bu gazetede Türkistan'da köy ekonomisi, sanat, ticaret, vergi ve bankacılık sistemi, sağlık hizmetleri, kadınların sorunları, toplumsal olaylar, eğitim sistemi, medeni meselelere dair bilgiler yer almaktadır. 1500-1700 civarında sayfa sayısı olan bu gazetenin 123 sayısı mevcuttur. Fergana bölgesinde Özbekçe çıkan ilk yayın olması yönüyle de önem arz eden bu gazete, Ali Şir Nevayi Özbekistan Milli Kütüphanesi'nin El Yazmalar Bölümü'nde muhafaza edilmektedir.

Anahtar Kelimeler: Özbekistan Matbuatı, Seda-i Fergana, Türkistan.

Abstract

"Seda-i Fergana" newspaper, which has a significant place among the publications in the Cedit printing field in Turkistan, was published by Abidjan Mahmudov in Fergana for a year between 1914-1915. In this newspaper, which has a place in the political and social life of the period, there is information about the village economy, art, trade, tax and banking system, health services, women's problems, social events, education system, and civil matters in Turkistan. This newspaper consisting of 1500-1700 pages around, has 123 issues. This newspaper, which is also important in terms of being the first publication in Fergana in Uzbekistan, is held in the collection of manuscripts in Ali Şir Nevayi, the National Library of Uzbekistan.

Keywords: Uzbekistan Press, Seda-i Fergana, Turkistan.

* Dr. Öğr. Üyesi, Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü; *Assist. Prof. Dr., Ataturk University Faculty of Letters Department of Contemporary Turkish Dialects and Literatures,* nursan.aslan@atauni.edu.tr

Giriş

Türkistan coğrafyasında 19. yüzyılın sonu ile 20. yüzyılın başlarında başlayan ceditçilik hareketinin etkisiyle ortaya çıkan matbuat aracılığıyla milliyetçi aydınlar toplumsal, siyasî, iktisadî konularda halkı bilgilendirmeyi ve bilinçlendirmeyi amaçlamışlardır. O dönem ceditçi aydınların faaliyet gösterdikleri en önemli yayın organlarından biri de "Seda-i Fergana" gazetesidir. Aynı dönemde faaliyeti kısa olmasına rağmen sosyal, siyasî, iktisadî konular üzerine yazıların yayımlandığı bir diğer gazete "Seda-i Türkistan" gazetesi, halkın problemlerine ışık tutarak döneme damga vurmuştur (Giray, 2019: 488).

Cedit hareketinin devamında millî bir matbuat ortaya çıkmıştır. Ceditçiler Taşkent'te 1905-1906 yılları arasında "Terakki" (muharriri-İsmail Abidi), "Hurşid" (Muharriri-Münevver Kari)", 1907-1908 yılları arasında "Şöhret" (Muharriri-A. Avlani), "Asya" (Muharriri-Ahmedcan Bektemirov), "Tüccar" (Muharriri-Saidazimboy oğlu Saidkerimbay), Buhara'da 1912 yılında "Buhara-yı Şerif" (Muharriri-Mirza Celal Yusufzade), "Turan" (Muharriri- Ğiyas Mahsum Hüseyni), Semerkant'ta 1913 yılında "Semerkant" (Muharriri-M. Behbudiy), Taşkent'te "Seda-i Türkistan" (Muharriri-Ubeydullah Hocayev), Hokand'da "Seda-i Fergana" (Muharriri-Abidcan Mahmudov) gazeteleri; Semerkant'ta 1913-1915 yılları arasında "Ayna" (Muharriri-M. Behbudiy), Taşkent'te 1915 yılında "El-islah" (Muharriri-Abdurrahman Sadıkoğlu) dergileri neşredilmiştir. Yine 1917-18 yıllarında Taşkent'te "Necat" (Muharriri-Münevver Kari), "Kengeş" (Muharrirleri-Ahmet Zeki Velidi, Münevver Kari), "Turan" (Muharrirleri-M. Efendizade, A. Avlani), "Ulu Türkistan" (Muharriri-Kebir Bekirov), "Şura-yı İslam" (Muharriri-Abdullah Battal), "Türk Sözü" (Muharriri-Temirbek Hudayarhanov), "Türk Eli", Semerkant'ta "Hürriyet" (muharrirleri-Merdankul Şahmuhammedzade, Ekabir Şamansurov, Fıtrat), Hokand'da "Tirik Söz" (Muharriri-Abidcan Mahmudov), "El Bayrağı" (Muharriri-Bolat Saliyev) gazeteleri ve "Kengeş" (Muharriri-Hamza), "Yurt" (Muharriri-Aşurali Zahiri) dergileri neşredilmiştir (İnt. 2).

Cedit dönemi matbuatında, özellikle aydınların çeşitli sosyal olaylara gösterdikleri ilgi tarihin gerçeklerinin ve bu süreçte cereyan eden olayların tarafsız bir şekilde değerlendirilmesine yardımcı olmuştur. Bu dönem gazetelerinde, Türkistan'da köy ekonomisi, sanat, ticaret, vergi ve bankacılık sistemi, sağlık hizmetleri, kadınların sorunları, toplumdaki sosyal bilinmezlikler, eğitim sistemi, medeni meselelere dair bilgiler üzerinde durulmaktadır.

Türkistanlı aydınların önde gelen temsilcileri olan Mahmudhoca Behbudi, Münevver Kari, Abdullah Avlani Özbek matbuatının şekillenmesinde önemli bir rol üstlenmişlerdir. Ceditçiler milli matbuat faaliyetlerini yürütürken Tatar Türkçesiyle neşredilen gazetelerin birçoğunu takip etmekle beraber en çok Gaspıralı İsmail'in "Tercüman" adlı gazetesinden faydalanmışlardır (İnt. 2).

Türkistan matbuat sahasında kendine özgü yer tutan "Seda-i Fergana" gazetesi 3 Nisan 1914 tarihinden 6 Haziran 1915 tarihine kadar Fergana bölgesinde Özbekçe basılmış olup, Ali Şir Nevayi Özbekistan Milli Kütüphanesi'nin El Yazmalar Bölümü'nde muhafaza edilmektedir. Gazetenin 123 sayısı mevcuttur. 1500-1700 sayfa civarında olan gazetenin ilk sayısında şu bilgilere ulaşılmaktadır: "*Haftada üç kez çıkarılan ilmî, fennî, siyasî Türkçe gazetedir. Gazete A-2 formatında ince kâğıda basılmıştır. Hokand'ın Haydarbek mahallesinde Abidcan Mahmudov'un şahsi matbaasında dört sayfa olarak neşredilmiştir. Naşiri ve muharriri Abidcan Mahmudov, gazete redaktörü Aşurali Zahiri'dir*" (Abduazizova, 2008: 199).

Gazetenin yazılış amacı ile ilgili olarak gazetenin ilk sayısında yer alan Abidcan Mahmudov'un "Maksat ve Meslek" başlıklı makalesinde şu bilgiler yer almaktadır: "*Gazeteyi yayınlamaktaki amacımız ticari değil, sadece halkımıza elimizden geldiği kadar hizmet etmektir. Halkımızın millî gazete ve dergilere ilgisi günden güne artmaktadır."*[1] (Abduazizova, 2008: 200).

Bu gazetede Osman Nuri, Hamza Hakimzade Niyazi, Çolpan, Tevella, Halid Said, Said Ahmed Vasli, İbrahim Devran, Molla Abdullahbek Musabekhocaoğlu, Şakirali Muhtarov gibi isimler faaliyet göstermişlerdir. Gazete konuları "Hokand Haberleri", "Yerel Haberler", "Türkistan ve Fergana Haberleri", "Savaş Haberleri", "Yurtdışı Haberleri", "Edebi Münazaralar", "İlanlar" başlıkları altında verilmiştir. Reklam ve ilanlar gazetenin 1, 3 ve 4. sayfalarında bulunmaktadır. Bu gazeteden başka Hokand'da Özbekçe "Tirik Söz", "Fergana Sahifesi", "Fergana Nidası", "Revnak-ul İslam", "Halk Gayreti", "El Bayrağı" gibi gazeteler, "Kengeş", "Hürriyet", "Yurt" gibi dergiler basılmıştır. Adı geçen yayınların günümüze kadar gelen nüsha ve sayıları Hokand, Fergana, Taşkent, Semerkant ve Petersburg kütüphanelerinde yer almaktadır (İnt. 1).

"Seda-i Fergana" gazetesinde makale ve haber yazılarından başka dönemin önemli edebiyatçılarının şiir, hikâye ve fıkra türlerindeki yazıları da mevcuttur. Gazete idaresi yetenekli ve genç edebiyatçıların eserlerine özellikle önem vermiş, onların yazılarının ev sahipliğini yapmıştır. Sadece Fergana değil, aynı zamanda bütün Türkistan ahalisi bu gazete aracığıyla Türkistanlı seçkin ediblerin eserleriyle tanışmışlardır (Qodirova, 2015: 50). "Seda-i Fergana" gazetesinin yayımlanması dönemin edebiyatçıları tarafından büyük bir memnuniyet ile karşılanmış; Hamza "Ümit", İshakhan Töre "Tebrik", Tevella Taşkendi ise "Ebyat" adlı şiirlerini gazetenin ilk sayısında yayımlayarak bu neşri kutlamışlardır.

Hamza'nın "Seda-i Fergana" gazetesinin ilk sayısında yer alan "Ümit" adlı şiiri bugüne kadar herhangi bir yerde yayımlanmamıştır. Hatta Hamza'nın doğumunun 100. yılı münasebetiyle neşredilen "Bütün Eserler Toplamı" adlı külliyatta bile bu şiir yer almamaktadır.

[1] Gazetani nashr etishdan maqsadimiz tijorat emas, balki xalqimizga qo'limizdan kelgan qadar xizmat etmoqdir. Xalqimizda matbuot va jaridai milliyaga kundan-kun shavq va rag'bat o'zgardi.

UMID
Johila ham ajuzayi nirona,
İkki er tug'dilar ajibona,
İsmi o'lindi har ikki o'g'lona,
Birisin oti "Sadoi Turkiston",
Birisin oti "Sadoi Farg'ona".

Bu zamon ahlining jaholatidan,
Xabar yo'q ani balog'atidan,
Murdaga ruh uluv kamolatidan,
Jismning joni "Sadoi Turkiston",
Dilning farmoni "Sadoi Farg'ona".

Rabbim! İkisini baqosini ber!
Baxt o'g'lonidur! Vafosini ber! (Qodirova, 2015: 51)

Bu gazetenin ilk sayısında yer alan bir diğer şiir, İshakhan Töre tarafından kaleme alınan "Tebrik"dir. Bu şiirde İshakhan Töre, gazetenin neşri dolayısıyla duyduğu memnuniyeti şu satırlarla ifade etmeye çalışmıştır:

Eshitildi "Sadoi Farg'ona",
Kelmagan erdi mo ushbu ona.
Haq muvaffaq etib murodina,
Eshitilsun bu sami' insona,
Endi tabriklar erur lozim,
Na uchun kim bu shug'li mardona,
Xalqimiz o'z-o'ziga ovora,
Xoh o'z davri vayo begona. (Qodirova, 2015: 52)

Bakü'de çıkan "Yengi İkbal" gazetesinde çıkan yazılarının birinde Çolpan, Seda-i Fergana gazetesinin çıkış haberini şu sözlerle vermiştir: *"1919 yılı Nisan ayı biz Türkistanlılar için "Milli Bayram" diyebileceğimizi bir ay oldu. Çünkü Nisanın 2 veya 3'ünde Hokand tüccarlarından muhterem Abidcan Mahmudov'un himmetiyle "Seda-i Fergana" isminde haftada iki veya üç kere neşredilecek bir gazete çıkmaya başlıyor. Bütün Türkistan bu gazeteyi büyük bir sevinçle karşılıyor."(*Qozoqov, 2015: 71-72). Çolpan bu gazete için iki yazı kaleme almıştır.

Abidcan Mahmudov'un Hayatı ve Çalışmaları

1871 yılında dünyaya gelen Mahmudov, bütün Türkistan aydınları arasında "Abid Çatak (Huysuz Abid)" lakabı ile meşhurdur. Abidcan Mahmudov, Hokand'da doğmuş, bir süre medrese eğitimi aldıktan sonra ticaretle ilgilenmeye başlamıştır. Mahmudov'un doğum yılı ile ilgili kaynaklarda farklı bilgiler yer almaktadır.

Fergana'da yazılan bazı makalelerde Mahmudov'un 1858 yılında doğduğu ifade edilmektedir, ancak 7 Nisan 1927 tarihinde tutuklanması nedeniyle doldurulan formda doğum yılı 1871 olarak kaydedilmiştir. 1894-95 yılları arasında önemsiz bir meseleden dolayı abisiyle ters düşmüş ve Hokand'ı terk etmiştir. Daha sonra Hazar denizi boylarında yer alan Çelekan'a yerleşmiş, burada çeşitli işler yapmış ve 1901 yılında öz yurduna, Hokand'ın en zenginlerinden biri olarak dönmüştür (Karimov, 2015: 17-18).

Petersburg Üniversitesinde Jeoloji Mühendisliği bölümünü okumuştur. O, Orta Asya'da yetişen ve Rusya'da da önemli bir yere sahip olan ilk Özbek jeoloji mühendisi olarak bilinir. Mahmudov, mevcut mesleğiyle yetinmeyerek 1913-1914 yıllarında kendi özel matbaasını kurmuş ve yayıncılık hayatına başlamıştır (Ahmad, 2017: 20).

Memleketine döndüğünde halkının ağır ekonomik şartlar altında ezildiğine tanıklık etmiş ve daha o yıllarda yeni yeni varlık göstermeye başlayan ceditçilik hareketinin etkisiyle 1911 yılında Haydarbek Mahallesinde okul açmış, ünlü edebiyatçı Aziz Kayumov'un babası Polatcan Hoca'yı da okulun müdürü olarak görevlendirmiştir (Karimov, 2015: 19).

Abidcan Mahmudov 21 Kasım 1936'da vefat etmiştir.

Abidcan Mahmudov, Çolpan'ın 1914 yılında neşredilen "Doktor Muhammedyar" adlı hikâyesinde yer alan başkahramanın prototipi olarak görülmektedir (Karimov, 2015: 18).

Mahmudov'un Aşurali Zahiri, Münevver Kari, Mahmudhoca Behbudi gibi aydınlarla tanışması onun için yayıncılık anlamında önemli bir dönüm noktası olmuştur. İçinde yaşadığı toplumun gelişimi ile ilgili kafa yormuş, sömürge hükümeti idarecilerinin uyguladığı gayrı milli siyaseti sorgulayan fikirler ortaya koymuştur. Türkistan toplumunun yaşamını kökten değiştiren sömürgeci anlayışa karşı mücadelenin arttığı dönemde mevcut baskıcı sistem Mahmudov'u çokça rahatsız etmiş ve onunla aynı fikirde olan çağdaşlarıyla beraber Hokand'da "Ğayret" teşkilatını kurmuştur. Bu teşkilat esasen ticaret ile ilgilense de günlük ve haftalık toplantılarında yenileşme hareketlerinin de amaçları arasında olduğunu vurgulamaktadır. Bu toplantılarda yapılan çalışmalar sonucunda "Seda-i Fergana" gazetesini çıkarma fikri ortaya çıkmıştır. Gazetenin ipek kâğıda basılan ilk sayısı 3 Nisan 1914 tarihinde okuyucuların eline ulaşmıştır. Ünlü yazar, gazeteci ve dönemin ilk Nevayişinası Aşurali Zahiri gazetenin yayın işleriyle ilgilenmiştir. Gazetenin ilk sayısında başmakale yazarı Abidcan Mahmudov, gazetenin toplumun bütün kesimlerine açık olduğunun bilgisini şu şekilde vermektedir: *"Kalem erbabı ve ilim,*

irfan sahibi kişiler için gazetemizin sütunları her zaman açık olup, mesleğimize katkı sağlayan her bir yazı yayımlanacaktır.[2]*"* (Ahmad, 2017: 17).

Gazetenin 3 Nisan 1914 tarihli sayısında dikkati çeken bir diğer ifade ise şu şekilde geçmektedir: *"Dardimiz bir, kasalimiz bir, davo va darmonimiz ham birdur; Bas andaq bo'lsa, ey himmatlik birodarlar, chiqinglar maydonga, yozayluk, o'quyluq! Chunki dardlarimizning davoyi shofiysi yolg'iz o'qumoq va yozmoqdur. (Derdimiz bir, devamız birdir. Öyleyse, ey himmetli arkadaşlar, meydanlara çıkın, yazalım, okuyalım! Çünkü dertlerimizin dermanı, sadece okumak ve yazmaktır."* Mahmudov gazetenin ikinci sayısında "Gazete Nedir ve Niçin Gereklidir?" adlı yazısında gazetenin bütün medeni dünya milletlerinin varlığının devam ettirilmesinde insalığın gelişimi için önemli katkılar sunan bir vasıta olduğu fikrini savunmaktadır. (Abduazizova, 2008: 201).

Gazetenin ilk sayısında Aşurali Zahiri'nin "Söz Başı" başlıklı makalesi gazetenin yayımlanmaktaki amaçlarına ve dil gibi mevzulara açıklık getirmektedir. Makalede gazetenin diliyle ilgili şu ifade yer almaktadır: "*Biz Rusya'daki Müslümanlar arasında, ortak bir dile ulaşmanın yolları uzun yıllardan beri müzakere edilmekte olsa da, şu ana kadar herhangi bir karara varılamamıştır. Biz de bu şiar ile bu gazeteyi yerel dille yani Özbek diliyle çıkarmaya karar kıldık."*(Abidov, 2009: 7).

Aynı makalede Zahiri, gazetenin millet olmaktaki önemini şu sözlerle vurgulamıştır: *"Gazete her bir milletin dilidir, gazetesiz millet dilsizdir. Zira dili ve edebiyatı olmayan millet, millet değildir. İnsanoğlunun hayatta kalmak için nasıl su ve havaya ihtiyacı varsa, her milletin varlığını ve saadetini devam ettirebilmesi için matbuata ve edebiyata o derecede ihtiyacı vardır"(*Abduazizova, 2008: 203).

Zahiri'nin Seda-i Fergana gazetesinin ilk sayısında yer alan makalesinde edebiyat ve dil ile ilgili mülahazaları Çolpan'ın Seda-i Türkistan gazetesinde yayımladığı "Edebiyat Nedir?" başlıklı makalesinde ileri sürdüğü fikirlerle aynı istikamettedir. *"(*Abduazizova, 2008: 203).

Gazetenin 3. sayısında Aşurali Zahiri, "Ana Tili" başlıklı makalesinde milli dilin zenginleşmesinde ve ilerleme kaydetmesinde matbuatın çok önemli bir yer teşkil ettiğini şu ifadelerle dile getirmiştir: *"…Gazete ve dergilerin, dünyadaki çeşitli olaylardan ve gerçeklerden haber vermesinin yanı sıra aslında farkına varılmayan çok önemli bir faydası vardır ki; o da ana dilini geliştirme, zenginleştirme ve mükemmelleştirme noktasında sağladığı etkidir."* (Abidov, 2009: 8-9). Aynı makalede Özbekçenin zenginliği dil tarihi çalışmalarından elde edilen sonuçlar neticesinde ortaya koyulmaya çalışılmıştır. Zahiri, ana dilini en yüksek seviyelere çıkararak "*Doğrusu, Farsça, Arapça, Rusça ve diğer dilleri de bilelim, öylesine değil*

[2]Arbobi qalam va as'hofi irfon uchun gazetamizning sutunlari har zamon ochiq bo'lib, maslakimiza muvofiq bo'lgan har bir maktub darj o'linajakdir.

hem de çok iyi bilelim. Ancak ana dilimizin hepsinden daha güzel ve zengin olduğunu da unutmayalım. Dilimizin ses ve şekil özelliklerini bilelim ve diğer dilleri daha iyi anlayalım. Ana dilimizi ne kadar iyi bilirsek diğer dilleri de o kadar iyi öğreniriz." ifadeleriyle bu konudaki görüşünü ortaya koymuştur.(Abduazizova, 2008: 206).

Seda-i Fergana gazetesi dil meselesine diğer sayılarında da ara ara yer vermiştir. Yine gazetenin 118. sayısında daha önce Seda-i Türkistan gazetesinde mülahaza edilen bir dil mevzusuna cevaben "Til ve İmla Meselesige Cevab" başlıklı bir makale daha yer almaktadır (Abidov, 2009: 8-9).

Sadece dil mevzusuna değil toplumu ilgilendiren hemen hemen her alana katkı sunmayı hedefleyen bu gazetede, Milliyetçi aydınların kırsaldaki ekonomik durumun düzelmesi için yeni teknolojileri ve uygulamaları matbuat aracılığıyla halka tanıtmaya, bu uygulamalar ve teknolojiler için onları özendirmeye çalıştıkları görülmektedir. Abdulhamid Çolpan Seda-i Fergana gazetesinde çıkan "Vatanımız Türkistan'da Demir Yolları" ve "Vatanımız Türkistan'da Tarım ve Çiftçilik" adlı yazılarında çiftçilerden yeni teknolojilerden faydalanmayanlarını eleştirerek, makalesinin sonunda bütün milliyetçi gençleri sözü edilen eksiklikleri gidermek için çareler bulmaya davet etmiştir. Makalesinde çiftçiliğin verimliliğini arttırmak için teknik unsurlardan genel olarak faydalanmanın önemini vurgulamıştır (Abidov, 2009: 11).

Çolpan "Vatanımız Türkistan'da Demir Yolları" adlı yazısında Andican'dan geçen üç farklı güzergâhın Orta Asya demiryollarına bağlandığını ve bu demiryollarının kullanılan tarlalardan ve evlerden geçmesi gibi olumsuz yönlerinin olduğunu ifade ederek köyleri ve insanları birbirine yaklaştırma, geçtiği güzergâhtaki yerlere maddi açıdan değer kazandırma gibi olumlu özellikleri olduğunu da ifade etmiştir. Demiryollarının gelmesi ile köylere medeniyet geleceğine değinen Çolpan, köylülerden Avrupa'nın bozuk ahlakını ve modasını örnek almaları yerine, ilim, fen ve sanayi gibi yararlı olacak şeyleri örnek almalarını istemiş, Avrupa'nın okul, medrese, ilim, fen ve sanat gibi hünerlerini örnek alarak halkın kendini cahillikten, esaretten ve kulluktan kurtaracağını (Aslan, 2019: 99).

Gazetede yer alan "Vatanımız Türkistan'da Tarım ve Çiftçilik" yazısında ise Türkistan topraklarının verimliliğinden bahsederek halkın bundan yeteri kadar faydalanamadığını ifade etmiş, Rusya'nın bütün çiftçilerinde olan tarım makinalarının Türkistan'da da kullanılması gerektiğini vurgulamıştır. Çolpan bu yazısında tarım işlerinin kötü durumda olduklarını gençlerin bu konu üzerinde yazmaları gerektiğini vurgulamıştır (Aslan, 2019: 99-100)

Dünyadaki her bir milletin ilerleyişinin okulla doğrudan ilgili olduğunu anlayan aydınlar kendi matbuatlarında eğitim meselesine büyük bir itibarla yaklaşırlar. "Seda-i Fergana" gazetesinde yüze yakın konuda makale ve haber yayımlanmıştır. Özellikle Ş. Muhtarov tarafından kaleme alınan yazılarda medreselerde verilen geleneksel eğitimin sosyal hayatın gerekliliklerini

karşılamadığı ve milli menfaatlerden uzaklaştığı dikkatlere sunulmaya çalışılmıştır (Hasanov, 2015: 24).

20. yüzyılda faaliyet gösteren bütün dergi ve gazeteler gibi Seda-i Fergana gazetesi de eğitimde yeni düzenlemeler üzerinde durmaktadır. Gazetede eğitim alanında üzerinde durulan en belirgin hususun "Usul-i Cedit" tarzında yeni okulların açılması üzerine olduğu görülmektedir. Gazetenin eğitimle ilgili genel temayülü gelişmiş ülkelerin edindikleri deneyimler doğrultusunda geleneksel tarzda eğitim veren sistemin artık ihtiyaca cevap vermediği, mutlaka ıslah edilmesi gerektiği yönündedir. Gazetenin birinci sayısında Şakir Muhtarov, kaleme aldığı "Islaha Nereden Başlamalı?" adlı yazıda geleneksel eğitimin eksik taraflarına yönelik eleştirisini şu sözlerle ifade etmeye çalışmıştır: *"Ben Avrupa halkının nasıl bu kadar ileri düzeyde olduklarını çok araştırdım ve eğitim sistemlerinin mükemmelliğinden başka bir sebep bulamadım. ... Coğrafya, matematik gibi ilimler bizim medreselerde okutulmamaktadır ve bu büyük bir eksikliktir."(*Abduazizova, 2008: 204-205).

Gazetenin neredeyse bütün sayılarında eğitim meselesi hemen hemen her yönüyle ele alınmıştır. Seda-i Fergana sadece Türkistan'da gerçekleşen yenilikleri değil komşu ülkelerde yer alan eğitimle ilgili yenileşme haberlerini de sayfalarına taşımıştır. Seda-i Fergana bütün ceditçi yayınlar gibi Türkistan coğrafyasındaki yenileşme hareketlerini desteklemiş, bu noktada halkı aydınlatıcı ve etkileyici bir rol üstlenmiştir. Gazetenin dokuzuncu sayısında yer alan "Öğretmenlere Açık Teklif" adlı haberde yeni nesil okullarda öğretmenlik yapacaklar için mevcut sınavlara nasıl hazırlanmaları gerektiği üzerinde durulmuştur (Hasanov, 2015: 24).

Gazetede eğitim konusuyla ilgili kaleme alınan yazılardan bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz: (Molla Abdullabek Hacıoğlu) *Islah el-ıslah*, (Ş. Muhtarov) *Islah,* (Hamza Hekimzade Niyazi) *Mektebu Darilyetim,* (Yahya Kari) *Şehrihanda Usul-i Cedit Mektepleri,* (Dedemirza Kari) *Hazirgi Eski ve Yengi Mekteplerimiz,* (Mevlaniy) *Okımakdın Maksat Nime?* (Abduazizova, 2008: 205).

"Seda-i Fergana" gazetesinde "matbuat" ve "yeni eserler" bölümlerinin altında İstanbul, Kazan, Astrahan ve başka cumhuriyetlerde basılan dönemin matbuat neşirleri, çeşitli kitap ve ders kitaplarına alternatifler verilmiş ve de bu eserler gazete müşterilerine tanıtılmıştır. Gazetede halka tıbbi yardım verilmesi konusundaki meseleler üzerinde de durulmaktadır. Sosyal hayatın değiştirilmesinde milli matbuatın önemini anlayan aydınlar çeşitli sosyal eksiklikleri sık sık tenkit ederler. Bu söylenenlerden, düğün ve kutlamalardaki israfçılık halkın cehalette kalışının esas sebeplerinden biri olarak görülmektedir ve de böyle harcamalar yerine çocukları usulu-i cedit mekteplerinde okutma, onlara ilim ve beceri kazandırma yolunda harcama yapma gerekliliği sıkça tekrarlanmaktadır.

Seda-i Fergana gazetesine, hem kaleme aldığı yazılarla hem de gazete işlerinin yürütülmesi noktasında önemli katkılar sağlayan bir diğer isim Aşurali Zahiri'dir. Zahiri 1907-1917 yılları arasında Hokanda'da öğretmenlik yapmış, 1910 yılından

itibaren Türkistan matbuatında aktif rol üstlenmiştir. Zahiri, Ali Şir Nevayi'nin "Vakfiye", "Muhakemetü'l-Lugateyn"; Babür'ün "Babürname" adlı eserlerini nestalik hatla istinsah etmiştir. Ayrıca "Altı Ciltlik Özbek Edebiyatına Bir Nazar", "Kelürname" gibi çok önemli makalelere imza atmıştır. Özellikle "Özbek Edebiyatı" adlı makalesi 1918-1924 yılları arasında Türkistan'da basılan gazete ve dergilerle ilgili en detaylı kaynak olarak kabul edilir (Abduazizova, 2008: 202-203).

Seda-i Fergana gazetesinde kaleme aldığı yazılarla adından söz ettiren bir diğer kişi Saidahmed Vasliy Semerkandiy'dir. Semerkant'taki Uluğbek Medresesi'nde müderrislik yapan Vasliy, medreselerin islahı ile ilgili birçok makale kaleme almıştır. "Terakki", "Türkistan Vilayetinin Gazeti", "Ayna", "El-Islah", "El-İzah" dergilerinde ve "Seda-i Türkistan", "Seda-i Fergana" gazetelerinde yazdığı yazıları ve şiirleri "usul-i cedit" hareketinin temellendirdiği yenilenmesi gereken eğitim sistemi üzerinedir. Seda-i Fergana gazetesinde yer alan "Şiir ve İlmi Belagat", "Medeniyet", "Terakki Yolu", "Ceride ve Usul-i Cedit" gibi makaleleri bu konudaki fikirlerinin tezahürü olarak karşımıza çıkmaktadır (Abduazizova, 2008: 204).

Sonuç

19. yüzyılın sonları 20. yüzyılın başları Türkistan coğrafyası açısından önemli olayların gerçekleştiği bir dönem olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu kısacık süreçte meydana gelen hadiseler toplumu ve hayat şartlarını çeşitli açılardan etkilemiştir. Çarlık rejiminin baskısı altında kalan aydınlar rejim yıkıldıktan sonra Türkistan halkını uyandırmak, maddî ve manevî, her açıdan halkı geliştirmek maksadıyla çok çeşitli yollara başvurmuşlardır. Bu yollardan biri de insanlara daha kısa yoldan ulaşmayı hedefleyen bir araç olarak kullanılan matbuattır. Cedit hareketi kapsamında Türkistanlı aydınların en çok başvurduğu araçlardan biri olan matbuat çalışmaları Fergana bölgesinde de varlık göstermiştir.

Cedit hareketi toplumsal yaşamın hemen her yönüyle ilgilenmekle beraber daha çok eğitimin iyileştirilmesi, yeni okulların açılması, geleneksel eğitim şeklinin revize edilmesi gibi faaliyetler üzerinde durmuştur. Bu hareketin bir diğer amacı ise ortaya çıkan bu akımı halk içerisinde yaygınlaştırma düşüncesidir. Bu amaçla ceditçilerin duygu, düşünce ve faaliyetlerinin daha kolay yoldan halka ulaşabileceği bir matbuat sahası oluşturulmuştur. Bu dönemde çıkan çok çeşitli gazete ve dergiler bu amaca hizmet etmişlerdir. Ceditçilerin milli matbuat organları aracılığıyla hayatın her alanında yapılması gereken faaliyetler konusunda halkı bilinçlendirme gayretinde oldukları çıkarılan dergi ve gazetelerin sayısıyla doğru orantılıdır. Cedit matbuatında çıkan makaleler edebî açıdan zengin oldukları gibi toplumu ilgilendiren her bir konu üzerinde derinlemesine incelemeler ve tavsiyeler içermektedir.

Çalışmamıza konu olan, Abidcan Mahmudov tarafından 1914-1915 yılları arasında faaliyet gösteren Seda-i Fergana gazetesi sosyal, iktisadî, siyasî, fennî, edebî her türlü mülahazayı halka duyurmayı amaçlamış ve toplumun eksik taraflarını ceditçi aydınların çalışmalarıyla görünür kılmayı hedeflemiştir. Seda-i Fergana

gazetesi bir yıllık yayın hayatı içerisinde aydınların eğitimle ilgili makalelerine çokça yer vermiştir. Bu sayede bağımsızlık yolunda daha güçlü ve gelişmiş bir toplum yaratma ideali ortaya çıkmıştır. Bu özelliği ile Özbek matbuat sahasında önemli bir yer teşkil eden Seda-i Fergana gazetesi Türkistan halkının bağımsızlığı ve gelişimi noktasında sağladığı katkılar dolayısıyla adından çokça söz ettirerek Özbek matbaut tarihinde hakettiği yeri kazanmıştır.

Kaynakça

Abduazizova, Nazira (2008). *Milliy Jurnalistika Tarixi*. J.1-2, Toshkent: Sharq Nashriyot-Matbaa Asktsiyadorlik Kompaniyasi Bosh Taxririyoti.

Abidov, Muhammadjon (Yay. Haz.) (2009). *Farg'ona Jurnilistikasi*, Toshkent: Shorq Nashriyot-Matbaa Aktsiyadorlik Kompaniyasi Bosh Tahririyati.

Aslan, Aslıhan (2019). *Çolpan'ın Köşe Yazıları (İnceleme-Metin) (Basılmamış Yüksek Lisans Tezi)*, Erzurum: Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü.

Giray, Erhan (2019). "Ubeydulla Asadulla Hocayev ve Seda-i Türkistan Gazetesi", *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, S. 63. Aralık, 481-492.

Hasanov, Baxtiyor (2015). *Milliy Matbuotimizning İkki Durdonasi*, Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Nashriyoti.

Hasanov, Baxtiyor (2015). "Sado-i Farg'ona Gazetesida Ta'lim va Maorif Masalalarining Yoritilishi". s. 23-28. Hasanov, Baxtiyor (Mesul Muharrir). Milliy Matbuotimizning Ikki Durdonasi. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Nashriyoti.

Jalolov, A., O'zganboyev, X. (1993). *O'zbek Ma'rifatparvarlik Adabiyotining Taraqqiyotida Vaqtli Matbuotning O'rni*, Toshkent: Fan Nashriyoti.

Kadirova, M. (2015). "Jadidlarning Sadoi Farg'ona Gazetesida E'lon Qilingan She'rlari" Hasanov, Baxtiyor (Mesul Muharrir). Milliy Matbuotimizning Ikki Durdonasi. s. 50-56. Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Nashriyoti,

Karimov, Naim (2015). "Milliy Matbuotimizning Ikki Mashur Siymosi". Hasanov, Baxtiyor (Mesul Muharrir). Milliy Matbuotimizning Ikki Durdonasi. s. 6-23, Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Nashriyoti.

Qozoqov, Tahirjon (2015). "Sadoi Farg'ona va Sadoi Turkiston Gazetalarida Diniy-Ma'rifiy Masalalarning Yoritilishi", Hasanov, Baxtiyor (Mesul Muharrir). Milliy Matbuotimizning Ikki Durdonasi. s. 71-75, Toshkent: O'zbekiston Respublikasi Fanlar Akademiyasi Nashriyoti.

Zoitova, N., Teshaboyeva, U. (2017) *Sadoi Farg'ona Gazetasiga Tuzilgan Bibliografik Ko'rsatkich (1914-1915 Yillar)*, Toshkent: Alisher Navoyi Nomidagi O'zbekiston Milliy Kutubxonasi Nashriyoti.

İnt. 1. https://daryo.uz/2018/09/04/muhammadjon-obidov-matbuot-tarixi-muzeyini-tashkil-etish-dolzarb-masalalardan-biri/19.02.2019

İnt.2.https://referat.arxiv.uz/index.php?do=files&op=download&fileid=71347&news_page=2/11.03.2019

"Садои Фарғона" газетасининг биринчи сони. Марғилоннинг нафис ипак шоҳисига босилган ноёб нусхадан кўчирма.

GÖREVLENDİRMENİN EŞ ZAMANLILIĞI IŞIĞINDA /+sIz/ MORFEMİNİN HÂL KATEGORİSİNDEKİ YERİ

The Place of /+sIz/ Morpheme Among Case Suffıxes in Light of The Synchrony of the Function

Bahri KUŞ[*]

Öz

Eski ve yerleşik bir kural olan *görevlendirme*, odağında *işlev - şekil* karşıtlığı bulunan Türk dilinin ekleşme düzeninin en önemli dinamiklerden biridir. Ekler, ekleşmede asıl unsura ait işlevleri karşılama sırasına göre dizilirler. Buna mukabil eklerin icra ettikleri fonksiyonlar arasında kullanım sıklığı en fazla olan işleve göre adlandırılması ve bu şekilde tasnif edilmesi, karşılanan fonksiyonların görülememesine sebep olmaktadır.

Bu çalışmada bir şeklin birden fazla işlevi karşılaması ve bir işlevin birden fazla şekille karşılanması biçiminde görülen şekil-fonksiyon ilişkileri /+sIz/ morfemi üzerinden örneklendirilerek bu işlevsel niteliklerin açıklanmasına çalışılacaktır.

Anahtar Kelimeler: İşlev, şekil, hâl ekleri, eş zamanlılık.

Abstract

The *function,* which is an old and established rule, is one of the most important dynamics of the affixation order of Turkish language that centered morpheme – function contrast. Affixes, are arranged in the order in which they meet the functions of the main element in the affixation. On the other hand, naming and classifying the affixes according to the function with the highest frequency of use among the functions they perform causes the corresponding functions to be invisible.

The morpheme – function relationships seen as one form meeting more than one function and one function meeting more than one form, and these functional qualities are going to be explained throughout /+sIz/ morpheme sample in this article

Keywords: function, morpheme, case suffixes, synchrony

[*] Dr. Öğr. Üyesi, Sakarya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Assist Prof. Dr., Sakarya University Faculty of Sicience-Letters Department of Turkish Language and Literature,* bahrikus@sakarya.edu.tr

Giriş

Bir şeklin birden fazla fonksiyonu icra edebilmesinin yanı sıra bir fonksiyonun birden fazla şekille karşılanabilmesi, yalnız şekle veya yalnız işleve dayanmayan gramer faaliyetlerinde Türk dilinin takip edilmesi gereken bir keyfiyetini temsil etmektedir.

Görevlendirme, kelimenin kelimeye ve ekin kelimeye karşı söz içindeki bir ihtiyacı karşılamasına yönelik, ekleşme dizisinde, eş zamanlı olarak kullanılmasıdır. Söz gelimi *köftelik bulgur* tamlamasında yardımcı unsur olan *köftelik* kelimesi asıl unsur olan *bulgur*a karşı sıfat işleviyle görevlendirilmiştir. Aynı zamanda /+lik/ eki de *köfte+lik* ekleşmesinde asıl unsur olan *köfte* kelimesinin ihtiyacı olan işlevi karşılamak suretiyle yardımcı unsur olarak görevlendirilmiştir. Bu yönüyle, görevlendirme, Türk dilinin eski ve eskiliği nispetinde de yerleşik bir niteliğidir. Öyle olduğu için de belirli kurallar etrafında yinelenebilmektedir. Bir fonksiyonun icrası için birden fazla şeklin görevlendirilebilmesi de bu işleyişin sonuçlarından biridir. Kelime veya ekin ekleşme dizisindeki görev(ler)i, Türk dilinin eş zamanlı işleyen bir sisteme dayanan ekleşme düzeninde tespit edilebilmektedir. Eş zamanlılık; kelime ya da ekin, arada bir fark olmaksızın görevlendirildikleri ekleşme dizisindeki kullanımlarına bağlı olan aşamanın adıdır.[1] Kelimenin ortada bir cümle olmaksızın algılanabilen *anlam*a sahip oluşu ile o anlamın görevlendirilmesi arasında artzamanlı bir ilişkinin bulunuyor olması, onun ekten ayrılan temel niteliğidir.

Ekleşme dizisinde temel unsur olarak dizinin başında kelime yer almaktadır. Ekler ise kelimenin ihtiyacı olan işlevleri karşılama sıralarına göre eş zamanlı olarak görevlendirilir. Ekleşme dizisinde eklerin kullanıldıkları işlevlerin tespit edilme aşamasında, eklerin şekillerine ve bu şekillerin yaygın olarak kullanıldıkları fonksiyonlara bakılarak cevap aranması, esasen, birer görev unsuru olan eklerin belirli bir takım fonksiyonlarla sınırlandırmanın önünü açmaktadır.

Bu durumun sıklıkla görülen şekli "*x ekinin y fonksiyonunda kullanılması*" gibi anlaşılabilecek izahlarla ortaya çıkmaktadır. Bu açıklamada yer alan tespitin

[1] Turan, eş zamanlılık ve eş zamanlılaştırma konusunda şu açıklamaları yapar: "Eşzamanlılaştırmayı, yabancı dilde olanlarından kendi dilimizde söylenmiş sözlere kadar, kendi dışımızdaki bir zamanın ve zeminin birer mahsulü olarak hayata geçmiş bir metni, okuyup anlama çabamızın kaçınılmaz sonucu olarak, mevcut zihin yapımızın anlama ölçülerine, daha belirgin olarak da anlama alışkanlıklarına taşıma faaliyeti diye açıklayabiliriz. Dilin başka zamanına ve zeminine ait metinlerinden yaptığımız her okuyup anlama çabası bir eşzamanlılaştırmadır. Eşzamanlılaştırma, başkasının birikimi ve zihin yapısına göre oluşmuş bir sözün, kendi bilgi ve algımıza göre şekillenmesiyle sonuçlanan bir süreci yansıtır. … **dilin** zamana ve zemine göre **değişmeyen unsurlarından hareket etme**nin önceliği önem kazanır/kazanması gerekir. Gösterdiğimiz çaba evvela, Türk dilinin **değişmeyen** unsuru olarak **ekleşme düzenine**, ekleşme düzeninin **ekleşme dizisi**nin unsurlarına götürür/götürmesi lazım. Çünkü bir metinde, zamanla değişen ve gelişen anlam birikiminden hangi anlamın kastedildiğini kestirmek, hangi işlevle görevlendirildiğine, o da, zamanla değişmeyen ekleşme bilgisinin hangi gramatikal unsurlarına başvurulduğuna bağlı olmaktadır." (2019: s. 343)

"*esasen bu x ekidir, fakat bu örnekte y işlevini karşılamaktadır*" şeklindeki bir ana kabulü içerdiği de ortadır. Bir ekin *a* işlevinde söz gelimi bir milyon kere, *b* işlevinde ise bir kere kullanılması arasındaki niceliksel oran dil kullanıcısının tercihleri hakkında bir veri oluşturmakla birlikte, incelenen örnek sıklığı az olan kullanılan kullanım olduğunda sayının az ya da çok olmasının önemi kalmamaktadır. Sözün söylendiği, dilin gerçekleştiği bir cümlede artık o ekin daha önce ve/veya sonra defalarca kullanıldığı işlev söze konu edilmez. Bu bakımdan aradaki büyük niceliksel oran bir eşitliğe bürünmüş olur.

Bu durumun bir örneği olarak, *esasen mastar, sıfatfiil ve zarffiil eki olan* morfemlerin yapım eki işleviyle kullanıldığını açıklayan şu tespitler dikkati çekmektedir: "*Hemen bütün fiilimsi eklerinin belirli kelime tabanları üzerinde kalıplaşarak kalıcı isimler yaptıkları bilinmektedir. Mastar ekleriyle: çakmak, kaymak, tokmak, dolma, kazma, kavurma, dikiş, giriş, çıkış, yanlış; sıfat-fiil ekleriyle ayran, düzen, sıçan, döner, keser, dolmuş, yiyecek; zarf-fiil ekleriyle: çevre, doğa yara gibi pek çok kalıcı isim yapılmıştır.*" (Başdaş, 2006: 2).

İsmin Fiil Karşısındaki Hâlleri

Hâl kategorisinde görevlendirilen şekillerin hangi kelime türleri arasında işlev gördüğü hususundaki yaygın görüş, hâl eklerinin genellikle isimle fiil arasında olmakla birlikte isimle isim, isimle edat arasında türlü fonksiyonlar icra ettiği yönündedir.

Konunun bu yönü, çalışmanın doğrudan konusu olmaması dolayısıyla, kelime türlerinin tespit, tasnif vs. meselelerine girmeden gramer incelemelerinde isim ve fiil sınıflarının takip edilmesinin gerekliliğini ortaya çıkarmaktadır.

Bir üst fonksiyon olan *fiilimsiler'*in ana alt türlerini oluşturan kategorilerin hepsi fiil sınıfındaki kelimeye yani yardımcı unsura eklenmesinden sonra sıfat-fiil veya zarf-fiil görevlerinin tayininde tamlamanın asıl unsurunun türüne müracaat edilmesi de bu gerekliliğin pratikteki görüntüsüdür:

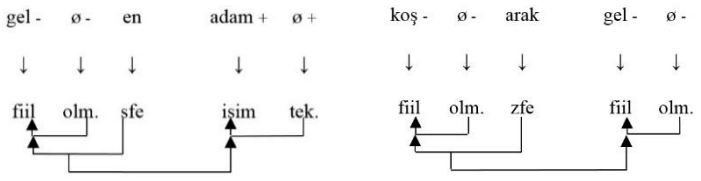

Hâl ekleri, Türk dilinin isim ve fiilden ibaret olan kelime türlerinin isim ile fiil arasındaki bağlantıyı kuran ya da ismin fiil karşısındaki durumunu gösteren ek kategorisinin adıdır.

Hâl eklerini "*ismi kendisine tabi olmayan kendisinin tabi olduğu unsurlarla münasebete getiren ekler*" olduğunu ve "*hal eklerinin ismi isimlere, edatlara ve bilhassa fiillere bağlayarak birçok münasebetler kurduğunu*" ifade eden Ergin, bir

bakıma hâl ekli bulunan kelimenin *yardımcı unsur* olduğunu da açıklamış olur. (2002: 226).

Adların söz içinde başka kelimelerle olan ilişkilerine göre farklı hâllerde bulunduğuna değinen Banguoğlu'nun verdiği örneklerden hareketle (*evi gördüm, evin damı* vs.) hâl eklerinin hem isimle isim hem de fiille fiil arasında işlev gördüğü anlaşılmaktadır (2007: 326).

Eker, durum eklerinin, adların tümcede diğer sözcüklerle farklı anlam ilişkileri çerçevesinde ve genellikle tümce içindeki asıl unsur olan yüklemle ilişki kurduğunu ifade eder (2005: 370).

Adların cümlede bağlı bulundukları ögelerle aralarındaki ilişkinin durum ekleri denilen ad çekim ekleriyle karşılandığını belirten Korkmaz, bu eklerle adların adlarla, edatlarla, ve çoğunlukla da fiillere bağlandığını ifade eder (2003: s. 266).

Ediskun da isimlerin cümledeki görevlerine ve genellikle fiille olan ilgilerine göre yalın durumda bulunduklarını ya da *–i, -e, -de, -den* eklerinden birini aldıkları görüşündedir (2007: 101).

Hâl eklerini *çekimlik bağlı biçimbirimler* başlığı altında değerlendiren Karaağaç, bu ek türünün *varlık ile varlık* ve *varlık ile eylem* arasındaki ilişkilerde görev aldığını belirtir (2012: 323).

Hâl eklerinin söz diziminin her seviyesinde belirten-belirtilen ilişkisi kurması sebebiyle onları isimler arasında belirten/niteleyen-belirtilen/nitelenen ve isimlerle fiiller/yüklemler arasında belirten-belirtilen ilişkisi kuran hâller olarak tasnif eden Börekçi, tamlama kuran ekleri de hâl eki olarak değerlendirmektedir (2007: 248-249).

Ekleri sınıflandırma çalışmalarında hâl eklerine yer vermediği ve ekleri sekiz ayrı üst fonksiyona ayırdığı çalışmasından (2007) sonra, ekleri on ayrı üst fonksiyona ayıran Turan (2018), son çalışmasında hâl eklerini ayrı bir sınıf olarak tespit ederek bu ek türünü şöyle tarif eder: "[1]/10. 8. *İsim ile fiil arasındaki işlevi yüklenen ekler. Bu işlevi hem isim ile fiil arasında kurulan tamlamada, hem isimden (cevher) ek fiiliyle fiil teşkilinde yerine getirirler: Hal Eki.*" (2018: 104)

Hâl eklerinin isimle fiil arasındaki irtibatı kurduğuna değinen başka bir çalışma da Gülsevin'e (2004: 1271, 1277) aittir.[2]

[2] Gülsevin, buradaki görüşünü önceki bir çalışmasında da şöyle ifade etmektedir: "Bu konu üzerine 1987 yılında yaptığımız 'Yüksek Lisans' tezimizde tamlama hali (genitive)'nin isim hal ekleri arasında verilmemesi gerektiği sonucuna varmıştık. Bütün hal ekleri isimle fiil arasında ilgi kurarken, tamlama halinin isimle isim arasında ilgi kurması, /+(n)uŋ/ (tamlama) ekinin gramerlerimizdeki yerini tekrar gözden geçirmemizi gerektirmektedir." (2011: 16).

Hâl eklerinin işlev ve ilişkili oldukları unsurların türleri hakkındaki bu tespitlerden sonra bu ek türünün isimlerin fiiller karşısındaki durumlarını yani isimlerin fiillerle kurduğu ilişki çerçevesinde işlev yüklenen ekler olduğunun bu satırların yazarı tarafından da benimsendiğini belirtmek gerekmektedir.

/+sIz/ Morfeminin Hâl İşlevi

Ortaya konan tespit ve kanaatten sonra /+sIz/ morfeminin dilbilgisi çalışmalarındaki konumu ve kullanıldığı yere göre, görevlendirmenin eş zamanlılığı kapsamında, hâl eki fonksiyonunu taşıyıp taşıyamayacağı hususu irdelenecektir.

Mevcut çalışmaların büyük bir bölümünde /+sIz/ ekinin Türkçenin eski devirlerinden itibaren sık kullanılan bir yapım eki olduğu ve yokluk/yoksunluk bildiren sıfatlar türettiği yolunda olmakla birlikte şekil - işlev temelli yaklaşımlar da bulunmaktadır.

Gülsevin, /+sIz/ ekinin çekim eklerinden sonra kullanılmasının kural dışı sayılmasını bu ekin yapım eki sayılmasına bağlayarak söz konusu ekin (+lI ile birlikte) bazen kalıcı isimler türetmesine rağmen daha çok sözlüğe girmeyen yapılar oluşturduğuna dikkat çekmiş ve bu tarz kullanımlarda yeni bir kelimeye türetmeyen bu ekin kelimede bir görev değişikliği meydana getirdiğini ve sıfat veya zarf kullanışlarını oluşturduğunu tespit ederek /+sIz/ ekini (+ki ve +lI ile birlikte) ek sınıflanmasında isimlere eklenen *tür değiştirici ekler* başlığı altında değerlendirir. (2004: 1271-1272, 1277-1278).

Eski Türkiye Türkçesi döneminde /-sUz/ ekini inceleyen Üstüner, söz konusu ekin Türkçenin en eski yapım eklerinden biri olduğunu ve 14. yüzyıldan 17. yüzyıla kadar bazı eserlerde, Türkçenin temel morfolojik yapısına aykırı olarak, bir çekim eki olan iyelikten sonra kullanılmasına dikkat çekerek Türkçenin kural dışı kullanımları çok az olan bir dil olduğunu bu ve benzeri görünümlerin kalıplaşma, benzeşme gibi bazı sebeplere dayandığını ifade ederek bu ekin iyelik ve çokluk ekli kelimelere eklenerek bir bakıma *olumsuz vasıta hâli* gibi kullanıldığına işaret eder (2001: 178).

Eski Türkiye Türkçesi döneminde tanıklanan *yüzüŋsüz*, *tapuŋsuz* gibi ifadelerin olumlu şekillerinin *yüzüŋlü*, *tapuŋlu* değil; *yüzüŋle*, *tapuŋla* olduğunu dile getiren Üstüner, ayrıca *bensiz* ifadesinin olumlu şeklinin de *benli* yerine *benle* olmasını ise -sUz ekinin zamirlerin yalın hâlleriyle birleşmesine paralel ortaya çıkmış olmasına dayandırmaktadır (2001: 183).

+lI / +lU ekinin zıt anlamlısı olarak değerlendirilen +sIz / +sUz ekinin *ağrısız (tedavi)*, *aralıksız (çalışma)*, *asılsız (söz)*, *emeksiz (kazanç)* vs. örneklerde olduğu gibi adlardan olumsuzluk, yokluk, eksiklik veya azlık kavramında sıfatlar türettiğine yer verilir (Korkmaz, 2003: 341).

Erten, /+sIz/ ekinin olumsuzluk eki olmadığını[3] incelediği çalışmasında isimden isim yapan /+sIz/ ekinin bir isimde herhangi bir şeyin bulunmadığını, olmadığını bildirdiği için yapım ekleri içinde özel bir yeri olduğuna yer verir (2007: 1168).

+sIz/+sUz ekinin hem eski[4] hem de çağdaş Türk şivelerindeki durumunu ele aldığı kapsamlı çalışmasında Cin, bahse konu olan ek için Eski Türkçe devrinde "*ek, tam karşılığı ile isimden isim yapım eki olup, isimlere ve sıfatlara eklenir; yoksunluk ve olumsuzluk ifade eder*" tespitinden sonra aşsız 'yiyeceksiz, yemeksiz', idisiz 'sahipsiz', kalısız 'tümüyle', artıksız 'tamamiyle', buŋsuz 'dertsiz, kaygısız, sıkıntısız' örneklerine yer verir (2004: 21). Ele alınan diğer dönem ve sahalarda da fonetik açıdan farklılıklara yer verilmekle birlikte ekin esas fonksiyonunun yokluk bildirmesi ve olumsuz anlamlar ifade eden sıfatlar yaptığı şeklinde tespit edilmiştir[5] (Cin, 2004: 35).

Addan ad yapım ekleri arasında bulunan ve ad soylu sözcüklerden olumsuz sıfat yapım eki olarak değerlendirilen /+sIz/ ekinin altı işlevinin[6] tespit edildiği bir çalışmada ise bir yapım eki olmasına karşın bazen çekim eklerinden sonra kullanılması ekin ilginç bir özelliği olarak kaydedilmiştir (Bayraktar, 2016: s. 48).

Eklerin sıralamasında yapım ekleri çekim eklerinden önce gelmesi kuralının /+sIz/ ekinde bozulabildiğine "*Annemsiz bu evin tadı yok*"[7] ve "*Kitaplarımsız bir yere taşınamayız*" örnekleri verilmiştir (Bayraktar, 2016: 48).

Çalışmaya konu olan ekin işlevleri arasında sayılan *zarf işlevinde kullanımı* bahsinde bu işlevin Orhon yazıtlarından itibaren görüldüğü ve oldukça yaygın olduğu belirtilerek *korumasız/savunmasız kal-, kıpırtısız (kal-/dur-), parasız/evsiz kal-, (durum) sorunsuz görün-, (hastalık) halsiz bırak-, emeksiz ye-, koşulsuz sev-, sevgisiz büyü-, (çiçekler, ağaçlar) zamansız aç-* gibi örneklere yer verilmiştir (Bayraktar, 2016: 50)

---

[3] Çalışmanın sonuç bölümünde "isimden isim yapım eki olan +sIz ekine, zıtlık veya yokluk kastederek de olsa olumsuzluk eki demek doğru değildir; isimlerden zıtlık, yokluk ve bulunmama ifade eden isimler yapmaya yarayan bir ektir demek daha doğrudur" ifadelerine yer verilmiştir (Erten, 2007: 1172).

[4] Ekin Eski Anadolu Türkçesi devrinde de genel Türkçe ile aynı olduğunu ifade edilerek olumsuzluk anlamı taşıdığı ve isimden sıfat yapmak için kullanıldığı belirtilmiştir (Cin, 2004: s. 22).

[5] Çalışmanın sonuç bölümünde yer alan "+sIz, +sUz eki, isim olarak kullanılır: cansızlar, boysuzlar. Sıfat olarak kullanılır: tikensiz gül, çocuksuz aile. Zarf olarak kullanılır: bastonsuz yürüyor, ölçüsüz yiyor" (Cin, 2004: 35) şeklindeki tespitte bir ekin "isim" olarak kullanılması dikkati çekmektedir.

[6] Çalışmada bu işlevler a. *olumsuz sıfat yapımı*, b. *kalıcı ad yapımı*, c. *İkilemeler yapımı*, d. *zarf işlevi*, e. *mecaz kullanım işlevi*, f. *dolaylama yapım işlevi* şeklinde tespit edilmiş ve bu işlevlerin ilkinin bütün kaynaklarda, iki ve üçüncü işlevlerin bazı kaynaklarda; zarf işlevi, mecaz kullanım işlevi ve dolaylama yapım işlevinin ise kaynaklarda yer almadığı belirtilmiştir (Bayraktar, 2016: 47).

[7] Bu cümledeki *annemsiz* kelimesi [anne (ad)+m (1. Tekil kişi iyelik eki)+siz (addan ad yapım eki)] şeklinde çözümlenmiştir (Bayraktar, 2016: 48).

"*Kimsiz isim durumları diye yine sadece Tahsin Banguoğlu'nun zikredilen kullanımları oluşturan [-sIz] eki de önce zikredilen ekler gibi, eklendiği biçimbirimi tümleç seviyesine çıkarmak yerine onu sıfat veya zarf olarak kullanılan farklı bir kelime türüne dönüştürmektedir. Yani, bu ek de bir dönüştürme ekidir; durum eki değildir. Durum eki, eklendiği kelimenin türünü değiştirmez; sadece, isim olarak kullanımını tescil eder. [-sIz] eki, eklendiği kelimeyi dönüştürme eki olarak sıfata dönüştürdüyse bağımlı kelime; zarfa dönüştürdüyse zarf tümlecine dönüştürmüş olur. Dolayısıyla, durum kategorisini oluşturacak anlambirimcikleri söz konusu bile değildir*" diyen Delice bu hususta şu örneğe yer verir: "*Yola hazırlıksız çıkmış*" (2019: 60).

Dilbilgisi eğitiminin muhtelif aşamalarında tartışmalı görülen alanlarına yönelik soru ve yanıtlarının yer aldığı bir çalışmada, eklerin genel olarak yapım ve çekim ekleri şeklinde tasnif edilmesinin eşlik ettiği, yapım eklerinin çekim eklerinden sonra gelmesinin bir istisna olarak değerlendirmesinin bir ekin eklendiği kelimeyi sözlük ögesi yapıp yapmadığına bakılarak önüne geçilebileceği ifade edilmiştir (Kerimoğlu, 2016: 47-48).

İsmin hâllerini (isim çekimi) işlekliklerine göre *iççekim* ve *dışçekim halleri* şeklinde tasnif eden Banguoğlu, sonra *adın yokluk hali'*ni *kimsiz hal* olarak değerlendirir ve şu örneklere yer verir: *paltosuz adam, azıksız kaldık, sensiz olmaz, tehlikesiz değil, hazırlıksız yola çıkmış* (Banguoğlu, 2007: 331).

"Hâl"i isimlerin isimlerle veya fiil/yüklem fiiliyle olan ilişkilerinin şekillendirdiği kategori olarak tarif eden Daşdemir, /+sİz/ ekinin kullanıldığı *okul çanta+sız (öğrenci), asfalt yol+suz (köy), babam+sız (gitmem), kar lastik+siz (yola çık-)* örneklerini ise yokluk hâli olarak değerlendirir (2014: 71, 93-94)

/+sIz/ ekinin kendinden önceki kelimeyle kalıcı bir ilgi kurup sabit anlamlı sıfatlar ürettiği durumlarda yapım; yokluk, eksiklik veya azlık gibi anlamlar katarak geçici ilişki kurduğu durumlarda ise çekim eki olduğunu söyleyen Kara'nın bu durum için verdiği örneklerden[8] bazıları şunlardır:

"*Yağmur+suz bir yaz geçirdik. → Yağmur[u az yağan] / yağmur[u olmayan]…*

Annem+siz hiçbir şeyin tadı yok. → Annem [olmadan] …

Bu yıl yaka+sız gömlekler modaymış. → Yaka[sı olmayan] gömlek …

Aralık+sız çalışma. → Aralık [vermeden] …

Hazırlık+sız yola çıktık. → Hazırlık [yapmadan] …" (2009: s. 571).

[8] "Bunlar dışında /+sIz/ çekim eki, özel isimlerden, işaret ve şahıs zamirlerinden ve iyelik ki alan akrabalık isimlerinden sonra da kullanılabilmektedir." (Kara, 2009: 574).

Aynı seslerden oluşsa veya kökenleri aynı olsa dahi, görevleri ve kullanılışları itibariyle eklerin birbirinden başka olabileceği /+lI/, /+lIk/ ve /+sIz/ yapım ekleri ile /+lI/, /+lIk/ ve /+sIz/ çekim eklerinin farklı olduğu tespit edilmiştir (Kara, 2009: s. 573).

Eklerin yapım ve çekim olmak üzere iki kategoride ele alınmasının gramer çalışmalarında uzunca bir geçmişi bulunmaktadır. Yerleşik ve yaygın olan bu tasnifin eklerin işlevlerinin tespiti aşamasında yeterli görülmemesi birtakım yeni tasnif çalışmalarının ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır.[9]

Bu yazının hazırlık aşamasında incelenen çalışmaların yukarıda yer verilen alıntı ve örnekleri üzerinde de görüleceği üzere biri hâl eklerinin işlev gördüğü kelime türleri diğeri de "*annemsiz gelmem*"de olduğu gibi yapım eklerinin çekim eklerinden sonra gelemeyeceği kuralına dayanılarak bunun ya bir istisna ya da o ekin yapım eki olmadığı hususunda muhtelif görüşler mevcuttur.

Bu durum karşısında, ekleri, *görevlendirme* işleminin bir aracısı olarak görmek ve ekleşme dizisinde isim ile fiil türlerinin takibini yapmak suretiyle aşağıdaki örnekleri değerlendirmek mümkündür.

*a. Emek**siz** kazancın sonunu hiç düşünmediler*

*b. Işık**sız** sokaklarda sabaha kadar yürüyordu.*

*c. Sevgi**siz** büyümüştü.*

*d. Hazırlık**sız** yola çıktık.*

*e. Annem**siz** gelmem.*

a ve *b* cümlelerinde geçen /+sIz/ morfemlerinin her ikisi de eklendiği kelimenin (ismin) anlamının kendinden sonra gelen kelimeye (isme) karşı sıfat göreviyle görevlendirilmesinde işlevi olan eklerdir. İsim – isim şeklinde meydana gelen isim tamlamasının kuruluşunda görev almaktadırlar. Söz konusu ekler yapım eki olmadıkları gibi bu eklerin, türet-/üret- gibi kavramların yapım eklerini anımsatması sebebiyle, sıfat/lar da türettiğini söyleyemeyiz. Burada söz konusu olan şey, yardımcı unsur→asıl unsur şeklinde dizilen isim-isim tamlamasında, tamlayan kelimenin tamlanan kelimeye karşı sıfat görevi ile görevlendirilmesinde icra ettikleri işlevdir.

[9] Ayrıca bk. Turan 2007, 2018; Gülsevin 2004; Delice 2000.

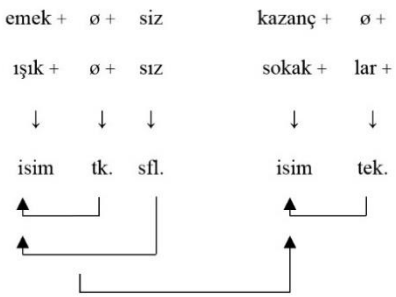

c. cümlesinde yer alan örnekte ise /+siz/ eki isim türünden bir kelimeye eklenerek o kelimenin anlamının kendinden sonraki fiile karşı görevlendirildiği isim-fiil tamlamasında hâl eki fonksiyonunda kullanılmıştır.

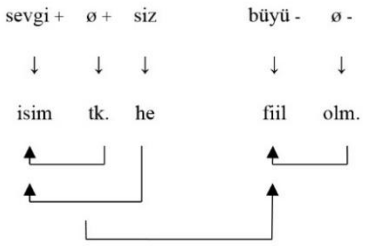

d. cümlesinde sözü söyleyen kişi, ortam ve metnin bağlamı dikkate alınarak iki farklı çözümleme yapılması mümkün olabilir. Henüz bütün aşamalarıyla tamamlanmamış, bazı eksikleri olan bir yoldan bahsediliyorsa /+sız/ morfemi eklendiği kelimeyi sıfat görevine aktaran bir sıfatlama eki; eğer böyle değilse bu cümledeki /+sız/ şekli hâl eki fonksiyonundadır.

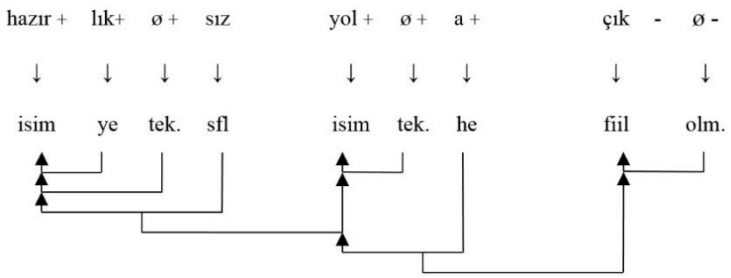

veya

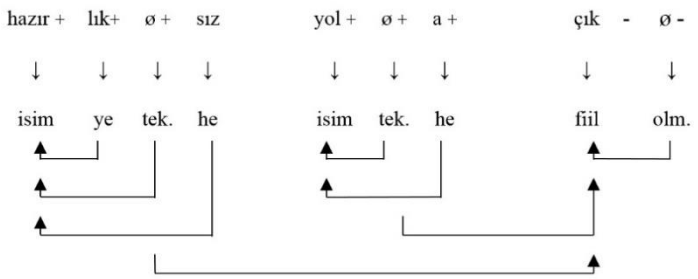

e. cümlesinde yer alan örnek ise zaman zaman kural dışı olarak değerlendirilen bir konuma sahiptir. Şekle dayalı bir anlayışın sonucu olarak /+sız/ ekinin çoğunlukla yapım eki olarak değerlendirilmesi ve ardından çekim eklerinin içinde sayılan iyelik ekinden sonra yapım ekinin gelemeyeceği de ilave edilerek istisnai bir durum olduğundan söz edilmektedir.

Yapım eki olmayan ekler sadece kelime kök veya gövdelerine değil, tamlamaların üzerine de gelebilir (Kara, 2009: s. 573). İsim tamlamasının asıl unsurunda (tamlanan kelimede) bulunan iyelik ekinden sonra gelen şekil yapım eki olmayacağı[10] için (yapım eki kelimeye eklenen ilk ektir) Türkçenin ekleşme dizisindeki sıralı kanunlar takip edilerek bu ekin işlevini tayin etmek gerekmektedir. İsim ve fiil sınıflarının[11] takip edilmesinin yanı sıra morfofonetik ve morfofonemik karşıtlıklardan da faydalanılarak bu cümledeki /+sız/ ekinin görevini tamlama hâlindeki bir ismin fiil karşısındaki durumunu/hâlini göstermesine bakarak hâl eki olarak değerlendirmek gerekmektedir.[12]

Şeklin yapım fonksiyonundaki kullanılma frekansına bakarak yapım eki sayılan /+sIz/ morfeminin *annemsiz gelme- ~ annemle gel-* morfofonemik ve

[10] İncelenen bir ekin yapım eki olmadığının tespit edildiği durum(lar)da onun çekim eki olduğunu belirtmek de meselenin çözümü için yeterli olmayabilir. Nitekim klasik yapım ve çekim ekleri tasnifinde de çekim ekleri başlığı altında birbirinden farklı sınıflar bulunmaktadır.

[11] Burada ve daha önce dile getirilen isim ve fiil kategorilerinin takibi meselesi bu adla olmasa bile pek çok gramer çalışmasında zımnen uygulanmıştır. Örneğin yapım eklerinin isimden isim, isimden fiil, fiilden fiil, fiilden fiil yapım ekleri ve çekim eklerinin isim çekim ekleri, fiil çekim ekleri diye ayrılmış olması da bu prensibin hem yansıması hem de sonucu durumundadır.

[12] Uzun'un durum hakkındaki görüşleri dikkati çekmektedir: "… durumun ne olduğu, dillerde hangi durum belirleyicilerinin bulunduğu gibi soruların yanıtı doğal olarak dizimde, sözdiziminde aranmalıdır. Bunlar ancak sözcükler dizimlendiğinde ortaya çıkmaktadır çünkü. Ne var ki geleneksel dilbilgisi durumların ve durum belirleyicilerinin saptamasını böyle yapmamıştır." (2004: s. 169).

morfofonetik karşıtlık ilişkisinde de /+le/ ekinin işlevinin yapım olması beklenebilirdi.

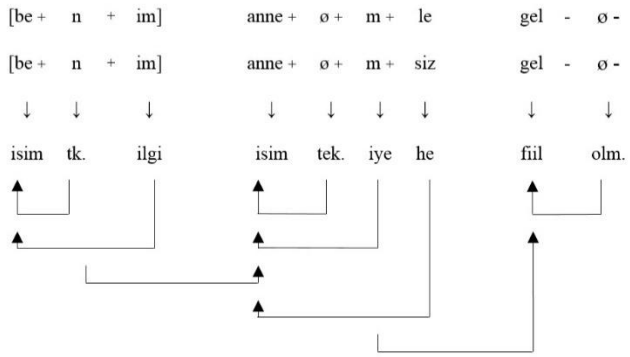

Sonuç

Bazı eklerin birtakım işlevlerde sık olarak kullanılmasından hareketle o işlevin o şekle has bir özelliği olarak değerlendirmek Türk dilinin ekleşme sistemi ile örtüşmemektedir. Bu durum, yaygın görülen kullanımların dışındaki örneklerle karşılaşıldığında daha da belirgin olmakta ve onların kuraldışı sayılmasını da beraberinde getirmektedir.

Görevlendirme, dilimizin eş zamanlı gerçekleşen bir dinamiğidir. Belirli kurallar etrafında görevlendirmenin tekrarlanabilmesi bir işlevin birden çok şekille karşılanması ya da bir şeklin birden fazla işlevi icra edebilmesinin imkânını ortaya çıkarmaktadır.

Tamlayan kelimenin aldığı ek, niteleme fonksiyonlu isim-isim tamlaması ile isim-fiil tamlamasında ses ve şekil bakımından aynı olsa da işlev bakımından farklı kategorilere aittirler: su+***suz*** tarla ~ su+***suz*** iç- gibi.

Ekleşme dizisinde yer alan bütün /+sIz/ ekleri sadece yapım ya da başka bir işlevin icracısı olamayacağına göre ekin bağlı olduğu asıl unsurun hangi fonksiyonla görevlendirildiğini tespit etmek gerekmektedir.

"*annem**siz** bir dünyayı istemiyorum*" cümlesinde sıfat görevindeki belirtme fonksiyonlu tamlamaya eklenen ek ile "*annem**siz** gelmem*" örneğinde koşul fonksiyonu taşıyan belirtme fonksiyonlu tamlamaya eklenen ek ve "*ök**süz** kelimesi anlam genişlemesine uğramış; sadece annesi değil, hem annesi hem de babası ölmüş kişiler için kullanılır*" cümlesinde geçen ek arasındaki benzerlik ses ve şekil yönünden konu edilebilir. İcra ettikleri işlevler ise sırasıyla *sıfatlama*, *hâl* (durum) ve *yapım'*dır.

/+sIz/ şeklinin hâl (durum) işlevinde kullanıldığı kimi örneklerde morfofonemik olarak telaffuza yansımamış (eksiltili) bir ismin morfofonetik olarak işaretlenmesiyle konuya farklı bir bakış da getirilebilir: "*annemsiz [bir hâlde] gelmem*", "*kitaplarımsız [vaziyette, ortamda vs.] çalışamam*" gibi. Ancak ekleşme dizisinin pek çok aşamasında görülebileceğinden bu durum, meseleyi açıklamak yerine daha da karmaşık hâle getirebilir ve hatta dilin söyleme imkânlarındaki çeşitliliği gözden kaçırmaya sebep olabilir.

Kaynakça

Banguoğlu, Tahsin. (2007). *Türkçenin Grameri* (8. bs.). Ankara: TDK Yayınları.

Başdaş, Cahit. (2011). "Türkçede Eklerin Hiyerarşisi ve Ara Ekler". 11.02.2020 tarihinde *https://www.eniyiders.com/files/2016/01/deneme-turkce-notu.pdf* adresinden erişildi.

Bayraktar, Sibel. (2016). "+sIz Ekinin İşlevleri Üzerine Bir Değerlendirme ve Dede Korkut Hikâyelerinde +sIz Eki". *Sanal Türkoloji Araştırmaları Dergisi*. Temmuz, 47-53.

Börekçi, Muhsine. (2007). "Türkçede Hâl Eklerinin İşlevsel Olarak Sınıflandırılması Üzerine Bir Deneme". *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri I*, (245-276). Ankara: TDK Yayınları.

Cin, Ali. (2004). "Türkçede +sIz/+sUz Eki Üzerine". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı Belleten I*. Ankara: 19-44.

Daşdemir, Muharrem. (2014). *Oklama Yöntemiyle Türkçenin Yapısal – İşlevsel Söz Dizimi*. Erzurum: Eser Basım Yayın Dağıtım Matbaacılık.

Delice, Hacı İbrahim. (2000). "Türk Dilinde İşlevsel Ek Tasnifi Denemesi". *Cumhuriyet Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Sayı: 24, Aralık, 221-235, Sivas.

Delice, Hacı İbrahim. (2019). "Türkçede Kaç İsim Durumu Vardır?". *6. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi (1-3 Kasım 2019 Şanlıurfa) Bildiri Tam Metin Kitabı 1*. (49-62). Ankara: Asos Yayınları.

Ediskun, Haydar. (2007). *Türk Dilbilgisi* (11. bs.). İstanbul: Remzi Kitabevi.

Eker, Süer. (2005). *Çağdaş Türk Dili* (3. bs.). Ankara: Grafiker Yayınları.

Ergin, Muharrem. (2002). *Türk Dil Bilgisi* (1. bs. 1958). İstanbul: Bayrak Basım/Yayım/Tanıtım.

Erten, Münir. (2007). "+sIz Eki Olumsuzluk Eki Midir?". *Turkish Studies International Periodical For the Languages, Literature and History of Turkish or Turkic*. Volume: 2/4, Fall, 1168-1173.

Gülsevin, Gürer. (2004). "Türkçede "Sıra Dışı Ekler" ve Eklerin Tasnif-Tanımlanma Sorunu Üzerine". *V. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri 1 20-26 Eylül 2004*. (1267-1283). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Gülsevin, Gürer. (2011). *Eski Anadolu Türkçesinde Ekler* (3. bs.). Ankara: TDK Yayınları.

Kara, Funda. (2009). "Yapım Eki İşlevinde Olmayan Eklerden Bazıları". *Uluslararası Türklük Bilgisi Sempozyumu Bildiriler 2, 25-27 Nisan 2007*. (s. 565-576). Erzurum: Mega Ofset Matbaacılık San. Tic. Ltd. Şti.

Karaağaç, Günay. (2012). *Türkçenin Dil Bilgisi*. Ankara: Akçağ Yayınları.

Kerimoğlu, Caner. (2016). *Sorularla Dilbilgisi Yazımı ve Öğretimindeki Tartışmalar Dilbilgisi Yazımı ve Öğretimi*. (2. Baskı), Ankara: Pegem Akademi.

Korkmaz, Zeynep. (2003). *Türkiye Türkçesi Grameri (Şekil Bilgisi)*. Ankara: TDK Yayınları.

Turan, Zikri. (2007). "Türkçenin Yapım ve Çekim Düzeninde Yer Alan Eklerin Sınıflandırılması Nasıl Olmalıdır?". *IV. Uluslararası Türk Dili Kurultayı Bildirileri II*, (1835-1844). Ankara: TDK Yayınları.

Turan, Zikri. (2018). "Türk Dilinin Eklerini Sınıflandırmanın Esasları". *Türkbilig.* 35, 97-110.

Turan, Zikri. (2019). "Eski Türkçe Metinleri Günümüz Türkçesiyle Eşzamanlılaştırma". *Türkiye ile Moğolistan Arasında Diplomatik İlişkilerin Tesisinin 50. Yılına Armağan Türk Moğol Dil Tarih Kültür Araştırmaları*, (343-354). İstanbul: Kesit Yayınları.

Uzun, Nadir Engin. (2004). *Dünya Dillerinden Örnekleriyle Dilbilgisinin Temel Kavramları Türkçe Üzerine Tartışmalar*. (2. Baskı), İstanbul: Kebikeç Yayınları.

Üstüner, Ahat. (2001). "Eski Türkiye Türkçesinde -sUz Eki". *Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*. Cilt: 11, Sayı: 2, 177-184.

FEYZÎ'NİN MEVLİDİ

Mawlid of Feyzî

Mehmet Akif GÖZİTOK*

Öz

Mevlidler, Hz. Peygamber'in doğumunun yanı sıra onun ruhî ve fizikî özelliklerini, peygamberliğini, mucizelerini, mi'racını ve vefatını konu edinen; çoğunlukla topluluklar önünde okunmak için manzum ya da mensur olarak kaleme alınan eserlerdir. Bu çalışmada, biyografik kaynaklarda hayatı hakkında herhangi bir bilgi bulunmayan Feyzî mahlaslı şairin mevlid türünde kaleme aldığı eseri, dil, imla, şekil ve muhteva açısından incelenecek ve şu an için sadece Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Bölümü 9264 numarada tespit edilebilen taşbaskı nüshasından hareketle transkribe edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Feyzî, Mevlid, Mevlid-i Feyzî

Abstract

Mawlids, describe the spiritual and physical characteristics of Prophet Muhammad(pbuh), his prophethood, miracles, Miraj and death; and are usually penned in verses for reading in front of communities. In this study, the artwork attributed to the poet with pseudonym Feyzî, of whose life we do not have any information in biographical sources, will be examined in terms of language, spelling, form and content, and will be transcribed from the lithography copy which can be determined only in Atatürk University Library Seyfettin Özege Department number 9264.

Key Words: Feyzî, Mawlid, Mawlid of Feyzî

Giriş

İslamiyet'in ilk yıllarından günümüze kadar Hz. Peygamber'i anmak, onun şanını yüceltmek ve ona olan muhabbet ve hayranlığı ifade etmek gayesiyle Müslüman şuarâ tarafından nice şiirler kaleme alınagelmiştir. Nitekim konusu sadece Hz. Peygamber olan bu şiirlerin süreç içerisinde muhtevasına göre tasnif

* Dr. Öğr. Üyesi, Erzurum Teknik Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Assist. Prof. Dr., Erzurum Technical University Faculty of Letters Department of Turkish Language and Literature,* makif.gozitok@erzurum.edu.tr

edilmesiyle na‘at, sîret, şemâ’il, hilye, mi‘racnâme, mevlid, delâ’il gibi pek çok edebî tür ortaya çıkmıştır. Bu edebî türlerin en önde geleni ve en çok örneği bulunanı ise hiç kuşku yok ki mevlidlerdir. Kısaca mevlidler, Hz. Peygamber’in doğumunun yanı sıra onun ruhî ve fizikî özelliklerini, peygamberliğini, mucizelerini, mi‘racını ve vefatını konu edinen; çoğunlukla topluluklar önünde okunmak için ve -mensur örnekleri de görünmekle birlikte- daha çok mesnevî nazım şekli ile kaleme alınan manzum eserlerdir. Bu edebî türün ilk örneklerine her ne kadar Arap edebiyatında tesadüf edilse de Türkler, mevlidlere başka hiçbir milletin göstermediği özel bir ihtimam göstermiş ve bu türü diğer milletlere nazaran her yönüyle özel ve farklı bir türe çevirmişlerdir (Bakırcı, 2002: 6-7). Türk edebiyatında kaleme alınan ilk mevlid, *İskender-nâme* müellifi Ahmedî’nin (ö. 815/1412-13) 810/1407 yılında kaleme aldığı mevliddir (Ünver, 1978: 355-451; Kütük, 2016: 28). Bununla birlikte bütün mevlid araştırmacıları, mevlid türünün Türkçedeki en güzel ve meşhur örneğinin Süleyman Çelebi’nin (ö. 825/M 1422) 812/1409 yılında kaleme aldığı *Vesîletü’n-Necât* olduğu noktasında ittifak etmektedir.

Türk edebiyatında yazılan mevlidler üzerine yapılan en güncel çalışma, Rıfat Kütük tarafından kaleme alınan ve bütün kütüphane kataloglarının tek tek taranarak edebiyatımızda mevlid yazan şairlerin mufassal bir dökümünün verildiği *Türk Edebiyatında Mevlid ve Muslihî’nin Gül-efşân İsimli Mevlidi* adlı eserdir (2018). Bu çalışmada incelenen kaynaklara göre edebiyatımızda mevlid kaleme alan 135 şair bulunmaktadır. Bunlardan mevlid sahibi olduğu kesin olarak bilinen şair sayısı 102’dir. Öte taraftan biyografik ve bibliyografik kaynaklarda mevlid yazdığı bildirilen fakat henüz eserlerine ulaşılamamış 16 şair bulunmaktadır. Geriye kalan 17 şairden kendilerine mevlid atfedilen Ahmed Tevfîk ve Cefâyî’nin mevlid olarak değerlendirilen eserlerinin hakikatte mevlid olmadığı; Üsküplü Atâ, Felekzâde Ayntâbî, Hâfız Sâlim b. İbrâhim, Hasbî, Vidinli Mahmûdzâde Ahmed, Mehmed Alî Dâniş, Muhyiddîn, Nâcî, Nazmî, Nûrî, Şeyh Şabân-ı Velî, Tâhir Ağa, Vaiz Ümmî, Zâ‘fî, Zekeriyyâ b. Abdulgaffâr-i Dağıstânî’nin mevlidlerine ise şüphe ile yaklaşmak gerektiği de göz önünde bulundurulunca şu an için Türk edebiyatında yazılmış toplam mevlid sayısı 118’dir (Kütük, 2018: 12-86).

Bu çalışmada daha önce mevlidler hakkında yazılmış pek çok makalede ifade edilen mevlid türüne dair bilgiler tekrar edilmeyecek; yukarıda ifade edilen bu 118 şairden birisi olan Feyzî’ye ait mevlid-i şerîfin transkripsiyonlu metni yayımlanacak; eserin muhteva ve şekil özellikleri çeşitli başlıklar altında incelenecektir.

1. *Mevlid-i Feyzî*’nin Müellifi

Biyografik kaynaklarda tespit edilebildiği kadarıyla Feyzî mahlası ile şiirler yazan 52 şair bulunmaktadır. Fakat bunların hiçbirisinin mevlid yazdığına dair elde bir malumat yoktur. Mevlidler üzerine yapılan çalışmalar incelendiğinde ise Bursalı Mehmed Tahir’e atıfla Osman Feyzî adında bir zattan bahsedilmektedir (Mazıoğlu, 1974: 62; Pekolcay, 1990: 48; Aksoy, 1986: 317; Köksal, 2011: 73). Fakat bu

çalışmaların referansı Bursalı Mehmed Tahir'in *Osmanlı Müellifleri* adlı eseri baştan sona taranmasına rağmen Osman Feyzî adında bir zata tesadüf edilememiştir. Bununla birlikte Süleyman Çelebi'nin biyografisinin ele alındığı bölümde Türk edebiyatında mevlid türünde eser veren şuarâdan bahsedilirken Osman Fevzî adında bir zattan bahsedildiği görülmüştür (Bursalı, 1338: II-II/222). Yapılan incelemelerde Mazıoğlu'nun, hem Edirne Müftüsü Mehmed Fevzî Efendi'nin hem Osman Fevzî Efendi'nin ikinci isimler olan Fevzî'yi yeni harflere sehven Feyzî olarak aktardığı tespit edilmiştir (Mazıoğlu, 1974: 61, 62). Bu sebeple *Osmanlı Müellifleri*'nde, Osman Feyzî adında değil de Osman Fevzî adında bir mevlid yazarından bahsedildiğini; fakat kütüphane kataloglarında yapılan ayrıntılı taramalara rağmen Osman Fevzî adında bir şairin mevlidine henüz tesadüf edilemediğini bildirmek gerekir. Öte taraftan bir müctehidin ictihadında isabet edince iki, hata edince bir sevaba nail olması gibi Hasibe Mazıoğlu'nun da küçük hatasında bir *savab* olduğu, kütüphane kataloglarında Feyzî adında bir şaire ait mevlid-i şerîf nüshası tespit edilince ortaya çıkmıştır. Söyleniş açısından birbirine çok yakın olan Fevzî ve Feyzî isimlerinin daima birbirine karışma ihtimali bulunmaktadır. Bu sebeple Bursalı'nın üç ayrı mevlid kaleme alan Edirne Müftüsü Mehmet Fevzî Efendi ile Osman Feyzî'nin isimlerini birbirine karıştırmış olma ihtimalini; aynı vezindeki Feyzî/Fevzî isimlerinde bir dizgi hatası yapılmış olabileceğini göz ardı etmemek gerekir. Bu bakımdan *Osmanlı Müellifleri*'nde mevlid yazdığı belirtilen Fevzî'nin, Hasibe Mazıoğlu'nun düzeltmesiyle Feyzî olduğu tahmin edilmektedir. Edirne Müftüsü Fevzî Efendi'nin mevlidlerinden tamamen farklı olan (Uzun, 2007: 87; Uzun, 2016: 59-102) Feyzî'ye ait mevlidin ise Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Bölümü 9264 numarada bulunan taşbaskı mevlid olduğu düşünülmektedir.

İfade edilen bu hususlar dışında Feyzî mahlaslı şair hakkında henüz başka bir malumata tesadüf edilememiştir. Mevlid metninde, eserin yazıldığı tarihe dair bir emare de bulunmadığından şairin hangi yüzyılda yaşadığını bile tahmin etmek mümkün görünmemektedir. Metindeki kelime kadrosu ve ekler, her ne kadar Eski Anadolu Türkçesi dönemi hususiyetleri gösterse de buna ihtiyatla yaklaşılması gerekmektedir. Zira mevlid yazan şairlerin pek çoğu, hangi yüzyılda olursa olsun eserlerini Süleyman Çelebi'nin *Vesiletü'n-Necât*'ına nazîre olarak kaleme aldıklarından, ek ve kelime kadrosunu da bu nazîre geleneğinin içine dâhil etmektedirler. Bu yüzden kelime kadrosu ve eklerin kullanımı da eserin yazıldığı döneme ait bir işaret/ipucu vermemektedir. Öte yandan beyit sayısı 500'ün altında olan 'kısa mevlid'lerin daha çok XIX ve XX. yüzyıllarda yazılmış (Köksal, 2011: 26) ve *Mevlid-i Feyzî*'nin taşbaskı olarak basılmış olmasından hareketle Feyzî'nin son dönem Osmanlı şuarâsından olduğu tahmin olunmaktadır. Şu an için kesin olarak bilinen tek şey, şairin mahlası ve mevcut mevlididir. Mevlidinde şair, iki yerde adını şu mısralar ile anmaktadır:

Yā Muḥammed ḥubb-i ẕāt-i Müsteʿān

Ḥażretiñden **Feyżî**yi ḳılma cüdā

Ey Ḫudāyā **Feyżî**yi ol bī-nevā

ʿĀṣī mücrim eli bağlu bir gedā

2. Nüshası

Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Bölümü 9264 numarada bulunan *Mevlid-i Feyzî*, taşbaskı usulüyle çoğaltılmış bir mevlid kitabının ilk eseridir. Kitabın 1-13. sayfaları arasında *Mevlid-i Feyzî;* 14-30. sayfaları arasında ise Süleyman Çelebi'nin *Vesîletü'n-Necât* isimli mevlidi bulunmaktadır. Kitabın sonunda mevlid duası, derkenarlarda ise Hz. Peygamber'i tazim eden manzumeler yer almaktadır. Basım yeri ve tarihine dair herhangi bir kayıt bulunmayan bu eserin basma ya da yazma hiçbir nüshasına da tesadüf edilememiştir. Her ne kadar Mehmet Fatih Köksal, *Mevlid-nâme* isimli kıymetli eserlerinde Süleymaniye Kütüphanesi Kemal Edip Kürkçüoğlu Bölümü 89 numarada bulunan mevlidi Osman Fevzî/Feyzî'ye atfetse de (Köksal, 2011: 73) Rıfat Kütük'ün yapmış olduğu inceleme neticesinde bu nüshanın Kürkçüzâde Osman Remzî'ye ait mevlidin bir nüshası olduğu görülmüştür (Kütük, 2018: 54). Şu an için bu mevlidin yegâne nüshası bu taşbaskı eserdir.

3. Nazım Şekli ve Vezni

Mevlid-i Feyzî'nin tamamı Remel bahrinin *fâ'ilâtün / fâ'ilâtün / fâ'ilün* kalıbıyla yazılmıştır. Bu vezin Ahmedî, Süleymân Çelebi, Ayasofya Müezzini Kemâl gibi pek çok şair tarafından kaleme alınan mevlidlerin de veznidir. Fakat şair, eserinde bu vezni başarılı bir şekilde kullanamamıştır. Öyle ki hemen her mısrada görülen imâle-i maksûrelerin yanı sıra pek çok beyitte de zihafa düşülmüştür. Öte yandan şairin kafiye ve vezin kaygısıyla kelimelerin imlalarıyla oynadığı da yer yer göze çarpmaktadır. Yine diğer pek çok mevlidde de görüldüğü gibi şair, her kesimden insanın anlayabilmesi için sade, anlaşılır bir Türkçe ile eserini kaleme almaya çalışmıştır. Bu da şairin, şiirde vezni ikinci plana atmasına, nasıl söylediğinden ziyade ne söylediğine dikkat etmesine neden olmuştur.

Feyzî'nin mevlidini hangi nazım şekliyle yazdığı ise nazım şeklindeki tutarsızlıklardan dolayı bir muamma hâlini almıştır. Her ne kadar mevlid, terkîb-i bend nazım şekliyle yazılmış gibi görünse de pek çok yerde ya vasıta beyitleri yoktur ya da vasıta beyti vardır fakat bir sonraki bendin ilk iki mısrası terkîb-i bend nazım şeklinin kafiyesine uymamaktadır. Örneğin 3 ve 4. haneler metinde şu şekilde yer almaktadır:

[...]

3. Nārı cennet eyledi gülşen şehā
Gelmeseydi nūr-i Aḥmed ʿāleme
Olmaz idi enbiyā vü evliyā
Ḥürmetine Aḥmed'iñ ecdādına
ʿİzzet itdi pādişāh-i ẕü'l-ʿaṭā

Ḳul ḥabībī 'Eṣ-ṣalātu ve's-selām'
Cān u dilden dā'imā her dem müdām

4. Ḥaḳ Teʿālā Ādem'i ḫalḳ eyledi
Oldı ʿālem Ādem ile pür-żiyā
Secde ḳıldı Ādem'e cümle melek
Gördiler çün anda nūr-ı Kibriyā

[...]

Yukarıda görüleceği üzere 3. hane terkîb-i bendlere uygun bir şekilde bitmekte ve hemen ardından kendi içinde kafiyeli vasıta beyti gelmektedir. Fakat terkîb-i bend nazım şeklinde beklenen şey bir sonra ki hanenin aaxaxaxaxa.... şeklinde devam etmesidir. Ancak hane, matla beyti olmaksızın başlamaktadır. Şayet 4. hane 3. hanenin devamı ise aradaki kendi aralarında kafiyeli beyte ne demek gerekir? Diğer taraftan bu tutarsızlık sadece bir yerde görülmemektedir. 10, 12, 14, 16 ve 17. hanelerde bunun gibi anlamlandıramadığımız bazı uygulamalar göze çarpmaktadır. Hatta şair 17. hane ile 18. hane arasına matla beyti bir kenara, vasıta beyti dahi yazmamıştır. Tüm bunlar, mevlidin hangi nazım şekli ile yazıldığını tespit etmeyi oldukça güçleştirmektedir fakat metnin başka bir nazım şekline de hiç benzemediği belirtmek gerekir. Bu sebeple metin bir terkîb-i bend olarak değerlendirilmiş ve metnin, nazım şekline uymadığı yerler referanslarla gösterilmiştir. Eldeki verilerden hareketle *Mevlid-i Feyzî*'yi diğer mevlidlerden ayıran en önemli özellik, eserin mesnevî nazım şekli ile değil de terkîb-i bend nazım şekli ile yazılmış olmasıdır.

4. Mısra Sayısı

Mevlid-i Feyzî, terkîb-i bend nazım şekliyle yazılmış bir mevlid olduğundan beyit mefhumunu kullanamıyoruz. Bu mevlid 18 hanelik bir terkîb-i benddir ve bendlerin uzunlukları 10 ile 68 mısra arasında değişmekte; 3 hanenin ise vasıta beyti bulunmamaktadır. Bu hâliyle mevlid toplamda 426 mısradır.

5. Mevlidin Bölümleri

Mevlid-i Feyzî hacimli bir eser olmadığından şair, bölümleri ayırmak için müstakil başlıklar kullanmamıştır. Her bend arasına kendi içinde kafiyeli olarak

konan vasıta beyitleri, hem mevlidin tasliye/salat beyitleridir hem de başka bir bölümün başladığını bildirir başlıklar mahiyetindedir. Şair bu tasliye beyitleri ile hem okuyucuyu/dinleyiciyi Peygamber'e salat ve selam getirmeye davet eder hem de bölümün değiştiğini hissettirir. Bu tasliye/salat beyitlerinin çoğu Türkçedir fakat Türkçe-Arapça, Türkçe-Farsça ve Arapça-Farsça olan bazı tasliye/salat beyitleri de bulunmaktadır. Örneğin:

İster iseñ kim içesin kevs̱eri
Vir ṣalāvāt şād ḳıl peyġamberi **(Türkçe)**

Ḳul ḥabībī 'Eṣ-ṣalātu ve's-selām'
Cān u dilden dāʾimā her dem müdām **(Arapça-Türkçe)**

Cān u dilden ʿāşıḳān aydıñ kelām
Seyyid-i sādāt-ı ʿālem-rā selām **(Türkçe-Farsça)**

Eşrefü'l-iḫvāni ḳūlū eṣ-ṣalāt
Bīşnevīd miʿrāc-ı sırr-ı kāʾināt **(Arapça-Farsça)**

Bu türden tasliye/salat beyitleri ile birbirinden ayrılmış 11 bölüm bulunmaktadır. Bu bölümlerin muhtevası şu şekildedir:

Besmele: Mevlidin 10 mısralık birinci hanesi eserin besmele bölümüdür. Bu bölümde şair, Allah'ın adını anan kişinin şad u mesrur; gönül mülkünün mamur ve bünyâd olacağını; günahlarının tamamen dökületeceğini ve sürekli Allah demekle sonunda kâmil insan olabileceğini terennüm eder.

Tahmîd: Mevlidin 10 mısralık ikinci hanesi ise tahmîd bölümüdür. Bu bölümde şair, isimlerini anarak hamd u senâda bulunduğu Allah'ın insanlara karşı rahmet sahibi, on sekiz bin âlemin eşsiz ve benzersiz yaratıcısı olduğunu dillendirir.

Sebeb-i Telif: Mevlidin üçüncü hanesinin ilk 10 mısraı, şairin eserini niçin yazdığını ifade etmektedir. Şair, bu bölümde ardından dua edecek, ruhuna Fâtiha'lar okuyacak kimseleri bırakmak niyetiyle bu mevlidi yazdığını belirtir.

Peygamberin Ruhunun Yaratılması: Mevlidin üçüncü hanesinin 10-14. mısraları arasında Allah'ın Evvel ve Ahir olduğunu, ondan önce hiçbir şeyin var olmadığını, o neyi dilerse onun olacağını ifade eden şair, "Dinle" diyerek 15-32. beyitler arasında Hz. Peygamber'in ruhunun nasıl yaratıldığını, ondan önce hiçbir şeyin var olmadığını, Allah'ın kendi nurundan Hz. Peygamber'in nurunu yarattığını; onun nurundan ise cümle mahlûkatı yarattığını dillendirir. Bu hususu diğer peygamberler vasıtası ile genişletir ve eğer Hz. Peygamber olmasaydı Hz. Âdem'in nebiler tacını giyemeyeceğini; Hz. Nuh'un gemisiyle bile o tufandan kurtulamayacağını; Hz. İbrahim'in atıldığı ateşin gül bahçesine dönmeyeceğini velhasıl hiçbir şeyin var olamayacağını ifade eder.

Peygamberin Nurunun Naklolunması Bölümü: Mevlidin 14 mısralık 4. hanesi, Hz. Peygamber'in nurunun sırasıyla Hz. Âdem'den, Hz. Havva'ya, ondan Hz. Şit'e, ondan da Hz. İbrahim'e ve Hz. İsmail'e geçtiğine ve ennihaye peygamberin ceddine nasıl ulaştığına değinir. Şair, sözün uzamasını istemediği için bu bölümü muhtasaran geçtiğini beyan eder.

Veladet Bölümü: Mevlidin 30 mısralık 5. hanesi Hz. Peygamber'in doğumunu ve bu esnada gerçekleşen harikulade olayları anlatmaktadır. Şair bu bölümde, Rebiülevvel ayının on ikinci gecesi Pazartesi günü Âmine Hatun'un doğum esnasında gördüklerini aktarır. O gece Âmine Hatun'un büyük bir nur zerresi gördüğünü, o nurun etrafına nur saçtığını, hatta yer ile göğün arasının nura gark olduğunu, etraftan misk ve amber kokularının geldiğini; Allah'ın emriyle duvarın yarılıp içinden üç hurinin indiğini ve ona müjdeler verdiklerini; dünyaya gelenin onun âlemlere rahmet olan Muhammed Mustafâ olduğunu beyan ettiklerini; kendisinin çok susadığı ve o hurilerin kendisine cennet şerbeti verdiklerini, bir cennet kuşunun da cennetten gelerek sırtını okşadığını anlatmaktadır.

Merhaba Bölümü: Mevlidin 10 mısralık 6. hanesi mevlidlerde yazımı âdet olmuş merhaba bölümüdür. Bu bölüm çoğunlukla Hz. Peygamber'in dünyayı teşrifini anlatan bölümü takiben yazılagelmektedir. Bu bölümde şair, Hz. Peygamber'i çeşitli vesilelerle överek ona 'merhaba' der ve okuyucuyu/dinleyiciyi de Hz. Peygamber'e salat ve selam getirmeye davet eden bir vasıta/salvele beyti ile son bulur.

Peygamberin Mucizelerinin Anlatıldığı Bölüm: Mevlidin 20 mısralık 7, 68 mısralık 8, 12 mısralık 9 ve 24 mısralık 10. haneleri Hz. Peygamber'in mucizelerini anlatmaktadır. 7. hanede Âmine Hatun'un, Hz. Peygamber'i doğduktan sonra Kabe'ye yönelip 'ümmetim' diyerek secde ederken gördüğünü nakletmektedir. 68 mısralık 8. hanenin ilk 26 mısraında Hz. Peygamber'in sütannesi Hz. Halime'nin gördüğü mucizeler aktarılmaktadır. Bunlar, Hz. Peygamber'in daha beşikte iken Allah'ı tesbîh etmesi; odasına sürekli nurlar dolması ve gökten nurlar içinde bir meleğin inip onun başını okşamasıdır. 27-38. mısralar arasında ise Hz. Peygamber'in güneş, ay ve hayvanlarla konuşması; ayı işaret parmağı ile ikiye bölmesi gibi mucizeleri anlatılmıştır. 39-68. mısralar arasında ise Hz. Peygamber'in amcası Hz. Abbas'ın naklettiği mucizelerinden bahsedilmektedir. Bu mucizeler ise Hz. Peygamber'in güneş ve ayla konuşması ve daha anne karnında iken Allah'ı zikretmesidir. 9. hanenin ilk dört mısraında Kabe'deki putların yıkılması; geri kalan sekiz mısraında ise Kabe'nin duvarından ses gelmesi mucizesine değinilmiştir. 10. hanede ise peygamberliğin gelişi ile Hz. Peygamber'de görülen mucizelere yer verilmiştir. Bu kısımda Hz. Peygamber'in gölgesinin bulunmadığı; konuşunca sanki güneşin titrediği, yer ile göğün nur ile dolduğu; a'maların gözünü açtığı; hayvanatla konuştuğu gibi bazı mucizelerinden bahsedilmektedir.

Mi'rac Bölümü: Mevlid'in 11 ile 16. haneleri arası şair, Hz. Peygamber'in mi'raca yükselişini ve burada yaşananları teferruatı ile anlatmaktadır. 24 mısralık 11. hanede Hz. Peygamber'in Ümmü Hânî'nin evinden bir Pazartesi gecesi Burak'la gökyüzüne çıkması ve Cebrail'in Burak'ı nasıl temin ettiği gibi hususlar terennüm edilmektedir. 12. hane ise tamamen Hz. Peygamber'in Burak ile göğe yükselişini ve daha sonra Kudüs'e varmasını ve burada peygamberlere namaz kıldırmasını anlatmaktadır. 13. haneden 16. hanenin 18. mısraına kadar mi'racda neler yaşandığı klasik mi'rac formlarında olduğu gibi terennüm edilmekte; 19. mısradan sonra ise şair, peygamberi överek dua ve tazarru bölümüne geçmektedir.

Vesile Bölümü: Mevlid'in 17. hanesi, şairin ayet ve ayet isimlerini; bazı kutsal olay ve şahıs isimlerini ".... hakkıçün", ".... hakı", "..... içün" gibi edatlarla Allah'a vesile kıldığı bölümdür. Şair, duasının kabulü için bu vesileleri saydıktan sonra dua bölümüne geçer.

Tazarru/Dua Bölümü: Mevlid'in 18. hanesi şairin kendisi ve okuyucu/dinleyicisi için önce tazarruda daha sonra da duada bulunduğu bölümdür.

6. Eserin Dil ve İmla Hususiyetleri

Mevlidler, okuyucu/dinleyici ve yazar açısından dinî yönü ağır basan metinler olduğundan çoğunlukla sanat gayesinin geri planda kaldığı ve daha çok dönem insanının rahatlıkla anlayabileceği samimi ve sade bir dille kaleme alınan eserlerdir. *Mevlid-i Feyzî* de tıpkı diğer pek çok mevlid gibi oldukça sade ve bir o kadar da samimi bir dille kaleme alınmıştır. Eserde geçen Arapça ve Farsça kelimelerin eserin telif edildiği dönemde halk tarafından bilinen kelimeler olduğu düşünülünce eserin oldukça sade bir kelime kadrosuna sahip olduğu görülecektir.

Eserde Eski Anadolu Türkçesi özelliği gösteren pek çok ek ve kelime mevcuttur. Mesela eserde gelecek zaman eki –IsAr (*doğısar, söyleyiser* vb.) iken 2. tekil şahıs emir kipi eki –gil, -ğıl (*digil, ağlamağıl* vb.)'dır. Hatta bir yerde 2. tekil şahıs emir kipi eki -gil, -ğıl eklerinin de arkaik hali olan -ğın eki bile görülmektedir (*kılğın*). Bunların yanı sıra -dUrUr, -IcEk, -(y)Up gibi Eski Anadolu Türkçesi dönemine ait ekler, eserde sıkça kullanılmaktadır.

Metinde eklerin imlasında bir tutarlılık yoktur. Örneğin bir yerde "*Bu gelen ʿilm-i maʿārif kānıdır* şeklinde harekelenen –dIr eki, pek çok yerde -dUr şeklinde harekelenmiştir: *Āmine aydur çün irdi ol zamān.*

Eserde hem kelimelerin hem de izafet kesrelerinin yazımında çokça hatalar olduğu görülmektedir. Bunlara metin içerisinde dipnot ile işaret edilmiştir.

Tıpkı Arapçada olduğu gibi Türkçe kelimelerin imlasında yer yer vezin için uzun u (û) yerine وا (vav elif) kullanılmaktadır. Mesela eğer açık hece lazım ise اولدی (oldı) şeklinde yazılan ibare kapalı hece lazım olduğunda اولدوا (oldu) şeklinde imla

edilmektedir. Örneğin *Nūra ġarḳ oldu zemīn ü āsmān* beytinde geçen oldu ibaresi اولدوا (oldu) şeklinde yazılmıştır.

7. Mevlid-i Feyzî'nin Metni[1]

[2] Mevlid-i Feyżī

Bismi'l-lāhi'r-raḥmāni'r-raḥīm

1. Allāh adın yād iden dil şād olur
Dā'imā mesrūr olup ābād olur
Nām-ı Allāh her kimiñ dilindedür
Ḳalbi maʿmūr kendüsi āzād olur
İsm-i ẕātıñ ẕikr idelüm cānıla
Ẕikr-i Ḥaḳla mülk-i dil bünyād olur
Cān u dilden[2] ʿaşḳıla Allāh diyen
Ẕerreten ḳalmaz günāh üftād olur
Her nefesde dem-be-dem Allāh diyen
Kāmil-i insān olup üstād olur

Sūn-i ʿāşıḳ enbiyā sulṭānını
'Eṣ-ṣalātu' dir añar sulṭānını[3]

2. Ola kim raḥm eyleye Raḥmān'ımız[4]
Ol Kerīm [ü] ol Raḥīm Subḥān'ımız
Oldurur Allāh u Raḥmān u Raḥīm
Bī-naẓīr ü bī-vezīr sulṭānımız
Birdürür ol pādişāh-ı lā-mekān
Vāḥid u Ferd ü Ṣamed Deyyān'ımız
On sekiz biñ ʿālemi var eyleyen
Ḳādir ü Ḳayyūm u Ḥaḳ Ḥannān'ımız

---

[1] Metin transkribe edilirken şunlara dikkat edilmiştir: **1.** Metinde yaygın olarak kullanılan transkripsiyon sistemi kullanılmıştır. **2.** Sayfa numaraları ve metin içinde tarafımızdan yapılan eklemeler köşeli parantez [ ] ile gösterilmiştir. **3.** Taşbaskıda iki sütunun ortasına konan tasliye beyitleri **bold** yazılmıştır. **4.** Metinde geçen âyet-i kerîmeler transkribe edilmiş anlamları ise dipnotta verilmiştir. **5.** Zihaf yapılan hecelerin uzun ünlüsü metinde italik olarak gösterilmiştir. **6.** Kafiye, vezin ve imla kusurları dipnotta belirtilmiştir. **7.** Metinde karşılaşılan diğer problemler dipnotta belirtilerek düzeltilmiştir.

[2] Metinde "cÀn-ı dilden" şeklinde harekelidir.

[3] Bu beyit metinde şu şekilde harekelidir: *Seven èÀşıú enbiyÀ sulùÀnını / 'Eã'ãalÀtu' dir añar ol sulùÀnını.* Oysa her iki mısra da bu haliyle vezne ve gramer kurallarına uymamaktadır. Bu sebeple söz konusu bu beyit yukarıdaki şekilde tamir edildi.

[4] "RaómÀn" kelimesi metin boyunca "رحمان" şeklinde yazılıdır.

Nice yüz biñ ʿālemi īcād iden

Lā-yezāl u Lemyezel Mennān'ımız[5]

[3] Budurur ey ʿāşıḳān dürrü'l-kelām
ʿAşḳıla diñ 'Eṣ-ṣalatu ve's-selām'

3. Ey ʿazīzān işte ḳıldıḳ ibtidā
Bir söze kim aña olmaz intihā
Bir temennī ḳılurız ammā size
Kim ḳılasız biz faḳīre bir duʿā
Yād iden cān cānına cān cenneti
Rāżī ola ḥaḳ Muḥammed Muṣṭafā
Fātiḥa 'Ümmü'l-kitāb'ı oḳuyan
Rūḥuma iḥsān idüp ḳılan ʿaṭā

Yā İlāhī ʿālī ẕātıñ ḥaḳḳıçün
Nice yüz biñ ḥācetiñ ḳılġın revā[6]

Ẓāhir u Bāṭın o ʿālī pādişāh
Çünki bildiñ Evvel ü Āḫir Ḫudā[7]
Fāʿil-i muṭlaḳ muḥaḳḳaḳ ḥaḳdurur
Ḥükm anıñdur 'Yefʿalu'l-lāh māyeşā'[8]
Diñle imdi Ḥaḳ Teʿālā şānuhu
Ḫalḳdan öñdin ne yaratdı ıḳrala (?)
Nūr-i ẕātından Muḥammed rūḥını
Ḳıldı ẓāhir sevdi anı Rabbenā
Andan oldı cümle eşyā her ne var
ʿArş u ferş ü nüh felek arż u semā
Seyyididür kāʾinātıñ ol ḥabīb
Ümmetidür enbiyā vü evliyā
Nūr-i Aḥmed cebhesinden Ādem'iñ
Oldıġıyçün geydi tāc-ı enbiyā
Ger Muḥammed'den irişmezse meded

---

[5] Mısra "LÀ-yezÀlu ve Lemyezel MennÀn'ımız" şeklinde harekelidir. Bu hâli ile vezne uymadığından yukarıdaki şekilde düzeltildi.

[6] Bu iki mısra eserde her ne kadar vasıta beyti gibi ortaya yazılmış olsa da kendi aralarında kafiyeli olmadıkları için nazım şekli açısından doğru değildir. Bu sebeple hanenin iki mısraı olarak değerlendirildi.

[7] Metinde iki mısra takdim-tehirlidir. Kafiye gereği mısraların yeri değiştirilmiştir.

[8] "يَفْعَلُ الله ما يَشاء" (Allah dilediği şeyi yapar).

Ġarḳ olurdı Nūḥ bulamazdı necā
Cedd-i İbrāhīm Ḫalīl'e ol Celīl
Nārı cennet[9] eyledi gülşen şehā
Gelmeseydi nūr-i Aḥmed ʿāleme
Olmaz idi enbiyā vü evliyā
Ḥürmetine Aḥmed'iñ ecdādına
ʿİzzet itdi pādişāh-i ẕü'l-ʿaṭā

Ḳul ḥabībī 'Eṣ-ṣalātu ve's-selām'

Cān u dilden dā'imā her dem müdām

[4]

4.[10] Ḥaḳ Teʿālā Ādem'i ḫalḳ eyledi
Oldı ʿālem Ādem ile pür-żiyā
Secde ḳıldı Ādem'e cümle melek
Gördiler çün anda nūr-ı Kibriyā[11]
Ḳodum alnında ḥabībim nūrını
Didi Allāh Ādem'e idüp nidā
Ṣoñra Ḥavvā alnına naḳl itdi nūr
Anda durdı nice ṣubḥ ile mesā
Şīt doġdı aña virdi nūr-i Ḥaḳ
Anıñ alnında tecellī bi'l-cilā
İrdi İbrāhīm ü İsmāʿīl'e nūr
Söz uzanur cümlesin ḳılsam edā
ʿİzzetiyle ḥürmetiyle nūr-i ḥaḳ
Ced-be-ced geldi ulaşdı aṣlına

Ger dilersiz bulasız ʿālī maḳām
ʿAşḳıla diñ 'Eṣ-ṣalatu ve's-selām'

5. Ol ʿazīze ol *Ā*mine dürr-i kān
Geldi andan sırr-i dürr-i künfekān
On ikisinde Rebīʿü'l-evveliñ
Kim düşenbe gicesi idi ʿayān
Didi gördüm ol Muḥammed anesi
Bir ġarīb nūr ẕerresi şems-i cihān

[9] Metinde "NÀr-ı cennet" şeklinde harekelidir.
[10] Bu hanenin matla beyti yoktur.
[11] Metinde "nÿri KibriyÀ" şeklinde yazılıdır.

Nūr niṣār itdi evimden çıḳdı nūr
Yir ile gök ṣāfī nūr oldı ʿayān
Misk ü ʿanber[12] ḳokusı doldı cihān
Cümle yerden gelür idi būy-i cān
Yarılup dīvār[13] bi-emri ẕü'l-celāl
Üç ḥūrī çıḳdı baña geldi ʿayān
Didiler müjde saña ey gülʿiẕār
Doġısardır senden ol bedr-i cihān
İrdiñ ulu devlete ey mehliḳā
İrmedi hīç kimse irmez bil ki[14] cān
Bu gice senden doġısar Muṣṭafā
ʿĀleme raḥmetdürür sulṭān-i ḫān
Bu gelen ʿilm-i maʿārif kānıdır
Bu gelen esrār-ı sırr-ı künfekān
Ol mübārek nūra taʿẓīm itdiler
Vaṣfını bu resme ḳıldılar beyān
Āmine aydur[15] çün irdi ol zamān
Kim ṭulūʿ ide cihāna bedr-i cān
[5] Ṣuṣadım ṣu içmege ḳıldım ṭaleb
Ṣundılar bir cām şerbet ez-cinān
Çünki içdim oldım [ol dem] ṣāfī nūr
İdemezdim kendümi nūrdan ʿayān
Geldi bir ḫūb u laṭīf ṭayr-i cinān
Arḳamı ṣıġadı ḳuvvetle hemān

Ṭoġdı ol sāʿatde ol sulṭān-ı cān
Nūra ġarḳ oldı zemīn ü āsumān

6. Cümle ʿālem itdiler ṣıyt u ṣadā
Ḫayr-i maḳdem raḥmet-i ḥaḳ merḥabā
Merḥabā ey ẕāt-ı ḥaḳḳıñ maẓharı
Merḥabā ey ḫāṣ-ı maḥbūb-ı Ḫudā
Merḥabā ey seyyid-i ḫalḳ-i cihān
Merḥabā ey cāna cānān merḥabā

[12] Metinde "misk-i anber" şeklinde yazılıdır.
[13] Metinde "dìvÀrı" şeklinde yazılıdır.
[14] Metinde "ey" şeklinde yazılıdır.
[15] Metinde "ider" şeklinde harekelidir.

Kā'ināt̲ıñ serveri sulṭānısın
Ey göñüller derdine senden şifā
Sensin ol sulṭān-ı ṣadr-i enbiyā
Sırr-i nūr-i enbiyā vü evliyā

Her ki diler nūş ide āb-ı ḥayāt
'Es-selāmu' cān ile dir 'eṣ-ṣalāt'

7. Çünki ṭoġdı ol resūl-i dü cihān
Ġamdan āzād oldı ʿālem buldı cān
İşbu ḥāletden *Ā*mīne māhrū
ʿAḳlı gitdi geldi girü ol zamān
Ḥūrīler gitmiş u oġlıñ görmedi
Çoḳ niyāz itdi Ḫudā'ya ez-cinān
Ḥayret[16] aldı ḥūrīler aldı ṣanup
İstedi kim göre ol sulṭān-ı ḫān
Baḳdı gördi Kaʿbe'ye ḳarşu resūl
Secde itmiş ḫāk[i] ḳılmış gülsitān
Secdede taḥmīd ider tevḥīd ider
Ümmetimi der ki vir yā Müsteʿān
Gitdi ṣabrım çünki gördüm bunları
Geldi ʿaḳlım gördüm ol şāh-ı cihān
Yüzi anıñ āfitāb-ı maʿnevī
Çünki gördüm ḳoşdum ol rūh-i revān[17]

Leblerinden oldı bir nūr āşikār[18]
Ṣāfī nūr oldı cihān u ḫānumān
Lebleriñ taḥrīk idüp dir 'Ümmetī'
Ümmetidir himmetidür bī-kerān

[6] **'Eṣ-ṣalātu ve's-selāmu bi's-selām'**
ʿAşḳıla bulası[ñı]z ʿālī-maḳām

8. Ol resūliñ dāyesi ḳıldı beyān

[16] Metinde "خيرت" şeklinde yazılıdır.
[17] Metinde "rÿhi revÀn" şeklinde yazılıdır.
[18] Metinde "nÿr-i ÀşikÀr" şeklinde harekelidir.

Meme emer ṭıfl iken ol şāh cihān[19]
Muʿcizātıñ gördüm anın ṣad hezār
Hem kerāmātıñı ʿaynıma ʿayān
İbtidā kim nuṭḳa başladı resūl
Ḥaḳḳı tevḥīd itdi ol şīrīn dehān
Cān u dilden ẕikr iderdi rabbisin
Ol lisān-ı sükker-efşān her zamān
Gelür idi aña bir nūr-i ʿaẓīm
Ḳaplar idi ġarḳ olurdı nūra cān
Gözlerimle gördüm anı nice kez
Şemsden enver nūr-i aʿẓam ʿālī-şān
Açılurdı ġayb olurdı dīdeden
Āsumāndan baña olurdı revān
Ādemī ẕāt ṣūretinde bir melek
Görünürdi aḳ ḳabāʾ ile ʿayān
Girir idi hem ḳafāsından anıñ
Yine gözümden olurdı ol nihān
Bir gice ḫābdan uyandım görürem
Nūr iḥāṭa eylemiş anı inan
Bir yeşil câme giyer cān görürem
Göziñ aç baḳ ḥażrete ḳarşu uyan
Ol daḫi gördi ḳalup ḥayrān aña
Didi budur seyyid-i kevn ü mekān
Yā Ḥalīme irdiñ aʿlā devlete

Budurur peyġamber-i[20] āḫir zamān
Muʿcizātından Resūliñ muʿteber
Biri budur diñle cāndan ey civān
Bir süri ḳoyun gelürken aradan
Ḥażrete geldi biri ol dem hemān
Yire yüziñ sürüben taʿẓīm idüp
Öpdi başın döndi gitdi şādumān
Söyleşürdi māhitāb ile kelām
Āfitāb ile daḫi şems-i cihān

[19] Metinde "şÀh-ı cihÀn" şeklinde harekelidir.
[20] Metinde "peyàamberi" şeklinde yazılıdır.

Hem işāret parmaġıyla māha kim
Ḳıldıġından ay olurdı hem revān
Māh inerdi āsumāndan şevḳ ile
Beşiginiñ ayaġından cān-feşān
[7] İbni Abbās'dan rivāyetdir ṣaḥīḥ
ʿAmmisi birgün resūle dir ki[21] cān
Bir suʾālim var aña virgil cevāb
Ḳırḳ günülük idin ey māh-ı mihān[22]
Gördüm anı māhile söyleşdigin
Sen aña ol saña didi bir zamān
Añlamadım ne didiñizdi kelām
Didi ḥażret ʿammīsine sen inan
Ḳundaḳ içre ṣaġ elim baġlu idi
Aġrısından diledim ḳılam fiġān
Gökden indi ay didi aġlamaġıl
Damla düşse yire yer olur vīrān
Ḥażret-i ʿAbbās taʿaccübden elin
Urdı eline didi aʿceb bu şān
Bundan aʿceb diyeyim mi bir daḫi
Ṣol elimi baġlamışlar ey civān
Aġrısından diledim nālān idem
Āfitāb indi semādan dir hemān
Göz yaşından düşse bir ṭamla yere
Hīç yeşermezdi cihānda bir cinān
ʿAbbās aydur[23] ey oġul sen ṭıfl idiñ
Kim ferāmūş ḳılmadan ḳıldın beyān
Ol Ḫudā'nıñ ẕāt-ı pāk-ı ḥaḳḳıçün
Kim o Ḳādir ḳabżasındadır bu cān
Vālidem ḳarnında iken āvāzıñ
İşidirdim ben kelāmıñ[24] bil inan
Ana ḳarnında iken hem āfitāb
Secdeleriñ ʿarşıñ altında ʿayān

[21] Metinde "ey" şeklinde yazılıdır.
[22] Metinde "muhÀn" şeklinde harekelidir.
[23] Metinde "ider" şeklinde harekelidir.
[24] Metinde "úalemiñ" şeklinde yazılıdır.

İşidirem hem niyāzını anıñ
Bu sözüm ḥaḳdır işit cāndan müdām[25]

‘Eṣ-ṣalātu ve’s-selāmu bi’s-selām’
ʿAşḳıla diñ[26] bulasız ʿālī-maḳām

9. Mekke ehli Kaʿbe’yi gördi ʿayān
Secde ḳıldı ayaġına bī-gümān
Didi ʿAbdu’l-muṭṭalib ben Kaʿbe’de
Ḥāżır idim düşdi eṣnām hep hemān
Pes cidār-i[27] Kaʿbe’den irdi nidā
Didi doġdı şimdi ol şems-i cihān
Bir nebīdir bu gelen kim dünyede
Ehl-i şirke virmeye aṣlā amān
[8] Hem beni ṭāhir muṭahhar eyleye
Ḳomaya içimde putlardan nişān
Baş açuben yalın ayaḳ ümmeti
Beni ḳılurlar ṭavāf ey müʾminān

İster iseñ kim içesin kevṯeri
Vir ṣalāvāt şād ḳıl peyġamberi

10.[28] İrdi çün ḳırḳ yaşına ṣadr-ı ḥarem
Pes nübüvvet tācını giydi revān
Aldı Ḳurʾān buldı ḳuvvet ol ḥabīb
Dürlü dürlü muʿcizāt oldı ʿayān
Evvelā cismi münevver nūr idi
Sāyesi düşmezdi yire bir zamān
Depredicek leblerin şāh-ı cihān
Deprenürdi ditrer idi şems ṣan
Dürleri nūrlar ṣaçardı söylese
Nūr olurdı hep zemīn ü āsumān
Ṭoḳunıcaḳ zülfüne bād-ı nesīm[29]
Misk ü ʿanberden[30] dolar idi cihān

---

[25] Metinde “edÀ” şeklinde yazılıdır.
[26] Metinde “deyin” şeklinde harekelidir.
[27] Metinde “cidÀrı” şeklinde yazılıdır.
[28] Bu hanenin matla beyti yoktur.
[29] Metinde “bÀdı nesìm” şeklinde harekelidir.
[30] Metinde “misk-i anber” şeklinde yazılıdır.

Derlese dürler dürerdi dür düri
Dür dererlerdi derinden gülsitān
Ol degil mi yirde gökde cān olan
Ol degil mi cānlara cānān olan
Oldurur kim Mekke'den ʿarşa varan
Ḥaḳ cemāliñ gören anda bī-gümān
Oldurur aʿmālarıñ gözin[31] açan
Oldurur dilsizlere viren zebān
Oldurur ṭaġı aġacı gezdiren
Yüzlerinüñ üzre ġalṭān ey civān
Mār u mūrı derbeder[32] söylediler
Ḥaḳ nebīsiñ yā resūl-i ʿālī-şān

Eşrefü'l-iḫvāni ḳūlū eṣ-ṣalāt
Bīşnevīd miʿrāc-ı sırr-ı kāʾināt

11. ʿAşḳıla gel ʿāşıḳ-ı Allāh olan
Diñlegil miʿrāc-ı şāh-ı dü cihān
Bir düşenbe gicesi bedr-i münīr
Ümmü Hānī ḥücresin ḳıldı mekān
Anda iken seyyid-i[33] kevn ü mekān
Cebreʾīl'e Ḥaḳ didi vardır cinān
[9] Bir münevver tāc-ı ḥulle hem kemer
Bir Burāḳ'ı al daḫi durma hemān
Var ḥabībime ilet gelsün digil
Seyr idüp ʿarşa beni görsün ʿayān
Cennete pes Cebreʾīl oldı revān
Gördi kim ḳırḳ biñ Burāḳ'ı şādumān
Cümlesinden bir Burāḳ ġāyet ḥazīn
Yemez içmez dāʾimā eyler fiġān
Cigerin[34] ḫūn eylemiş derd-i[35] fırāḳ
Gözlerinden dem-be-dem ḳandır revān
Ol Burāḳ'a didi Cibrīl-i emīn

[31] Metinde "göziñ" şeklinde yazılıdır.
[32] Metinde "dermeder" şeklinde yazılıdır.
[33] Metinde "seyyidi" şeklinde yazılıdır.
[34] Metinde "cigeriñ" şeklinde yazılıdır.
[35] Metinde "derdi" şeklinde yazılıdır.

Ne zamāndan berü ḳılursın fiġān
Ol zamāndan kim işitdi ḳulaġım
Yā Muḥammed deyüben ḳıldı beyān
Oldı ḳırḳ biñ yıldır aña ʿāşıḳam
Yemem içmem āh u zārım her zamān
Gel gel imdi maʿşūḳına ir görem
ʿĀşıḳ irer maʿşūḳına bī-gümān[36]

12.[37] Pes Burāḳ'ı aldı Cebrāʾil[38] hemān
Aḥmed'e geldi vü getürdi selām
Daʿvet itdi ḥażretine Ẕü'l-celāl
Didi gelsün beni görsün ol imām
ʿArş u Kürsī Sidre Ṭūbā cennetim
Cümle müştāḳ yüzine ey bedr-i tām
Bu gice esrār-ı vaḥy olur ʿayān
Ḥaḳ aña söyleyiser sırr-ı kelām
Gel gidelim yā Muḥammed ḥażrete
Hep nebīler muntaẓır olsun merām
Enbiyā vü eṣfiyādır nāẓirūn
Yolun üstünde melāʾikdir ḳıyām
Ḳalḳdı yerinden hemān sulṭān-ı dīn
Ḳodı tācı başına dürr-i imām[39]
Ḥulleyi geydi ḳuşandı hem nıṭāf
Hem Burāḳ'a bindi ol şāh-ı kirām
Açdı perrini Burāḳ uçdı hemān
Bir nefesde irdi Ḳuds'a ol ʿiẓām
Enbiyā ervāḥı istiḳbāl idüp
Muṣṭafā'ya cümle ḳıldı iḥtirām
Didiler aña eyā şāh-ı rusul
Ḥażretine dāʾimā Ḥaḳ'dan selām
Cibrīl oḳudı eẕānı ol ḥabīb
Enbiyā ervāḥına oldı imām

---

[36] Bu hanenin vasıta beyti yoktur.

[37] Bu hanenin matla beyti yoktur.

[38] Metinde "Cibrìl" şeklinde yazılıdır.

[39] Metinde "amÀn" şeklinde yazılıdır.

[10] Ḳıldı Aḳṣā'da namāzı sırr-ı cān
Luṭf idüp anlara virdi hem selām

Ḳul ḥabībī eṣ-ṣalātu ve's-selām
Bişnev aḫbār-ı ʿurūcı bedr-i tām

13. Çünki ṣaḥrā ṭaşına başdı ḳadem
Başdığı dem buldı cān ḳıldı ḳıyām
Nerdubānı gördiler nūrdan ʿayān
Nerdubāndan göklere irdi hümām
Çünki Sidre'ye irişdi ol resūl
Virdi altundan döşek Rabbü'l-enām
Cebreʾīle didi ḥażret ey refīḳ
Sen ne ḳaldıñ[40] ilerü gel ey hümām
Ẕerre deñlü ṭāḳatim yoḳ ilerü
Perr ü bālimi yaḳar nūr-i ʿiẓām
Baña aşḳı tā ezeldendir delīl
Beni yaḳsın cān fedādır bī-melām
Rāh-ı ʿaşḳı ṣanma ḥaḳdandır baʿīd
Ḥaḳḳıladır ʿāşıḳ-ı ḥaḳ müstedām

Ḳul ḥabībī eṣ-ṣalātu ve's-selām
Tā Tuvā bāġında [fī-]yevmi'l-ḳıyām

14.[41] Söyler iken Muṣṭafā Cebrāʾile
Bir nidā geldi oḳur rabbü'l-enām
Hem döşendi refref-i aḫżar aña
Çıḳdı anıñ üstüne şāh-ı kirām
Aldı refref ḥażret-i peyġamberi
Sidre dek gitdi hemān bi'l-iḫtirām
Gördi hep ehl-i semā ḳılur niyāz
Dürlü dürlü ṭāʿat üzre ber-devām
Kimi rākiʿ bā-ḫuşūʿ [u] bā-ḫużūʿ
Kimi sācid kimisi ender-kıyām
ʿAşḳ-ı Ḥaḳla kimisi ʿāşıḳdurur

[40] Metinde "úıldıñ" şeklinde harekelidir.
[41] Bu hanenin matla beyti yoktur.

Mest ü ḥayrān vālih ü şeydā müdām[42]
Ḥażrete geldi ḳamu ehl-i semā
Dürlü ikrām ḳıldılar bā-ʿizz-i tām
Merḥabā ey ‘raḥmeten li’l-ʿālemīn’[43]
‘Yā Muḥammed eṣ-ṣalātu ve’s-selām’
Her biri miʿrācını ʿizzetledi
Didi buldıñ rifʿat-i ʿālī-maḳām
[11] Yürü kim cevlān senindir bu gice
Seyr-i ‘subḥāne’l-leẕī esrā’[44] tamām
Çünki geçdi ḳamusını ol şerīf
Vardı irdi ḥażrete ḫayrü’l-enām

Cān u dilden ʿāşıḳān aydıñ[45] kelām
Seyyid-i sādāt-ı ʿālem-rā selām

15. Gel baña gel ey ḥabībim ʿāşıḳam
Cümle ḫalḳı saña ḳıldım ben ġulām
Ne dilersen ḳılam anı ben revā
Cümleten maṭlūb u maḳṣūdıñ tamām
Didi Aḥmed ey Kerīm-i bī-miṯāl
Ey Ġafūr u ey Raḥīm-i lā-yenām
Ümmetime ḳıl ʿināyet ey Ḫudā
Ḥażretiñde bulalar ʿālī-maḳām
Dāʾimā ʿiṣyān u nisyān işleri
ʿAfv idüp anlara vir dāru’s-selām[46]
16.[47] Pādişāha ḥażretiñden dāʾimā
Ümmetimi dilerem ḳılġıl ʿaṭā
Bir nidā irdi Ḫudā’dan ey ḥabīb
Ümmetiñe cennetim ḳıldım sezā
Saña virdim ümmetiñi ey şerīf
Anları maġfūr ider her dem şehā
Saña ʿāşıḳ olıcaḳ ben ey laṭīf

---

[42] Bu mısra metinde “Mest-i óayrÀn vÀlih-i şeydÀ müdÀm” şeklinde harekelidir.
[43] “رَحْمَةً لِلْعالَمينْ”(Âlemler için rahmet olan)
[44] “سُبْحَانَ الَّذِي أَسْرَى” (Subhan olan Allah (kulunu) yürüttü...) İsrâ, 17/1.
[45] Metinde “iden” şeklinde harekelidir.
[46] Bu hanenin vasıta beyti yoktur.
[47] Bu hanenin matla beyti yoktur.

Cümle ʿālem seniñ olur muṭlaḳā
Dāʾimā ẕātıñı mirʾāt eyledüm
Yazdım adıñ adım ile serverā
Yā ḥabībim görmege dīdārımı
Gözlerin dutmaz bilürem ey ṣafā
Ammā varġıl ümmetiñ ḳullarını
Daʿvet eyle tā bulalar ʿālīcā
Emr-i ḥaḳla ol resūl-i dü cihān
Ümmü Hānī evine geldi ṣafā
Her ne gördi ol mübārek gicede
Didi aṣḥābına anı Muṣṭafā
Cümlesi ḳutluladı miʿrācını
Didiler ey eşref-i arż u semā[48]
Cümlemiz bir saña bende ey ḥabīb
Bize ʿizzet saña ḳılmaḳ cān fedā
Bize devlet ümmetiñ oldıġımız
Cān u dilden ḳıluruz ḥürmet saña
[12] Emriñe fermānıña oldıḳ muṭīʿ
Her ne dersen ḳıluruz cāndan edā

Yā Muḥammed ḥubb-i ẕāt-i Müsteʿān Ḥażretiñden Feyżīyi ḳılma cüdā

17. Yā İlāhī leyle-i esrā içün
Yā İlāhī ḳurb-i 'Ev ednā'[49] içün
Yā İlāhī sırr-i 'Mā evḥā'[50]içün
Hem başında nūr-i ġayret tāc içün
Yā İlāhī Aḥmed'iñ miʿrāc içün[51]
Hem 'Raʾehu nezleten uḫrā'[52] içün
Yā İlāhī 'Sūre-i Ve'ṭ-ṭūr' ḥaḳı
Hem ḥabībiñ cebhesinde nūr ḥaḳı
Hem muṭahhar ravżası ḳabri ḥaḳı
Hem ʿadūlar cevrine ṣabrı ḥaḳı

[48] Metinde "eşref-i arø-ı semÀ" şeklinde yazılıdır.
[49] "فَكَانَ قَابَ قَوْسَيْنِ اَوْ اَدْنٰىۚ" (İki yay uzunluğu kadar, hatta daha yakın kaldı), Necm, 53/9.
[50] "فَاَوْحٰٓى اِلٰى عَبْدِهٖ مَا اَوْحٰىۜ" (Ve Allah kuluna vahyedeceğini vahyetti) Necm, 53/10.
[51] Metinde "mièrÀcı içün" şeklinde yazılıdır.
[52] "وَلَقَدْ رَاٰهُ نَزْلَةً اُخْرٰىۙ" (Andolsun ki onu bir başka inişinde görmüştü), Necm, 53/13.

Yā İlāhī Ādem [ü] Ḥavvā ḥaḳı
Yā İlāhī sen yine maʿbūd ḥaḳı
Yā İlāhī ẕāt-i esmā ḥaḳḳıçün
Nūr-i Aḥmed sırr-i Ḳurʾān ḥaḳḳıçün
Kuds u Kaʿbe seyr-i aʿlā ḥaḳḳıçün
Māʾ-i zemzem Sidr-i Ṭūbā ḥaḳḳıçün
'Sūre-i El-ḥamdu li'l-lāh'[53] ḥaḳḳıçün,
'Ḳul huva'l-lāh'[54] ḳāf u lāmı ḥaḳḳıçün
Sūre-i Aʿrāf u Enʿām ḥaḳḳıçün
Sūre-i Ṭāhā vü Yāsīn ḥaḳḳıçün
Yā İlāhī enbiyānıñ ḥaḳḳıçün
Yā İlāhī evliyānıñ ḥaḳḳıçün
Yā İlāhī hem Muḥammed ḥaḳḳıçün
Yā İlāhī Çār Yārī ḥaḳḳıçün
Yā İlāhī Fāṭıma'nıñ ḥaḳḳıçün
Yā İlāhī [hem] Ḥasan'ıñ ḥaḳḳıçün
Yā İlāhī hem Ḥüseyn'iñ ḥaḳḳıçün
Kerbelā'da ḫūnbahāsı ḥaḳḳıçün[55]

18. Cān bu tenden oldıġı demde cüdā
Bizi īmāndan ayırma ey Ḫudā
Ḳanġı müʾmin mevlūdını Aḥmed'iñ
Oḳurısa oḳudursa ḳıl ʿaṭā
ʿİzzet idüp diñleyeni ʿaşḳıla
Nāra yaḳma her murādın ḳıl revā
ʿĀṣī mücrim hem günāhkār ḳullara
Faẓl u raḥm[56] it pādişāh-ı ẕü'l-celāl
[13] Yā İlāhī luṭfıñ umar müʾminūn
Ḥubb-i Aḥmed cümlesine ḳıl ʿaṭā
Ey Ḫudāyā Feyżī yi ol bī-nevā
ʿĀṣī mücrim eli baġlu bir gedā
Redd idüp sürme ḳatıñdan ey Raḥīm

---

[53] Fâtiha Sûresi

[54] İhlâs Sûresi

[55] Bu hanenin vasıta beyti yoktur.

[56] Metinde "faøl-ı raóm" şeklinde harekelidir.

Ḥürmetine ḫāk-i pāy-i Muṣṭafā
Atasına anesine pīrine
Raḥmet it vir cennet-i ḥūrī-liḳā

Rāżı olsun ümmetiñden ol selām

'Raḥmetu'l-lāhi ʿaleyhim' ber-devām

Sonuç

Bu çalışmada, hayatı hakkında henüz hiçbir bilgi bulunmayan Feyzî mahlaslı meçhul bir şair tarafından kaleme alınan *Mevlid-i Feyzî* isimli eser incelenmiş ve metni transkripsiyon alfabesi ile Latin harflerine aktarılmıştır. Bu incelemede *Mevlid-i Feyzî*'nin dil ve üslup açısından mevlid türünün ilk örneklerinin, özellikle *Vesîletü'n-Necât*'ın tesiri ve daha geniş kitleler tarafından okunması/dinlenmesi gayesi ile sade bir dil kullanılarak kaleme alındığı görülmektedir. Fakat mevlidin baştan sona sıkça imâle-i maksûre, zihâf gibi aruz kusurlarıyla dolu olmasının yanı sıra çokça tekrar eden kafiye ve kelime tekrarları eserin edebî değerini azaltmaktadır. Bununla birlikte şairin kullandığı samimî, lirik ve yer yer sehl-i mümteni örneği gösteren bazı mısraları, eserin orijinal yönler barındırdığını da göstermektedir.

Her ne kadar kaynaklarda şairin ismi Osman Feyzî olarak geçse de eserde Osman ismine hiçbir surette tesadüf edilememiştir. Şu an için şair hakkında bilinen tek şey mahlasının Feyzî olduğudur. Eserin ne zaman telif edildiğine yahut hangi döneme ait olduğuna dair elde bir karine bulunmamaktadır. Her ne kadar eserde, Eski Anadolu Türkçesi dönemi özellikleri gösteren kelime ve ekler kullanılmış olsa da şairlerin nazîre geleneği içinde kelime ve ek kadrosunu da tanzir etmeleri eserin hangi döneme ait olduğunu tahmini de imkânsız kılmaktadır.

Kaynakça

Aksoy, H. (1986). Mevlid. *Türk Dili ve Edebiyatı Ansiklopedisi*, İstanbul: Dergah Yay., C.6, ss. 315-319.

Bakırcı, S. (2002). *Mevlid Doğuşu ve Gelişimi*. Erzurum: Akademik Araştırmalar Yayınları.

Bursalı Mehmet Tahir (1338). *Osmanlı Müellifleri I-III*. İstanbul: Ali Şükrü Matbaası

Feyzî (?). *Mevlid-i Feyzî*. Atatürk Üniversitesi Kütüphanesi Seyfettin Özege Bölümü 9264.

Köksal, M. F. (2011). *Mevlid-nâme*. Ankara: Türkiye Diyanet Vakfı Yay.

Kütük, R. (2018). *Türk Edebiyatında Mevlid ve Muslihî'nin Gül-efşân İsimli Mevlidi*. Erzurum: Ertual Akademi.

Mazıoğlu, H. (1974). Türk Edebiyatında Mevlid Yazan Şairler. *AÜDTCF Türkoloji Dergisi*, 6 (1), Ankara, ss. 31-62.

Pekolcay, N. (haz.) (1980). *Süleyman Çelebi, Mevlid*. İstanbul: Dergâh Yay.

Uzun, M. (2007). Mevlid Edebiyatında Önemli Bir Son Devir Şairi: Mehmed Fevzi Efendi ve Mevlidleri. *Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi,* S. 33, ss. 87-128.

Uzun, M. (2016). Mehmed Fevzi Efendi ve Mevlidleri. *Mevlid Külliyâtı I-III*. Ankara: DİB Yay., C. III, ss. 59-102.

Ünver, İ. (1978). Ahmedî'nin İskender-nâmesi'ndeki Mevlid Bölümü. *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı – Belleten,* Ankara, ss. 355-411.

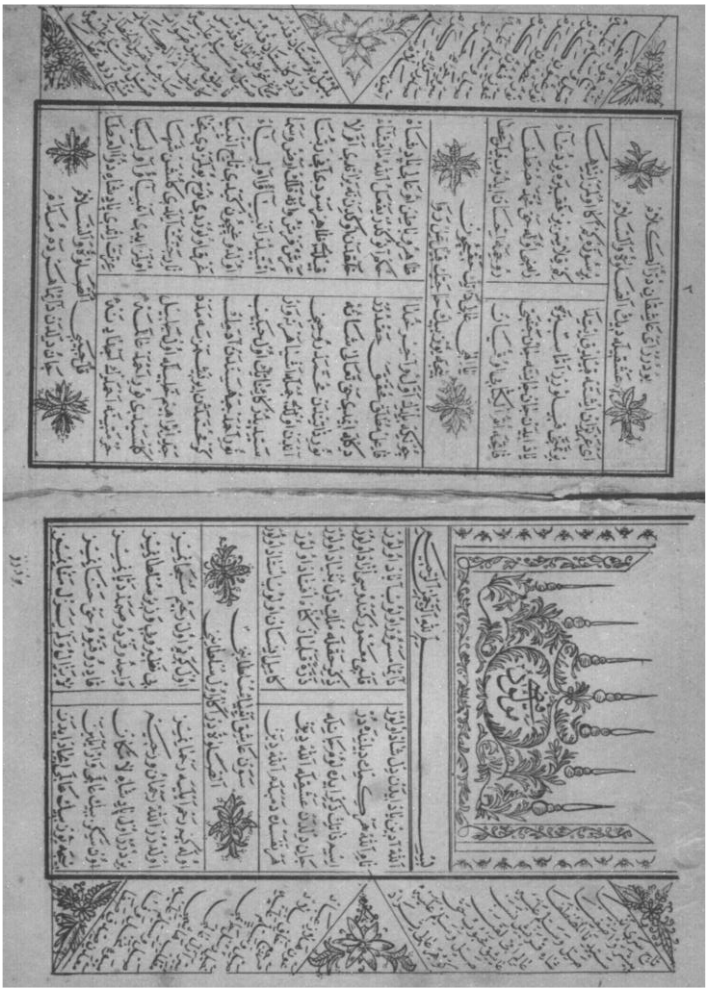

KAZAK TÜRKÇESİNİN BİLGE ANASI: RABİĞA SIZDIKOVA (1924 - 2020)

THE WISE MOTHER OF KAZAKH TURKISH: RABİĞA SIZDIKOVA (1924 - 2020)

Esra YAVUZ[*]

Öz

Rabiğa Sızdıkova, Kazakistan'ın yetiştirmiş olduğu en önemli dilcilerden biridir. O, Ahmet Baytursunulı, Kudaybergen Jubanov, Sersen Amanjolov, İsmet Kenesbayev, Mevlen Balakayev, Ğaynettin Musabeyev gibi dilcilerin oluşturduğu köklü bir geleneğe sahip olan "Ahmet Baytursunulı Dil Bilimi Enstitüsü"nün çatısı altında ömrünü geçirmiş, Kazak Türkçesi ve Türkoloji'nin önemli meseleleri üzerine otuzdan fazla kitap, üç yüzden fazla makale yayımlamıştır.

Bu çalışma, Kazak Türkçesi üzerine yaptığı bu başarılı çalışmalarıyla adından söz ettiren ve Kazak dilbilimine katkılarından dolayı "Kazak Dilinin Anası", "Ana Dilin Bilge Anası" unvanlarıyla adlandırılan Rabiğa Sızdıkova'yı tanıtmayı amaçlamaktadır.

Anahtar Kelimeler: Kazak Türkçesi, Dil Bilimi, Türkoloji, Rabiğa Sızdıkova

Abstract

Rabiğa Sızdıkova is one of the most important linguists that Kazakhstan has cultivated. She has lived her life under the roof of "Ahmet Baytursunulı Linguistic Institute", which has a long established tradition created by linguists such as Ahmet Baytursunov, Kudaybergen Jubanov, Sersen Amanjolov, Ismet Kenesbayev, Mevlen Balakayev, Ğaynettin Musabeyev and she published more than 30 books and more than 300 articles on the crucial issues of Kazakh Turkish and Turkology.

This study aims to introduce Rabiğa Sızdıkova who is called as "The Mother of Kazakh Language and The Wise Mother of Mother Tongue" thanks to her contributions to Kazakh linguistics and made her remark with her successful studies on Kazakh Turkish.

Keywords: Kazakh Turkish, Linguistics, Turkology, Rabyza Sızdıkova.

[*] Arş. Gör. Dr., Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Çağdaş Türk Lehçeleri ve Edebiyatları Bölümü; *Res. Ass. Dr., Ataturk University Faculty of Letters Department of Contemporary Turkish Dialects and Literature,* esra.yavuz@atauni.edu.tr

Giriş

XX. yüzyıl Kazak dil biliminin yaşayan en önemli ve en büyük dilcilerinden biri olan Rabiğa Sızdıkova, onlarca kitap, yüzlerce makale yazdı. Gerek Kazakistan'da gerek yabancı ülkelerdeki çeşitli üniversitelerde dersler verdi. Yurtiçinde ve yurtdışında sayısız kongre, konferans ve sempozyuma katılarak bildiriler sundu.

Sızdıkova'nın yaptığı incelemelerin en önemlileri Kazak Edebiyatının önde gelen isimlerinden Abay Kunanbayev ile ilgili çalışmalardır. Bunun dışında Kazak sözlü ve yazılı edebiyatındaki eserler üzerine yaptığı gramer çalışmaları, Kazak edebî dilinin tarihi ve söz varlığı, dil, imla ve yazım kurallarıyla ilgili yaptığı çalışmaları Kazak Türkçesinin birçok problemine çözüm bulan önemli bilimsel çalışmalardır.

Makalemiz, yaptığı bu önemli çalışmalarıyla adından sıkça söz ettiren ve Kazak dil bilimine büyük katkılar sağlayan, bu nedenle de Kazaklar tarafından "Kazak Dilinin Anası", "Ana Dilin Bilge Anası" olarak adlandırılan Rabiğa Sızdıkova'yı tanıtmayı amaçlamaktadır. Çalışmada, Rabiğa Sızdıkova'nın hayatı, Kazak Türkçesine katkıları ve eserleri hakkında bilgiler verilmeye çalışıldı.

1. Hayatı[1]

Rabiğa Sızdıkova, 17 Ağustos 1924'te Kazakistan'ın Aktöbe eyaletine bağlı Oyıl şehrinde doğdu. 1931-1938 yıllarında orta öğretimde, 1938-1940 yıllarında Aktöbe eyaletine bağlı Temir şehrindeki iki yıllık pedagoji okulunda okudu.

1940'ta Aktöbe eyaletine bağlı Alğa şehrindeki ilkokulda, 1942-1943 yıllarında Temir şehrindeki ortaokulda, 1943'te Temir şehrindeki pedagoji okulunda öğretmen olarak, 1944'te Aktöbe şehrindeki No: 6 ortaokulunda eğitim müdürü olarak çalıştı.

1947'de Abay Kazak Pedagoji Enstitüsünü bitirdi. Aynı yıl Kazak Pedagoji Enstitüsünde başladığı lisansüstü eğitimini, 1951'de hazırlamış olduğu "Qazaq Tilindegi İzafet" adlı tez çalışması ile tamamladı. Bu çalışmasıyla dil bilimine olan yeteneğini fark etti ve bu alanda çalışmalarına ağırlık verdi.

1951-1957 yılları arasında pedagoji ve eğitim-öğretim kitapları yayımlayan Kazak Milli Edebiyat (Mektep) Yayınevinin[2] baş redaktörü ve redaksiyon müdürü olarak çalıştı.

---

[1] Rabiğa Sızdıkova'nın hayatıyla ilgili bilgiler için bk. Ömirzaq Aytbayulı (2014). *Tilğumırlar (Qazaq lingvisteri men til janaşırları).* Almatı: Abzal-Ay Baspası, 156-175; N. Wäliyev, Ğ. Änes (2004). *Räbiğa Ğaliyqızı Sızdıqova: Qazaqstan ğalımdarınıñ biobibliografiyasına materialdar*. Almatı: Arıs Baspası, 5-20; Räbiğa Sızdıqova https://adebiportal.kz/kz/authors/view/2265 (Erişim Tarihi: 30.01.2019).

[2] Günümüzde bu yayınevi "Ravan" isimiyle yayın hayatına devam etmektedir.

Mevlen Balakayev, İsmet Kenesbayev, Şora Sarıbayev, Ahmedi Iskakov gibi dilcilerin etkisiyle 1957-1961 yılları arasında Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İlimler Akademisi Dil Bilimi Enstitüsünde "kişi ğılımi qızmetkeri"[3] olarak çalıştı.

1959'da "Abay Qara Sözderiniñ Negizgi Morfologiyalıq Erekşelikteri" adlı çalışmasıyla "kandidat"[4] unvanını aldı.

1961-1967 yıllarında yine Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti İlimler Akademisi Dil Bilimi Enstitüsünde Kazak Dili Tarihi ve Diyalektolojisi bölümünün başkanı, 1967-1980 yıllarında aynı enstitüde "ağa ğılımi qızmetkeri"[5] olarak görev yaptı.

1969-1975 yıllarında Kazak SSR İlim Akademisinin Filoloji Bilimi üzerine toplanan şuranın ilmî sekreteri oldu.

25 Mayıs 1971'de "Abay Şığarmalarınıñ Tili" adlı doktora çalışmasını savunarak "doktor" unvanını aldı.

1973-1991 yılları arasında "Mädeniyet jäne Turmıs"[6] dergisinin redaksiyon kurulu üyesi, 1974'de yabancı ülkelerle dostluk ve kültürel ilişkilerle ilgili Kazak cemiyetinin yönetim kurulu üyesi, 1975'ten itibaren Kazak SSR İlimler Akademisi Dil Bilimi Enstitüsü bünyesindeki doktora ve kandidat savunmaları için oluşturulan bilim adamları heyetinin üyesi oldu.

26 Nisan 1979'da Kazak SSR İlimler Akademisinin muhabir üyesi olarak seçildi.

1980-1994 yıllarında Kazakistan Cumhuriyeti Ulusal İlim Akademisi A. Baytursınulı Dil Bilim Enstitüsünde Dil Kültürü bölümünün başkanı, 1981 yılından itibaren yine aynı enstitüde "bas ğılımi qızmetkeri"[7] olarak çalıştı.

1989'da Kazakistan Cumhuriyeti "Kazak Dili" kurumunun yönetim kurulu üyesi oldu. Yine bu yıl Kazak SSR'inin Dil Kuralları Projesindeki komisyonda başkan yardımcılığı yaptı.

8 Aralık1989'da Türk Dilleri alanında "profesör" unvanı aldı.

1990-1992 yıllarında Kazakistan Cumhuriyeti "Kazak Dili" kurumuna bağlı "Dil Eğitimi" Halk Üniversitesinin rektörü olarak çalıştı.

1990-1995 yıllarında Abay adlı Almatı Devlet Üniversitesinin Filoloji İlimleri

[3] Sovyetler döneminde üniversitelerde doktora veya 3 yıl görev yapmış araştırmacılara verilen unvan.
[4] Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği ile eskiden S.S.C.B. içinde yer almış ülkelerde günümüzde de kullanılan akademik bir unvan.
[5] Sovyetler döneminde üniversitelerde doktora veya 10 yıl görev yapmış araştırmacılara verilen unvan.
[6] Günümüzde bu dergi "Parasat" ismiyle yayın hayatına devam etmektedir.
[7] Sovyetler döneminde üniversitelerde görev yapan doktora mezunu araştırmacılara verilen unvan.

Doktoru akademik unvanını veren, bu alanda yetişmiş uzmanlardan oluşan heyetin üyesi oldu.

Türk Dil Kurumu bilim kurulu tarafından 09.06.1995 tarihli toplantıda muhabir üyesi olarak seçildi.

Rabiğa Sızdıkova, Alaş Orda hükümetine kayıtlı olması sebebiyle 1937'de "halk düşmanı" ilan edilerek tutuklanan ve kurşuna dizilen bir babanın evladı olmanın zorluklarını yaşadı. Ancak hem annesi Jemis Kaluvkızı ve ağabeyi Hamit Kutkojin'in destekleri hem de kendi azmi ve çalışkanlığı sayesinde hiçbir zaman çalışmaktan vazgeçmedi. Bu azmi ve çalışkanlığıyla meydana getirdiği çalışmalar elbette karşılıksız kalmadı. Hem Sovyetler döneminde hem de Bağımsızlık döneminde sayısız ödül ve madalyaya layık görüldü. Bunları şu şekilde sıralayabiliriz:

1945'te, 1941-1945 yılları arasında cereyan eden II. Dünya Savaşı sırasında yapmış olduğu çalışmalardan dolayı madalya aldı.

21 Haziran 1961'de Kazak SSR Yüksek Konseyi, Nisan 1970'de Kazak SSR İlimler Akademisi ile Bilim adamı, Yüksekokul, Bilim Kurumları Sendikası Başkanlığı tarafından "Hürmet Belgesi"yle ödüllendirildi. 25 Temmuz 1971'de "Hürmet Belgesi" madalyası aldı. 21 Temmuz 1973'te Kazak SSR Yüksek Konseyi, 6 Aralık 1977'de "Muxtar Äwezov – Sovet Ädebiyetiniñ Klassigi" isimli ilmî konferansta göstermiş olduğu gayretleri için Kazakistan Leninist Komünist Gençlik Birliği Merkez Komitesi tarafından "Hürmet Belgesi" verildi.

1981'de yaptığı başarılı çalışmalar neticesinde ismi, Kazakistan Komünist Partisi Merkez Komitesinin Kazak SSR Yüksek Konseyi ile Bakanlar Kurulunun 26 Mayıs'daki kararıyla Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti "Hürmetli Altın Kitabı"na yazıldı.

1982'de "Qazaq Ädebiyeti" gazetesinin ödülüne ve Kazak SSR Yüksek Konseyi "Hürmet Belgesi"ne layık görüldü. 25 Temmuz 1984'te Kazak Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti tecrübeli bilim adamları hürmet payesi verildi.

19 Mart 1992'de 1991 yılında yayımlanan makaleleri için "Ana Tili" gazetesi tarafından ödül verildi. 1995'te "Qazaq Ädebiy Tiliniñ Tarixı" isimli monografi eseri için Kazakistan Cumhuriyeti Milli İlim Akademisi tarafından Şokan Velihanov ödülünü ve 1995-1996 yılında Kazakistan Cumhuriyeti devlet ödülüne layık görüldü. 1998'de, Ahmet Baytursunov'un manevi mirasını yaygınlaştırmada göstermiş olduğu katkılardan dolayı Kazakistan Cumhuriyeti Enformasyon ve Toplumsal Uzlaşım Bakanlığı tarafından "Hürmet Belgesi" ile ödüllendirildi. Yine aynı yıl yarışmaya girip Cumhurbaşkanı hibesini aldı.

1994 yılında emekli olmasına rağmen verdiği konferanslarla ve çeşitli gazetelerde, dergilerde yayımlanan yazılarıyla akademik hayatına devam eden Prof. Dr. Rabiğa Sızdıkova, 4 Temmuz 2020 tarihinde vefat etmiştir.

2. Kazak Edebiyatına ve Kazak Türkçesine Katkıları

Ömrünü bilime adayan tanınmış bir dil bilimci olan Rabiğa Sızdıkova'nın Kazak Türkçesi ve Türkoloji'nin önemli meselelerini ele aldığı otuzdan fazla kitabı, üç yüzden fazla makalesi yayımlandı. Bütün bunları ayrı ayrı incelemek mümkün olamadığından çalışmamızda biz sadece akademik kitaplarını ele aldık.

Abay Şığarmalarınıñ Tili (Leksikası men Grammatikası) "Abay Eserlerinin Dili (Kelime Hazinesi ve Grameri)" adlı eseri 1968 yılında yayımlandı. Eserde Abay'ın yaşadığı dönem ve Abay'ın Kazak edebî diline katkıları hakkında bilgiler verildikten sonra Abay'ın Kara Sözler adlı eserinin ve şiirlerinin sözlük yapısı ortaya konulmaktadır. Bu eserde, Abay'ın kullandığı eski kelimelere, Kazak Türkçesine kendisi tarafından dâhil edilen kelimelere, eserlerinde görülen Arapça, Farsça, Rusça kelimelere ve yeniden canlandırdığı kelimelere, aynı zamanda tema açısından sınıflandırılan kelimelere dikkat çekilmektedir. Ardından, Abay'ın eserlerinde kullandığı dil hem şekil bilgisi hem de söz dizimi açısından incelenmektedir. Burada Abay'ın şiir dilinde, özellikle nesirlerinde sıradışı olarak görünen bazı gramatikal yapılar, onların içeriği, kullanılış sebebi ortaya konulmaktadır. 2014 yılında yayımlanan yeni baskıya bu konular haricinde Rabiğa Sızdıkova'nın Abay Ansiklopedisindeki makaleleri eklenmiştir.

M. Balakayev ve E. Janpeyisov ile birlikte hazırlamış olduğu *Qazaq Ädebiy Tiliniñ Tarixı* "Kazak Edebî Dilinin Tarihi" adlı eser, 1968 yılında yayımlandı. Eserde XVIII-XX. yüzyıllardaki edebî dilin, Abay Kunanbayev ve Ibıray Altınsarin'ın temellerini attığı yeni yazılı edebî dilin siyasi ve ekonomik durumu, kelime hazinesi, bu dönemlerde ortaya konulan eserler ve terminoloji gibi konular ele alınmaktadır.

Abay Öleñderiniñ Sintaksistik Qurılısı "Abay Şiirlerinin Söz Dizimsel Yapısı" adlı eseri 1970 yılında yayımlandı. Eserde, Kazak şiirinin ve Abay şiirlerinin söz dizimsel yapısı ayrıntılı bir şekilde incelenmektedir.

Sözder Söyleydi (Sözderdiñ Qoldanıluw Tarixınan) "Kelimeler Konuşuyor (Kelimelerin Kullanılma Tarihinden)" adlı eseri 1980 yılında yayımlandı. Eserde kahramanlık ve aşk destanlarında, geçmiş zamanlarda yaşamış şairlerin, ozanların eserlerinde, atasözlerinde rastlanan günümüzde anlamı müphem veya anlaşılmaz kelimelerin bağlamsal kullanılışı, kökeni, anlamı ortaya konulmaktadır.

Jazuwşı jäne Söz Mädeniyeti "Yazar ve Kelime Medeniyeti" adlı çalışması 1983 yılında yayımlandı. Çalışmada, Kazak edebî eserlerindeki dilin milli kuralları tanıtılmaya, günümüz Kazak nesri ve nazmının temeli olan dil gelenekleri açıklanmaya çalışılmakta, bununla birlikte günümüzdeki edebi eserlerde rastlanan anlam ve üslup hataları gösterilmektedir.

Söz Sazı (Sözdi Durıs Aytuw Normaları) "Kelimelerin Melodisi (Kelimenin Doğru Telaffuz Kuralları)" adlı çalışması 1983 yılında yayımlandı. Bu çalışmada,

kelimeleri doğru telaffuz etmek için kurallarını iyi bilmek gerektiği, onu halka özellikle gençlere öğretmekte okullar kadar radyoların, televizyonların ve sahne sanatlarının büyük etkisi olduğu, bu yüzden de öğretmenlerin, konuşmacıların, sunucuların ve sanatçıların ana dilin kurallarını iyi bilmeleri ve kelimeleri doğru telaffuz etmeleri gerektiği ayrıntılı bir şekilde açıklanmaktadır.

A. Aldaşeva, Z. Beysembayeva, Q. Netaliyeva ile birlikte hazırladığı *Qazaq Ädebiy Tiliniñ Awızşa Türi* "Kazak Edebî Dilinin Sözlü Türü" adlı çalışma 1987 yılında yayımlandı. Çalışmada, sözlü edebî dilin kelime hazinesi, gramer özellikleri ve sanatsal olarak doğru telaffuz etme kuralları ortaya konulmakta, dil medeniyetini yükseltmeye yardım edecek önerilerde bulunulmaktadır.

Axmet Baytursınov "Ahmet Baytursunoğlu" adlı çalışması 1990 yılında yayımlandı. Çalışmada, XX. yüzyılın başlarında Kazak dilinin ilk ders kitaplarını yazarak alfabeyi düzenleyen toplum bilimci, eğitimci, gazeteci, yazar Ahmet Baytursunoğlu'nun hayatı, hizmetleri ve bilimsel çalışmaları ele alınmaktadır.

M. Qoygeldiyev ile birlikte hazırladığı *Qadırğali Biy Qosımulı jäne Onıñ Jılnamalar Jıynağı* "Kadir Ali Bey Kasımoğlu ve Onun Vakayinameler Antolojisi" adlı çalışma 1991 yılında yayımlandı. Çalışmada, kültür yazıtı ve tarihî kaynak olarak Câmi'ü't-Tevârîh, onun dili, Arap harflerinden Kiril harflerine transkripsiyonu ve Kadir Ali Bey Kasımoğlu'nun kendi yazdığı destanlar yer almaktadır.

Qazaq Ädebiy Tiliniñ Tarixı (XV-XIX ğasırlar) "Kazak Edebî Dilinin Tarihi (XV-XIX. Yüzyıllar)" adlı çalışması 1993 yılında yayımlandı. Çalışmada, Kazak edebî dilinin XV-XIX. yüzyıllardaki tarihi sistemli bir şekilde anlatılmakta, bu dönem eserleri, müellifleri ve onların dilsel, sanatsal özellikleri ayrıntılı bir şekilde tanıtılmaktadır.

Emle jäne Tınıs Belgileri "İmla ve Noktalama" adlı çalışması 1994 yılında yayımlandı. Çalışmada Kazakça doğru yazım kuralları ayrıntılı bir şekilde örneklerle izah edilmektedir.

Abaydıñ Söz Örnegi "Abay'ın Kelime Örneği" adlı çalışması 1995 yılında yayımlandı. Çalışmada, Abay'ın dili, eserlerindeki kelime seçimi, kelime değişimi, kelime oyunları, Kara Sözler adlı eserinin dilini nasıl oluşturduğu ve Abay dilinin öğretimi konuları ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.

*Söz Qudireti "*Kelimelerin Gücü" adlı çalışması 1997 yılında yayımlandı. Çalışmada, M. Avezov, T. Ahtanov, Ş. Murtaza, A. Kekilbayev, S. Berdikulov, M. Mağavin, O. Bökeyev, A. Süleymenov, K. Jumadilov, K. Segizbayulı gibi Kazak edebiyatının önemli isimlerinin eserlerinde kullandıkları dilden hareketle Kazak nesir dili sanatsal ve estetik açıdan incelenmekte ve edebî dil kuralları standartlaştırılmaya çalışılmaktadır.

Qazaq Tiliniñ Anıqtağışı "Açıklamalı Kazak Dili" adlı çalışması 2000 yılında yayımlandı. Çalışmada, Kazak Türkçesinin yazım kuralları, noktalama işaretlerinin

kullanım kuralları, noktalama işaretlerinin özellikleri gibi konular ayrıntılı bir şekilde ele alınmaktadır.

Tildik Norma jäne Onıñ Qalıptanuwı "Dil Kuralı ve Onun Standartlaşması" adlı çalışması 2001 yılında yayımlandı. Çalışmada, dil medeniyeti ve onun problemleri, dil kuralları, dil kurallarının ölçütleri, gramer kuralları, imla kuralları, yazım kuralları, kelimeleri doğru telaffuz etme, kelimeleri doğru telaffuz etmenin edebiyat ve sanattaki önemi gibi konular ele alınmaktadır.

Abay jäne Qazaqtıñ Ulttıq Ädebiy Tili "Abay ve Kazakların Millî Edebî Dili" adlı çalışması 2001 yılında yayımlandı. Bu çalışmada, Sızdıkova'nın Abay ile ilgili hazırlamış olduğu *Abay Şığarmalarınıñ Tili* "Abay Eserlerinin Dili", *Abay Öleñderiniñ Sintaksisi* "Abay şiirlerinin söz dizimi", *Abaydıñ Söz Örnegi* "Abay'ın Söz Örneği" kitapları ile *Abay Entsiklopediyası* "Abay Ansiklopedisi" adlı çalışmada yayımlanan makaleleri yer almaktadır.

B. Şalabay, A. Äbilova ile birlikte hazırladığı *Körkem Mätindi Lingvistikalıq Taldaw* "Edebî Metinlerin Dil Bilimsel Çözümlemesi" adlı çalışma 2002 yılında yayımlandı. Çalışmada, edebî eserler dil bilimsel açıdan incelenmektedir.

Yasawi "Xikmetteriniñ" Tili "Yesevi Hikmetlerinin Dili" adlı çalışması 2004 yılında yayımlandı. Bu çalışmada XII. yüzyılın önde gelen isimlerinden Hoca Ahmet Yesevi'nin "Hikmetler" adlı eserinin dilinin söz varlığı ve yapısı, şekil bilgisi yapısı, ses bilgisi düzeni, edebî biçimleri incelenmektedir. Çalışmanın sonunda transkripsiyon harfli metin, orijinal nüsha ve sözlük yer almaktadır.

Qazaq Tiliniñ Qazirgisi men Kökjiyegi Tuwralı Oylar "Kazak Dilinin Bu Günü ve Geleceği Hakkında Düşünceler" adlı çalışması 2004 yılında yayımlandı. Kitaba ulaşamadığımız için içeriği hakkında bilgi verememekteyiz.

Qazaq Tilindegi Eskilikter men Jañalıqtar "Kazak Dilindeki Kadimlik ve Yenilikler" adlı çalışması 2009 yılında yayımlandı. Bu çalışmada, Kazakların zengin sözlü edebiyatının ürünlerindeki, geçmiş yüzyıllarda yaratılan akın ve ozanların dilindeki anlamı belirsiz veya günümüzde farklı bir şekilde kullanım kazanmış eski kelimeler, son zamanlarda ortaya çıkan yeni yapılar ve yabancı dillerden giren kelimeler ilmî ve teorik kıstaslar esas alınarak incelenmektedir.

Awızşa Damığan Qazaq Ädebiy Tili "Sözlü Olarak Gelişen Kazak Edebî Dili" adlı çalışması 2017 yılında yayımlandı. Bu çalışmada, beş yüz yıllık bir tarihe sahip olan ve modern Kazak edebî dilinin temelini oluşturan sözlü edebiyat dili ele alınmaktadır. Çalışma, yazarın 1968 yılından beri üniversitelerde "Kazak Edebî Dilinin Tarihi" adlı derslerde okutmak üzere hazırladığı ders kitabının genişletilmiş şeklidir. Yazar, ders kitabında yer alan incelemeleri ve açıklamaları genişletmek ve örnek sayısını artırmak suretiyle bu çalışmayı oluşturmuştur. Çalışmada Abay Ansiklopedisinde yayımlanan makalelerine de yer vermektedir.

3. Eserler Bibliyografyası

Rabiğa Sızdıkova'nın Kazak Türkçesi ve edebiyatı ile ilgili yaptığı çalışmaları, bibliyografik açıdan sınıflandırılarak tarih sırasına göre aşağıda dikkatlere sunuldu:

3.1. Kitaplar

3.1.1. Ders Kitapları

Sızdıqova, R., Ermekov, A., Musabayev, G., Aydarbekov, A. (1951). *Qazaq tili (Uçebnik kazahskogo yazıka dlya 5-7 klassov russkiy srednih şkol)* [Kazak Dili (Rus Ortaokulu 5-7. Sınıflar için Kazak Dili Eğitimi)]. Alma-Ata.

Sızdıqova, R., Ermekov, A., Musabayev, G., Aydarbekov, A. (1951). *Qazaq tili. Uçebnik kazahskogo yazıka (dlya 8-10 klassov russkiy srednih şkol)* [Kazak Dili. (Rus Ortaokulu 8-10. Sınıflar için Kazak Dili Eğitimi)]. Alma-Ata.

Sızdıqova, R., Omarova, M. (1958). *Älippe* [Alfabe]. Almatı.

Sızdıqova, R. (1958). *Ülkenderdi sawattandıruwğa arnalğan programma* [Yetişkin Eğitim Programı]. Almatı.

Sızdıqova, R., Netaliyeva, Q. (1961). *Qazaq punktuatsiyasınıñ erejeleri* [Kazak Noktalamasının Kuralları]. Almatı: Qazaq SSR-iniñ "Ğılım" Baspası

Sızdıqova, R., Janpeyisov, E. (1964). *Qazaq ädebiy tili tarixınıñ programması* [Kazak Edebî Dili Tarihinin Programı]. *Almatı.*

Sızdıqova, R. (1976). *Qazaq ädebiy tili tarixınıñ programması* [Kazak Edebî Dili Tarihinin Programı]. Almatı.

Sızdıqova, R., Janpeyisov, E., Kärimovpen, X. (1982). *Qazaq ädebiy tili tarixınıñ programması* [Kazak Edebî Dili Tarihinin Programı]. Almatı.

3.1.2. Akademik Kitaplar

Sızdıqova, R. (1959). *Qazaq tili orfografiyası men punktuatsiya jayında anıqtağış* [Kazak Dilinin İmlası ve Noktalaması Hakkında İzah]. Almatı: Mektep Baspası.

Sızdıqova, R. (1962). *Razvitiye natsionalnıh yazıkov v period postroyeniya kommunizma* [Komünizmin İnşası Sırasında Ulusal Dillerin Geliştirilmesi]. Alma-Ata.

Sızdıqova, R. (1966). *Ğalım-azamat* [Bilim Adamı]. Almatı: Qazaqstan Baspası.

Sızdıqova, R. (1968). *Abay şığarmalarınıñ tili (leksikası men grammatikası)* [Abay Eserlerinin Dili (Kelime Hazinesi ve Grameri)]. Almatı: QazSSR "Ğılım" Baspası.

Sızdıqova, R., Balaqayev, M., Janpeyisov, E. (1968). *Qazaq ädebiy tiliniñ tarixı* [Kazak Edebî Dilinin Tarihi]. Almatı: Mektep Baspası.

Sızdıqova, R. (1970). *Abay öleñderiniñ sintaksistik qurılısı* [Abay Şiirlerinin Söz Dizimsel Yapısı]. Almatı: Qazaq SSR-iniñ "Ğılım" Baspası.

Sızdıqova, R. (1980). *Sözder söyleydi (Sözderdiñ qoldanıluw tarixınan)* [Kelimeler Konuşuyor (Kelimelerin Kullanılma Tarihinden)]. Almatı: Mektep Baspası.

Sızdıqova, R. (1983). *Jazuwşı jäne söz mädeniyeti* [Yazar ve Kelime Medeniyeti]. Almatı: Qazaq SSR-iniñ Ğılım Baspası.

Sızdıqova, R. (1983). *Söz sazı (Sözdi durıs aytuw normaları)* [Kelimelerin Melodisi (Kelimenin Doğru Telaffuz Kuralları)]. Almatı: Qazaq SSR-iniñ Ğılım Baspası.

Sızdıqova, R., Aldaşeva, A., Beysembayeva, Z., Netaliyeva, Q. (1987). *Qazaq ädebiy tiliniñ awızşa türi* [Kazak Edebî Dilinin Sözlü Türü]. Qazaq SSR-iniñ "Ğılım" Baspası.

Sızdıqova, R. (1989). *Yazık "Jamig at-tawarix" Jalairiy"* [Celâyirî'nin Câmi'ü't-Tevârîh Eserinin Dili]. Alma-Ata: Ğılım Baspası.

Sızdıqova, R., Şalabayev, B. (1989). *Körkem teksti lingvistikalıq taldaw* [Edebî Metinlerin Dil Bilimsel Çözümlemesi]. – Almatı: Mektep Baspası.

Sızdıqova, R. (1990). *Axmet Baytursınov* [Ahmet Baytursunoğlu]. Almatı: Qazaq SSR "Bilim" Qoğamı.

Sızdıqova, R., Qoygeldiyev, M. (1991). *Qadırğali Biy Qosımulı jäne onıñ jılnamalar jıynağı* [Kadir Ali Bey Kasımoğlu ve Onun Vakayinameler Antolojisi]. Almatı: Qazaq Universiteti Baspası.

Sızdıqova, R. (1993). *Qazaq ädebiy tiliniñ tarixı (XV-XIX ğasırlar)* [Kazak Edebî Dilinin Tarihi (XV-XIX. Yüzyıllar)]. Almatı: Ana Tili Baspası.

Sızdıqova, R. (1994). *Emle jäne tınıs belgileri* [İmla ve Noktalama]. Almatı: Rawan Baspası.

Sızdıqova, R. (1995). *Abaydıñ söz örnegi* [Abay'ın Kelime Örneği]. Almatı: Sanat Baspası.

Sızdıqova, R. (1997). *Söz qudireti* [Kelimelerin Gücü]. Almatı: Sanat Baspası.

Sızdıqova, R. (2000). *Qazaq tiliniñ anıqtağışı* [Açıklamalı Kazak Dili]. Astana: Elorda Baspası.

Sızdıqova, R. (2001). *Tildik norma jäne onıñ qalıptanuwı* [Dil Kuralı ve Onun Standartlaşması]. Almatı: Elorda Baspası.

Sızdıqova, R., Şalabay, B., Äbilova, A. (2002). *Körkem mätindi lingvistikalıq taldaw* [Edebî Metinlerin Dil Bilimsel Çözümlemesi]. Almatı: Ğılım Baspası.

Sızdıqova, R. (2004). *Abay jäne qazaqtıñ ulttıq ädebiy tili* [Abay ve Kazakların Milli Edebî Dili]. Almatı: Arıs Baspası.

Sızdıqova, R. (2004). *Yasawi "Xikmetteriniñ" tili* [Yesevi Hikmetlerinin Dili]. Almatı: "Sözdik-Slovar".

Sızdıqova, R. (2004). *Qazaq tiliniñ qazirgisi men kökjiyegi tuwralı oylar* [Kazak Dilinin Bugünü ve Geleceği Hakkında Düşünceler]. Atıraw: X. Dosmuxamedulı Atındağı Atıraw Memlekettik Universitetiniñ Basılımı.

Sızdıq, Räbiğa (2009). *Qazaq tilindegi eskilikter men jañalıqtar* [Kazak Dilindeki Eskilikler ve Yenilikler]. Almatı: Arıs Baspası.

Sızdıqova, R. (2017). *Awızşa damığan qazaq ädebiy tili* [Sözlü Olarak Gelişen Kazak Edebî Dili]. Almatı: El-Şejire Baspası.

3.1.3. Kitapta Bölüm

Sızdıqova, R. (1959). "Abay şığarmalarında *-ar/-er/-r* jurnaqtı tulğanıñ qoldanıluwı" [Abay Eserlerinde *-ar/-er/-r* Ekinin Kullanılışı]. *Qazaq til biliminiñ mäseleleri I*. (s. 111-121). Almatı.

Sızdıqova, R. (1962). "İmya çislitel'noye" [Sayı İsimleri]. *Sovremennıy kazaxskiy yazık (fonetika i morfologiya)*. (s. 213-226). Alma-Ata.

Sızdıqova, R. (1963). "Abay şığarmalarındağı keybir şılawlardıñ qızmetteri" [Abay Eserlerindeki Bazı Edatların Görevleri]. *Qazaq pen uyğır til bilimi mäseleleri III*. (s. 114-121). Almatı.

Sızdıqova, R. (1963). "XIX ğasırdıñ soñğı şiyregindegi qazaq ädebiy tili" [XIX. Yüzyılın Son Çeyreğindeki Kazak Edebî Dili]. *Qazaq tili tarixı men dialektologiyasınıñ mäseleleri*. (s. 19-35). Almatı: QazSSR Ğılım Akademiyası Baspası.

Sızdıqova, R. (1965). "Abaydıñ prozalıq şığarmalarındağı kürdeli oydıñ berilüwi" [Abay'ın Nesir Eserlerindeki Karmaşık Düşüncenin Ortaya Konulması]. *Qazaq tiliniñ tarixı tuwralı zerttewler*. (s. 42–57). Almatı.

Sızdıqova, R. (1967). "Oqşaw sözder" [Cümle Dışı Unsurlar]. *Qazaq tiliniñ grammatikası II (Sintaksis)*. (s. 102–114). Almatı.

Sızdıqova, R. (1974). "Jubanov Qudaybergen Quwanulı" [Jubanov Kudaybergen Kuvanoğlu]. *Qazaq Sovet Entsiklopediyası 5*. (s. 492-493). Almatı.

Sızdıqova, R. (1975). "Jambıl poeziyasınıñ tili jayında" [Jambıl Şiirinin Dili Hakkında]. *Jambıl jäne qazirgi xalıq poeziyası*. (s. 78-92). Almatı.

Sızdıqova, R. (1976). “Orfoepiyalıq normalar jaylı” [Doğru Telaffuz Kuralları Hakkında]. *Öreli öner*. (s. 37-41). Almatı.

Sızdıqova, R. (1977). “Til mädeniyeti” [Dil Medeniyeti]. *Qazaq Sovet Entsiklopediyası 11*. (s. 262). Almatı.

Sızdıqova, R. (1977). “Tildik norma” [Dil Kuralları]. *Qazaq Sovet Entsiklopediyası 11*. (s. 259). Almatı.

Sızdıqova, R. (1978). “Sözdi ornımen qoldana bilsek” [Kelimeyi Yerinde Kullanabilsek]. *Söz öneri (til mädeniyeti tuwralı)*. (s. 78-90). Almatı.

Sızdıqova, R. (1980). “Izuçeniye kazahskogo yazıka v dooktyabrskiy period” [Ekim Devrimine Kadar Kazak Dilini Öğrenme]. *Razvitiye kazahskogo sovetskogo yazıkoznaniya*. (s. 13–32). Alma-Ata: QazSSR’iniñ “Ğılım” Baspası.

Sızdıqova, R. (1981). “XV-XVIII ğasırlardağı qazaq körkem ädebiyeti tiliniñ leksikası jayında” [XV-XVIII. Yüzyıllardaki Kazak Edebî Dilinin Kelime Hazinesi Hakkında]. *Qazaq ädebiy tiliniñ qalıptasuw tarixı men damuw joldarı*. (s. 60–86). Almatı.

Sızdıqova, R. (1983). “Qadırğaliy Jalayiriydiñ “Camiy at-tawarix” attı şığarmasınıñ tilindegi turaqtı tirkester” [Kadir Ali Celayirî’nin Câmi'ü't Tevârih Adlı Eserinin Dilindeki Deyimleşmiş Kelime Grupları]. *Issledovaniya starotyurkskih pis’mennıh pamyatnikov*. (s. 33–48). Almatı.

Sızdıqova, R. (1983). “Söz qoldanıs jäne ädebiy norma” [Kelime Kullanımı ve Edebî Kural]. *Jazuwşı jäne söz mädeniyeti*. (s. 24–42). Almatı.

Sızdıqova, R., Qajıbekov, E. (1984). “Qazaq SSR Ğılım akademiyasınıñ akademigi Ä. T. Qaydarovtıñ ğılımiy-pedagogikalıq jäne qoğamdıq qızmeti tuwralı qısqaşa oçerk” [Kazak SSC İlimler Akademisi Bilim Adamı A. T. Kaydarov’un İlmi-Pedagojik ve Toplumsal Hizmeti Hakkında Kısa Bir Yazı]. *Äbdüwäliy Tuwğanbayulı Qaydarov*. (s. 15–20). Almatı.

Sızdıqova, R. (1984). “Säykestik” [Uyum]. *Waqıt jäne qalamger. Ädebiy sın*. (s. 160-177). Almatı.

Sızdıqova, R. (1986). “Abay tiliniñ zerttelüwi” [Abay Dilinin Araştırılması]. *Abay tağılımı. Ädebiy sın*. (s. 324–344). Almatı.

Sızdıqova, R. (1986). “Bügingi körkem proza tili jäne ädebiy norma (Säykestik pen alşaqtıqtar)” [Günümüz Edebî Nesir Dili ve Edebî Kuralı (Uyum ve Uyumsuzluklar)]. *Öner aldı - qızıl til*. (s. 80-97). Almatı.

Sızdıqova, R. (1990). “Azamat-ğalım” [Bilim Adamı]. *Q. Jubanov jäne qazaq sovet til bilimi*. (s. 30-48). Almatı.

Sızdıqova, R. (1990). “Qudaybergen Jubanov - qazaq til bilimindegi asa zor

tulğa" [Kudaybergen Jubanov - Kazak Dil Bilimindeki Çok Önemli Şahsiyet]. *Qudaybergen Jubanov. Şığarmalar men estelikter*. (s. 115-124). Almatı: Öner Baspası.

Sızdıqova, R. (1990). "Rol' semantiçeskoy rekonstruktsii slovoform v obnarujenii ih etimona" [Sözcüğün Etimonunun (Kökendeki Biçim ve Anlam) Tespitinde Anlamsal Olarak Yapılandırılmasının Rolü]. *Problemı etimologii tyurkskih yazıkov*. (s. 139–144). Almatı: QazSSR'iniñ "Ğılım" Baspası.

Sızdıqova, R. (1994). "Abaydıñ til tağılımı" [Abay'ın Dil Öğretimi]. *Abay jäne qazirgi zaman*. (s. 137-150). Almatı.

Sızdıqova, R. (1995). "Abay tiliniñ zerttelüwi" [Abay Dilinin Araştırılması]. *Abay entsiklopediyası*. (s. 56-57). Almatı: Atamura Baspası.

Sızdıqova, R. (1995). "Awıstıruw" [Aktarma]. *Abay entsiklopediyası*. (s. 109-110). Almatı: Atamura Baspası.

Sızdıqova, R. (1995). "Awızşa ädebiy til" [Sözlü Edebî Dil]. *Abay entsiklopediyası*. (s. 107-109). Almatı: Atamura Baspası.

Sızdıqova, R. (1995). "Duwlat Babatayulı" [Duvlat Babatayoğlu]. *Abay entsiklopediyası*. (s. 243-244). Almatı: Atamura Baspası.

Sızdıqova, R. (1995). "Frazeologiya" [Deyimler]. *Abay entsiklopediyası*. (s. 378-380). Almatı: Atamura Baspası.

Sızdıqova, R. (1995). "Jaña sözder" [Yeni Kelimeler]. *Abay entsiklopediyası*. (s. 243-244). Almatı: Atamura Baspası.

Sızdıqova, R. (1995). "Leksika" [Kelime Hazinesi]. *Abay entsiklopediyası*. (s. 378-380). Almatı: Atamura Baspası.

Sızdıqova, R. (1995). "Poeziya tili" [Şiir Dili]. *Abay entsiklopediyası*. (s. 335). Almatı: Atamura Baspası.

Sızdıqova, R. (1995). "Qarsı mändes sözder" [Karşıt Anlamlı Kelimeler]. *Abay entsiklopediyası*. (s. 335). Almatı: Atamura Baspası.

Sızdıqova, R. (1995). "Qazaqtıñ jazba ädebiy tilin qalıptastıruw" [Kazakların Yazılı Edebî Dilini Standartlaştırma]. (s. 310-312). *Abay entsiklopediyası*. Almatı: Atamura Baspası.

Sızdıqova, R. (1995). "Uyqas" [Uyak]. *Abay entsiklopediyası*. (s. 570-572). Almatı: Atamura Baspası.

Sızdıqova, R. (1995). "Ündestik Bastama" [Uyum Başlangıcı]. *Abay entsiklopediyası*. (s. 578). Almatı: Atamura Baspası.

Sızdıqova, R. (1997). "M.Äwezov jäne qazaq prozası tiliniñ qalıptasuwı"

[Muhtar Avezov ve Kazak Nesir Dilinin Standartlaşması]. *M. Äwezov – XX ğasırdıñ ulı jazuwşısı jäne gumanisi*. (s. 114–118). Almatı: QazSSR'iniñ "Ğılım" Baspası.

Sızdıqova, R. (1997). "Ertegidey eske oralğan sätter" [Hızla Akla Gelen Anlar]. *Muxtar Äwezov tuwralı estelikter*. (s. 395-403). Almatı: Jazuwşı Baspası.

Sızdıqova, R., Änesov, Ğ. (1998). "Xalel şıñdarı. Professor Dosmuxamedulınıñ ömiri men şığarmaşılığı xaqında şağın şoluw" [Halel Zirvesi. Prof. Halel Dosmuhamedoğlu'nun Hayatı ve Yazarlığı Hakkında Kısa Bir Yorum]. *Xalel Dosmuxamedulı. tañdamalı*. (s. 11-26). Almatı: Ana Tili.

Sızdıqova, R. (1999). "Aqın-jırawlar poeziyası" [Âşık Şiiri]. *Şal aqın Qulekewlı*. (s. 78-85). Almatı.

Sızdıqova, R., Qıyrabayev, S., Qoygeldiyev, M. (1999). "Axmet Baytursınulı" ([Ahmet Baytursunoğlu]. *Qazaqstan. Ulttıq entsiklopediyası II*. (s. 72-76). Almatı: Qazaq Entsiklopediyasınıñ Bas Redaksiyası.

Sızdıqova, R. (1999). "1999 jıl – qazaq til bilimi üşin Qudaybergen Jubanov jılı" [1999 Yılı, Kazak Dil Bilimi için Kudaybergen Jubanov Yılı]. *Qazaq Til Bilimi. Urpaq jalğastığı men dästür sabaqtastığı*. (s. 8-13). Almatı: Arıs Baspası.

Sızdıqova, R. (1999). "Termin jasaw – A. Baytursınov kötergen tarixiy jüktiñ biri" [Terim Yapma – Ahmet Baytursunoğlu'nun Kaldırdığı Tarihi Yüklerden Biri]. *Ulttıq ruxtıñ ulı tini*. (s. 250–261). Almatı: Ğılım Baspası.

Sızdıqova, R. (2000). "Körikti oydıñ örnegi" [Güzel Düşünce Örneği]. *Müsilim Bazarbayev tuwralı estelikter*. (s. 35-39). Almatı.

Sızdıqova, R. (2000). "Mädeniyetti til ğana märtebeli" [Kültürel Dil, Değerli]. *Şeteldegi qazaq diasporası jäne ana tildi saqtaw mäseleleri*. (s. 40–44). Almatı.

Sızdıqova, R. (2000). "Süyindirip ötken jan (Läyla Äwezovanıñ 70 jıldığına)" [Sevindiren Can (Leyla Avezova'nın 70. Yıldönümü)]. *Asıl qızı xalqınıñ*. (s. 18–22). Almatı: Kompleks Baspası.

Sızdıqova, R. (2000). "Xalel Dosmuxamedulı şığarmalarınıñ tili" [Halel Dosmuhamedoğlu'nun Eserlerinin Dili]. *Nığmet Sawranbayev jäne qazaq til bilimi*. (s. 194–198). Almatı.

Sızdıqova, R. (2000). "Şaxañ şertken sır" [Şahan'ın Anlattığı Ruh Hâli]. *Şaxan Müwsin*. (s. 5–32). Almatı: Arıs Baspası.

Sızdıqova, R. (2001). "Axmet Baytursınov" [Ahmet Baytursunoğlu]. *Ulttıñ ulı ustazı.* (s. 103-124). Almatı: Kompleks Baspası.

Sızdıqova, R. (2001). "Til üşin kürestiñ eki maydanı" [Dil Savaşının İki Meydanı]. *XVIII ğ. men XIX ğ.-dıñ basındağı şığıs qazaqstan xalıqtarınıñ şaruwaşılıq jäne mädeniy is-äreketterindegi özara baylanısı men ıqpalı*. (s. 61–65).

Öskemen.

Sızdıqova, R. (2001). "Şınayı ğalım, abzal azamat (Q. Ömiräliyev tuwralı)" [Gerçek Alim, Değerli Vatandaş (Kulmat Ömiraliyev Hakkında)]. *Tarix ayğaqtarı*. (s. 298-301). Almatı.

Sızdıqova, R. (2001). "Yasawiy murasınıñ tilin zerttew qajettigi" [Yesevi Mirasının Dilini Araştırmanın Gerekliliği]. *Qazaq tili tarixı men dialektologiyası*. (s. 11-15). Almatı.

Sızdıqova, R. (2003). "A. Baytursınulınıñ keyin tabılğan jäne bügingi jazuwmen äli jariyalanbağan eñbekteri jayında" [Ahmet Baytursunoğlu'nun Sonradan Bulunan ve Bugünkü Yazıyla Hâlâ Yayınlanmayan Eserleri Hakkında]. *A. Baytursınulı tağılımı*. (s. 133-138). Qarağandı.

Sızdıqova, R. (2003). "Duwlattı tanıp boldıq pa?" [Duvlat'ı Tanıdık mı?]. *Duwlat Babatayulı*. (s. 199-216). Almatı: Raritet Baspası.

Sızdıqova, R. (2003). "Maxambet öleñderin oqığanda" [Mahambet Şiirlerini Okurken]. *Maxambet poeziyasındağı erlik pen eldik ruwxı jäne qazirgi däwir*. (s. 143-151). Almatı.

Sızdıqova, R. (2004). "Axmet Baytursınovtı tanuwğa qalay bardım?" [Ahmet Baytursunuğlu ile Tanışmaya Nasıl Gittim?]. *Tağılım (Jıynaq)*. (s. 63–68). Almatı.

Sızdıqova, R. (2004). "Epos tili jäne lingvistikalıq poetika mäseleleri" [Destan Dili ve Dil Bilim Açısından Şiir Meseleleri]. *Tağılım (Jıynaq)*. (s. 53–63). Almatı.

Sızdıqova, R. (2004). "Yasawiy xikmetteriniñ leksikalıq sıypattamasınan" [Yesevi Hikmetlerinin Kelime Hazinesi Açısından Açıklaması]. *Mädeniy muralardıñ tanımdıq negizderi (Jıynaq)*. (s. 3-12). Aqtaw.

Sızdıqova, R. (2007). "Äz ağalar-ustazdar" [Aziz Ağalar, Üstatlar]. *Qazaq til bilimi men türkitanuw mäseleleri*. (s. 4-8). Almatı: Jibek Jolı.

Sızdıqova, R. (2007). "Tildegi jañalıqtar tuwralı tüsinik pen tanım" [Dildeki Yenilikler Hakkında Kavram ve Tanımlar]. *Tiltanımdıq zerttewler (2003-2005 j.)*. (s. 193-197). Almatı: Arıs Baspası.

Sızdıqova, R. (2007). "Taqırıptıñ teoriyalıq negizderi men printsipteri" [Metin Konusunun Teorik Açıdan Temelleri ve İlkeleri]. *Tiltanımdıq zerttewler (2003-2005 j.)*. (s. 197-201). Almatı: Arıs Baspası.

Sızdıqova, R. (2007). "Sözdik qazınanıñ molayu wäjderi, jaña qoldanıstardıñ payda boluw sebepteri" [Sözlük Hazinesini Artırma Fikirleri ve Yeni Kullanışların Ortaya Çıkma Sebepleri]. *Tiltanımdıq zerttewler (2003-2005 j.)*.(s. 201-206). Almatı: Arıs Baspası.

Sızdıqova, R. (2011). "Aytıs – awızşa ädebiy tildiñ tabiğatı erekşe türi"

[Atışma, Sözlü Edebî Dilin Sıradışı Türü]. *Qazaq til bilimi: tarix, täjiribe, bolaşaq*. (s. 9-16). Almatı: Şapağat-Nur.

Sızdıqova, R. (2012). "Negizgi emle erejeleriniñ jobası. Qazaq tili negizgi emle erejeleriniñ är kezeñderi bayqalğan qıyındıqtarı men qayşılıqtarı, tolıqtıruwlar engizüw" [Temel İmla Kuralları Projesi. Kazak Dilinin Temel İmla Kurallarında Her Aşamada Gözlemlenen Sorunları ve Çelişkileri, Eksiklikleri Giderme]. *Tiltanımdıq zerttewler (2006-2008jj.)*. (s. 82-90). Almatı: Print S.

Sızdıqova, R. (2012). "The Necessity of Researching of Yasawi Linguistic Heritage" [Yesevi Mirasının Dilini Araştırmanın Gerekliliği]. *Turkic World. Almanac*. (s. 336-343) Astana.

Sızdıqova, R. (2013). "Aytıs – awızşa ädebiy sözdiñ erekşe türi" [Atışma, Sözlü Edebî Dilin Farklı Bir Türü]. *Aytıstanuw*. (s. 247-259). Astana: Jalğas-Print.

3.2. Sözlükler

Sızdıqova, R., Musabayev, Ğ., Xasenov, A., Arğınov, X. (1960). *Orfografiyalıq sözdik* [İmla Kılavuzu]. Almatı.

Isqaqov, A., Sızdıqova, R., Sarıbayev, Ş. (1966). *Qazaq Tiliniñ Qısqaşa Etimologiyalıq Sözdigi* [Kazak Dilinin Kısa Etimolojik Sözlüğü]. Almatı: QazSSR "Ğılım" Baspası.

Sızdıqova, R., Musabayev, Ğ., Xasenov, A., Arğınov, X. (1972). *Orfografiyalıq sözdik. Segiz jıldıq jäne orta mektepterge arnalğan* [İmla Kılavuzu (Sekiz Yıllık ve Orta Okullar İçin)]. Almatı.

Sızdıqova, R., Aytbayev, Ö., Aldaşeva, A., Sarıbayev, Ş., Üwäliyev, N., Uyıqbayev, İ. (1985). *Qazaq leksikasındağı jaña qoldanıstar* [Kazak Kelime Hazisindeki Yeni Kullanımlar]. Almatı.

Sızdıqova, R. (2001). *Qazaqşa-orıssşa sözdik* [Kazakça-Rusça Sözlük]. Almatı: Dayk-Press Baspası.

3.3. Makaleler

3.3.1. Dergi Makaleleri

Sızdıqova, R. (1951). "Qazaq tili oquw quraldarındağı jañalıqtar" [Kazak Dili Okul Kitaplarındaki Yenilikler]. *Xalıq muğalimi*, (8), 91-97.

Sızdıqova, R. (1952). "Til - qoğamdıq qubılıs" [Dil Bilimsel Değişim]. *Xalıq muğalimi*, (6), 14-18.

Sızdıqova, R. (1956). "Punktuatsiyanıñ keybir mäseleleri" [Noktalamanın Bazı Problemleri]. *Xalıq muğalimi*, (7), 19-25.

Sızdıqova, R. (1958). "Bölek jazılatın sözder" [Ayrı Yazılan Kelimeler].

Qazaq tili men ädebiyeti, (3), 39-43.

Sızdıqova, R. (1959). "Abay şığarmaları men XIX ğasırdağı jazuw nusqalarınıñ tilin zerttewdiñ mañızı" [Abay Eserleri ile XIX. Yüzyıldaki Yazma Nüshaların Dilini Araştırmanın Önemi]. *Qazaq tili men ädebiyeti*, (2), 48-55.

Sızdıqova, R. (1959). "Abaydıñ qara sözderindegi *–maq* affiksti tulğa jayında" [Abay'ın Kara Sözler Adlı Eserindeki *–maq* Ekli Yapı Hakkında]. *Qazaq SSR Ğılım akademiyası Xabarları. Filologiya jäne iskusstvotanuw seriyası*. (1), 76-84

Sızdıqova, R. (1959). "Abaydıñ prozalıq şığarmalarıdağı keybir morfologiyalıq tulğalardıñ sıypatı" [Abay'ın Nesir Eserlerindeki Bazı Morfolojik Yapıların Niteliği]. *Qazaq SSR Ğılım akademiyasınıñ Xabarşısı*. (5), 30-34.

Sızdıqova, R. (1960). "Dañqtı qırıq jıl" [Görkemli Kırk Yıl]. *Qazaq SSR Ğılım akademiyası Xabarları. Filologiya Seriyası* (3).

Sızdıqova, R., Kenesbayev, S. (1961). "Tsennoye bibliyografiçeskoye izdaniye" [Önemli Bibliyofgrafik Yayın]. *Vestn. AN KazSSR*. (10), 112-114.

Sızdıqova, R. (1964). "Qazaq tekstologiyasınıñ keybir mäseleleri" [Kazak Metinlerinin Bazı Problemleri]. *Juldız*. (8), 142–148.

Sızdıqova, R. (1965). "Abay tilindegi oquw-ağartuwğa qatıstı sözder" [Abay Dilindeki Okuma ile İlgili Sözler]. *Qazaqstan mektebi*. (8), 61–67.

Sızdıqova, R. (1966). "Jaña sözder jayınan" [Yeni Kelimeler Hakkında]. *Juldız*. (10), 148-153.

Sızdıqova, R. (1968). "Tsennoye issledovaniye" [Önemli Araştırma]. *Russkiy yazık v kazaxskoy şkole*. (2), 55–67.

Sızdıqova, R. (1970). "Abay tilin zerttew tarixı" [Abay Dilini Araştırma Tarihi]. *Qazaqstan mektebi*. (7), 83-89.

Sızdıqova, R., Isqaqov, A. (1971). "Abay jäne qazaq ädebiy tili" [Abay ve Kazak Edebî Dili]. *Qazaq SSR Ğılım akademiyası Xabarları (Qoğamdıq Ğılımdar Seriyası).* (5), 28- 44.

Sızdıqova, R. (1972). "Jambıl poeziyasınıñ tili" [Jambıl Şiirlerinin Dili]. *Juldız*. (5), 167-172.

Sızdıqova, R. (1972). "Maxambet öleñderin oqığanda..." [Mahambet Şiirlerini Okurken…]. *Qazaqstan mektebi*. (11), 89-92.

Sızdıqova, R. (1973). "Söylew mädeniyeti" [Söylev Medeniyeti]. *Mädeniyet jäne turmıs*. (5), 16-17.

Sızdıqova, R. (1973). "Sınşı-publitsist sözi" [Eleştirmen Gazeteci Kelimesi].

Qazaqstan kommunisi. (3), 7–80.

Sızdıqova, R. (1974). "Durıs söylew mädeniyeti" [Doğru Konuşma Medeniyeti]. *Qazaqstan ügitşisi*. (24), 39-41.

Sızdıqova, R. (1974). "Sözdi ornımen qoldana bilsek" [Kelimeleri Yerinde Kullanabilsek]. *Qazaqstan ügitşisi*. (21), 46-48.

Sızdıqova, R. (1975). "Qazaq leksikografiyasınıñ damuwındağı orıs ğalımdarı men avtorlarınıñ qızmeti" [Kazak Sözlük Biliminin Gelişmesinde Rus Âlimleri ile Yazarlarının Hizmeti]. *Qazaq SSR Ğılım akademiyasınıñ Xabarları. Til, ädebiyet seriyası*. (15), 3-9.

Sızdıqova, R. (1975). "Qazaq tili – ösken til" [Kazak Dili Gelişen Dil]. *Mädeniyet jäne turmıs*. (10), 9-10.

Sızdıqova, R. (1975). "K voprosu ob orfoepiçeskoy normalizatsiy kazahskogo yazıka" [Kazak Dilinin Doğru Telaffuz Edilmesi Hakkında]. *Vestnıyk AN KazSSR*. (7), 33-38.

Sızdıqova, R. (1976). "Sözdi durıs ayta alamız ba?" [Kelimeleri Doğru Söyleyebiliyor muyuz?]. *Qazaqstan ügitşisi*. (13), 45-47).

Sızdıqova, R. (1977). "Mawlen Balakayeviç Balakayev (K 70-letiyu so dnya rojdeniya)" [Mevlen Balakayeviç Balakayev (Doğumunun 70. Yılında)]. *Sovetskaya tyurkologiya*. (5). 93-95.

Sızdıqova, R. (1979). "Ädebiy tildiñ statusı (qazaq tili materiyaldarı boyınşa)" [Edebî Dilin Yeri (Kazak Dili Materyallerine Göre)]. *Qazaq SSR Ğılım akademiyasınıñ Xabarşısı*. (6). 5-60.

Sızdıqova, R. (1979). "Qadırğaliy Jalayıridiñ "Jamiy at-tawarix" attı şejiresi tiliniñ zerttelüw jayı" [Kadir Ali Celâyirî'nin Câmi'ü't-Tevârih Adlı Şeceresinin Dilini Araştırma Durumu]. *QazSSR Ğılım akademiyasınıñ Xabarları. Til, ädebiyet seriyası*. (1). 1-9.

Sızdıqova, R. (1980). "Qazaq ädebiy tili 60 jılda" [Kazak Edebî Dili 60. Yılında]. *QazSSR Ğılım akademiyasınıñ Xabarları. Til, Ädebiyet Seriyası*. (3). 1-8.

Sızdıqova, R. (1980). "Söz qadiri" [Söz Değeri]. *Qazaqstan äyelderi.* (9). 26.

Sızdıqova, R. (1980). "A. Isqaqov 70 jasta" [Ahmedi Iskakov 70 Yaşında]. *Qazaq SSR Ğılım akademiyasınıñ Xabarları. Til, ädebiyet seriyası*. (4). 59-61.

Sızdıqova, R. (1981). "Oraylı söz ornın tabar" [Doğru Söz Yerini Bulur]. *Mädeniyet jäne turmıs*.(2). 17-18.

Sızdıqova, R. (1981). "Orıs ğalımdarınıñ qazaq tilin zerttewi" [Rus Âlimlerin Kazak Dilini Araştırması]. *Qazaq SSR Ğılım akademiyasınıñ Xabarları. Til,*

ädebiyet seriyası. (3). 7-14.

Sızdıqova, R. (1982). "Äsem söz – äserli söz" (Güzel Söz, Etkili Söz). *Mädeniyet jäne turmıs*.(7). 18–19.

Sızdıqova, R., Qanabekova, M. (1984). "Köne sözder qupiyası" [Eski Kelimelerin Sırrı]. *Mädeniyet jäne turmıs*. (6). 10.

Sızdıqova, R. (1985). "Abay jäne poeziya tili" [Abay ve Şiir Dili]. *QazSSR Ğılım akademiyasınıñ Xabarları. Til, ädebiyet seriyası*.(4). 17–25.

Sızdıqova, R. (1985). "Söz mädeniyetiniñ mäseleleri" [Söz Medeniyetinin Problemleri]. *QazSSR Ğılım Akademiyasınıñ Xabarları. Til, ädebiyet seriyası*. (1). 29-35.

Sızdıqova, R. (1985). "Til jäne onıñ mädeniyeti" (Dil ve Onun Medeniyeti). *Bilim jäne eñbek* (3). 38-39.

Sızdıqova, R. (1986). "Xatqa tüsken söz tağdırı" [Mektuba Yazılan Kelimenin Kaderi]. *Juldız*. (3). 166-177.

Sızdıqova, R., Sarıbayev, Ş. (1987). "Mawlen Balakayeviç Balakayev: (K vosmidesyatiletiyu so dnya rojdeniya)" [Mevlen Balakayeviç Balakayev (Doğumunun 80. Yılında)]. *Sovetskaya tyurkologiya*. (6). 108-109.

Sızdıqova, R. (1988). "Qos til – qos qanatıñ" [İki Dil, İki Kanadın]. *Jalın*.(5). 3-7.

Sızdıqova, R. (1989). "Professor Qudaybergen Jubanov" [Profesör Kudaybergen Jubanov]. *Mädeniyet jäne turmıs*. (1). 13.

Sızdıqova, R. (1989). "Til märtebesi – ult mereyi (Äñgimelesken M. Düyismağanbetov)" [Dil Seviyesi – Halk İtibarı (Maksat Düyismağanbetov ile Sohbet)]. *Qazaqstan äyelderi*.(9). 1-2.

Sızdıqova, R. (1989). "Til tağdırı– el tağdırı" [Dilin Kaderi, Halkın Kaderi]. *Qazaqstan äyelderi*.

Sızdıqova, R. (1989). "Şınayı ğalım, abzal azamat" [Gerçek Âlim, Abzal Azamat]. *Zerde*. (3). 30-31.

Sızdıqova, R. (1990). "Körkem ädebiyet tilin zerttew aspektileri" [Edebî Dili Araştırma Yönleri]. *Qazaq SSR Ğılım akad. Xabarşısı*. (7). 40-45.

Sızdıqova, R. (1990). "Parasat oqırmandarı da parasattı bolğay..." [Parasat Okurları da Bilinçli Olsun...]. *Parasat*. (9). 12.

Sızdıqova, R. (1991). "Tilge jeñil, jürekke jılı tiyip" [Dile Kolay, Yüreğe Ilık Dokundu]. *Qazaq tili men ädebiyeti*. (6). 3–8.

Sızdıqova, R. (1992). "Q. Jubanovtıñ lingvistikalıq murasın tanıp-iygerüw

problemaları" [Kudaybergen Jubanov'un Dilbilim Mirasını Tanıyıp Kavrama Problemleri]. *Qazaq SSR Ğılım akademiyasınıñ Xabarları*. (2).

Sızdıqova, R. (1993)." Abay tiliniñ körkemdigi" [Abay Dilinin Sanatı]. *Qazaq tili men ädebiyeti*. (5). 3-8.

Sızdıqova, R. (1993). "Til tabiyğatın taza saqtayıq desek" [Dilin Doğasını Temiz Tutacağız]. *Qazaqstan mektebi*. (5).

Sızdıqova, R. (1994). "Abaydıñ "Qara sözderi" – qımbat qazına" [Abay'ın Kara Sözleri, Kıymetli Hazine]. *QR UĞA-nıñ Xabarları. Til-ädebiyet seriyası*. (2). 31-37.

Sızdıqova, R. (1994). "Ult Sawlığına Urpaq Jawaptı" [Halk Sağlığından Nesiller Sorumlu]. *Densawlıq*. (11-12). 25-27.

Sızdıqova, R. (1994). "Milli Devirden Önceki Kazak Edebî Dili". *Türk Dili Araştırmaları Yıllığı.* 309–311.

Sızdıqova, R. (1995). "Sözdi durıs aytuw normaları tuwralı" [Kelimeleri Doğru Telaffuz Etmenin Kuralları Hakkında]. *Şinjiyañ joğarı oquw orındarı ğılımiy jurnalı* (Ürimji). (4), 34-46.

Sızdıqova, R. (1995). "Abaydıñ "Qara sözderi" – qımbat qazına" [Abay'ın Kara Sözleri, Değerli Hazine]. *Abay jurnalı*. (8). 31-37.

Sızdıqova, R. (1997). "Axmet Baytursınov jäne qazaq jazuwı" [Ahmet Baytursunoğlu ve Kazak Yazısı]. *Qazaqstan joğarğı mektebi*. (2). 84-90.

Sızdıqova, R. (1997). "Jalın jurnalınıñ "Meniñ Äwezovim" degen sawalnamasına jawap" [Jalın Dergisindeki "Benim Avezov'um" adlı Anketinin Cevabı]. *Jalın*. (3-4). 12-13.

Sızdıqova, R. (1997). "Qazaq til mädeniyetiniñ bügingi problemaları" [Kazak Dil Medeniyetinin Bugünkü Problemleri]. *QR ĞA Xabarları. Til, ädebiyet seriyası*. (6). 3-7.

Sızdıqova, R. (1998). "Ädebiyet – til men ädebiyet" [Edebiyat, Dil ile Edebiyat]. *Til jäne awdarma (QXR)*. (3). 43-48.

Sızdıqova, R. (1998). "A.Baytursınov – qazaq filologiya ğalımdarınıñ negizin qalawşı" [Ahmet Baytursunoğlu, Kazak Filoloji Bilimlerinin Kurucusu]. *QR ĞA Xabarları. Til ädebiyet seriyası*. (1). 3-8.

Sızdıqova, R. (1998). "Emle erejelerin eskersek" [İmla Kurallarını Hatırlasak]. *Til jäne awdarma (QXR)*. (2). 62-68.

Sızdıqova, R. (1998). "Ulttıq bilim-ğılımnıñ köşbastarı (A. Baytursınovtıñ 125 jıldığına)" [Milli Bilimin Önderleri (Ahmet Baytursunoğlu'nun 125.

Yıldönümü)]. *Qazaqstan mektebi*. (6). 52-56.

Sızdıqova, R. (2000). "Jıynaqı, ünemdi, astarlı til (Ş. Murtaza şığarmalarınıñ tili tuwralı)" [Özlü, Elverişli, İmalı Dil (Şerhan Murtaza Eserlerinin Dili Hakkında)]. *Til jäne awdarma (QXR)*. (3). 40-59.

Sızdıqova, R. (2000). "Mäwlen Balaqayev 70 jasta" [Mevlen Balakayev 70 Yaşında]. *Söz tanımı*. (1). 6-11.

Sızdıqova, R. (2000). "Tarixiy romandardıñ tili" [Tarihî Romanların Dili]. *Til jäne awdarma (QXR)*. (4). 42-51.

Sızdıqova, R. (2000). "Yasawiy murasınıñ zerttelüw tarixınan" [Yesevi Mirasını Araştırma Tarihinden]. *QR ĞA Xabarları. Til ädebiyet seriyası*. (5-6). 3-6.

Sızdıqova, R. (2001). "Esimi umıtılmas ğalım (Q. Ömiräliyevtiñ 70 jıldığına)" [İsmi Unutulmaz Alim (Kulmat Ömiraliyev'in 70 Yılı)]. *Qazaqstan mektebi*. (6). 6-9.

Sızdıqova, R. (2001). "*Qazaqstan mektebi* jurnalı jäne A.Baytursınovtıñ murası" [*Qazaqstan Mektebi* Dergisi ve Ahmet Baytursunoğlu'nun Mirası]. *Qazaqstan mektebi*. (1). 5-7.

Sızdıqova, R. (2001). "Tarixiy romandardıñ tili (Muxtar Mağawin. "Alasapıran")" [Tarihî Romanların Dili (Muhtar Mağavin. "Alasapıran")]. *Til jäne awdarma (QXR, Şıñjan)*. (3). 42-50.

Sızdıqova, R. (2001). "Tarixiy romandardıñ tili (Muxtar Mağawin. "Alasapıran")" [Tarihî Romanların Dili (Muhtar Mağavin. "Alasapıran")]. *Til jäne awdarma (QXR, Şıñjan)*. (1). 35-54.

Sızdıqova, R. (2001). "Epos tili jäne lingvistikalıq poetika mäseleleri" [Destan Dili ve Dil Bilim Açısından Şiir Meseleleri]. *Tiltanım*. (1). 25-33.

Sızdıqova, R. (2002). "Yasawiy tiliniñ qıpşaqtıq-oğuzdıq negizi" [Yesevi Dilinin Kıpçak-Oğuz Temeli]. *Türkologiya*(Türkistan). (2). 106-110.

Sızdıqova, R. (2002). "Yasawiy xikmetteriniñ leksikalıq sıypattaması" [Yesevi Hikmetlerinin Kelime Hazinesi Açısından Açıklaması]. *Tiltanım*. (3). 3-11.

Sızdıqova, R. (2003). "Axmet Baytursınulı men Teljan Şonanulınıñ "Oquw quralı" attı kölemdi eñbegi jayında" [Ahmet Baytursunoğlu ve Teljan Şonanoğlu'nun "Okul Kitabı" Adlı Geniş Kapsamlı Eseri Hakkında]. *QR UĞA Xabarları*. (6). 3-8.

Sızdıqova, R. (2003). "Qadam basqan sayın ädiletsizdik kütip turdı" [Her Adımda Adaletsizlik Bekliyor]. *Til jäne awdarma (QXR, Ürimji)*. (3). 30-34.

Sızdıqova, R. (2003). "Maxambet öleñderin oqığanda" [Mahambet Şiirlerini Okurken]. *Qazaq tili men ädebiyeti*. (6). 6-12.

Sızdıqova, R. (2003). "Öner aldı – qızıl til. Sözder söyleydi" [Sanat Öncesi, Sanatkar. Kelimeler Konuşuyor]. *Til jäne awdarma (QXR, Ürimji)*. (1). 23-29.

Sızdıqova, R. (2003). "Öner aldı – qızıl til. Sözder söyleydi" [Sanat Öncesi, Sanatkar. Kelimeler Konuşuyor]. *Til jäne awdarma (QXR, Ürimji)*. (2). 26-35.

Sızdıqova, R. (2003). "Öner aldı – qızıl til. Sözder söyleydi" [Sanat Öncesi, Sanatkar. Kelimeler Konuşuyor]. *Til jäne awdarma (QXR, Ürimji)*. (4). 30-42.

Sızdıqova, R. (2003). "Sözder söyleydi" [Kelimeler Konuşuyor]. *Til jäne awdarma (QXR, Şıñjan)*.(1). 22-28.

Sızdıqova, R. (2003). "Sözder söyleydi" [Kelimeler Konuşuyor]. *Til jäne awdarma (QXR, Şıñjan)*.(2). 26-34.

Sızdıqova, R. (2003). "Sözder söyleydi" [Kelimeler Konuşuyor]. *Til jäne awdarma (QXR, Şıñjan)*.(3). 32-37.

Sızdıqova, R. (2003). "Sözder söyleydi" [Kelimeler Konuşuyor]. *Til jäne awdarma (QXR, Şıñjan)*.(4). 44-46.

Sızdıqova, R. (2003). "Ult maqtanıştarınan qoltañba" [Halkın Övgülerinden İmza]. *Aygölek*. (9).

Sızdıqova, R. (2004). "Sözder söyleydi" [Kelimeler Konuşuyor]. *Til jäne awdarma (QXR, Şıñjan)*.(1). 48-59.

Sızdıqova, R. (2004). "Sözder söyleydi" [Kelimeler Konuşuyor]. *Til jäne awdarma (QXR, Şıñjan)*.(2). 24-32.

Sızdıqova, R. (2004). "Sözder söyleydi" [Kelimeler Konuşuyor]. *Til jäne awdarma (QXR, Şıñjan)*.(3). 32-37.

Sızdıqova, R. (2004). "Sözder söyleydi" [Kelimeler Konuşuyor]. *Til jäne awdarma (QXR, Şıñjan)*.(4). 44-46.

Sızdıqova, R. (2004). "Fariyza öleñderiniñ poetikası nemese öleñ sözdiñ körkem qırları" [Fariyza Şiirlerinin Poetikası veya Şiir Kelimesinin Sanatsal Hedefleri]. *Tiltanım*. (3).

Sızdıqova, R. (2006). "Tarixiy leksikologiya" [Tarihî Sözcükbilim]. *Til jäne awdarma (QXR, Şıñjan)*. (1). 54-58.

Sızdıqova, R. (2006). "Tarixiy leksikologiya" [Tarihî Sözcükbilim]. *Til jäne awdarma (QXR, Şıñjan)*. (2). 31-39.

Sızdıqova, R. (2008). "Termin jasaw – Axmet Baytursınulı kötergen jüktiñ biri" [Terim Yapma, Ahmet Baytursunoğlu'nun Kaldırdığı Yüklerden Biri]. *Tuwğan til*. (1).

Sızdıqova, R. (2009). "Axmet Baytursınulı jäne terminologiya mäseleleri" [Ahmet Baytursunoğlu ve Terminoloji Meseleleri]. *Jalın. Respublikalıq ädebiy-körkem jäne älewmettik jurnal*. (6). 19-24.

Sızdıqova, R. (2009). "A.Baytursınov jazuwı jäne emle erejeleriniñ tarixı" [Ahmet Baytursunoğlu Yazı ve İmla Kurallarının Tarihi]. *Qazaq ädebiyeti jäne memlekettik til. Ğılımiy-ädistemelik jurnal. (*2-3).

Sızdıqova, R. (2010). "Söz mädeniyeti" [Kelime Medeniyeti]. *Til jäne qoğam. Almanax*. (2).

Sızdıqova, R. (2011). "Qazaq ädebiy tili tarixınıñ soñğı 50 jıldağı zerttelüw jayı (1961-2011)" [Kazak Edebî Dili Tarihinin Son 50 Yıldaki Araştırma Durumu (1961-2011)]. *Tiltanım*. (3). 14-30.

Sızdıqova, R. (2012). "Jubanov Askar Kudaybergenoviç". *Turkologiya*. (3-4).

Sızdıqova, R. (2013). "Tutqında aydawda jürip, eki tildik sözdik jasawdı qolğa alğan" [Esirken Sürgün Edildi, İki Dilli Sözlüğü Ele Aldı]. *Añız adam*. 3 (63). 30.

Sızdıqova, R. (2013). "Oralxannıñ şığarmaları Altay ölkesiniñ gimni ispettes" [Oralhan'ın Eserleri, Altay Ülkesinin Marşı Gibi]. *Añız adam*. 5 (75). 40-42.

Sızdıqova, R. (2013). "The Language of «Zhami `At-Tauarikh» Zhalairi" [Celâyirî'nin Câmi'ü't-Tevârîh Eserinin Dili]. *Altastics and Turkology*. (1). 21-52.

Sızdıqova, R. (2014). "Duwlat – qazaqtıñ töl ädebiyetinde aqındıqtı şegine jetkizgen suwretker" [Duvlat (Babatayoğlu), Kazak Çocuk Edebiyatında Nazmı Zirveye Ulaştıran Sanatkar]. *Şinjiañ qoğamdıq ğılımı*. 2014 (Arnawlı San). 1-6.

Sızdıqova, R. (2014). "X. M. Nurmaxanovtıñ «Söz jäne sezim» attı monografiyasınıñ qoljazbası tuwralı pikir" [H. M. Nurmahanov'un "Söz jäne Sezim" Adlı Monografisinin El Yazma Nüshası Hakkında Düşünce]. *QarMUW Xabarşısı.* (4).

Sızdıqova, R. (2014). "Bilim küni bolaşaqqa bastasın!" [Bilim Günü Geleceğe Başlasın]. *Möldir bulaq*. (9). 5.

3.3.2. Gazete Makaleleri

Sızdıqova, R. (1956). "Qazaq tiliniñ jaña oquw programması tuwralı" [Kazak Dilinin Yeni Okul Programı Hakkında]. *Qazaqstan muğalimi*. 8 Mart 1956.

Sızdıqova, R. (1957). "Birge jäne bölek jazılatın sözder" [Birleşik ve Ayrı Yazılan Kelimeler]. *Sotsialistik Qazaqstan*. 18 İyun' 1957.

Sızdıqova, R. (1957). "Birge jäne bölek jazılatın sözder" [Birleşik ve Ayrı Yazılan Kelimeler]. *Sovettik Qarağandı*. 6 İyul' 1957).

Sızdıqova, R. (1957). "Birge jäne bölek jazılatın sözder" [Birleşik ve Ayrı Yazılan Kelimeler]. *Kommunizm jolı*. 22 İyun' 1957.

Sızdıqova, R. (1957). "Birge jäne bölek jazılatın sözder" [Birleşik ve Ayrı Yazılan Kelimeler]. *Ekpindi qurılıs*. 26 İyun 1957.

Sızdıqova, R. (1957). "Birge jäne bölek jazılatın sözder" [Birleşik ve Ayrı Yazılan Kelimeler]. *Lenin tuwı*. 10 İyul 1957.

Sızdıqova, R., Balaqayev, M. (1957). "Jazuwdı jetildire berüw jayında" [Yazıyı Geliştirebilme Hakkında]. *Qazaqstan muğalimi*. 20 İyun' 1957.

Sızdıqova, R. (1957). "Kömekşi oquw quraldarın jasaw – mañızdı mäsele" [Yardımcı Okul Kitaplarını Hazırlama, Önemli Mesele]. *Qazaqstan muğalimi*. 8 Mart 1957.

Sızdıqova, R. (1960). "Qazaq tili oquw quraldarındağı jañalıqtar" [Kazak Dili Okul Kitaplarında Yenilikler]. *Qazaqstan muğalimi*. 28 İyul' 1960.

Sızdıqova, R. (1962). "Älewmettik mäni bar mäsele" [Toplumsal Önemi Olan Mesele]. *Sotsialistik Qazaqstan*. 30 Sentryabr 1962.

Sızdıqova, R. (1963). "Asa körneki ğalım" [Çok Muhteşem Âlim]. *Qazaq ädebiyeti.* 13 Dekabr' 1963.

Sızdıqova, R. (1964). "Tekstologiya mäseleleri" [Metinbilim Meseleleri]. *Qazaq ädebiyeti*. 27 Mart 1964.

Sızdıqova, R. (1965). "Abay murası jayında" [Abay Mirası Hakkında]. *Qazaq ädebiyeti*. 13 Avgust 1965.

Sızdıqova, R. (1966). "Ülken jumıstıñ tırnaq aldısı" [Büyük Çalışmanın Başlangıcı]. *Qazaqstan muğalimi*. – 2 İyun 1966.

Sızdıqova, R. (1968). "Ädebiy tildiñ bügingi talabı" [Edebî Dilin Bugünkü Gayesi]. *Sotsialistik Qazaqstan*. 15 Dekabr' 1968.

Sızdıqova, R. (1968). "Söyler sözge uqıptı bolayıq" [Kullandığımız Kelimelerde Titiz Olalım]. *Qazaq ädebiyeti*. 5 Oktyabr' 1968.

Sızdıqova, R. (1972). "Mañızdı mağlumatı mol (köne türki jazba eskertkişteriniñ tili tuwralı)" [Önemli Bilgisi Bol (Eski Türk Yazılı Anıtlarının Dili Hakkında)]. *Qazaq ädebiyeti*. 14 Aprel' 1972.

Sızdıqova, R. (1974). "Saxnadan estiler söz jayında" [Sahneden İşitilen Kelime Hakkında]. *Qazaq ädebiyeti*. 3 May 1974.

Sızdıqova, R. (1976). "Siriya saparında" [Suriye Gezisinde]. *Sotsialistik Qazaqstan*. 20 Aprel' 1976.

Sızdıqova, R. (1977). "Ärdayım qajet qural" [Her Zaman Gerekli Yöntem]. *Sotsialistik Qazaqstan*. 18 Noyabr' 1977.

Sızdıqova, R. (1977). "Ğasırlar murası" [Asırlar Mirası]. *Qazaq ädebiyeti*. 16 Dekabr' 1977.

Sızdıqova, R. (1977). "Qazaq äyelderi – ğılımda" [Kazak Kadınları, Bilimde]. *Sotsialistik Qazaqstan*. 20 Avgust' 1977.

Sızdıqova, R. (1977). "Qudiretti qural" [Güçlü Yöntem]. *Bizdiñ Otan*. 11 İyun' 1977.

Sızdıqova, R. (1979). "Ğalım kemel şağında" (Uyğır ğalımı Ğ. Sadvaqasovtıñ 50 jasqa toluwına) [Âlim Olgunluk Çağında (Uygur Âlim Gojahmet Sadvakasov 50. Yaşında)]. *Bizdiñ Otan*. Noyabr'1979.

Sızdıqova, R. (1980). "Aşıp alar jayttar köp nemese ädebiy tildiñ tarixı xaqında" [Keşfedilen Durumlar Çok veya Edebî Dilin Tarihi Hakkında]. *Qazaq ädebiyeti*. 28 Mart 1980.

Sızdıqova, R. (1980). "Ğılım qayratkeri" [Bilim Adamı (Prof. Ahmedi Iskakov Hakkında)]. *Bizdiñ Otan*. Noyabr'1980

Sızdıqova, R. (1980). "Qoğamnıñ ardaqtı mindeti" [Toplumun Onurlu Görevi]. *Bizdiñ Otan*. (3)1980.

Sızdıqova, R. (1981). "Söz sırına üñilsek..." [Kelimelerin Gizli Anlamına Dikkatle Baksak...]. *Qazaq ädebiyeti*. 24 Iyul' 1981.

Sızdıqova, R. (1982). "Tildegi kibirtikter qaydan tuwadı" [Dildeki Yavaşlamalar Nereden Geliyor]. *Leninşil jas*. 6 Avgust' 1982.

Sızdıqova, R. (1983). "Emle erejesine engizilgen özgerister" [İmla Kurallarında Yapılan Değişiklikler]. *Sotsialistik Qazaqstan*. 19 Oktyabr' 1983.

Sızdıqova, R. (1983). "San qıylı, saylı, sara til" [Çok Çeşitli, Donanımlı Vasıta Dil]. *Bizdiñ Otan*. 13 Mart 1983.

Sızdıqova, R. (1984). "Ädebiy norma jäne söz sırı" [Edebî Düstur ve Kelimenin Sırrı]. *Qazaq ädebiyeti*. 24 Avgust' 1984.

Sızdıqova, R., Aldaşeva, A. (1984). "Körkem awdarma körikti bolsın" [Edebî Aktarma Güzel Olsun]. *Qazaq ädebiyeti*. 2 Noyabr' 1984.

Sızdıqova, R. (1984). "Quwatı küşti nurlı söz" [Güçlü, Nurlu Söz]. *Qazaq ädebiyeti.* 14 Dekabr' 1984.

Sızdıqova, R. (1984). "Soñğı jıldardağı qazaq körkem şığarmalarınıñ tili" [Son Yıllardaki Kazak Edebî Eserlerinin Dili]. *Qazaq ädebiyeti*. 21 Dekabr' 1984.

Sızdıqova, R. (1984). "Sotsialistik mädeniyettiñ sındarlı salası" [Sosyalist

Medeniyetin Tenkit Sahası]. *Sotsialistik Qazaqstan*. 11 Jeltoqsan 1984.

Sızdıqova, R. (1985). "Eñbek zeyneti" [Emek Karşılığı]. *Qazaqstan muğalimi*. 1 May 1985.

Sızdıqova, R. (1985). "Qızdarğa sport jat pa?" [Kızlar için Spor Uygun Değil Mi?]. *Leninşil jas*. 8 Mart 1985.

Sızdıqova, R. (1985). "Til mädeniyeti" [Dil Medeniyeti]. *Bizdiñ Otan*. Şilde 1985.

Sızdıqova, R. (1987). "Ädebiyet – tilmen ädebiyet" [Edebiyat, Dil ile Edebiyat]. *Qazaq ädebiyeti*. 25 Sentryabr' 1987.

Sızdıqova, R. (1987). "Dostıqtıñ berik dänekeri" [Dostluğun Kuvvetli Bağı]. *Jetisuw*. 7 May 1987.

Sızdıqova, R. (1987). "Duwlat aqın" [Duvlat Akın]. *Qazaq ädebiyeti*. 10 Iyul' 1987.

Sızdıqova, R. (1987). "Eki tilde söyley bilüw – ömir talabı" [İki Dili Bilmek, Hayatın Gereksinimi]. *Bizdiñ Otan*. (7).

Sızdıqova, R. (1989). "Axmet Baytursınov" [Ahmet Baytursunoğlu]. *Qazaq ädebiyeti*. 22 Dekabr' 1989.

Sızdıqova, R. (1989). "Ğılımnıñ jarıq juldızı" [Bilimin Parlayan Yıldızı]. *Qazaq ädebiyeti*. 22 Dekabr' 1989.

Sızdıqova, R., Qaydarov, Ä. (1989). "San qırlı sañlaq darın" [Çok Yönlü Yetenek]. *Sotsialistik Qazaqstan*. 4 Yanvar' 1989.

Sızdıqova, R. (1989). "Waqıt aqtağan azamat (Q. Jubanovtıñ 90 jıldığına)" [Zamanı İyi Kullanan Bilim Adamı (Qudaybergen Jubanov'un 90. Yıldönümü)]. *Kommunizm jolı*. 17 May 1989.

Sızdıqova, R. (1990). "Altın qazınamızdı ayalay bileyik" [Altın Hazinemize İtina Gösterebilsek]. *Qazaq ädebiyeti*. 9 Qaraşa 1990.

Sızdıqova, R. (1990). "Mädeniyetti til ğana märtebeli" [Kültürlü Dil Sadece Değerli]. *Ana tili*. 29 Nawrız 1990.

Sızdıqova, R. (1990). "Saxna säni" [Sahne Zerafeti]. *Ana tili*. 23 Tamız 1990.

Sızdıqova, R. (1990). "Suxbattasuw mädeniyeti" [Konuşma Medeniyeti]. *Suxbat*. 16-31 Qañtar 1990.

Sızdıqova, R. (1990). "Türkiya saparında" [Türkiye Gezisinde]. *Qazaq ädebiyeti*. 16 Nawrız 1990.

Sızdıqova, R. (1990). "Til tağılımı" [Dil Öğretimi]. *Ana tili*. 14 Mawsım 1990.

Sızdıqova, R. (1991). "Axmettanuw qalay bastaldı?" [Ahmet Baytursunoğlu Bilimi Nasıl Başladı?]. *Ana tili*. 6 Mawsım 1991.

Sızdıqova, R. (1991). "Nar jügin azamattay arqalağan (äyel jäne qoğam)" [Büyük Yükü Bir Birey Olarak Taşıyan Kadın ve Toplum]. *Qazaq ädebiyeti*. 8 Nawrız 1991.

Sızdıqova, R. (1991). "Tildegi jañalıqtardıñ sırı men sını" [Dildeki Yeniliklerin Gizemi ve Yapısı]. *Ana tili*. 19 Jeltoqsan 1991.

Sızdıqova, R. (1991). "Şınjañ şırayı" [Sincan Güzeli]. *Qazaq ädebiyeti*. 22 Qaraşa 1991.

Sızdıqova, R. (1992). "Duwlat aqınnıñ söz kestesi" [Duvlat Akın'ın Kelime Listesi]. *Ana tili*. 10 Qırküyek 1992.

Sızdıqova, R. (1992). "Duwlattı tanıp boldıq pa?" [Duvlat'ı Tanıyabildik Mi?]. *Qazaq ädebiyeti*. 25 Jeltoqsan 1992.

Sızdıqova, R. (1992). ""Orısşıldıqtan" qaşuwdıñ da jöni bar" ["Rusçuluktan" Kaçmanın da Bir Haklılığı Var]. *Ana tili*. 9–16 Säwir 1992.

Sızdıqova, R. (1993). "Altın tamırımızdı izdep, kömbeni qazğanda" [Altın Damarımızı Arayıp, Defineyi Kazınca]. *Jas alaş*. 21 Qaraşa 1993.

Sızdıqova, R. (1993). "Axmet Baytursınov jäne qazaq älipbiyi" [Ahmet Baytursunoğlu ve Kazak Alfabesi]. *Şalqar*. 30 Qazan 1993.

Sızdıqova, R. (1993). "Axmettanuw: bügingisi men bolaşağı" [Ahmet Baytursunoğlu Bilimi: Bugünü ve Geleceği]. *Qazaq ädebiyeti*. 12 Qaraşa 1993.

Sızdıqova, R. (1993). "Qoş, ayawlı ağa" [Elveda, Değerli Ağabey]. *Şalqar*. 9 Şilde 1993.

Sızdıqova, R. (1993). "Mirjaqıp Duwlatovtıñ sözdigi" [Mirjakıp Duvlatov'un Sözlüğü]. *Qazaq ädebiyeti*. 29 Tamız 1993.

Sızdıqova, R. (1993). "Tağı da bügingi emlemiz jayında" [Ayrıca Bugünkü İmlamız Hakkında]. *Egemen Qazaqstan*. 5 Nawrız 1993.

Sızdıqova, R. (1994). "Abaydıñ til tağılımı" [Abay'ın Dil Öğretimi]. *Qazaq ädebiyeti*. 11 Qaraşa 1994.

Sızdıqova, R. (1994). "Ana tilimizdiñ aybındı (Ä.Qaydarovtıñ 70 jıldığına)" [Ana Dilimizin Muhteşemliği (Abduveli Kaydarov'un 70. Yıldönümü)]. *Egemen Qazaqstan*. 22 Jeltoqsan 1994.

Sızdıqova, R. (1994). "Baytursınov älipbiyiniñ bügingi mäni" [Baytursunov Alfabesinin Bugünkü Önemi]. *Şalqar*. 19 Tamız 1994.

Sızdıqova, R. (1994). "Qazaq tili mädeniyetiniñ qazirgi mäseleleri" [Kazak

Dili Medeniyetinin Bugünkü Meseleleri]. *Egemen Qazaqstan*. 1 Jeltoqsan 1994.

Sızdıqova, R. (1994). "Qazaq til mädeniyetiniñ problemaları" (Kazak Dil Medeniyetinin Problemleri). *Ana tili*. 11 Qaraşa 1994.

Sızdıqova, R., Qaydarov, Ä. (1994). "Memlekettik tildiñ jayın oylasaq" [Devlet Dilinin Durumunu Düşünsek]. *Egemen Qazaqstan*. 17 Mawsım 1994. – (pen Birge).

Sızdıqova, R. (1994). "Til mädeniyeti buzılar dep qorqamın" [Dil Medeniyetinin Yozlaşmasından Korkuyorum]. *Ana tili*. 18 Tamız 1994.

Sızdıqova, R. (1994). "Şarşı top aldında söylew mädeniyetimiz qanday?" [Bütün Halkın Önünde Söylev Medeniyetimiz Nasıl?]. *Xalıq keñesi*. 15 Qazan 1994.

Sızdıqova, R. (1995). "Körikti sözdiñ qoyması ("Manas" Tilindegi Söz-Obrazdar)" [Edebî Kelime Hazinesi (Manas Dilindeki Kelime Türleri)]. *Qazaq eli*. 24 Tamız 1995.

Sızdıqova, R. (1995). "Käsipdişimiz bilän päxirlinimiz (T. Talipovtıñ 70 jıldığına)" (Meslektaşımızla Övünüyoruz [Tuglukjan Talipov'un 70. Yılı)]. *Uyğur avazı*. 16 Dekabr' 1995.

Sızdıqova, R. (1995). "Abay jäne qazaq ultınıñ ädebiy tili" [Abay ve Kazak Halkının Edebî Dili]. *Egemen Qazaqstan*. 19 Mamır 1995.

Sızdıqova, R. (1995). "Küy tarixın tarqatqan şejire sırı (A.Seydimbektiñ "Küy şejire" kitabına retsenziya)" [Küy Tarihini Yayan Şecerenin Sırrı (Akselev Seydimbek'in "Küy[8] Şeciresi" Kitabının İncelemesi)]. *Almatı aqşamı*. 26 Şilde 1995.

Sızdıqova, R. (1995). "Tilimizdiñ bügini men bolaşağı oylantadı" [Dilimizin Bugününü ve Geleceğini Düşündürtür]. *Egemen Qazaqstan*. 13 Qañtar 1995.

Sızdıqova, R. (1996). "Ana tildiñ qasiyetin bileyik (Til mädeniyeti, termin jasaw problemalarına arnalğan)" [Ana Dilin Özelliğini Bilelim (Dil Medeniyeti, Terim Yapma Problemlerine İthafen]. *Qazaq ädebiyeti*. 5 Nawrız 1996.

Sızdıqova, R. (1996). "Asılım, ar-uyatım, tilim meniñ (Ö. Aytbayevtıñ 60 jıldığına)" [Değerlim, Namusum, Dilim Benim (Ömirzak Aytbayev'in 60. Yıldönümü)]. *Qazaq ädebiyeti.* 21 Mamır 1996.

Sızdıqova, R. (1996). "Körikti oydıñ örnegi (M. Bazarbayevtiñ Memlekettik sıylıqqa usınılğan kitaptarı tuwralı pikir)" [Güzel Düşüncenin Örneği (Müslim Bazarbayev'in Devlet Ödülüne Layık Olan Kitapları Hakkında Düşünce)]. *Qazaq ädebiyeti*. 26 Qaraşa 1996.

[8] küy: Kazak Türklerinin halk ezgisi, name.

Sızdıqova, R. (1996). "Qazaq ädebiyetiniñ aynımas dosı (E. V. Lizunovanıñ 70 jıldığına)" [Kazak Edebiyatının Vazgeçilmez Dostu (Elena Lizunova'nın 70. Yıldönümü]. *Qazaq ädebiyeti*. 3 Qırküyek 1996.

Sızdıqova, R., Sarıbayev, Ş. (1996). "Til biliminiñ tarlanbozı (Akad. N. Sawranbayev – akademiyamızdı quruwşılardıñ biri)" [Dil Biliminin Uzmanı (Akademisyen Nığmet Savranbayev, Akademimizin Kurucularından Biri)]. *Egemen Qazaqstan*. 1 Säwir 1996.

Sızdıqova, R. (1996). "Ulı dala tarlandarı (Ä. Derbisäliyevtiñ "Qazaq Dalasınıñ juldızdarı" attı kitabına retsenziya)" [Büyük Bozkır Uzmanları (Ebsattar Derbiseliyev'in "Kazak Bozkırının Yıldızları" Adlı Kitabının İncelemesi)]. *Qazaq ädebiyeti*. 14 Mamır 1996.

Sızdıqova, R. (1997). "Asqardıñ söz örimi (Asqar Süleymenovtiñ körkem tili tuwralı)" [Askar'ın Kelime Örgüsü (Askar Süleymanov'un Sanat Dili Hakkında)]. *Almatı aqşamı*. 16 Mamır 1997.

Sızdıqova, R. (1997). "Axmet Baytursınov jäne qazaq jazuwı" [Ahmet Baytursunoğlu ve Kazak Yazısı]. *Egemen Qazaqstan*. 1 Şilde 1997.

Sızdıqova, R. (1997). "M.Äwezov jäne qazaq ädebiy tili" [Muhtar Avezov ve Kazak Edebî Dili]. *Türkistan*. 24 Qırküyek 1997.

Sızdıqova, R. (1997). "Ädebiyet – tilmen ädebiyet (M. Äwezov – körkem sözdiñ piri)" [Edebiyat – Dil ile Edebiyat (Muhtar Avezov, Sanatsal Kelimenin Ustası)]. *Qazaq ädebiyeti*. 29 Şilde 1997. -.

Sızdıqova, R. (1998). "Aytıs: bügini men bolaşağı" [Atışma: Bugünü ve Geleceği]. *Qazaq ädebiyeti*. 14 Tamız 1998.

Sızdıqova, R. (1998). "Jaña jazuwğa köşüwimiz kerek, biraq oğan emle erejeleri dayın emes" [Yeni Yazıya Geçmemiz Lazım, Ancak Onun İmla Kuralları Hazır Değil]. *Qazaq ädebiyeti*. 19 Qañtar 1998.

Sızdıqova, R. (1998). "Tilge qurmet - elge qurmet" [Dile Saygı, Halka Saygı]. *Egemen Qazaqstan*. 10 Qaraşa 1998.

Sızdıqova, R. (1999). "Ğılım köginiñ jarıq juldızı (Q.Jubanovtıñ 100 jıldığına)" [Bilim Göğünün Parlayan Yıldızı (Kudaybergen Jubanov'un 100. Yıldönümü)]. *Egemen Qazaqstan*. 22 Jeltoqsan 1999.

Sızdıqova, R. (1999). "Süyindirip ötken jan (Läyla Äwezovanıñ 70 jıldığına)" [Kendine Hayran Bırakıp Giden Can (Leyla Avezov'un 70. Yıldönümü)]. *Almatı aqşamı*. 16 Tamız 1999.

Sızdıqova, R. (1999). "Tuñğış tulğa (Q. Jubanovtıñ 100 jıldığına)" [İlk Şahsiyet (Kudaybergen Jubanov'un 100. Yıldönümü)]. *Aqtöbe*. 15 Qazan 1999.

Sızdıqova, R. (2001). “Qazaq älipbiyi nemese emle erejelerin uştaw qajettiligi” [Kazak Alfabesini veya İmla Kurallarını Ortaya Koyma Gerekliliği]. *Egemen Qazaqstan*. 17 Şilde 2001.

Sızdıqova, R. (2001). ““Qazaq tiliniñ anıqtağışı” kitabına sın” attı maqalağa jawap” [“*Açıklamalı Kazak Dili* Kitabına Eleştiri” Adlı Makaleye Cevap]. *Ana tili*. 31 Mamır 2001.

Sızdıqova, R. (2001). “Til biliminiñ öz zañdılıqtarı bar (“Qazaq tiliniñ anıqtağışı kitabına sın” attı maqalağa jawaptıñ jalğası)” [Dil Bilimin Kendi Kuralları Var (“*Açıklamalı Kazak Dili* Kitabına Eleştiri” Adlı Makaleye Cevabın Devamı)]. *Ana tili*. 26 Şilde 2001.

Sızdıqova, R. (2001). “Til men täwelsizdik – egiz uğım” [Dil ve Bağımsızlık – İkiz Kavram]. *Atıraw*. 25 Qazan 2001.

Sızdıqova, R. (2002). “”Belasqandı” tañ asırmay oqığanda (K. Segizbayevtıñ “Belasqan” romanınıñ til körkemdigi tuwralı)” [“Belaskan”ı Acele Etmeden Okuyunca (Kedirbek Segizbayev’in “Belaskan” Romanının Dil Sanatı Hakkında)]. *Qazaq ädebiyeti*. 26 Şilde 2002.

Sızdıqova, R. (2002). “Ğabeñ jäne qazaqtıñ körkem tili” [Gaben ve Kazakların Sanat Dili]. *Egemen Qazaqstan*. 16 Säwir 2002.

Sızdıqova, R. (2002). “Mädeniyettilik tilden bastaladı” [Medenilik Dilden Başlar]. *Egemen Qazaqstan*. 3 Şilde 2002.

Sızdıqova, R. (2002). “Saliyqalı türkitanuwşı (M.Tomanovtıñ 70 jıldığına)” [Ağırbaşlı Türkolog (Marhabat Tomanov’un 70. Yıldönümü)]. *Ana tili*. 16 Mamır 2002.

Sızdıqova, R. (2003). “Qadam basqan sayın ädiletsizdik kütip turdı” [Adım Attıkça Adaletsizlik Bekliyor]. *Ana tili*. 6 Nawrız 2003.

Sızdıqova, R. (2003). “Üş arısqa iltiypatım bir töbe” [Üç Lidere Alakam]. *Ana tili*. 22 Nawrız 2003.

Sızdıqova, R. (2003). “Maxambettiñ är sözin tüsinip oqısaq” [Mahambet’in Her Sözünü Anlayarak Okusak]. *Qazaq ädebiyeti*. 1-7 Tamız 2003.

Sızdıqova, R. (2003). “Poeziya şerüwiniñ saltanatı (Duwlat Babatayulınıñ 200 jıldığına)” [Şiir Alayının Merasimi (Duvlat Babatayoğlu’nun 200. Yıldönümü)]. *Qazaq ädebiyeti*. 3 Qazan 2003.

Sızdıqova, R. (2004). “Bügingi jazuw-sızuw mädeniyeti. Onıñ jay-küyi qanday?” [Bugünkü Yazı Medeniyeti. Onun Durumu Nasıl?]. *Egemen Qazaqstan*. 17 Qırküyek 2004.

Sızdıqova, R. (2004). “Til mädeniyeti – örkeniyet ürdisi. Tınıs belgilerdiñ

qoldanıluwı jayında" [Dil Medeniyeti, Uygarlık Süreci. Noktalama İşaretlerinin Kullanımı Hakkında]. *Egemen Qazaqstan*. Mawsım 2004.

Sızdıqova, R. (2004). "Qoja Axmet Yasawiy: til jäne dil" [Hoca Ahmet Yesevi: Dil ve Gönül]. *Üş qıyan*. 9 Jeltoqsan 2004.

Sızdıqova, R. (2004). "Ğılımğa ömirdiñ özi äkeldi" [Bilime Hayat Getirdi]. *Qazaq ädebiyeti*. 15 Qazan 2004.

Sızdıqova, R. (2005). "Kisilik (Prof. K.Xusayın 60 jasta)" [İnsaniyet (Prof. Köbey Husayın 60 Yaşında]. *Egemen Qazaqstan*. 26 Nawrız 2005.

Sızdıqova, R. (2005). "Abay – Ulttıq Bolmısımızdıñ Tini" [Abay, Milli Varlığımızın Anlamı]. *Ädebiyet aydını*. 2 Qırküyek 2005.

Sızdıqova, R. (2006). "Qamalımız berik bolsın dep... (N. Nazarbayevtıñ M. Qülkenovke bergen suxbatına oray)" [Kalemiz Sağlam Olsun Diye... (Nursultan Nazarbayev'in Mereke Külkenov'la Yaptığı Sohbet Hakkında)]. *Ana tili*. 25-31 Mamır 2006.

Sızdıqova, R. (2007). "Äz ağalar-ustazdar (İ. Keñesbayev, M. Balaqayev, Ğ. Musabayevtıñ 100 jıldığına)" [Kıymetli Ağalar, Ustalar (İsmet Kenesbayev, Mevlen Balakayev, Ğaynettin Musabayev'in 100. Yıldönümü)]. *Qazaq ädebiyeti*. 9-15 Qaraşa 2007.

Sızdıqova, R. (2007). "Som altınnıñ sınığı (Prof. Asqar Jubanovtıñ 70 jıldığına)" [Som Altının Kırıntısı (Prof. Askar Jubanov'un 70. Yıldönümü)]. *Ana tili*. 8-14 Qaraşa 2007.

Sızdıqova, R. (2008). "Sözderdi törkindetsek" [Kelimeleri Köken Bilgisi Açısından İncelesek]. *Ana tili*. 10 Qañtar 2008.

Sızdıqova, R. (2008). "Eski sözder «Edigede»" [Eski Kelimeler "İdigey"de]. *Ana tili*. 2 Säwir 2008.

Sızdıqova, R. (2008). "Eski sözder «Edigede»" [Eski Kelimeler "İdigey"de]. *Ana tili*. 24-30 Säwir 2008.

Sızdıqova, R. (2008). "Eski sözder «Edigede»" [Eski Kelimeler "İdigey"de]. *Ana tili*. 15-21 Mamır 2008.

Sızdıqova, R. (2008). "Eski Sözder «Edigede»" [Eski Kelimeler "İdigey"de]. *Ana Tili*. 21-25 Mawsım 2008.

Sızdıqova, R. (2008). "Qadırğaliy biydi tatarlardan «tartıp aldım»" [Kadir Ali Beg'i Tatarlardan Aldım]. *Jetisüw*. 7 Mawsım 2008.

Sızdıqova, R. (2008). "Öziñdi özin qorğamasañ, eşkim seni qorğamaydı" [Kendini Kendin Müdafaa Etmezsen, Hiç Kimse Seni Müdafaa Etmez]. *Ana tili*. 11 Qırküyek 2008.

Sızdıqova, R. (2008). "Qazaq tili – ömirşeñ til" [Kazak Dili, Uzun Ömürlü Dil]. *Ana tili*. 25 Jeltoqsan 2008.

Sızdıqova, R. (2009). "Fariyza öleñderiniñ poetikası nemese öleñ sözdiñ körkem qırları" [Fariza Öleñlerinin[9] Sanatı veya Öleñ Kelimesinin Sanatsal Yönleri]. *Qazaq ädebiyeti*. 19 Mawsım 2009.

Sızdıqova, R. (2010). "Söz mädeniyeti xaqındağı janayqay" [Kelime Medeniyeti Hakkındaki Serzeniş]. *Ana tili*. 8-14 Säwir 2010.

Sızdıqova, R., Xusayın K. (2010). "Qazaq til biliminiñ tuñğış antologiyası" [Kazak Dil Biliminin İlk Antolojisi]. *Egemen Qazaqstan.* 13 Şilde 2010.

Sızdıqova, R. (2010). "Şoqannıñ tiltanımdıq kelbeti" [Şokan'ın Dil Bilim Açısından Durumu]. *Qazaq ädebiyeti*. 22-28 Qazan 2010.

Sızdıqova, R. (2010). "Til – milliyondardıñ mülki" [Dil, Milyonların Serveti]. *Altın orda*. 24-30 Mawsım 2010.

Sızdıqova, R. (2011). "Talantı tañğalarlıq edi (Q. Ömiräliyevtiñ 80 jıldığına)" [Yetenek Şaşırtıcıydı (Kulmat Ömiraliyev'in 80. Yıldönümü)]. *Ana tili*. 13-19 Qañtar 2011.

Sızdıqova, R. (2011). "A.Baytursınulı, T.Şonanov «Oquw quralı»" [Ahmet Baytursunoğlu, Teljan Şonanov "Okul Kitabı"]. *Dala men qala*. 11 Säwir 2011.

Sızdıqova, R. (2011). "Til tarixınıñ tamırşısı (Babaş Äbilqasımovtıñ 80 jıldığına)" [Dil Tarihinin Doktoru (Babaş Ebilkasımov'un 80. Yıldönümü)]. *Qazaq ädebiyeti*. 21 Qazan 2011.

Sızdıqova, R. (2012). "Asıl qazınamızdıñ altın kilti (15 Tomdıq «Qazaq ädebiy tiliniñ sözdigi» jayında tanıstıruw)" [Değerli Hazinemizin Altın Kilidi (15 Ciltlik "Kazak Edebî Dilinin Sözlüğü" Hakkında Tanıtım)]. *Egemen Qazaqstan*. 7 Aqpan 2012.

Sızdıqova, R. (2012). "Ğılım köginiñ juldızı (Q. Jubanov tuwralı)" [Bilim Göğünün Yıldızı (Kudaybergen Jubanov Hakkında)]. *Ana tili*. 4-9 Qañtar 2013.

Sızdıqova, R. (2017). "Budan artıq qanday baqıt boluwı mümkin?!" [Daha Fazla Nasıl Mutluluk Olabilir?]. *Egemen Qazaqstan*. 15 Jeltoqsan 2017.

3.4. Bildiriler

Sızdıqova, R. (1961). "Ädebiy mura jäne onı zerttew" [Edebî Miras ve Onu Araştırma]. *Qazaq ädebiyetiniñ negizgi problemalarına arnalğan ğılımiy-teoriyalıq*

[9] **öleñ:** şiir, şarkı, nazım.

konferentsiya materiyaldarı (Almatı, 1959). Almatı, s. 15–19.

Sızdıqova, R. (1962). "O normah kazakhskogo literaturnogo yazıka" [Kazak Edebî Dilinin Kuralları Hakkında]. *Vsesoyuz. Konf., Posvyaşç. Zakonomernostyam Razvitiya Literaturnıh Yazıkov*. (15-19 Oktyabr' 1962). Qazaqstan /Alma-Ata.

Sızdıqova, R. (1962). "Kommunizm qurılısı kezeñindegi ulttıq tilderdiñ damuwı jäne orta aziya xalıqtarınıñ qarım-qatınas tilderiniñ problemaları (mäselesi)" [Komünizm Dönemindeki Ulusal Dillerin Gelişimi ve Orta Asya Halklarının İletişim Dillerinin Problemleri (Meselesi)]. *Artta qalğan elderdiñ kapitalizmge soqpay, sotsializmnen kapitalizmge ötüw zañdılıqtarı sessiyası* (6-8 Mawsım 1962). Täcikstan/Duşanbe.

Sızdıqova, R., Kenesbayev, S. K., Musabayev, G. G., İskakov, A. İ. (1964). "O normax kazaxskogo literaturnogo yazıka" [Kazak Edebî Dilinin Kuralları Hakkında]. *Voprosı razvitiya literaturnıx yazıkov narodov sssr v sovetskuyu epohu: materialı vsesoyuz. konf. (Alma-Ata. 20 -24 Noyabrya 1962)*. Alma-Ata. s. 171-186.

Sızdıqova, R. (1968). "Qazirgi qazaq tilindegi dubletter jöninde" [Günümüz Kazak Dilindeki Nüshalar Hakkında]. *Til mädeniyeti jäne baspasöz konferentsiyası* (1968). Qazaqstan / Almatı.

Sızdıqova, R. (1968). "Professor Jubanov jäne qazaq tili tarixın zerttew mäseleleri" [Profesör Jubanov ve Kazak Dili Tarihini Araştırma Meseleleri]. *Q. Jubanovtıñ tuwğanına 70 jıl toluwı konferentsiyası* (19Aralık 1968). Qazaqstan/Almatı.

Sızdıqova, R., Isqaqov, A. (1971). "Abay jäne qazaq ädebiy tili" [Abay ve Kazak Edebî Dili]. *Abaydıñ tuwğanına 125 jıl toluwı sessiyası* (1971). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (1971). "Jambıl Poeziyasınıñ Tili" [Jambıl Şiirinin Dili]. *Jambıldıñ tuwğanına 125 jıl toluwı sessiyası* (1971). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (1974). "Qazaq saxna sözиniñ mädeniyeti" [Kazak Sahne Medeniyeti]. *Respublikalıq qazaq teatr qoğamınıñ plenumı* (1974). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (1976). "Qazaq ädebiy tiliniñ ulttıq däwirge deyingi formaları" [Kazak Edebî Dilinin Milli Döneme Kadarki Şekilleri]. *II. Bükilodaqtıq turkologiya konferentsiyası* (27-29 Qırqüyek 1976). Qazaqstan / Almatı.

Sızdıqova, R. (1978). "Qazaq aqın-jırawları tiliniñ dialektiden tıs sıypatı" [Kazak Akın-Ozanlarının Dilinin Diyalekt Dışındaki Özelliği]. *Tilderdiñ dialektiden tıs forması simpoziumı* (Qantar 1978). Resey/ Mäskew.

Sızdıqova, R. (1984). "Ädebiy til norması jäne söz" [Edebî Dilin Kuralları ve Kelime]. *Soñğı jıldardağı qazaq körkem şığarmalarınıñ tili konferentsiyası* (11-12 Jeltoqsan 1984). Qazaqstan.

Sızdıqova, R., Qurışjanov, Ä., Äbilqasımov, B. (1984). "Qazaq ädebiy tili jäne

onıñ tarihiy kezeñderi" [Kazak Edebî Dili ve Onun Tarihî Dönemleri]. *Qazaq ädebiy tili tarihınıñ problemaları konferentsiyası* (27-28 Jeltoqsan 1984). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (1986). "Söz formalarğa semantikalıq rekonstruktsiya jasawın söz etimonın tabuwğa tiygizetin septigi" [Kelime Türlerini Anlambilim Açısından Yeniden Yapılandırmanın Kelime Etimonunu (Kökendeki Biçim ve Anlamını) Bulmayı Sağlayan Desteği]. *Türki tilderiniñ etimologiyası mäseleleri konferentsiyası* (28-30 Mamır 1986). Qazaqstan / Almatı.

Sızdıqova, R. (1986). "Qazirgi qazaq teatrınıñ saxna tili" [Günümüz Kazak Tiyatrosunun Sahne Dili]. *Konferantsiya* (3 Aqpan 1986). Qazaqstan / Almatı.

Sızdıqova, R. (1988). "Ortağasırlıq türki jazba eskertkişteriniñ qazirgi türki tilderiniñ qazirgi türki tilderine qatısın körsetetin belgileri tuwralı" [Orta Çağ Türk Yazılı Abidelerindeki Günümüz Türk Dillerinin Günümüz Türk Dilleriyle Alakasını Gösteren Belirtiler Hakkında]. *V. Bükilodaqtıq türkitanuw konferentsiyası* (7-9 Qırküyek 1988). Qırgızstan / Bişkek.

Sızdıqova, R. (1989). "Q. Jubanovtıñ lingvistikalıq murasın tanıp-bilüw mäseleleri" [Kudaybergen Jubanov'un Dil Bilim Mirasını Tanıyıp Bilme Meseleleri]. *Professor Q. Jubanovtıñ tuwğanına 90 jıl toluwı konferentsiyası* (17-18 Mamır 1989). Qazaqstan / Aqtöbe.

Sızdıqova, R. (1989). "Ulttıq däwirge deyin ädebiy tildiñ türleri" [Milli Döneme Kadar Edebî Dilin Türleri]. *II. sovet-türik kollokviumı* (26-31 Qazan 1989). Türkiya / Elazığ.

Sızdıqova, R. (1990). "Til mädeniyetin köterüw şaraları" [Dil Medeniyetini Artırma Yolları]. *Qazaqstandağı til sayasatı jäne onı jüzege asıruw joldarı konferentsiyası* (29-30 Mamır 1990). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (1991). "Prof. Q. Jubanovtıñ lingvistikalıq muraların iygerüw problemaları" [Prof. Kudaybergen Jubanov'un Dil Bilim Mirasını Benimseme Problemleri]. *Jubanov konferentsiyası* (4-5 Qaraşa 1991). Qazaqstan / Aqtöbe.

Sızdıqova, R. (1992). "Qadırğalı biy jäne onıñ şejiresi" [Kadir Ali Beg ve Onun Şeceresi]. *Eskeldi biydiñ tuwğanına 300 jıl toluwı konferentsiyası* (7-9 Qazan 1992). Qazaqstan/ Taldıqorğan.

Sızdıqova, R. (1992). "Duwlat aqın" [Duvlat Akın]. *Duwlat Babatayulınıñ tuwğanına 190 jıl toluwı konferentsiyası* (17-20 Jeltoqsan 1992). Qazaqstan / Ayagöz.

Sızdıqova, R. (1993). "Qazaq tili tarihınıñ keleli mäseleleri" [Kazak Dili Tarihinin Önemli Meseleleri]. *Altaistika jönindegi xalıqaralıq konferentsiyası (PİAK)* (2-5 Mawsım 1993). Qazaqstan / Almatı.

Sızdıqova, R. (1993). "Jazuw jäne söz mädeniyeti" [Yazı ve Söz Medeniyeti].

Türki tilderiniñ turaqtı xalıqaralıq qurıltayı (23-26 Qırküyek 1993). Türkiya/ Ankara.

Sızdıqova, R. (1993). "Baytursınov - qazaq til biliminiñ negizin qalawşı" [Baytursunoğlu, Kazak Dil Biliminin Kurucusu]. *A. Baytursınulınıñ tuwğanına 120 jıl toluwı konferentsiyası* (22 Qazan 1993). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (1995). "Abaydıñ til tağılımı" [Abay'ın Dil Öğretimi]. *Abay tağılımı konferentsiyası* (3-4 Mawsım 1995). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (1995). "Qazaq ädebiy til tarihındağı Abaydıñ ornı" [Kazak Edebî Dilinin Tarihinde Abay'ın Yeri]. *Abaydıñ jıl konferentsiyası* (29 Mawsım 1995). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (1996). "Dosmuxamedovtiñ tili men stili" [Dosmuhamedov'un Dili ve Üslubu]. *X. Dosmuxamedov konferentsiyası* (1996). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (1997). "Qazaq tili mädeniyetiniñ bügingi problemaları" [Kazak Dil Medeniyetinin Bugünkü Problemleri]. *Qazaq tiliniñ özekti mäseleleri konferentsiyası* (1997). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (1997). "M. Äwezov jäne qazaq prozası tiliniñ qalıptasuwı" (Muhtar Avezov ve Kazak Nesir Dilinin Kalıplaşması). *M. Äwezov jäne XX ğasırdağı älem ädebiyeti konferentsiyası* (1997). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (1998). "X. Dosmuxamedulı oquwlıqtarınıñ tili jäne terminologiya mäseleleri" [Halel Dosmuhamedoğlu Ders Kitaplarının Dili ve Terminoloji Meseleleri]. *X. Dosmuxamedovtıñ 115 jıldığı konferentsiyası* (1998). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (1998). "A. Baytursınov – qazaq til biliminiñ, bilim-ğılımınıñ köşbastarı" [Ahmet Baytursunoğlu, Kazak Dil Biliminin, Eğitim ve Bilimin Öncüsü]. *A. Baytursınovtıñ 125 jıldığı konferentsiyası* (15 Qırküyek 1998). Qazaqstan / Almatı.

Sızdıqova, R. (1998). "Aqın-jırawlar tili" [Akın ve Ozanların Dili]. *Şal aqın Qulequlı jäne aqındıq öner konferentsiyası* (1998). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (1999). "Ğılım köginiñ jarıq juldızı" [Bilim Göğünün Parlayan Yıldızı]. *Professor Qudaybergen Jubanovtıñ 100 jıldığı konferentsiyası* (1999). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (2000). "Tildiñ önerdegi ornı" [Dilin Sanattaki Yeri]. *Til men öner konferentsiyası* (27 Aqpan 2000). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (2000). "Qazaq sözиniñ äsemdik qudiretin joğaltpayıq" [Kazak Kelimesinin Güzellik Gücünü Kaybetmeyelim]. *Memlekettik til jäne ruwxaniy mädeniyeti konferentsiyası* (2000). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (2000). "Qazaqstan mektebi jurnalı jäne A. Baytursınulınıñ ğılımiy-ağartuwşılıq murası" [Kazakistan Mektebi Dergisi ve Ahmet Baytursunoğlu'nun Bilimsel Mirası]. *Qazaqstan mektebi jurnalı jäne pedagogikalıq oydıñ, mektep täjiriybesiniñ damuw kezeñderi konferentsiyası* (24 Qazan 2000). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (2001). "Ädebiy til tarixın zerttew mäseleleri. Yasawiy tilin zerttewdiñ özektiligi" [Edebî Dil Tarihini Araştırma Meseleleri. Yesevi Dilini Araştırmanın Güncelliği]. *Qazaq tili tarixı jäne dialektologiya mäseleleri konferentsiyası* (27 Qırküyek 2001). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (2001). "S. İsayevtıñ ädebiy til tarixına qatıstı eñbekteri" [Seyilbek İsayev'in Edebî Dil Tarihiyle Alakalı Çalışmaları]. *S. İsayev oquwları konferentsiyası* (2001). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (2001). "Qadırğali biy şejiresiniñ tilin zerttewdiñ mañızı" [Kadir Ali Beg Şeceresinin Dilini Araştırmanın Önemi]. *Qazaqstan täwelsizdiginiñ 10 jıldığı jäne Qadırğali biy Qosımulınıñ "Jamiy'at tawarix" eñbeginiñ 400 jıldığı konferentsiyası* (28 Qırküyek 2001). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (2001). "Köne jazba muralarınıñ bügingi jastar tärbiyesindegi mäni" [Eski Yazılı Mirasın Bugünkü Gençlerin Terbiyesindeki Önemi]. *Bayırğı Türki örkeniyeti: jazba eskertkişter konferentsiyası* (18-19 Mamır 2001). Qazaqstan / Astana.

Sızdıqova, R. (2001). "Til üşin kürestiñ eki maydanı" [Dil Savaşının İki Meydanı]. *XVIII ğasır men XIX ğasırdıñ basındağı Şığıs Qazaqstan xalıqtarınıñ şaruwaşılıq jäne mädeniy is-äreketterindegi özara baylanısı men bir-birine ıqpalı konferentsiyası* (10-13 Qaraşa 2001). Qazaqstan / Öskemen.

Sızdıqova, R. (2002). "Ğ. Müsirepov dramaturgiyasınıñ tili" [Ğabit Müsirepov'un Tiyatro Eserlerinin Dili]. *Ğabit Müsirepov jäne älemdik ädebiy protsess konferentsiyası* (2002). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (2002). "Yasawiy tiliniñ qıpşaqtıq-oğızdıq negizi" [Yesevi Dilinin Kıpçak-Oğuz Temeli]. *Xalıqaralıq Türkologiyalıq konferentsiyası* (9-11 Qazan 2002). Qazaqstan / Türkistan.

Sızdıqova, R. (2003). "A. Baytursınulınıñ keyinnen tabılğan jäne bügingi jazuwmen jariyalanbağan eñbekteri jayında" [Ahmet Baytursunoğlu'nun Sonradan Bulunan ve Bugünkü Yazı ile Yayınlanmayan Çalışmaları Hakkında]. *A. Baytursınulı tağılımı konferentsiyası* (2003). Qazaqstan / Qarağandı.

Sızdıqova, R. (2003). "A. Baytursınulu – til biliminiñ negizin qalawşı" [Ahmet Baytursunoğlu, Dil Biliminin Kurucusu]. *A. Baytursınulınıñ 130 jıldığı jıyını* (19 Nawrız 2003). Qazaqstan / Almatı.

Sızdıqova, R. (2003). "Duwlat tiliniñ äsemdik älemi" (Duvlat'ın Dilindeki Güzellik Âlemi). *Duwlat Babatayulınıñ 200 jıldığı konferentsiyası* (1 Jeltoqsan 2003). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (2003). "Duwlat jäne Abay" [Duvlat ve Abay]. *Duwlat Babatayulınıñ 200 Jıldığı Jıyını* (5 Qırküyek 2003). Qazaqstan / Ayagöz.

Sızdıqova, R. (2003). "Maxambet ölenderin oqığanda (tili, körkemdigi)" [Mahambat Şiirlerini Okuyunca (Dili, Sanatı)]. *Maxambet poeziyasındağı erlik pen eldik ruwxı jäne qazirgi däwir* attı *konferentsiya* (27 Aqpan 2003). Qazaqstan.

Sızdıqova, R. (2004). "Abay jäne qazaqtıñ ädebiy tili" [Abay ve Kazakların Edebî Dili]. *Abay qazaqtın bas aqını attı konferentsiya* (6 Mawsım 2004). Qazaqstan/Almatı.

Sızdıqova, R. (2004). "Qazaq tiliniñ qazirgisi men kökjiyegi" [Kazak Dilinin Bugünü ve Geleceği]. *Qazaq tili damuwı jolında attı konferentsiya* (12-13 Qaraşa 2004). Qazaqstan / Atıraw.

Sızdıqova, R. (2004). "Qadırğaliy biy şejiresi (XVI ğasır) tiliniñ arqawı" [Kadir Ali Beg Şeceresi (XVI. yy) Dilinin Temeli]. *Qazaq şejireleri jäne ulttıq tanım mäseleleri attı konferentsiya* (8 Jeltoqsan 2004). Qazaqstan/Almatı.

Sızdıqova, R. (2005). "Mädeniy mura jäne til" [Kültürel Miras ve Dil]. *Til, Qoğam, Zaman attı konferentsiya* (12 Mamır 2005). Qazaqstan / Aqtaw.

Sızdıqova, R. (2005). "Abaydıñ söz örnegindegi söz-simboldar jayında" [Abay'ın Kelime Örneğindeki Kelime-Semboller Hakkında]. *Abay jäne Qazaq ruwxaniyatı attı konferentsiya* [25 Qaraşa 2005]. Qazaqstan / Almatı.

SONUÇ

Rabiğa Sızdıkova, hem Sovyetler Birliği döneminde hem de Bağımsızlık döneminde Kazak Türkçesi ve Türkoloji alanında büyük hizmetler verdi. Bu sebeple de bu dönemlerde birçok ödüle layık görüldü.

1950'li yıllardan itibaren gerek eğitim, gerekse akademik çalışmalar anlamında pek çok iş başardı. Bu çalışmaların birçoğunu da köklü bir geleneğe sahip olan "Ahmet Baytursunulı Dil Bilimi Enstitüsü"nde çalıştığı dönemde ortaya koydu. Eğitim alanında alfabe, imla ve yazım kuralları, edebî dil tarihi gibi konularda ders kitapları hazırladı. Akademik anlamda ise dil tarihi, söz varlığı, konuşma dili, kelimelerin doğru kullanımı gibi konuların yanı sıra Kazak edebiyatı tarihi açısından önemli isimlerin eserlerinin dili üzerine şekil bilgisi, cümle bilgisi çalışmaları yaptı. Bu çalışmalardan en önemlisi ise Abay eserlerinin dili üzerine yaptığı çalışmalardır. Özellikle Abay üzerine hazırlamış olduğu bu eserler, Kazak halkına Abay'ı ve eserlerini tanıtma ve anlatma açısından çok değerlidir.

Çalışmamızın amacı, Kazaklar tarafından "Kazak Dilinin Bilge Anası" olarak

adlandırılan ve Kazak dil bilimi üzerine çalışan akademisyenler arasında en önemli dilcilerden biri olarak kabul edilen Rabiğa Sızdıkova'yı tanıtmaktır. Tespit ettiğimiz kadarıyla Türkiye'de hakkında hiçbir çalışma yapılmamıştır. Bu yüzden onun hayatı ve eserleri hakkında ayrıntılı bilgiler vermeye çalıştık. Bu çalışmayla, Sızdıkova'nın Türkiye'de daha yakından tanınacağı ve Kazak Türkçesi üzerine yapılacak çalışmalarda eserlerinin kaynak niteliği taşıyacağı kanaatindeyiz.

KAYNAKLAR

AYTBAYULI, Ömirzaq (2014). *Tilğumırlar (Qazaq Lingvisteri men Til Janaşırları)*. Almatı: Abzal-Ay Baspası.

BALCI, Onur (2010). "Kazak Türkçesinin Ses ve Şekil Bilgisi Terimleri". *The Journal of Academic Social Science Studies*. 3(1). 61-75.

ISLAMOVA, A.T (2014). "Räbiğa Sızdıq jäne Qazaq til ğılımınıñ özekti mäseleleri". Bulletin KazNu. Filology series. 2(148). 272-277.

ISQAQOV, Axmediy, WÄLİ, Nurgeldi (Ed.) (2006). *Qazaq Ädebiy Tiliniñ Sözdigi*. Tom 1-15. Almatı: Arıs Baspası.

KAPLANKIRAN, Dilek (2016). "Kazak Türkçesinde Edebiyatla İlgili Terimler". *İdil Dergisi*. 5(26). 1797-1824.

SIZDIQOVA, Räbiğa (1970). *Abay Öleñderiniñ Sintaksistik Qurılısı*. Almatı: Qazaq SSR-iniñ "Ğılım" Baspası.

SIZDIQOVA, Räbiğa (1974). *Qazaq Tili Orfografiyası men Punktuatsiya Jayındağı Anıqtağış*. Almatı: Mektep Baspası.

SIZDIQOVA, Räbiğa (1983). *Jazuwşı jäne Söz Mädemiyeti*. Almatı: Ğılım Baspası.

SIZDIQOVA, Räbiğa (1987). *Qazaq Ädebiy Tiliniñ Awızşa Türi*. Almatı: Qazaq SSR-iniñ "Ğılım" Baspası.

SIZDIQOVA, Räbiğa (1990). *Axmet Baytursınov*. Almatı: Qazaq SSR "Bilim" Qoğamı.

SIZDIQOVA, Räbiğa (1995). *Söz Sazı (Sözdi Durıs Aytuw Normaları)*. Almatı: Sanat Baspası.

SIZDIQOVA, Räbiğa (2004). *Abay jäne Qazaqtıñ Ulttıq Ädebiy Tili*. Almatı: Arıs Baspası.

SIZDIQOVA, Räbiğa (2014). *Abay Şığarmalarınıñ Tili*. Almatı: El-Şejire Baspası.

SIZDIQOVA, Räbiğa (2014). *Abaydıñ Söz Örnegi*. Almatı: El-Şejire Baspası.

SIZDIQOVA, Räbiğa (2014). *Qazaq Ädebiy Tiliniñ Tarixiy (XV-XIX Ğasırlar)*. Almatı: El-Şejire Baspası.

SIZDIQOVA, Rabiğa (2014). *Söz Qudireti*. Almatı: El-Şejire Baspası.

SIZDIQOVA, Räbiğa (2014). *Sözder Söyleydi (Sözderdiñ Qoldanıluw Tarixınan)*. Almatı: El-Şejire Baspası.

SIZDIQOVA, Räbiğa (2014). *Tildik Norma jäne Onıñ Qalıptanuwı (Kodifikatsiyası).* Almatı: El-Şejire Baspası.

SIZDIQOVA, Räbiğa (2014). *Yasawi "Xikmetteriniñ" Tili*. Almatı: El-Şejire Baspası.

SIZDIQOVA, Räbiğa, QOYGELDİYEV, *Mambet* (1991). *Qadırğali Biy Qosımulı jäne Onıñ Jılnamalar Jıynağı*. Almatı: Qazaq Universiteti Baspası.

WÄLİYEV, N., ÄNES Ğ. (2004). *Räbiğa Ğaliyqızı Sızdıqova: Qazaqstan Ğalımdarınıñ Biobibliografiyasına Materialdar*. Almatı: Arıs Baspası.

Ana Tilin Anası. (http://massaget.kz/layfstayl/madeniet/persona/12693) **(Erişim Tarihi: 30.01.2019)**

Baq Biz Tuwralı. (http://twesco.org/about/media/akademik_rabi_a_syzdy_ova_zheke_k_tap_oryn_khaly_araly_t_rk_akademiyasyny_k_tapkhanasyna_tapsyrdy/) **(Erişim Tarihi: 30.01.2019)**

Bügin ana tiliniñ abız anası Räbiğa Sızdıqovanıñ tuwğan küni. (https://www.qamshy.kz/article/bugin-ana-tilininh-abiz-anasi-rabygha-sizdiqovaninh-twghan-kuni.html) **(Erişim Tarihi: 30.01.2019)**

Qazaqstan TV "Kelbet" Programmı, Räbiğa Sızdıq (https://www.youtube.com/watch?v=a3V3csuJ2Ow) (**Tarih: 30.01.2019**)

Räbiğa Sızdıkova. (http://100esim.el.kz/ru/bio/rabiga_sizdikova) (**Erişim Tarihi: 30.01.2019)**

Räbiğa Sızdıkova. (https://adebiportal.kz/kz/authors/view/2265) **(Erişim Tarihi: 30.01.2019)**

Räbiğa Sızdıqova: Bala bir tilde oylap, söylep, tüs körüwi tiyis. (https://aikyn.kz/2017/02/03/2524.html) **(Erişim Tarihi: 30.01.2019)**

*Räbiğa Sızdıqova: Jaña älipbiydiñ emle erejeleri xalıqtıñ müldesinen şığuwı kerek. (*https://www.inform.kz/kz/rabiga-syzdykova-zhana-alipbidin-emle-erezheleri-halyktyn-muddesinen-shyguy-kerek_a3285058) **(Erişim Tarihi: 30.01.2019)**

Räbiğa Sızdıqova: Üş tildi birden oqıtqanda balanıñ ana tili bolmaydı. (https://abai.kz/post/56337) **(Erişim Tarihi: 30.01.2019)**

ŞAİR, OYUN YAZARI VE ÇEVİRMEN OLARAK BİR OSMANLI AYDINI: MÜNİF PAŞAZÂDE SÜLEYMAN VEHBİ

An Ottoman Intellectual As Poet, Playwright and Translator Münif Paşazâde Süleyman Vehbi

Hakan SOYDAŞ[*]

Öz

Süleyman Vehbi 1864'de İstanbul'da dünyaya gelir. 1880'de Galatasaray Sultanisi'nden 1882'de de Mülkiye'nin yüksek kısmından mezun olur. 1883'ten sonra farklı devlet kademelerinde görevler alır. Şuur bozukluğu sebebiyle uzun yıllar tedavi görmesine rağmen sağlığına kavuşamaz. 1919'da emekli olur ve 1921'de Şişli Fransız Hastanesi'nde vefat eder. Süleyman Vehbi, Xavier du Montépin'den Kırmızı Değirmen (1875), Esrar-ı Hind I-II (1874-1875) ve Ponson du Terrail'den Gece Yolcuları (1874) adlı eserleri çevirmiştir. Xavier du Montépin ve Ponson du Terrail gibi Fransız nehir roman ve popüler roman yazarlarının eserlerini çeviren Süleyman Vehbi, Fransız kökenli Alman yazar Adalbert de Chamisso'ın da Pierre Schlemihl'in Sergüzeşt-i Garibi yahud Gölgesini Satan Adam isimli meşhur eserini Türkçeye kazandırmıştır. 1886'da ise şair yönünü sergileyen Ah u Enîn isimli eserini neşretmiştir.

Edebiyat vadisinde çeviri ve telif eserleriyle yer bulan şair, Fransızca Mütâlaâtım adlı eserinde Fransızcadan yaptığı manzum ve mensur çevirileri bir araya getirir. Fransızca Mütâlaâtım, "Mes Lectures Françaises – Recueil de Poesies Françaises Avec Traduction Turque" alt başlığı ile 1889'da Mahmud Bey Matbaası'nda yayımlanmıştır. Eserde Alfred de Musset, Alexandre Dumas Père, Clément Marot, Félix Arvers, Lamartine, Théophile Gautier, Victor Hugo ve Sully Prudhomme gibi Fransız şairlerden ve Bernard Thales marifetiyle Alman şair Adelbert von Chamisso'dan çeviriler mevcuttur. Bu şairlerden plaide estetiğine bağlı Clément Marot ve parnas Sully Prudhomme dışındaki şairlerin tümü romantik şiir estetiğine bağlı şairlerdir.

Bu çalışmada Süleyman Vehbi'nin çeviri eserleri ile onun yenileşme devri Türk edebiyatındaki yerine dikkat çekilecektir. Fransızca Mütâlaâtım'da bulunan çeviri şiirler seçili örnekler üzerinden Fransızca asılları ile karşılaştırılacak, Ah u Enîn'de bulunan şiirleri ise muhteva ve nazım şekilleri itibarıyla incelenecektir.

[*] Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi; *Res. Ass., Ataturk University Faculty of Letters,* hakan.soydas@atauni.edu.tr

Anahtar Kelimeler: Süleyman Vehbi, Türk Edebiyatı, Edebî Çeviri, Fransız Edebiyatı

Abstract

Süleyman Vehbi was born in 1864 at İstanbul. He graduated from Galatasaray Sultani and Mülkiye in 1880. He took charge in different affairs of state just after 1883. Because of impairment of consciousness, he received treatment for long years but he couldn't get healthy again. He retired in 1919 and dead in 1921 at Şişli French Hospital. He translated novels of Xavier du Montépin's Le Moulin Rouge and Les Mysteres De L'Inde. Besides of these he translated Ponson de Terrail's Les Cavaliers De La Nuit and Adalbert de Chamisso's L'Étrange Histoire de Peter Schlemihl. Xavier du Montépin and Ponson de Terrail wrote popular and roman-fleuve. On the other hand he translated Adalbert de Chamisso's well known literary fantastic work in Turkish with the name of Pierre Schlemihl'in Sergüzeşt-i Garibi yahud Gölgesini Satan Adam, who is a German origin French writer.

He took place in literature world as a poet with his translations and works. He gathered together his literary translations which were made in verse and prose by Fransızca Mütâlaâtım. Fransızca Mütâlaâtım was published with subheading "Mes Lectures Françaises – Recueil de Poesies Françaises Avec Traduction Turque" in 1899 by Mahmud Bey Library. In this work, French poets such as Alfred de Musset, Alexandre Dumas Père, Clément Marot, Félix Arvers, Lamartine, Théophile Gautier, Victor Hugo and Sully Prudhomme's and also German poet Adelbert von Chamisso's literary works were translated into Turkish. From these poets' instead of Clémont Marot and Sully Prudhomme all of them are romantic.

In this article, we will focus on Süleyman Vehbi's translations and his literary role in innovation period of Turkish literature. Translated poesies in Fransızca Mütâlaâtım will be compared with their originals. And also his poesies in Ah u Enîn will be evaluated by their form and content.

Keywords: Süleyman Vehbi, Turkish Literature, Literary Translation, French Literature

Giriş:

Süleyman Vehbi 1864'de İstanbul'da dünyaya gelir. Babası eski Maarif Nazırı Münif Paşa, annesi Besime Hanım'dır. Sıbyan mektebinin ardından 1880'de Galatasaray Sultanisi'nden, 1882'de ise Mülkiye'nin yüksek kısmından mezun olur. Kısa boylu, esmer tenli ve terbiyeli bir zat olan Süleyman Vehbi Efendi (İnal, 2013: 2445) 1883'te Hariciye'de Tercüme Odası'na girer. Aynı yıl müsevvidliğe yükselir ve ardından Nafia Nezareti Mektubî Kalemi'ne nakil olur (Pakalın, 2009: 19-20). Galatasaray Sultanisi'nde Lisan-ı Türki hocalığı ve Maarif Nezareti Tetkik Encümeni kâtipliği yapar. Maarif Nezareti uhdesinde önce Teftiş ve Muayene

Encümeni memuriyetinde bulunmuş, akabinde Meclis-i Kebir-i Maarif başkâtipliğine yükselmiştir. Son görevini icra ederken yaşadığı şuur bozukluğu neticesinde, Bursa'ya yerleşir. On sekiz yıllık uzun bir tedavi sürecinin sonucunda şifa bulamayarak 1 Eylül 1919'da malulen emekliye ayrılır. 12 Eylül 1921'de Şişli Fransız Hastanesi'nde vefat eder (Çankaya, 1968: 127).

Süleyman Vehbi'nin, devrinin önemli süreli yayınlarından *Envâr-ı Zekâ, Hazine-i Evrak, Mirsad* ve *Risale-i Hafi* gibi dergilerde imzasına rastlanır. *Envâr-ı Zekâ* dergisinde yer alan "Hûlya" (1301, Nu.23, s.497-498), "Hazan" (1301, Nu.27, s.614-616), "Manzume" (1301, Nu.30, s.710-711), "Hâtıra" (1301, Nu.32, s.780-782) isimli manzum şiirleri ile "Sabavet" (1301, Nu.32, s.778-779) isimli mensur şiir *Ah u Enîn*'de yer alır. "Parisli Hanım" (1301, Nu.29, s.669-672) başlıklı telif hikâye ise kitaplarında yer almaz. Süleyman Vehbi, *Envâr-ı Zekâ* dergisinde yer alan eserlerinde "Münif Paşazâde Süleyman Vehbi" imzasını kullanır.

Hazine-i Evrak'ta "Genç Kız" (1303, S.2, Nu. 19, s.298-300) isimli hikâyesi ve "Nazire be-Gazel-i Nedim" (1303, S.2, Nu. 20, s.311-312) manzumesi yer alır. *Mirsad*'ta "Ferdâ-yı Aşk" (1307, Nu.2, s.10) ve "Bir Gün de Geçti" (1307, Nu.7, s.51) isimli manzumeler ve "Mütenevvia" başlığı altında "Kaspar Hauser" (1307, Nu.14-15, s.110, 116) isimli fıkra yayımlanır. *Risâle-i Hâfi*'de (1303, Nu.13, s.45) ise sadece bir manzumesi yer alır. Süleyman Vehbi bu dergilerde yayımlanan eserlerinde "Encümen Azâ-yı Kirâmından", "Encümen-i Maarif Azâsından" ve "Encümen-i Teftiş ve Muayene Azâsından" Vehbi Bey imzalarını kullanmıştır. Bahsi geçen bu eserlerin hiçbiri kitaplarında yer almaz.

Süleyman Vehbi, edebiyat dergilerindeki kalem faaliyetlerinin yanı sıra yayımlanan kitapları ile de velut bir sanatkârdır. Dokuz sahnelik *Hâşim Bey yahud Münasebetsiz İzdivaç* (1886) isimli komedi, şiirlerini bir araya topladığı *Âh u Enîn* (1886) ve *Nedime yahud Düğün mü Matem mi?* (1891) başlıklı uzun hikâye Süleyman Vehbi'nin telif eserleridir. Fransız romancılarından Xavier du Montépin'den *Esrar-ı Hind 1-2* (1874-1875), *Kırmızı Değirmen* (1875), Ponson du Terrail'den *Gece Yolcuları* (1874) ve Fransız kökenli Alman yazar Adalbert de Chamisso'dan *Pierre Schlemihl'in Sergüzeşt-i Garibi Yahud Gölgesini Satan Adam* (1891) isimli eserleri Türkçeye çevirmiştir. *Fransızca Mütâlaatım* (1890) başlığı altında ise Fransız şiirinden yaptığı manzum ve mensur çevirileri bakışımlı olarak bir araya toplamıştır.

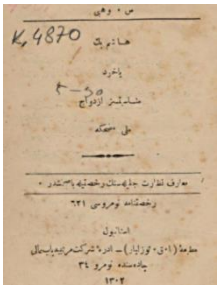

Süleyman Vehbi'nin telif eserlerinden *Hâşim Bey yahud Münasebetsiz İzdivaç*, 1886 yılında yayımlanır. Eser, iki perdelik bir komedidir. Birinci perde 8, ikinci perde 9 meclis hâlinde tertip edilmiştir. Altı kişilik bir şahıs kadrosu olup bu karakterler; Haşim Bey, Afife Hanım, Hüsnühâl, Mehmet Ağa, Edip Bey ve Efsuncu Hoca'dır. Vaka, Haşim Bey isimli genç bir adam ile hanımı olan yaşlıca Afife Hanım arasında geçer.

Afife Hanım Haşim Bey'e nispetle zengindir. Haşim Bey karısından ne kadar nefret ediyorsa karısı da onu o kadar sever. Evin uşağı Mehmet halayık Hüsnühal'i severken, genç kızın gönlü evin beyi Haşim Bey'dedir. Hüsnühal'in sayesinde karısının kendisine muska yaptırdığını öğrenen Haşim Bey, karısını boşamak için bir bahane bulduğuna sevinir ve kararını karısına söyler. Meyus olan kadın, kocasını fikrinden vaz geçirmek için komşuları Edip Bey'in aracılığıyla konağın yarısını kocasının üzerine yapmayı ve Hüsnühâl'i de kocasına ikinci eş olarak almayı vaat eder. Mehmet Ağa ve Edip Beyin şahitliğinde Haşim Bey ve Hüsnünihâl'in nikâhları kıyılır. Haşim Bey hem karısının servetine ortak olmuş hem de genç ve güzel halayıkla evlenmiş olur.

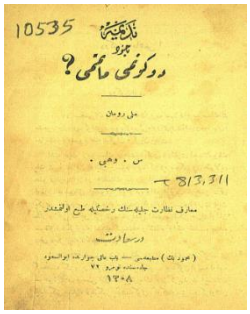

Nedime yahud Düğün mü Matem mi?'de, Nedime isimli genç kızın hüzün dolu hayatı hikâye edilir. Mısır kökenli Hacı Fettah Efendinin kızı olan Nedime babası tarafında ihtimamla yetiştirilir ve mühtedi Saliha Hanım'dan Fransızca dersler alır. Nedime, Türkçenin yanı sıra Fransızcaya da son derece vakıftır. Hacı Fettah Efendi, kızını Paris'te Avrupai eğitim almış olan Doktor Binbaşı Hicabi Bey'le evlendirmek ister. Annesi Saliha Hanım ise maddi zenginliğe haiz bir kişiyle evlenmesini istediğinden bu evliliği türlü bahanelerle engeller. Hacı Fettah Bey'in vefatının ardından da zengin biri olan Miralay Hacı Resmî Bey'le kızını evlendirir. Nedime bu evliliğin ardından kısa bir süre sonra verem olur ve vefat eder.

Süleyman Vehbi, Xavier de Montépin'den *Le Moulin Rouge* (Kırmızı Değirmen -1875), Manuk Gümüşciyan'la ortaklaşa *Les Mysteres De L'Inde* (Esrar-ı Hind 1-2 1874-1875); Ponson du Terrail'den *Les Cavaliers De La Nuit* (Gece Yolcuları 1874); Adalbert de Chamisso'dan *L'Étrange Histoire de Peter Schlemihl (*Pierre Schlemihl'in Sergüzeşt-i Garibi Yahud Gölgesini Satan Adam 1891) adlı eserleri Türkçeye kazandırmıştır. Xavier du Montépin ve Ponson du Terrail Fransız nehir roman ve popüler roman yazarlarıdırlar. Fransız kökenli Alman yazar Adalbert de Chamisso'ın *Pierre Schlemihl'in Sergüzeşt-i Garibi yahud Gölgesini Satan Adam* isimli eser ise fantastik bir hikâyedir. Önceki çeviri eserleri için ön söz kaleme almayan yazar, bu eserin "Akvâm-ı Muhtelifeye Mensûb Edebiyât-ı Hayaliyye Numûneleri" başlıklı ön sözünde edebiyata dair fikirlerini açıklar:

> *Her ne kadar muhayyelât kelimesi kuvve-i hayâlin mahsûlâtından başka bir şey demek değilse de mahsûl-i hayâl olan müellefât mensup olduğu kavmin ahvâl ve ahlâkını ve derece-i kuvâ-yi maneviyyesini tasvîr ve tayînden hâlî değildir.*
>
> *Misâl olarak akvâm-ı Sâmîyenin en parlak eser-i hayâliyyesi Elfü'l-leyl ve'l-leyl'i ele alalım. Bu hikâyede altın ve ahcâr-ı zîkıymet gibi bütün parıltılı eşyaya harîs lakin bu misli emvâli cüce, zebellâ,*

peri, sâhir, sâhire, tılsım gibi vesâit-i hafiyyeye mürâcaatla edinmeye değil, bir say ve sebât ile kazanmaya meyyâl bir nesil câlib-i dikkat olur.

Bu neslin başlıca evsâfından biri de Harun'el Reşid'in zât-ı kemâlât-simâtında teşahhus etmiş olan hubb-ı hayr ve adâletin mazhar-ı takdîr ve nâil-i şâbâş olmasıdır.

Elfü'l-leyl ve'l-leyl'de şeref-i nisvânı tasavvurât-ı bâtıla-yı garb mahsûlü olan kadından bambaşkadır. Şehrazat Hatun, o kadar garazkârâne tavsîf ve tasvir ettikleri nisvân-ı Şarkiyyeden değildir. Bilakis refîkalarını helâktan vikaye uğrunda canıyla oynayan kuvvet-i kalb sahibesi bir kadındır.

Fransa'da hikâye-i hayâliyye ekseriyâ mekâsıd-ı maddiyeye mübtenîdir; Rabelais, Voltaire, Montesquieu'de olduğu gibi tenkidât-ı siyâsiyyeyi mutazammındır.

Anglosakson neslinde muhayyelât-ı amîka ve müstaiddeye meyyâl olup gözetilen mekâsıd dahi muğlaktır.

Almanlarda hikâye-i hayâliyye ahlâka ve hükûmete müteallikdir. İşte Chamisso'nun meşhûr hikâyesi bu kabilden olup hikâye-i mezkûrenin tercüme-i hakikiyyesini bugün enzâr-ı kariin-i Türkî'ye arz ediyoruz. Yalnız Almandan gayrısını üzmekten başka bir şeye yaramayacak, haric-i ez-saded bazı tafsilât ile kariini yormamak için tercüme harfiyen olmayıp meâlendir. Şunu da ilâve edelim ki bu tenkîhat pek azdır ve buna mukabil aslında muğlak görülen bazıları îzâhen tafsîl edilmiştir (Süleyman Vehbi 1891: 1-9).

Süleyman Vehbi, tercüme eserlerde takip ettiği usule dair bilgiler yanında, edebiyat eserinin kurguya istinaden telif edilmiş olsa da içinde kimi gerçeklikleri barındırdığına dikkat çeker. Onun açısından her milletin kendine mahsus bir hayat algısı ve ifade tarzı mevcuttur. Eserin yazarı, bu kurgusal metinle birlikte farkında olarak ya da olmayarak mensup olduğu milletin bazı hasletlerini eserine taşır. Çeviri usulü açısından ise, Süleyman Vehbi'nin müteakip eserlerinin incelendiği sayfalarda görüleceği üzere o, büyük ölçüde metnin aslına sadık kalmayı ancak teferruattan saydığı ögeler üzerinde tasarrufta bulunmayı tercih eder.

I. Fransızca Mütâlaâtım

Süleyman Vehbi, *Fransızca Mütâlaâtım* adlı eserde Fransızca şiirlerden yaptığı çevirileri bakışımlı olarak bir araya getirir. Yirmi altı sayfalık bu eser, "Kariime" başlıklı ön sözü ve Victor Hugo'dan yapılan bakışımlı çeviri metnini takip eden son söz ile Fransız edebiyatına dair Süleyman Vehbi'nin değerlendirmelerini içerir. Eserde Alfred de Musset, Alexandre Dumas Père, Clément Marot, Félix

Arvers, Lamartine, Théophile Gautier, Victor Hugo ve Sully Prudhomme gibi Fransız şairlerden ve Bernard Thales marifetiyle Alman şair Adelbert von Chamisso'dan çeviriler mevcuttur. Bu şairlerden plaide estetiğine bağlı Clément Marot ve parnas Sully Prudhomme dışındaki şairlerin tümü romantik şiir estetiğine bağlıdır. Süleyman Vehbi önsözde eserin yayınlanma nedenini şu ironik iktibasla ifade eder:

> *Bir beyzâde kendine mahsûs bir tertîb mûcibince mantar ve sâir türlü şeylerle doldurulmuş bir semiz hindi istihzâr ettirir ve kendisi dâhi yalnızca başına geçip fenn-i tabâhatçe mechûl ve lâkin mâhirâne bir sûrette tertîb edilmiş taâmın eczâ-yı nefisesine çatal sallardı. Eğer bazen taâmın râyiha-yı tayyibe ve garibesiyle cezb olunmuş bir misafîr, beyzadenin meşgûl olduğu daireye girecek olsaydı beyzâde mûmâileyhi bir tavr-ı bi-kaydâne ile kabûl eder ve maden-i muattardan istihrâc ettiği muhtelif parçaların nefâsetinden bahseder ve lâkin davete gelince fevkalâde içtinâb eylerdi.*
>
> *Bendenizde edebiyât husûsunda bu beyzâde tabîatındayım. Elime geçen kitâb-ı cedîde veya kadîmeyi karıştırıp mekteb-i müntahabât-ı edebiyyeleri vâsıtasıyla tarâvet ve mezâkı ihlâl edilmiş şeyler tahrîr etmek merâkımdır* (Süleyman Vehbi, 1899: s. 2-3).

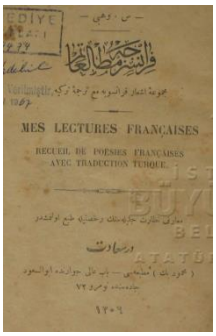

Süleyman Vehbi farklı yıllarda yayınlanmış edebiyat ders kitaplarında ve antolojilerinde rastladığı eserlerden oluşan küçük bir çeviri antolojisi hazırlamıştır. Okuyucunun ilgisini çekecek ve bilgilendirecek türden anekdotlarla da eserini tezyin etmiştir. Kitapta okuyucu için şu tavsiyelerde bulunur: "Bir kavmin yalnız âsâr-ı meşâhîrini gözden geçirmek, okumak edebiyâtına hakkıyla kesb-i vukuf etmek demek olamaz. Bir kavmin edebiyâtı bazı ağaçlıklar gibi sıklıktır; eflâka ser çekmiş kavaklar ile büyük meşe ağaçlarının aralarındaki fâsılalar sâde ve azamet ve şöhretten âzâde bir takım nebâtât ile mestûr ve mâlîdir ki onların miyânında hem nefîs menekşeler hem fecî zehirli nebâtât bulunur" (Süleyman Vehbi, 1899: s. 3).

*Fransızca Mütâlaâtım'*ın neşredildiği yıl Avrupa'da romantik edebiyatın artık tahtını terk ettiği dönemdir. Zira bu durum üzerine Süleyman Vehbi, "dünün

Lamartin'i şimdiden pek eskimiştir; Victor Hugo'ya gelince, bundan birkaç sene evvel bile külliyât-ı bî-payânından tarh-ı mündericâta başlamışlar ve nihâyet müsemmen olarak bir cilde kadar tenzîl eylemişlerdir" (Süleyman Vehbi, 1899: s. 4) ifadesini kaydeder.

Telif ve çeviri eserleriyle edebiyat sahasına vukufiyetini izhar eden Süleyman Vehbi, "anlaşılacağı üzere Fransızlar her husûsta olduğu gibi edebiyât husûsunda dahi meşhût olan tabîat-ı tahavvül-perestâneleri ile Şarkiyyûnun tabîatıyla taban tabana zıt demektir. Fransız yeni yemeklere perestiş eder. Şarkiyyûn ise ondan nefret eder. İkisinden hangisi haksızdır? Buna ancak eski bir kavl-i meşhûr ile cevap verilebilir: tabîattan bahs olunmaz" ifadeleriyle Fransız edebiyatı özelinde Batı ve Doğulu insanın edebiyattan beklentisini mukayese eder (Süleyman Vehbi, 1899: s. 4). "Talebelere Fransız edebiyâtından malûmat vermek isterim" ihtarını müteakip 15. ve 16. yüzyıl Fransız edebiyatının Yunan ve Roma kaynaklı olduğu ifadesiyle Fransız edebiyatında 19. yüzyıla kadarki klasik, romantik, realist, natüralist ve parnas akımlarına dair (Süleyman Vehbi, 1899: s. 4-6) kısa değerlendirmelerde bulunur.

Fransızca Mütâlaâtım'da on üç çeviri metin olup bunlardan onu şiir, biri şarkı, biri mezar taşına yazılan bir dörtlük ve sonuncusu da bir kahramanlık türküsüdür. Bu yekûnun dördü mensur arta kalanları manzum olarak çevrilmiştir. Çevirilere örnek olması açısından Sully Prudhomme ve Alexandre Dumas'nın şiirleri seçilmiştir.

Sully Prudhomme	**Sully Prudhomme**
Je Ne Dois Plus	Bir Manzûmesinin Çevirisidir
Je ne dois plus la voir jamais, Mais je vais voir souvent sa mère ; C'est ma joie, et c'est la dernière, De respirer où je l'aimais.	Kendisini bir daha görmek mümkün değil, lâkin vâlidesini sık sık gidip göreceğim zirâ onu, sevdiğim yerde bulup teneffüs etmek bad-i huzûrum ve son sürûrumdur.
Je goûte un peu de sa présence Dans l'air que sa voix ébranla ; Il me semble que parler là, C'est parler d'elle à qui je pense.	Sedâ-yı latîfenin tehzîz eylemiş olduğu havada huzûr ve vücûdunu idrâk eder gibi oluyorum. Orada her neye dâir olur ise olsun konuşmak kendisinden bahsetmek gibi gelir.
Nulle autre chose que ses traits N'y fixait mon regard avide ;	Enzâr-ı meftûn ve harîsânemi o latîf semâsındaki hutût-nâz ki kadr-ı celb ve

Mais, depuis que sa chambre est vide, Que de trésors j'y baiserais!	sebât eden bir şey yok idi, lâkin odası boş kaldığı günden beri orada ne kadar hazân vardır ki cümlesi şâyeste-i tekbîldir.
Le miroir, le livre, l'aiguille, Et le bénitier près du lit... Un sommeil léger te remplit, Ô chambre de la jeune fille!	Ez-cümle, ayîne, kitâb, iğne ve yatağın yanındaki küçük dolab.. Ey duhter-i nâzîk-terin odası seni bir nevm-i hafîf istilâ etmiş.
Quand je regarde bien ces lieux, Nous y sommes encore ensemble ; Sa mère parfois lui ressemble À m'arracher les pleurs des yeux.	Bu eşyaya atf-ı enzâr-ı tahassür eylediğim vakit kendisi ile yine beraberim. Dide-i eşk-bâr-müdrik isâle-i dumû' husûsunda vâlidesi dahi kızına benziyor.
Peut-être la croyez-vous morte? Non. Le jour où j'ai pris son deuil, Je n'ai vu de loin ni cercueil Ni drap tendu devant sa porte.	Bu sözlerimden o vücûd-ı nâzenîni belki siz mevtin pençe-i kahrına uğradı zannedersiniz. Hayır. Mâtemini tutmaya başladığım gün uzaktan ne bir tabût gördüm ve ne de kapısına bir çuha gerilmişti. (Süleyman Vehbi, 1899: s. 14)

"Je Ne Dois Plus" şiiri, Sully Prudhomme'un *Stances & Poèmes* (Kıtalar ve Şiirler) isimli şiir kitabının "Jeune Filles" (Genç Kızlar) başlıklı bölümünde (Prudhomme, 1865: s. 77-78) yer alır. Şiirde, ölen sevgilinin hatırasıyla acı çeken bir âşık, ıstırabını terennüm eder. Şiirin çevirisi harfiyen denilecek kadar aslına sadık kalınarak yapılmıştır. Sully Prudhomme'un sanatının ilk dönemine ait bu lirik şiir (Verlaine, 1905: s. 334), Türk edebiyatının daha çok ara nesil sanatkârları ile tanıştığı romantik duyuş özelliklerine sahiptir. Şiir, sarmal kafiye ve dokuzlu hece ölçüsü ile yazılmıştır. Çeviri mensur olarak yapıldığından Türkçeye aktarımında şiirin biçim özellikleri göz ardı edilmiştir.

Fransızca Mütâlaâtım'da yer alan diğer mensur çeviriler Mme Brégy'nin bir mezar taşı için söylediği dörtlük, Lamartine'in bir resmin arkasına yazdığı manzum parça ve Mme Victor Hugo'nun ilhamıyla Félix Arvers'in kaleme aldığı sonedir. Süleyman Vehbi'nin bahse konu eserleri Türkçenin söyleyiş özelliklerine uygun, Fransızca asıllarına olabildiğince sadık kalarak çevirmiş olduğu görülür.

Alexandre Dumas Père	**Hikâyenüvis Meşhûr Alexandre Dumas'nın Eseridir.**
Arrangement À L'Amiable	Sâlihen Tesviye-i Da'vâ
En me promenant hier au rivage, Où pendant une heure à vous j'ai rêvé, J'ai laissé tomber mon cœur sur la plage, Vous veniez ensuite et l'avez trouvé	Dün gezerdim sâhil-i deryâda ben, Hep seni hulyâ ederken daima! Dil meğer düşmüş tamam meşgûl iken; Sen gelip aldın efendim gâliba.
Aujourd'hui, comment arranger l'affaire ? Les procès sont longs, …….., Je perdrai ma cause. Et pourtant que faire ? Vous avez deux cœurs et je n'en ai plus.	Hâlli müşkül şimdi bir da'vâ bu, ah! Arz-ı hâl etsem uzun hem nâfile! Gayb-ı da'vâ eylerim bî-iştibâh; Şimdi muhtâcım velâkin bir dile.
Mais quand on le veut, pourtant on s'arrange, Et souvent un mal finit par un bien : De nos cœurs entre eux faisons un échange, Donnez-moi le vôtre et gardez le mien.	İstenilse hâl olur düşvâr olan, Hayr olur şerrin bile encâmı hem: Sen mukâbil gönlünü versen inan Ben de şeydâ-yı gönlümü hiç istemem. (Süleyman Vehbi, 1899: s. 16)

Alexandre Dumas Père'in 1880'de yayınlanan aynı isimli şiir kitabından alınan (Alexandre Dumas, 1880: s. 130-131) şiiri manzum olarak Türkçeye çevrilmiştir. Bu şiir, Süleyman Vehbi'nin eserinde yer alanlar içerisinde sansüre maruz kalmış olan tek eserdir. İkinci kıtanın ikinci mısraındaki "les juges vendus" ifadesinin sansürlendiği görülmektedir. "Satılmış hâkimler" anlamına gelen ifade, dönemin siyasi atmosferi sebebiyle sansürlenmiş olmalıdır. Süleyman Vehbi de çeviri esnasında bu ifadeyi atlamış, Türkçeye aktarmamıştır. Romantik sanatkârın "ben" vurgusu ve coşkun üslubu ile kaleme aldığı şiir, bir gün önce sahil kenarında sevgilisini hayal edip kalbini sevgilisine kaptıran ve karşılığında onun kalbinde yer bulmayı ümit eden âşığın dilinden söylenir.

Biçim itibarıyla dörtlükler hâlinde on'lu hece ölçüsü ve çapraz kafiye ile yazılmıştır. Süleyman Vehbi, manzum çeviri esnasında onlu hece ölçüsünü on birli hece ölçüsüne dönüştürür ve şiiri aruz vezninin "Fâilâtün Fâilâtün Fâilün" kalıbıyla aktarır. Mısraların Türkçeye aktarımında birebir çeviri yapılmak istenmiş fakat kimi eksiltmelere gidilmiştir. Birinci kıtada "où pendant une heure", "sur la plage" ve

ikinci kıtada "et pourtant que faire?" ifadeleri eksiltilmiştir. İkinci kıtada ise "vous avez deux cœurs et je n'en ai plus" mısraının çevirmen tarafından değiştirilerek "şimdi muhtâcım velakin bir dile" hâlinde Türkçeye aktarıldığı görülmektedir.

Fransızca Mütâlaâtım'da başlıkları kaydedilen diğer manzum şiir çevirileri üç adettir. Bunlar Clémont Marot'ya ait "À Une Jolie Femme" Albert de Chamisso'ya ait "Un Rêve" ve bir kahramanlık türküsü olan "Une Chanson de L'Époque de la Fronde" isimli eserlerdir. Marot'nun eserinin asıl ismi "De Oui et Nenni" (Marot, 1934: s. 72-73), Albert de Chamisso'dan çevrilen eserin ismi de "Le Songe" (Colonel Staaff, 1869: s. 1110) iken şiirlerin Fransızca başlıkları farklılık arz eder.

Başlıkları belirtilen bu eserlerin dışında Victor Hugo, Alfred de Musset, Sully Prudhomme ve Théophile Gauthier'e (Süleyman Vehbi, 1899: s. 11-12, 13, 15, 17) ait başlıksız manzumeler de mevcuttur. Hugo'dan alınan parça *Les Rayons et les Ombres*'de yer alan "Au Rois Louis-Philippe" (Hugo, 1840: s. 32) isimli manzumedir. Musset'ye ait manzume ise şairin *La Coupe et Les Lèvres* isimli dört perdelik manzum oyunun dördünce sahnesinden (Musset, 1833: s. 94) alınmıştır. Sully Prudhomme'un başlıksız eseri ise *Les Épreuves*'ün "Amour" bölümünde yer alan "L'Art Saveur" isimli sonenin ilk dörtlüğüdür (Prudhomme, 1877: s. 18).

Manzum çevirilerde mısralara aynıyla Türkçe karşılıklar bulunmaya çalışılmış ve çevirilerde büyük ölçüde asıllarına sadık kalınmıştır. Çeviri şiirlerin tamamı aruz vezniyle Türkçeye aktarılmıştır. Bunlar arasında yalnızca Clémont Marot'nun eseri (Süleyman Vehbi, 1899: s. 9) şekil itibarıyla dönüşüme uğramış ve mesnevi nazım şekli ile Türkçeye kazandırılmıştır.

Süleyman Vehbi manzum ve mensur şiir çevirilerinden sonra "bazı şuârânın ahvâl-i garîbelerinden bahsedelim" ifadesini müteakip Victor Hugo, Heinrich Heine, Alexandere Dumas Père ve Alfred de Musset'nin hayatına dair bazı fıkralar nakleder:

Hayaliyyûn reisi Victor Hugo'nun etrafındaki genç yazarlar hâl ve sözleriyle halkın dikkatini çeken tiplerdir. Bu yazarların en meşhuru, kalıp ve elfaz meraklısı olup halkın yararını ve iyiliğini düşünmeyen Théophile Gautier'dir. Hayaliyyûn taraftarları türlü türlü kılıklarda ve gülünçlüklerle Hugo'nun evinde toplanırlardı. Kendine hayran olan Hugo, kendini asrın merkezindeki zeki ve dahi bir adam olarak görürdü. Alman yazar Heinrich Heine'in ifadesiyle o, egoist (égoiste) değil Hugoist (Hugoïste) idi. Edebiyat sahasında Hugo'nun rakibi olan Lamartine'in siyasi sahada da şan ve şöhret sahibi olması, Hugo'yu siyasete atılmak için hırslandırmıştır. Hugo Fransızların samimi sevgisini kazanmış olsa da umduğu başarıyı elde edememiştir. Heinrich Heine ise Almanya'nın en nazik, en zarif Fransızı lakabıyla tanınmaktaydı. Almanca şiirlerinin yanı sıra Fransızca mensur eserleri olan yazar hayatının büyük kısmını Fransa'da geçirmiştir. Bu bilgilerden sonra Süleyman Vehbi Alman şairden

Katolik rahip ve Yahudi hahamın İspanya kralının huzurunda yaptıkları felsefi bir konuşmayı (Süleyman Vehbi, 1899: s. 18-20) alıntılar.

Napolyon'un generallerinden bir zencinin oğlu olan Alexandre Dumas Père tiyatroları, hikâyeleri ve romanlarıyla asrının tanınmış yazarları arasındadır. Kendisini her şeye karşı yeterli ve yetenekli görmesine rağmen Fransız Akademisine bir türlü kabul edilmemiş, kendi kendisini övmekle yetinmiştir. Veliaht kralın etkisiyle bilgisiz ama güzel bir oyuncu kız ile hayatını birleştiren Alexandre Dumas Père'in bu birlikteliğinden oğlu Alexandre Dumas Fils dünyaya gelmiştir. Hayatını çoğu zaman mali sıkıntılar ve parasızlıkla geçiren yazar ömrünün sonunda bir kadınla gayri ahlaki bir hâlde resmini çizdirmiş ve satılığa çıkarmış olduğundan mahkemeye düşmüştür. Öldüğünde ise beş parasızdır (Süleyman Vehbi, 1899: s. 20-23).

Gençlerin ve kadınların şairi Alfred de Musset aykırı ve garip hâlleriyle meşhurdur. Şahsen zarif ve tavırlarında gayet latif, hâl ve sözlerinde ise bir asalet sahibidir. Zaman zaman içki yüzünden farklı birisi gibi hareket eder, tabiatının dışında davranırdı. Süleyman Vehbi bu durumu şöyle ifade eder: "inci bir nevi istiridyenin hastalığı olduğu gibi şiir dahi bazı müstaid-i inhirâf olan tabâyi' ve emzicenin incisidir: Hoffman, Edgar Poe, Byron, Musset gibi." (Süleyman Vehbi, 1899: s. 23-24).

Musset, 19. yüzyılın meşhur hikâye yazarı George Sand ile kısa bir süre gönül ilişkisi yaşamış ve bu ilişkiyi hayatının sonuna dek pişmanlık ile yâd etmiştir. Musset'nin ölümünden sonra dahi bu ilişkinin Musset'ye verdiği manevi zararı ifade edebilmek için kardeşi Paul de Musset "*O Erkek O Kadın*" isimli bir kitap kaleme almıştır. George Sand ise bu kitaba mukabil *O Kadın O Erkek* isminde bir başka kitap kaleme almıştır (Süleyman Vehbi, 1899: s. 23-25).

Süleyman Vehbi'nin eserinin son sözü sayılabilecek bölümde, şairlerin özel hayatlarına dair kimi fıkralar ve alıntılar görülür. Şiirlere ve bu şiirlerin etkisi altında oldukları estetik ilkelere dair bilgilere tesadüf edilmez.

II. Ah u Enîn

Süleyman Vehbi'nin *Ah u Enîn* isimli eseri sanatlı bir üslupla kaleme aldığı mensur ve manzum parçalardan oluşur. Altmış üç sayfalık eserde "Sabâvet", "Bir Güzel Gece", "Fânûs", "Aşkım" ve Ferdâ-yı Mülâkât" ismiyle beş adet mensur parça mevcuttur. Bunların içinde André Chénier'den çevrilen "Fânûs" isimli parça dışındakiler telif eserlerdir. Manzumeler ise tür ve tarz açısından çok çeşitlidir. Süleyman Vehbi eserin mukaddimesinde şu izahatta bulunur:

Arz-ı ibrâz-ı hüner sanmayınız
Ben desem de sakınıp kanmayınız

İş bu mecmûayı teşkîl eden manzûmât ve makâlelerimdeki mezâmîn ve efkâr üstüne bahçivânların hüner ve tımarı sâyesinde ve sobalı camekânlar içinde yani cebr-i tabîat ile yetişmiş kokusuz, kıymetdâr çiçeklerden ziyâde bahar mevsiminin tabîatın yardımından başka el korumamış, küçük çiçeklerine benzetilse daha doğru olur zannederim.

Eş'ârım, ulûviyyet-i efkâra ve sınâi-i lafziyye-i şiiriyyeye misâl olarak zebân-ı üdebâda deverân etmeye mazhar olamaz ise de gönülleri ihsâsât-ı âşıkâne ile müteessir ve mütehassis gençlerin dudaklarını tehzîz edip muhâtapları olacak duhterân-ı samiîne bir enîn dahi bâdî-i telezzüz sımâh-ı cânı olsa kâfidir (Süleyman Vehbi 1886: 1-2).

Ah u Enîn'de yer alan "Sabâvet" (23 Ağustos 1300/ 4 Eylül 1884) ve "Ferdâ-yı Mülâkat" (Mayıs 1301/Temmuz 1885) isimli mensureler mazide kalan mesut ve sevgi dolu günleri yâd eder. "Sabâvet"te, çocukluk yıllarında etrafındakilerden gördüğü sevgiyi zaman geçtikçe yitirdiğine üzülen yazarın mutsuzluğu anlatılır:

Ey zamân-ı sabâvet benden ne kadar uzaklaştın! Huzûr ve rahatı da beraber alıp gittin! Senden ayrılmamaya ne kadar meyyal ve rağbet ediyor isem sen o kadar benden tebâüd ediyorsun. Zamanında dilşâd olduğum günleri yâd ederek arkandan imâle-i nazar-ı tahassür ve isâle-i eşk-i teesür etmekten hâlî değilim; ama sen bir lahza ârâm etmeyerek beynimizdeki mesâfeyi artırmaya bakıyorsun (Süleyman Vehbi, 1886: s. 21-23).

"Ferdâ-yı Mülâkat"ta ise hatıralarda kalmış bir sevgili ile baş başa kalınan anların ve sohbet etmenin hazzı dile getirilir:

Feryâd! Kemâl-i iştiyâk ile intizârında bulunduğum o güzel zamân gelip geçti; Eyvâh, ne de çabuk geçti! Dün daha bu vakitler, telâş ve şiddet-i intizârdan, bir yerde karar edemiyor idim. Bir tatlı helecân-ı kal yakamı bırakmıyordu (...) Fikr-i mülâkat zihnimi bütün

bütün işgâl ederek kendine tahsîs eylemiş idi. Eyvâh! Bunlar ile beraber o ne güzel zamân idi (Süleyman Vehbi, 1886: s. 48-50).

"Bir Güzel Gece" (19 Eylül 1301/1 Ekim 1885) ve "Aşkım" isimli mensur şiirler yazarın hatırasında yaşattığı sevgiliye hitap eder. Mazide kalan sevgilinin yokluğunda duyulan üzüntü dolayısıyla sevgilinin kendisine şikâyet edilir. "Bir Güzel Gece"nin baş tarafında zamanın kendisine seslenen bir beyit yer alır:

Mâzi, ne güzel zamân idin sen!
Aldın, giderek, kararı dilden.

Sizden dûr olalı rahat ve huzûrdan mahcûr oldum. Karib-i latifinizin hatırasıyla hiçbir yerde karar edemez oldum. Ah! O güzel geceye benzer bir gün bile bulamıyorum. Vaktim bütün o güzel gecenin hâtırâtıyla geçiyor, hâzırla meşgûliyet kâbil olmuyor (Süleyman Vehbi, 1886: s. 24-26).

"Aşkım", mektup tarzında kaleme alınmış bir mensur şiirdir. Şair bizzat sevgilinin kendisiyle söyleşir. Onun yokluğunda duyduğu özlemi ve ona karşı beslediği samimi duygularını dile getirir:

Ah! Kıymetli efendim! O nâzenîn gönlünüzü, böyle ara sıra hâl-i pürmelâlimi arza cesâret ile tacîz eylediğimden dolayı beni mazûr görünüz; zirâ ihtiyâr ve irâde sizin gibi benden çoktan teneffür ve tebâüd etmiştir. Sevdanız ile mâlî olan hasta gönlüm o gibi hasâisini çoktan gayb eyledi ve kendince neticesi muzır veya nâfi olacak ef'âl ve harekâtı fark ve temyiz edemez oldu (Süleyman Vehbi, 1886: s. 46-48).

Ah u Enîn'de yer alan mensur parçalardan "Fânûs" (25 Haziran 1301/7 Temmuz 1885), André Chénier'in "La Lampe" isimli elejisinin manzum çevirisidir. Süleyman Vehbi, Chénier'in eserinin tamamını Türkçeye çevirmiştir. Bu çeviri eser aynı zamanda Ah u Enîn'de bulunan eserler arasında sansüre maruz kalan tek eserdir. Çeviri metne örnek olması açısından aşağıdaki mısralar aktarılmıştır.

Ô nuit ! j'avais juré d'aimer cette infidèle,
Sa bouche me jurait un amour éternelle;
Et c'est toi qu'attestait notre commun serment.
L'ingrate s'est livrée aux bras d'un autre amant,
Lui promet de l'aimer, le lui dit, le lui jure,
Et c'est encore toi qu'atteste la parjure!
Et toi lampe nocturne, astre cher,
Sur le marbre posée, ô toi ! qui, jusqu'au jour,
De ta prison de verre éclairais nos tendresses,
C'est toi qui fus témoin de ses douces promesses;

Mais, hélas ! avec toi son amour incertain
Allait se consumant, et s'éteignit enfin.
(Chénier, 1872: s.263-264)

Ah! O gece ki o bî-vefâyı sevmeye ahd eylemiştim onun ağzı dahi bana bir muhabbet-i dâima vaad ediyor idi; bu karşılıklı ahd ve peymânımıza şehâdet eden sen idin. Hâin bir diğerinin zinet-i aguşu oldu; şimdi ona vaad-i vefâ ve ahd ü yemin eyliyor, yine bu hulf-i ahdiyyeye şehâdet eden sensin! Ey fânûs! Ey aşkın kıymetli şem'ası! Ayinenin önünde durarak tâ-be-sabâh mülâtafalarımızı tenvîr eden, o tatlı vaadlerine şâhid olan sen idin. Eyvâh! Meğer müşkül olan meyl ü muhabbeti senin gibi iştiâlde imiş; nihâyet söndü (Süleyman Vehbi, 1886: s. 39).

Çeviri metinde şiirin aslına oldukça sadık kalınmıştır. Her bir cümle bir mısraa karşılık gelecek şekilde düzenlenmiştir. "Et toi lampe nocturne, aster cher/Sur le marbre posée ô toi! qui, jusqu'au jour", mısralarında bir mermer üzerinde tasvir edilen lamba, Süleyman Vehbi'nin çevirisinde "aynanın önünde" duruyorken tasvir edilir. "De ta prison de verre éclairais nos tendresses" mısraı, "camdan mahbesinde bizim sevecenliğimizi parıldatıyordu" şeklinde birebir çevrilebilecekken, çevirmenin tasarrufuyla "De ta prison de verre" ifadesi eksiltilmiş, Türkçe söylenişe uygun bir hâlde çevrilmiştir. "La Lampe" elejisinin sansüre maruz kalan on mısraı ise şunlardır:

Je vis de ses beaux flancs l'albâtre ardent et pur,
Lis, ébène, corail, roses, veines d'azur;
Telle enfin qu'autrefois tu me l'avais montrée
De sa nudité seule embellie et parée,
Quand vos nuits s'envolaient, quand le mol oreiller
La vit sous tes baisers dormir et s'éveiller;
Et quand tes cris joyeux vantaient ma complaisance,
Et qu'elle, en souriant, maudissait ma présence.
En vain, au dieu d'amour que je crus ton appui,
(Chénier, 1872 : s. 266)

Mısralarda geçen ifadelere bakıldığında sansürün nedeni ahlaki kaygılar olmalıdır. Chénier, aktarılan mısralarda sevgilisinin vücudunu ve birlikte geçirilen bir geceyi şehvetli, açık bir üslupla tasvir etmektedir.

Ah u Enîn'de, bahsedilen mensur eserlerin yanı sıra yirmi üç de manzume mevcuttur. Bu manzumeler şairin, Divan edebiyatından gelen şiir zevkiyle terennüm ettiği eserlerdir. Eserde Divan edebiyatına ait türlerden iki şarkı, bir rubai, kıt'a ve sekiz adet başlıksız gazel mevcuttur. Şarkıların ilki muhammes, ikinci ise murabbadır.

Şarkı

Serimde aşk vâki'dir,
Neşât u zevke mâni'dir
Gönül bir câma kani'dir,
Getir peymâne nâfi'dir,
Gam u âlâmı dâfi'dir.

(…)

(Süleman Vehbi, 1899: s. 11)

Şarkı

Tıfl-ı nâzım seyre gel ki gülşeni,
Bülbülün görsün gözü verd-i şeni;
İftihârım bahtiyâr etsin beni
Ah dil pek severdi sultânım seni!

(…)

(Süleman Vehbi, 1899: s. 16)

Türk edebiyatına İran'dan geçmiş olan bir nazım türü olan rubailer, aşk, hayal kırıklığı ya da bir fikri anlatmak için kaleme alınan sade bir üsluba sahip eserlerdir (Saraç, 2017: s. 92-94). Bir albümün arkasına yazılan kıta ise edebiyatımızda başka örneklerde olduğu gibi bir nazım türü olarak değil dört mısralık bir şiir (Kurnaz-Çeltik, 2011: s. 298) hâlinde kaleme alınmıştır. Tanzimat sonrasında neşredilen dergilerde kimi şairlerin bu tür eserleri mevcuttur. Aynı zamanda Süleyman Vehbi'nin *Fransızca Mütâlaâtım*'da Lamartine'den bu tarz bir şiir çevirdiği görülmüştü.

Rubâî

Sâdeliktir nazmımın zîb ü feri
Andırır bir sâde giymiş dilberi
Kim gül ü sünbül ola ziyneti:
Gül yüzüyle, anberin kâkülleri.
(Süleman Vehbi, 1899: s. 6)

Kıt'a

Hediye ettiğim bir albüme yazılmıştır:

Olsun, misâl-i dil, bu hediye efendime
Makbûl geçse fahr ederim bî menendime;
Gördükçe tâ bu albümü çeşm-i mükâhhalı
Vehbi hatır ede dil-i şâir-pesendime.
(Süleman Vehbi, 1899: s. 27)

Bu eserlerin yanı sıra *Ah u Enîn*'de sekiz adet başlıksız gazel mevcut olup bu eserler Divan edebiyatına mahsus nazım kurallarına uygundur. İlgili eserlerden "Ya ne rengîndir o gül-ü ruhsârınız!/Sân-ı tereşşuh eylemiş efkârınız!" matla'lı ve "var" redifli olan gazellerin aynı zamanda yazılış tarihleri de kaydedilmiştir.

… Ağustos 1299/Ağustos-Eylül 1883

Ya ne rengîndir o gül rûhsârınız!
Sân tereşşuh eylemiş efkârınız!

Bak, ne ra'nâ levha teşkîl eylemiş

24 Ağustos 1301/5 Eylül 1885

Âyâna latîf vird-i tersin
Cânım, ne sevimli şîve-kersin!

Şevk ü tarab u meserretimle

Rû-yi gülde kâkül-i zer-târınız
Birlikte hemen zuhûr edersin.

Nûr u hüsnü görmemiştir sevdiğim
Bir nâz ile ah! kırar kalbi
Görmeyen âlemde hoş dîdârınız.
Sonra gülerek alır gidersin

Çok mu lâl etse beni ey mest-i nâz!
Terk eyledi gönlümü emeller,
Bülbülü hâmûş eden güftârınız.
Tenhâca, o yerde sen gezersin.

Yok gözüm gayrı cihân eltâfına
Ta'zîm u tenezzüle mukâbil
Öyle hoş geldi bana azarınız.
Cânım, ne de kibri pek seversin!

Böyle çok bakmak neden âyîneye!
Karşımda kırılmalar, edâlar
Aksinizden gayrı yok mu yâriniz?
Hem de beni yine sevme dersin.

Aldı akl u rahat u sabrım, dirîg!
Kurtulmayı istemem cihânda
Pek yamanmış çeşm-i efsûnkârınız!
Anla, ne latîf belâ-yı sersin?

Pek de bozdu tavrımı, ahvâlimi
Ben girye ile veda' ederken
Ah, hayaliyle güzel etvârınız!
Sen gayrıyı gözleyip gülersin.

Vaz geçirmek gönlümü sizden muhâl
Vehbi geçemez cihânda senden
Artırır meylim bilin ısrarınız.
Pek boş yere kendini üzersin.

Söyle te'sîr etmesin mi gönlüm!
Hüsnünüz, hoş hulkunuz, envârınız
(Süleyman Vehbi, 1899: s. 7-8)
(Süleyman Vehbi, 1899: s. 44)

Süleyman Vehbi'nin Divan edebiyatından gelen nazım türleriyle beraber gelenekli şiir anlayışını sürdürdüğü görülmektedir. Başlıksız yayımlanan bahsi geçen manzumelerin dışında, *Ah u Enîn*'de on bir adet de başlıklı şiir yayımlanır. Bu şiirlerden sekizinde beyit, üçünde bent birimli nazım şekilleri kullanılmıştır.

Beyit birimli nazım biçimlerinin tercih edildiği şiirler; "Ah u Enîn", "Hûlya", "Hazan", "Diğer", Da'vet", "Acaba Nerdesin?", "Sensiz", "Hâtıra", "Teellüm", "İntizâr" ve "Tahassür" isimli eserlerdir. Bu manzumelerden "Ah u Enîn", "Diğer" ve "Sensiz", isimli olanlar, gazel nazım şekliyle kaleme alınmıştır.

Âh u Enîn

Ey hoş o dem ki yârim oturmuştu yanıma!
Bilmezlenirdi hâlim gülerdi figânıma

Verdim hayâl-i yâre mukâbil, mesâriyle,

Sabr u karâr u râhatı bakmam ziyânıma.

Hoştur başım benim şükür âlâm-ı hecr ile,
Çünkim bu hoş gelir benim ol nev-civânıma.

Var ol rakîb-i bed-şiyeme söyle ey sabâ?
Ol tıfl-ı nâza değmese de değse canıma.

Ta'n eyleme civânıma gel Vehbi'ye sakın!
Şandır vakar ile azamet dil-sitânıma.

(Süleyman Vehbi, 1899: s. 7)

"Hulyâ", "Hazan", "Acaba Nerdesiniz?", "Hâtıra" ve "İntizâr" isimli manzumeler ise mesnevi nazım şekliyle terennüm edilmiştir.

Hulyâ

26 Kânunuevvel 1299/7 Ocak 1884

Var dilde bir ıztırâb-ı sevdâ
Etmekte karâr u sabrı yağmâ

Bir dilbere verdim ihtiyârı
Aldım yerine figan u zârı

Zihnimdeki fikr ile hayâli;
Hep gördüğüm, ah! o rûy-ı âli

Gayrısını görmez oldu gözler
Dâim o adû-yı cânı gözler.

Gezmekte hemân, ferih u dilşâd
Pîş-i nazarımda ol perî-zâd.

Hayret! Bu ne tavr u hüsn ü nâzdır
Bir seyrine kâinât azdır!

Ey nâzlı nigâr, ferişte sûret!
Gökten mi acep kim ettin hicret?

(…)

(Süleyman Vehbi, 1899: s. 12-16)

Bent birimli şiirler ise üç adettir. "Da'vet", müseddes-i mütekerrir ve "Teellüm" de muhammes-i müzdeviçtir. "Tahassür" şiiri ise biçim özellikleri itibarıyla diğer şiirlerden farklılık arz eder. Bu şiir Divan şiirinin bilinen nazım

şekillerine uymaz. Batı edebiyatında da karşılığı bulunmayan bu nazım şekli, Süleyman Vehbi'nin serbest bir tecrübesi olarak değerlendirilebilir.

Tahassür

9 Teşrinievvel 1301/21 Ekim 1885

Acebâ şimdi kimi şâd eyler
Kime eğlenceler îcâd eyler?
Ne yalanlar düzer îrâd eyler
Beni nefretle mi, âh! yâd eyler,

Bana rağmen kime imdâd eyler?
Bu tahayyül beni berbâd eyler.

Kime sâkîlik eder, şimdi aceb
O güzel zâlim ü mekkâre bu şeb?
Dilden silinse mihnet- ü kayd-ı zamân felân,
Geçmiş bulunsa sohbet ile hem de nîm-şeb.

Seyreyledikçe rûyunu artsa melâhatı,
Çektikçe câmi olsa füzûn-ter tarâveti;
Teb'îd olunsa, misl-i rakib, dil kasâveti;
Fikr ü hayâle gelmese vaslın nihâyeti,
Geçmiş bulunsa sohbet ile hem de nîm-şeb.

Gâhî salınsa, kendine mahsûs, edâ ile,
Tûl-i şeb visâlden, Ah! iştikâ ile;
Gâhî otursa yanımıza bin ricâ ile,
Biz de bir âlem eylesek ol bîvefâ ile,
Geçmiş bulunsa sohbet ile hem de nîm-şeb.

(Süleyman Vehbi, 1899: s. 50-51)

Ah u Enîn, bir bütün olarak ele alındığında, Süleyman Vehbi'nin Divan şiirinden kopmadığı ve eserlerini gelenekli sanatın etkisi ile kaleme aldığı görülür. Burada derlenen eserlerde yenileşme devri edebiyatımızın yöneldiği kimi dikkatlerden söz edilebilse de bu etki şairin sanatının yönünü değiştirebilecek seviyede değildir. Gerek mensur gerekse manzum şiirlerde, sevgilisinden ayrı düşmüş, kavuşma hayalinde olan meyus bir şair ile karşılaşılır. Kimi eserlerinde melankolik denebilecek ifade tarzından söz edilebilir ve kısmen de olsa romantik sanatkârların etkisi olduğu söylenebilir.

Sonuç

Süleyman Vehbi, dergilerdeki kalem tecrübeleri, telif ve çeviri yoluyla Türk edebiyatına kazandırdığı eserleri ile edebiyat tarihimizde haklı bir yere sahiptir. Bahsi geçen dergilerde yayınlanan eserlerinden, kitaplarında yer alan ve almayanlar bu çalışmada belirtilmiştir. Dergilerdeki manzume ve fıkraları, gelenekli sanatın izlerini taşıyan ve yeni tarzda kimi dikkatleri takip eden eserlerdir.

Çeviri eserleri de Türk edebiyatı için bir o kadar önemlidir. Onun, Xavier du Montépin, Ponson du Terrail ve Adalbert de Chamisso'dan yaptığı roman çevirileri ilk olma özelliğine sahiptir. *Le Moulin Rouge, Les Mysteres De L'Inde, Les Cavaliers De La Nuit* ve *L'Étrange Histoire de Peter Schlemihl* isimli eserler ilk defa onun katkılarıyla Türkçeye kazandırılmıştır. Süleyman Vehbi, ismi geçen eserlerin yazarlarından çeviri yapan ilk Türk çevirmendir. Bunlar arasında yalnızca Xavier du Montépin'in *Les Mysteres De L'Inde'*ini Manuk Gümüşciyan'la ortaklaşa çevirmişlerdir.

Kaleme almış olduğu uzun hikâye ve komedya onun yazarlık yönünü sergiler. İlgili eserleri Batı etkisinde gelişen edebiyatımızın yöneldiği yeni edebî türler ve ele aldığı konular açısından dikkat çekicidir. Çalışmada ele alınan *Fransızca Mütâlaâtım*, Süleyman Vehbi'nin yazar, şair ve çevirmen vasıflarının üçünü de bir araya getirir. Bu esere yazmış olduğu önsöz ve sonsöz ile Fransız edebiyatına olan hâkimiyetini ortaya koyar. Manzum ve mensur şiir çevirilerinde Fransızca asıllarına azami düzeyde sadık kalma endişesiyle birlikte Türkçe söyleyiş özelliklerine de önem verdiği görülür. Manzum çevirileri esnasında şair vasfını ortaya koymuştur. *Ah u Enîn'*de ise gelenekli şiir sanatını sürdürdüğü eserlerini bir araya toplar. Süleyman Vehbi Fransızcaya ve Fransız edebiyatına ne denli vakıf ise Divan şiirine de o denli aşinadır. Kaleme aldığı şiirler nazım şekilleri itibarıyla Divan şiirinin etkisi altındadır. Şiirlerinde mahzun bir âşığın ayrılık ve kavuşama özlemini ele alır. Bu mahiyetteki eserlerinde nispeten Fransız romantizminden esinlendiği ve üslubundaki coşkun ve melankolik anlatımda romantik estetiğin izleri olduğu görülür.

Kaynakça

Chamisso de, Adalbert. (1891), *Pierre Schlemihl'in Sergüzeşt-i Garibi Yahud Gölgesini Satan Adam*. (Çev S. Vehbi). İstanbul: Karabet Matbaası

Chénier, André (1872), Poésies d'André Chénier/Édition Critique. L. Becq de Fouquieres. (Texte établi par). Paris : Charpenter et C Libraires-Éditeurs

Çankaya, Ali (Mücellidoğlu) (1968-1969). *Yeni Mülkiye Târihi ve Mülkiyeliler Mülkiye Şeref Kitabı I. Cilt*. Ankara: Mars Matbaası.

Dumas Père, Alexandre (1880). *Arrangement À L'Amiable*. Paris: Sanchez et Cie

Hugo, Victor (1840). *Les Rayons et les Ombres*. Paris: J. Hetzel&Cie

İnal, İbnü'l Emin Mahmud Kemal (2013). *Son Asır Türk Şairleri Cilt V*. Ayşegül Celepoğlu (Haz.). Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı Yayınları.

Kurnaz Cemal ve Halil Çeltik (2011). *Divan Şiiri Şekil Bilgisi*. İstanbul: H Yayınları

Le Lieutenant-Colonel STAAFF (1869). *Littérature Française Tome II*. Paris: Librairie Académique de Didier et CIE

Marot, Clément (1934). *Poésies Choisies*. Mlle A. Perier (Notice et Notes par). Paris : Librairie Hatier

Montépin du, Xavier (1874-1875). *Esrar-ı Hind 1-2*. Süleyman Vehbi-Manuk Gümüşciyan (Çev.). İstanbul: Kırk Ambar Matbaası

Montépin du, Xavier (1875). *Kırmızı Değirmen*. Süleyman Vehbi (Çev.). İstanbul: Kırk Ambar Matbaası

Musset, Alfred de (1833). *Un Spectacle Dans Un Fauteuil*. Paris: Librairie D'Eugène Renduel

Münif Paşazâde Süleyman Vehbi (1301). "Hâtıra". *Envâr-ı Zekâ,* Nu.32: 780-782

Münif Paşazâde Süleyman Vehbi (1301). "Hazan". *Envâr-ı Zekâ*, Nu.27: 614-616

Münif Paşazâde Süleyman Vehbi (1301). "Hûlya". *Envâr-ı Zekâ,* Nu.23: 497-498

Münif Paşazâde Süleyman Vehbi (1301). "Manzume". *Envâr-ı Zekâ,* Nu.30: 710-711

Münif Paşazâde Süleyman Vehbi (1301). "Parisli Hanım". *Envâr-ı Zekâ,* Nu.29: 669-672

Münif Paşazâde Süleyman Vehbi (1301). "Sabavet". *Envâr-ı Zekâ,* Nu.32: 778-779

Pakalın, Mehmed Zeki (2009). *Sicill-i Osmanî Zeyli XVII. Cilt.* Yrd. Doç. Dr. Şakir Batmaz-Yrd. Doç. Dr. Gülbadi Alan (Haz.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.

Prudhomme, Sully (1865-1866). *Stances & Poèmes*. Paris: Librarie Alphonse Lemerre

Prudhomme, Sully (1877). *Poesies de Sully Prudhomme – Les Épreuves.* Paris: Alphonse Lemerre

S[üleyman] Vehbi (1886). *Âh u Enîn*. İstanbul: Matbaa-i Ebüzziya

S[üleyman] Vehbi (1886). *Hâşim Bey yahud Münasebetsiz İzdivaç*. İstanbul: A. K. Tozliyan İdare-i Şirket-i Mürettibiye

S[üleyman] Vehbi (1891). *Nedime yahud Düğün mü Matem mi?*. İstanbul: Mahmud bey Matbaası

Saraç, M. A. Yekta (2017). *Klasik Edebiyat Bilgisi*. İstanbul: Gökkubbe Yayınları

Süleyman Vehbi (1890). *Fransızca Mütâlaatım* Mes Lectures Françaises – Recueil de Poesies Françaises Avec Traduction Turque. İstanbul: Mahmud Bey Matbaası

Terrail du, Ponson (1874). *Gece Yolcuları*. (Çev. Süleyman Vehbi). İstanbul: Şark Matbaası

Vehbi Bey (Encümen-i Azâ-yı Kirâmından) (1303). "Genç Kız". *Hazine-i Evrak*, S.2, Nu. 19: 298-300

Vehbi Bey (Encümen-i Maarif Azâsından) (1303). "Nazire be-Gazel-i Nedim". *Hazine-i Evrak*, S.2, Nu. 20: 311-312

Vehbi Bey (Encümen-i Maarif Azâsından) (1307). "Bir Günde Geçti". *Mirsad*, Nu.7: 51

Vehbi Bey (Encümen-i Maarif Azâsından) (1307). "Ferdâ-yi Aşk". *Mirsad*, Nu.2: 10

Vehbi Bey (Encümen-i Maarif Azâsından) (1307). "Mütenevvia/Kaspar Hauser", *Mirsad*, Nu.14-15: 110, 116

Vehbi Bey (Encümen-i Teftiş ve Muayene Azâsından) (1303). "Manzume". *Risale-i Hafi*, Nu.13: 45

Verlaine, Paul (1905). *Œuvres Complètes de Paul Verlaine Tome Cinquième*. Paris: Libraire Léon Vanier

SÖZLÜ TARİH BAĞLAMINDA ATATÜRK ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ VE FEHMİ AKKUŞ'UN HATIRALARINDA TÜRK DİLİ VE EDEBİYATI BÖLÜMÜ

In The Context of Oral Hıstory Atatürk University Literature Faculty and Turkish Language and Literature Department of Fehmi Akkuş

Muhammet Nuri CEYLAN[*]

Öz

Sözlü kültür bağlamında yaşayan tanıklar etrafında siyasi, edebi, kültürel çerçevede sözlü tarih oluşturma çalışmaları son yüzyılda ayrı bir önem kazanmıştır. Özellikle bellek üzerinden şekillenen bu inceleme ve araştırmalar genelden özele bir yönelimi de beraberinde getirmiştir. Bu dikkatin merkezinde bireysel bellek olgusu yatmaktadır. Bireysel bellek etrafında mekân, zaman, şahıslar vs. derlenmeye ve değerlendirmeye tabi tutularak tüm bu değerlerin gelecek kuşaklara aktarılması büyük önem kazanmıştır. Bağlam merkezli yapılan bu çalışmada Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde uzun yıllar görev yapmış olan Fehmi Akkuş'un bu fakültede geçirmiş olduğu zaman zarfında Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü hoca ve öğrencilerine dair gözlemleri, hatıraları sözlü tarih, bellek ve mekân olguları içinde kayıt altına alınmaya ve değerlendirilmeye çalışılmıştır.

Anahtar kelimeler: Fehmi Akkuş, sözlü tarih, sözlü kültür, bellek, hatırlama, Erzurum

Abstract

The work of forming an oral history in the political, literary and cultural framework around the witnesses living in the context of oral culture has gained particular importance in the last century. These examinations and researches, especially shaped by memory, brought along a general-specific orientation. At the center of this attention lies the phenomenon of individual memory. Space, time, individuals etc. around individual memory. It is of great importance that all these values are transferred to future generations by being compiled and evaluated. In this context-based study, Fehmi Akkuş, who worked at Ataturk University Faculty of Letters for many years, spent his observations about the teachers and students of the Department of Turkish Language and Literature during

[*] Arş. Gör., Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü; *Res. Ass., Ataturk University Faculty of Letters Department of Turkish Language and Literature,* muhammet.ceylan@atauni.edu.tr

the time he spent at this faculty and his memories were recorded in oral history, memory and space. tried to be evaluated.

Keywords: Fehmi Akkus, oral history, oral culture, memory, recall, Erzurum

Giriş

Mekânlara değer veren insanlardır düsturu doğrultusunda; mekân ve insan bütünlüğü etrafından "kolektif bellek" inşası hususu büyük önem arz etmektedir. Birçok tarihi, kültürel mekân orada bulunan bireylerle anlam bulmuş, bireyler de o mekânlar bağlamında farklı hüviyetler kazanmıştır. Her birey o mekâna farklı bir anlam katmış, iştigal edilen mekân da bireylerle bambaşka bir değer kazanmıştır. Bu doğrultuda bir kurumun üyesi olmanın veya bir mekâna aidiyet hissiyle bağlanmanın önemini Hayriye Erbaş şu sözlerle ifade etmektedir:

"Önemli bir kurumun üyesi olmak 'kimlik inşası' bakımından bireysel 'kimliklenme' süreci açısından olduğu kadar 'toplumsal bellek' oluşumu açısından da önem taşır." (Erbaş, 2016: 11).

Bir Cumhuriyet Çınarı Sözlü Tanıklıklarla Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin 75 Yılı adıyla Türkiye'de ilk çalışmayı yapan Hayriye Erbaş, bu minvaldeki çalışmaların önemini şöyle belirtiyor:

"… Özetle modern yurttaş kimliğinin en gerçek temeli okul kavramıdır ve Türkiye'de modern kimlik tarihine ulaşmak deyim yerindeyse bir 'bellek mekânı' ya da 'müze okulu' olarak DTCF ve benzeri okulları çalışmak sadece içinde bulunanlar için değil tüm toplum için anlamlıdır." (Erbaş, 2016: 5).

Erbaş, eserinde bu doğrultuda yapılan çalışmaları bir nevi mazinin somutlaştırılması olarak görmekte ve bu konuda şunları ifade etmektedir: "… Tanıklara ait olduğu dönemin tarihsel oluş sürecini anlamlandırmaları bir anlamda makro bakışın derinliklerine inebilme ve döneme 'içeriden bakma' anlamını taşımakta ve dolayısıyla da tanık(ların) anlamlandırmaları ile oluş sürecini somutta yakalayabilme şansı sunacaktır." (Erbaş, 2016: 6). Buradan hareketle yaşayan tanıklara müracaatla bu değerli hatıralar gün yüzüne çıkarılabilir, aynı zamanda bu hatıralar somutlaştırılarak mazi anlamlı bir bütün hâline getirilebilir.

Sözlü tarih bağlamında geçmişin canlı tanıklarının kaynak olarak kullanılması ve bunun sistematik hâle getirilmesi *somut tarihin somut aktörlerinin deneyimleri* yöntemini ortaya atan Edward Palmer Thamson'la başlamıştır: "Edward Palmer Thamson'un kullandığı deneyim kavramı sosyal bilimler metodolojisine önemli katkılar sağlamış ve somut tarihin somut aktörlerinin deneyimlerinin sosyal bilimlerde kullanılmasının önünü açmıştır. Bu katkı sosyal bilimleri toplumların geçmişi, bugünü yeniden ve yeni kaynaklarla anlamlandırılması noktasına taşımıştır. Bu anlamda bireysel deneyimler yani bellek çalışmaları bilgi sosyolojisi ile bağıntılı

olan ve sosyolojiden tarihe antropolojiye, psikolojiye, dilbilime pek çok sosyal bilim alanını ilgilendirmektedir." (Erbaş, 2016: 12). Bu yönelimle birlikte bireysel bellek, sözlü kültür ve sözlü tarih, somut tarih ve somut/canlı aktörlerin deneyimleri büyük bir önem kazanmıştır. Yukarıda da ifade edildiği üzere sosyal bilimlerin bireysel bellek üzerinden canlı tanıklarla bir tarih oluşturulabileceği düşüncesi geçmişi hatırlama ve geçmişi bugün daha iyi yorumlamanın da önünü açmıştır.

Bireylerin geçmişe dair deneyimlerini daha değerli kılan bu adım, her bir şahsı kendi bağlamında geçmişin bir tanığı ve önemli bir kaynağı konumuna getirmiştir. Öyle ki toplum içinde var olan her birey geçmişi daha değerli ve daha anlamlı kılan şahitler konumundadır. Bu sebeple dünyada bireysel bellek çalışmalarına yönelim artmış ve bu minvaldeki çalışmalar geçmişe nazaran daha fazla ilgi görmeye başlamıştır.

Bireysel bellek üzerinden sözlü tarih çalışmalarının şekillenmesi ve çeşitlenmesiyle birlikte genelden özele giden yani kolektif bellekten bireysel belleğe yönelen bir bakış açısı gelişmiştir. Bu çalışmalarda kendi içinde zamanla çeşitlenmiş, zaman, mekân, bireysel ilgi ve alakalar vs. gibi olgular bu çalışmalara yön vermeye başlamıştır.

Çalışmada, bu değerler etrafında sözlü tarihin canlı/somut bir tanığı olarak Fehmi Akkuş adlı kaynak kişiden Edebiyat Fakültesi mekânı özelinde Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü çerçevesinde bu alana hizmet etmiş önemli ilim adamlarının çeşitli hatıralar etrafında tanıtılması yahut hafızalarda yeniden canlandırılması sağlanmaya çalışılmıştır.

Edebiyat Fakültesi çatısı altındaki tüm değerlerin tarihsel süreç içerisinde çeşitli yönleriyle yaşayan bellek(ler) üzerinden, bellek-mekân ilişkisi bağlamında değerlendirilerek kayıt altına alınması, uygulanacak yöntemlerin başında gelmektedir. Kısaca ifade edilebilir ki çalışmada kullanılan yöntem, gerçek tanık(lar) üzerinden Edebiyat Fakültesi tarihinin hatıralarla kayıt altına alınmasıdır. Hazırlanan bu çalışmada derleme metotları içinde önemli bir yer işgal eden "görüşme yöntemi" kullanılmıştır. Bu doğrultuda Edebiyat Fakültesi bünyesinde 40 yılı aşkın bir süredir çeşitli görevlerde hizmette bulanan Fehmi Akkuş'la yapılan görüşmeler, yazıya geçirilerek kayıt altına alınmıştır.

Bu çalışmanın amacı mazisi eşsiz, bir o kadar da kadim bu fakültenin tanık(lar)la arşivini oluşturmak ve değerli hatıraları yazılı ve görsel olarak gelecek kuşaklara aktarmaktır. Bireysel bellek üzerinden, Atatürk Üniversitesi/Edebiyat Fakültesi'nin dönemsel (çalışmanın merkezinde bulunan Fehmi Akkuş'un görevde bulunduğu yıllar) tarihinin ortaya konması amaçlanmaktadır.

Çalışmada anlatıcı bağlamında fakültenin tarihine perde aralanırken aynı zamanda devrin Edebiyat Fakültesi öğrenci ve hoca profiline, ayna tutulacak, değişim ve dönüşüm hatıralar etrafında sergilenecektir.

Özellikle burada yetişen ve bütün kesimler tarafından takdir ve hürmet gören bilim insanlarının çeşitli yönleriyle tanıtılması ve bu değerlerin hafızalarda güzel birer anı olarak kalması temel gayedir. Somut mekânlar ve bu mekânlarda yer alan bireyler üzerinden değerleri anlama hususu bir bütün teşkil ettiğinden Edebiyat Fakültesi binası ve bu binada yaklaşık 40 yıl hizmet etmiş, binlerce öğrenci ve yüzlerce hoca ile muhatap olmuş, onlarla ilgili belleğinde sayısız anı biriktirmiş olan Fehmi Akkuş, çalışmanın merkezine kaynak kişi olarak alınmıştır.

Bağlam merkezli bu çalışmada, üzerinden uzun bir zaman geçmesine rağmen anlatıcının o günlere dair neleri hatırladığı, neleri unuttuğu, mekânın, resimlerin, soruların vs. anlatıcının hatırlamasında etkili olup olmadığı gibi konular da araştırmanın diğer bir yönünü teşkil etmektedir. Bu doğrultuda anlatıcıya, fakültenin eski fotoğrafları, idari ve akademik personelin eski resimleri gösterilmiş, Edebiyat Fakültesi eski binasında bu röportajların yapılmasına özellikle dikkat edilmiştir.

1. Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünün Kuruluş Safhası

17 Kasım 1958 tarihinde eğitim-öğretime başlayan Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Türk dilini, Türk edebiyatını ve bu doğrultuda şekillenen kültürel hazineyi korumak, ulusal ve uluslararası düzeyde tüm bu değerleri tanıtmak amacıyla kurulmuştur.

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü kuruculuğunu yapan Mehmet Kaplan, Doğu'da medeniyete yön verecek bir üniversitenin kurulmasından dolayı duyduğu heyecanı ve burada faaliyete geçecek ilk fakültelerden biri olan Fen-Edebiyat Fakültesi'nin kuruluş gayesini şu sözlerle dile getirir:

"1958 yılında Atatürk Üniversitesi açıldığı zaman, büyük bir heyecanla Erzurum'a gittim. Üniversite çağdaş medeniyet demekti. Doğu'da yeni bir üniversite açılması demek, bin yıl sonra bu topraklar üzerinde yeni bir medeniyetin başlaması demekti. Palandöken eteklerinde bir buçuk yıl, burada gelişecek üniversite ve onun etrafında doğacak yeni medeniyetin hülyası içinde yaşadım." (Kaplan vd. 1943: V). Kaplan'ın bu sözleri, bölgede kültür ve medeniyete yön verecek bir üniversite gerekliliğini belirtmesi açısından mühimdir.

Mehmet Kaplan, Atatürk Üniversitesi'nin faaliyete geçmesiyle birlikte bu üniversite bünyesinde Türkoloji Bölümü kurma heyecanı ve gayretiyle Erzurum'a gelir. Bu doğrultuda Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nü kurar, asistanlar alır, öğrenciler yetiştirir. Dilaver Düzgün kaleme almış olduğu "Halk Bilimi Araştırmaları Tarihinde Prof. Dr. Mehmet Kaplan ve Atatürk Üniversitesi" başlıklı makalesinde, Kaplan'ın atmış olduğu bu adımın önemini şöyle ifade eder:

"…Atatürk Üniversitesi'nde attığı tohum öylesine yeşerdi, öylesine filizlendi ki dalları, yaprakları ve meyveleri Türkiye'nin dört bir yanına ulaştı. Yetiştirdiği öğrenciler, Türk Dili ve Edebiyatı alanının seçkin isimleri arasına girdi. Erzurum,

halk bilimi araştırmaları bakımından dünyanın önemli merkezlerinden biri oldu." (Düzgün, 2015: 265).

Kuruculuğunu Prof. Dr. Mehmet Kaplan'ın yaptığı bölüme başlangıçtan itibaren Ali Nihat Tarlan, Ahmet Caferoğlu, Şinasi Tekin, Gönül Alpay Tekin, Güler Güven, Kaya Bilgegil, Selahattin Olcay, Haluk İpekten, Mehmet Akalın, Mustafa İsen, Ahmet Bican Ercilasun, Şerif Aktaş, Orhan Okay, Muhan Bali, Harun Tolasa, Umay Günay, Yavuz Akpınar, Kemal Yavuz, Orhan Yavuz, Efrasiyap Gemalmaz, Recep Toparlı, Saim Sakaoğlu, Bilge Seyidoğlu, Celal Tarakçı, Turgut Karabey, Ali Berat Alptekin, Metin Akkuş, Avni Gözütok, Orhan Kemal Tavukçu ve Abdulbaki Çetin gibi pek çok öğretim üyesi emek vermiştir. İsmi geçen ilim adamlarının birçoğu Türkiye'nin ve dünyanın çeşitli üniversitelerinde hem öğretim üyesi olarak hem de yönetici olarak farklı görevlerde bulunmuşlar ve bulunmaya devam etmektedirler.

Kadim bir geçmişe sahip Edebiyat Fakültesi, birçok üniversitede Türkoloji bölümlerine temel oluşturmuş, burada bulunan hocalar kurucu üyelik, kurucu dekanlık yapmış, bölümler kurmuştur. Kendi alanında önemli hizmetlerde bulunan çok kıymetli bilim insanları yetiştirmiştir.

2. Bireysel Bellek

Hatıralar nasıl saklanır, anıların saklanmasında etkili olan faktörler nelerdir, zaman, mekân hatıraları ne denli etkiler? Yüzyıllardır insanoğlu "bellek" kavramı üzerinde tartışmış, bu konu hakkında çok yönlü inceleme ve araştırmalar yapmıştır. Yazı bulunmadan önce yahut yazının yaygın olarak kullanılmadığı toplumlarda insanlar, belleklerinde taşıdıkları yaşamsal ve edebi bütün bilgi birikimlerini nesilden nesile aktarmıştır. Zaman ve değişen mekânlar bu hatıraları birçok yönden etkilemiş, değiştirmiş veya unutulmasına sebebiyet vermiştir. Toplumsal bir varlık olan insan, hafızasında yer etmiş olan efsaneleri, destanları, hikâyeleri, toplumsal olayları, kısaca bireylerin ve toplumun benliğinde yer etmiş olan tüm bilgi birikimini sözlü kültür dairesinde bir sonraki kuşağa aktarma gayret içinde olmuştur. Buradan hareketle siyasi, edebi, tıbbi vs. hangi alanda olursa olsun insan hayatına sirayet eden tüm bu bilgi/birikim/hatıra yığınlarını değerli kılan iki önemli unsur vardır.

Bunlardan ilki "bellek"tir. Buradan hareketle *bellek nedir?* sorusuna verilecek cevap bu çalışmanın içeriğini temellendirmesi açısından da mühimdir. Türk Dil Kurumu'nun hazırlamış olduğu kapsamlı *Türkçe Sözlük*'te bellek: "Yaşananları, öğrenilen konuları, bunların geçmişle ilişkisini, bilinçli olarak zihinde saklama gücü, dağarcık, akıl." (Türkçe Sözlük, 2011: 304-305) olarak tanımlanmıştır. Tanımdan da yola çıkarak belleğin yaşanılanların -bunlar bireysel yahut toplumsal olsun hiç fark etmez- arşivlendiği bir depolama merkezi olarak görülmektedir. Bu çerçevede bellek; anıların, acıların, sevinçlerin, edebi formaların yaşam boyunca -değişime ve dönüşüme uğrasa da- kayıt altına alındığı yer olarak ifade edilebilir.

Disiplinler arası bir mefhum olarak ele alınan belleğin genel çerçevesi; deneyim, duyum, izlenim, algı gibi kavramlarla kavrayışları canlı tutabilme yetisi olarak belirlenmiştir (Avcıoğlu, Akın, 2017: 425).

Belleğe atfedilen bu değer onun hakkında yüzyıllar boyunca çeşitli tartışmaların vuku bulmasına önayak oluşturmuştur. Belleğin ne olduğu, insanlık tarihi, edebiyat, kültür tarihi vs. için öneminin hangi boyutta olduğu, belleğin çeşitleri, belleğin sözlü kültüre katkısı vb. gibi birçok konu hakkında farklı araştırma ve incelemeler onlarca yıldır süregelmiştir.

Farklı disiplinlerde vuku bulan bellek tartışmaları aslında genelden özele gidişin bir yönelimi olarak düşünülebilir. Çünkü artık genel çerçeveden bakmak yerine daha özele yani bireye inme olgusunun önemi anlaşılmış, bunun en sağlam kaynak noktası ise bellek olarak düşünülmüştür. Buradan hareketle halk bilimi, arkeoloji, felsefe, psikoloji, sosyoloji vs. birçok disiplinde bir numaralı öznenin insan, doğal olarak da bellek olduğu kanısına varılmıştır. Belleğin bireysel mi toplumsal mı olduğu hususunda farklı disiplinlerde ortaya çıkan tartışmalar onu evrensel boyutta daha değerli kılmaktadır. Oysaki belleğe her ne kadar farklı disiplinlerde ayrı yaklaşım tarzları getirilmiş olsa da onun tüm insanlığın ve geçmişten bugüne tüm hayatın ilk ve en önemli "arşiv"i hatta yaşanılanların korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması hususunda çok kıymetli bir araç olduğu gerçeği göz ardı edilmemelidir. Artık birçok farklı alanda yapılan çalışmalar genelden özele, toplumdan bireye inmiş bulunmaktadır. Öze ulaşmak içinde belleğin önemine vurgu yapılmış bu konuda daha ciddi araştırmalar yapılır olmuştur. Bu çerçevede ifade edilmelidir ki; insan bağlamında üçlü bir mekanizmanın (vaka, bellek, sözlü tarih) en önemli sacayaklarından biri de bellektir.

İnsan var olduğu ilk günden bu zamana kadar birçok evre geçirmiş, toplumsal veya bireysel vakalar yaşamış yahut bunlara şahit olmuş, yaşama dair bir bilgi birikimi kazanmıştır. Yazının geç bulunması insanın hafızasına daha büyük bir sorumluluk yüklemiştir. Keza Walter Ong bu konuda insanın dünya üzerinde 30000-50000 yıldır var olduğunu, buna rağmen yazının ilk defa 6000 yıl önce kullanıldığını belirtmiştir. Buradan hareketle varlığı on binlerce yıl geriye giden insanoğlunun bu zaman zarfında oluşturduğu bilgi, deneyim, tecrübe ilk önce bellekte muhafaza edilmiş, ardından sözlü kültürle nesilden nesile aktarılmıştır (Ong, 2007: 14).

Yukarıda kısaca aktarılan insanoğlunun gelişim evresi, yaşanılanların korunması ve gelecek kuşaklara aktarılması hususunda belleğin önemini açıkça göstermektedir. Çünkü insanoğlu yaşadığı her an bir şeyler öğrenmekte ve bunu hafızasında saklayarak gelecek nesillere iletmektedir.

İlerleyen zamanda belleğin öneminin anlaşılmasıyla birlikte, belleğin çeşitleri mevzusunda da tartışmalar vuku bulmuştur. Bu bağlamda üç tür belleğin olduğu ifade edilmiştir: Bireysel bellek, kolektif bellek ve kültürel bellek.

Bu çalışmanın merkezine alınan Fehmi Akkuş ve onun hatıraları; bireysel bellek bağlamında bir yönelimin kullanılacağını göstermesi açısından mühimdir. Fakat burada şunu da ifade etmek gerekir ki hem bireysel hem kolektif bellek toplumların geçmiş ve gelecekleri için aynı öneme sahip ve son derece kıymetlidir. Gerek bireysel gerekse kolektif belleğin önemini M. Emir İlhan, *Kültürel Bellek* adlı eserinde şöyle ifade etmektedir:

"Eğer geçmiş geleneğe dönüştürülürse devam eder, başka bir deyişle geçmiş sürekli hatırlanırsa ve bir belleğe dönüşürse gelenekleşir. Bu gelenek boyunca sürülecek iz çeşitli geçişler ve devrimler de olsa bir uygarlıktan başka bir uygarlığa da geçilse, o iz muhakkak kendini bulacaktır. İşte bu nedenle edebi faaliyetlerin tamamı halk bilimsel açıdan incelemeye uygundur." (İlhan, 2018: 18).

Ortaya konan bu çalışmada da yukarıda ifade edilen bireysel belleğin önemi doğrultusunda Fehmi Akkuş bağlamında, Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün bir dönemine ışık tutmak ve o dönemin canlı tanığı öncülüğünde izini sürmek ana gayedir. Bu çerçevede çalışmanın temel metodolojisi bireysel bellekte iz sürmek olarak özetlenebilir. Bireysel bellekte iz sürmenin yani hafızada bir yer edinen anıların tekrar canlandırılması ise hatırlama olarak adlandırılmaktadır. Kısaca çalışmada Fehmi Akkuş'un o yıllarda zihninde yer etmiş anıları; hatırlatma (soru, resim vs. ile) yahut hatırlama (ilişkilendirme yoluyla kendiliğinden ortaya çıkma) yoluyla kayıt altına alınmıştır.

3. Sözlü Tarih/Sözlü Kültür

Çalışmanın diğer bir yanını teşkil eden unsur ise sözlü tarih hususudur. Avrupa'da 20. yüzyılın başlarından itibaren büyük bir ivme kazanan sözlü tarih kavramı, Paul Richard Thompson'in çalışmalarıyla zirveye çıkmıştır. Thompson bu alanda çeşitli araştırmalar yapmış, sözlü tarih metodolojisini sistematik bir hâle getirerek bu alanda önemli çalışmalara imza atmıştır. Thompson bu amaç doğrultusunda 1971 yılında *The Oral History Society* (Sözlü Tarih Derneği) adıyla bir dernek kurmuş, bu dernek çalışmaları etrafında *Oral History* (Sözlü Tarih) başlığıyla bir dergi çıkarmış, *The Voice Of The Past: Oral History* (Geçmişin Sesi: Sözlü Tarih) adıyla da bir kitap yazarak bu alanda büyük bir yankı uyandırmıştır.

Sözlü tarih araştırmalarının temelinde belgeye dayalı tarih, edebiyat vs. araştırmalarının yanı sıra döneme ve olaylara şahitlik etmiş, bizzat yaşamış yahut yaşayanlardan bizzat duymuş tanıkların ifade ettikleri sözlü beyanlar yatmaktadır. Burada dikkat edilmesi gereken husus ise her insanın yaşanmışlıklarının tarihin bir parçası olduğu gerçeğidir. Yani tarihi oluştururken bu edebiyat tarihi, kültür tarihi, siyasi veya politika tarihi vs. olabilir yazılı kaynakların varlığının büyük önem teşkil etmesinin yanında sözlü kaynakların yani olayın tanıklarının da dinlenmesi kayıt altına alınması da tarih yazımının önemli bir parçası haline gelmiştir.

Ruhi Ersoy, sözlü tarih bağlamında Baraklar hakkında yapmış olduğu çalışmada sözlü tarihin doğuşunu ve önemini şu sözlerle aktarır: "İnsan varoluşsal

anlamını ve çerçevesini mitolojik dönemden modern zamanlara kadar gelişen süreç içerisinde sürekli olarak anlatma etkinliği içerisinde kurar. Kişinin kendi deneyim yaşantı ilişki, fantezilerine, reel gündelik yaşamına ilişkin birikimi anlatma/paylaşma etkinliği içerisinde bir çerçeveye kavuşur. Kültürel grup içerisinde birey kimliğinin kurulması, sosyalleşme serüveninin tamamlanması sözlü iletişim ve anlatma etkinliği sürecinde gerçekleşir." (Ersoy, 2009: 21).

Görüldüğü üzere insan var olduğu ilk günden bugüne, mitolojik dönemden 21. yüzyıl uzay çağına kadar geçen süreçte doğası gereği varlığını anlamlandırma adına, hep anlatma ve aktarma içinde olmuş, gerek kişisel gerek toplumsal bütün deneyimleri sözle ifade etmeye çalışmıştır. Bu aktarımın önemi yazılı kaynakların olmadığı yahut ele geçmediği zamanlarda daha önemli hâle gelmiş ve sözlü kaynaklar, sözlü tarih adına birincil kaynak durumuna geçmiştir. Bu da sözlü tarih yaklaşımının önemini gün yüzüne çıkarmıştır.

İletişim ortamları zaman içinde değişse de yazının icadı, elektronik ortama bağlı olarak gelişen görsel işitsel araçlar vs. anlatma, anlatarak aktarma işlevini yani sözlü kaynak ve sözlü tarih olgusunun önemini değiştirmemiştir. Bayat sözlü tarihin toplumlar için ne denli büyük öneme sahip olduğunu şöyle belirtir:

"Sözlü tarihin araştırılması ve öğrenilmesi, aile yapısı göç olayları, yerleşimlerin zorlukları ve sosyoekonomik durumdan tutun da toplumsal değer ve normlara zevklerin değişmesine kadar geniş bir sahayı ortaya koyacak ve bizi toplumun değerlerine sahip çıkmaya çağıracaktır; çünkü sözlü tarih geleceğe yönelik bellektir." (Bayat, 2009). Görüldüğü üzere sözlü tarih geçmişi anlamanın yanı sıra geleceği kurgulama açısından da büyük bir değere sahiptir. Çok geniş bir çerçeveye sahip olan sözlü tarih; içinde bireye ve topluma dair bütün değerler sitemini barındırmaktadır. Siyasi, ekonomik, edebi, kültürel vs. birçok alanda kıymetli bilgiler ihtiva etmektedir. Sözlü kültür ve sözlü tarih olguları bu bakımdan iç içe geçmiş ve kıymetli bir bütün oluşturmuştur. Bu denli bir kıymete sahip sözlü tarih Bayat'ın da ifade ettiği üzere toplumun bütün değerlerine sahip çıkma anlamı taşıdığı gibi bu değerleri muhafaza ve gelecek kuşaklara aktarma hususunda da büyük bir görev üstlenmiştir.

Ruhi Ersoy, *Sözlü Tarih Folklor İlişkisi Baraklar Örneği* başlıklı kitabında sözlü kültürün ve bu bağlamda şekillenen sözlü tarihin ana unsurlarını şöyle belirlemiştir: "Sözlü kültürün kimlik ve kültür oluşturucu etkisi tartışmasız çok yönlüdür. Ortak yaslar, acılar, zaferler, hatırlananlar, unutulanlar, bastırılanlar, ortak kahramanlar, ritüeller, kutlama alanları, kutsal mekânlar ve yapılar, sözlü sözsüz iletişim vasıtaları bu birikimin ana unsurlarıdır." (Ersoy, 2009: 38). Ersoy'un belirlemiş olduğu bu unsurlar sözlü kültür yahut sözlü tarih bağlamında çerçevenin ne denli geniş olduğunu göstermesi açısından mühimdir. Her bir unsur başlı başına bireysel ve kolektif bellekte derin izler bırakmış, anıların şekillenmesinde büyük rol oynamışlardır. Bu durum sözlü tarih olgusunun işlevselliğini de gün yüzüne

çıkarmış, bu işleve binaen sözlü tarihe atfedilen değer de büyük bir ivme kazanmıştır.

Sözlü tarihin eğitim işlevi üzerine doktora tezi hazırlayan İbrahim Sarı ise bu çalışmalar doğrultusunda sözlü tarihin çerçevesini şöyle çizmiştir: "…Yazılı belgelere ek olarak yaşayan bireylerin belleğe dayalı anlatıları aracılığıyla tarihi yazma ve sıradan insanları, gündelik yasamı ve öznelliği tarihin araştırma alanına dâhil etme dürtüsüyle şekillenen ve ses kaydetme teknolojilerinin gelişmesiyle de desteklenen disiplinler arası bir çalışma alanı ve araştırma yöntemidir." (Sarı, 2007: 44). Sarı, sözlü tarih çalışmalarının belli bir olay ve döneme dair kişisel tanık aracılığı ve belleğin derinliklerine inme yoluyla toplumların tarihlerinin inşasına katkıda bulunduğunu belirtir. Ortaya çıkarılan bu tarihin kapsamını, araştırmanın amacı belirler diyerek her türden insani ilişkilerin, ev içi hayatların, mesleki pratikle üretim tekniklerinin, değerlerin, küçük yerleşim yerlerindeki değişimlerin, gündelik yaşamın tarihi gibi geniş kapsamlı bir sözlü tarih olgusu meydana getirdiğini iddia eder (Sarı, 2007: 44-45).

Yukarıdaki ifadelerden de yola çıkarak sözlü tarihin bireylerin belleğine dayanarak oluşturulduğu, sıradan insanları da kapsayan geniş ölçekli çalışmaları kapsadığı, gündelik yaşamı, deneyimleri, anıları, siyasi, kültürel vs. gelişmeleri de içine alarak her türden bilgiyi ihtiva ettiği sonucu ortaya çıkmaktadır. Ortaya konan bu çalışmanın da bireysel bellek (Fehmi Akkuş) üzerinden bir mekân (Edebiyat Fakültesi) içinde, çeşitli olguların (siyasi, edebi, ekonomik, kültürel) gün yüzüne çıkarılması amaç edinilmektedir. Bu doğrultuda sözlü kültürün işlevselliği ortaya konulmakta, belleğin sözlü tarih oluşturmada önemi vurgulanmaktadır.

Fuzuli Bayat, kaynak açısından bu denli önemli bir yere sahip olan sözlü tarih çalışmalarının usulünü kısaca şöyle belirtir: "Sözlü tarih her ne kadar kişisel yaşam öykülerinin belgelenmesi olarak algılansa da folklor paradigmasında kolektif bilincin ürünü olarak ortaya çıkmıştır… Nitekim tıpkı diğer folklor ürünlerinde olduğu gibi sözlü tarih derleme ve kayıtlarında amacın saptanması, gözlem, kaynak kişi veya kişilerin tespiti, görüşme süreci ve süreçte dinleyicilerin katkı, ilave itiraz, beğeni vb. katılım şeklindeki tepkileri vs. gibi folklor tekniklerinin de kullanıldığı bir anlama, bir anlamlandırma faaliyetidir." (Bayat, 2009). Buradan hareketle yapılan bu çalışmada ilk önce amaç saptanmış ve bu amaç doğrultusunda bir kaynak kişi belirlenerek onunla görüşme metodu doğrultusunda bir dizi röportaj yapılmış; bellek ve sözlü tarih olguları etrafında bir döneme ayna tutmaya gayret gösterilmiştir.

4. Bellek-Mekân İlişkisi

Bu çalışmada dikkat çekilen en önemli unsurlardan biri de mekân olgusudur. Mekânın bellek üzerindeki etkisi, çalışmanın sacayaklarından birinin Edebiyat Fakültesi olmasını sağlamıştır. Bu öneme binaen, röportajların birçoğunun Edebiyat Fakültesi içinde yapılmasına özen gösterilmiştir. Mekân ve bellek ilişkisi, mekânın

bellek üzerindeki etkisi, mekânın hatırlama ve geri çağırmada kıymeti büyük önem arz etmektedir. Bu bağlamda bellek üzerinde mekânın önemi şöyle özetlenebilir: "Bellek, yaşanan mekânla ilişkili olarak anlam kazanmakta; mekânda var olan ve geçmişin özelliklerini barındıran somut izler; mekânın kullanıcısı olan bireylerin zihninde bireysel, sosyal, tarihsel, kültürel, vb. değerlerle birleşerek mekân belleğini oluşturmaktadır." (Avcıoğlu, Akın, 2017: 423). Mekân-bellek ilişkisi üzerinde durulması gereken en önemli hususun ise mekânın hatırlatma yahut geri çağırma işlevi olduğu söylenebilir. Mekân, bu yönüyle kıymetli bir olgu olarak karşımıza çıkmaktadır. Çalışmada röportajların farklı yerlerde icra edildiğinde ortaya çıkan sonuçta; anlatıcının asıl mekândan uzaklaştıkça hatırlamasının yahut anılarını geri çağırmasının zorlaştığı gözlemlenmiştir. Bu durum mekânın bellek üzerindeki etkisini göstermesi açısından mühimdir.

Burada altı çizilmesi gereken husus ise mekânın anlatıcıyı bireysel bellekten kolektif bir belleğe yani ortak bir merkeze götürmesi hususudur. Emir İlhan kaleme almış olduğu *Kültürel Bellek* kitabında, kolektif bellek olgusunun en önemli savunucularından olan Halbswachs'ın belleği bir bütün olarak hem bir mekâna bağlı hem de tanıklara bağlı olarak oluşturduğunu ifade eder. Çünkü ona göre insan asla tek başına hatırlayamaz. Bireyler kolektif ruh içinde var olduğu için kişisel hatırlama eylemi de "kolektif bir iz"in yansımasıdır. Kolektif bellek savunucuları; hatırlamanın her ne kadar tanıklara yani bireysel belleğe bağlı olarak geliştiğini ifade etse de aynı zamanda yaşanan olayın geçtiği mekân ve yerlerin de önemli olduğunun altını çizerler. Bunun temelinde her grubun sahip olduğu yahut paylaştığı bir mekân olduğu gerçeği yatmaktadır. İşte bellek, bu mekânlar sayesinde önce şekillenir ardından muhafaza edilir ve daha sonra gelecek kuşaklara aktarılır (İlhan, 2018: 44-56).

Seçil Sayar Avcıoğlu ve Oya Akın tarafından kolektif bellek ve mekân ilişkisi üzerine bir inceleme mahiyetinde kaleme alınan çalışmada da bellek-mekân ilişkisi hakkında önemli dikkatler yer almaktadır. Bu dikkatlerin başında kolektif hatırlamaları imkânlı hâle getiren ortak temsiller, kolektif belleğin temelini teşkil eder gerçeği gelmektedir. Bu ortak temsiller "aidiyet" duygusunu oluşturan sembollerdir. Bireyi gruba yani ortak olana bağlayan mekân kolektif bellekle iç içe geçmiş ve onun oluşumunda büyük bir rol oynamıştır. Kolektif bellek ortak geçmişe gönderim yapan bu semboller aracılığıyla mekânla bütünlük oluşturur ve ortaya çıkan semboller somutlaştırılmış olur. Bütün grup için ortak değerler taşıyan mekânlar kolektif belleğe ilişkin hatırlamayı daha güçlü hâle getirir sonucuna varan Avcıoğlu ve Akın "mekân belleği" olgusu ve mekânın bellek bağlamında önemi hakkında şu ifadelere yer verirler: "Mekânda var olan ve kolektif geçmişin özelliklerini barındıran bu somut izler, mekânın kullanıcısı olan bireylerin zihninde bireysel, sosyal, tarihsel, kültürel, vb. değerlerle birleşerek 'mekân belleği' oluşumuna işaret etmektedir. Bireysel olarak oluşturulan mekân belleği; temsiller, göstergeler ve sembollerin yanı sıra yaşanan dönemin toplumsal, politik, mimari ve

kültürel olaylar ile gelenekler, alışkanlıklar, komşuluk ilişkileri ve hatırlanan oyun mekânlarıyla da ortak payda da birleşmektedir." (Avcıoğlu, Akın, 2017: 425-426).

Mekânsal deneyimlerin zihinde oluşturduğu "mekânsal bellek", bireylerin o mekâna dair hatıralarını ihtiva ederek, anıların mekân ile sıkı sıkıya olan bağını ortaya koymaktadır. Öyle ki sadece mekân bağlamında ortaya çıkan bazı hatırlamalar belleğin mekâna atfettiği öneme işaret etmektedir. Anıların, birçok etkene bağlı olarak geri çağrılması hususu uzun zamandır tartışılagelmiş, mekân, zaman, şahıslar, sağlık, teknoloji vs. birçok faktörün bunu etkilediği saptanmıştır.

Bu faktörlerden biri olarak karşımıza çıkan mekân; hatırlamayı kolaylaştıran, bellek üzerinde derin izler bırakan ve insanın bulunduğu ortamla bütünleşerek yaşadığı ana değer katan yegâne unsurlardan biri olarak kabul edilmektedir. Çünkü insan var olduğundan bu yana hep bir mekâna aidiyet duygusuyla hareket etmiş, o mekânla bütünleşmiştir. Bu kimi zaman bir mağara, kimi zaman uçsuz bucaksız bir bozkır, kimi zaman bir çadır kimi zaman da bir bina olmuştur. İşte tüm bu hatıralar, insan merkezinde zaman ve mekân bağlamında şekillenmiş, değişmiş, dönüşmüş zihinlerde yer etmiştir. Mekân, anıların şekillenmesinde büyük rol oynadığı gibi hatıraların geri çağrılmasında da büyük bir rol oynamaktadır. Bu çerçevede mekân olgusu bellek üzerinde derin izler bırakarak hatırlamayı büyük oranda kolaylaştırmıştır. Bu da mekânın hatırlama hususunda ne denli değerli olduğunu göstermektedir. Yapılan çalışmalarda da mekânın insan üzerinde hem zihinsel hem duygusal izler bıraktığı saptanmıştır. Yapılan bu çalışma Fehmi Akkuş'un belleğinde yer etmiş Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü hocalarına, öğrencilerine dair Edebiyat Fakültesi bağlamında şekillenen anılarının derlenmesi, mekânın hatırlama üzerindeki etkilerinin ve öneminin saptanmasıdır. Derlemenin özellikle Edebiyat Fakültesinde yapılmasının gayesi (bazı kayıtlar farklı bir mekânda yapılmıştır) mekâna dair nesnelerin, kavramların, sembollerin bellekte bıraktığı izi takip ederek geri çağırma yahut hatırlama işlevine yaptığı katkıyı gün yüzüne çıkarmaktır. Fehmi Akkuş bağlamında bireysel belleğin önemi mekânla bütünleşik olarak vurgulanmış ve kültür çalışmalarında bireysel belleğin kıymetli bir faktör olduğunun altı çizilmiştir.

Halk bilimi çalışmalarında uzun zamandan beri toplumsal yahut kolektif belleğe atfedilen değer, yapılan araştırmalarla bireysel belleğe yönelmiş ve bu çalışmalarda bireysel belleğin önemi daha belirgin hâle gelmiştir. Bireysel belleğe yönelim ve bu yönelimin halk bilim açısında önemi şöyle ifade edilmektedir: "Halk bilimi için bellek kavramı yakın zamana kadar sadece sözlü kültür çerçevesinde önemli olmuştur. Dolayısıyla halk bilimi çerçevesinde yapılan çalışmalar toplumsal veya kolektif bellek açısından kıymet kazanmıştır. Oysa yapılan derlemeler bir kültür ürünü iken aynı zamanda bir insan ürünüdür; başka bir deyişle insanın ürettiği bir kültür ürünüdür. Ancak yazılı kültür dönemlerinde hâkim olan bireysel yaratıların da bellek kavramı bakımından bir önemi vardır." (İlhan, 2018: 15). Görüldüğü üzere değerler sistemini oluşturan, insanın ta kendisidir. Halk bilimi

çalışmaları her ne kadar çoğunlukla kolektif olana yönelse de merkezde birey vardır. Bireysel bellekte yer eden "izler" sözlü kültür ve sözlü tarih bağlamında büyük bir değere dönüşerek hatıraların saklanmasına yardımcı olur ve onların gelecek kuşaklara aktarılmasını da sağlar.

Bu durum sözlü kültürün yazılı kültür üzerinde bıraktığı iz olarak ifade edilebilir. Çalışmanın merkezindeki anlatıcı "Fehmi Akkuş", tarihin bizzat tanığı olarak sözlü tarihi oluşturduğu düşünülecek olursa, mekân bağlamında aktardıkları ise yazılı kültüre vurulmuş izler olarak görülmelidir. Tüm bunların ışığında toplumu var eden birey, bireyi değerli kılan toplumdur. Hatırları taşıyan bellek, belleğin aracısı ise dildir. Dilin aktarımı ise sözlü yahut yazılı kültürle sağlandığı belirtilmelidir.

Bu derleme çalışmasının mahiyeti bireysel bellekte (Fehmi Akkuş) iz sürmek olarak ifade edilebilir. Bu geri çağırma/hatırlama eyleminde ise en önemli faktörlerin başında da mekân (Edebiyat Fakültesi) gelmektedir. Bireysel bellek ve mekân etrafında Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde büyük üne kavuşmuş, bu alanda önemli izler bırakmış kıymetli bilim adamlarının çeşitli hatıralarla gelenekten geleceğe aktarılması çalışmanın temelini oluşturmaktadır.

5. Fehmi Akkuş[1]'un Hatıralarındaki Yansımalar

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümünde ve diğer bölümlerde hangi hocalar vardı?

Dekan Prof. Dr. Kaya Bilgegil (en yaşlı ve en kıdemli hoca) -üniversitede dekanlar izne çıktığında İşletme Bölümünde Aydın Türkbal hoca vardı, o bütün fakültelerin dekanı olurdu, bütün fakülteleri gezer imzalanacak belgeleri imzalar giderdi- , Kaya Bey'den sonra en kıdemli kişi Halide Dolu'ydu, Halide Hanım Kaya Bey'in sınıf arkadaşıydı. Bunların dışında Orhan Okay, Haluk İpekten, Hüseyin Ayan, Efrasiyap Gemalmaz, Saim Sakaoğlu, Turgut Acar, Turgut Karacan, Bilge Seyidoğlu, Muhan Bali, Yavuz Akpınar, Kemal Yavuz, Orhan Yavuz, Ali Berat Alptekin, Turgut Karabey, Recep Toparlı hocalar vardı. Bu kuşaktan sonra ise Mehmet Törenek, Metin Akkuş, Dilaver Düzgün, Erdoğan Erbay, Kâzım Köktekin, Zehra Bilgegil (Kaya Bey'in yeğeni), olmak üzere yaklaşık üç kuşak devam eden hocalar bunlardı. O zaman fakültedeki hocalar arasında çok fazla ayrılık yahut sorun yoktu. Hocalar birbirlerini çok sever aynı zamanda birbirlerine çok saygı gösterirlerdi. Birbirlerinin odalarına sıkça gider gelirlerdi. Muhabbetleri çok samimiydi şimdiki gibi herkes kendi odasına kapanık değildi ve birbirleriyle sorunları yoktu. Ayrıca fakültenin önemli isimleri arasında daha sonra kendi alanlarında önemli bir yere sahip Tarih bölümünden Fahrettin Kırzıoğlu, Coğrafya bölümünden İbrahim Atalay, Fransız Dili ve Edebiyatı bölümünden Baki Dereli,

[1] Fehmi Akkuş: Doğum Tarihi: 09.12.1955/Eğitim Durumu: İlkokul

İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümünden Reşit Küçükboyacı, Erdal Birkan, Felsefe bölümünden Necmettin Tozlu, Güneş ve Yıldız Hanım, eski Rektör Hurşit Bey'in eşi Gülden Ertuğrul (İngiliz Dili ve Edebiyatı bölümünde) gibi önemli hocalar vardı. 1990'dan sonra bazı bölümlerin ikinci öğretimi açıldı. İkinci öğretime büyük rağbet vardı ve kalabalıktı. Geceleri öğrenciler gidince bazı hocalar ders çalışmak için gece okulda kalırlardı.

Göreve ilk başladığınız yıllardaki Edebiyat Fakültesi öğrenci profili ile bugünkü öğrenci profili arasında ne gibi farklar var?

O zamanın öğrenci profili yaşlıydı. Böyle bugünkü gibi toy, genç delikanlılar yoktu. O zamanın öğrencileri boy pos olarak da bugünkülerden farklıydılar. Özellikle erkekler iri yarı ve pos bıyıklıydı. Bayanlar ise daha oturaklıydı. Sınıflarda o zaman bugünkü gibi çok fazla öğrenci yoktu sınıflar tam dolmazdı. O günkü öğrenciler kişilik olarak da çok farklıydı. Onları *adam yerine koyardın* çünkü oturmasını kalkmasını konuşmasını bilen öğrencilerdi hepsi, edepli çocuklardı. Şimdiki öğrencilerde bunlar yok. O zamanın öğrencileri hoca sınıftan çıkmayınca asla kapıyı açıp hocadan önce dışarı çıkmazdı, hocaların odalarının bulunduğu koridora öğrencilerin girmesi yasaktı, oldu ki bir iş için girdi birkaç öğrenci onlar da o kadar sessiz hareket ederlerdi ki seslerini hiçbir hoca duymazdı. Şimdikiler hocaların koridorunda bırak sessiz olmayı ıslık çalıyor, türkü söylüyor, bağırıyor çağırıyor. Bunlar bize çok garip geliyor.

Eskiden bir şeylerin farkında değildim fakat şimdi şunu fark ettim: O dönemlerde öğrenciler konuşurken ifadelerine dikkat ederlerdi. Türkçeyi düzgün kullanırlardı. Örneğin –geliyorum, gidiyorum- diye konuşurlardı. Şimdiki öğrenciler gelirih-gidirih diye konuşuyorlar. Çünkü şimdiki öğrenciler hep Doğu'dan. Eskiden ne arar Doğu'dan öğrenci. Doğu'dan Erzurumlu olan hoca bile yok neredeyse. Sabahattin Güllülü (Narman), Hüseyin Akyüz (Hasankale), Ruhi Esengün, Yüksel Gencal fakültede bulunan Erzurumlu hocalardan birkaçı sadece. O dönemin öğrencileri daha çok Akdeniz, İç Anadolu ve Karadeniz bölgesindendi. Şimdi öğrencilerin yüzde doksanı Erzurumlu.

Bugün hocaların bulunduğu girişteki koridoru kantine ve dersliklere bağlayan kapıdan o zaman öğrenciler çok nadir geçerdi. Hatta dört sene okuyup o koridora girmeyen o kapıdan geçmeyen öğrenciler vardı. Çünkü hocaların koridoruna öğrenciler geçemezdi saygı vardı, edep vardı. Herkes yerini bilir ona göre davranırdı. Şimdi her taraf açık, hoca koridoru falan yok, hocaların odalarında öğrenciler rahat rahat oturuyorlar, yetmiyor ayak ayaküstüne atıyorlar, yayılıyorlar, çay istiyorlar, hoca giderken ayağa kalkmak bir yana umurlarında bile olmuyor. Ama o zamanın öğrencileri içinde gözükara olanlar da vardı; mesela bir gün İngiliz Dili Bölümünde İbrahim Hoca'nın dersinden bir öğrenci sınavda yapamamış. O zaman bütün hocaların odasının anahtarı bende var. Öğrenci o sınav kâğıdının aynısını ve doğru cevapların olduğu bir kâğıt hazırlamış bana yalvardı bu kâğıtla onu değiş diye. Onu

fakülteden gönderene kadar akla karayı seçtim. Şimdiki öğrencilerde bu cesaret yok, şimdikiler buna cesaret edemez.

Eski öğrencilerin sınav sonuçlarından ötürü bile hocalara yaklaşımı farklıydı. Sınav sonuçlarına öğrenciler asla itiraz edemezdi. Çok ender rastlanan bir durumdu. İtiraz eden kişi mahkeme yoluyla itiraz ederdi, bu da çok nadir olurdu. Hocalar sınavlar dolayısıyla öğrenciyle yüz göz olmazdı. Öğrencinin gözü kararmışsa mahkemeye giderdi. Yani hocalar sınavlar dolayısıyla öğrencileri yanlarına yaklaştırmazlardı. Sınav sonuçlarını hoca yazardı öğrenci işlerine teslim ederdi. Öğrenci işlerindeki memur onu düzenler, koridorlarda bulunulan panolara asarak sınav sonuçlarını ilan ederdi. Öyle kâğıtlar asılırdı ki çarşaf gibi yerlere sürünürdü. Öğrenciler bu kâğıtlardan sınav sonuçlarını öğrenirdi. O kâğıtlar uzun süre panolarda dururdu. Yeni sınav sonuçları ilan edileceği zaman kalkardı.

O zamanlar öğrenciler fakülteye girerken kimlik kontrolü yapılmadan alınmazdı. Ancak kimlik kontrolü yapılarak içeri alınırlardı. Ayrıca kravatı olmayan içeri alınmazdı. Öğrenci kravatını taktıktan sonra girebilirdi fakülteye. Kravatla giren öğrenciler, kravatı olmayan çocuklara, camdan kravatını atardı. O kravatla diğer arkadaşı da girerdi. Kız öğrencilerin hemen hemen hepsi etek giyerlerdi. Pantolon giyen kız öğrenciye rastlamak neredeyse mümkün değildi. Erkeklerse takım elbiseli olarak okula gelirdi genelde. Kapıda iki erkek görevli bir bayan görevli vardı onlar girişte bütün öğrencileri arar ve kimliklerini kontrol edip öyle fakülteye alırlardı.

Kaya Bey'in giyim tarzı, fiziki yapısı, insanlara yaklaşımı nasıldı? Kısaca Kaya Bilgegil kimdir?

Kaya Bey, giyimine çok dikkat ederdi. Siyah fötr takar elinde devamlı ya bir baston yahut bir şemsiye ile gezerdi. Her daim takım elbise giyerdi. Onu kimse takım elbise dışında bir kıyafetle göremezdi. Koridorda o gezdiğinde belli olurdu, giydiği ayakkabılar "tak tuk" ses çıkarırdı hep. O zaman anlardık ki Kaya Bey geliyor. Giydiği kunduralara özen gösterirdi.

Hoca tıraşına da çok özen gösterirdi. Günlük tıraş olurdu. Onu hafif kirli sakal ile görmek bile mümkün değildi. Kaya Bey fiziki olarak çok büyük yapılı değildi fakat giyimi kuşamı, yürüyüşü onu çok heybetli gösterirdi.

12 Eylül Hareketi öncesi fakülte çevresinde öğrenciler sık sık yürüyüş yaparlardı. Onların yürüyüş sesleri fakülteye kadar gelirdi. Gece gündüz her zaman devam ederdi bu durum. Üniversitede hiç rahatlık yoktu anarşizmden dolayı. Düşün şöyle bir ortam vardı; bir gün hocanın sınavından kötü alan iki öğrenci fakülteye silahla geldiler biz bu hocayı vuracağız diye. O sırada hoca da başka hocanın odasında oturmaya gitmiş. Öğrenciler odaya girdiler hocayı vurmaya, hoca Allah'tan o sırada odada yok. Öğrencileri hoca bugün fakültede yok diye ancak okuldan gönderdim yoksa o anda hoca odasında olsa o öğrenciler kafasına koydukları gibi hocayı vuracaklardı. Kaya Bey de bu gibi olayları çok iyi bildiği için akşamüzeri

fakülteden çıkarken (O genelde 17.30 / 18.00 arasında çıkardı) bana derdi ki "Evladım hadi Allah'a emanet ol fakat bir şey olursa bu olaylar sebebiyle, sen kaç kendini kurtar, fakülteyi düşünme. Ben seni kurtaramam ama fakülteyi kurtarırım". Olayların olduğu o dönemde arkada araziye açılan küçük bir pencere vardı (Bugünkü Hakan Soydaş'ın odası) zamanında Yıldız Hanım ve Güneş Hanım'ın odasının olduğu yer. Eğer bu olaylar fakülteye sıçrarsa oradan kaçmak için hazırlanırdım. Kaya Bey evine çok gitmezdi. Çocukları İstanbul'daydı. Burada yeğeni edebiyatçı Zehra Bilgegil ile birlikte okul lojmanında kalırdı.

11 numaralı odada Sevime İnal ile Halide Dolu otururdu. Halide Dolu, Kaya Bey'in sınıf arkadaşıydı. İkisi yaşıtlardı. Halide Hoca ile Kaya Bey birbirlerine hâl hatır soracakları zaman yarısı Osmanlıca olan kelimeler kullanırlardı. Öyle cümleler söylerlerdi ki ben çoğunu anlamazdım. Kaya Bey, Halide Hanıma "zatı alinizden" diye başlardı, hâl hatır sorduktan sonra- Kaya Bey'in siyah fötr şapkası vardı- onu çıkarırdı, üç adım geriye doğru çıkardı, Halide Hanım'ı selamlardı odadan öyle çıkardı.

Kaya Bey, çok ama çok nazik bir insandı. Herkese karşı beyefendi bir tavır gösterirdi. Kaya Bey'in en önemli özelliği insan ayırt etmeden herkese saygılı davranmasıydı. Karşılaştığı her insana nazik bir şekilde hitap ederdi. Biz çalışanlara ve asistanlara hep *evladım* diye hitap eder ama asla bir saygısızlık göstermezdi. Kendinden küçüklere evladı gözüyle bakar ve onlara öyle sevecen yaklaşırdı. Kendi yaşıtlarına ise azami derecede hürmet gösterirdi.

Hoca, bir çikolatayı dahi ikram ederken *evladım şu çikolatamı alır mısın* diye nazikçe ikram ederdi. Bir defasında evine bir iş için gittiğimde *evladım dolaba bak, içecek bir şey varsa getir birlikte içelim seni ikramsız boş çıkarmayalım* dedi. Gittim dolaba baktım içecek bir şey yok cebinden demir paralar çıkardı onları elime tutuşturdu, *bari bir şey ikram edemedim, şu paraları vereyim* diyerek evden beni öyle uğurladı.

Kaya Bey'in bir özelliği de evine yahut odasına kim gelirse gelsin o kişiyi uğurlamaya kalkar, ona kapının önüne kadar eşlik eder, yine saygıyla güle güle derdi. Bu uğurlamalarda özellikle evine gitmişseniz asla boş çıkarmazdı. Kesinlikle bir şey ikram ederdi. Evinde ikram edeceği bir şeyi yoksa yani hiçbir şey olmazsa bir tane çikolata ikram ederdi.

Kaya Bey'in öğrenciye yaklaşımı da çok farklıydı. Öğrencilerine hem büyük şefkat duyar hem de saygı gösterirdi. Öğrenci diye onlara asla bir saygısızlık, nezaketsizlik etmezdi. Öğrenciler de onu çok sever hem de ona çok büyük saygı duyarlardı. Koridorda yürüdüğü zaman öğrenciler denizin dalgaları gibi onun yolunu açarlardı. Kaya Bey el öptürmeyi çok severdi. Öğrencilerine elini çok öptürürdü.

12 Eylül darbe zamanlarında sağ sol çatışmalarının olduğu dönemde fakültedeki sağ görüşlü öğrencileri askerler toplayıp götürdü. Bu haberi duyan Kaya Bey, makam arabasına hemen binip emniyete gitti. Emniyete gittiğinde bütün

öğrencileri çıkardı hepsini fakülteye getirdi. Yani öğrencilerine çok sahip çıkar hepsine arka verirdi. Asla onları yalnız bırakmaz zor zamanlarında yanlarında olurdu.

Yine bu sağ sol çatışması olduğu yıllarda fakülteyi polisler bastı. Öğrencileri almaya geldi. Yavuz Akpınar (Araştırma Görevlisi) bu polislere karşı çıkınca polisler -sen nasıl bize karşı çıkarsın- diyerek Yavuz Akpınar'ı da tutuklayıp emniyete götürmek istediler. O da -benim hocam var (Kaya Bey) ondan izinsiz bir yere gidemem ondan izin alayım nereye götürüyorsanız götürün- dedi. Yavuz Hoca, Kaya Bey'in odasına gitti, durumu anlattı. Kaya Bey "evladım o çocukları (polisleri) bana bir gönder ben bir konuşayım" dedi. Polisler geldi, Kaya Bey bir kâğıda iki satır yazı yazdı ve "bunu emniyet müdürüne götürün işler çözülür" dedi. Polisler kâğıdı aldı ve gittiler olay öylece kapandı. Kaya Bey sadece üniversite camiasında tanınıp sevilmezdi, şehirde emniyet müdürü, savcı vs. onu tanır ona büyük saygı duyarlardı.

Akşam çıktığı vakit danışmanın oraya gelir "evladım bana bir taksi çağırır mısın?" derdi. Taksi durağını arardım. Üç kez çalardı bunun üzerine "evladım kapatır mısın belki müsait değillerdir, rahatsız etmeyelim" derdi. Kapatırdım, biraz sonra "evladım sana zahmet bir daha arayabilir misin?" diye rica ederdi. Taksi gelirdi bana teşekkür eder öyle fakülteden ayrılırdı.

Kaya Bey fazla çay içmezdi fakat kahveyi çok fazla içerdi. Kahveyi de şekersiz içmeyi severdi. Şakalaşmayı da çok severdi. Fakültenin giriş kısmındaki odada oturan İbrahim Atalay'a (Coğrafya Bölümü) fakülteden çıkarken derdi ki "İbrahimciğim olmayasın üç beldenin birinden, Darende'den, Divriği'den illa Gürün'den". İbrahim Atalay Malatya Darendeli kendisi Gürünlü olduğu için İbrahim Atalay'a hep böyle takılırdı.

Hocanın iki asistanı vardı biri Şerif Aktaş diğeri Celal Tarakçı'ydı. Kaya Bey fakültede akşamları pek durmazdı. Saat 17.00-18.00 gibi çıkardı. Tam çıkmaya yakın beni çağırırdı. Gelirken yanına kalem kâğıt al derdi. Odasına girdiğimde pardösüsünü, şapkasını tutardım. Giydikten sonra kalem kâğıdı al peşimden gel derdi. Odadan çıkar asistanların vd. kapısını çalar yerinde olmayanların adını yazdırırdı. Bunu devamlı yapar o kâğıtları masasında muhafaza ederdi, fakat bununla ilgili ne kimseye bir şey yapardı ne de bir şey söylerdi. Ama akşam o vakitlerde odaları tek tek gezer kim var kim yok bana yazdırırdı. Kaya Bey emekli olduktan sonra İstanbul'da vefat etti. Bu haber Edebiyat Fakültesi'ne ulaşınca herkes hocanın ölümüne çok üzüldü.

Bölüme ilk başlayan asistan için her hangi bir uygulama yapılır mıydı? Tanışma faslı nasıl olurdu?

Türk Dili ve Edebiyatı Bölümüne yeni bir asistan alındığı zaman danışman hocası o asistanın elinden tutardı, bölüm fark etmeksizin her bölümün hocasıyla bizzat tanıştırır; bu benim öğrencim, bu benim asistanım diye takdim ederdi. Bu bir

çeşit gelenek olarak yıllarca devam etti. Böylece o asistanı bütün fakülte tanımış olurdu. Asistan da bir yabancılık çekmezdi. Hoca asistanı sadece kendi bölümündeki hocalara götürmezdi fakültedeki bütün hocalara götürürdü. Bu takdimin ardından ziyaret edilen hocalar tek tek o asistanın odasına hayırlı olsuna gider, asistanı tebrik ederlerdi. Böylece hem herkes birbirini tanımış olur hem de sıcak bir aile ortamı oluşurdu. Bu yıllarca böyle devam etti.

En kıdemli ikinci hoca olarak zikrettiğiniz Haluk İpekten'den bahseder misiniz?

Haluk İpekten ince zayıf ve narin yapılı bir adamdı. Ders çalışırken çok eğildiği için hafif kamburu çıkmıştı. Özellikle eski yazıları okumak için gözlüğüyle yahut merceğiyle öne doğru çok eğilir yazıları öyle okurdu. Haluk Bey'in okuma için büyük bir merceği vardı, okuma yapacağı zaman sigarasını yakar, dudağının ucuna getirir (dudak keyifçisi derlermiş) saatlerce o mercekle okumalar yapardı. Ama o dudağından sigarasını hiç düşürmezdi. Odasındaki küllük her zaman ağzına kadar dolu olurdu. Sigarasını ağzından hiç düşürmezdi. Hoca sigarayla birlikte çay içmeyi çok severdi. Hem sigarayı hem çayı çok tüketirdi.

Haluk Bey çok sessiz sakin kendi hâlinde bir insandı. Yaş olarak diğerlerinden büyük olmasına rağmen kendinden küçüklere aşırı saygı gösterirdi. O da Kaya Bey gibi çok nazik bir insandı. Koridorda asla yüksek sesle konuşmaz kimseye bağırmazdı.

Fakültede bazı hoca odalarında halı vardı. Halılar masaların altında ayak kısmında yahut odanın ortasında bulunurdu. Hüseyin Ayan'ın odasında Kaya Bilgegil'in odasında bu halılardan vardı. Haluk İpekten halı üstünde ayakkabılarıyla dolaşmayı çok severdi, bu yüzden odası halıyla kaplıydı, Amerikan filmlerindeki gibi halı üstünde ayakkabılarıyla dolaşırlardı. Bu halılar çok fazla bulunmazdı. Sadece birkaç hocanın odasında halı bulunurdu. Bunun dışında hocaların odasında aynı tip takvimler ve bütün odalarda aynı saat bulunurdu. Herkese aynı saat dağıtılmıştı. O saatten bugün sadece Erdoğan Hoca'nın odasında var bir tek onda kalmış. O saatler elektrikliydi. Bu saatler bugün pinpon masalarının olduğu yerin karşısındaki odada bulunan akülere bağlıydı. O saatler oradan ayarlanırdı. O saatlerin bütün sistemi oraya bağlıydı. Bilgisayar ağı gibi o saatlerin kabloları da oraya döşenmişti ve oradan ayarlanırdı. Haluk Bey'in odasında da kitapları haricinde aksesuar olarak takvim ve elektrikli saat vardı.

Eski Türk Edebiyatı kürsüsü içinde önemli hocalar arasında yer alan Hüseyin Ayan'a dair hatıralarınızda bir şeyler var mı?

Hüseyin Bey fakültenin en sinirli hocasıydı. Gezdiğinde koridor sallanırdı. Heybetli bir görünüşü vardı. O da okulda takım elbise dışında asla bir şey giymezdi. Hüseyin Ayan fakültede eski yazıyı okuyan (Osmanlıca) en önemli hocaydı. Hiç kimse eski yazıyı onun kadar okuyamazdı. Bulgar göçmeniydi.

Hüseyin Bey öğrenciye karşı da çok sertti. Öğrencilerin en çok korktuğu hocaların başında Hüseyin Ayan gelirdi. Biz de onun o sert mizacından korkardık. Ama öğrencileri dövdüğünü yahut buna benzer bir şey yaptığını hiç duymadım. Hüseyin Bey sigara kullanmaz, geceleri fakültede durmaz ve çok fazla çalışmazdı.

Öğrencileri, deftersiz kalemsiz sınıfa almazdı. Osmanlıca okuyamayanları çok azarladığı "tabiiiiiii (sinirlenince "i" leri uzatırmış) buyurun kantine inin orada Hüseyin'den (kantinci) bi çay için keyfinize bakın…" dediğini öğrencileri çok defa anlatırdı. Okuyamayan öğrencileri kantine gönderir, sadece Osmanlıca okuyan öğlencilerle ders yapardı. Kitapsız deftersiz okula gelen öğrenciyi kapıdan içeri almaz "tabiiiii siz okumuşsunuz âlim olmuşsunuz kalemi defteri ne yapacaksınız?" der gerisin geriye gönderirdi.

Şerif Aktaş kimdir? Şerif Hoca etrafında nasıl tanınır?

Şerif Aktaş en alt katta 55 numaralı odada oturuyordu. (Bugün Cemile Ercan oturuyor) İki kişi birlikte otururlardı. Odasında iki tane camekânlı dolap vardı. Ayrıca küçük demir dolaplar vardı. Bu kitaplıkları o demir dolapların üstüne koymuştu. O demir dolapların içinde de kitaplar bulunurdu. O zaman hocaların odasında bugünkü gibi boydan boya kitaplıklar yoktu. Odalar sadeydi. O zaman ne bu kadar kitap ne bu kadar kitaplık vardı.

Şerif Aktaş'ın demirden bir masası ahşap bir sandalyesi vardı. Çalışmak için sandalyeye oturur ayak ayaküstüne atardı. Başlardı yazmaya. 5 saat aralıksız yazardı. O ayağı 5 saat boyunca hiç aşağı inmezdi. 5 saat duruşunu hiç değiştirmeden yazardı. Şerif Bey benimle pazarlık ederdi; saat 5'te çalışmaya başlayınca bana derdi ki bir şeye ihtiyacım olursa sana söylerim gelip araya girip benim dersimi bozma. Saat 10 olduğunda yaklaşık 5 saat sonra masasının yanında ayaklarının altında kablolu buton vardı ona basardı dışarıda lamba yanardı, 5 saat sonra benden çay isterdi. (Bu butonlarla hocalar memurları odaya çağırırlardı evrak götürüp getirmesi için) bu butonlar 20 yıldan fazla oldu kaldırıldı.

Bir gün kapının oradaki danışmaya geldi dedi ki *Fehmiciğim bir şeyler koy yiyelim, çay koy içelim*. Ben de o arada bir şeyler hazırlamak için kalktım. O da oturdu masaya sigarasını yaktı elini başına koydu başladı hafif sesle bir şeyler tekrar etmeye. Şerif Bey'i böyle görünce dedim ki *hocam az kaldı biliyor musun* o da dedi ki *nereye az kaldı Fehmiciğim?* Ben de *delirmeye az kaldı* deyince gülmeye başladı *ola ne biliyorsun* diye gülerek sordu. Ben de *hocam buraya bir şeyler yemeye geldin hâlen ders çalışıyorsun* dedim. O da *evet Fehmiciğim bir kelime vardı onu kafama yerleştiriyordum* diye karşılık verdi. Şerif Bey yer, zaman fark etmeksizin her an ders çalışırdı, müthiş bir âlimdi. Her anı ders çalışmak için değerlendirirdi. Türk Dili'nde onun kadar disiplinli ve çok çalışan kimseyi hiç görmedim.

Kışın zemherinin olduğu bir gece Şerif Bey fakültede gece bire kadar çalıştı, okul sıcak olduğu için ceketini falan çıkarmış, sadece gömlekle oturuyor. Gece geç olunca eve gitmek için odadan çıktı. Geldi benim bulunduğum danışma masasının

oradan geçti gitti, İlahiyat Fakültesinin oraya kadar gitti. Birden üstüne başına baktı, koşarak geri geldi. Ben de onu izliyorum. Yanıma geldi, dedim: *"hayırdır hocam?",* dedi ki: *"ola niye söylemiyorsun ceketin yok."* Ben de *hava almaya gidiyorsunuz diye bir şey demedim* deyince, *"ola ne hava alması, üşümesem eve kadar farkına varmazdım ceketimi, pardösümü giymeyi unuttuğumu"* dedi. O kadar çok çalışmış ki üstünü giymeyi bile unutmuş. Güldü gitti, içeride üstünü giydi. Şerif Bey çok çalıştığı için bazen dalgın olurdu böyle.

Şerif Hoca'nın kâğıt düzeni çok güzeldi. Çizgisiz kâğıda hangi düzende başlamışsa o düzende bitirirdi. Sanki çizgili kâğıda yazmışsın gibi kâğıdı düzenliydi. Matbaadan çıkmış gibi üstten alta inerdi. Ama şunu da belirteyim tüm fakültede Nazım Hikmet Polat'ın yazısı en güzel yazıydı. Çok güzel yazardı Nazım Bey. Ben o zaman bütün hocaların yazılarını görürdüm kimseyi beğenmezdim derdim ki yazıyı sadece Nazım Hikmet yazıyor. Yazısı o derece güzeldi.

Bölümde Haluk İpekten ve Şerif Aktaş çok sigara içerlerdi. Şerif Bey, Kaya Bilgegil'in asistanıydı. Şerif Aktaş, Kaya Bey'den hem çok korkar hem de ona çok büyük bir saygı duyardı. Gece fakültede çalışan nadir hocalardan biriydi Şerif Bey.

Şerif Bey, öğrencilere karşı çok sert bir hocaydı. Onunla ilgili şu hatıra anlatılır biz de çok duymuşuzdur. Öğrenci bütünlemeye girmiş, Şerif Bey *bir tokat atayım sınavı geçmiş sayayım; yoksa sınava gir* demiş. Öğrenci *tamam hocam vurun* demiş, Şerif Bey öğrenciye bir tokat atmış çocuk yere serilmiş, ama verdiği sözde durarak çocuğu geçirmiş.

Şerif Bey, sert mizaçlıydı ama yeri geldiğinde de çok şakacıydı. Benimle gece fakültede devamlı güreş tutardı. "Gel Fehmiciğim seninle güreşelim" der koridorun ortasında betonun üstünde devamlı güreş tutardık.

Şerif Bey, Hayati Doğanay'a da devamlı şakalar yapar onu kızdırırdı. Akşam çalışmaları uzun olduğu zamanlarda Şerif Hoca beni çağırır "Gel Fehmi, Hayati'nin odaya gidiyoruz" derdi. Odaya giderdik. Akşam saatleri olduğu için Şerif Bey, Hayati Doğanay'a derdi ki "ne yiyecez?", Hayati Bey derdi ki "ot yiyecez". Şerif Bey de derdi ki "et yiyecez", Hayati Bey'in dediği olursa yurtlara patates kızartması falan yemeye giderdik. Yok, eğer Şerif Bey'in dediği olursa Mumcu Caddesi'nde "Sevenin Yeri" diye bir lokanta vardı. Orada "kelle" yemeye giderdik. Şerif Bey, Hayati Doğanay'ın ot yeme taraftarı olduğunu bildiği için beni de yanında götürürdü, oylama yapardık ot mu yiyelim et mi yiyelim diye. Ben de Şerif Bey'in isteği doğrultusunda oyumu kullanırdım. Böylelikle Hayati Bey çoğu oylamayı kaybederdi. Üçümüz akşamları oraya "kelle" yemeye giderdik. Bu oylamalarda Hayati Bey hep ot yeme taraftarı olduğu için, Şerif Bey Hayati Doğanay'ın yüzüne dönerek "ne olacak oğlum Laz işte ottan başka yemek bilmez ki" diyerek Hayati Bey'e takılırdı.

Şerif Bey daha sonra üst koridorda oturmaya başladı, onun yakın arkadaşı Hikmet Celkan ise alt koridorda oturuyordu. Bir gün akşam fakültede üçümüz; Şerif

Bey, Hikmet Celkan, ben kaldık sadece. Şerif Bey geldi bana dedi ki "bu Hikmet odasından çıkıp fakülteden ayrılacağı zaman lambaları kapat, her yer karanlık olsun". Biraz sonra Hikmet Bey'e seslendi ki "hadi geç oldu çıkalım, eve gidelim". Ben dekanlığın orada Şerif Bey'in işaretiyle lambaları söndürmek için bekliyorum. Şerif Bey merdivenlerin olduğu yere çöktü, başını parmaklıkların oradan uzattı. Hikmet Bey'in kafası keldi, saçları yoktu. Hikmet Celkan tam merdivenlerin oradan çıkarken ben ışıkları söndürdüm, Şerif Bey kafasını uzatıp Hikmet Celkan'ın kelinden öyle bir öptü ki, o öpme sesi koridorda yankılandı. Hikmet Celkan "fıttırdı". "Ulan Fehmi bunu sen bana yaptın, lambaları sen söndürdün" diye diye bana söylenirken Şerif Bey koridorda yere yatmış gülüyordu. Şerif Bey çok sertti ama okulda öyle şakalar yapardı ki herkesi gülmekten öldürürdü.

Hocaların yansıttıkları siyasi, ideolojik bir görüşleri var mıydı?

Edebiyat Fakültesi'nde sol kesimin pek sesi çıkmazdı. Türk Dili bölümünde de sağ görüşlülerin ve ülkücülerin hâkimiyeti vardı. Kaya Bey, Hüseyin Bey, Şerif Bey, Orhan Bey, Saim Bey sağ görüşlü insanlardı. Muhan Bey görüşünü hiç belli etmezdi. Hiç yansıtmazdı.

Şerif Bey'in odasından ülkücüler eksik olmazdı. Milletvekilleri, bürokratlar ülkücü camiadan çok kişi gider gelirdi. Çay ocağında bazen siyasi konuşmalar tartışmalar olurdu. Ama bu da nezaket çerçevesinde olurdu. Kimse kimseyi siyaset dolayısıyla kırmaz incitmezdi. Bazı hocaların odasında kurt resmi asılı dururdu. (Hangi hocalar olduğunu hatırlamıyor). Hocaların odasında ayrıca ülkücü dergiler ve Milli Türk Talebe Birliği dergileri olurdu.

Hocaların maddi geçimleri nasıldı? Lüks kullanımları var mıydı?

Hocalar geçim sıkıntısı yaşamazdılar. Çünkü maddi şartları diğer insanlara göre daha güzeldi. Hocalar ihtiyaçlarının dışında alış verişe çok meraklı değillerdi. Erkek hocaların en büyük keyfi Erzincankapı'daki kahvehanelere gitmekti. Avni Bey, Turgut Karabey, eski spor salonunun altında *Ümit'in Kahvesi* diye bir yer vardı orada buluşup otururlardı. Orası "oyunlu" kahve değildi. Halk bilimciler ise devamlı âşık kahvehanesine giderlerdi. Muhan Bey o işlere meraklıydı. Sazı vardı, kavalı vardı. Âşıklara ilgi duyardı. O yüzden âşıklar kahvesine giderdi. Oyun oynayan hocalar lokale giderlerdi. Lokal bugünkü üniversite içindeki bankaların oradaydı. Hocalar oraya gittiler mi gece 11'e kadar oyun oynarlardı. Lokale en çok giden hocalardan biri de Şerif Bey'di. Hocalar orada geceleyince -benim ticari taksim vardı- beni ararlardı Fehmi Bey gel bizi götür diye. Ben de gider oradan hocaları alır evlerine bırakırdım tek tek. Diğer hocalar da neredeyse bütün alışverişlerini Erzincankapı'daki esnaftan yaparlardı. Orası onların alışveriş yaptığı yerdi. Özellikle manav işlerini hep oradan hallederlerdi.

O zamanki hocaların en çok para harcadığı şeyler kitap ve giyimdi. Hocalar giyimlerine çok dikkat ederlerdi, bu yüzden giysiye çok para harcarlardı. İkinci olarak çok kitap alırlardı. Hocaların bazılarının arabası vardı. Hüseyin Ayan'ın bir

tane Ford'u, Saim Bey'in güzel bir arabası (markasını hatırlamıyor), Haluk İpekten'in Renault marka bir arabası vardı. Yani 8-10 arabayı geçmezdi. Hocaların arabam olsun tutkuları da yoktu. Araba hem çok lükstü hem de hocalar arabaya çok fazla ihtiyaç duymazlardı.

Hocaların odasında lükse dair bir şey yoktu. Şimdiki odalarda biblolar, tablolar, değişik değişik şeyler var. O zamanda ise hocaların odasında en çok göze çarpan şey kitaptı, lüks eşya yoktu. Hemen hemen bütün hocalarda klasik daktilo vardı. O zamanın bilgisayarları bu daktilolardı. Bazı hocaların odasında çekyatlar bulunurdu. Odasında çekyat olan hocalardan biri de Hayati Doğanay'dı. O da Kaya Bey'den sonra o odada (Erdoğan Erbay'ın odası) oturdu. Hayati Doğanay genelde fakültede kalır o çekyatta uyurdu.

O dönem en yaygın olan şeylerinden biri de pipoydu. Sigara içen hocaların çoğu pipo da kullanırdı. Şerif bey çok pipo içerdi. Kendine ait pipo seti vardı hocaların. Onu keyif için içerlerdi. Teknolojik ürün olarak fakülteye ilk bilgisayarı Efrasiyap Bey ve Fransız Dili'nden Mehmet Yazgan getirdi. Bilgisayar fakülteye ilk geldiğinde bütün herkes toplanmış bilgisayara bakmıştık. Herkes bilgisayarı görmeye geliyordu. Efrasiyap Bey teknolojiye çok düşkündü. Bilgisayarı araştıra araştıra çözdü ve diğerlerine de öğretti.

Hocaların sınav kâğıtlarıyla ve derslerle ilgili tasarrufları nelerdi?

Hocalar sınav kâğıtlarını asla asistanlarına okutmazlardı. Sadece kendileri okurdu. Şimdi odalarda görüyorum asistanlar hocaların kâğıtlarını okuyorlar. O zaman eski hocaların hiçbiri başkasına kâğıt okutmaz kendileri bu işi yaparlardı. Yine o zaman hocalar asistanlarını çok çok zaruri bir durum hastalık, ölüm vs. olmadıkça derse göndermezlerdi. Asistanların derse gittiği çok nadir olurdu. Hocalar bu duruma çok dikkat ederlerdi. Ama şimdi asistanların derse gittiğini çok görüyorum bu durum şimdi çok yaygınlaştı.

Şerif Bey hava sıcak olduğunda bina girişinde dışarıya bir sandalye atar kâğıtları orada okurdu. Beni de yanına alırdı kâğıtları birlikte okuyalım derdi. Benimle "gırgır" geçerdi: "Fehmicim söyle şu çocuğa kaç vereyim?" Ben de derdim ki: "Hocam hele kâğıdını göster yazısına bakayım ona göre", bakardım yazısı güzelse Şerif Bey'e derdim ki: "Ya hocam buna ey not ver, biraz daha fazla ver" Şerif Bey de "Fehmiciğim senin hatırını mı kıracağım" der o öğrencilere yüksek not verirdi. Şerif Bey kâğıt okurken bazı kâğıtların da hemen üstünü çizerdi. Yazısına kızdığı yahut cevabını hiç beğenmediği kâğıtlara böyle yapardı.

Fakültenin yetiştirdiği önemli değerler arasında yer alan Saim Sakaoğlu'na dair aktarmak istedikleriniz nelerdir?

Saim Sakaoğlu, kitabı en çok olan hocalardan biriydi. Bu yüzden onun odasında demir dolaplardan çok vardı. Ayrıca odasında çekyat vardı. Bazen fakültede kalır orada yatardı. Saim Bey'in odasında girişte bir yazı asmıştı: "Sizin

boş zamanınız bizim iş zamanımız olabilir." Odası bugünkü Dilaver Hoca'nın odasıdır. Odasında bir de elektrik sobası bulunurdu. Fakat elektrikler devamlı gidip geldiği için Saim Bey bir gün sobayı fişte takılı unutmuş eve gitmiş. Akşam odasından boya ve yanık kokusu gelmeye başladı. Girdim ki masanın altındaki elektrik sobası masayı eritmeye başlamış. Zar zor odadaki ateşi söndürdüm. Saim Bey sabah geldiğinde bu duruma aşırı derecede üzülmüş bana çok teşekkür etmişti.

Saim Bey'in odasının ortasında çelik kasaya benzer şeyler vardı onları arka arkaya getiriyordu dolap yapıyordu onların üstüne, içine, yanına, her yöresine kitap dolduruyordu. Saim Bey'in en büyük tutkusu kitap almaktı. Kitaplarını kimselere vermezdi, kitap konusunda çok hassastı. Fakülteden ayrıldığı akşamı öğrenciler gelmiş kitaplarını koliliyordu. O kadar çok kitabı vardı ki öğrenciler "hocam birkaç tane de bize hediye edin" diye yalvardılar. Saim Hoca bir tane kitap vermedi. Saim Hoca o gibi şeylere çok hassastı. Şahit olduğum bir olay da şuydu: Saim Bey devamlı konferanslara giderdi. O konferanslardan hediye olarak çantalar verilmişti. Saim Bey o çantaları odasına getirir, kapısının arkasına dizerdi. Kapının arkası neredeyse tavana kadar o çantalarla doluydu. Bir gün bizim arkadaşlardan biriyle odasına gittik, arkadaş dedi ki "hocam oğluma çanta alamadım da şu çantalardan birini ver de oğlum bununla okula gitsin gelsin" Saim Hoca da "ben onları kızım geldi istedi kızıma bile vermedim, kimseye veremem, çünkü onların her birinin ayrı bir hatırası var" dedi ve vermedi. Hoca her şeyini saklardı o yüzden odasında yer olmazdı.

Saim Bey çay içmezdi, çay içmeyi aldığı bir karar üzerine bırakmıştı. Beni çağırdığında "Dadaş suyum bitti" derdi. Ben de anlardım ki odada su içtiği desti boşalmış. Onun odasında dört beş tane cam serum şişesi vardı onlara su doldurur devamlı su içerdi. Saim Bey, yazın çeşmenin yanında oturur şişelerini yanına alır hem kitap okur hem o suları içerdi. Hocanın odasında onlarca çeşit ot bulunurdu. Normal çay içmeyi sevmediği için bitkisel çaylara çok düşkünlüğü vardı. Genelde onları yapar içerdi. Saim Hoca -yalan olmasın yılda bir kere- çay içerdi 26 yahut 28 Mayıs'ta, o çayı da benden içerdi. Çünkü çay içmeyi o gün terk etmiş öyle derdi. Bu yüzden sadece o gün bir bardak çay içerdi. O gün yaklaştı mı "Fehmiciğim senin bir çayını içme günüm geliyor" derdi ve o gün çayını isterdi, ben de çayını özenle hazırlar götürürdüm. Onu dışında bitkisel çay ve su içerdi sadece. Odada küçük bir ocağı ve demliği vardı bitkisel çayları hazırlar ve onları içerdi.

Kaya Bey'in bir diğer asistanı, Celal Tarakçı?

Celal Bey, Kaya Bilgegil'in asistanıydı. Çok sakin bir insandı. Ağırbaşlılığını her daim muhafaza ederdi. Celal Bey müthiş bir insandı çünkü Kaya Bey'in "elinin altından çıkmış", ondan çok şey öğrenmişti. Celal Bey, hocası Kaya Bilgegil'i örnek aldığını söyler ve öyle de davranırdı. Saygıyı, hoşgörüyü, ondan almıştı hep.

Celal Tarakçı asistanken birkaç defa hafif kirli sakalla fakülteye gelince, Kaya Bey asistanı Celal'i yanına çağırmış. Bakmış yüzü yine aynı. Demiş ki: "Evladım Celal, koş bak bakalım berber açık mı?" Celal Bey de gençlik zamanı, hocanın ne

demek istediğini anlamamış, koşmuş berbere bakmış berber açık, hemen Kaya Bey'in yanına gelmiş demiş: "Hocam berber açık." Kaya Bey bu defa: "Evladım gel sen benim yerime otur da ben bir tıraş olup geleyim" demiş, Celal Bey'de bunun üstüne hocanın ilk önce ne demek istediğini anlamadığı için çok mahcup olmuş. Hemen gidip tıraş olmuş. (Bunları Fehmi Bey'e aktaran Celal Tarakçı'dır.)

Duruşuyla en farklı hocalardan biriydi dediğiniz Orhan Okay. Orhan Okay'ı farklı kılan nedir?

Orhan Okay fakültedeki belki de en mülayim hocaydı. Namazında niyazında bir adamdı. İslami kurallara çok dikkat ederdi. Sigara kullanmazdı. Çok nazik ve beyefendi bir insandı. Birinden bir şey isteyeceği zaman çok ama çok nazik bir tavırla ricada bulunurdu. Kimseyi kırmamaya özen gösterirdi. Kendisine lazım olmasa bile odasında iğne-iplik, çakmak vs. bulundururdu. Birisi istediğinde yok diyerek onu geri döndürmeye gönlü el vermezdi. Diğerlerinin aksine o devamlı takım elbise giymezdi, çoğu zaman krem rengi kısa kollu bir gömlek, kahverengi bir ceket ve siyah bir pantolon giyerdi. Orhan Bey aşırı derecede mütevazıydı. Sesini yükseltmez, karşısındaki kim olursa olsun alçakgönüllü davranır ve öyle muamele ederdi.

Orhan Hoca eşine çok ama çok nazik davranırdı. Ona seslenirken bile çok yumuşak çok nezaketle hareket ederdi. Mübeccel Hanım da (eşi), Orhan Okay'a yakışır bir eşti. O da aynı Orhan Bey gibi zarif, nazik, insanlara karşı hoşgörülüydü. Konuşması, oturması, insanlara yaklaşımı ders olacak bir bayandı Mübeccel Hanım. Orhan Bey ve Mübeccel Hanım birbirlerine hitap ettiğinde içimden derdim ki "Bunlar hep birbirlerine hitap etsinler ben de saatlerce bunları dinleyeyim." Yani o kadar sevgiyle hoşgörüyle muhabbetle birbirlerine hitap ederlerdi ki hayran kalırdım. Orhan Bey'in nezaketi hoşgörüsü çok fazlaydı ve bu durum eşine de yansımıştı.

Hocaların aile yaşantıları okula yansır mıydı? Yahut eşleri çocukları okula gelip giderler miydi?

Hocalar aile bireylerini çok fazla okula getirmezlerdi. Bir araya geleceklerse aileler dışarıda buluşur; pikniğe, oturmaya giderlerdi. Hocaların ve eşlerinin bir araya geldiği en önemli etkinlikler bir asistan yahut başka bir hocanın düğün merasimi olurdu. Düğünlere hocalar aileleriyle katılırdı, bunu ihmal etmezlerdi hiç. Hediyeler alırlar, o düğüne aileleriyle birlikte katılırlardı. Örneğin Metin Akkuş'un düğününe bölümdeki hocalar gelmişti, ailelerini getirmiştiler. Eğer lokantada düğün yemeği verilecekse hocalar oraya gitmeyi de ihmal etmezlerdi, düğün yemeğine de mutlaka katılırlardı. Bunun dışında hocalar kesinlikle "gelin çıkarmaya" gelir o düğün konvoyuna katılırlardı.

Hocalar eşlerini yahut çocuklarını çok nadir okula getirirlerdi. Ben Haluk Bey'in eşini o kadar yıl içinde bir kere okulda gördüm. Kaya Bey'in eşini hiç görmedim okulda. Çünkü hocalar okul ortamında, çalışma ortamında bunu yapmayı

sevmezler onları getirmezlerdi. Aile ortamını okula asla taşımazlardı. Şimdi ise tam tersi çoluk çocuk herkesi getiriyorlar hatta çocuğunu burada büyütenler var.

Hocaların birbirlerine kullandıkları yahut öğrencilerin hocalara taktıkları bir lakap falan var mıydı?

Hocalar arasında Şerif Aktaş'a hep "Şeriffff" diye seslenirlerdi. Tarih Bölümündeki Dündar Aydın'a öğrenciler "Dino" lakabını takmıştı. Yine Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü hocalarından Efrasiyap Gemalmaz'a öğrenciler "Efo" lakabını takmıştı, kendi aralarında hocaya "Efo" derlerdi. Bunların dışında hocalara takılan lakap hatırlamıyorum.

Türk Dili alanında Edebiyat Fakültesi'nin mümtaz şahsiyetlerinden biri olan Efrasiyap Bey?

Efrasiyap Hoca her yönüyle örnek olan bir insandı. Efrasiyap Hoca çok zeki bir insandı. Hafızası çok güçlüydü, söylediğini, yaptığını, yapacaklarını asla unutmazdı. Efrasiyap Bey, diğer hocalardan farklı olarak çok ileri görüşlü bir insandı. Teknolojiyi takip eder ileride teknolojiye dair ne gelişmeler olacağını anlatırdı. Tabiri caizse bizler 5 metre öteyi görüyorsak Efrasiyap Bey 15 metre öteyi görürdü. Hep büyük bir öz güvenle konuşur, anlatırdı. Hitap şekli çok güzeldi hocanın. Bilgisayarı ilk defa fakülteye getirten kendisiydi. Bu gelişmeleri takip edelim ki geri kalmayalım derdi. Herkese karşı çok açık sözlüydü. Kırmadan herkese düşüncelerini söylerdi. Ama asla içindekileri söylemekten çekinmezdi.

Hoca çok yumuşak huyluydu fakat bir özelliği diğer hocalardan çok farklıydı. Efrasiyap Bey kızmazdı, sinirlenmezdi fakat bazen şaka yollu uyarmak için yahut kızdığını belli etmek için öyle laflar kullanırdı ki karşıdaki insan o lafın altından kalkamazdı.

Yaşar Sütbeyaz dekan olduğu dönem Efrasiyap Bey'i dekan yardımcısı yaptı. Efrasiyap Bey'in yaşı büyük olduğu için Yaşar Bey, hocaya ağabey diye hitap ederdi. Bir gün Efrasiyap Bey odasının önündeyken Yaşar Bey geldi dedi ki "ya ağabey bir gelir misin?". Efrasiyap Hoca geldi araları çok samimi olduğu için "ola ne oldi Yaşar yine ne yaptın?", Yaşar Bey "ağabey dışarıya kapının oraya bir şey yaptırdım" (Edebiyat Fakültesi önündeki kuşlar) "gel bak beğenecek misin?" Efrasiyap Bey orada beni görünce "Fehmiciğim gel bakalım yine bu Yaşar ne yapmış" dedi. Gittik baktık Yaşar Bey fakülte girişine o kuş heykellerini yaptırmış, Efrasiyap Bey bunu görünce "ola Yaşar senin her işin doğrudur da bir yerde hata yaptın". Yaşar Bey "yav ağabey nerede hata yaptım?" deyince "beni sana yardımcı seçmekte büyük hata yaptın" deyip güldü. Çünkü Efrasiyap Bey yöneticilik işlerini sevmezdi, o işlerle uğraşmayı istemezdi. Daha çok ilmi çalışma yapmak isterdi o işlerle uğraşmak istemezdi.

Efrasiyap Bey'in masasında hep akide şekeri olurdu. Hoca çikolata niyetine gelen gidene bu akide şekerlerinden ikram ederdi. Bu şeker o zaman için lükstü. Her

odada yoktu. Hatta derlerdi ki gidelim Efrasiyap Bey'in şekerlerinden yiyelim. Hocayı ziyarete gidenler bu şekerlerden almadan çıkmazdı.

Efrasiyap Hoca asistanlarına (Funda Kara ve Muharrem Daşdemir) çok düşkündü. Onlarla ilgilenmeyi çok severdi. Her geldiğinde, gerek mesai içinde gerek mesai dışında onların odasına gider, onlarla ilgilenirdi. Kapıdan girdiğinde *"Fehmiciğim hele bakayım çocuklar ne yazmışlar, ne yapmışlar"* der, kendi odasına gitmeden onların yanına giderdi. Onlarla yazar, çizer, ilgilenir sonra odasına giderdi. Onlar (Funda Kara ve Muharrem Daşdemir) bu yüzden bugün büyük hoca oldular.

Türk Dili ve Edebiyat Bölümünde hangi bayan hocalar vardı?

Fakültede bulunan bayan hocalardan en kıdemlisi Halide Dolu'ydu. En yaşlısı O idi. O da Kaya Bey gibi çok nazikti. Çok hanımefendi bir insandı. Kimseyi kırmaz herkese nezaketle yaklaşırdı. Fakültedeki diğer kıdemli bayan hoca Bilge Seyidoğlu'ydu. Bilge Hanım çok sert mizaçlıydı. Herkesle muhatap olmazdı. Giyimine kuşamına çok dikkat ederdi. Konuşurken çok ciddiydi. Personelle konuşurken çok resmiydi. Bir gün Fransız Dili ve Edebiyatı Bölümünden İrfan Atalay ne olmuşsa çocuklarını fakülteye getirmişti. Çocuklar koridorda koşup bağırınca, Odasından çıktı "ne oluyor burası çocuk yuvası mı" diyerek İrfan Atalay'ı azarladı. Yani Bilge Hanım okul ortamında böyle şeylerden hoşlanmazdı. Hoca hem kendi çok disiplinliydi hem de çalıştığı öğrenciler ve asistanların disiplinli olmasını isterdi. Herkesin bu disipline uymasını isterdi. Kimseyi gevşek bırakmazdı. Öyle davranmayı da sevmezdi. Öğrenciler ve asistanları ondan korkardılar. Hoca sigara kullanmazdı, fakat çay içmeyi severdi. Aynı anabilim dalında olmalarına rağmen Muhan Bey'le araları bozuktu. Muhan Bey ve Bilge Hanım birbirlerini fazla sevmezlerdi. Bilge Hoca için burası resmi bir kurumdu ve herkes öyle davranmak zorundaydı. Bölümdeki diğer bayan hoca Zehra Bilgegil'di. Ayrıca bölümde Pakize Hanım vardı o kütüphanede görevliydi. Nazım Hikmet Polat ile Pakize Aytaç Edebiyat Fakültesinin Kütüphanesinde çalışıyorlardı. Fakat Pakize Aytaç burada hocalık yaptı mı yapmadı mı bilmiyorum. Nazım Hikmet Polat ve Pakize Aytaç'ın daha sonra Gazi Üniversitesi'nde hoca olduklarını duydum.

O yıllarda hocaların Erzurum'a bakış açıları nasıldı?

Burada öyle hocalar vardı, derdi ki "Erzurum'a geldim ekmek sahibi oldum", öyle hocalar da vardı ki hep derdi ki "Erzurum bana ne verdi ki". Yani hocaların Erzurum'a bakış açısı değişiyordu. Kimi ekmek yediği bu üniversiteyi, bu fakülteyi, bu şehri severdi kimi hocalarda bu şehre bu üniversiteye kötü gözle bakardı (Hangi hocalar olduğunu aktarmıyor). Çok memnun olan hocalar vardı. Örneğin Saim Bey, Orhan Bey, Şerif Bey buradan çok memnunlardı. Erzurum'u çok severlerdi. Öyle hocalar da vardı ki derlerdi ki "bir kuruşum olsa Erzurum'a harcamam yahut o parayı sırf Erzurum kazanmasın diye Erzurum'da harcamam."

Erzurum'u seven hocalar o zaman şartlar daha ağır olmasına rağmen o şartlardan şikâyet etmezlerdi. Zaten o zamanki insanlarda sanki şikâyet etme huyu

hiç yoktu gibi. Yani şimdi yoldan binada, kapıdan, sınıftan, kardan, soğuktan şikâyet eden o kadar hoca var ki. Ama o zaman ki hocalar şikâyet nedir bilmezlerdi kolay kolay şikâyet etmezlerdi.

Hocaların şehre dair en büyük şikâyeti esnaftan yanaydı biraz. Hocalar Erzincankapı'dan meyve sebze almaya giderlerdi, Okula getirirlerdi, çay ocağının orada yemek için açardık ki yarısını çürük koymuşlar. Bu çürük meyveleri getiren hocalara derdim ki siz bu fakülteden içeri girdiğinizde "hacı aslan" oluyorsunuz ama o Erzincankapı'da esnafın yanında gözleriniz bağlanıyor, böyle çürük çürük meyveleri verip gönderiyorlar. Hocalar "haklısın Fehmiciğim" yahut "ula Fehmi vallahi doğru söylüyorsun" der gülmeye başlarlardı.

Hocaların dert yandığı mevzulardan biri de evlerin sobalı olmasıydı. O zamanlar kaloriferli evler çok yaygın değildi. Ama bu şikâyet öyle aşırı dereceye kaçmazdı. Hocalar o sobanın ayrı bir zevki var derlerdi hep. Bunların dışında dediğim gibi hocaların şehre, üniversiteye dair şikâyetleri yoktu. Çoğu buraları sever burada çalışmaktan memnun olduklarını aktarırlardı.

Sonuç

Sözlü tarih bağlamında ortaya konan çalışmaların merkezinde birçok önemli etken yer almaktadır. Zaman, mekân, bireysel ve kolektif bellek bu faktörlerin başında gelir. Yazı ve teknoloji her ne kadar olayların kayıt altına alınmasını farklı bir boyuta taşımış olsa da yaşayan tanıklar etrafında şekillenen sözlü kültürün kıymeti, derleme ve değerlendirme çalışmalarında önemini hiç yitirmemiştir.

Bellek-mekân parametreleri etrafında hatıraların geri çağrılması üzerine kurulu bu çalışmada da mekân ve bireysel bellek faktörlerinin önemi aktarılmış hatıra ve hatırlama da mekânın etkileyici gücü belirlenmeye çalışılmıştır. Anlatıcının farklı mekânda (Yeni Edebiyat Fakültesi'nde) olayları aktarırken hâlen daha eski fakültedeymiş gibi hareket ettiği gözlemlenmiştir. Bu durum mekânın hatırlamadaki büyük ve etkin rolünü göstermesi açısından mühimdir.

Sözlü tarih çalışmalarının merkezinde, toplumdaki her bireyin olduğu gerçeği göz önüne alınarak, Fehmi Akkuş bağlamında Erzurum Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü'nün, belli bir tarihi aralığı içine alan sözlü tarihi oluşturulmaya çalışılmıştır. Buradan hareketle gelecek kuşaklara; zaman, mekân ve insanın topyekûn ortaya koyduğu değerleri anlamlı kılacak bir miras bırakılmaya çalışılmıştır.

Toplum içinde var olan herhangi bir bireyin dahi sözlü kültüre, sözlü tarihe olan katkısının ne denli önemli olduğu ortaya çıkarılmıştır. Bu çerçevede ifade edilmelidir ki toplum içinde statüsü, cinsiyeti, dili, dini vs. fark etmeksizin var olan her birey tarihe bir tanıktır. Bu minval üzere bireysel bellek çalışmaları büyük önem arz etmektedir.

Çalışmada dikkate değer bir başka nokta ise bireyin hatırlamada yahut başka bir deyişle anılarını geri çağırmada birçok faktörün etkin rol oynadığı gerçeğidir. Bunlardan birinin de "içselleştirme" olduğu görülmüştür. Öyle ki anlatıcı kendine yakın gördüğü, sıcak, samimi olduğunu hissettiği şahısları ve onlara dair olayları daha canlı daha bütünsel hatırlarken, içselleştirmediği veya yakın görmediği şahısları her ne kadar onlarla uzun zaman bir arada bulunmuş olsa bile hatırlamadığı yahut hatırlamakta zorluk çektiği belirtilmelidir.

Belli bir dönemi, belli bir mekânı içine alan, yaşayan bir tanık üzerinden hatıraların geri çağrılması üzerine kurulu bu çalışma; geçmiş değerlerin kayıt altına alınması, bu değerlerin bugünle kıyaslanması ve kıymetli bir miras olan bu birikimin gelecek kuşaklara aktarılması açısından önem arz etmektedir. Hatırları geri çağırmada mekânın yanı sıra bir fotoğraf, bir eşya, bir nesnenin de büyük önem arz ettiği gözlemlenmiştir. Bu durum hatırlamaya nelerin etki ettiğini göstermesi açısından mühimdir.

Bu bilgiler ışığında tarihin canlı tanıkları olan her bireyin kültürel, siyasi, ekonomik, edebi vs. tüm bu değerleri her ne kadar sübjektif bir bakış açısıyla olsa da belleklerinde kayıt altına almaları, bunları bellekte muhafaza ederek tüm bu değerleri sonraki kuşaklara aktarmaları insanlık açısından büyük önem arz etmektedir.

Edebiyat Fakültesi ve Fehmi Akkuş'a ait fotoğraflar

Kaynakça

Avcıoğlu, Seçil Sayar, Akın, Oya. (2017). "Kolektif Bellek ve Kentsel Mekân Algısı Bağlamında İstanbul Tuzla Köyiçi Koruma Bölgesi'nin Mekânsal Değişiminin İrdelenmesi" *İdealkent Dergisi.* Sayı: 22 Cilt: 8. 423-450

Bayat, Fuzuli. (2009). "Sözlü Tarih Kavramı: Geçmişin Anlamlandırılması Geleceğin Kurulması". *Folklor ve Edebiyat,* 57 (1): 85-93: Ankara.

Düzgün, Dilaver. (2015) "Halk Bilimi Araştırmaları Tarihinde Prof. Dr. Mehmet Kaplan ve Atatürk Üniversitesi". *Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi.* Sayı: 55. 252-272

Erbaş, Hayriye. (2016). *Bir Cumhuriyet Çınarı Sözlü Tanıklıklarla Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi'nin 75 Yılı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.

Ersoy, Ruhi. (2009). *Sözlü Tarih Folklor İlişkisi/Baraklar Örneği*. Ankara: Akçağ Yayınları.

İlhan, M. Emir. (2018). *Kültürel Bellek/Sözlü Kültürden Yazılı Kültüre Hatırlama*. Ankara: Doğu Batı Yayınları.

Kaplan, Mehmet. Mehmet Akalın-Muhan Bali. (1943). *Köroğlu Destanı*, Ankara: Atatürk Üniversitesi Yayınları.

Ong, W.J. (2007). *Sözlü ve Yazılı Kültür/Sözün Teknolojikleşmesi*. S. Postacıoğlu Banon (Çev.) İstanbul: Metis Yayınları.

Sarı, İbrahim. (2007). *Sosyal Bilgiler Öğretiminde Sözlü Tarih Etkinliklerinin Öğrenci Başarı, Beceri ve Tutumlarına Etkisi*. Ankara: Gazi Üniversitesi Eğitim Bilimleri Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi.

Türk Dil Kurumu Yayınları. (2011). *Türkçe Sözlük*. (1. Baskı). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

İnternet Kaynakları:

https://www.atauni.edu.tr/

Kaynak Kişi:

Fehmi AKKUŞ

Doğum Tarihi: 09.12.1955

Eğitim Durumu: İlkokul

İş/Meslek: Üniversitede Sırasıyla; Duvar İşçisi, Gece Bekçisi, Çaycı.